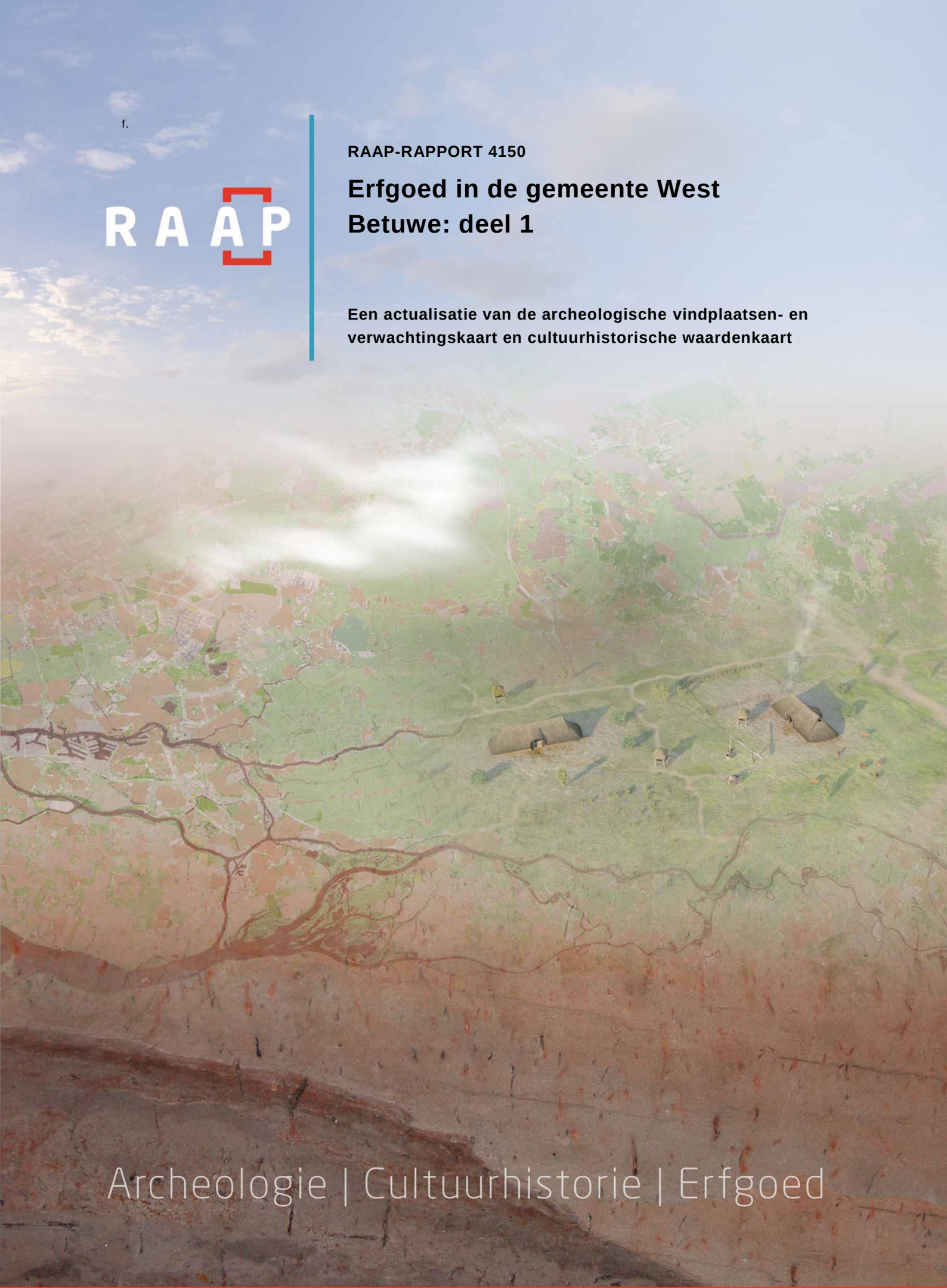
f.

RAAP

RAAP-RAPPORT 4150

Erfgoed in de gemeente West Betuwe: deel 1

Een actualisatie van de archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaart en cultuurhistorische waardenkaart

Archeologie | Cultuurhistorie | Erfgoed

Colofon

Opdrachtgever: Gemeente West Betuwe

Titel: Erfgoed in de gemeente West Betuwe. Een actualisatie van de archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaart en cultuurhistorische waardenkaart

Versie: 15-07-2021

Auteur: ir. L.J. Keunen, dr. N.W. Willemse & drs. C.J.B.P. Frank

Projectcode: GENL3, GENL4

Bestandsnaam: RAAPrap_4150_GENL3_20210715

ISSN: 0925-6229

RAAP
Leeuwenveldseweg 5b
1382 LV Weesp
Postbus 5069
1380 GB Weesp

Telefoon: 0294-491 500
E-mail: raap@raap.nl
Website: www.raap.nl

Monumenten Advies Bureau
Bredestraat 1
6542 SN Nijmegen

Telefoon: 024 – 378 67 42
E-mail: info@monumentenadviesbureau.nl
Website: www.monumentenadviesbureau.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2021
RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

Met de fusie van Geldermalsen, Neerijnen en Lingewaal tot de nieuwe gemeente West Betuwe in 2019 ontstond ook de wens om het erfgoedbeleid te ‘harmoniseren’. Deze harmonisatie was echter niet mogelijk zonder allereerst de inhoudelijke informatie op orde te brengen. Dit rapport bevat een bundeling, actualisatie en aanvulling van de eerder gemaakte archeologische waarden- en verwachtingskaarten en cultuurhistorische waardenkaarten. Deels is het een samenvoeging van eerdere teksten, deels ook zijn ze geïntegreerd of nieuw opgesteld. Dit lijvige geheel is vervolgens de basis om het erfgoedbeleid nieuw vorm te geven.

Het rapport is opgebouwd uit zeven kaartbijlagen (elk bestaand uit 1 of 5 bladen, al naar gelang de schaal), een aantal bijlagen (catalogi), drie deelrapporten en de separaat aangeleverde GIS-data.

In het rapport worden methodiek en inhoudelijke bevindingen uitvoerig toegelicht. Na een gebiedsbeschrijving in deel 1 wordt in deel 2 de totstandkoming van de archeologische waarden- en verwachtingskaart toegelicht. In deel 3 richten we ons op werkwijze en inhoud van de cultuurhistorische waardenkaart, waarin zowel het landschappelijk als gebouwd erfgoed aan de orde komen.

Samen bieden deze deelproducten een goed overzicht van het cultureel erfgoed dat in de nog jonge gemeente West Betuwe aanwezig is. Tegelijk is het een vertrekpunt om de informatiebasis naar de toekomst toe bij te houden en verder in te vullen.

Inhoud

Samenvatting 3
Inhoud 4
1 Ten geleide 6
1.1 Kader 6
1.2 Onderzoeksgebied 7
1.3 Onderzoeksopzet en taakverdeling 10
1.4 Dankwoord 11
1.5 Leeswijzer 11
DEEL 1 Gebiedsbeschrijving 12
2 Landschapsontwikkeling en bewoningsgeschiedenis – Geldermalsen 13
2.1 Land gevormd door water: aardkundig landschap 13
2.2 Prehistorische bewoningsgeschiedenis (tot 12 voor Chr.) 15
2.3 Protohistorie: Romeinse tijd (12 voor Chr. tot 450 na Chr.) 16
2.4 Vroege Middeleeuwen (450-1050) 17
2.5 Ontginning en ordening: Late Middeleeuwen (1050-1500) 19
2.6 Ontwikkeling van de dorpspolders 28
2.7 Geleidelijke transformatie (1500-1850) 44
2.8 Rokende schoorstenen boven de fruittuin van Geldermalsen (1850-1950) 57
2.9 Schaalvergroting en intensivering (1950-heden) 64
3 Landschapsontwikkeling en bewoningsgeschiedenis – Neerijnen 71
3.1 Aardkundig landschap 71
3.2 Prehistorische bewoningsgeschiedenis (tot 12 voor Chr.) 74
3.3 Protohistorie: Romeinse tijd (12 voor Chr. tot 450 na Chr.) 78
3.4 Vroege Middeleeuwen (450-1050) 81
3.5 Late Middeleeuwen (1050-1500) 84
3.6 Nieuwe tijd (1500-1850) 97
3.7 Nieuwste tijd (1850 - heden) 104
4 Landschapsontwikkeling en bewoningsgeschiedenis – Lingewaal 125
4.1 Natuurlijke wordingsgeschiedenis van het landschap 125
4.2 Bewoningsgeschiedenis 132
4.3 De landbouw 138
4.4 Waterbeheersing 149
4.5 Vestingwerken en de Nieuwe Hollandse Waterlinie 167
4.6 Kastelen en buitenplaatsen 171
4.7 Kerken en begraafplaatsen 179
4.8 Onderwijs en zorg 185
4.9 Ontwikkelingen na de Tweede Wereldoorlog. 188
5 Historisch-stedenbouwkundige beschrijving van kernen en buitengebied – West Betuwe 193
5.1 Inleiding 193
5.2 Acquoy 193
5.3 Asperen 197
5.4 Beesd 198

5.5 Buurmalsen 202
5.6 Deil 205
5.7 Enspijk 209
5.8 Est 213
5.9 Geldermalsen 213
5.10 Gellicum 218
5.11 Haaften 222
5.12 Heesselt 223
5.13 Hellouw 224
5.14 Herwijnen 226
5.15 Heukelum 227
5.16 Meteren 228
5.17 Neerijnen 232
5.18 Ophemert 233
5.19 Opijnen 234
5.20 Rhenoy 235
5.21 Rumpt 239
5.22 Spijk 243
5.23 Tricht 243
5.24 Tuil 247
5.25 Varik 248
5.26 Vuren 249
5.27 Waardenburg 250
5.28 Bebouwingskarakteristiek: boerderijen in dorpen en buitengebied 251
Literatuur 256
Websites 266
Archieven 267
Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices 268

1 Ten geleide

1.1 Kader

1.1.1 Opdracht en uitwerking

In opdracht van de gemeente West Betuwe hebben RAAP en MAB een harmonisatie van de bestaande erfgoedkaarten van de voormalige gemeenten Geldermalsen, Neerijnen en Lingewaal uitgevoerd. Deze werkzaamheden betroffen het integreren van de bestaande archeologische waarden- en verwachtingskaarten en de cultuurhistorische waardenkaarten, alsmede het actualiseren van delen van deze datasets. Doel is de totstandkoming van één set erfgoedkaarten voor de gemeente West Betuwe.

De harmonisatie komt voort uit de fusie van de voormalige gemeenten Geldermalsen, Neerijnen en Lingewaal per 1 januari 2019. De aanpak voor deze harmonisatie is eerder uitgewerkt en als basis voor een uitwerkingsplan aangenomen.[1] Op basis van dat plan van aanpak hebben RAAP en MAB in 2019-2020 een opzet gemaakt voor een stapsgewijze harmonisatie en integratie, waarbij de mogelijkheid wordt opengehouden om deze harmonisatie in de toekomst nog in detail verder uit te voeren. Per discipline is een eigen, passende harmonisatiewijze aangenomen.

Het voorliggende rapport is samengesteld op basis van de eerder opgestelde rapporten voor de drie (voormalige) gemeenten en bevat deels geïntegreerde en deels nieuwe teksten en toelichtingen. Waar mogelijk zijn de teksten in elkaar verweven, waar gecompliceerder is ervoor gekozen om de teksten van de verschillende gemeenten te handhaven en als paragrafen of hoofdstukken na elkaar te plaatsen.

1.1.2 Waarom deze kaarten?

Het opstellen van de oorspronkelijke archeologische waarden- en verwachtingskaarten was het gevolg van de invoering van de Wet op de archeologische monumentenzorg (Wamz) in 2007, waardoor gemeenten nieuwe taken op het gebied van het bodemarchief kregen. Als gevolg van de Modernisering van de Monumentenzorg (MoMo) en de ontwikkeling van nieuw rijksbeleid op het gebied van de erfgoedzorg werden de wettelijke kaders voor erfgoed en ruimte per 1 januari 2012 gewijzigd. Het Besluit ruimtelijke ordening (Bro) verplicht gemeenten sinds 1 januari 2012 om het aspect van de (bovengrondse) cultuurhistorie uitdrukkelijk mee te wegen bij het opstellen van bestemmingsplannen.

Waar beide verplichtingen in de afgelopen jaren hebben geleid tot het verzamelen van informatie en het opstellen van (veelal sectoraal) erfgoedbeleid, loopt min of meer parallel aan de gemeentelijke fusie een nieuw proces: de invoering van de Omgevingswet, die voor 1 januari 2022 is voorzien. De komst van een nieuw instrumentarium voor ruimtelijke ordening en de daarmee verbonden digitale systemen maakt het niet alleen noodzakelijk om de informatie om een gelijksoortige manier te verbinden en het beleid te stroomlijnen, maar ook om het technisch in elkaar te verweven.

1.1.3 Opzet

Het doel van deze erfgoedinventarisatie en -waardering is om inzichtelijk te maken welke archeologische, cultuurlandschappelijke en historisch (steden)bouwkundige waarden in de gemeente

[1] Willemse & Keunen 2018

West Betuwe te vinden zijn. Het betreft een basisdocument die als onderlegger voor de beleidsvorming kan gaan dienen. De rapportage is in de eerste plaats een toelichting op de vervaardigde kaarten. De inventarisaties en waarderingen zijn opgenomen in een digitaal GIS (geografisch informatiesysteem), van waaruit een groot aantal kaarten is vervaardigd. De digitale data is geschikt voor opname in interne of externe viewers. Gebundeld kan deze informatie de basis voor één gemeentelijk erfgoedbeleid vormen.

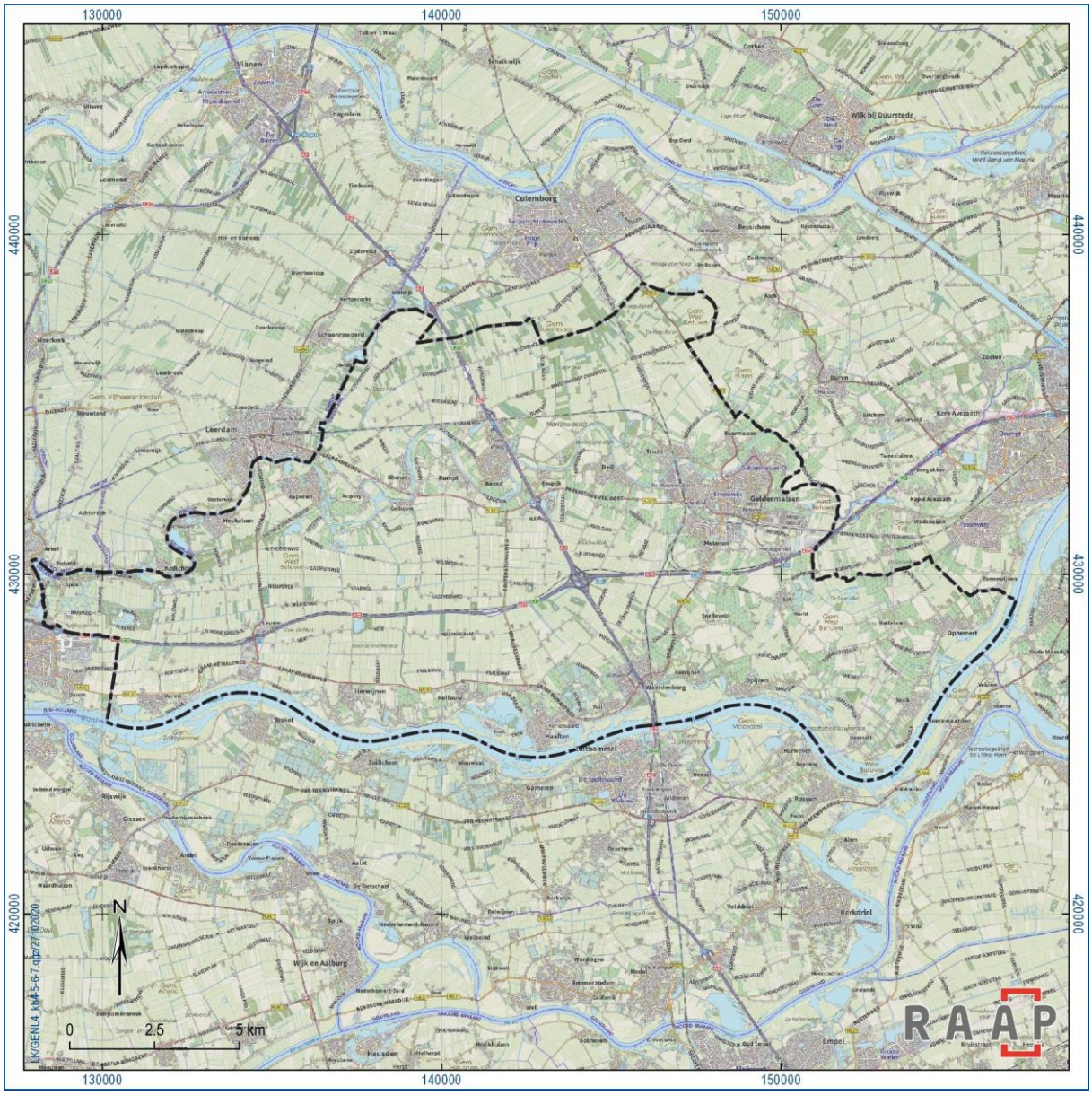
1.2 Onderzoeksgebied

1.2.1 Ligging

De gemeente West Betuwe, die zoals hiervoor al is gezegd, is ontstaan op 1 januari 2019 door een fusie van de voormalige gemeenten Geldermalsen, Neerijnen en Lingewaal, is 229 km² groot en ligt in het centrale rivierengebied ten noorden van de Waal. Deze laatste rivier begrenst de gemeente aan de zuidzijde; de Linge doorsnijdt het noordelijk deel van de gemeente West Betuwe. Buurgemeenten zijn de Zuid-Hollandse gemeenten Gorinchem en Molenlanden in het westen, de Utrechtse gemeente Vijfheerenlanden in het noordwesten en de Gelderse gemeenten Culemborg, Buren, Tiel, West Maas en Waal, Maasdriel en Zaltbommel in het noordoosten, oosten, zuidoosten en zuiden.

Centraal in de gemeente ligt het autosnelwegknooppunt Deil, dat de A2 van noord naar zuid en de A15 van oost naar west met elkaar verbindt. Eveneens van zuid naar noord loopt de spoorlijn van Utrecht naar Boxtel, die bij Tricht een aftakking richting Leerdam/Dordrecht en bij Geldermalsen een aftakking richting Elst kent. Deze beide laatste aftakkingen vormen de Betuwelijn. Daarnaast loopt langs de A15 de Betuweroute, die bij Geldermalsen met de spoorlijn Utrecht-Boxtel verbonden is.

Treinstations binnen de gemeente bevinden of bevonden zich langs de lijn Utrecht-Boxtel te Tricht (stopplaats, gesloten), Geldermalsen en Waardenburg (gesloten), en langs de Betuwelijn te Geldermalsen (stopplaats Urechtsche Straatweg, gesloten), Geldermalsen, Beesd en Rhenoy (stopplaats, gesloten). Langs de Betuweroute liggen geen stations.

Figuur 1. Grenzen van de gemeente West Betuwe op een recente topografische ondergrond (bron: OpenTopo).

1.2.2 Grenzen

Het gebied van de huidige gemeente West Betuwe heeft een lange geschiedenis van bestuurlijke veranderingen achter zich.

De kleinste eenheid waren de dorpspolders, die voortkwamen uit de vroegere dorpsorganisaties als rechtsgemeenschappen en sinds de late middeleeuwen functioneerden om het waterbeheer te regelen. Elk dorp kende feitelijk zijn eigen polder. Op een hoger niveau bestond sinds de dijkbriefverlening in 1327 de Dijkstoel van de Tielerwaard, die op 1 januari 1838 werd opgeheven ten gunste van het polderdistrict Tielerwaard, waar nu ook Tiel en Zandwijk deel van uitmaakten. In totaal vielen er 23 dorpspolders onder dit polderdistrict.[2] Het fuseerde in 1983 tot het nieuwe polderdistrict Tieler- en

[2] Regionaal Archief Rivierenland, archief Polderdistrict Tielerwaard, inleiding

Culemborgerwaarden, dat op zijn beurt in 2002 opging in het nog altijd bestaande Waterschap Rivierenland. Het noordelijk deel van de gemeente West Betuwe kende tot 1955 de polderdistricten Culemborg en Buren. Die fuseerden per 1 januari 1955 tot het polderdistrict Lek en Linge, en met het polderdistrict Tielerwaard in 1983 tot Tieler- en Culemborgerwaarden.

Landsheerlijk-bestuurlijk behoorde een belangrijk deel van het gebied al in de 14e eeuw tot het ambt Tielerwaard [3], dat binnen het hertogdom Gelre een onderdeel was van het Kwartier van Nijmegen. De 'Waaldorpen' van de Tielerwaard van Zennewijnen tot Vuren, vielen binnen dit ambt onder de (recht)bank van Tuil. Een aantal 'Lingedorpen', namelijk Deil, Meteren, Enspijk, Rumpt, Gellicum en Geldermalsen) viel onder de (recht)bank van Deil.[4] Het gebied ten noorden van de Linge, evenmin onderdeel van de Tielerwaard, bestond onder meer uit de Baronie Acquoy, het Ambt van Beesd en Rhenoy, de daaruit in 1726 afgescheiden heerlijkheid Mariënwaerd en de heerlijkheid Buren (met daarin Buurmalsen en Tricht). Asperen, Heukelum en Spijk maakten geen deel uit van genoemde ambten; Spijk was gedeeltelijk zelfs lange tijd Hollands, net als Beesd en Rhenoy (tot 1814) en Acquoy (tot 1820).

Er bestonden dwarsverbanden tussen het waterstaatkundig en het landsheerlijk bestuur van de Tielerwaard, bijvoorbeeld doordat de ambtman tevens dijkgraaf was.[5] Het ambt bleef tot 1825 bestaan, ook nadat de Franse tijd ervoor had gezorgd dat er een nieuwe bestuurlijke indeling kwam. Het ambt had derhalve veel van zijn vroegere taken aan de gemeenten, maar ook aan de provincies en het rijk, verloren. Waterstaatkundig ging het ambt in 1838 op in het polderdistrict. Diverse dorpspolders zouden daarna nog in het polderdistrict worden opgenomen, zoals de polder Heukelum in het midden van de 20e eeuw.

Verschillende dorpen waren binnen of buiten het kader van het grotere ambt bovendien heerlijkheden, waar meer of minder heerlijke rechten door de landsheer aan lokale heren waren uitgegeven. Het betreft bijvoorbeeld Ophemert, Waardenburg (Hiern) en Neerijnen. De laatste twee zijn zelfs in de 15e en 16e eeuw korte tijd hoge heerlijkheden geweest, d.w.z. ze hadden het recht om halsmisdrijven te bestraffen. De heren stelden vaak lokale bestuurders aan die de waterstaatsbestuur namens het dorp regelden.[6] Ook Mariënwaerd, Asperen en Spijk, buiten het ambt Tielerwaard, waren heerlijkheden. Buurmalsen en Tricht hoorden onder een graafschap, Acquoy was een baronie.

In de Franse Tijd werden de oude heerlijkheden en ambten landsheerlijk-bestuurlijk afgeschaft en kwamen de mairies – later gemeenten – tot stand. Deil werd in 1810 gevormd uit Deil, Enspijk, Gellicum en Rumpt. Op 1 januari 1812 gingen de oude bestuurlijke eenheden Ophemert en Varik (incl. Heesselt) op in de nieuwe gemeente Varik, Est en Opijnen in de nieuwe gemeente Opijnen, en Buurmalsen en Geldermalsen in de nieuwe gemeente Geldermalsen. Haaften (incl. Tuil en Hellouw) en Herwijnen vormden de nieuwe gemeente Herwijnen. Dalem, Heukelum, Asperen en Spijk werden zelfstandige gemeenten. Zo ontstond een nieuwe indeling van gemeenten.

Die situatie zou echter niet lang bestaan. Al op 1 januari 1818 volgde een bestuurlijke herindeling: Ophemert en Varik gingen uit elkaar, en werden twee afzonderlijke gemeenten. Dit gold ook voor Haaften en Herwijnen. De gemeente Opijnen bleef in zijn oude vorm bestaan, maar heette voortaan 'Est en Opijnen'. Aan de gemeente Waardenburg veranderde niets. De gemeente Dalem werd

[3] Archieven van deze vertegenwoordiger van de landsheer in landsheerlijk-bestuurlijke zaken zijn vanaf de 16e eeuw bewaard gebleven.
[4] Moorman van Kappen e.a. 1977: 56
[5] Moorman van Kappen e.a. 1977: 122
[6] Moorman van Kappen e.a. 1977: 143-144

hernoemd in Vuren, en Geldermalsen gesplitst in Buurmalsen en Geldermalsen. Enkele jaren daarna werd een stukje van Asperen bij Herwijnen gevoegd, en op 18 juli 1855 volgde de fusie van Heukelum en Spijk tot de nieuwe gemeente Heukelum.

Daarna veranderde er lange tijd niets in de gemeenten binnen de huidige gemeente West Betuwe. Op 1 januari 1978 trad de tot dan toe grootste verandering in werking. Est en Opijnen, Haaften, Waardenburg, Ophemert en Varik fuseerden tot de nieuwe gemeente Neerijnen. Tegelijk ging een deel van de vroegere gemeente Ophemert over naar de gemeente Tiel, namelijk het grootste deel van de vroegere dorpspolder Zennewijnen.[7] Op dezelfde dag fuseerden Beesd, Deil, Geldermalsen en een groot deel van Buurmalsen tot de nieuwe gemeente Geldermalsen. Precies acht jaar later fuseerden Asperen, Heukelum, Herwijnen, Spijk en Vuren tot de nieuwe gemeente Vuren, terwijl Dalem werd afgesplitst en aan de gemeente Gorinchem toeviel. Op 3 januari 1987 werd de naam van de gemeente Vuren gewijzigd in die van Lingewaal. Daarmee was het beeld ontstaan van de gemeenten Geldermalsen, Neerijnen en Lingewaal, dat per 1 januari 2019 verdween.

In het verleden moet ook een grenswijziging ten noorden van Hellouw en Haaften hebben plaatsgevonden, waardoor de grens keurig langs de A15 kwam te lopen. Daardoor viel bijvoorbeeld de oude molenlocatie van de Haaftense watermolen uit de gemeente Neerijnen. Mogelijk was dit kort vóór 1966, toen op de topografische kaart de gemeentegrens van de noordzijde naar de zuidzijde van de Molenvliet versprong.

1.3 Onderzoeksopzet en taakverdeling

Het voorliggende onderzoek is het resultaat van decennia inventariseren, waarderen en vernieuwen van erfgoedinformatie.[8] Soms werd daarbij het werk van vorige fases volledig herzien, soms werden bestaande resultaten in het nieuwe product geïntegreerd. Het voorliggende rapport kent om organisatorische redenen ook die gecombineerde opzet.

Naast een driedeling van het onderzoek in de vorm van de drie voormalige gemeenten Geldermalsen, Neerijnen en Lingewaal bestaat er ook een driedeling naar discipline: archeologie, landschap en bouwkunst & stedenbouw. Waar de uitsplitsing naar voormalige gemeente in het rapport soms uit ‘nood’ geboren is, is de uitsplitsing naar discipline heel bewust gemaakt om de afwegingen en keuzes ook zo duidelijk mogelijk te maken en om voor te sorteren op het erfgoedbeleid.

De harmonisatie van het erfgoedbeleid werd uitgevoerd onder leiding van Nico Willemse (RAAP, archeologie), Luuk Keunen (RAAP, cultuurlandschap) en CeesJan Frank (MAB, bouwkunst en stedenbouw). Verdere medewerkers aan het onderzoek waren Bjorn van Snippenburg (RAAP) en John de Jong (MAB). Nadrukkelijk moeten ook Adriaan Haartsen (Bureau Lantschap), Ben Olde Meierink (BBA) en Rutger de Groot (Optifield) vermeld worden, die zorg droegen voor de inventarisatie en waardering van het erfgoed in Lingewaal in 2011/2017, en wiens product in het voorliggende is verwerkt. Hetzelfde geldt voor het werk van Steven van der Veen (RAAP) voor Geldermalsen.

[7] Zie onder meer http://users.bart.nl/~leenders
[8] De eerste archeologische waarden- en verwachtingskaarten dateren uit 2006 (Geldermalsen) en Lingewaal (2009), de eerste cultuurhistorische waardenkaarten uit 2011 (Lingewaal) en 2014 (Geldermalsen). Daaraan vooraf gaan onder meer de vele inventarisaties voor de monumentenlijsten, beginnend met de voorlopige lijst van monumenten van geschiedenis en kunst van Zuid-Holland (1915) en Gelderland (1917), en de lokale inventarisaties van archeologisch waardevolle terreinen.

1.4 Dankwoord

Wij danken Marinus Smit en Thea de Groot-Dokman voor de begeleiding van ons onderzoek namens de gemeente. Behulpzaam was verder Huib Jan van Oort als regio-archeoloog voor het archeologisch onderdeel.

1.5 Leeswijzer

Het rapport bestaat uit drie delen, elk met meerdere hoofdstukken. In deel 1 is een gebiedsbeschrijving opgenomen. Hierin worden op chronologische wijze en aan de hand van thema's de geschiedenis van stadjes, dorpen en landschappen in de gemeente West Betuwe beschreven.

De delen 2 en 3 bevatten toelichtingen op de kaarten zoals die bij dit rapport zijn gevoegd. Deel 2 is de toelichting op de archeologische kaarten, deel 3 bevat een toelichting op de bovengrondse cultuurhistorie (landschap en bouwkunst/stedenbouw).

Daarna volgen zowel de tekstuele bijlagen als de verschillende kaartbijlagen, opgezet per discipline. Digitaal is het GIS bij dit rapport gevoegd. In elk deel is een afbeeldingverantwoording opgenomen; de literatuurlijst en overzicht van de bijlagen staat in deel 1.

DEEL 1 Gebiedsbeschrijving

2 Landschapsontwikkeling en bewoningsgeschiedenis – Geldermalsen

Steven van der Veen

2.1 Land gevormd door water: aardkundig landschap

> *De tekst in deze en de volgende twee paragrafen is een ingrijpende bewerking van de tekst zoals opgenomen in RAAP-rapport 1384 (Heunks, 2006).*

Het natuurlijke landschap van de gemeente Geldermalsen wordt gekenmerkt door een complex stelsel van voormalige actieve rivierlopen van de Rijn die hier gedurende duizenden jaren actief is geweest. Pas rond het begin van onze jaartelling concentreerde de Rijn zich in deze omgeving als één hoofdstroom in de vorm van wat later de Linge ging vormen. Na de Romeinse tijd nam het belang van de Linge als hoofdstroom af. Rond 1300 werd de stroom bij Tiel afgedamd, waardoor de Linge geen actieve rivier meer was. Met uitzondering van enkele kleine pleistocene rivierduinen is het hele zichtbare landschap van de gemeente Geldermalsen ontstaan onder invloed van zich verplaatsende holocene prehistorische riviersystemen. Deze riviersystemen hadden voornamelijk een meanderend of anastomoserend karakter.[9] Hierbij was sprake van een sterke differentiatie van afzettingsmilieus: meandergordels, oeverzones en komgebieden. De fossiele meandergordels waren over het algemeen geschikte bewoningslocaties. Ze lagen relatief hoog en werden weinig overstroomd. De relatief zandige en vruchtbare bodems waren goed te bewerken en daarmee geschikt voor landbouw. De nabijheid van restgeulen zorgde voor een goede natuurlijke transport- en verbindingsroute.

2.1.1 De laatste ijstijd: het Weichselien

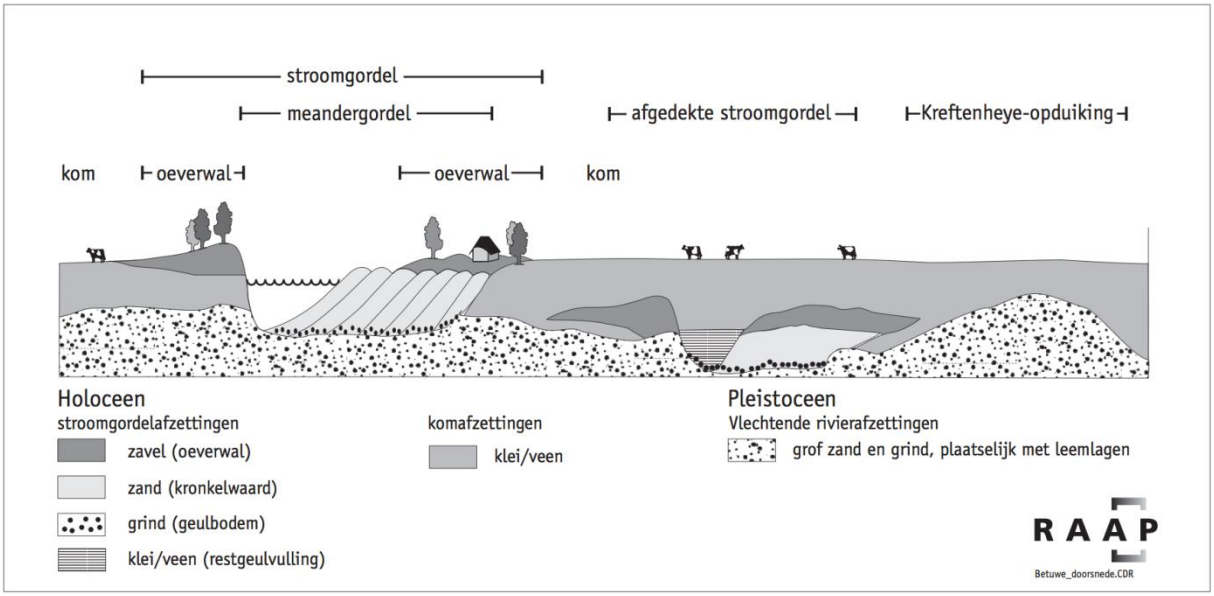
Voor de vorming van het huidige landschap was met name het Weichselien belangrijk, een relatief koude periode aan het eind van het Pleistoceen. Tijdens een warmere periode in het Midden Paleolithicum maakte de huidige Rijndelta deel uit van een omvangrijke riviervlakte met vlechtende rivieren. Deze werd aan de noordzijde begrensd door de Utrechtse Heuvelrug en het Veluwemassief en aan de zuidzijde door het Brabants massief. Archeologische vondsten wijzen erop dat tijdens deze warmere periode, die het Eemien wordt genoemd, mensen aanwezig zijn geweest in het Midden-Nederlandse rivierengebied. Tijdens een latere warmere periode in het Weichselien, die het Allerød-Bølling wordt genoemd, veranderde de riviervlakte van een vlechtend naar een meanderend systeem. Zo'n 13.000 jaar geleden viel de temperatuur in Europa in relatief korte tijd terug naar arctische omstandigheden. In deze periode, die het Late Dryas wordt genoemd, daalde de temperatuur in januari tot circa -20°C en kwam zomers niet boven de 11°C. Door een toenemende piekafvoer veranderden de meanderende rivieren weer in een vlechtend systeem, dat zijn dalvlakte opruimde en nieuwe sedimenten afzette. Uit de zandige riviervlakte stoven op grote schaal rivierduinen op. Een voorbeeld van zo'n klein rivierduincomplex vinden we in het noordelijke komgebied, in de omgeving van De Woerd

[9] Een stelsel van meerdere stromen met daartussen eilanden.

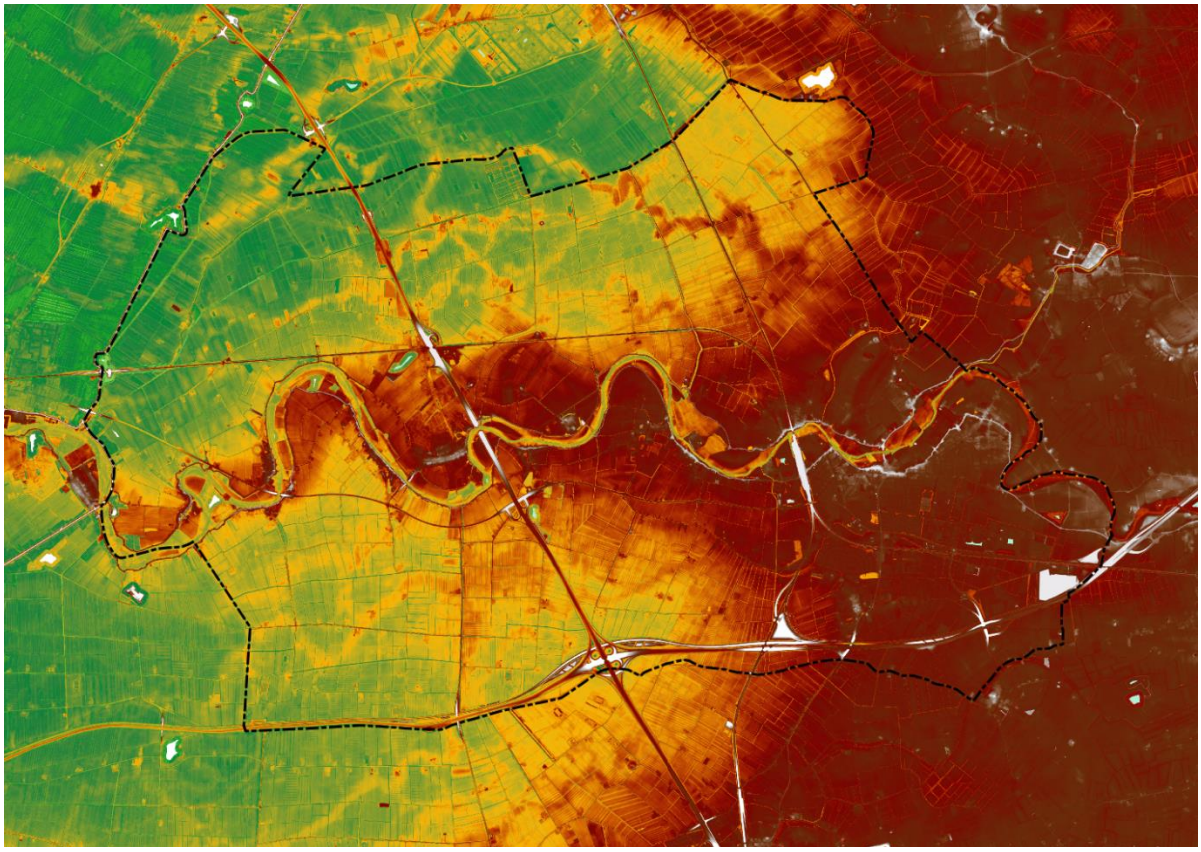
aan de Oude Waag en de Busterweg. Tot in de huidige tijd zijn deze zandopduikingen een aantrekkelijke plaats voor bewoning.

2.1.2 Een definitieve klimaatverandering: het Holoceen

Omstreeks 9550 voor Chr. zette een klimaatverbetering in die het begin van het Holoceen markeert. De Nederlandse Rijndelta veranderde in deze periode van een vlechtend in een meanderend riviersysteem. Tot circa 5000 voor Chr. was er ter hoogte van Geldermalsen nog sprake van een erosief systeem, waarbij de rivier materiaal meenam en stroomafwaarts afzette. In de periode die volgde, gingen de rivieren vooral sedimenten afzetten. Een systeem van zich herhaaldelijk verleggende stroomgordels kwam tot ontwikkeling. Dit systeem, dat zich tot de bedijking in de Late Middeleeuwen heeft voortgezet, heeft een grote invloed gehad op het historische en het huidige landschap. Langs de rivierbedding werden de grovere sedimenten afgezet (zand) die na verloop van tijd een oeverwal vormden (figuur 2). Tijdens piekafvoeren overstroomde ook het verder van de rivier gelegen gebied, de kom. Hier werden fijnere sedimenten afgezet (klei). De oeverwallen die dicht bij de rivier lagen, hoger lagen en goed ontwaterd waren, vormden goede bewoningslocaties. Wanneer een stroomgordel zich verlegde, bleef een restgeul met oeverwallen achter. Na verloop van tijd verlandde deze restgeul. Vooral de jongere restgeulen zijn nog zichtbaar in het huidige landschap en zijn vaak benut binnen de huidige waterhuishouding (figuur 3). Voorbeelden hiervan zijn de Hooglandse Wetering bij Buurmalsen en De Waag bij landgoed Mariënwaerdt. Oudere fossiele restgeulen vinden we dieper in de ondergrond, met name in de kom. Hiervan zijn alleen de hoogste delen nog zichtbaar in het reliëf. Ondanks hun geringe hoogte ten opzichte van de omgeving hebben ze toch een belangrijke invloed gehad op de ontginning en verdere inrichting van het historisch cultuurlandschap.

Figuur 2. Schematische doorsnede door een deel van de Betuwe.

Figuur 3. Op het AHN is het onderscheid tussen de hooggelegen oeverwallen (rood) en onder andere de restgeulen en de laaggelegen komgebieden (groen) duidelijk herkenbaar. De afgebeelde gemeentegrenzen zijn die van de vroegere gemeente Geldermalsen.

2.2 Prehistorische bewoningsgeschiedenis (tot 12 voor Chr.)

Aan het begin van het Holoceen werd het gebied bewoond door jagers/verzamelaars die het bij de jacht voornamelijk op rendieren hadden gemunt. Tijdens warmere en meer vochtige perioden (midden van het Mesolithicum) nam de vegetatie en de diversiteit aan wild en vis toe. De bewoners hielden zich tijdelijk op een bepaalde plaats op, om daarna verder te trekken. Vermoedelijk was er sprake van (jaarlijkse) migratiepatronen, waarbij de jagers/verzamelaars langs natuurlijke bevoorradingsplaatsen trokken. Hun onderkomen bestond uit eenvoudige hutten of tenten, die gemakkelijk konden worden opgezet en afgebroken. Van hun werktuigen en bewapening bestond een belangrijk deel uit bewerkte vuurstenen spitsen en klingen. Op plaatsen waar de jachtbuit werd verwerkt of waar werktuigen en wapens werden vervaardigd, zijn soms resten in de bodem bewaard gebleven in de vorm van houtskool, verbrand leem en vuursteenafval. In de gemeente Geldermalsen zijn uit deze periode geen archeologische resten bewaard gebleven, wat waarschijnlijk komt door latere erosie. De jagers/verzamelaars hebben zich tot in de Late Steentijd gehandhaafd: daarna stapten ze geleidelijk over op landbouw.

2.2.1 De eerste boeren

De eerste boeren in Nederland vestigden zich rond 5300 voor Chr. in het uiterste zuiden van Nederland. In de loop van het Midden Neolithicum gingen ook de bewoners van het rivierengebied over op het houden van vee en het verbouwen van gewassen. Op de beboste oeverwallen van de rivieren

vestigden zich de mensen van de Vlaardingencultuur (circa 3500-2500 voor Chr.), die samenwoonden in kleine nederzettingen. Naast akkerbouw en veeteelt maakte de jacht nog lange tijd een belangrijk deel uit van de voedselvoorziening. Archeologische resten uit deze periode zijn aangetroffen ten zuiden van de stroomgordel van de Linge op de plaats van de huidige Betuweroute.

2.2.2 Bronstijd

In de Vroege Bronstijd was de bewoningsdichtheid in het rivierengebied nog zeer gering. Dit veranderde in de Midden Bronstijd toen het aantal nederzettingen geleidelijk toenam. De boerderijen uit deze periode hadden een forse omvang van 20 m of meer. De vondsten van bronzen gebruiksvoorwerpen, zoals bijlen en sikkels, wijzen erop dat er al internationale handelsrelaties bestonden. In de Garstkampen, noordwestelijk van Beesd, zijn belangrijke overblijfselen gevonden van bewoning uit de periode Midden Bronstijd tot Vroege IJzertijd.[10] Als gevolg van geleidelijke vernatting in de Late Bronstijd en Vroege IJzertijd en de daarmee toegenomen kans op overstromingen nam het bevolkingsaantal in het rivierengebied in deze periode af.

2.2.3 IJzertijd

Tijdens de IJzertijd, en dan met name aan het eind van deze periode, nam het aantal inwoners weer toe in het rivierengebied. In de loop van de IJzertijd werd de omvang van de gemiddelde nederzetting groter. Uit de Late IJzertijd zijn concentraties van huisplattegronden aangetroffen, waaruit kan worden opgemaakt dat nederzettingen meerdere hectaren groot waren en bestonden uit verschillende boerenerven. Gebruiksvoorwerpen en wapens werden plaatselijk vervaardigd uit ijzer en waren gemeengoed. Brons werd nog gebruikt voor de vervaardiging van sieraden. In de periode tussen 100 voor Chr. en het begin van de jaartelling werd glas in het rivierengebied geïntroduceerd. In de laatste decennia voor het begin van de jaartelling kwamen vervolgens de eerste munten in deze streek in gebruik. Uit archeologische vondsten kan worden opgemaakt dat de bewoning zich in deze periode onder andere concentreerde op de stroomruggen bij Meteren, Enspijk en Deil.

2.3 Protohistorie: Romeinse tijd (12 voor Chr. tot 450 na Chr.)

Met de komst van de Romeinen in het rivierengebied vonden er grote veranderingen plaats in de samenleving in het rivierengebied. De welvaart nam toe en daarmee ook het bevolkingsaantal en het areaal ontgonnen gebied. De bewoning concentreerde zich langs de Linge. Na de Romeinse tijd nam de bevolking af, om in de 8e eeuw pas weer toe te nemen. Aan het begin van de Vroege Middeleeuwen treffen we de bewoning vooral aan in het oosten van de gemeente. Na de 8e eeuw werden ook de oeverwallen in het westen van de gemeente bewoond.

De Romeinse tijd begon in 12 voor Chr. toen keizer Augustus het huidige Nederland, België en Frankrijk inlijfde en ging inrichten als uitvalsbasis voor de verovering van het huidige Duitsland tot aan de Elbe. In de eerste vijftig jaar na het begin van de jaartelling kwamen de Friezen tweemaal in opstand tegen de Romeinen, waardoor de Romeinen hun grootscheepse aanval op het noorden afbliezen. De hoofdstroom van de Rijn, die tot dan toe een tijdelijke grens vormde, werd ingericht als permanente noordgrens, de *limes*. Doordat de *limes* circa 10 km ten noorden van Geldermalsen kwam

[10] Schurmans 2009

te liggen, kwam het gebied van de huidige gemeente in een streek te liggen die door de Bataafse cultuur werd gedomineerd.

Na de Bataafse opstand in 69 na Chr. brak een relatief vreedzame periode aan. De welvaart in het Bataafse gebied nam toe en ook de bevolking groeide sterk. Door de aanwezigheid van de Romeinen in de buurt en de toegenomen bevolking was een grote afzetmarkt voor agrarische producten ontstaan. Om aan de vraag te kunnen voldoen, zullen de meeste geschikte bodems in het rivierengebied zijn benut voor landbouwgrond. Archeologische vindplaatsen wijzen erop dat de bewoning zich vooral op de Lingestroomgordel heeft geconcentreerd, die destijds nog actief was. Ook zijn er vondsten bekend op fossiele stroomgordels verder van de Linge vandaan. Deze stroomgordels waren toen al niet meer actief, maar mogelijk nog wel watervoerend en dus interessant voor bewoning. Het meandergordelcomplex van Meteren-Bommel vormde met zijn omliggende oeverzones een zeer geschikte landbouwzone en zal een hoge dichtheid aan nederzettingen hebben gekend.[11] De Romeinse invloed hield nog lang stand. In 406 na Chr. kwam hier definitief een einde aan, toen Germaanse stammen een grootschalige aanval inzetten op het Romeinse Rijk. In de periode daarop nam de bevolkingsdichtheid sterk af en daarmee ook het areaal landbouwgrond.

2.4 Vroege Middeleeuwen (450-1050)

Wat volgde was een roerige periode waarin grote migratiestromen op gang kwamen in Europa. De Friezen ten noorden van de Rijn trokken samen met de Angelen en de Saksen naar Brittannië. De Saliër Clovis, afkomstig uit Doornik in het huidige België, verenigde de Franken en veroverde uiteindelijk Gallië. Rond 600 breidden de Franken, onder leiding van de Merovingische koningen, hun machtsgebied uit het noorden, waar ze slaags raakten met de Friezen. Aan het eind van de 7e eeuw werd het gebied rondom Utrecht en het midden-Nederlandse rivierengebied veroverd. De bevolkingsdichtheid was in de Merovingische tijd drastisch teruggelopen. Archeologische vondsten en onderzoek naar de herkomst en ouderdom van toponiemen wijzen uit dat de omgeving van Buren ten oosten van Geldermalsen nog redelijk dichtbevolkt was.[12] Hier waren de stroomruggen relatief breed en ook de nabijheid van de handelscentra Dorestad (bij het huidige Wijk bij Duurstede) en Tiel moel een rol gespeeld hebben. De stroomruggen ten westen van Geldermalsen waren smaller, lager gelegen en daardoor minder dicht bevolkt.[13] Gebieden waarvan de toponiemen het bestanddeel ‘eng’ bevatten wijzen op een open akkercomplex dat dateert uit deze periode. We vinden ze her en der terug in het gebied langs de Linge tussen Gellicum en Geldermalsen.[14] Het ontstaan van dorpen van het type ‘rond esdorp’, zoals Buurmalsen en Tricht, zou in de Merovingische tijd kunnen worden geplaatst.

In de 8e eeuw werd het Frankische Rijk gesticht en brak er een periode aan waarin de bevolking weer groeide. De Linge, die al voor de Romeinse tijd actief was, nam in de Vroege Middeleeuwen in betekenis af. De oeverwallen van de rivier vormden nu een relatief veilige bewoningslocatie. De kleinere stromen (zoals de Meer en de Hooglandsche Wetering) verlandden, werden afgedamd of tot wetering gemaakt. In deze periode werd de basis voor veel huidige dorpen en steden in het rivierengebied gelegd. De karakteristieke langgerekte esdorpen die geleidelijk op de hoge maar smalle oeverwallen uitgroeiden en die we als ‘esdorp met gestrekte hoofdvorm’ typeren, blijken doorgaans te

[11] Het meandergordelcomplex van Meteren-Bommel loopt globaal vanaf Est en Roth, via Meteren, richting Deil. Zie ook Heunks 2006: kaartbijlage 1.
[12] Van Bavel 1999: 56
[13] Van Bavel 1999: 58
[14] Van Bavel 1999: 57

zijn ontstaan in de Karolingische tijd (750-900 na Chr.). Ook akkercomplexen waarvan het toponiem ‘akker’ herbergt, dateren waarschijnlijk uit deze tijd. We vinden ze langs de Linge tussen Rumpt en Geldermalsen. De laaggelegen gebieden binnen de overgangszone tussen kom en oeverwal werden als gemeenschappelijke hooi- en weidegronden gebruikt. Dit kan worden afgeleid uit het voorkomen van toponiemen met het bestanddeel ‘koppel’, ‘made’ of ‘weide’. Voorbeelden hiervan treffen we rond alle dorpen aan. De laagst gelegen gebieden in de kom werden aangeduid met ‘veld’ (figuur 4). Deze gebieden waren in de Vroege Middeleeuwen nog niet ontgonnen en werden gebruikt voor hout- en rietwinning, jacht, visserij en extensieve beweiding.[15] Gebieden met toponiemen waarin ‘broek’ voorkomt, vormden de laagst gelegen en slechtst te ontwateren gebieden. Een voorbeeld hiervan treffen we aan in het meest zuidelijke deel van de polder Enspijk: het Broekse Blok.

Figuur 4. Het Beesdsche Hooge Veld op de overgang van oeverwal naar komgebied en het Beesdsche Lage Veld in het laaggelegen komgebied. Uitsnede Bonneblad 507, 1918.

In veel dorpen komen straten of percelen voor die in hun naam het bestanddeel ‘bulk’ of ‘meent’ hebben. Het betreft vaak wegen of percelen die nabij een verlande overloopgeul lagen. Een verlande overloopgeul vormde een brede laagte met aan weerszijden wat hoger gelegen oevers. De oevers van de geul, die doorliepen tot in het komgebied, werden vaak benut als schaapsdrift. Samen met de verlande geul vormden ze een gebied dat in gemeenschappelijk eigendom was, de ‘meente’. Bij de

[15] Van Bavel 1999: 58

dorpen werden aan het begin van de schaapsdrift weiden ingericht voor het inscharen van vee. Percelen met de naam ‘bulk’ of ‘bolk’ herinneren nog aan dit grondgebruik.

2.5 Ontginning en ordening: Late Middeleeuwen (1050-1500)

Rond het jaar 1000 nam het bevolkingsaantal in Noordwest-Europa in een zeer hoog tempo toe. Door de toename van de bevolking nam de vraag naar landbouwgrond toe, wat weer de vraag naar arbeidskrachten versterkte. Bestaande nederzettingen groeiden, grote stukken woest land werden ontgonnen en nieuwe gebieden raakten bewoond. Om het land te ontginnen, moesten sloten en watergangen worden gegraven. In eerste instantie kon men deze nog op de natuurlijke afwateringssystemen aantakken. Door onder andere maaivelddaling, klimaatverandering en het steeds verder afnemende natuurlijke afwateringssysteem moest men nieuwe oplossingen vinden om droge voeten te houden. Het uitvoeren van de grootschalige ontginningen en de waterstaatkundige problemen die de bevolking tegenkwam, noopten hen tot nieuwe organisatiestructuren. De dorpspolders die werden gevormd, zijn landschappelijk de meest herkenbare eenheden die met deze organisatie samenhingen. In het onderstaande wordt ingegaan op de ontginningen, het landgebruik en de waterstaatkundige ingrepen die hierbij kwamen kijken. Eerst worden de ontwikkelingen op gemeentelijke schaal beschreven, vervolgens wordt ingezoomd op de schaal van de dorpspolders.

2.5.1 Landbouw op de oeverwallen

Aanvankelijk werden alleen de hoge oeverwallen, stroomruggen en kronkelwaarden gebruikt voor akkerbouw. Op de oeverwallen en stroomruggen werd een strookvormige verkaveling haaks op de hoogtelijnen aangelegd, waardoor een goede afwatering tot stand kwam en iedere eigenaar een hoog en laag deel bezat (figuur 5). De gronden binnen de kronkelwaarden kenden een onregelmatig reliëf en een wisselende bodemkwaliteit. Om de verschillen in bodemkwaliteit gelijk te verdelen, werden ze waarschijnlijk in blokken ontgonnen, waarbinnen de ontginner enkele stroken kreeg.

Figuur 5. Binnen de Steilwaard, ten westen van Tricht, werd een strookvormige verkaveling haaks op de hoogtelijnen aangelegd. Hierdoor kwam een goede afwatering tot stand en bezat iedere eigenaar een hoog en een laag deel (bron: kadastraal minuutplan Buurmalsen, sectie E, blad 1, 1832).

Ook landbouwtechnieken (en dan met name de wijze van ploegen) hadden invloed op de perceelsvorm. Om het draaien van de ploeg te vergemakkelijken, zouden percelen in S-vorm zijn aangelegd. Deze akkercomplexen worden kromakkers genoemd (zie figuur 6). Door de verdergaande ontginningen ontstonden op den duur grotere akkercomplexen die vaak ‘eng’ of ‘akker’ werden genoemd. De onontgonnen komgebieden werden vaak aangeduid met de naam ‘veld’. Door het ontbreken van dijken en kades stonden deze gebieden een groot deel van het jaar onder water.

2.5.2 Ontginning van de komgebieden

Aan het begin van de Late Middeleeuwen waren de gebieden dicht bij de nederzettingen en de lagere delen van de oeverwallen ontgonnen. De komgebieden waren echter nog grote moerassige laagten. De ontginning en verkaveling daarvan zou plaatsvinden vanaf de 10e eeuw tot in 13e eeuw. De precieze ouderdom van de ontginningen in de streek valt slechts voor bepaalde delen of op indirecte wijze te achterhalen. Het algemene beeld is dat de eerste kades en sluisjes al in de 10e eeuw werden aangelegd.[16] De grootschalige ontginningen vonden plaats in de 11e en 12e eeuw.

Uit veldnamen die in de 18e en 19e eeuw zijn opgetekend komt de fasering van de ontginningen naar voren. Ten noorden van Buurmalsen treffen we bijvoorbeeld De Oude Hoeven in het hoger gelegen

[16] Van Bavel 1999: 64

oostelijk deel van de kom. Aan de westzijde hiervan, in het lagere deel, ligt het ontginningsblok De Nieuwe Hoeven. In het noordelijke, meest laaggelegen komgebied ligt het ontginningsblok de Over Hoeven. De ontginningen binnen de polder Mariënwaard behoren waarschijnlijk tot de vroegste. Het gebied kent een afwijkend verkavelingspatroon in de vorm van afwisselende blok- en strookvormige percelen. De ontginningen ten noorden van Beesd kennen een regelmatig patroon. Aanwijzingen dat er in de kom op grote schaal boerderijen zijn gebouwd, ontbreken vooralsnog.

In het gebied ten zuiden van de Linge treffen we in grote delen van de kom een onregelmatige blokverkaveling aan, afgewisseld met in stroken verkavelde eenheden. De Nieuwendijk diende vermoedelijk als achterkade voor de komontginningen ten noorden hiervan. Bij de ontginning van het gebied ten zuiden hiervan lijkt er sprake te zijn geweest van het recht van opstrek. De verkavelings- en wegenstructuur werd namelijk ten zuiden van deze dijk voortgezet.

In § 2.6 wordt nader ingegaan op de ontginning op de schaal van de dorpspolders.

2.5.3 Bestuur

Heerlijkheden

De huidige gemeente Geldermalsen is pas in 1978 ontstaan door de samenvoeging van de voormalige gemeenten Beesd, Buurmalsen, Deil en Geldermalsen. Deze vier gemeenten zijn op hun beurt voortgekomen uit de middeleeuwse heerlijkheden en ambten. De heerlijkheden bestonden uit door de hertog in leen uitgegeven bestuurlijke rechten over een zeker grondgebied. Deze rechten konden als bezitsrecht worden geërfd, geschonken of geruild. Het complex van rechten dat binnen een bepaald gebied gold werd heerlijkheid genoemd.

Er waren hoge en lage heerlijkheden. De hoge heerlijkheden, waar de zogenaamde hoge rechtspraak mocht worden uitgeoefend, mochten uitspraken doen over hoge geldboetes, lijfstraffen, verbanning en doodvonnissen. In de lage heerlijkheden werden alleen burgerlijke zaken en misdrijven berecht waar lagere boetes voor golden.[17] Onder de heer vielen rechtspraak, wetgeving en bestuur, waaronder ook polderzaken. Deze heer had ook nog invloed op de aanstelling van gerichtslieden, burgemeesters en heemraden. Daarnaast had hij het recht andere functionarissen aan te stellen, zoals de schout, de secretaris en de schutter of veldgraaf. Ook bezat een heer vaak zogenaamde regale rechten. Dit waren rechten die via de landsheer van het koningsgezag waren afgeleid. Hieronder vielen het vis-, tol-, veer- en windrecht.

De gehele Gelderse Tielerwaard (afgezien van de stad Tiel) bestond in de 14e eeuw uit lage heerlijkheden. De hoge rechtsmacht berustte bij de graaf (vanaf 1339 hertog) van Gelre, die daartoe in Deil een van de twee schepenbanken had opgericht. Beesd en Rhenoy vormden twee afzonderlijke gerechten.

In 1798 werden de heerlijkheden afgeschaft. In 1814 werd een deel van de heerlijke rechten hersteld, maar bij de grondwetsherziening van 1848 werd dit weer ongedaan gemaakt. De bestuurlijke taken van de heerlijkheden gingen over op de gemeenten, de rechtsprekende op de rechtbanken.

[17] Harten 1997: 27

Kasteelterreinen

De meest zichtbare restanten van de adellijke bezitsverhoudingen worden gevormd door (de restanten van) kastelen. Veel van de heren, bestuurders en heerlijkheden, hadden namelijk ook een kasteel in bezit. Van het grote aantal kastelen en adellijke huizen die in de huidige gemeente heeft gestaan, resteren nog elf als zodanig herkenbare kasteelterreinen. Een stichtingsdatum is van veel kastelen niet bekend. Uit de vroegste vermeldingen kan worden opgemaakt dat de meeste tussen 1350 en 1450 zijn gesticht. Vrijwel alle kastelen lagen zeer strategisch in het landschap. We treffen ze aan op de lagere delen van de oeverwallen, aan de randen van de overstromingsgeulen die richting de kom liepen. Deze plaatsen waren in meerdere opzichten strategisch. Op de oeverwal bevonden zich de rijkste landbouwgronden en de nederzettingen. Daarnaast vormden de oeverwallen een landverbinding van oost naar west. Dit gold ook voor de Linge die op zichtafstand lag. De ligging aan de overstromingsgeul zorgde voor de toevoer van water voor de gracht. Ook kon zo de toe- en afvoer van water in en uit de kom worden gecontroleerd.

2.5.4 Waterstaat

In een relatief hoog tempo werden vanaf de 10e eeuw de lagere delen van de oeverwallen en de komgronden geschikt gemaakt voor intensiever gebruik. De komgronden werden ontgonnen en ontwaterd door evenwijdig aan elkaar sloten te graven. Om te voorkomen dat het land weer onderliep door de toevoer van water uit stroomopwaarts gelegen komgebieden, werden zijkades of zijdwendes aangelegd (vaak aangeduid als Zeedijk in de betekenis van zijdijk) (figuur 6). Ook werden laagten in de oeverwallen afgesloten door middel van dijken of kades. Aanvankelijk waterde het gebied via de lager gelegen onontgonnen delen van het komgebied af.

Figuur 6. Naast de huidige weg Acquoysemeer ligt een restant van de zijkade die de polder van Rheony scheidde van de polder van Acquoy (foto: RAAP / S. van der Veen).

De afdamming van de Linge bij Tiel in 1304 bracht hier verandering in. Door deze ingreep werd de waterstand in de toen al niet meer actieve Waaltak beter beheersbaar.[18] Overtollig water uit de kommen kon nu met behulp van uitwateringssluizen op de Linge worden geloosd. Het afwateringssysteem, dat eerst nog op de komgebieden was georiënteerd, werd opnieuw ingericht zodat het water in omgekeerde richting kon stromen. De Bisschopsgraaf is een voorbeeld van deze ommekeer.

Dat het overtollige water op de Linge kon worden geloosd, betekende niet dat alle problemen voorbij waren. In natte perioden en bij piekafvoeren in de grote rivieren liepen de kommen nog steeds vol. Om instroom van water vanuit de kom te kunnen weren, werden achterkades aangelegd. Door bedijkingen van rivieren in het westelijk veengebied nam de waterstand in de rivieren toe. Ook bovenstrooms kreeg de rivier meer water te verwerken als gevolg van klimaatverandering. Als reactie hierop begon elk dorp met de aanleg van zijn eigen rivierkade, de latere Lingedijk. Met deze drie kades en de dijk langs de Linge waren de dijkringen rond de dorpskommen gesloten. Het gevolg hiervan was dat pieken in de waterafvoer niet meer konden worden opgevangen door de kommen. Vanaf de 17e eeuw zou dit herhaaldelijk tot grote problemen leiden.

[18] Verhelst 2012: 9

Figuur 7. Met behulp van de Eustse sluis (de Neust) tussen de Mariënwaard en Tricht werd het water uit de noordoostelijke komgebieden op de Linge afgewaterd. Situatie in 1629. Het noorden is links (bron: Gelders Archief, toegang 1510, inventarisnr. 0124-1320A).

Figuur 8. De Boutensteinse Sluis tussen Rumpt en Enspijk (foto: RAAP / S. van der Veen).

Kilometerslange weteringen

Op de grens van verschillende dorpspolders lagen lange weteringen die als boezem dienden voor hoger gelegen polders ten oosten van de gemeente Geldermalsen. Om optimaal gebruik te kunnen maken van het natuurlijke verval werden deze weteringen over grote afstanden aangelegd. Ze konden vervolgens zonder een al te groot verval het water stroomafwaarts op de Linge lozen. De mogelijkheid van waterlozing op bepaalde punten op de Linge behoorde tot een recht, dat bijvoorbeeld in bezit was van een heer. Voorbeelden van dergelijke lange weteringen zijn de Bisschopsgraaf, de Culemborgse Vliet en De Boutensteinse Wetering. Deze weteringen die langs de grenzen van verschillende heerlijkheden en ambten werden aangelegd.

Bisschopsgraaf

Vóór de afdamming van de Linge in het begin van de 14e eeuw moet de Bisschopsgraaf al gegraven zijn. Destijds liep hij nog ten westen van de polder Mariënwaard langs, op de plaats van de huidige weg Oude Waag. Tot de afdamming van de Linge diende de wetering voor het afvoeren van overtollig water van de oeverwallen. Na de afdamming van de Linge werd het systeem omgekeerd en werd de wetering aangetakt op de afgedamde rivier ter hoogte van de Lage Sluis. In 1320 is de Bisschopsgraaf naar het oosten verlegd.[19] Ter hoogte van de knik in de huidige Zeedijk

[19] Van Bavel 1993: 176

werd een dam aangelegd met de naam Het IJzeren Veulen (veulen = vullen of dempen) en werd aangetakt op de wetering die tussen de Mariënwaard en Tricht liep. Ter hoogte van de Neust waterde de Bisschopsgraaf door middel van sluizen af op de Linge (figuur 7).

Culemborgse Vliet

Met behulp van de Culemborgse Vliet werd het overtollige water ten noorden van gemeente Geldermalsen op de Linge afgewaterd. In 1305 kochten de heren van Culemborg een watergang in de Acquoyse Polder, die werd ingericht als wetering: de Culemborgse Vliet. Aanvankelijk werd het overtollige water via Het Wiel naar Leerdam afgevoerd. In 1410 kwam een waterlozing bij De Horn tot stand.

Boutensteinse Wetering

In 1316 werd de Boutensteinse Wetering gegraven, waarmee de afwatering van zeven dorpspolders ten zuiden en oosten van de huidige gemeente Geldermalsen werd verlegd van de Waal naar de Linge. Voor de afvoer van het water werd het riviertje de Mark genormaliseerd. Tussen de polders Enspijk en Rumpt werd de eigenlijke Boutensteinse Wetering gegraven, die in het noorden op de Linge uitwaterde ter hoogte van de huidige Boutensteinse Sluis (figuur 8). Kort daarop werd ook de afwatering van de polder Haaften op de Linge aangesloten. Hiervoor werd de Mark ter hoogte van Gellicum en Rumpt tot Wetering vergraven. In de uiterste zuidwesthoek van de huidige gemeente Geldermalsen maakte deze een haakse hoek naar het noorden. Deze wetering liep parallel aan de Herwijnense en Asperense Zeevang. De haakse bocht (op de plaats waar nu de A15 de gemeente verlaat) had de naam Het IJzeren Veulen, net als de hoek in de hierboven beschreven Bisschopsgraaf. Mogelijk was de Mark hier afgedamd.

Rond 1474 werd de Boutensteinse Wetering vergraven tot scheepvaartkanaal, waardoor de steden Culemborg en Zaltbommel werden verbonden. Het duurde nog tot 1558 eer besloten werd ook de Bisschopsgraaf voor scheepvaartverkeer in te richten.

2.5.5 Infrastructuur

Paden, wegen en veedriften

De meeste historische wegen en paden zijn ontstaan in de periode van de geleidelijke ingebruikname van het land of de latere planmatige ontginningen. Het historisch wegenpatroon hangt dan ook nauw samen met de waterhuishouding en de ontginningsstructuren. De dorpen werden over land verbonden door wegen die over de Lingedijk liepen. Vaak liep parallel aan de Lingedijk, landinwaarts een tweede weg die de hoger gelegen delen van de oeverwallen volgde. Over de kades en zijdwendes liepen wegen en paden naar de komgebieden, die over het algemeen ‘steeg’ in hun naam hebben. Ook over voormalige achterkades liepen deze stegen.

De komgebieden waren vanuit de dorpen vrijwel allemaal bereikbaar via veedriften in de vorm van zogenaamde brede straten. Vóór de rivierkades waren gesloten, kon het water ’s winters de kommen binnenstromen via overloopgeulen. De oevers van deze geulen werden gebruikt als veedrift. Na het

sluiten van de rivierdijk verlandde de geul (figuur 9). De veedrift werd verbreed en op de lagere delen van de geul werden bosjes aangeplant, niet zelden in de vorm van grienden.

Figuur 9. De Bulkstraat en Langestraat in Tricht lagen op de oevers van een verlande overloopgeul. Ze dienden als veedrift en verbonden het dorp met de weidegronden in het noorden. Tot in de 8e eeuw stroomde er water in de verlande geul (foto: RAAP / S. van der Veen).

Linge

Hoewel de Linge nu vaak als een barrière wordt ervaren, zal dit in het verleden minder het geval zijn geweest. De Linge vormde een belangrijke verkeersader voor de scheepvaart. Tot de komst van de trein en later het transport over de weg was dit de belangrijkste route voor bulkgoederen. De dorpen hadden bijna allemaal een loswal. Deze zijn herkenbaar als buitendijks gelegen opgehoogde of aangeplempte terreintjes.[20] Voor de verbinding tussen de dorpen op de noord- en zuidoever van de Linge vormde de rivier een beperkte barrière. Vrijwel elk dorp had een veer naar de overkant, soms zelfs meer dan één. Op een enkele plaats is een voetveer behouden voor het toerisme, zoals het veer Enspijk-Mariënwaard (figuur 10). Enkele veerstoepen zijn behouden gebleven, zoals bij het eerder genoemde veer bij Enspijk en ook bij de Veerdam tussen Gellicum en Rhenoy.

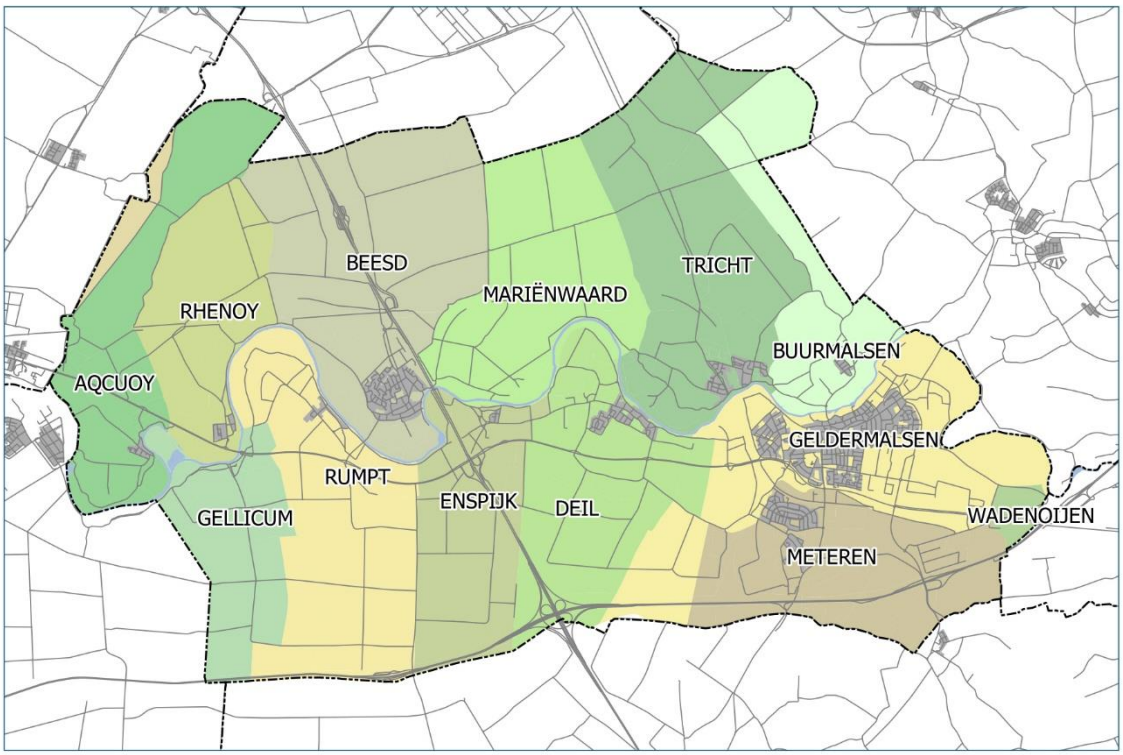
[20] Harten 1997: 232

Figuur 10. Veerstoep ten noorden van Enspijk (foto: RAAP / S. van der Veen).

2.6 Ontwikkeling van de dorpspolders

Bij de ontginning van de lagere delen van de oeverwallen en de komgebieden in de Late Middeleeuwen speelden de dorpsstructuren en de bestuurlijke eenheden uit de Vroege Middeleeuwen een belangrijke rol. Uit deze dorpen zouden de waterstaatkundige en bestuurlijke eenheden voortkomen die tot in de 20e eeuw standhielden (figuur 11). Hoewel veel kenmerkende structuren in de 20e eeuw zijn verdwenen, spelen ze nog steeds een belangrijke rol in de herkenbaarheid en identiteit van het landschap. In voorgaande paragrafen is de historische ontwikkeling van het landschap op gemeentelijk schaalniveau beschreven. In hoofdstuk 4 zal worden ingezoomd op de historische stedenbouwkundige ontwikkelingen binnen de kernen. In de nu volgende paragraaf worden de historische ruimtelijke ontwikkelingen op de schaal van de dorpspolders uitgelicht.

Figuur 11. Structuur van dorpspolders op basis van 18e-eeuws kaartmateriaal.

2.6.1 Acquoy

De dorpspolder van Acquoy werd in het oosten begrensd door de Acquoyse Meerdijk (nu Acquoysemeer) en de Donkere Kade (verdwenen). In het westen werd de polder begrensd door de Acquoyse Kade (nu Acquoyseweg). In het zuiden vormde de Linge de grens. Aan het begin van de 14e eeuw behoorde Acquoy tot het bezit van de heren van Voorne. Catharina van Vornenburgh verpandde in 1364 haar huis met burcht aan Otto van Arkel. In 1371 kwam de heerlijkheid geheel in zijn bezit. De Van Arkels verwierven in de 13e en 14e eeuw een groot aantal heerlijkheden in de omgeving van Leerdam. Samen vormden zij het Land van Arkel, een leen van de graven van Hollands in het grensgebied tussen Holland en Gelre.[21] Na de Arkelse Oorlog in het begin van de 15e eeuw viel het territorium uiteen. In 1417 ging Acquoy over in andere handen. Een eeuw later, in 1513, kwam het in bezit van Floris van Egmond, graaf van Buren. Door vererving en een huwelijk kwam de heerlijkheid in bezit van Willem van Oranje die het tot baronie verhief. In 1795 werd de baronie opgeheven en werd het gebied ingelijfd bij Holland. Na de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden werd de voormalige baronie bij de Gelderse gemeente Beesd gevoegd.

De dorpspolder van Acquoy werd via drie weteringen ontwaterd op de Linge. Het water uit het Acquoyse Lage Veld werd met behulp van de Acquoyse Achtermolens (deze lagen op de plaats van de knik in de Nieuwe Steeg) naar de Vliet gemalen (figuur 12). Vanuit deze vliet werd het water met behulp van de Acquoyse Molen en Acquoyse Uitwateringssluis op de Linge geloosd. Hier lagen rond

[21] Harten 1997: 42

1800 ook een inundatie- of hulpsluis en de Culemborgse Vlietsluis. In 1961 is dit complex van waterwerken vervangen door één grote sluis, de sluis van de Nieuwe Horn.[22]

Figuur 12. Knikken in de voormalige Vliet ten noordwesten van Acquoy herinneren aan de plaats waar de Acquoyse Achtermolens lagen (bron: AHN2).

Rondom het dorp komen percelen voor die verwijzen naar de verkavelingsstructuur en het grondgebruik. De percelen binnen het grote open landbouwcomplex ten westen van Acquoy werden aangeduid met ‘kampen’. Dit wijst erop dat het gebied in kleinere eenheden is ontgonnen.

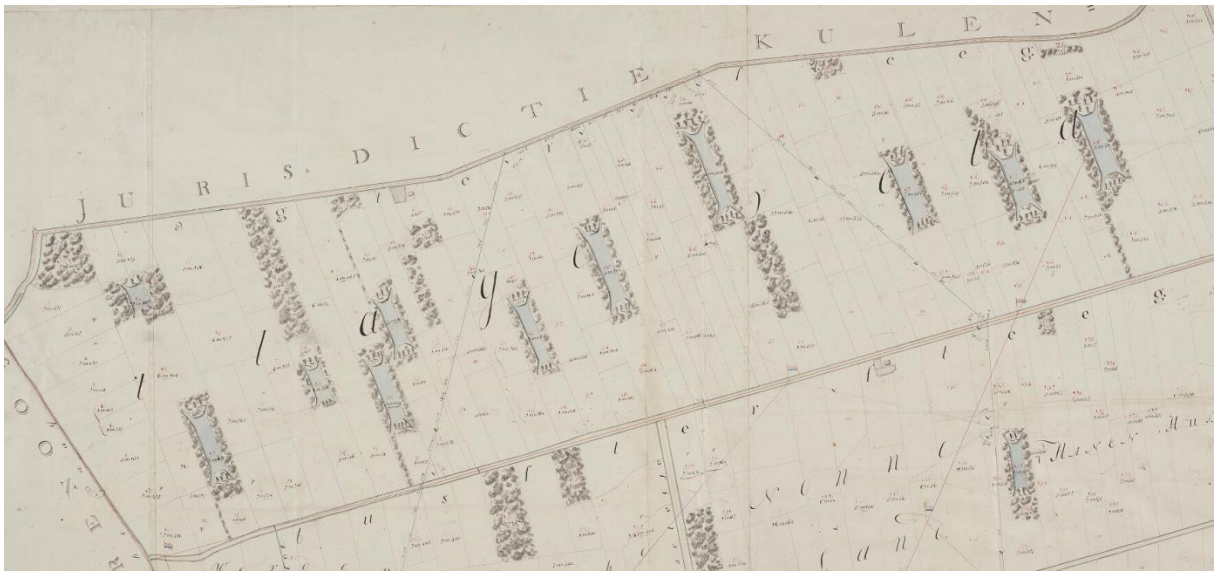
Aan de westzijde van het dorp, op de plaats van de huidige weg De Baronie, lag een gebied met het toponiem ‘Liesdell’, wat verwijst naar een laaggelegen gebied. Opvallend in de 19e-eeuwse verkavelingsstructuur is het gebied aan weerszijden van de Nieuwe Steeg (voorheen Ryweg). De symmetrie in wegen en waterlopen en de redelijk vaste kavelbreedtes en -diepten doen een planmatige ontginning vermoeden. Mogelijk hebben de eigenaren van het kasteel van Acquoy, dat aan het begin van de Nieuwe Steeg ligt, hierin een belangrijke rol gespeeld. In het noorden van het Acquoyse Lage Veld, ter hoogte van het Wiel van Bassa, bevindt zich de Acquoyse Heuvel. Dit is een omvangrijke woonheuvel die vermoedelijk in de 17e eeuw is aangelegd toen de kans op overstromingen in het komgebied sterk toenam.

[22] Van Hemmen e.a. 2007: 69

2.6.2 Beesd

De vroegste betrouwbare vermelding van Beesd komt voor in een 14e-eeuwse kopie van een oorkonde uit 1145, waarin het dorp wordt aangeduid met Bisde.[23] De ruimtelijke structuur van het dorp gaat vermoedelijk al terug op de Karolingische tijd.[24] De hervormde kerk, die oorspronkelijk aan St. Petrus was gewijd, dateert uit circa 1500. Het St. Petrus-patrocium wijst op een hogere ouderdom.

De dorpspolder van Beesd werd begrensd door de Beestse Zeedijk (nu Oude Waag), de Achtersteeg (nu Kooiweg Oost) en de Renoyse Paay (nu Beschuinse en De Paay). Door het komgebied liepen verschillende oost-west georiënteerde stegen. Deze waren door de huidige Parkweg en Katijdeweg verbonden met het dorp. Deze weg was opvallend breed en kan mogelijk worden geplaatst onder de categorie van brede straten, die veel in het rivierengebied voorkomen.[25] De afwatering van de polder liep via twee oost-west georiënteerde weteringen: de Beestsche Wetering in het uiterste noorden en de Krommebansloot langs de Ridderslagsteeg. Beide weteringen kwamen uit op de wetering langs de Rhenoyse Kade. Hier werd het water met behulp van de Beesdse Molen opgemaald naar de Maalvliet, die vervolgens uitwaterde op de Linge. Het meest noordelijke deel van de dorpspolder, het Beesdsche Lage Veld is aan het einde van de Late Middeleeuwen mogelijk sterk vernat als gevolg van een toegenomen waterpeil in de rivieren. Het werd rendabel om percelen om te zetten in eendenkooien wat hier op grote schaal heeft plaatsgevonden (figuur 13). In het gebied vinden we momenteel nog elf eendenkooien of restanten daarvan.

Figuur 13. Eendenkooien in het Beesdse Lage Veld, weergegeven op een verpondingskaart uit 1810 (bron: Gelders Archief, toegang 1510, inventarisnr. 0873-217).

2.6.3 Polder Mariënwaard

Onder Beesd viel ook het huidige landgoed Mariënwaerdt, dat in 1129 werd gesticht als Premonstratenzer klooster. Het klooster Mariënweerd werd gesticht door Alveradis, de weduwe van Hendrik van Cuijk, en door haar met goederen begiftigd, de zogenaamde *dos*. Al kort na de stichting groeide het bezit van de abdij door giften en schenkingen. De abdij kreeg het patronaatsrecht van de

[23] Künzel e.a. 1989: 8. De Voorstraat wordt namelijk al in 1333 vermeld.
[24] De Beaufort e.a. 1998: 22
[25] Keunen & Willemse 2010: 48

kerken van Beesd, Boxmeer en Mill. Door de ligging nabij de grens van Gelre in het westen en de aanwezigheid van de Linge op een steenworp afstand viel het klooster meermalen ten prooi aan plunderaars. Op 7 juli 1427 werden de abdijgebouwen door de bende van Rudolf van Diepholt in brand gestoken. Een jaar later werden de restanten verwoest. In de jaren daarop werd het klooster herbouwd, maar in 1493 werd het opnieuw geplunderd en verwoest. Na een korte opleving werd het klooster in 1566 en 1567 definitief verwoest door Hendrik van Brederode. Tijdens de Reformatie kwamen alle kloosters en bezittingen toe aan de Staten-Generaal. Later kwam het complex in beheer bij de Staten van het Kwartier van Nijmegen.

De abdij Mariënweerd lag op een oeverwal langs de Linge. De westgrens van de historische polder werd gevormd door de Scheid Watering of Oldenburgs Graaf, nu een sloot langs de Oude Waag. Het betreft hier waarschijnlijk een restgeul die benut is voor de ontwatering van het komgebied. Archeologische waarnemingen wijzen erop dat direct rondom het klooster al in de Romeinse tijd bewoning heeft plaatsgevonden. Het overige deel van de oeverwal bij de abdij Mariënweerd lijkt pas aan het begin van de Late Middeleeuwen in gebruik te zijn genomen.

Figuur 14. De sloot ten oosten van de Oude Waag is een restant van de Oldenburgs Graaf (foto: RAAP / S. van der Veen).

De polder Mariënwaard behoort vermoedelijk tot een van de oudste komontginningen in de streek. Het water vanuit de Mariënwaardse Polder werd, zoals weergegeven op een kaart uit 1761, hoofdzakelijk afgevoerd via een wetering die oostelijk langs de huidige Oude Waag liep, de Oldenburgs Graaf (figuur 14). Het noordelijk deel van deze weg werd in 1761 aangegeven als Beetse Zeedyk. Tot het begin van de 14e eeuw liep hier tevens de Bisschopsgraaf langs. Deze is later verlegd naar de huidige locatie. In de loop van de 18e eeuw namen de Achtervliet en Voorvliet vermoedelijk de functie van belangrijkste wetering over. Net ten zuiden van de huidige spoorlijn lag in de het midden van de 19e eeuw een

poldermolen die het water uit de Achtervliet opmaalde naar de Voorvliet, waarna het water via een sluis in de Linge terecht kwam.

In het meest noordelijke deel van het komgebied treffen we een woonheuvel aan met de naam De Woerd (figuur 15). Deze imposante woonheuvel is vermoedelijk in de 17e eeuw aangelegd, een periode waarin de kans op overstromingen in het komgebied sterk toenam. In het laaggelegen deel van het Mariënwaardsche Lage Veld hebben in 1562 ten minste twee eendenkooien gelegen.[26] Een van deze eendenkooien werd in 1500 al vermeld. Van de twee eendenkooien is slechts één exemplaar bewaard gebleven. Het verdwenen exemplaar lag in de noordoosthoek van het Lage Veld.[27]

Figuur 15. Woonheuvel De Woerd in het noordelijk komgebied van Mariënwaard (foto: RAAP / S. van der Veen).

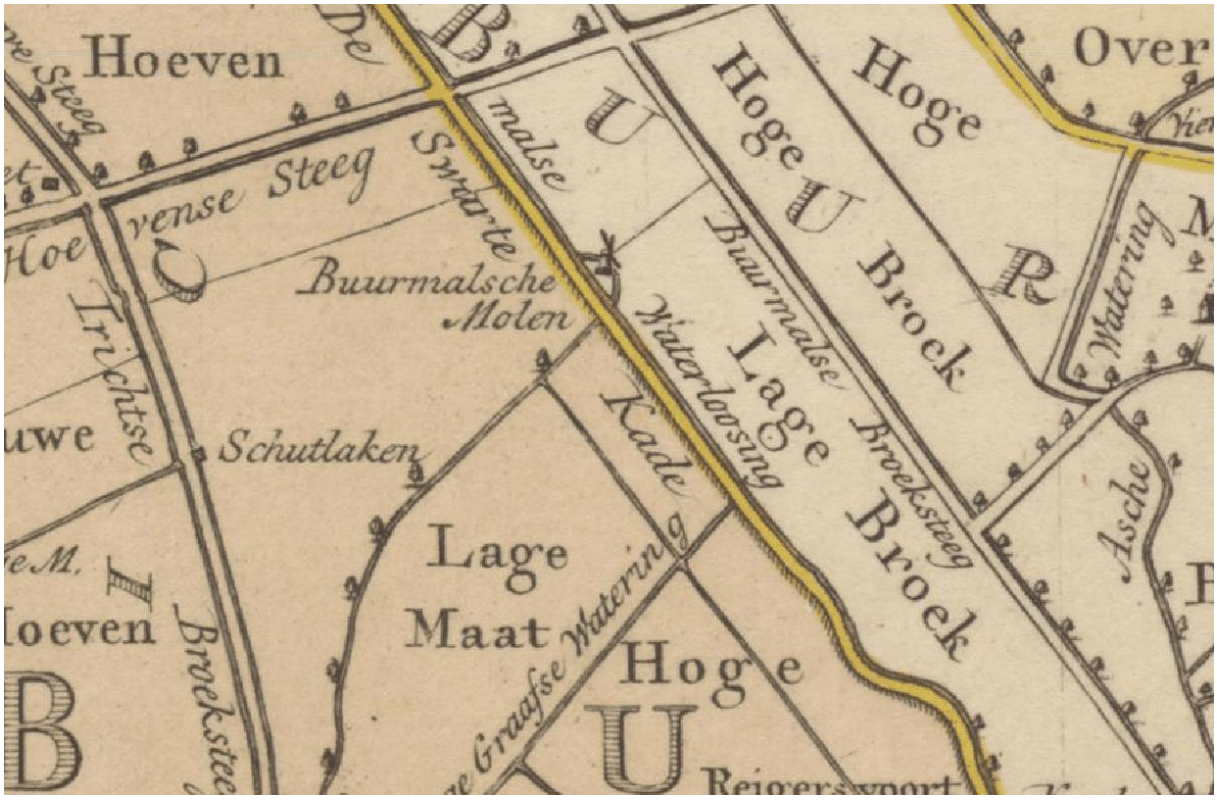
2.6.4 Buurmalsen

Een groot deel van de historische polder van Buurmalsen ligt buiten de huidige gemeentegrens, in de gemeente Buren. In de Vroege Middeleeuwen werd met Malsen een nog groter gebied aangeduid, dat delen van de Tielerwaard, Buren en Culemborg omvatte. Het gebied van Malsen wordt in een oorkonde vermeld waarin de schenking van goederen *Uberan Malsna mansus duos*, door graaf Balderik aan de Utrechtse kerk staat beschreven. Het betreft twee boerderijen in het Overmalsen, waarmee het huidige Buurmalsen werd bedoeld. Nadat in 1253 het Malsen ten zuiden van de Linge aan Gelderland

[26] Van Bavel 1993: 454
[27] Buren en Culemborg door Jacob Perrenot, uitgave Covens en Mortier, 1761. Uit Atlas der Neederlanden; via www.sara.nl.

toekwam, werd dit Geldermalsen genoemd. Het noordelijke Malsen dat in de heerlijkheid Buren lag, ging Buurmalsen heten.[28]

De dorpspolder van Buurmalsen werd in het oosten begrensd door de Hennisdijk, in het noorden door de Blinde Steegse Kade (nu Zwarte Kade) en in het westen door de Zwarte Kade (nu Platteweg). Het meest zuidelijke deel van de dorpspolder ligt op de oeverwallen van de Hooglandse Wetering (voorheen Spijkse Wetering) en de Linge. Hier lagen grote aaneengesloten akkercomplexen, zoals het Hoge Spijk ten noorden en zuiden van de Groeneweg. Uit toponiemen op de kaart van Buren en Culemborg uit 1761 blijkt dat een groot deel van het komgebied bij aanvang van de ontginning bestond uit een relatief laaggelegen gebied met broekbossen.[29] De Rijksstraatweg heette destijds Buurmalse Broeksteeg en aan weerszijden van deze weg lag het Hoge en Lage Broek (figuur 16). Bij de ontginning van de lagere delen van de oeverwallen en het komgebied is gebruik gemaakt van de Hooglandse Wetering die rond het jaar 1000 vermoedelijk een verlande, maar nog watervoerende restgeul was. Verschillende weteringen en afwateringssloten waren via de Buurmalse Waterloosing (nu Hooglandse Wetering) met de restgeul verbonden en waterden daarop uit. Via enkele molens in de wetering werd het water opgemalen zodat het op de Linge kon worden uitgewaterd.

Figuur 16. De Buurmalse Broeksteeg en het Hoge en Lage Broek in de tweede helft van de 18e eeuw ten noorden van Buurmalsen (bron: Atlas der Neederlanden, Kaart van Buren en Culemborg, 1761).

2.6.5 Deil

De vele archeologische vondsten uit de Romeinse tijd die in de directe omgeving van Deil zijn gedaan, wijzen erop dat de omgeving al in die tijd een geschikte bewoningslocatie was. Archeologische

[28] De Beaufort e.a. 1998: 132
[29] Buren en Culemborg door Jacob Perrenot, uitgave Covens en Mortier, 1761. Uit Atlas der Neederlanden; via www.sara.nl.

vondsten uit de Merovingische tijd zijn echter schaars. Van bewoningscontinuïteit lijkt dan ook geen sprake te zijn.

De vroegste betrouwbare vermelding van Deil komt voor in een 14e-eeuwse kopie van een oorkonde uit 1148, waarin het gebied wordt aangeduid als 'Daile'.[30] De naam kan worden geïnterpreteerd als 'deel', in de zin van aandeel in de grond. De vroegste indirecte vermelding van een kerk in Deil is terug te vinden in een lijst van het bisdom Utrecht. In deze lijst van bijdragen tussen 1276-1281 aan het bisdom voor een kruistocht wordt onder het *Registrum prepositure Thylensis* de kerk te Deyle vermeld.[31]

Eind 14e eeuw was Arlard van Deyl leenheer van het dagelijks gericht Deil. Via zijn zoon Otto kwam de leenheerlijkheid in 1405 in handen van hertog Reinald. [32] Tot het midden van de 18e eeuw ging de heerlijkheid meerdere malen over in andere handen, tot het ten slotte in 1758 in bezit van het geslacht Taets van Amerongen kwam.

Deil ligt op de zuidelijke oeverwal van de Linge. Archeologische vondsten uit de Romeinse tijd wijzen erop dat het gebied direct ten zuiden van de historische kern al in die periode in gebruik was. Het is aannemelijk dat dit gebied in de loop van de Vroege Middeleeuwen de kern ging vormen van het latere Deil. Binnen de lagere delen van de stroomrug waar Deil op ligt, komen percelen voor met namen als Den Bemd, Hoge Wei en Hooiblok. In het midden van de 19e eeuw zijn deze percelen in gebruik als akkerland. De veldnamen doen echter vermoeden dat het ten tijde van naamgeving in gebruik was als hooi- en weiland.

Zowel op de stroomrug als binnen de komgebieden liggen ontginningsblokken waarvan de veldnaam het bestanddeel 'blok' bevat. Zoals het Oostelingse Blok, het Maatse Blok, het Vuurensche Blok en het Zeevangse Blok. Vermoedelijk hebben deze veldnamen betrekking op de ontginningseenheden, die vervolgens blok- en strookvormig zijn verkaveld. Aan de veldnamen valt ook de ligging ten opzichte van de naamgever af te leiden. Van noord naar zuid treffen we achtereenvolgens het Voorste Blok, het Middelblok en het Achterblok aan.

De polder van Deil werd aan de oostzijde begrensd door de Deilse Zeevang en de Kijfakker, waarvan de ligging slechts aan enkele kavelsloten nog herkenbaar is. In het zuiden werd de polder begrensd door de Mark en in het westen door de Deilse Graaf, die we nog als weg terugvinden. De afwatering vond plaats langs de Deilse Wetering en de Deilse Sluis op de plaats van de huidige molen De Vlinder (figuur 17). Dwars door de polder lag de Kweldam die vermoedelijk is aangelegd om de toestroom van uittredende kwel in de richting van de komgronden tegen te gaan. Door de aanleg van het autosnelwegknooppunt Deil is de relatie met de Mark in het zuiden verloren gegaan.

[30] Van Berkel & Samplonius 2006: 96
[31] Vermeulen 1974-1975: 294
[32] Vermeulen 1974-1975: 293

Figuur 17. De Deilse Wetering en het 20e-eeuwse gemaal nabij de uitwatering op de Linge (foto: RAAP / S. van der Veen).

2.6.6 Enspijk

Het dorp ‘Enspike’ werd voor het eerst vermeld in 1129, het jaar waarin gravin Alveradis de abdij Mariënweerd stichtte en daarbij goederen in Enspijk aan het klooster schonk. De naam Enspijk valt te verklaren als tegenhanger van ‘spijk’, wat als een in het water uitstekend stuk land kan worden geïnterpreteerd.[33] Het voorvoegsel ‘en’ heeft betrekking op de *in*-waartse ligging.

Op de stroomrug rondom het dorp kwamen akkers voor met een karakteristieke kromme perceelsvorm. Deze kromme akkers zijn vermoedelijk vanaf de Vroege Middeleeuwen ontstaan als gevolg van een bepaalde ploegtechniek. In de lagere delen ten zuiden van Enspijk ligt een gebied dat werd aangeduid met de veldnaam Stautendam en Houtendam. De namen lijken betrekking te hebben op waterstaatkundige werken, hoewel de ligging daarvan onbekend is. De gebieden in de kom waren in de 19e eeuw vanuit het dorp ontsloten via de Korte Veersteeg en de Net Steeg (nu Netstraat en Panweg). Aan de veldnamen en verkaveling zijn de ontginningsblokken te herkennen. Ze dragen namen als het Oudweyse Blok en ’t Meetweyse Blok.

De ontwatering van de polder Enspijk vond plaats via de Enspijkse Wetering, die voor een groot deel parallel liep aan de Boutensteinse Wetering. Net ten noorden van de voormalige slipschool lagen een watermolen en een sluis, waarvan alleen nog een (moderne) sluis resteert. De Boutensteinse en Enspijkse Wetering hadden elk hun eigen uitwateringssluis aan de Linge. Op beide plaatsen is nog een sluis aanwezig.

[33] Van Berkel & Samplonius 2006: 129

2.6.7 Geldermalsen

Al in de Vroege Middeleeuwen heeft er een nederzetting gelegen aan de rand van het laat-middeleeuwse dorpsgebied. In het gebied tussen de Herman Kuijkstraat en de Oranje Nassaustraat zijn archeologische vondsten gedaan die dateren uit deze periode.[34] In de 11e eeuw vormde Geldermalsen samen met Meteren het stamland van het geslacht Van Malsen. Zij hadden aan het eind van de 11e eeuw het rijksleen Kuyk ontvangen, waarnaar ze zich zelf gingen vernoemen. Uit deze periode dateert ook de Burcht van Malsen. Deze burcht werd in de 11e eeuw gebouwd op een omgracht terrein, dat lag tussen de huidige Herman Kuijkstraat en achter het Veer. Ten tijde van de stichting lag hier een oeverwal die extra werd verhoogd voor de bouw van de versterking. Aan de zuidkant is de gracht mogelijk gegraven. In het noorden werd het terrein begrensd door de Linge, van waaruit de gracht gevoed werd. Dit burchteiland was omsloten door een tufstenen muur. Restanten van het muurwerk en de omgrachting zijn aangetroffen bij recent archeologisch onderzoek.[35] Ten tijde van de stichting lag hier een oeverwal die in het zuiden werd begrensd door een verlande tak van de Linge en aan de noordzijde door een noordelijke tak van de Linge. De zuidelijke tak lag op de plaats van de huidige Molenweg en Geldersestraat.

De burcht is vermoedelijk tussen 1150 en 1200 gesloopt.[36] In het noordwestelijk deel van het binnenterrein werd de huidige Hervormde kerk gesticht, die oorspronkelijk aan St. Suitbertus gewijd was. De toren dateert uit de tweede helft van de 13e eeuw. Het huidige middenschip werd in de 15e eeuw gebouwd op de plaats van een 12e-eeuwse tufstenen voorganger waarvan delen in de westmuur zijn opgenomen.[37] Mogelijk is als opvolger van de burcht iets oostelijker het kasteel Geldermalsen (of Ravestein) opgetrokken. Hoe dit kasteel er oorspronkelijk heeft uitgezien, is onduidelijk. In het midden van de 18e eeuw bestond het complex uit een omgracht terrein met daarbinnen een tuinmanshuis, een koetshuis, stallen, een oranjerie en een druivenkas.[38] Een tekening uit het midden van de 18e eeuw van Paulus van Liender toont een zaalgebouw met ingangstoren van twee woonlagen en een zadeldak. Van de gebouwen zijn geen bovengrondse resten zichtbaar. Wel is de omgrachting deels nog aanwezig.

Het dorp ontwikkelde zich in de Late Middeleeuwen op de oeverwallen en (mogelijke) rivierduinen tussen de huidige Herman Kuijkstraat en Kerkstraat. Door en vanuit het dorp liepen verschillende hoofdwegen: langs de Linge liep de Lingedijk; richting het zuiden liep de Meterense Straat (nu Rijksstraatweg); het Laageinde verbond Geldermalsen met het Geldermalse Weyveld; de Meersteeg vormde een belangrijke ontginningsas voor Hondsgemet; en de Tielseweg (nu Tielerweg) verbond Geldermalsen met Tiel.

De polder van Geldermalsen bestond in de 18e eeuw uit twee delen: het Geldermalse Weyveld (of Voetakker) in het zuidwesten en het noordelijke gebied rondom Geldermalsen, Rot en Hondsgemet. Het noordelijke deel van de polder lag op stroomruggen en oeverwallen, waardoor dit gebied hoger lag dan de rest van de polder. Door deze relatief hoge ligging kwamen hier minder sloten, weteringen en kades voor dan in de lager gelegen komgebieden. De afwatering vond plaats via de Dalemse Wetering, die uitkwam op de Voorvliet (figuur 18). Via de Geldermalse Sluis werd er water afgewaterd op de Linge.

[34] Boreel 2009: 27
[35] Boreel 2009: 4
[36] Boreel 2009: 5
[37] Stenvert e.a. 2000: 176
[38] Jas e.a. 2013: 251

Ook de afwatering van de Voetakker vond plaats via de Voorvliet, die deels door de Meterense polder liep.

Figuur 18. De poldermolen aan de Voorvliet (Watermolenweg 8) bemaalde de voormalige dorpspolders van Meteren en Geldermalsen (foto: RAAP / S. van der Veen).

2.6.8 Gellicum

Het dorp Gellicum wordt voor het eerst vermeld in een schriftelijke bron uit 938 als Gallinghem.[39] Kenmerkend is het voorkomen van het bestanddeel 'heem' in de naam. Dit suffix werd vooral in de periode tussen de 5e en de 10e eeuw toegepast. Het dorp ligt op de plaats waar de Dorpsvliet uitkwam op de Linge. In de laagte tussen de Nysteeg (nu Vlietskant) ligt een dorpsgriend, zoals we ook bij andere dorpen in de streek tegenkomen. Het dorp lag op een relatief smalle oeverwal. Waar deze laagte de oeverwal doorsnijdt, lagen dan ook de belangrijkste historische bouwwerken, zoals de rooms-katholieke kerk van Onze Lieve Vrouw Geboorte, het Rechthuis, daterend uit het begin van de 13e eeuw, en het inmiddels verdwenen kasteel dat voor het eerst in 1326 werd vermeld.

Ten noorden van de historische kern ligt tot op heden een meander van de Linge. Het gebied binnen de meander heette de Oude Oyen. Deze meander vormde een belemmering voor het scheepvaartverkeer en werd daarom in de 17e eeuw (vóór 1664) afgesneden door het aanleggen van de Vaart bij De Breeknap. Op de oeverwallen ten oosten en westen van het dorp lagen de oude akkercomplexen. De veldnaam die het oostelijk akkercomplex had, de Waayakkers, doet vermoeden dat zich hier een dijkdoorbraak heeft voorgedaan. Ten noorden van de Provincialeweg West, bij boerderij het Groene Paard, treffen we inderdaad een dijkteruglegging aan.

[39] Künzel e.a. 1989: 145

In het komgebied ten zuiden van het dorp lagen ontginningsblokken met namen die duiden op een extensief gebruik als weidegrond en hooiland, zoals de Rouw Weyde en het Laage Veld. Binnen de laagste delen van het komgebied werden twee eendenkooien aangelegd.

Het grondgebied van de dorpen Gelicum en Rumpt vormde al in de 18e eeuw een waterstaatkundige eenheid. Door middel van de Uitwatering van Gellicum en Rumpt (nu opgenomen in de Haaftensche Molenvliet) waterde de polder op de Linge af.

2.6.9 Meteren

Waarschijnlijk is Meteren ontstaan uit een nederzetting uit de Romeinse tijd. Het historische dorpscentrum ligt op een breed deel van het meandergordelcomplex van Meteren, dat ver voor de bedijking in de periode 1123-386 voor Chr. actief was. De dorpspolder werd in het westen begrensd door de Meterense Kweldam (nu verdwenen) en in het zuiden door de Mark. Aan de noordzijde was de grens minder regelmatig; globaal werd de grens hier gevormd door de Bredestraat en de Blankertseweg. De relatief brede en hooggelegen meandergordels maakten dat dit gebied al in de Merovingische tijd bewoond geweest kan zijn. Vanaf de hogere delen in het landschap zijn vermoedelijk aan het begin van de Late Middeleeuwen de lagere delen ontgonnen. Voor de ontginning van de Bergakker is vermoedelijk de Blankertseweg als basis gebruikt. Deze weg ligt op een smalle meandergordel met crevasse, die tussen 5788 en 5630 voor Chr. actief was. Ten westen van het dorp is een vrij directe overgang naar het komgebied. Voor de ontginning van dit hooi- en weidegebied, het Achterveld, werd de Achtersteweg als basis gebruikt.

Ten oosten van het dorp lagen twee adellijke huizen. Op de plek waar het latere Huis te Meteren werd gebouwd lag een kasteel dat vermoedelijk in de 13e eeuw werd gebouwd. Dit kasteel werd op de plaats van een hof, een zogenaamde curtis gebouwd. Deze curtis werd in 1265 door graaf Otto II van Gelre in leen gegeven aan de familie Van Bentheim, de vermoedelijke stichters van het kasteel (figuur 19). Iets oostelijker aan de Blankertseweg lag het kasteel Blankenstein, waarvan in 2006 met behulp van weerstandsmetingen de ligging van muurresten en de gracht is achterhaald.[40]

[40] Dekker & Kattenberg 2006

Figuur 19. Het dorp Meteren in het eerste kwart van de 18e eeuw. Rechts van het midden is een omgrachte huisplaats te zien: het Huis te Meteren. Nog verder naar rechts staat het Huis Blanckenstijn afgebeeld. Uitsnede van Tiendkaart van Geldermalsen van het Kapittel van St. Marie te Utrecht uit 1714 (bron: Gemeente Geldermalsen).

De afwatering van de polder van Meteren geschiedde zeer waarschijnlijk via de Dalemse Wetering, de Voorvliet en de Mark. De Voorvliet waterde vervolgens bij Geldermalsen uit op de Linge. Op de grens van Meteren en de Voetakker lag in de 18e eeuw een kweldam die vermoedelijk moest voorkomen dat uittredend kwelwater aan de voet van de stroomruggen de lage komgronden zou instromen. Van deze Meterense Kweldam is niets meer herkenbaar in het huidige landschap.

2.6.10 Rhenoy

De dorpspolder van Rhenoy omvatte het gebied tussen de Acquoyse Meersteeg en Rhenoyse Paay. Het dorp en de aangrenzende historische akkercomplexen liggen op de oeverwal van de Linge. Ten westen van het dorp ligt een groot open akkercomplex dat op het kadastraal minuutplan uit 1832 staat aangeduid als ‘Het Achterland’. In de smalle licht gebogen strokenverkaveling kan een kromakker worden herkend (zie ook § 2.5). De oudste ontginningen vinden we op de hogere delen van de oeverwal, die het Hoge Veld worden genoemd. Vanuit hier werd het laaggelegen komgebied ontgonnen. Deze kom werd aangeduid met het Lage Veld. Vanuit het dorp en vanaf de Lingedijk liepen stegen (de Grote Steeg, nu Breezij, en de Kleine Steeg) richting het Lage Veld, waar ze aansloten op de Tiendweg. Via de Beschuitse Steeg (nu Beschuinse) kon de achterkade van de polder, de Acquoyse Meerdijk, worden bereikt. In het meest noordelijke deel van de polder hebben ten minste twee

eendenkooien gelegen. Deze zijn vermoedelijk in de 16e eeuw aangelegd. Van de twee eendenkooien zijn restanten bewaard gebleven in het huidige landschap.

De afwatering vond plaats via een oost-west-georiënteerde wetering, de Nieuwe Grave. Via de Rhenoyse Wetering langs de grens met Acquoy waterde deze af op de Linge. Het water werd door middel van poldermolens naar de Linge afgevoerd. Op de plaats waar de huidige Tiendweg de historische dorpspolder verlaat, stond er een poldermolen. Een tweede molen stond bij de huidige boerderij Sluisweide. De Nieuwe Grave is in de 20e eeuw rechtgetrokken en verbreed en is nu bekend onder de naam Nieuwe Graaf (figuur 20). De Rhenoyse Wetering heeft haar functie als wetering verloren en is nu herkenbaar als kavelsloot langs de Akkooische Meer. De doorsnijding van de spoordijk heeft ervoor gezorgd dat het systeem minder goed als geheel herkenbaar is.

Figuur 20. Door middel van de Nieuwe Graaf werd het overtollige water uit de dorpspolder van Rhenoy op de Rhenoyse Wetering geloosd (foto: RAAP / S. van der Veen).

2.6.11 Rumpt

Het dorp Rumpt ligt op een smalle oeverwal aan de Linge. De eerste vermelding van Rumpt is aangetroffen in een lijst van bezittingen van de St. Martenskerk in Utrecht uit circa 960.[41] De kerk van het dorp behoorde vermoedelijk tot de abdij Mariënweerd en zou voor 1148 zijn gesticht. In het midden van de 12e eeuw werd Rumpt een dagelijkse heerlijkheid die verbonden is met het land van Arkel.

Ten noordwesten en ten oosten van het dorp lagen omvangrijke open akkercomplexen. Ook ten zuiden van het dorp lag, op een oude meandergordel, een bouwlandcomplex. De perceelsblokken ten noordwesten van het dorp hebben namen die veelal eindigen op ‘akker’ of ‘kamp’. Geheel in het oosten

[41] Vermeulen 1974-1975: 309

van de dorpspolder, nabij de Boutensteinse Wetering, lag het kasteel Boutenstein. De hoge oeverwal werd hier kort onderbroken door een laagte, die werd benut voor de afwatering van het komgebied en de aanleg van het kasteel met omgrachting. Van het kasteel zijn vermoedelijk nog resten in de ondergrond aanwezig.

Ten zuiden van het langgerekte dorp Rumpt kwamen de Achterstraat en de Middenstraat samen in een brede weg die de zuidelijke akkers en de weide- en hooilanden met het dorp verbond. Ten oosten van deze weg was een langgerekte drassige zone die met bos was beplant, zoals blijkt uit de oorspronkelijk aanwijzende tafel van het kadastraal minuutplan uit 1832. Een klein bosje in de oksel van de Haaftense en Provincialeweg West herinnert hier nog aan. Zuidelijk hiervan ligt een blok akkerpercelen met de naam De Worden. Het bestanddeel ‘word’ kan hier worden verklaard als een hoger gelegen deel, zoals dit ook opgaat voor ‘woerd’.[42] Het gebied kent inderdaad een relatief hoge ligging die samenhangt met de aanwezigheid van een fossiele meandergordel in de ondergrond.

Figuur 21. De huidige Haaftensche Molenvliet ontstond in de 20e eeuw door samenvoeging van de Hellouwsche Vliet met de Herwijnensche en Asperense Zeevang (foto: RAAP / S. van der Veen).

Tussen de Nieuwendijk en De Worden lagen ontginningseenheden die veelal eindigden op ‘blok’. Dit suffix verwijst naar de ontginningseenheid waarbinnen de grond in stroken of blokken werd verkaveld. Het vormt de tegenhanger van de percelen die met ‘geer’ worden aangeduid; deze percelen liggen juist vaak in een punt (dergelijke percelen treffen we aan tussen Gellicum en Rumpt). In het meest zuidelijke deel treffen we het Lage Veld of het Eigen Blok aan, dat waarschijnlijk het meest recent is ontgonnen. De komgebieden waren bereikbaar via de wegen en paden over de achter- en zijkades en via enkele

[42] Schönfeld 1980: 42

stegen die van noord naar zuid liepen. Voorbeelden hiervan waren de Zittersteeg, de Grote Slagsteeg (nu verdwenen) en de Rauweigraaf.

De polders van Rumpt en Gellicum hadden een gezamenlijk afwateringssysteem. Het water werd hier afgevoerd via de Nieuwe Sloot, de Putstrang en de Beemerstrang op de Dorpsvliet in Gellicum en op de Herwijnense en Asperense Zeevang (figuur 21). Daar werd het via sluizen op de Linge uitgewaterd.

Het grondgebied van de dorpen Gelicum en Rumpt vormde al in de 18e eeuw een waterstaatkundige eenheid. Door middel van de Uitwatering van Gellicum en Rumpt (nu opgenomen in de Haaftensche Molenvliet) waterde de polder op de Linge af.

2.6.12 Tricht

Net als Meteren is Tricht waarschijnlijk een voortzetting van een nederzetting uit de Romeinse tijd. Het type nederzettingstype, een rond esdorp, sluit een oorsprong in de Merovingsche tijd echter niet uit. Het dorp ligt nabij de plek waar de Hooglandse Wetering (voorheen Spijkse Watering) uitkomt in de Linge. In het oostelijk deel van het dorp lopen twee wegen die een bijzonder geheel vormen: de Laan van Crayestein en de Bulkstraat. Mogelijk zijn deze twee wegen aangelegd op de oevers van een smalle restgeul of crevasse. Op een kaart uit de tweede helft van 1761 is te zien dat het huidige groengebied tussen deze straten nog watervoerend was.[43] Mogelijk diende deze geul als toevoerkanaal voor de gracht van kasteel Crayestein (figuur 22).

Het gebied ten noorden van Tricht wordt op het kadastraal minuutplan uit 1832 aangeduid met de toponiemen ‘Hoge Maat’, ‘Middel Maat’ en ‘Lage Maat’. Gebieden met namen met het bestanddeel ‘maat’ werden in de Karolingische tijd vaak als aanduiding voor gemeenschappelijke hooi- en weidegronden gebruikt. De ontginningsblokken in het komgebied dragen veelal namen met het bestanddeel ‘hoeve’. Dit wijst op een ontginning in de Late Middeleeuwen, toen het gebruikelijk was ontginningsblokken in de broekontginningen uit te geven in een standaard hoevemaat.[44] De toponiemen ‘Oude Hoeven’, ‘Nieuwe Hoeven’ en ‘Over Hoeven’ geven aan dat de ontginning gefaseerd heeft plaatsgevonden vanuit het zuiden richting het noorden. Op de laagste delen van de komontginningen, het slechts bruikbaar voor andere doeleinden, zijn vermoedelijk in de 16e eeuw eendenkooien aangelegd. Er komen nu nog drie eendenkooien, of resten hiervan, voor in dit gebied.

De afwatering van de polder vond plaats via weteringen die uitkwamen op een wetering die naast de Bisschopsgraaf lag. Om het water op de Linge te kunnen uitwateren, lagen er twee molens in de wetering en een sluis bij de Neust. De Lage Molen lag iets ten noorden van de huidige spoorlijn. De Hoge Molen lag op de plaats waar de Laaggraafsche Wetering uitkomt op de Bisschopsgraaf.

[43] Buren en Culemborg door Jacob Perrenot, uitgave Covens en Mortier, 1761. Uit Atlas der Neederlanden via www.sara.nl.
[44] Verhelst 2012: 40

Figuur 22. Tussen kasteel Crayestein en de Linge lag op de plek van de huidige Bulkstraat een watervoerende geul. Dit gebied is nog herkenbaar als een relatief laaggelegen groenstrook binnen het dorp Tricht (bron: Kaart van Culemborg en Buren, 1761. Atlas der Neederlanden).

2.7 Geleidelijke transformatie (1500-1850)

Tijdens de Late Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe tijd deed zich in het Gelderse rivierengebied een belangrijke verschuiving voor op sociaal-economisch terrein: de laat-middeleeuwse transitie. Een ontwikkeling van een andere orde was dat de inwoners geconfronteerd werden met toenemende piekafvoeren van de rivieren en de daarmee gepaard gaande overstromingen. Vanaf de 17e eeuw werden diverse pogingen ondernomen het water onder controle te houden, wat uiteindelijk pas na de 19e eeuw zou lukken. Niet alleen de strijd tegen het water veranderde het landschap. Ook werd het landschap zo aangepast dat het water als bondgenoot kon worden ingezet, in de vorm van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

2.7.1 Laat-middeleeuwse transitie

Tijdens de Late Middeleeuwen en het begin van de Nieuwe tijd maakte het Gelderse rivierengebied een ingrijpende transitie door. De vroeg-middeleeuwse domanialiteit en horigheid verdwenen in de periode tussen de 12e en 14e eeuw en maakten in de 15e en 16e eeuw plaats voor het agrarisch kapitalisme.[45] Grote pachtboerderijen kwamen op, de landbouw werd meer marktgericht en er kwam een vorm van

[45] Van Bavel 1999: 681-682

loonarbeid op. Deze ontwikkeling deed zich gedurende de Late Middeleeuwen en Nieuwe tijd in heel West-Europa voor. De Lingestreek en daarmee dus ook de gemeente Geldermalsen behoorde tot de gebieden die als eerste deze belangrijke transitie doormaakten.

Grootgrondbezit en boerenbezit

De transitie verliep volgens een tweedeling die zijn oorspong had in de Karolingische tijd. Zoals reeds in § 2.4 is beschreven, concentreerde de bewoning zich in de Merovingische en Karolingische tijd op de hogere en bredere oeverwallen in de oostelijke helft van de gemeente. Hier lagen de goede akkerbouwgronden en het gebied had een verkeersgeografisch en strategisch gunstige ligging.[46] Dit had tot gevolg dat er veel koningsgoederen in deze streek waren. Dit was onroerend goed dat ten behoeve van de Frankische koning werd geëxploiteerd. In de Late Middeleeuwen kwamen deze goederen door schenking steeds meer in bezit van domaniaal georganiseerde grootgrondbezitters en religieuze instellingen. De exploitatie van een domaniaal landgoed vond plaats vanuit een centrale hof of curtis. Een van de voorgangers van het Huis Meteren was bijvoorbeeld een centrale hof. Hieromheen lagen boerderijen met hoevenland die waren uitgegeven aan horige boeren. Als wederdienst voor onder andere het bewonen van de boerderij en het uitoefenen van landbouw moesten de boeren het aan de centrale hof toebehorende land bewerken. Het westelijke grondgebied van de gemeente, dat door zijn fysisch-geografische omstandigheden lange tijd minder geschikt was voor bewoning en ontginning, raakte gedurende de Karolingische tijd langzaam bewoond. Doordat de oeverwallen hier smaller en lager waren en er daardoor minder grond voor de landbouw aanwezig was, kwam hier minder domaniaal georganiseerd grootgrondbezit voor. Hier lag vooral bezit van de verschillende boeren.

Na de occupatie van de oeverwallen werden nieuwe ontginningen ondernomen in de komgebieden. Bij de verdeling van het land werden de bezitsverhoudingen die op het oude land van toepassing waren gekopieerd. In het oosten van de gemeente waren de meeste komgronden dus in bezit van landsheren en religieuze instellingen. In het westen waren ze vooral in bezit van boeren. Opvallend is dat deze verhouding in het grondbezit zich gedurende de hele Late Middeleeuwen heeft gehandhaafd en verschuivingen in grondbezit vooral binnen deze twee groepen plaatsvond. In de vroeg bewoonde gebieden was aan het eind van de 16e eeuw nog altijd sprake van grootgrondbezit en in de later ontgonnen gebieden van klein boerenbezit. Deze bezitsverhoudingen vormden als het ware een prisma waardoor de gebieden zich vanaf de Late Middeleeuwen op een eigen wijze agrarisch-economisch gingen ontwikkelen.

Opkomst van de pacht

Binnen de domaniale goederen vond in de decennia rond 1300 een snelle transformatie plaats van domaniale exploitatie naar verpachting. Het voordeel ten opzichte van het domaniale systeem was dat de mobiliteit van de grond en de competitie om de grond toenam. Ook wisten de grootgrondbezitters te profiteren van de lage lonen en de hoge voedselprijzen. De kleine boeren hadden daar weinig voordeel van. De overgang naar verpachting vond gedurende de 13e eeuw al plaats binnen de gebieden die in boerenbezit waren, maar nam in de 14e eeuw nog maar weinig toe. Veel boeren hadden de grond zelf nodig om hun bedrijf draaiende te houden. In de daaropvolgende periode tot 1570 nam de verpachting in deze gebieden gestaag toe, terwijl de toename binnen de domaniale goederen gering was.

[46] Van Bavel 1999: 648

Bevolkingsgroei

Ook de mate van bevolkingsgroei hing samen met deze tweedeling. Het blijkt dat er in de 16e eeuw in gebieden waar veel grond in boerenbezit was, sprake was van een hoge bevolkingsdichtheid. In sommige gevallen blijkt deze relatie tussen bevolkingsdichtheid en boerenbezit sterker te zijn dan de relatie met de fysisch-bodemkundige situatie. In de gebieden die al in de Merovingische tijd bewoond waren en door grootgrondbezit gedomineerd werden, was er juist sprake van een trage bevolkingsgroei.

Dat de bevolkingsdichtheid in de gebieden met veel boerenbezit zo kon toenemen, hangt onder andere samen met het feit dat boeren hun bezit gemakkelijk konden verdelen onder hun kinderen. Deze kinderen hadden dus vrij vroeg de beschikking over een eigen stuk land en konden daardoor op relatief jonge leeftijd een gezin onderhouden. Dit leidde ertoe dat deze gebieden een sterke bevolkingsgroei kenden en dat in deze gebieden relatief veel kleine boerenbedrijven voorkwamen. Omdat kleine boeren over een vast minimum aan arbeidskrachten beschikten, namelijk de leden van het gezin, moesten zij deze maximaal benutten om te kunnen concurreren. Dit deden ze door zich te specificeren in de teelt van arbeidsintensieve gewassen. Verder probeerden ze de arbeidskracht binnen het gezin beter te benutten door zich ook op niet-agrarische activiteiten te richten. Dit bleek vaak als *spin off* te werken en maakte zodoende de komst van weer nieuwe kleine bedrijfjes mogelijk.

In de gebieden waar veel grootgrondbezit voorkwam en pachtgrond overheerste, was het voor de boeren moeilijker hun bedrijven over hun kinderen te verdelen. Hierdoor konden deze kinderen pas op late leeftijd, of helemaal niet, over een eigen bedrijf beschikken. Dit had een negatieve invloed op de bevolkingsgroei. Doordat opsplitsing van pachtgoederen weinig voorkwam, ontstonden na verloop van tijd grote pachtboerderijen. De pachters van deze boerderijen hadden de financiële middelen en de wil om flink te investeren in hun bedrijf en de verpachters waren bereid in hun pachtgoed te investeren. Door hun bedrijfsvoering te moderniseren, probeerden ze de arbeidsproductiviteit te vergroten. Om dit te bereiken, kozen zij voor arbeidsextensieve teelten en gewassen. Dit had een negatieve invloed op de bevolkingstoename in deze gebieden.

In het huidige landschap vinden we de gevolgen van deze transitie nog steeds terug. Op de smalle oeverwallen in het westelijk deel van de gemeente vinden we een grote hoeveelheid kleine historische erven terug. In de oostelijke helft van de gemeente is het aantal kleine historische erven kleiner. Op de brede oeverwallen in dit deel van de gemeente vinden we relatief veel grote boerderijen: de pachtboerderijen. Ook konden de verpachters en pachters grote investeringen doen waarvan de eendenkooien in de komgebieden een voorbeeld zijn. Dat Geldermalsen eeuwenlang het centrum van de fruitteelt was, is hier ook een voorbeeld van. De eerste grootschalige boomgaarden konden alleen worden aangelegd door de grote investeringen die de verpachter en pachtboer durfde te doen.

Fruitteelt

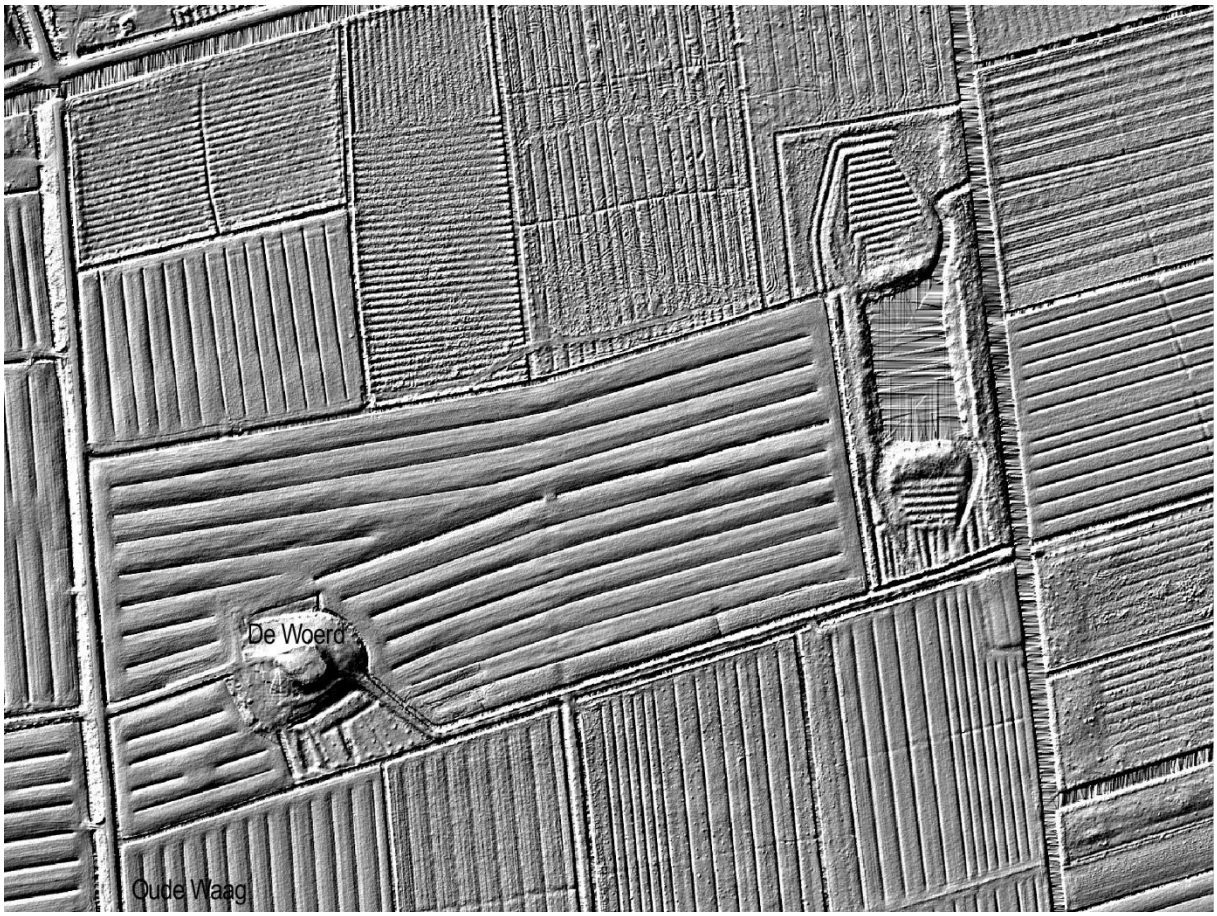
Aan het eind van de Middeleeuwen, rond 1570, nam de fruitteelt in het westelijk deel van het Gelderse rivierengebied een hoge vlucht. Instellingen en heren begonnen op grootschalige wijze boomgaarden aan te leggen. Door middel van een pachtsysteem werden deze geëxploiteerd.[47] De abdij Mariënweerd beschikte bijvoorbeeld over een omvangrijke boomgaard, die voor zestig carolusgulden werd

[47] Van Bavel 1999: 607

verpacht.[48] Ook rondom pachtboerderijen werden soms omvangrijke boomgaarden aangelegd. Deze ontwikkeling vond vrijwel alleen plaats op de oeverwallen en binnen de eigendommen van heren en instellingen. Door deze ontwikkeling transformeerde het westelijk Gelderse rivierengebied in het grootste fruitcentrum van de Noordelijke Nederlanden, wat het tot op de dag van vandaag is gebleven.

Eendenkooien

Vanaf het begin van de 16e eeuw werden in de laagste delen van de komgebieden eendenkooien aangelegd. De vroegste vermeldingen dateren van rond 1500.[49] In de tweede helft van de 16e eeuw moet de kooikerij op relatief grote schaal zijn uitgeoefend en waren er veel belangen mee gemoeid.[50]

Figuur 23. Op gedetailleerde hoogtekaarten is de inrichting met vijver, vangarmen en grienden duidelijk herkenbaar, zoals bij deze eendenkooi bij De Woerd in het Lage Veld van Mariënwaard (bron: AHN2).

De opdrachtgevers voor de aanleg van de kooien moeten de kooikerij als een rendabele aangelegenheid hebben gezien. Het zijn vrijwel allemaal grootgrondbezitters geweest. Voor de aanleg moesten zij landbouwgrond onttrekken en laten inrichten als kooi (figuur 23). Dit gebeurde op het moment dat de komgebieden juist geschikter werden voor de landbouw door de introductie van de poldermolen. De inrichting van de kooi was een kostbare aangelegenheid. Er moest een plas met vangarmen worden gegraven. Deze diende beplant worden met struikgewas. Verder moesten een

[48] Van Bavel 1999: 608
[49] Het Mariënweerdse Veld (omstreeks 1500 en een tweede in 1562), Rumpt (1546), Deil (1558), Tricht (1580) en Beesd (1596)
[50] In de tweede helft van de 16e eeuw werd een aantal plakkaten uitgevaardigd door Karel V waarmee de kooikerij aan regels werd gebonden. Waarschijnlijk is dit een reactie op de toename van het belang van deze sector.

schuit, visgerei, lokeenden en eendenvoer worden aangeschaft. Vervolgens duurde het nog jaren voordat de bossages hoog genoeg waren en de eendenkooi in gebruik kon worden genomen.

De exploitatie vond doorgaans plaats door middel van verpachting. Vaak was de eerste pachter ook de persoon die de kooi aanlegde en beplantte. Met de aanleg van een kooi werd een aanzienlijke meerwaarde gegenereerd. De hooi- of weidegrond bracht nu jaarlijks duizenden eenden en vogels op en daarnaast honderden eieren, vis en wilgentenen.[51]

2.7.2 Waterstaat

Ontwatering van de polders

Bij de ontwatering van de komgebieden kon tot in de eerste helft van de 16e eeuw gebruik worden gemaakt van het natuurlijke verval dat ontstond bij lage waterstanden in de rivieren. In het begin van de 16e eeuw deden de eerste poldermolens hun intrede in de Lage Landen. De vroegste datering van een poldermolen in de Mariënwaard dateert uit 1513.[52] Met de komst van één molen in een gebied volgden al snel andere. Het opgemalen water kwam in de weteringen terecht en vormde daar een bedreiging voor aangrenzende laaggelegen percelen. Het is dan ook aannemelijk dat er in de 16e eeuw meer poldermolens zijn verschenen in het westelijk rivierengebied.

Rond het midden van de 19e eeuw waren er ongeveer tien poldermolens binnen de huidige gemeente. Naarmate men naar het westen ging, nam het aantal molens toe, omdat hier de mogelijkheid tot natuurlijke afwatering afnam. De molens maalden getrapt. Dit betekent dat er benedenmolens waren die het overtollige water uit de weteringen in de boezem brachten. Vanaf de boezem werd dit met een bovenmolen naar de hoge boezem gebracht. Vanuit de hoge boezem werd het water uitgelaten op de Linge via uitwateringssluizen. De boezem was vaak een bekaad deel van een wetering, zoals we bij de Bisschopsgraaf, Maalvliet en Boutensteinse Wetering zien (figuur 24).

[51] Van Bavel 2002
[52] Van Bavel 1993: 341 en 435

Figuur 24. De Rumptse en Gellikumsche watermolens maalden het overtollig water door middel van getrapte bemaling naar de Linge. Kaartbeeld uit 1774, noorden is rechts (bron: Gelders Archief, toegang 1510, inventarisnr. 0201-AKV52).

Dijkdoorbraken en de gevolgen

In de Late Middeleeuwen waren de dijkringen rond de dorpspolders gesloten. Het gevolg hiervan was dat pieken in de waterafvoer niet meer konden worden opgevangen door de kommen. Daarnaast ging de rivier het meegevoerde materiaal afzetten binnen haar bedding, waardoor deze steeds hoger kwam te liggen. Om te voorkomen dat het hele komgebied verloren ging voor landbouw en bewoning moesten maatregelen worden genomen. Deze maatregelen waren reactief en preventief van karakter.

Wielen en woonheuvels

Door de hogere piekafvoeren in de rivieren en het verzanden van de bedding werd de kans op dijkdoorbraken steeds groter. De doorbraken deden zich voornamelijk in de winter voor wanneer kruiend ijs werd opgehouden door zandbanken in de rivierbedding. Dit gebeurde vooral in de periode tussen de 15e en de 19e eeuw, die ook wel de kleine ijstijd wordt genoemd. Bij een doorbraak nam het water niet alleen de dijk weg, maar veroorzaakte op die plek ook een kolkgat, een wiel. Het meegevoerde zand en grind werd op de achterliggende gronden afgezet. Deze worden bodemkundig aangemerkt als overslaggronden. Na een dijkdoorbraak moest het achterliggende land vaak opnieuw ontgonnen worden. Ook moest er een nieuwe dijk aangelegd worden om het wiel. Als men ruimte in de uiterwaarden had, werd een wiel binnengedijkt (aan de zijde van de uiterwaarden werd een dijk om het

wiel aangelegd). Voorbeelden hiervan treffen we aan ten noorden van Acquoy, bij de Nieuwe Vliet en ten westen van Tricht. Als er geen ruimte was, werd het wiel buitengedijkt (aan de landzijde werd een dijk aangelegd). De twee wielen ten noorden van Rumpt zijn hier een voorbeeld van (figuur 25).

Figuur 25. Het Kleine Wiel ten noordoosten van Rumpt is een voorbeeld van een buitengedijkt wiel (foto: RAAP / S. van der Veen).

Het onderlopen van de kommen bij overstromingen leidde ertoe dat bewoning in de lage komgebieden niet meer mogelijk was zonder maatregelen te treffen. De toenemende bevolking concentreerde zich dan ook op de oeverwallen. De dorpskernen werden geleidelijk opgehoogd en hierdoor ontstonden dorpsterpen. Binnen de komgebieden concentreerde de bewoning zich op woonheuvels, die werden aangelegd op de stroomruggen in de ondergrond. De aanleg van deze kunstmatige heuvels ging door tot in de 19e eeuw.[53] Voorbeelden hiervan zijn de Acquoyse Heuvel en de Ganzenheuvel bij landgoed Mariënwaerdt (figuur 26).

[53] Willemse & Verhelst 2012

Figuur 26. De Acquoyse Heuvel nabij de Acquoyseweg (foto: RAAP / S. van der Veen).

Ook binnen het domein van het erf werden maatregelen tegen overstromingen genomen. Om agrarische producten droog te houden, werden verhoogde hooi- en korenbergen gebouwd. In het westelijk deel van het rivierengebied zijn de heuvels hoger dan in het oosten, wat verklaard kan worden uit de relatief hogere rivierstanden in het stroomafwaarts gelegen gebied. Om het vee bij overstroming veilig te kunnen stallen, werden veeschuren op een eigen terp of op de boerderijterp geplaatst. Dit zijn zogenaamde vloedschuren.

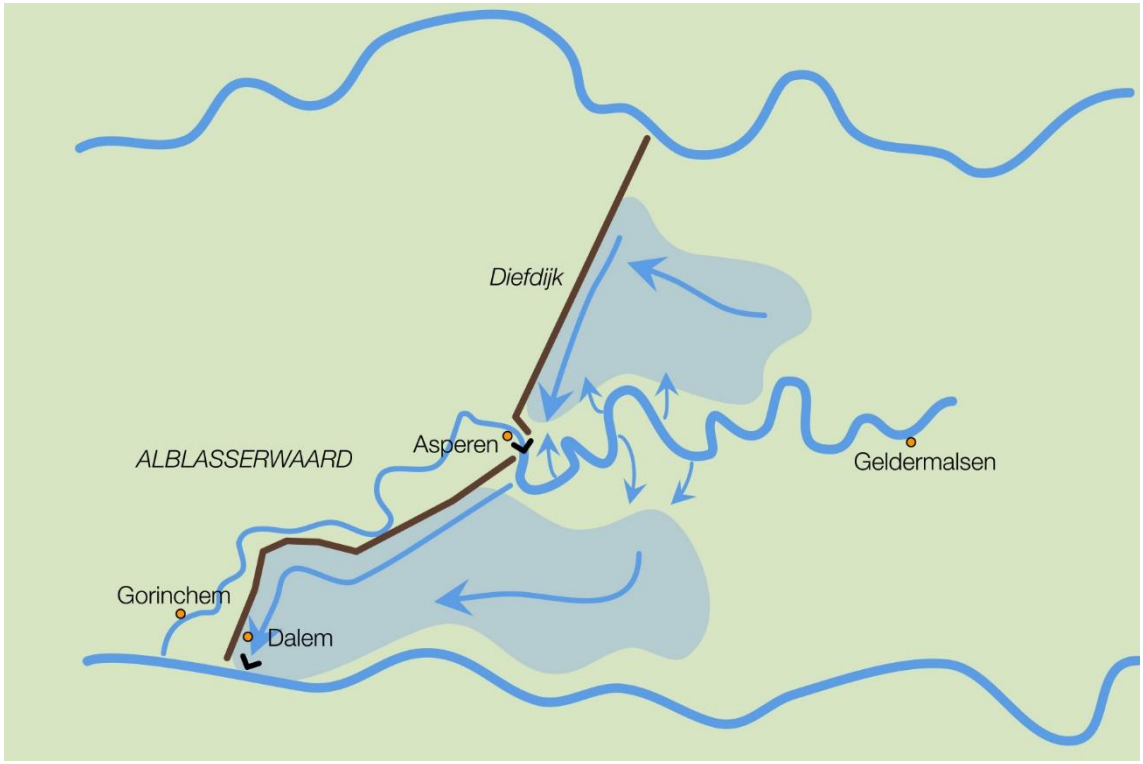
Overlaten

Een andere maatregel die werd genomen, was het aanleggen van overlaten. Dit zijn plaatselijke versmallingen in de dijken, die in geval van watersnood konden worden weggenomen. Hierdoor kon het water gecontroleerd de kom in stromen. De eerste overlaten werden in de 17e eeuw aangelegd. Aanleiding hiervoor was de kans op overstroming van de Alblasserwaard.[54] Bij hoog water was er kans dat er teveel water over de noordelijke Lingedijk zou stromen. Dit water zou zich dan ophopen voor de Diefdijk en bij een doorbraak van de Diefdijk zou de Alblasserwaard onder water lopen. In 1685 werd besloten in de Zuider Lingedijk, ten oosten van Asperen, drie overlaten in te richten. Hierdoor zou bij hoog water eerst de Tielerwaard vollopen en werd de Diefdijk ontzien. Via een hulpgat en een hulpsluis bij Dalem kon het water vervolgens op de Waal geloosd worden.

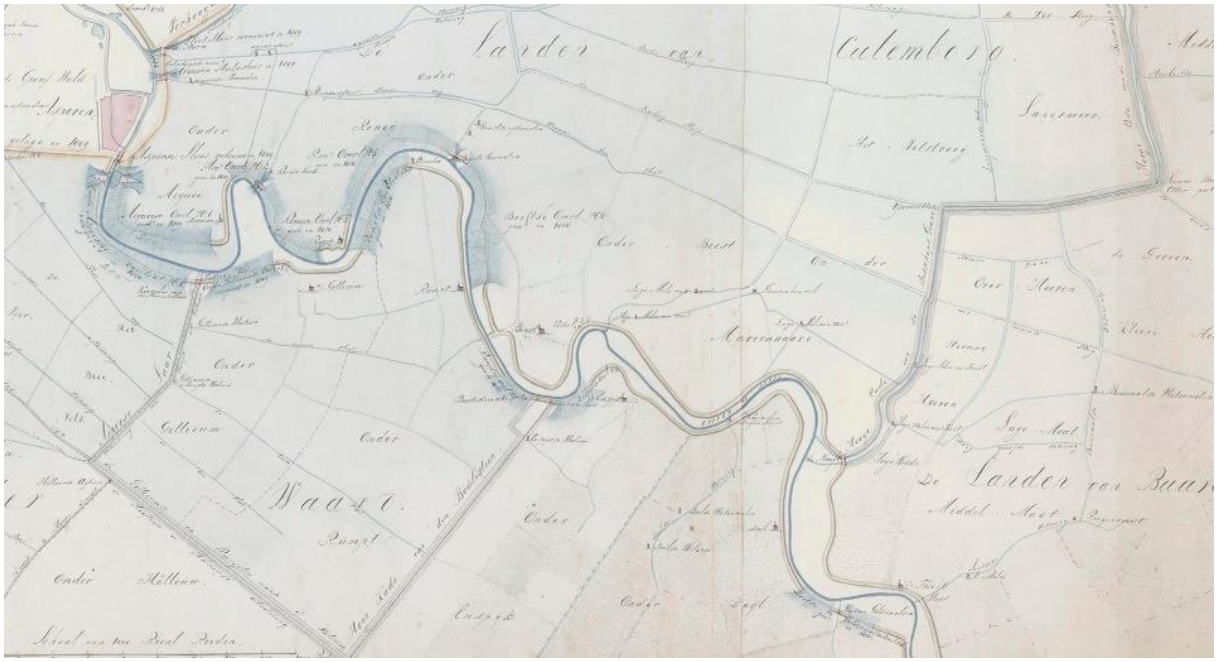
De watersnood van 1809 was aanleiding om de waterhuishouding rondom de Linge grondig te herzien.[55] Ter hoogte van Asperen werd in de Linge een sluis gebouwd die hoog water in de Linge

[54] Harten 1997: 184
[55] Harten 1997: 186

moest kunnen tegenhouden. Tussen de Linge en de Waal werd de Nieuwe Zuiderlingedijk aangelegd. Ten noorden van de Linge werden de Diefdijk, de Horn- en Meerdijk verhoogd. Hiermee werd een waterkering van ruim 20 km tussen de Lek en Waal gerealiseerd. Bij watersnood diende al het water ten oosten van deze dijk te worden afgevoerd via de hulpsluizen bij Dalem (figuur 27). Eerst werd het water opgevangen in de kommen, om vervolgens via twee sluizen ten zuiden van Asperen richting Dalem te worden geleid. Om het water in de kommen te krijgen, werden van Asperen tot Wadenoijen tien extra overlaten in de zuidelijke Lingedijk en zes nieuwe overlaten in de noordelijke Lingedijk aangelegd (figuur 28). Omdat ook de gecontroleerde overstromingen via de overlaten voor grote overlast zorgden, wilden veel dorpen van ze af. Uiteindelijk zijn alleen ten oosten van Geldermalsen de overlaten verdwenen.

Figuur 27. Na de ophoging van de Diefdijk, de Horn- en Meerdijk en de aanleg van de Nieuwe Zuiderlingedijk werd bij watersnood al het overtollige water richting de hulpsluizen bij Dalem gevoerd. Hier werd het op de Waal geloosd. Schematische weergave (bron: RAAP / S. van der Veen).

Figuur 28. Overlaten in de noordelijke en zuidelijke Lingedijk tussen Asperen en Tricht. Uitsnede van een kaart, ongedateerd, na 1809. Het noorden is rechtsboven (bron: Nationaal Archief, toegang 4.ZHPB4, inventarisnr. 131).

2.7.3 Infrastructuur

In 1849, op de grens van het tijdvak dat in deze paragraaf wordt beschreven, werd van rijkswege de Rijksstraatweg aangelegd. Deze maakte deel uit van de wegverbinding Utrecht-'s-Hertogenbosch. Bij de aanleg werd een bestaand wegtracé benut; alleen het deel ten noorden van de Zwarte Kade werd nieuw aangelegd.[56] Knelpunten, zoals wegversmallingen en scherpe bochten, werden weggenomen. Dit gebeurde met name bij Buurmalsen, Geldermalsen en Meteren (figuur 29). Om de kosten van aanleg en onderhoud te dekken, werd tol geheven. Waar de weg in het noorden de gemeente binnenkwam, ter hoogte van de Bisschopsgraaf, stond een tolhuis. Ook op de kruising Rijksstraatweg-Nieuwesteeg bevond zich een tolhuis, evenals op de plek waar de weg de gemeente in het zuiden verliet, bij de Mark.[57] Om de Linge te kunnen overbruggen, werd het veer vervangen door een houten brug voorzien van op te halen gedeelte.

[56] Gelders Archief, archief Rijkswaterstaat, kaarten (archiefblok 0875), inventarisnummer 442, kaart 1, d.d. oktober 1828
[57] Gelders Archief, archief Rijkswaterstaat, kaarten (archiefblok 0875), inventarisnummer 440

Figuur 29. Projectie van de aan te leggen rijksstraatweg ter hoogte van Meteren. Uitsnede uit een kaart uit 1844. Het noorden is rechts (bron: Gelders Archief, toegang 0875, inventarisnr. 453-0001).

2.7.4 Oorlog en Defensie

Door de ligging van het grondgebied van de huidige gemeente Geldermalsen nabij de grens van Gelre en Holland, maakte het al sinds de Middeleeuwen deel uit van een gebied waar twisten werden beslecht. In het Rampjaar 1672 lag het gebied nog net ten oosten van de frontlinie die werd gevormd door de Hollandse Waterlinie. In de 19e eeuw schoof Holland zijn verdedigingslinie oostwaarts en ging bijna de helft van het grondgebied van de gemeente Geldermalsen deel uitmaken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Het bestaande waterbeheersingssysteem zou daarin een belangrijke rol gaan spelen. De aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de daaropvolgende aanpassingen hebben betrekking op de periode tot en met 1939. Hiermee beperkt het onderwerp zich niet tot het tijdvak dat in deze paragraaf wordt belicht. Ten behoeve van de samenhang zal een uitzondering worden gemaakt op de hoofdstructuur van dit hoofdstuk. Hieronder zullen de ontwikkelingen tot 1939 beschreven worden. De gebeurtenissen met betrekking tot de mobilisatie, inval, bezetting en bevrijding worden in § 2.8.6 beschreven.

Oude Hollandse Waterlinie

Al tijdens de Tachtigjarige Oorlog zouden openingen in de Diefdijk zijn gebruikt om water de Vijfheerenlanden binnen te laten en zo de Spanjaarden de doorgang naar Holland te beletten. Door het onder water zetten van grote stukken land werden legers belemmerd bij het oprukken. Mogelijk hebben er ook redoutes (kleine schansen) op de Diefdijk gelegen. Tijdens het Rampjaar 1672 en het jaar dat daarop volgde, werd een geïmproviseerde waterlinie aangelegd tussen de Zuiderzee en Gorinchem: de Oude Hollandse Waterlinie. Tussen Lek en Waal kon het gebied ten westen van de Diefdijk worden

geïnundeerd. Mogelijk hebben er redoutes gelegen op en langs de Meerdijk tussen het huidige Fort Asperen en de Diefdijk. De locaties hiervan zijn echter onbekend.[58]

Nieuwe Hollandse Waterlinie (19e eeuw tot 1939)

Gedurende de 18e eeuw waren er verscheidene plannen om een nieuwe waterlinie aan te leggen om zo het economische hart van de Republiek veilig te stellen. Na de val van Napoleon werd door koning Willem I in 1815 opdracht gegeven het plan uit te voeren. Het plan omvatte een waterlinie geflankeerd door forten die van de Zuiderzee tot de Biesbosch zou lopen. De waterlinie werd in 1870 voltooid. Tot de meest zichtbare onderdelen van de linie behoorden de forten. Minder opvallende elementen, zoals sluizen, dijken, sloten en kanalen, waren essentiële onderdelen. Nog minder zichtbaar waren de inundatievlaktes.

Binnen de gemeente Geldermalsen liggen twee forten en werken: het Werk op de spoordijk bij de Diefdijk en de oostelijke helft van Fort Asperen. Het Werk op de spoordijk bij de Diefdijk werd in 1880 gebouwd ter verdediging van de spoorweg Leerdam-Geldermalsen (figuur 30).[59] Het schootsveld besloeg de oostelijke helft van de omgeving van het fort. Fort Asperen bestond uit twee forten: op de west- en oostoever van de Linge.[60] Het fort van de eerste klasse werd in de periode 1845-1847 aangelegd en had de functie de Linge-acces en de achterliggende waaiersluizen in de Linge af te sluiten. Het schootsveld van het westelijke fort bestreek de Zuidelijke Lingedijk. Het schootsveld van het oostelijke fort de noordelijke Lingedijk (Langedijk) tot vlak ten westen van Acquoy.

[58] Van Hemmen e.a. 2007: 55 en 66
[59] Van Hemmen e.a. 2007: 66
[60] Van Hemmen e.a. 2007: 74

Figuur 30. Het Werk aan den Diefdijk, net ten oosten van de plaats waar de spoordijk de Diefdijk kruiste (foto: RAAP / S. van der Veen).

Om een vrij schootsveld te garanderen golden er restricties rondom de belangrijkste verdedigingswerken. Deze restricties werden in 1853 vastgelegd in de Kringenwet. Ze hadden beperking op het gebied tussen de buitengrenzen van het fort (nullijn) en de verboden kringen (lijnen op afstand van de nullijn). Binnen deze kringen was het verboden om zonder toestemming van het Ministerie van Oorlog “te bouwen, houtgewassen te planten of eenig werk te maken.”[61] Om elk belangrijk vestingwerk lagen drie verboden kringen: op 300 m, 600 m en 1.000 m.[62] Binnen de kleinste kring was het verboden om zonder toestemming bouwwerken of houtgewassen te plaatsen. Binnen de middelste kring mocht alleen tot 50 cm boven maaiveld in steen worden gebouwd. De opbouw moest uit verbrandbaar materiaal bestaan. In de buitenste kring mocht wel in steen worden gebouwd, maar bij oorlogsdreiging konden deze bouwwerken worden gesloopt.

Om het land binnen de waterlinie te inunderen, waren van noord naar zuid acht inundatiekommen ingericht. Tussen Lek en Linge lag ‘kom I bezuiden de Lek (Z1)’; tussen de Linge en de Waal lag ‘kom II bezuiden de Lek (Z2)’.[63] Deze kommen waren weer verdeeld in kleinere eenheden die werden begrensd door kades en dijken van de dorpspolders. De inundatiekommen binnen de gemeente Geldermalsen konden door het water uit de Lek, via de kom van Everdingen, worden geïnundeerd. Daarnaast konden de kommen worden geïnundeerd door middel van water uit de Lek dat via de Linge werd binnengelaten (figuur 31).

[61] Kringenwet 1853, artikel 1
[62] In de Kringenwet 1853 worden de maten in ellen genoemd. Een el was destijds, volgens het metrieke stelsel, gelijk aan een meter.
[63] Brons & Colenbrander 2009

Figuur 31. Kaart van de te inunderen gebieden van inundatiestation Asperen (bron: Nationaal Archief).

Tot in de tweede helft van de 19e eeuw werden de inundatiekommen gevuld zonder de hulp van inundatiekanalen. Hierdoor kon het drie weken duren voor een kom gevuld was. Om het tempo van de troepenverplaatsing van de vijand bij te kunnen benen, werden inundatiekanalen gegraven.

Binnen de binnenste kring van 300 m rond een belangrijk verdedigingswerk mochten volgens de Kringenwet alleen houten huizen worden gebouwd en alleen met toestemming van het Ministerie van Oorlog. Ten noorden van Fort Asperen komen nog een houten huis en houten loods voor die met deze toestemming zijn gebouwd.

Om de polders te inunderen werd gebruik gemaakt van bestaande uitwateringssluizen, die zo werden aangepast dat ze ook in omgekeerde richting konden functioneren. Bij het samenvoegen van dorpspolders in de tweede helft van de 20e eeuw zijn veel sluizen verdwenen. De waaiersluis bij Fort Asperen vormt hier een uitzondering op. Deze sluis was zo geconstrueerd dat deze ook met tegendruk geopend kon worden.

2.8 Rokende schoorstenen boven de fruittuin van Geldermalsen (1850-1950)

Door de toename van geschreven en cartografische bronnen wordt ons zicht op de landschapsontwikkeling gaandeweg de 19e eeuw steeds helderder. In de tweede helft van de 19e eeuw onderging met name het landschap op de stroomruggen een geleidelijke transformatie. Aanjager hiervoor waren de veranderingen in de landbouw. Op steeds meer percelen op de oeverwallen

verschenen boomgaarden. Ook vestigden de eerste industrieën zich in Geldermalsen. Ze concentreerden zich vooral in de oostelijke helft van de gemeente op enige afstand van de spoorlijn. De komgebieden konden steeds beter worden bemalen door de komst van stoom-, diesel en later elektrische gemalen. Geleidelijk verdwenen hierdoor de karakteristieke poldermolens uit het landschap.

2.8.1 Landbouw

Aan het begin van de 19e eeuw vormden akkerbouw, melkveehouderij en de fruitteelt de drie belangrijkste agrarische bedrijfsonderdelen in de gemeente Geldermalsen. De Neder-Betuwe was nog steeds hét centrum van de fruitteelt en nam ruim 10% van het totale landbouwareaal in beslag.[64] In de tweede helft van de 19e eeuw (en dan met name na 1865) kwam hier verandering in. Veeteelt in de vorm van vetmesterij en weiderij kwam op ten koste van de melkveehouderij. Ook de fruitteelt maakte in deze periode een groei door; binnen de Lingestreek nam het areaal toe van circa 500 ha in het midden van de 19e eeuw tot 670 ha rond de eeuwwisseling.[65] Dit ging ten koste van het areaal akkerbouwgrond.

De oorzaak van deze verschuivingen lag deels buiten Nederland. Na de beëindiging van de Amerikaanse Burgeroorlog in 1865 begonnen de Verenigde Staten een belangrijke graanexporteur te worden. Hierdoor daalden de graanprijzen in Nederland. De prijs voor fruit en veehouderijproducten (met name vlees) bleef redelijk op peil, waardoor het voor boeren interessant werd hun zwaartepunt naar deze producten te verleggen. Ook technologische ontwikkelingen (onder andere kunstmest), de stichting van de eerste coöperaties en de mechanisatie stimuleerden de veranderingen in de landbouw.[66] En er was een gebeurtenis die specifiek voor de gemeente Geldermalsen van invloed was: in 1866 vestigde zich langs de Linge de beetwortelsuikerfabriek. Dit had tot gevolg dat de helft van het areaal aan tarwe werd vervangen door de teelt van suikerbieten.

Aan het begin van de 20e eeuw waren de meeste boomgaarden nog beplant met hoogstammen die voor het grootste deel in grasland stonden. Laagstamfruit had een marginaal aandeel in dit geheel. Bemesting vond plaats door het vee dat eronder graasde. Sinds de jaren tachtig van de 19e eeuw hadden zich weinig veranderingen voorgedaan. Dit veranderde tijdens de crisisjaren, waarin de graanprijs sterk daalde. Veel boeren vergrootten hun areaal aan fruitbomen. De toename tussen 1921 en 1950 was zeer omvangrijk. In Deil werd het areaal vergroot van 40 naar 200 ha; in Beesd van 57 naar 149 ha; in Buurmalsen van 129 naar 263 ha; en in Geldermalsen van 222 naar 372 ha.[67] In deze periode werden ook veel hoogstamboomgaarden vervangen door laagstamboomgaarden, wat als voordeel had dat het plukken gemakkelijker ging. Ook werden boomgaarden steeds minder beweid, omdat koeien de bomen beschadigden. Fruittelers hielden de grond zwart of plantten aardbeien.

2.8.2 Industrie en nijverheid

Rond het midden van de 19e eeuw was tweederde van de beroepsbevolking werkzaam in de landbouw. Het overige deel werkte als ambachtsman, in de nijverheid of in de dienstensector. Een groot deel van de beroepen was nauw verbonden met de landbouw, zoals dat van slagers, bakkers, smeden, schippers (aan- en afvoer van goederen) en wagenmakers. Daarnaast waren er verzorgende beroepen

[64] Exacte cijfers over de fruitteelt in deze periode in de gemeente Geldermalsen ontbreken. Er is geen reden te veronderstellen dat de cijfers in de gemeente Geldermalsen sterk afwijken van de aangrenzende Neder-Betuwe.
[65] Brusse 2002: 29 en 76. Tot de Lingestreek werd het gebied gerekend tussen Lek en Waal, tussen Diefdijk en Amsterdam-Rijnkanaal. De toename van het areaal fruitbomen in de Lingestreek zal waarschijnlijk ook op de gemeente Geldermalsen van toepassing zijn geweest.
[66] Brusse 2002: 11
[67] Brusse 2002: 101

zoals winkeliers, timmermannen, metselaars, kleermakers en schoenmakers. Iets na het midden van de 19e eeuw kwam de industriële ontwikkeling binnen de gemeente Geldermalsen op gang, zij het op bescheiden schaal. Belangrijke takken van industrie in de tweede helft van de 19e en eerste helft van de 20e eeuw waren de steenfabricage en de beetwortelindustrie. Van beide industrieën zijn weinig aanwijsbare elementen in het landschap aan te wijzen. Wel hebben ze in sterke mate bijgedragen aan de ruimtelijke ontwikkeling van de gemeente Geldermalsen.

Steenfabricage

Binnen de nijverheid was de steenfabricage in het midden van de 19e eeuw de belangrijkste bedrijfstak, waarvan de omvang nog tot 1875 zou toenemen. Rond 1880 kwamen er kleine steenfabrieken voor in Geldermalsen (1), Buurmalsen (2) en Beesd (2). Later treffen we ook een steenfabriek aan bij Tricht aan de Linge (huidige Steenoven 2 in Tricht). De grotere steenfabrieken in het rivierengebied lagen aan de Lek en Waal, buiten de gemeente Geldermalsen.

De steen- en pannenfabriek in Geldermalsen van D.J. Wijk ging zich vanaf 1914 richten op de productie van vuurvaste stenen. Belgische vluchtelingen, die hun land hadden verlaten als gevolg van de Eerste Wereldoorlog, hadden de kennis hiervoor meegebracht. In 1919 gingen verschillende kleine fabrieken in het land samen in de NV Vereeniging Nederlandsche Chamotte Fabrieken en werd de productie in Geldermalsen geconcentreerd. Klei werd uit het buitenland aangevoerd per schip.

Beetwortelsuikerindustrie

Vanaf 1858 werden in heel Nederland beetwortelsuikerfabrieken opgericht. Deze bedrijfstak werd sterk gestimuleerd door de machine-industrie die een nieuwe afzetmarkt zocht voor haar producten. Door voorschotten en premies aan boeren te verstrekken werden deze overgehaald bieten te gaan verbouwen. Niet overal konden bieten worden verbouwd en een fabriek worden opgericht. De grond moest van nature zeer vruchtbaar zijn en voor de verwerking diende er zoet en zuiver water te zijn. Dit maakte de omgeving van Geldermalsen zeer geschikt. Bijkomende voordelen waren de goede logistiek en de aanwezigheid van een grote veestapel die als afzetgebied kon dienen voor de pulp, die overbleef en geschikt was als veevoer. De eerste fabriek in Geldermalsen werd in 1866 opgericht: de NV Neder-Betuwsche Beetwortelsuikerfabriek. Een tweede fabriek volgde in Meteren. In een periode waarin de graanprijzen daalden, stapten veel boeren over op de verbouw van bieten. In de loop van de jaren tachtig en negentig van de 19e eeuw werd echter ook de keerzijde van dit gewas zichtbaar. De bieten putten de grond sterk uit. Daardoor is het nooit tot zeer grootschalige bietenteelt gekomen in deze regio.

2.8.3 Waterstaat

In de eerste helft van de 19e eeuw was reeds een aantal maatregelen genomen om de kans op overstromingen drastisch te verkleinen. Dit heeft effect gehad, want grote overstromingen werden daarna zeldzaam. Om droge voeten te blijven houden, waren ingrepen in de waterbeheersing van de polders gewenst. Door technologische ontwikkelingen en bestuurlijke veranderingen veranderde er veel in de polderstructuur.

Een belangrijke technologische ontwikkeling was de introductie van het stoomgemaal. De eerste gemalen kwamen in het westelijke deel, waar de noodzaak vanwege de lage ligging het grootst was. Een van de eerste stoomgemalen in de westelijke Betuwe was het stoomgemaal bij de Hoge Sluis in de Mariënwaard (nu verdwenen). In 1859 werd het stoomgemaal De Horn bij Acquoy in gebruik genomen

(nu De Oude Horn). Beesd kreeg in 1868 een gemaal (aan De Paay, in 1927 vervangen door een elektrisch gemaal) en in de Bisschopswetering werd in 1870 stoomgemaal de Neust in gebruik genomen (in de jaren dertig vervangen door een elektrisch gemaal) (figuur 32). In Rhenoy kwam in 1878 een stoomgemaal (De Geiser, nu verdwenen) en Acquoy kreeg in 1881 een tweede gemaal.[68]

Figuur 32. Het elektrisch gemaal aan De Paay verving in 1927 het stoomgemaal dat hier in 1868 werd gebouwd (foto: RAAP / S. van der Veen).

Met de komst van de stoomgemalen verdwenen de molens met molengangen en de uitwateringssluizen uit het landschap. Het getrapte molensysteem, met een boven- en ondermolen, werd vereenvoudigd. Beide molens verdwenen en een gemaal werd op de plaats van de uitwateringssluis geplaatst. De oude molenplaatsen zijn in veel gevallen enkel nog te herkennen aan een knik in een wetering, zoals in de Vliet bij Acquoy, de Maalvliet bij Beesd of op de plaats waar de Achtervliet bij landgoed Mariënwaerdt de spoorlijn kruist. Alleen poldermolen De Watermolen aan de Voorvliet is behouden gebleven. Aan de molen is een molenbiotoop gekoppeld (zie deel 3).

In de jaren twintig van de 20e eeuw vervingen diesel- en elektrische gemalen de stoomgemalen. Deze gemalen kwamen in Tricht, Enspijk, Deil en Buurmalsen te staan. Tijdens de crisisjaren in de jaren dertig werden met overheidssteun sloten en drainagesystemen aangelegd. Met al deze verbeteringen was een goede waterbeheersing echter nog steeds niet bereikt. Dit zou nog duren tot de tweede helft van de 20e eeuw.

[68] Harten 1997: 206-215

2.8.4 Infrastructuur

De belangrijkste infrastructurele ontwikkelingen in deze periode hebben betrekking op de aanleg van twee spoorlijnen binnen de gemeente. Om de spoornetwerken ten noorden en ten zuiden van de grote rivieren met elkaar te verbinden, werd er in de tweede helft van de 19e eeuw besloten dat er een spoorlijn tussen Utrecht en Boxtel zou worden aangelegd, de zogenaamde Staatslijn H. De aanleg vond van staatswege plaats. Aanvankelijk zou het tracé via Amerongen en Tiel worden aangelegd. Later werd besloten de lijn via Culemborg en Zaltbommel te laten lopen. Het deel dat van noord naar zuid door de gemeente Geldermalsen loopt, betreft het spoorlijndeel Utrecht-Waardenburg. Dit deel werd op 1 november 1868 in gebruik genomen. Het eerste stationsgebouw in Geldermalsen werd op diezelfde datum geopend.[69]

Op aandringen van enkele Dordtse notabelen werd door de Staat de Merwede-Waalspoorweg aangelegd, ook wel bekend als Betuwelijn. De spoorlijn kwam in het westen ter hoogte van het Werk op de Spoordijk de gemeente binnen en liep via Geldermalsen verder richting Tiel. Het oostelijk deel van de lijn tussen Geldermalsen en Elst werd in 1882 in gebruik genomen. Het westelijk deel tussen Geldermalsen en Gorinchem volgde in 1883. Enkele jaren na de ingebruikname van de lijn werd in Geldermalsen een tweede stationsgebouw (het huidige) geopend dat het eerste stationsgebouw verving.[70] Dit stationsgebouw bedient beide spoorlijnen.

Door de aanleg van de spoorlijn was er een zwakke plek in de Nieuwe Hollandse Waterlinie bijgekomen. De hooggelegen spoordijk doorkruiste namelijk de waterlinie, tussen de Diefdijk en de polder Mariënwaard. Ter versterking werd het Werk op de Spoorweg aangelegd op de plaats waar de spoorlijn de Diefdijk kruiste.

2.8.5 Religie

Hoewel het thema religie zich niet beperkt tot de periode 1850-1950, wordt dit onderwerp toch in deze paragraaf behandeld, omdat de meeste veranderingen in deze tijd plaatsvonden. De religieuze bouwwerken, zoals kerken en gebouwen op begraafplaatsen worden in de historische stedenbouwkundige beschrijving behandeld (zie hoofdstuk 4). In deze paragraaf worden de begraafplaatsen beschreven.

Tot in de 19e eeuw vonden begravingen zowel binnen als rondom de kerk plaats. Wie zich een plaats binnen de kerk niet kon veroorloven werd op het kerkhof ter aarde besteld. Grafzerken waren zeldzaam, omdat ook hier geen geld voor was. De 17e- en 18e-eeuwse begraafplaatsen bestonden dan ook uit een kaal grasveld met hier en daar een houten kruis. In 1827 werd besloten dat met ingang van het jaar 1829 geen begravingen meer in de kerk mochten plaatsvinden. Vanaf die tijd verschenen op de kerkhoven de eerste grafzerken. Eerst waren dit alleen liggende stenen, later verschenen hier ook staande grafstenen. In 1827 werd tevens bepaald dat er in woonkernen groter dan duizend inwoners geen begravingen meer mochten plaatsvinden op het kerkhof, maar dat er een nieuwe begraafplaats moest worden aangelegd buiten de bebouwde kom.[71] Oorspronkelijk werden katholieken op een apart deel van de protestantse begraafplaats begraven. In Beesd hadden de katholieken in de periode 1825-1847 een eigen begraafplaats achter hun kerk. In 1870 kregen zij een deel van de algemene begraafplaats aan de Veerweg toegewezen. Bij de aanleg van een nieuwe begraafplaats in 1947 werd

[69] www.stationsweb.nl, station Geldermalsen
[70] www.stationsweb.nl, station Geldermalsen
[71] Harten 1997: 109

deze wederom in tweeën gedeeld. Het kerkhof van Gellicum heeft ook een katholiek en een algemeen-protestants gedeelte.

De begraafplaatsen van Beesd, Deil en Geldermalsen werden rond 1830 gesticht (figuur 33). De begraafplaatsen van Meteren en Buurmalsen/Tricht volgden in de tweede helft van de 19e eeuw. In de 20e eeuw kwam hier nog een aantal algemene begraafplaatsen bij.

Figuur 33. Oude begraafplaats aan de D.J. van Wijkstraat in Geldermalsen. De oudste steen dateert uit 1836 (foto: RAAP / S. van der Veen).

Binnen de gemeente Geldermalsen zijn twee joodse begraafplaatsen te vinden: in Beesd in de hoek van de Stationsweg en Parkweg (1898) en in Geldermalsen aan de Meersteeg ten zuiden van het spoor (1884).[72]

2.8.6 Tweede Wereldoorlog

Mobilisatie en inval

In 1939 werd in Nederland de algehele mobilisatie afgekondigd en nam het leger posities in om een Duitse inval te kunnen pareren. Aanvankelijk koos het Nederlandse opperbevel de Nieuwe Hollandse Waterlinie als belangrijkste verdedigingslijn. Ter versterking van de linie werden rondom de Diefdijk en de Meerdijk betonnen kazematten en groepsschuilplaatsen aangelegd. Binnen de dorpen werden soldaten ingekwartierd. In Beesd waren dit bijvoorbeeld ongeveer duizend manschappen. In en rondom Geldermalsen was een batterij luchtdoelartillerie en een peloton luchtdoelmitrailleurs gelegen.[73] Vlak

[72] Harten 1997: 113
[73] Reinders 2011

voor de inval besloot het opperbevel de hoofdweerstandsstrook te verplaatsen naar de Grebbelinie, waardoor Geldermalsen buiten het bereik van de grote gevechten leek te blijven.

Na de inval op 4 mei 1940 leek het er echter sterk op dat de omgeving van Geldermalsen wel binnen de gevechten zou geraken. Er werd getracht de Nieuwe Hollandse Waterlinie alsnog in werking te stellen. De dreigende inundatie deed boeren besluiten hun vee naar gebieden ten westen van de linie te brengen.[74] Ook de bevolking moest worden geëvacueerd, wat op vrij chaotische wijze plaatsvond. Op 12 mei bracht de burgemeester van Geldermalsen Rooseveld van der Ven het bericht naar buiten dat de inwoners van de voormalige gemeente Geldermalsen binnen 24 uur zouden worden geëvacueerd. De inwoners kwamen in Gouda terecht. Ook de inwoners uit andere kernen moesten worden geëvacueerd naar dorpen en steden ten westen van de waterlinie. De inwoners van Beesd werden ondergebracht in Waddinxveen. De bevolking uit Buurmalsen en Tricht werd in allerijl naar Benschop overgebracht.

De inundaties zijn uiteindelijk maar beperkt uitgevoerd. Om de opmars van het Duitse leger te vertragen, lieten Nederlandse militairen op 14 mei de verkeersbrug over de Linge bij Beesd springen. Ook werd bij Beesd het viaduct over het spoor opgeblazen.[75] De evacuatie van burgers was van korte duur, want op 15 mei keerden de eerste evacués al terug.

Bezetting en bevrijding

Gedurende de oorlog kreeg Geldermalsen te maken met bombardementen die zich op het spoorwegemplacement en de spoorbrug concentreerden. De burgers van de gemeente werden geconfronteerd met de gevolgen van de bezetting zoals schaarste, verregaande beperking van vrijheden, vervolging en de *Arbeitseinsatz*. Tijdens de oorlog werden rondom de strategisch gelegen spoorbrug bij Geldermalsen twee bunkers gebouwd. Deze lagen aan weerszijden van het zuidelijke landhoofd.

Tijdens de terugtrekking van de Duitsers bliezen zij op 17 april 1945 de spoorbrug bij Tricht en het spoorviaduct aan de Tunnelweg op om zo het treinverkeer tussen ’s-Hertogenbosch en Utrecht onmogelijk te maken. De oorspronkelijke oude bogenspoorbrug werd onherstelbaar beschadigd. In de zomer van 1945 werd een nieuwe tijdelijke brug over de Linge gelegd, die in 1946 werd vervangen door een vakwerkbrug, afkomstig uit Limburg. In Limburg had deze vakwerkbrug dienst gedaan als onderdeel van de Miljoenenlijn, maar de brug werd door terugtrekkende Duitsers gedeeltelijk vernield. De niet beschadigde delen werden overgebracht naar Tricht, waar ze tot 2013 dienstdeden als spoorbrug over de Linge. Ook de Julianabrug, de verkeersbrug over de Linge bij Geldermalsen, werd bij de terugtrekking door de Duitsers vernield. Na de oorlog werd op deze plek de huidige boogbrug geplaatst.

Monumenten

Voor de slachtoffers die tijdens de Tweede Wereldoorlog vielen, zijn verschillende herinnerings- en grafmonumenten opgericht binnen de gemeente. Aan de Beemd in Enspijk werd op 4 mei 1950 een moment onthuld voor de omgekomen slachtoffers in de voormalige gemeente Deil. Op de gemeentelijke begraafplaats in Buurmalsen en de algemene begraafplaatsen van Beesd en Geldermalsen liggen

[74] www.oorlogsslachtoffersgemeentegeldermalsen.nl
[75] www.beeldbankwo2.nl

respectievelijk één, zes en twee graven van het Gemenebest.[76] Op zowel de gemeentelijke begraafplaats in Buurmalsen als de algemene begraafplaats in Beesd ligt één Nederlands oorlogsgraf. Op de begraafplaats van Enspijk ligt één graf van een burgerslachtoffer.

Tijdens de bezettingsjaren werd de molen in Beesd door het verzet gebruikt om boodschappen te versturen. Ter herinnering hieraan heeft de molen na de renovatie van 1968 de naam De Vrijheid gekregen.

2.9 Schaalvergroting en intensivering (1950-heden)

In de jaren vijftig van de 20e eeuw ontstond buiten de gemeente Geldermalsen het beeld dat dit deel van het rivierengebied in veel opzichten was achtergebleven op de rest van Nederland. De slechte waterbeheersing, de matige ontsluiting door infrastructuur en het versnipperde grondgebruik zouden er de oorzaak van zijn dat dit gebied was achtergebleven. Dit had vooral betrekking op de gemengde agrarische bedrijven met grond op zowel de stroomgordel als in het komgebied.

In de eerste helft van de 20e eeuw was men er tijdens andere grote landinrichtingsprojecten al achter gekomen dat de problemen die men tegenkwam niet los van elkaar stonden. De problemen op het gebied van landbouw, waterstaat, infrastructuur en economie en maatschappij moesten integraal worden aangepakt. Het instrument dat de overheid hiervoor gaandeweg ontwikkelde, was de ruilverkaveling en later de landinrichting. In dit kader zullen de veranderingen in de waterhuishouding, infrastructuur en landbouw worden beschreven. De ontwikkelingen in de fruitteelt staan min of meer los van de gebeurtenissen in de komgronden en worden dan ook apart behandeld.

2.9.1 Infrastructuur

Bepalend voor de ruimtelijke ontwikkelingen van Geldermalsen na de Tweede Wereldoorlog zijn de snelwegen A2 en A15. De huidige A2 was in het rijkswegenplan van 1932 opgenomen als ‘rijksweg 26’ en besloeg het deel tussen Utrecht en ’s-Hertogenbosch.[77] In het rijkswegenplan van 1968 veranderde de administratieve nummering en werd ‘rijksweg 26’ opgenomen in de A2, die daarmee van Amsterdam-Eindhoven liep.

De snelweg A15, of Rijksweg 15, werd voor wat betreft het Geldermalsense deel voor de Tweede Wereldoorlog aangelegd.[78] Het deel tussen Gorinchem en Meteren kwam in 1939 gereed. In 1957 werd het kruispunt Deil omgebouwd tot rotonde. Drie jaar later werd het deel tussen Meteren en Tiel geopend dat uit twee enkele stroken bestond. In 1968 werd het deel ten westen van Deil verbreed naar 2x2 rijstroken. In 1989 werd het de rotonde bij knooppunt Deil vervangen door een klaverblad.

2.9.2 Ruilverkaveling en landinrichting

Aanleiding

In een groot deel van de komgebieden in de gemeente Geldermalsen zijn vanaf de jaren vijftig van de 20e eeuw ruilverkavelingen uitgevoerd. De boeren in de Lingestreek hadden in die tijd te maken met verschillende problemen. Door hoog water in de Linge was er sprake van kwelwater achter de dijken, waardoor akkers vaak te nat waren. De zware klei in de komgebieden zorgde er voor dat tot ver in het

[76] www.tracesofwar.com
[77] http://www.wegenwiki.nl/A2_(Nederland)
[78] http://www.wegenwiki.nl/A15_(Nederland)

voorjaar water op de weilanden bleef staan, terwijl 's zomers de bovenlaag zover was uitgedroogd dat het gras er maar slecht kon groeien (figuur 34). Het grasland was verder ongeschikt voor het weiden van melkvee, omdat deze graslanden doorgaans te ver van de bedrijven in de dorpen aflagen. Hier kwam nog het versnipperde eigendom in combinatie met een gebrekkige infrastructuur bij.[79]

Figuur 34. Het bespuiten van een perceel met veel boterbloemen bij Beesd in 1954 (bron: Gelders Archief, toegang 0245, inventarisnr. 1310).

Plannen

In de jaren vijftig was er een sterke wil bij de overheid om in te grijpen in het agrarisch-economisch leven. In Geldermalsen was een veelheid aan instanties, stichtingen en commissies om de landbouw, het sociaal leven en de economie door middel van onder andere voorlichtingsavonden te verbeteren. Een belangrijke commissie voor de ruilverkavelingen was de Gelderse Komgrondencommissie (GKC).[80] De eerste concrete plannen voor de ruilverkavelingen in het rivierengebied ontstonden in de jaren vijftig. In deze gebieden, en dan met name in de komgebieden, was de ontwikkeling van de landbouw achtergebleven bij de rest van Nederland. De ruilverkavelingen werden in nieuwe stijl uitgevoerd, wat wil zeggen dat de bevolking al in een vrij vroeg stadium bij de voorbereiding werd betrokken. Hierdoor werden de wensen van de betrokkenen beter afgestemd op de plannen. Binnen de ruilverkavelingen uit de jaren zestig en zeventig was niet alleen aandacht voor een optimale agrarische bedrijfsvoering, maar ook natuur, cultuurhistorie, recreatie en sport kregen aandacht bij het inrichten van het gebied.

[79] Brusse 2002: 139
[80] Brusse 2002: 139

Grondverbetering en specialisatie

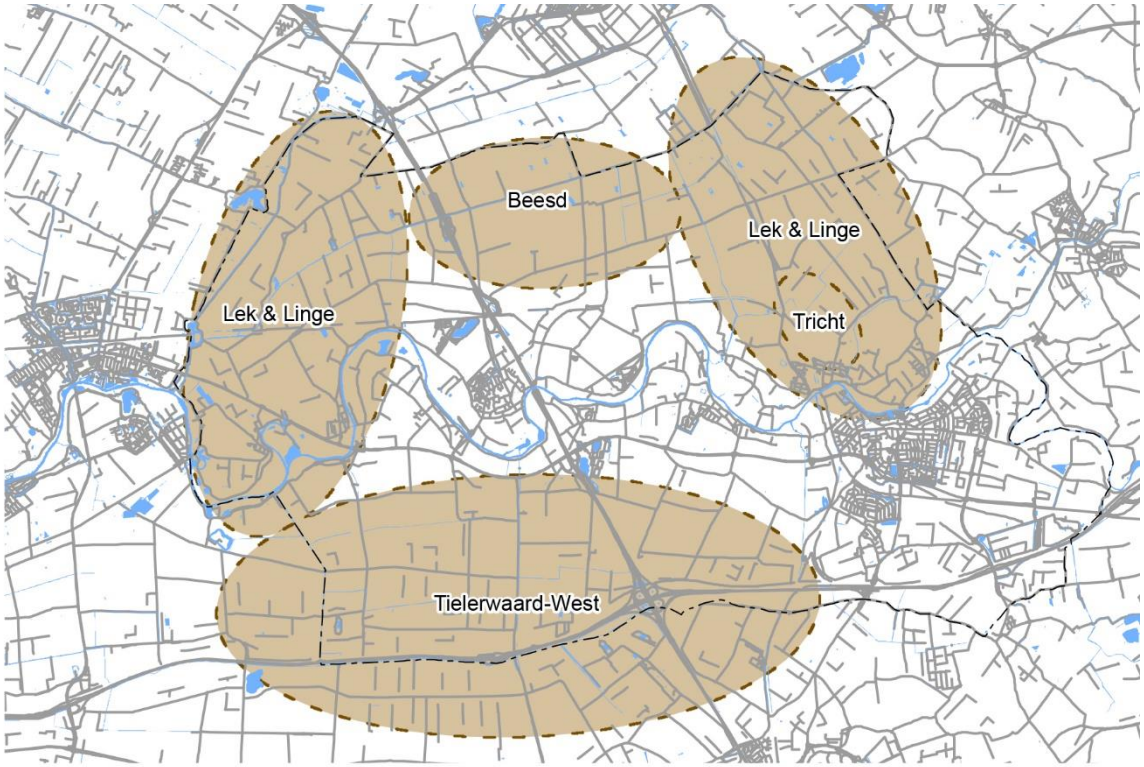
Naast dat er sterk werd ingezet op voorlichting (van meeldauwbestrijding tot het invriezen van groente), werd ook het landschap sterk verbeterd ten behoeve van de agrarische sector. Hiertoe werd de ligging en indeling van percelen aangepakt, de drainage verbeterd en oude graslanden omgeploegd en opnieuw ingezaaid. Sloten, wegen en kades werden verbreed en ver van de dorpen af werden op de komgronden nieuwe bedrijven neergezet.[81] Door de ruilverkaveling gingen steeds meer agrariërs zich specialiseren en nam het aantal gemengde bedrijven af. De fruitteelt ging zich op de oeverwallen concentreren. De meeste melkveebedrijven kwamen in de komgebieden te liggen.

Een van de oorzaken van de problemen in de waterhuishouding was dat beslissingen op het niveau van polderbesturen werden genomen, terwijl de problemen zich op interlokaal, provinciaal en nationaal niveau voordeden.

Na een overstroming van de Tielerwaard in 1926 trok de provincie het initiatief naar zich toe om de dijken te verbeteren. In 1955 was de afvoer van de Linge goed geregeld, doordat de provincies Gelderland en Zuid-Holland gezamenlijk afspraken hadden gemaakt. Pas in 1995 werd de dijkverzwaring de primaire taak van de overheid. In 2002 ontstond het huidige waterschap Rivierenland door samenvoeging van de polderdistricten Betuwe, Groot Maas en Waal, Tieler- en Culemborgerwaarde, het Zuiveringsschap Rivierenland en het Waterschap Linge.

Concreet zijn er vier ruilverkavelingen te onderscheiden: Tielerwaard-West, Lek & Linge, Beesd en Tricht (figuur 35).

[81] Brusse 2002: 142

Figuur 35. Ruilverkavelingsgebieden binnen de voormalige gemeente Geldermalsen (schematisch weergegeven).

Ruilverkaveling Tielerwaard-West

De Ruilverkaveling Tielerwaard-West was een van de grootste ruilverkavelingen in het riviergebied. Ze werd in 1951 aangevraagd en het plan werd in 1958 definitief vastgesteld. Dit was een van de eerste ruilverkavelingen waarbij een zeer groot aantal bedrijven werd verplaatst naar de komgebieden. Binnen het gehele plangebied ging het om maar liefst om 120 bedrijven. Een belangrijke stap was het samenvoegen van de verschillende dorpspolders tot één bestuurlijk-administratief orgaan. Hierdoor konden de elf kleine gemalen worden vervangen door twee grote (De Nieuwe Horn en het gemaal in de Herwijnense Wetering).[82] Door het samenvoegen van kavels en een groot aantal bedrijfsverplaatsingen werd het probleem dat boerderijen ver van hun kavels lagen, aangepakt. Om de nieuwe erven te ontsluiten, werden bestaande wegen verbreed en verhard en nieuwe wegen aangelegd. Langs deze wegen werden populieren en later essen aangeplant (figuur 36). Doordat deze bomen in dezelfde periode zijn aangeplant, is er een grote ruimtelijke samenhang ontstaan in het zuidelijk komgebied (figuur 37).

[82] Bootsma 2004: 9

Figuur 36. Niet-uitgevoerd beplantingsplan van de Ruilverkaveling Tielerwaard-West. De hoofdwegen in de komgebieden zouden volgens dit plan worden aangeplant met populieren (zwarte stippen) met daartussen struikbeplanting (fijne arcering). Op de oeverwallen zouden de wegen met essen (driehoekjes), schietwilg (rondjes) en struikbeplanting worden beplant. Uitsnede van het Voorlopig Landschapsplan, Ruilverkaveling Tielerwaard-West (Gelders Archief, toegang 1125, inventarisnr. 189).

Figuur 37. Populierenaanplant aan de Kweldam ten zuiden van Deil binnen de ruilverkaveling Tielerwaard-West (foto: RAAP / S. van der Veen).

Ruilverkaveling Lek & Linge

Deze ruilverkaveling omvatte 7.700 ha en werd in 1969 aangenomen. Een belangrijke ingreep was het verbeteren en aanleggen van ontsluitingswegen. Daarnaast werd een van de meest laaggelegen en natte delen van de kom, De Regulieren, als natuurgebied aan Stichting Het Geldersch Landschap in beheer gegeven. Mede hierdoor is dit karakteristieke deel van het komgebied behouden gebleven.

Bij de uitvoering zijn veel voor het historisch cultuurlandschap waardevolle elementen behouden, waaronder eendenkooien, onverharde paden en wegen, kades en grienden.

Ruilverkavelingen Beesd en Tricht

De ruilverkavelingen Beesd en Tricht lagen binnen het gebied van de ruilverkaveling Lek & Linge, net als de ruilverkavelingen Acquoy en Rhenoy. Door gebrek aan belangstelling werden deze laatste twee voorlopig uitgesteld.

In 1963 kon worden begonnen met de ruilverkaveling in Beesd (inclusief landgoed Mariënwaerdt).[83] In tegenstelling tot de voorgaande twee ruilverkavelingen was er bij Beesd sprake van een ruilverkaveling ‘bij overeenkomst’. Dit betekende dat een kleine groep grondeigenaren een ruilverkaveling aanvroeg. Deze situatie was ontstaan doordat grote delen land door het landgoed Mariënwaerdt in pacht waren uitgegeven. Voor grond die in pacht was uitgegeven, verstrekte de overheid minder subsidie. Door

[83] Brusse 2002: 144

inspanning van de toenmalig rentmeester van het landgoed en de bevolking van Beesd bleek het toch mogelijk de verbeteringen door te voeren.

De ruilverkaveling Tricht, die onder de ruilverkaveling Lek & Linge viel, volgde in 1969. De uitvoering van deze ruilverkaveling werd vervroegd. Door een vernietigende windhoos op 25 juni 1967 was grote schade aangebracht. De boeren wilden de herstelwerkzaamheden combineren met de ruilverkaveling.

2.9.3 Fruitteelt

Ook in de tweede helft van de 20e eeuw bleef het areaal fruitbomen stijgen. Steeds meer agrariërs gingen zich specialiseren in fruitteelt. Terwijl in de rest van Nederland de oppervlakte boomgaarden afnam in de periode 1950-1970, bleef deze in Geldermalsen stijgen. Tegelijkertijd verdubbelde de opbrengst per hectare. De gronden op de stroomruggen die in tegenstelling tot de komgronden zeer geschikt waren voor de fruitteelt werden steeds dichter beplant met boomgaarden. In de jaren vijfitg kwamen de ‘spillen’ op, een spinachtige struik waarvan er wel drieduizend per hectare konden worden geplant (dertig keer zoveel als het aantal hoogstammen per hectare). De veiling in Geldermalsen kon hierdoor uitgroeien tot de grootste fruitveiling van Nederland. Door openstelling van de Europese markt eind jaren zestig kregen Nederlandse fruittelers zware concurrentie van Franse en Italiaanse telers.

3 Landschapsontwikkeling en bewoningsgeschiedenis – Neerijnen

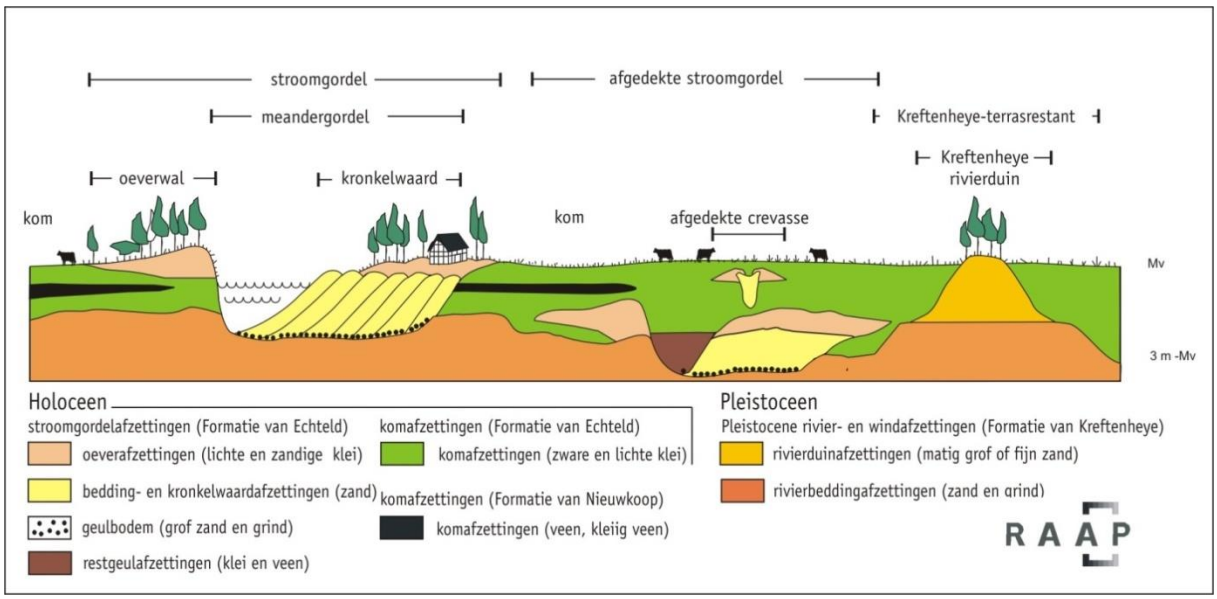
Luuk Keunen

Deze tekst is een bewerking en uitbreiding van de landschaps- en bewoningsgeschiedenis uit Van der Veen e.a., 2016.

3.1 Aardkundig landschap

Het onderzoeksgebied bevindt zich in het Midden-Nederlandse rivierengebied. Op dit moment is vooral de Waal van groot belang voor de landschappelijke structuur van het gebied, maar in het verleden waren dat andere takken van de Rijn (zie kaartbijlage 1).

Belangrijke afzettingen dateren uit het laat-pleistoceen waar ten tijde van de laatste ijstijd (Weichsel) in het hele rivierengebied vooral grofzandige en grindrijke sedimenten zijn afgezet. De top van de pleistocene afzettingen wordt gekenmerkt door een stugge en lemige kleilaag (Formatie van Kreftenheye; Laag van Wijchen). De bovenkant van deze afzettingen bevindt zich ter hoogte van het onderzoeksgebied op zo'n 5 tot 7 m beneden maaiveld. In het Vroeg-Holoceen veranderde de Rijn van een vlechtende in een meanderende rivier en zich kenmerkte door één insnijdende geul. Deze bevond zich in het oostelijke deel van het onderzoeksgebied tussen het huidige Varik en Ophemert en stroomde in min of meer westelijke richting. In deze periode overstroomde de geul nauwelijks. In de loop van de tijd steeg de zeespiegel, waarmee de terrassenkruising in oostelijke richting opschoof. Zo'n 6500 jaar geleden passeerde de terrassenkruising het onderzoeksgebied waarmee de riviergeulen in dit gebied veranderden van een insnijdend (erosief) naar een accumulerend systeem.

Figuur 38. Schematische doorsnede door de Tielerwaard.

Kenmerkend voor een accumulerend meanderend riviersysteem is een sterke differentiatie in afzettingsmilieus (figuur 38). Binnen de actieve rivierbedding ontwikkelde zich een zandige meandergordel, geflankeerd door zones met (relatief zandige) oeverafzettingen. De oeverwallen worden samen met de meandergordel tot de stroomgordel gerekend. Op grotere afstand van de actieve rivierloop werden alleen de allerfijnste deeltjes afgezet en wordt het landschap gekenmerkt door komklei-afzettingen.

In de loop van het Holoceen (ca. 12.000 jaar geleden - heden) is ter hoogte van het onderzoeksgebied een tot circa 5 tot 7 meter dik pakket klei en zand afgezet in het gebied. Dit geheel aan holocene rivierafzettingen wordt gerekend tot de Formatie van Echteld.[84]

Toen de terrassenkruising het onderzoeksgebied passeerde, ontstonden er door crevassen (oeverwaldoorbraken) nieuwe stroomgordels. De oudste stroomgordels waren actief in het Laat Mesolithicum tot Vroeg en Midden Neolithicum. Het betreft de stroomgordels Appelaar, Brakel, Broekgraaf, Deil, Esterweg/Ochten-Hoorzik, Herwijnen, Ochten, Schuurkamp en Varik.

Het betreft stroomgordels die vooral in het zuidelijke deel van het onderzoeksgebied lagen en min of meer zuidzuidoost-noordnoordwestelijk georiënteerd waren. Alleen de stroomgordel van Schuurkamp lag een stuk noordelijker, namelijk een paar honderd meter noordelijk van Zennewijnen.

[84] De Mulder e.a. 2003

Figuur 39. Het dorp Est en de omliggende boerderijen liggen op een stroomgordel van een niet meer actieve rivierarm (foto: RAAP, 14 november 2019).

Door avulsies (stroomgordelverleggingen) zijn in de loop van het Neolithicum de meeste van deze stroomgordels verlaten en ontstonden er ook nieuwe stroomgordels. In de Vroege en gedeeltelijk Midden Bronstijd was de stroomgordel van Ochten de belangrijkste in het onderzoeksgebied. In de Midden Bronstijd raakte ook deze stroomgordel buiten gebruik en ontstonden in vrij korte tijd (in een periode van nog geen 300 jaar) vijf nieuwe stroomgordels (Est, Gameren, Meteren, Passewaaij en Zennewijnen), waarvan de stroomgordel van Meteren actief bleef tot in de Midden IJzertijd en de overige vier tot in de Midden Romeinse tijd. In de Vroege IJzertijd, rond 790 voor Christus, ontstonden nog eens vier stroomgordels (Opijnen, Bruchem, Heesselt en Oevershof) die ook tot in de Romeinse tijd actief waren. Vermoedelijk nam de activiteit van deze stroomgordels vanaf de Late IJzertijd langzaam af, omdat rond 190 v. Chr. de Lingestroomgordel actief werd. Deze lag noordelijk van het onderzoeksgebied en ontwikkelde zich in de loop van de Romeinse tijd tot de belangrijkste afvoertak van het water, ten koste van de andere actieve stroomgordels die dan ook één voor één buiten gebruik raakten.

Rond 425 na Christus kwam de Waal tot ontwikkeling. Verreweg het grootste deel van de afzettingen ligt in het huidige buitendijkse gebied. Enkele uitzonderingen betreffen een binnengedijkte meanderbocht bij Tuil, een voormalige meanderbocht van de Waal in het binnendijkse gebied tussen Neerijnen en Waardenburg, een binnendijkse zone ten noordoosten van de Heesseltse uiterwaarden,

een binnendijks gebied ten oosten van Ophemert tussen de dijk en de Molenstraat, en een oeverwaldoorbraak (crevasse) ten noorden van Heesselt (Dalwei / Voorste Haar) die circa 1 km lang is. Op kaartbijlage 1, de stroomgordelkaart, zijn deze binnengedijkte afzettingen als de periode na 900 na Christus (bruin) te zien.

Van het buitendijkse deel van de Waal zijn ook oudere zones te duiden. Zo is een tot 400 m brede zone direct tegen de dijk bij Ophemert (die deels dus binnendijks doorloopt) een ouder deel van de Waal. De wijzigingen in het verloop van de Waal vanaf de 17e eeuw kunnen we door nauwgezette kaartstudie reconstrueren. We komen daarop nog terug.

3.2 Prehistorische bewoningsgeschiedenis (tot 12 voor Chr.)

3.2.1 Oude steentijd en midden-steentijd (tot 4.900 voor Chr.)

In tegenstelling tot wat nog in de eerste helft van de 20e eeuw werd verondersteld, woonden er al vele duizenden jaren voor ‘de komst van de Bataven’ mensen in het rivierengebied, al zijn binnen het onderzoeksgebied uit deze periode nog geen vindplaatsen bekend. Wel zijn er vondsten gedaan in de nabije omgeving, zoals recent een vondst bij Kellen.[85]

Bij dat wonen moeten we overigens niet zozeer aan permanente bewoning denken, maar aan tijdelijke verblijfplaatsen (kampementen). Er zijn zelfs vondsten aangetroffen die erop wijzen dat er al in de midden-steentijd mensen in het gebied aanwezig waren. Dit is nog maar relatief kort bekend, omdat vondsten uit die periode relatief diep gelegen zijn (meer dan 2 meter beneden maaiveld) en veelal moeilijk te herkennen zijn. In de midden-steentijd heeft zich een aantal relatief warme perioden voorgedaan waarin de huidige Betuwe door mensen werd bezocht. Mogelijk stammen de meeste vondsten uit het midden van de oude steentijd daarbinnen uit het warme Eemien, een periode die werd opgevolgd door de laatste ijstijd (Weichselien).

[85] Verhelst 2015

Figuur 40. Het schoonmaken van een vis gedurende een warmere periode in de steentijd (bron: historiek.net).

Het grootste deel van het Weichselien was Nederland onbewoond. Tegen het eind van deze ijstijd werd het gebied periodiek bewoond door jagers die het voornamelijk gemunt hadden op rendierkudden (het laatste deel van de oude steentijd). Uit deze periode zijn echter nauwelijks vondsten in het rivierengebied aangetroffen, vanwege de diepte van de geologische niveaus waarin resten uit de latere delen van de oude steentijd kunnen voorkomen. Veel vindplaatsen uit deze periode zijn bovendien in de loop der eeuwen waarschijnlijk verspoeld door latere erosie- en sedimentatieprocessen.

Een belangrijk kenmerk van de oude steentijd en de daaropvolgende midden-steentijd (9.700 – 4.900 voor Christus) is dat de voedselvoorziening van de mens uitsluitend door middel van jagen en verzamelen geschiedde. In het grootste deel van Nederland, waaronder het rivierengebied, is deze levenswijze tot in de jonge steentijd (Neolithicum) gehandhaafd.

In de warmere en vochtigere periode van het Holoceen veranderde de vegetatie geleidelijk en nam de diversiteit aan wild en vis toe. Daarvan maakte de mens dankbaar gebruik bij zijn pogingen om zoveel mogelijk bronnen in de natuurlijke omgeving te benutten. De jager-verzamelaars trokken door het landschap en verbleven slechts tijdelijk op een bepaalde plaats. Waarschijnlijk lieten ze zich met name leiden door (jaarlijkse) migratiepatronen van wild (en vissen) en de oogstperiode van verschillende wilde planten in specifieke landschappen. Ze maakten gebruik van vuurstenen werktuigen en bewapening, waarvan bewerkte vuurstenen spitsen en klingen een belangrijk onderdeel vormden. Bij de kampvuren op de pleisterplaatsen verwerkte men de jachtbuit en herstelde men de schade aan de uitrusting.

Zoals gezegd zijn er binnen het onderzoeksgebied geen vindplaatsen uit de oude en midden-steentijd bekend. Landschappelijk gezien kunnen vindplaatsen uit deze perioden voorkomen op de Vroeg

Holocene meandergordel die ten noorden van Varik stroomde. De afzettingen hiervan liggen op circa 2 tot 3 m –Mv.

3.2.2 Jonge steentijd (4.900 – 2000 voor Chr.)

In het uiterste zuiden van Nederland (het Limburgse lössgebied) vestigden zich al vanaf 5300 voor Christus de eerste boeren. Verder naar het noorden trokken nog lang kleine groepen mensen volgens een seizoengebonden patroon rond op zoek naar voedsel. In de loop van het Vroeg Neolithicum (circa 4900 voor Chr.) werden de mensen in het rivierengebied ook gaandeweg beïnvloed door deze nieuwe levenswijze.[86] Dit proces waarbij geleidelijk het leven van jager-verzamelaar werd verruild voor dat van boer besloeg vele honderden jaren. Aan deze jagers-met-akkertjes hebben archeologen de naam Swifterbantcultuur gegeven. Van permanente bewoning was toen nog geen sprake. Dat zou duren tot omstreeks 3500 voor Christus (in het midden van de jonge steentijd) toen er verspreid over de bewoonbare gronden (stroomgordels, crevassen, zandopduikingen) kleine agrarische nederzettingen ontstonden (waarschijnlijk vaak slechts één boerderij). De nalatenschap van deze mensen wordt aangeduid met de benaming Vlaardingencultuur (circa 3500-2500 voor Christus).[87] Deze boeren woonden op de overwegend beboste oeverwallen langs de rivieren. Men hield met name runderen en varkens; schapen lijken een minder grote rol van betekenis te hebben gespeeld.[88] Het nieuwe gebruik van uit klei gebakken vaatwerk wordt eveneens als een kenmerk van de jonge steentijd beschouwd. Naast akkerbouw en veeteelt bleef overigens ook de jacht nog lange tijd van betekenis in de voedselvoorziening.[89]

De opbouw van het landschap wijst op een rustig en gevarieerd milieu met gunstige bewoningsmogelijkheden. Indien vindplaatsen uit de jonge steentijd op de meandergordels liggen, correspondeert de einddatering van deze meandergordels over het algemeen met het begin van de neolithische bewoningsfase. Dit komt overeen met het uitgangspunt dat een meandergordel zeer aantrekkelijk wordt voor bewoning indien deze zijn bloeifase heeft gehad en nog wel open water bevat in de vorm van (rest)geulen. Binnen het onderzoeksgebied waren er in de jonge steentijd meerdere stroomgordels actief. Het betreft de stroomgordels Appelaar, Broek, Brakel, Deil, Esterweg, Herwijnen, Ochten, Pre-Lith, Schuurkamp en Varik (zie kaartbijlage 1).

De diepteligging van neolithische en andere prehistorische vindplaatsen kan sterk variëren. De diepteligging is sterk afhankelijk van de lokale situatie. In het algemeen kan gesteld worden dat op de dagzomende hooggelegen prehistorische meandergordels de vindplaatsen (vrijwel) aan het maaiveld liggen, terwijl deze op diepgelegen prehistorische meandergordels en complexen van oeverzones met crevassesystemen en komafzettingen zijn afgedekt. In het midden-Nederlandse rivierengebied heeft een aanzienlijk deel van de waarnemingen uit de jonge steentijd een einddatering in de Bronstijd.[90] De verspreiding van bronstijdnederzettingen komt sterk overeen met de verspreiding van neolithische vindplaatsen, maar het huidige beeld hiervan wordt sterk bepaald door de mate waarin onderzoek heeft plaatsgevonden.

[86] Raemaekers 1999
[87] De Ridder 2010
[88] De Ridder 2010: 38
[89] De Ridder 2010: 37-42
[90] ARCHIS, 2016: Tussen Kesteren, Culemborg en Haaften zijn circa 1100 waarnemingen van vondsten met als begindatering het Neolithicum bekend. Hiervan hebben onder andere 450 een einddatering in de Bronstijd, 450 in de Nieuwe Tijd, 144 in het Neolithicum, 57 in de IJzertijd en 18 in de Romeinse tijd.

3.2.3 Bronstijd (2000 – 800 voor Chr.)

In de vroege bronstijd was de bewoningsdichtheid van het rivierengebied nog gering, maar in de midden-bronstijd nam deze geleidelijk toe.[91] De actieve stroomgordels in de vroege en midden-bronstijd waren die van Dreumel en Ochten.[92] Het aantal kleine nederzettingen dat in het rivierengebied in kaart is gebracht, is aanzienlijk.[93] De boerderijen hadden in deze tijd veelal zeer forse afmetingen van meer dan 20 m lengte.[94] Kenmerkend is het gebruik van bronzen gebruiksvoorwerpen (o.a. bijlen en sikkels) die in de beginfase door middel van 'internationale' handelsrelaties in het rivierengebied zijn terechtgekomen, maar al snel door inheemse productiecentra werden vervaardigd en verhandeld.[95] Door een tijdelijke vernatting van het klimaat gedurende de late bronstijd en vroege ijzertijd had het rivierengebied in toenemende mate last van overstromingen. Als gevolg hiervan was er in die periode een sterke afname van de bevolking.[96] In deze periode ontstonden de stroomgordels van Est, Gameren, Mert, Meteren, Passewaaij en Zennewijnen.

3.2.4 IJzertijd (800 – 15 voor Chr.)

Vanaf de midden-ijzertijd steeg het aantal bewoners in het rivierengebied en nam ook de gemiddelde omvang van de nederzettingen toe.[97] Met name in de late ijzertijd, op een moment dat ook de bevolkingsaanwas het sterkst was, bevonden zich her en der nederzettingen die bestonden uit een aantal boerenerven op terreinen met een omvang van meerdere hectaren. De grootste prehistorische nederzettingen in het rivierengebied stammen uit de periode 50 tot 15 voor Chr.

Vanaf de ijzertijd werd het gebruik van ijzer voor de vervaardiging van wapens en gebruiksvoorwerpen gemeengoed. Het bezit van ijzeren gebruiksvoorwerpen onderstreepte vanaf dat moment de verdergaande sociale differentiatie in de lokale en regionale gemeenschappen.[98] Na de ruilhandel was de daaropvolgende stap de introductie en ontwikkeling van smelt- en smeedtechnieken in de gemeenschappen zelf. Nu konden de ijzeren voorwerpen ter plaatse vervaardigd worden door lokale (veelal rondreizende) smeden.[99] Brons werd nog gebruikt voor onder andere sieraden, mantelspelden en lederbeslag. In de 2e en 1e eeuw voor Christus had men in het rivierengebied ook de beschikking over glas, zij het hoofdzakelijk voor armbanden en kralen. Vermeldenswaardig is het gebruik van de eerste munten.

De stroomgordel van Meteren bleef actief tot in de Midden IJzertijd en de stroomgordels van Est, Gameren, Passewaaij en Zennewijnen bleven actief tot in de midden-Romeinse tijd. In de vroege ijzertijd, rond 790 v. Chr., ontstonden nog eens vier stroomgordels (Opijnen, Bruchem, Heesselt en Oevershof) die ook tot in de Romeinse tijd actief waren. Vermoedelijk nam de activiteit van deze stroomgordels vanaf de late ijzertijd langzaam af, omdat rond 190 v. Chr. de Linge stroomgordel actief werd. Deze rivier ligt noordelijk van het onderzoeksgebied en ontwikkelde zich in de loop van de Romeinse tijd tot de belangrijkste afvoertak van het water, ten koste van de andere actieve stroomgordels die dan ook één voor één inactief werden.

[91] Lange e.a. 2014: 119
[92] Cohen & Stouthamer 2012
[93] ARCHIS, 2016. Tussen Kesteren, Haaften en Culemborg zijn totaal 898 waarnemingen op 125 locaties (waarnemingsnummers) van nederzettingen daterend uit de Bronstijd bekend.
[94] Lange e.a. 2014: 122, 128
[95] Arnoldussen 2008: 443, 444
[96] Arnoldussen 2008: 412
[97] Louwe Kooijmans 2005: 697
[98] Louwe Kooijmans 2005: 696
[99] Louwe Kooijmans 2005: 606, 607

Vindplaatsen uit de ijzertijd zijn voornamelijk gelegen op de genoemde stroomgordels die in deze periode floreerden. De hogere bevolkingsdichtheid, gecombineerd met de grotere trefkans (vindplaatsen uit de ijzertijd zijn groter, liggen vaak vrijwel aan het huidige maaiveld en worden gekenmerkt door veel nederzettingsafval), heeft ertoe geleid dat het rivierengebied een relatief hoge dichtheid aan vindplaatsen uit deze periode kent. In veel gevallen gaat het om sporen van nederzettingsterreinen, vaak geconcentreerd langs de toen actieve meandergordels met aangrenzende oeverzones. Veel nederzettingsterreinen uit de ijzertijd liggen in zones met oude woongronden met een langdurige bewoningscontinuïteit (late ijzertijd-Romeinse Tijd-middeleeuwen). Deze kunnen als gevolg van intensieve en langdurige bewoning soms tot meer dan 1 m hoger liggen dan de omgeving. Deze terreinen worden vaak gekenmerkt door een zwarte humusrijke bodem met veel archeologische vondsten (nederzettingsafval). Ze zijn daarom voor een deel reeds in de jaren 1940-1975 herkend en gekarteerd door bodemkundigen van de Stichting voor Bodemkartering in Wageningen, en gekenschetst als zogenaamde ‘oude woongronden’.

3.3 Protohistorie: Romeinse tijd (12 voor Chr. tot 450 na Chr.)

De Romeinse tijd begon in 15 voor Chr. toen keizer Augustus het huidige Nederland, België en Frankrijk inlijfde en ging inrichten als uitvalsbasis voor de verovering van het huidige Duitsland tot aan de Elbe. In de eerste vijftig jaar na het begin van de jaartelling kwamen de Friezen tweemaal in opstand tegen de Romeinen, waardoor de Romeinen hun grootscheepse aanval op het noorden afbliezen. In deze periode werd de noordelijke Rijntak, de Nederrijn, tot rijksgrens aangewezen. Een stelsel van grensforten (castella) moest deze grens bewaken. Deze grens staat bekend als de Limes. Op de befaamde Tabula Peutingeriana, een middeleeuwse kopie van een Romeinse wegenkaart, staan de belangrijkste legioenplaatsen (castra, zoals Noviomagi ofwel Nijmegen), forten (castella) en bijbehorende vici (militaire nederzettingen bij een castellum) vermeld. Er bestonden ook niet-militaire vici. Langs het Gelderse deel van de limes lagen in de midden-Romeinse tijd (circa 70-270 na Chr.) naast de enige Nederlandse castra (in Nijmegen) circa tien castella.[100] Veel vermoedelijke castella langs de Gelderse limes zijn als gevolg van de voortdurende activiteit van de Rijn verspoeld door het water. Het onderzoeksgebied lag circa 10 tot 15 km ten zuiden van de limes in een streek die werd gedomineerd door de Bataafse cultuur.

[100] Van der Heijden 2016

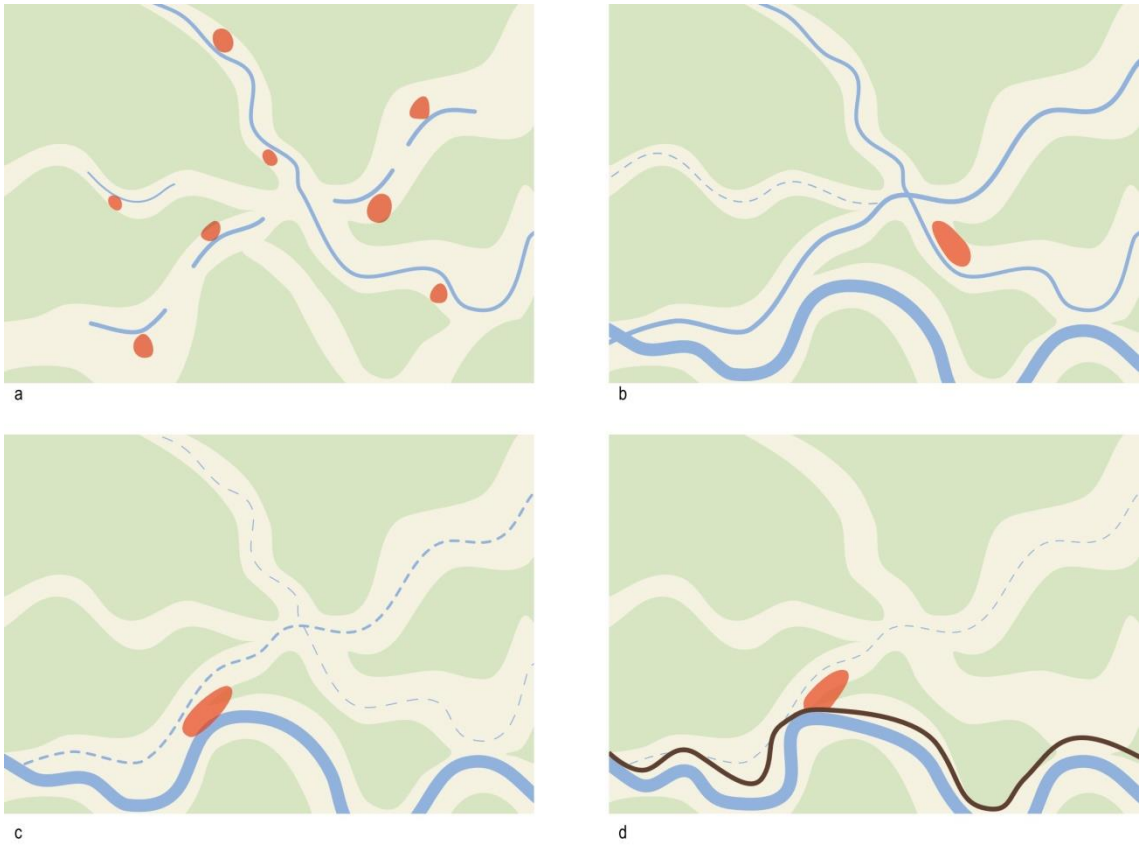

Figuur 41. De votiefsteen voor Iseneucaega (bron: vici.org).

Na de Batavenopstand in 69 na Christus trad een langdurige relatief vreedzame periode in. Mede hierdoor ontstond in met name de 2e eeuw na Christus welvaart in het rivierengebied. In de 1e en 2e eeuw na Christus nam de bevolking sterk toe. In en rond het onderzoeksgebied komen dan ook tientallen nederzettingen (zoals het Romeinse villaterrein nabij Zennewijnen) en enkele grafvelden (nabij Opijnen, Varik en Passewaaij) voor uit deze periode. In het onderzoeksgebied ligt bovendien een zeer omvangrijk Inheems Romeinse nederzettingsterrein (Waardenburg-De Woerden).[101] Ter hoogte

[101] ARCHIS, 2016

van Passewaaij ligt buiten het plangebied een tweede omvangrijk nederzettingsterrein dat dateert uit de Romeinse tijd.[102] Dergelijke nederzettingen bestonden uit meerdere boerenerven en lagen op meandergordels die niet of nauwelijks meer actief waren.

Figuur 42. Sterk vereenvoudigde weergave van het bewoningspatroon gedurende de Romeinse tijd (a); Merovingische tijd (b); Karolingische tijd (c); Late Middeleeuwen (d).

Als gevolg van de aanwezigheid van de Romeinse militaire organisatie in het gebied ontstond er een grote afzetmarkt voor agrarische producten. Hierbij werd vermoedelijk het grootste deel van de voor landbouw geschikte bodems in het rivierengebied benut. De archeologische vondsten uit deze periode bestaan voor een groot deel uit typisch Romeinse producten (zoals gedraaid aardewerk). De bevolking nam veel van de Romeinse levenswijze over, ook in religieus opzicht. Tevens leverden de Bataven troepen aan het Romeinse leger en zelfs aan de keizerlijke lijfwacht. Waarschijnlijk als onderdeel van de bezettings- en pacificatiestrategie namen de Romeinen ook inheemse elementen over. Er vond ten dele een versmelting plaats van inheemse en Romeinse godheden, zoals blijkt uit de aanwezigheid van Gallo-Romeinse tempels in het rivierengebied. Een massief zilveren armband uit de genoemde nederzetting bij Waardenburg, is opgedragen aan de godheid Hercules Magusanus, die zowel kenmerken had van de Romeinse halfgod Hercules als een van een inheems-Bataafse god. Dergelijke sieraden werden als votiefgeschenk in tempels aan godenbeelden gehangen. Een kalkstenen votiefsteen uit de uiterwaard van Zennewijnen is gewijd aan de van elders onbekende godin Seneucaega, die op de steen wordt afgebeeld als Diana, de Romeinse godin van de jacht. Op de steen

[102] Heeren 2006: 55-57

wordt vermeld dat bij de oprichting in het jaar 222 ook een *aedicula* werd gebouwd, waarschijnlijk een klein tempeltje.

Tegen het eind van de 2e eeuw na Chr. kwam aan de relatief rustige en voorspoedige periode een eind door herhaaldelijke invallen van Germaanse stammen. Vanaf die periode vertoonde de Romeinse macht in het gebied tekenen van instabiliteit. Voor het eerst sinds eeuwen daalde het bevolkingsaantal. De twee daaropvolgende eeuwen werden gekenmerkt door een afwisseling van perioden met invallen en herstel van de Romeinse grensverdediging. De Romeinse overheersing in Nederland eindigde definitief met een grootschalige inval van Germanen in 406 na Chr. Dit ging samen met een sterke terugval van de bevolkingsdichtheid en een afname van het areaal landbouwgrond. Er was echter geen sprake van een totale ontvolking, hetgeen blijkt uit vondsten en uit de overleving van plaatsnamen uit de Romeinse tijd, zoals Hier (Waardenburg), Neerijnen en Opijnen (Inen) en Varik.[103]

3.4 Vroege Middeleeuwen (450-1050)

3.4.1 Volksverhuizingstijd en Merovingische tijd (450 – 725 na Chr.)

Met het uiteenvallen van het Romeinse rijk aan het begin van de 5e eeuw begon de uittocht van Germaanse stammen. De Franken die zich in de periode hiervoor in het riviergebied hadden gevestigd trokken naar het zuiden. Daar verenigde de Saliër Clovis, afkomstig uit Doornik in het huidige België, de Franken en veroverde uiteindelijk Gallië. Hoewel het rivierengebied buiten het directe Frankische of Merovingische machtsbereik zal hebben gelegen, hadden zij waarschijnlijk wel invloed via allianties. Toen de Merovingen gedurende de 6e eeuw in een interne machtsstrijd waren verwikkeld namen Friese edelen bezit van het rivierengebied. Pas rond 695 heroverden de Franken onder leiding van Pepijn II het gebied, waarbij gelijktijdig werd gepoogd de Friezen te bekeren. Na de dood van Pepijn in 714 poogden de Friezen nog eenmaal het rivierengebied te heroveren, maar werden in 718 verslagen door Karel Martel.[104]

De bevolkingsdichtheid was in de Merovingische tijd drastisch teruggelopen. Woonplaatsen uit deze periode zijn tot nu toe aangetroffen bij Ophemert en Waardenburg.[105] Ook zijn vondsten bekend uit Tuil.[106] Nederzettingen uit de Merovingische tijd treffen we vooral op enige afstand van de rivier aan. De dorpen waarvan de ouderdom teruggaat op deze periode hadden vaak een radiale vorm en worden esdorpen met ronde hoofdvorm genoemd.[107] In het onderzoeksgebied liggen hiervan geen voorbeelden.[108]

Op basis van oppervlaktevondsten wordt aangenomen dat de Merovingische bewoning westelijk van het huidige Ophemert heeft gelegen, op de plek van het historische perceel Schuddegaffel en het erf Veelust.[109] Palynologisch onderzoek in een restgeul bij Est heeft juist aangetoond dat de bewoning daar al in de 6e eeuw weer is gaan toenemen.[110]

[103] Henderikx 1987; ARCHIS, 2016; Van Bavel 1999: 56
[104] Van der Tuuk 2016
[105] ARCHIS, 2016
[106] Van Bavel 1999: 55
[107] Den Uyl 1958
[108] Van Bavel 1999: 56
[109] Verhelst 2002
[110] Van Bavel 1999: 55

3.4.2 Karolingische en Ottoonse tijd (725 – 1050 na Chr.)

In de Karolingische tijd verplaatsten deze nederzettingen zich naar de plaats van de huidige dorpen. Mogelijk heeft de vestiging van de Karolingische heerschappij in de 8e eeuw hier mee te maken. In deze periode veranderde er veel op het gebied van staatsinrichting, landbouw en bezit. Het klassieke domaniale hofstelsel speelde in de Tielerwaard ogenschijnlijk een beperkte rol. Er lagen vooral verspreide hoeven, zoals van de abdij Prüm.[111] Het hofstelsel hield in dat een domein werd georganiseerd vanuit een centrale hof (curtis). Hier omheen lagen doorgaans boerderijen van horige boeren, die een deel van hun opbrengst afstonden aan de domeinheer. Zo'n hof lag wel in Varik, van het St. Adelbertkapittel in Aken. Na de 13e eeuw nam de invloed van het kapittel snel af.[112]

Iets substantiëler waren de bezittingen van de Utrechtse kerk. Zij gaf in 850 enkel bezittingen in onder meer Heesselt en Ophemert aan Balderik. Van later datum zijn de kerkelijke dotaties aan haar kapittels, zoals te Ophemert aan de Paulusabdij, te Heesselt en Varik aan het kapittel van Sint-Marie, etc. Uiteindelijk was daar in de 14e eeuw niet veel meer van over.[113]

De dorpen met Karolingische oorsprong hebben vaak een langgerekte vorm, begrensd door twee parallelle wegen: een voor- en achterweg, Dit type wordt een esdorp met gestrekte hoofdvorm genoemd (figuur 44).[114] Deze gestrekte vorm werd waarschijnlijk mede bepaald door de langgerekte stroomruggen met regelmatig reliëf waar deze nederzettingen op ontstonden.[115] Haaks op de richting van de stroomgordel werd een verkaveling opgezet, waardoor de afstand naar het bouw- en weideland voor elke boerderij gelijk was. Esdorpen met gestrekte hoofdvorm die haaks op de rivier liggen in plaats evenwijdig eraan, zijn deels door de steeds breder wordende Waal verzwolgen. Voorbeelden van gestrekte esdorpen zijn Est, Tuil, Neerijnen, Opijnen, Varik, Waardenburg, Heesselt, Ophemert [116] en wellicht ook Haaften. Een deel van Tuil is nog in de 19e eeuw opgegeven en buitengedijkt. Merk op dat er westelijk van Haaften en wellicht dus Tuil dus geen gestrekte esdorpen aanwijsbaar zijn.

[111] Van Bavel 1999: 157
[112] Van Bavel 1999: 158
[113] Van Bavel 1999: 159
[114] Den Uyl 1958
[115] Harten 1986
[116] Van Bavel 1999: 56

Figuur 43. Graf S14 uit het Karolingische rijengrafveld dat in 2017 in Waardenburg werd aangetroffen. De lichamen waren allemaal met het hoofd naar het westen begraven (foto: RAAP).

De laaggelegen gebieden binnen de overgangszone tussen kom en oeverwal waren in gebruik als gemeenschappelijk hooi- en weidegronden. De meest laaggelegen delen werden vóór de bedijking gebruikt voor waterberging. Dorpspolders zoals Ophemert die op een brede oeverwal lagen strekten zich daarom ver uit naar het westen. Kenmerkend hiervoor is de perceelsnaam 'den Schaer', gelegen in het westelijke blok 'Westerbroeck'. Dit zou een onverkaveld gemeenschappelijk grasland kunnen zijn, waarvan de geërfden in de meent een aandeel of schaar hadden.

Archeologische vondsten uit de Karolingische-Ottoonse tijd (ca. 750-1050) beperken zich vrijwel uitsluitend tot de gestrekte esdorpen. Het gaat om fragmenten van Mayen-bolpotten, Badorfer waar en reliëfbandamforen, zgn. Huneschanskeramiek, Duisburger waar, kogelpotten met schelpgruismagering

en ronde schijffibulae met een maltezerkruis-motief. Opvallend is verder een karolingisch, christelijk grafveld zonder bijgiften in Waardenburg waarvan de bijbehorende nederzetting (nog) niet bekend is.[117]

De plaatsnamen Ophemert, Tuil en Haaften moeten van vóór de 7e eeuw dateren en zijn dus in ieder geval vroegmiddeleeuws.[118]

Figuur 44. De gestrekte vorm van Waardenburg met voor- en achterstraat was in 1832 nog goed herkenbaar, en wordt nu doorsneden door de A2 en de spoorlijn.

3.5 Late Middeleeuwen (1050-1500)

3.5.1 Algemeen

Rond het jaar 1000 nam het bevolkingsaantal in Noordwest-Europa in een zeer hoog tempo toe.[119] Door de toename van de bevolking steeg de vraag naar landbouwgrond, wat weer de vraag naar arbeidskrachten versterkte. Bestaande nederzettingen groeiden, grote stukken woest land werden ontgonnen en nieuwe gebieden raakten bewoond. Om het land te ontginnen, moesten sloten en watergangen worden gegraven. In eerste instantie kon men deze nog op de natuurlijke afwateringssystemen aantakken. Door onder andere maaivelddaling, klimaatverandering en het steeds verder afnemende natuurlijke afwateringssysteem moest men nieuwe oplossingen vinden om droge voeten te houden. Het uitvoeren van de grootschalige ontginningen en de waterstaatkundige problemen die de bevolking tegenkwam, noopten hen tot nieuwe organisatiestructuren. De dorpspolders met hun weteringen en kaden die hierbij werden gevormd, zijn landschappelijk de meest herkenbare eenheden die met deze organisatie samenhingen. In het onderstaande wordt ingegaan op de ontginningen, het landgebruik en de waterstaatkundige ingrepen die hierbij kwamen kijken.

[117] Hesseling 2019
[118] Van Bavel 1999: 56
[119] Van Bavel 2010: 35, 36

3.5.2 Landbouw op de oeverwallen

Aanvankelijk werden alleen de hoge oeverwallen, stroomruggen en hogere delen van kronkelwaarden gebruikt voor akkerbouw. Op de oeverwallen en stroomruggen werd een strookvormige verkaveling haaks op de hoogtelijnen aangelegd, waardoor een goede afwatering tot stand kwam en iedere eigenaar een hoog en laag deel bezat. De gronden binnen de kronkelwaarden kenden een onregelmatig reliëf en een wisselende bodemkwaliteit. Om de verschillen in bodemkwaliteit gelijk te verdelen, werden ze waarschijnlijk in blokken ontgonnen, waarbinnen de ontginner enkele stroken kreeg. Ook landbouwtechnieken (en dan met name de wijze van ploegen) hadden invloed op de perceelsvorm. Om het draaien van de ploeg te vergemakkelijken, zouden percelen in S-vorm zijn aangelegd. Deze akkercomplexen worden kromakkers genoemd. Deze kromakkers kwamen tot het midden van de 20e eeuw vooral in het gebied tussen Opijnen en Heesselt voor. Bij de ruilverkaveling van de Tielerwaard in de jaren '60 van de vorige eeuw zijn ze deels verdwenen. Direct ten noorden van de Heesseltse Uiterwaarden komen nog zeer gave en fraaie exemplaren voor.

Door de verdergaande ontginningen ontstonden op den duur grotere akkercomplexen die vaak ‘eng’ of ‘akker’ werden genoemd. De onontgonnen komgebieden stonden door het ontbreken van dijken en kades een groot deel van het jaar onder water.

In de volle middeleeuwen werd vermoedelijk het cultuurlandareaal in westelijke richting uitgebreid, westelijk van Haaften. Dat gebied was in de vroege middeleeuwen schaars bewoond.[120]

3.5.3 Ontginning van de komgronden

Aan het begin van de late middeleeuwen waren de gebieden dicht bij de nederzettingen en de lagere delen van de oeverwallen ontgonnen. De komgebieden waren echter nog grote moerassige laagten. De ontginning en verkaveling daarvan zou plaatsvinden vanaf de 10e eeuw tot in de 13e eeuw, vooral om in de behoefte aan cultuurland door de sterk groeiende bevolking te voorzien. De precieze ouderdom van de ontginningen in de streek valt slechts voor bepaalde delen of op indirecte wijze te achterhalen. Het algemene beeld is dat de eerste kades en sluisjes al in de 10e eeuw werden aangelegd.[121] De grootschalige ontginningen vonden plaats in de 11e en 12e eeuw. Naarmate de afwatering in de eeuwen daarna verbeterde, werden de gronden ook beter bruikbaar. De inrichting ervan is in hoge mate planmatig.[122] Rond 1300 was daardoor vrijwel alle grond in de Tielerwaard al in cultuur gebracht, de grote komgebieden westelijk van Waardenburg het laatst.

[120] Van Bavel 1999: 61
[121] Van Bavel 1999: 64
[122] Van Bavel 1999: 67

Figuur 45. De eindeloze komgronden ten noorden van Hellouw (foto: RAAP, 14 november 2019).

3.5.4 Nederzettingsontwikkeling

De gestrekte esdorpen die in de Karolingische tijd waren ontstaan dicht bij de rivier consolideerden zich in de Late Middeleeuwen. De bevolkingsgroei in de 11e en 12e eeuw moet er voor hebben gezorgd dat de dorpen geleidelijk werden uitgebreid. In Ophemert vond deze uitbreiding plaats op de oeverwallen dicht langs de Waal, zowel naar het noorden als het zuiden, waarschijnlijk samenhangend met bestaande uitvalswegen. Gezien de opbouw van de dorpen in het onderzoeksgebied is het aannemelijk dat ook de andere dorpen zich op de oeverwallen, langs de Waal uitbreidden. In de 14e en 15e eeuw trad een belangrijk verandering in het bewoningspatroon op. Terwijl de dorpskern bewoond bleef, verschenen er nu ook verspreid liggende boerderijen in de gehele dorpspolder.[123] Gaandeweg zal ook de bewoning langs de dijken zijn toegenomen.

3.5.5 Grootgrondbezit en elite

Instellingen

We zagen hiervoor al dat de oude kloosters maar weinig bezittingen konden vasthouden. Nieuwe spelers waren de Duitse Orde in Ophemert, die in 1328 bezittingen van het kapittel van Tiel overnam, en de abdij Mariënweerd, gesticht in 1129, inclusief zijn latere afsplitsing Zennewijnen. Het

[123] Verhelst 2002

Norbertinessenklooster in Bedburg bij Kleve had vrij omvangrijke bezittingen in Est liggen. Een late speler was het Dominicanessenklooster Westeroyen bij Tiel, met bezit in Varik. Binnen het onderzoeksgebied zelf moet het kapittel te Haaften ook bezittingen hebben gehad. De instellingen in zijn algemeen wisten hun bezittingen vanaf de 14e eeuw nog uit te breiden, tot in totaal 8% van het oppervlak. Daaronder vallen ook de vele jonge kloosters die vanaf de 15e eeuw gesticht werden.[124]

Voorname families

Een belangrijke familie in de regio was in de vroege 12e eeuw zonder twijfel de familie Van Cuijk. Hun eigen bezittingen lagen vooral geconcentreerd langs de Linge. Deels werden hun goederen na het breken van hun macht in 1133 door verwante families overgenomen, en die vinden we onder meer in Est. De heerlijkheid Meteren en Est was zo'n beetje het laatste steunpunt van de Van Cuijks in de regio. Andere grond ging over naar de jonge kloosters Mariënweerd en Zennewijnen.[125] Ook naar de familie Van Arkel lijkt Cuijks bezit te zijn gegaan, onder meer in Est en Ophemert.[126]

In het midden van de 11e eeuw nam de macht van de stamvader van de latere hertogen van Gelre in dit gebied snel toe. Gerard Flamens werd toen door de bisschop van Utrecht met een graafschap in de gouw Teisterbant beleend, iets wat we vooral moeten zien als een pakket aan rechten in dit gebied. Daarnaast bezat de graaf al enkele hoven in de Tielerwaard, namelijk die te Hiern, Neerijnen en Opijnen, die hij wellicht ook de bisschop had verkregen, die ze op zijn beurt in 996 van een zekere Frethebold had verworven. Het ging vermoedelijk om ongeveer 450 morgen aan land; de graaf deed het midden van de 13e eeuw van de hand. Nadien nam de basis van de graaf van Gelre in de Tielerwaard snel af.[127]

Kastelen

In de loop van de volle middeleeuwen ontstond een regionale bovenklasse van lage adel en daarnaast de ministerialiteit, de dienstmannen van de landsheren. Deze manifesteerde zich door het bouwen van kastelen, huizen of torens met in de eerste plaats een militaire defensieve functie. Het verdedigbare karakter, dat zichtbaar wordt in dikke muren, uitkijktorens, kantelen, schietgaten en grachten stond voorop. Met name leden van de familie (De) Cock hebben een grote rol gespeeld bij de oprichting van de adellijke woonhuizen in het oostelijk deel van het onderzoeksgebied: zo richtte ridder Rudolf Cock in 1265 een houten versterking, *super montem de* Hyere: op de berg van Hiern.[128] Dit is het eerste begin van het latere kasteel Waardenburg, waarnaar het huidige dorp uiteindelijk is genoemd. In het oostelijk deel van het onderzoeksgebied kennen we zes kasteellocaties, waarvan er nog drie bestaande bebouwing kennen: Waardenburg, Neerijnen (Klingelenburg) en Ophemert. Van de andere drie zijn er twee aan de hand van de gracht nog herkenbaar in het terrein: Huis Opijnen en het eigenlijke Huis Neerijnen. De resten van het 13e-eeuwse Huis Varik zijn niet meer zichtbaar, maar zijn in 2006 terug gevonden en gedeeltelijk onderzocht.[129] Daar stond in ieder geval in de vroege 15e eeuw ook al het Huis Weijenrade, net als Huis Varik in handen van leden van het geslacht Van Varick.[130]

[124] Van Bavel 1999, 159-165
[125] Van Bavel 1999: 144-145
[126] Van Bavel 1999: 148
[127] Van Bavel 1999: 152-153
[128] Vermeulen 1946, 460
[129] Verhelst & Tops 2006; Tops & Verhelst 2007; Jas e.a. 2013
[130] Jas e.a. 2013, 367

Figuur 46. Het indrukwekkende kasteel Waardenburg binnen zijn oude grachten (foto: RAAP, 14 november 2019).

Het dorp Heesselt was in de 13e eeuw in het bezit van de familie van Rossem, en in de 14e eeuw behoorde het aan het geslacht De Cock van Opijnen.[131] Of deze families in Heesselt een kasteel hebben gehad, is niet bekend. Op het laat 13e- of vroeg-14e-eeuwse Huis Est woonde de familie Van Est, wiens bezittingen in 1400 door een huwelijk in hertogelijk bezit overgingen.[132]

In het westelijk deel van het onderzoeksgebied, met veel smallere oeverwallen en grotere komgebieden, was de middeleeuwse bewoning beperkter. Belangrijke kastelen waren het Huis te Haaften van achtereenvolgens de geslachten Van Beest en Van Haeften, het Huis Hellouw van de families Van Hellu en Van Haeften, alsmede Klingelenberg in Tuil van het geslacht Van Tuyl.[133]

Naast deze kastelen lag er binnen het plangebied een aantal kleinere omgrachte huisplaatsen.[134] In Waardenburg lag de het huis Schuilkerk (18e eeuw). In Varik lagen Huis Hondswinkel en Boschstein (17e eeuw of ouder). In Ophemert lag het huis Waalzicht (18e eeuw, in 1888 gesloopt), Kapelhof (19e eeuw) en de Beukenhof(19e eeuw).

[131] Vermeulen 1946, 447
[132] Jas e.a. 2013
[133] Jas e.a. 2013
[134] Smit 2010

Figuur 47. Detail van een tiendkaart van het Utrechtse kapittel van Sint-Marie te Utrecht, met bovenaan het kasteel van Varik met de windmolen, en zuidelijk daarvan een deel van het dorp met de kerk (bron: Het Utrechts Archief).

Kerken

Veel middeleeuwse dorpen in het onderzoeksgebied hadden al vroeg een kerk. Enkele hiervan zijn in eerste instantie gesticht als kapel. Zo waren de gebedshuizen van Neerijnen en Opijnen in 1287 een kapel van de kerk te Hiern (Waardenburg). Van een kerk in Heesselt was in 1250 sprake, toen deze in het bezit is van het kapittel van St. Marie te Utrecht. De kerk van Varik was in deze tijd een kapel van Heesselt.[135] In Ophemert bestonden sinds het einde van de Vroege Middeleeuwen twee kerken. De St. Maartenskerk wordt genoemd in het jaar 1006 en de St. Lambertuskerk in 1007. De St. Maartenskerk werd door de Utrechtse bisschop Ansfried geschonken aan het door hem gestichte klooster De Hohorst

[135] Vermeulen 1946

bij Amersfoort. De St. Lambertuskerk werd door bisschop Notger van Luik geschonken aan het klooster van Thorn.[136] De St. Maartenskerk, waarvan de oudste bestaande delen uit de 14e eeuw stammen, is de huidige N.H. parochiekerk aan de Molenstraat. De St. Lambertuskerk is afgebroken in of kort na 1682.

Figuur 48. De kerk van Tuil, 1984 (foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Funderingen en skeletten die zijn blootgelegd bij de zogenaamde St. Lambertusstoep (kruising Waalbandijk en Goossen Jansensstraat) zijn de archeologische overblijfselen van dit oude godshuis. De bestaande Waalbandijk loopt over de middeleeuwse kerkresten, hetgeen een gevolg moet zijn van het opgeven van een deel van de nederzetting na een dijkdoorbraak in de 13e eeuw. Van een derde gebedshuis in Ophemert, de St. Nicolaaskapel, wordt gewag gemaakt in 1406 en 1538. Deze hoorde

[136] Maris 1971

zeer waarschijnlijk bij de commanderij van de Duitse Orde,[137] die van voor 1260 tot 1328 in Ophemert gevestigd was, en zich bevond bij de kruising van de Kapelstraat en de Waalbandijk.[138] De kerk in Est is van alle dorpskerken qua oorsprong de jongste, deze werd pas gebouwd na de afsplitsing van Meteren, in 1744.[139]

Figuur 49. Zicht op de Sint-Maartenskerk van Ophemert vanaf de Waalbandijk (foto: RAAP, 14 november 2019).

De vroegste vermelding van de kerk of *capella* van Haaften dateert uit 1031, toen deze samen met die van Tuil voorkwam in een schenkingsoorkonde van bisschop Meinwerk aan het klooster Abdinghof. Deze en die van Hellouw werden in een bevestiging van de bezittingen in 1183 nogmaals genoemd als onderhorige kapellen van de moederkerk Tuil.[140] Van de kerk in Tuil staat nu nog de 14e-eeuwse toren. In 1810 werd de huidige zaalkerk ter vervanging van een oudere kerk gebouwd en de toren verhoogd.[141] De kerk van Haaften werd vóór 1399 toch parochiekerk en zelfs een collegiale kerk met kapittel van acht kanunniken verheven. De kerken van Haaften en Hellouw werden in de 19e eeuw door nieuwe gebouwen vervangen.

[137] Verhelst 2002
[138] Maris 1971
[139] Vermeulen 1974-1975
[140] Vermeulen 1974-1975
[141] Stenvert e.a. 2000

3.5.6 Waterstaat

Zijkaden, achterkaden en de eerste rivierdijken

Nadat in een eerdere periode de meeste hoge oeverwallen ontgonnen waren en geschikt waren gemaakt voor de landbouw, volgden vanaf de 10e eeuw de lagere delen van de oeverwallen en de komgronden. De komgronden werden ontgonnen en ontwaterd door evenwijdig aan elkaar sloten te graven. Om te voorkomen dat het land weer onder liep door de toevoer van water uit stroomopwaarts gelegen komgebieden, werden zijkades of zijdwendes aangelegd aan de oostzijde van de dorpspolder (vaak aangeduid als Zeedijk in de betekenis van zijdijk).[142] Ook werden laagten in de oeverwallen afgesloten door middel van dijken of kades. De volgende stap was de aanleg van achterkaden, die voorkwam dat water uit de kom de polder in stroomde. De hooi- en weilanden die op de overgang van oeverwal naar komgebied lagen waren nu vrij van overstromingsgevaar en konden worden omgezet in akkerland.[143] Deze ontwikkeling voltrok zich waarschijnlijk in de loop van de 11e en 12e eeuw.

De 11e en 12e eeuw was ook de periode waarin ook de eerste rivierdijken werden aangelegd.[144] De noodzaak tot bedijking hing samen met de ontginningen van grote stukken veengebieden in West-Nederland in deze periode (buiten het plangebied). Door inklinking van het veen werd hier bedijking noodzakelijk. Samen met de geleidelijke inpoldering van de komgebieden en de toegenomen stroomsnelheid van de Waal als gevolg van klimaatverandering zorgde dit er voor dat ook in de Tielerwaard rivierdijken moesten worden opgeworpen, al zijn de schriftelijke bewijzen daarvoor beperkt.[145] Hoe oud de meeste stukken van de Waaldijk zijn is tot op heden onduidelijk. Wel is bekend dat er al in 1258 sprake is van een 'Uterdich' bij Ophemert.[146] Moorman van Kappen e.a. gaan op basis van een groot aantal indirecte bewijzen er vanuit, dat er in de tweede helft van de 13e eeuw al sprake van een bedijking van de Tielerwaard geweest lijkt te zijn. In die tijd was weliswaar een goede wering van het rivierwater mogelijk, maar een efficiënte lozing van een teveel aan water was veel complexer. Zijkaden voorkwamen een goede afwateringsmogelijkheid naar lager gelegen dorpspolders.[147]

Tot in de 14e eeuw was een gebrek aan een eenduidig landsheerlijk gezag een sta-in-de-weg voor het behartigen van overkoepelende belangen. In de eerste decennia van die eeuw kreeg de graaf van Gelre steeds meer voet aan de grond om landsheerlijk, en niet alleen grondheerlijk, de zaken naar zijn hand te zetten.

In 1327 werd het dijkrecht van de Tielerwaard door graaf Reinoud II uitgevaardigd, vermoedelijk na voorafgaand overleg met de inwoners.[148] Feitelijk betekende dit, dat de van onderaf gegroeide dijkstoelen werden omgezet in de landsheerlijke bestuursstructuur. Daarmee was dit het bovenste van nu drie niveaus geworden: de lokale waterstaatszorg, de interlokale en dus de regionale. Er kan worden aangenomen dat toen de dijkring rondom de Tielerwaard toen reeds was gesloten. Het dijkrecht werd in 1399 vernieuwd en in 1409 aangevuld. Bestuurlijk werden er enkele wijzigingen doorgevoerd. Tevens werden er nieuwe afspraken over het dijkonderhoud gemaakt, naar aanleiding van de overstromingen van februari 1409.[149]

[142] Verhelst 2002
[143] Harten 1997: 14
[144] Rondags 2019
[145] Moorman van Kappen e.a. 1977: 11
[146] Van der Velden e.a. 1991: 63
[147] Moorman van Kappen e.a. 1977: 15
[148] Kuys 1987: 123-129; Moorman van Kappen e.a. 1977: 44
[149] Moorman van Kappen e.a. 1977: 53-57

Figuur 50. De oude Waalbandijk in Haaften, nu tweezijdig bebouwd (foto: RAAP, 14 november 2019).

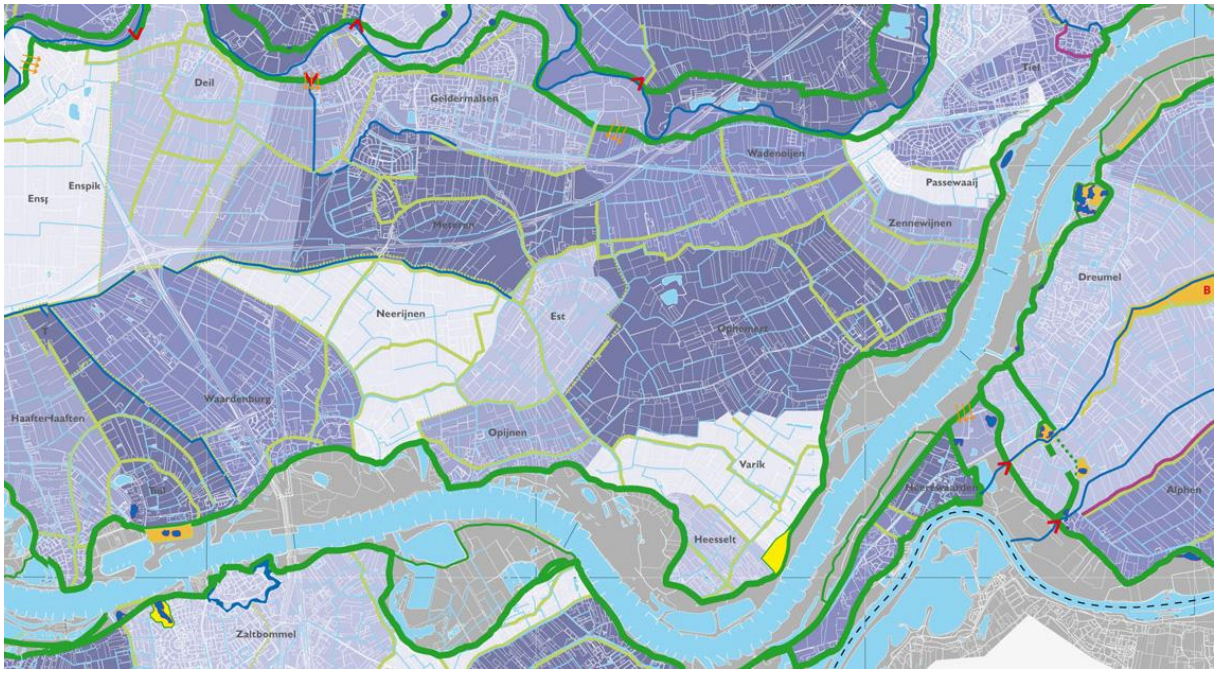
Ontwateringszorg

Tót de volledige omkading van de dorpspolders waterden grondeigenaren het water af op de kom of de rivier. Dit gebeurde via een stelsel van grote en kleinere weteringen. Het omkaden van de dorpspolders en de afdamming van de Linge bij Tiel tussen 1259 en 1304 brachten hier verandering in. Door deze ingreep werd de waterstand in de toen al niet meer actieve Waaltak beter beheersbaar.[150] Door de volledige omkading van de dorpspolders kon het water niet meer op de kom worden afgevloeid en werd het noodzakelijk de afwatering collectief te gaan regelen. De samenwerking, die door een toenemend gezag van de graaf van Gelre mogelijk was geworden, leidde er toe dat de meeste dorpen één hoofdwetering kregen die naar een zo laag mogelijk punt in de dorpspolder liep waar deze via een sluis uitwaterde op de rivier. Een belangrijk deel van deze weteringen is tot op heden nog aanwezig in het landschap. Veel zijn echter in de loop der eeuwen verbreed, plaatselijk verlegd en/of samengevoegd. Met name in de tweede helft van de 20e eeuw is dit op grootschalige wijze gebeurd.

Door geleidelijke stijging van de rivierstanden werd afwateren op de rivier onmogelijk. Dit leidde in de eerste decennia van de 14e eeuw tot een grootschalige reorganisatie van het afwateringssysteem. De graaf van Gelre vaardigde hiertoe in 1316, 1320 en 1321 zogenaamde waterleidingbrieven uit. De eerste daarvan gaat over de Tielerwaard, de andere twee over de Bommelerwaard.[151] De afdamming

[150] Verhoeven & Brinkkemper 2001
[151] Moorman van Kappen e.a. 1977: 25

van de Linge maakte deze rivier geschikt voor de afwatering van de naastgelegen dorpspolders. De bestaande weteringen van de verschillende dorpspolders werden aaneengeknoopt en via een nieuw gegraven weteringen op de Linge uitgewaterd. De meeste dorpen in het zuidoostelijk deel van de Tielerwaard werden aangesloten op de Boutensteinse Wetering die in 1316 werd gegraven. De dorpen Haaften, Tuil, Waardenburg, Neerijnen, Est, Opijnen en Heesselt die voorheen nog afwaterden op de Waal of de kom waterden nu af op de Linge. Voor de aanleg van de Boutensteinse Wetering werd in het oosten de Mark (identiek aan de Heesseltse Wetering en de Meterense en Estse watergang) gegraven, die tussen Enspijk en Rumpt naar het noorden afboog en via de nu nog bestaande Boutensteinse Sluis uitwaterde op de Linge. Hoe het dorp Ophemert zijn afwatering had geregeld is niet geheel duidelijk. Vermoedelijk had dit al voor de 14e eeuw zijn wetering aangesloten op de Linge.[152]

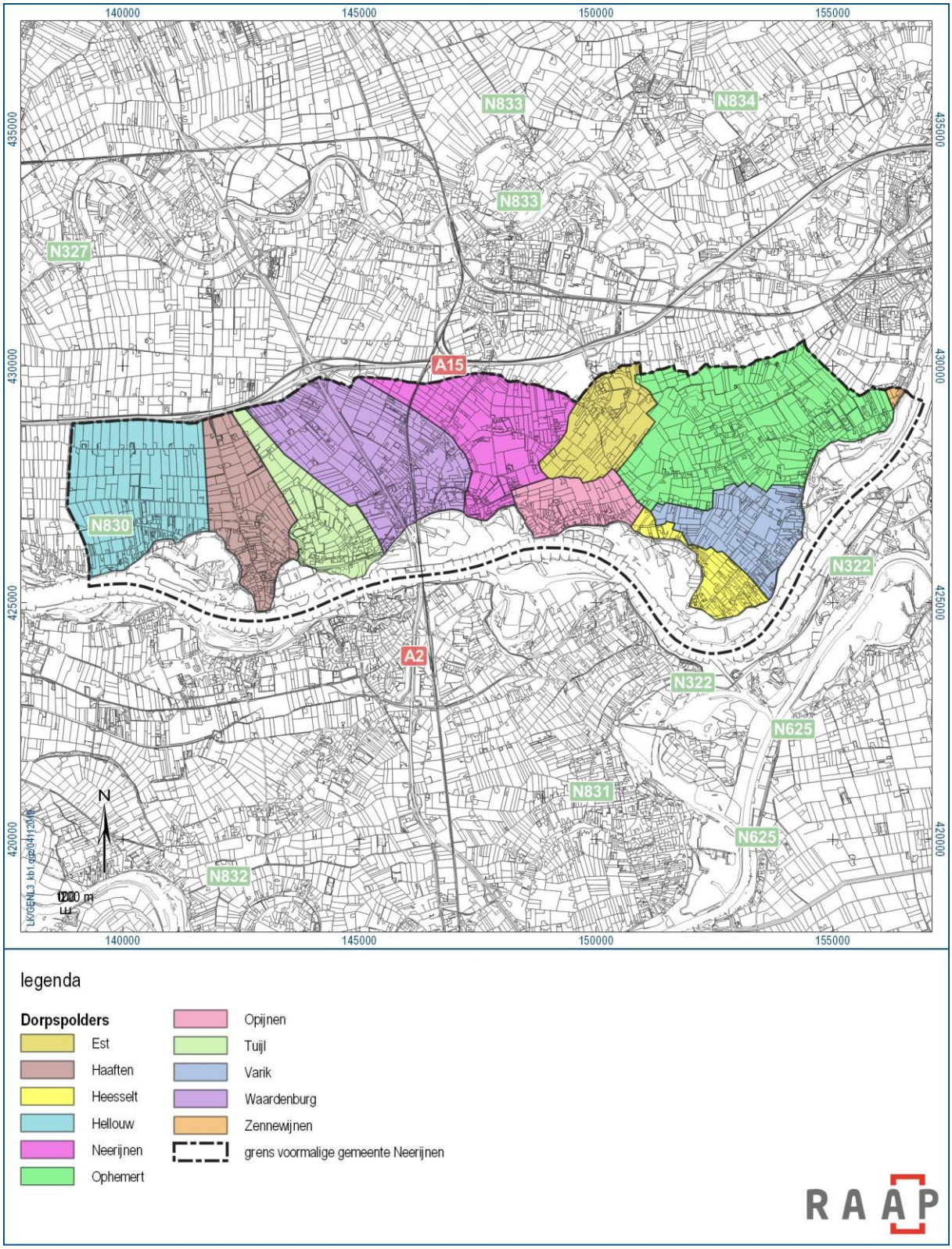
Figuur 51. De lappendeken van dorpspolders in de oostelijke Tielerwaard (bron: Wieg van het Waterschap).

In 1474 kwamen verschillende dorpen overeen de Boutensteinse Wetering geschikt te maken voor de scheepvaart. Er moest een scheepvaartverbinding komen tussen Culemborg en Zaltbommel. Daartoe moest de Boutensteinse sluis in de Lingedijk worden aangepast. Tevens moest er een nieuwe wetering vanaf de Mark worden gegraven richting Waardenburg, de *nye wetering*, die vermoedelijk via de latere Meerwetering tot aan het dorp Hiern liep.[153] Daar werden de goederen op wagens geladen en naar de Waaldijk gebracht. De Nieuwe Vliet werd in 1598 doorgetrokken tot aan de dijk bij het Tuilse Wiel, en het stuk werd wel de Tuilse Vliet genoemd.[154] De totale vaarroute werd de Oude Kuilenburgse Vaart genoemd. Pas in 1558 besloot Culemborg het deel ten noorden van de Linge (de Bisschopsgraaf) geschikt te maken voor scheepvaartverkeer.

[152] Harten 1997: 169
[153] Moorman van Kappen e.a. 1977: 150-152
[154] Moorman van Kappen e.a. 1977: 152

Door de teruglegging van de Waaldijk in de 19e eeuw is de loskade aan het eind van het kanaal verdwenen. Waar de zorg voor de bandijk vooral op het niveau van de dijkstoel lagen, zorgden dorpen, later dorpspolders, vooral voor de ontwatering.[155]

[155] Moorman van Kappen e.a. 1977: 146-147

Figuur 52. De vroegere dorpspolders in de voormalige gemeente Neerijnen.

3.6 Nieuwe tijd (1500-1850)

3.6.1 Nederzettingsontwikkeling

De nieuwe tijd werd gekenmerkt door tal van economische veranderingen in het agrarisch systeem. De veehouderij werd steeds belangrijker, en werd onderdeel van een internationaal marktsysteem. Ook de fruitteelt nam aan betekenis toe, wat in het landschap direct zichtbaar moet zijn geweest.[156]

De dorpskernen behielden echter hun middeleeuwse structuur in hoofdlijnen en ook trad er weinig verdichting op. Wel hebben dijkdoorbraken en de dreiging daarvan invloed gehad op de bewoningskernen. In Opijnen verdween in de eerste helft van de 17e eeuw een groot deel van het dorp, inclusief de kerk, in de Waal.[157] Het stratenpatroon met de voor- en achterstraat eindigt nu dan ook abrupt op de huidige schaardijk. In dezelfde periode verdween ook een deel van Varik in de Waal. Hier bleef de kerk echter gespaard. Op een tiendkaart uit 1714 is te zien dat er in Varik bebouwing stond aan de binnenzijde en ook buitenzijde van de dijk (figuur 2.6).[158] Daarentegen concentreerde de bebouwing in Heesselt zich meer aan de huidige Kerklaan.

De adellijke huizen in het buitengebied kregen vanaf de 16e eeuw steeds meer een woon- en verblijfsfunctie. Grachten en omwallingen werden geslecht en op sommige plaatsen vervangen door vijverpartijen en parken, zoals Kasteel Waardenburg. Dit kasteel en de kastelen Neerijnen (Klingelenberg) en Ophemert zijn behouden gebleven, inclusief bijgebouwen, omgrachtingen en tuinen. Alle drie hebben zij dan ook de status van rijksbeschermde buitenplaats. Kasteel Opijnen, Kasteel Varik en de voorganger van kasteel Neerijnen werden evenals de kastelen van Tuil, Est, Hellouw en Haaften (op een toren na) gesloopt. Van Neerijnen resteert nog een deel van de gracht.

3.6.2 Landbouw

Aan het eind van de Middeleeuwen, rond 1570, nam de fruitteelt in het westelijk deel van het Gelderse rivierengebied een hoge vlucht. Instellingen en heren begonnen op grote schaal boomgaarden aan te leggen. Deze werden door middel van een pachtsysteem geëxploiteerd.[159] Vooral rondom grote pachtboerderijen werden deze boomgaarden aangelegd. Deze ontwikkeling vond vrijwel alleen plaats op de oeverwallen en binnen de eigendommen van heren en instellingen. Door deze transformatie werd het midden-Nederlandse rivierengebied het grootste fruitcentrum van de Noordelijke Nederlanden.

Tot in de 17e en 18e eeuw werd er op grote schaal haver in de komgebieden verbouwd. De mineralen gingen met de gewassen mee naar de stroomruggen. Kwel zorgde op de oeverwallen voor grote hoeveelheden (akker)onkruiden op de akkers. Op de akkers verbouwde men tarwe, gerst, haver en rogge in wisselbouw met bonen en erwten. Tevens werd er op de beste delen koolzaad, soms ook raapzaad, geteeld.[160]

[156] Van Bavel 1999: 665
[157] Gelders Archief, archief Hof van Gelre en Zutphen (0012), inventarisnummer 668
[158] Het Utrechts Archief, toegang 221, inventarisnummer 899
[159] Van Bavel 1999: 607; Bieleman 2008: 189
[160] Bieleman 2008: 187-188

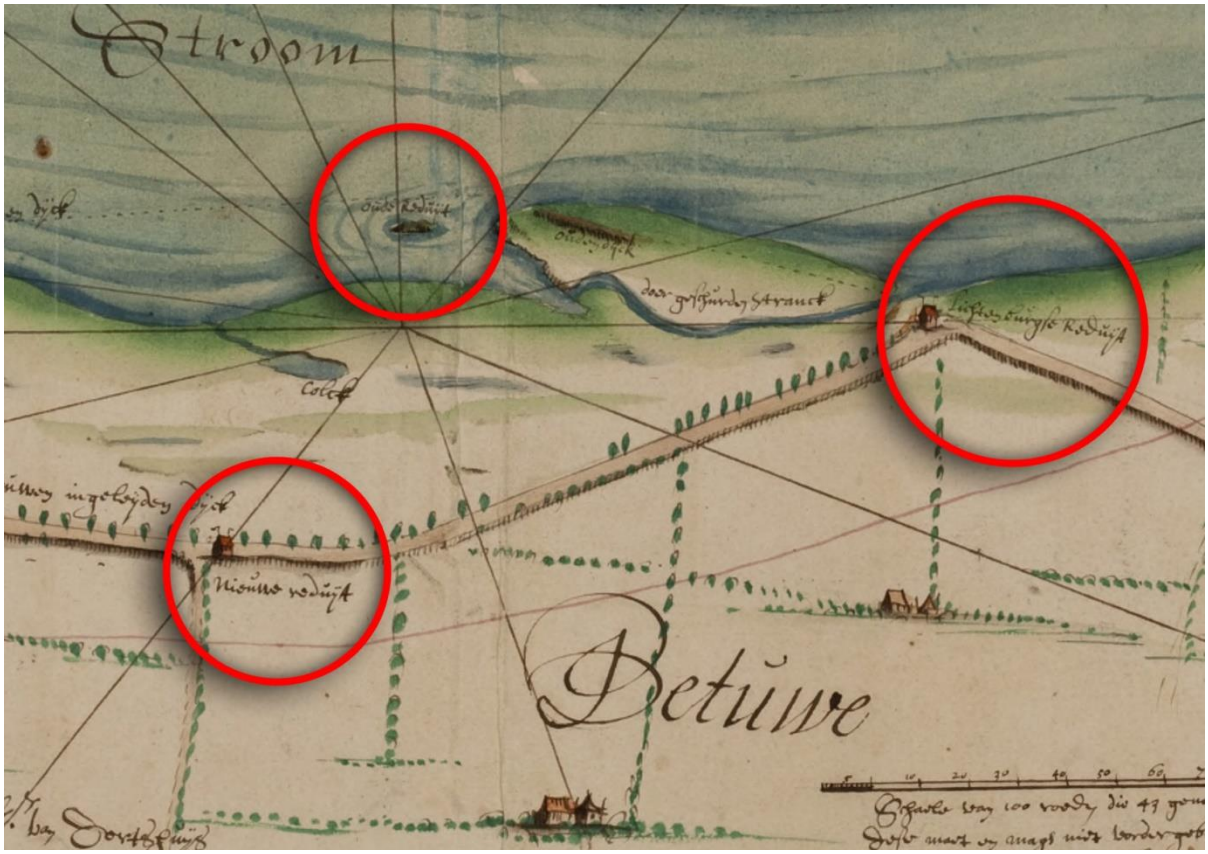
3.6.3 Oorlog en defensie

Beleg van Zaltbommel

Gedurende de Tachtigjarige Oorlog (1568-1548) vormden de grote rivieren een belangrijke strategische factor. Ze dienden voor troepenverplaatsing en als natuurlijke defensielijn. Bij de verovering van grondgebied speelden de steden een cruciale rol. Ten zuiden van het onderzoeksgebied ligt Zaltbommel, dat aan het eind van de 16e eeuw een grensvesting was die in Staatse (Nederlandse) handen was. Als grensvesting was deze stad van strategisch belang voor beide partijen. Daarom werd in 1599 door de Spanjaarden gepoogd de stad te veroveren.[161] Terwijl er door de Staatse troepen nog aan de vestingwerken werd gegraven, verscheen aan de horizon het Spaanse leger. In allerijl werden de belangrijkste onderdelen van de vesting versterkt. Via een pontonbrug over de Waal konden voorraden de belegerde stad worden binnengebracht.

De Spanjaarden naderden de stad vanuit het zuiden en namen Rossum het fort Cèvoeur in. Aan de noordoever van de Waal verzamelde zich de Staatse troepenmacht. Deze troepen sloegen hun kampen op in de uiterwaarden van Ophemert, Heesselt, Opijnen en Neerijnen. In de uiterwaarden en op de Waaldijk werden verscheidene militaire werken gebouwd. Bij Ophemert werd een schipbrug gebouwd, tussen Varik en Heesselt werden batterijen op de dijk geplaatst en werden redoutes (kleine vierkante wachttorens) gebouwd. In de uiterwaarden van Heesselt werd een serie lunetten en redoutes aangelegd van waaruit de Spanjaarden op de zuidoever werden bestookt. Direct ten oosten van Heesselt, tussen de Donkerstraat en de kerk van Heesselt werd tegen het binnentalud van de dijk een schans met vier bastions en gracht opgetrokken. Door de versterkingen kon de stad niet worden ingenomen en trokken de Spaanse troepen zich terug. Van de belegeringswerken op de noordoever van de Waal zijn geen vondsten bekend. Het valt vooralsnog niet uit te sluiten dat zich resten van deze werken nog in de grond bevinden.

[161] Rijksmuseum, objectnr. RP-T-1889-A-1919

Figuur 53. Op een kaart van Nicolaes van Geelkercken uit 1630 staan drie redoutes afgebeeld. Eén redoute is door het water verzwolgen en vervangen door een 'Nieuwe reduijt' aan de teruggelegde dijk (bron: Gelders Archief, archief Hof van Gelre en Zutphen (0124), inventarisnummer 5123).

Wachttorens

Tot in het midden van de 17e eeuw werd midden-Nederland geregeld bedreigd door Spaanse troepen. Om deze dreiging te verminderen werden aan de oevers van de Waal en IJssel reduits, later redoutes, gebouwd. Door de wachtposten op regelmatige afstand van elkaar te leggen ontstond een keten waarmee bij een dreigende aanval een signaal kon worden verstuurd naar verderop geleerde troepen. In eerste instantie zal gebruik zijn gemaakt van bestaande hoogtes, zoals kerktorens en molens.[162] Vanaf de jaren '30 van de 17e eeuw verschijnt een standaard model redoute op de kaarten: een vierkante wachttoren, met spits dak en twee of vier torentjes op de hoek, vermoedelijk uitgevoerd in baksteen. De benaming redoute doet vermoeden dat ze tevens voorzien waren van een omgrachting en wal. Vanuit deze torens kon de overzijde van de rivier worden geïnspecteerd op vijandelijke troepen. Om die reden treffen we deze redoutes dan ook voornamelijk aan op punten die zo dicht mogelijk bij de rivier lagen, zoals op de schaardijken (figuur 53).

[162] Van Hemmen 2015

Figuur 54. Op de kaart van Joan Blaeu van het rivierengebied (1662) zijn met kleine blokjes (hier deels in de roze zone) de redoutes aangegeven.

Figuur 55. Op de plek van deze boerderij tussen Opijnen en Heesselt stond een redoute (foto: RAAP, 14 november 2019).

3.6.4 Waterstaat

Door de volledige bedijking van de Waal kon het rivierwater niet meer via de kommen afvloeien en werd het rivierwater in de winter flink opgestuwd. Ook ging de rivier steeds meer materiaal afzetten binnen zijn eigen bedding. Door bodemdaling in met name de kommen werd het verschil in hoogte

tussen rivierbedding en het bedijkte land steeds groter. Dijkdoorbraken waren het gevolg. Uit de periode vóór 1600 zijn weinig bronnen bekend waarin dijkdoorbraken in de Tielerwaard worden vermeld. Aan het verloop van de Waaldijk, kan worden afgeleid dat deze wel moeten hebben plaatsgevonden. Op verscheidene plaatsen vormt de dijk een inlaag: een teruggelegde dijk. Tussen Opijnen en Heesselt lijkt de dijk op meerdere plaatsen te zijn teruggelegd als gevolg van een dijkdoorbraak. Ook ten noordoosten van Ophemert is dit het geval. Hier zijn buitendijks archeologische vondsten gedaan die dateren uit de Volle en Late Middeleeuwen. Uit de periode na 1600 zijn de dijkdoorbraken beter gedocumenteerd.[163]

In de eerste helft van de 17e eeuw (vóór 1632) verdween een deel van het dorp Opijnen, inclusief de kerk, in de Waal.[164] De nieuwe teruggelegde dijk van destijds moet op de plaats liggen van de huidige schaardijk. In deze periode dreigde de kerk van Varik hetzelfde lot te ondergaan. Iets vóór 1630 verdween hier de dijk, inclusief een redoute, in de Waalstroom.[165] Om een brede uiterwaard te behouden werd de dijk zo een 300 m teruggelegd. Tussen de hoofdstroom en de nieuwe dijk bleef tot in de 18e eeuw een strook zogenaamd ‘oudhoevig land’ (door de dijk doorsneden akker, waarbij een deel dus buitendijks kwam te liggen) behouden. Nadat deze strook in de 19e eeuw was verdwenen is deze bij de normalisatie teruggewonnen. Het rechte verloop van de huidige Waalbandijk bij Varik is kenmerkend voor zo een teruggelegde dijk. Een halve eeuw later in 1677 sloeg een deel van de dijk tussen Waardeburg en Tuil weg.[166] De uitbochtende hoofdstroom verplaatste zich gestaag stroomafwaarts en schuurde de dijk hier weg. Ook hier herinnert een relatief recht stuk dijk aan de teruglegging.

[163] Een kaart in het Gelders Archief toont de dijkdoorbraken in het Nederlandse rivierengebied sinds de 15e eeuw. De kaart is na 1841 opgesteld en het is onduidelijk hoe compleet deze kaart is aangaande de 15e en 16e eeuw (bron: Gelders archief toegang 0379, inventarisnummer K40).
[164] Op een kaart uit het Gelders Archief is een klein deel van de oude dijk afgebeeld, alsook de nieuwe, teruggelegde dijk. Op de smalle strook oudhoevig land tussen deze beide dijken is de ‘Opijnensekerk’ afgebeeld (bron: Gelders Archief, toegang 0012, inventarisnummer 668).
[165] Gelders Archief, archief Hof van Gelre en Zutphen, inventarisnummer 5123
[166] Gelders Archief toegang 0379, inventarisnummer K40

Figuur 56. Locatie van een nog vrij recent gedempte kolk ten westen van Hellouw. In het kolkgat verdween de plaats van 't Spijkertje, een adellijk huis (foto: RAAP, 14 november 2019).

Overstromingen als gevolg van dijkdoorbraken elders kwamen in dit deel van de Tielerwaard betrekkelijk weinig voor of waren minder ingrijpend. Dit kwam door de relatief hoge ligging van het gebied en de aanwezigheid van een relatief omvangrijk laaggelegen gebied westelijker. De meeste overstromingen kwamen in het gebied ten noorden van de Linge voor en rondom Dalem. Dit gebied werd aan de westzijde begrensd door de Diefdijk die het naastgelegen veengebied van Holland moest beschermen tegen het water. Bij hoge waterstanden in de rivieren werd het water ten oosten van de Diefdijk opgestuwd tot soms wel meer dan 4 meter boven maaiveld.[167] Bij Dalem zorgde een combinatie van het ontstaan van ijsdammen bij Gorinchem en hoog water beoosten de Diefdijk voor een reeks dijkdoorbraken rond 1800. Door de relatief hoge ligging van de Tielerwaard bleef de ellende vaak beperkt tot het westelijk deel. Enkele kolken liggen bij Hellouw en Tuil. Die laatste zijn na de dijkverlegging in de 19e eeuw buitendijks komen te liggen.

[167] Harten 1997: 195

Figuur 57. Bestaande en verdwenen doorbraakkolken in het onderzoeksgebied.

Waar de dijk bedreigd werd zocht men soms naar mogelijkheden om preventieve maatregelen te nemen. De inwoners van Heesselt deden in 1553 een beroep op hertog Karel om een *uytterdijck* te mogen aanleggen, een ringdijk vóór de bestaande bandijk.[168]

Bewoning op de hogere oeverwallen had dus relatief weinig te vrezen van de overstromingen. Anders was dit voor de bewoning binnen de laag gelegen komgebieden en de overgangen van de oeverwallen naar de kommen. Vanaf de 13e eeuw, na het sluiten van de dijkring begonnen mensen in de lager gelegen komgebieden woonheuvels op te werpen. In de17e eeuw, toen overstromingen toenamen

[168] Moorman van Kappen e.a. 1977: 81

groeiden deze locaties uit tot imposante heuvels. De aanleg van deze kunstmatige heuvels ging door tot in de 19e eeuw.[169] Een voorbeeld hiervan is De Heuvel bij Waardenburg.

Steeds dacht men ook na over het verbeteren van de afwatering. Ingenieurs bedachten in 1818 een Tielerwaards uitwateringskanaal door de kom ten zuiden van de Linge, maar dit plan was om financiële redenen niet haalbaar. Een vergelijkbaar kanaal via de Mark en de Boutenstein naar de sluis bij Sprokkelenburg, zoals voorgesteld in 1844, werd evenmin uitgevoerd.[170]

3.7 Nieuwste tijd (1850 - heden)

3.7.1 Nederzettingsontwikkeling

De meeste dorpskernen hebben zich in de tweede helft van de 19e eeuw en eerste helft van de 20e eeuw nauwelijks uitgebreid. De bevolkingsgroei was vermoedelijk beperkt. We beperken ons in onderstaande tekst tot de bebouwde kommen van deze kernen. Onder de landschappen in deel 3 komen de omliggende landschapskenmerken aan de orde.

Est

Lange tijd ontwikkelde Est zich uitsluitend langs de oude uitvalswegen van het dorp: de Dorpsstraat, Dreef, Esterweg, Karnheuvelsestraat en Molenstraat / Mark. De eerste grote verandering was de doorsnijding van de Dorpsstraat ten noorden van het dorp bij de aanleg van de A15. Pas zeer recent, in de jaren ’90, kwam aan de noordoostzijde van het dorp een uitbreidingsplan tot stand. Daar tegenover vond enige tijd later een inbreiding van de bebouwing plaats. De belangrijkste wijzigingen met invloed op het dorp is echter de ontwikkeling van het kassengebied op de oude akker oostelijk van het dorp.

[169] Willemse & Verhelst 2012; Bosschaart & Driessen 1989
[170] Bijl 1997: 106-109

Figuur 58. De kassencomplexen hebben de omgeving van Est sterk doen veranderen (foto: RAAP, 14 november 2019).

Ophemert

Tot voor de Tweede Wereldoorlog hebben zich weinig veranderingen voorgedaan in de dorpsstructuur van Ophemert, met de Molenstraat, Dorpsstraat en Goossen Janssenstraat als belangrijkste assen, en de Dreef en Kapelstraat haaks daarop. In de jaren '60 vond een kleine uitbreiding plaats aan de noordoostrand van het dorp. In de jaren '60 werd een nieuw buurtje gerealiseerd aan weerszijden van de Groenestraat, en in de jaren '90 breidt het dorp verder uit aan de oostzijde van de Kapelstraat. Bij dijkversterking in de jaren '60 zijn ten zuiden en ten noordoosten van Ophemert veel dijkwoningen gesloopt. Enkele hiervan zijn teruggebouwd op enige afstand van de dijk.

Figuur 59. De oude dorpskern van Ophemert (foto: RAAP, 14 november 2019).

Varik

Varik ontwikkelde zich behalve langs de dijk met name langs de Kerkstraat, Molenstraat en Grotestraat. In Varik verrees in 1877-'79 een neogotische kerk met school en huis aan de Grote Straat. Samen met de lindebomen en het begrinde voetpad langs de Grote Straat vormt dit een fraai ensemble. Tot in de tweede helft van de 20e eeuw ontwikkelde Varik zich binnen zijn historisch nederzettingspatroon, waarbij nauwelijks nieuwe kavels werden uitgegeven. Ten zuiden van de historische kern vond in de jaren '50 en '60 wel een verdichting plaats van de bebouwing aan de Walgtsestraat, ten zuiden van Varik. Hierbij werden de aangrenzende percelen omgezet van bouwland naar boomgaard. Bij dijkverhoging in de jaren '60 is de bebouwing op een tiental erven die op of tegen de dijk aanlagen, gesloopt en in enkele gevallen herbouwd. Deze sloop vond met name plaats ten zuiden van de bebouwde kom van Varik. Binnen de kern van Varik heeft in de jaren '80 en '90 heeft een kleinschalige inbreiding plaatsgevonden met woningbouw tussen de Grote Straat en Molenstraat. De meest recente uitbreidingen vonden in het Molenblok plaats.

Figuur 60. De historische kern van Varik (foto: RAAP, 14 november 2019).

Heesselt

De oudste kern van Heesselt ligt met name langs de Gerestraat en Kerklaan. Heesselt heeft met uitzondering van de steenfabriek buitendijks een zeer beperkte uitbreiding ondergaan. Net als rondom Varik is in de jaren '50 en '60 van de 20 eeuw als gevolg van de economische omstandigheden veel akkerland omgezet in laagstamboomgaarden. Aan de noordwestrand van het dorp aan de Geerestraat heeft een uitbreiding met woningbouw plaatsgevonden in de jaren '70.

Figuur 61. Kerk en kerkhof van Heesselt liggen nog relatief landelijk (foto: RAAP, 14 november 2019).

Opijnen

Opijnen heeft een relatief grote, maar wel geleidelijke transformatie doorgemaakt. Rond 1850 concentreerde de bebouwing zich rond de huidige Pastoriestraat, Repensestraat en langs het luie gedeelte van de Waaldijk. Hier lag een steenfabrieksterrein met haven en was het veerhuis met veerstoep gelegen. Tussen deze twee bewoningskernen lag een laagte die tot in de jaren '30 als weidegrond dienst deed. Al vóór de oorlog vond hier een uitbreiding plaats in de vorm van woningbouw langs de Stoepstraat. Vanaf de jaren '50 tot aan heden is de ruimte tussen de twee kernen stapsgewijs bebouwd met woningbouw. Ten oosten van de kern van Opijnen lag langs de Waaldijk een bijna aaneengesloten lint van (dijk)bebouwing. Tijdens de dijkverbetering van de jaren '60 is deze bebouwing vrijwel geheel gesloopt.

Figuur 62. Dijkbebouwing aan de rand van Opijnen (foto: RAAP, 14 november 2019).

Neerijnen

De kern van het oude Neerijnen bestaat uit de Voorstraat, Achterstraat en Van Pallandtweg. Het dorp Neerijnen kent tot op heden een nauwelijks gewijzigde structuur ten opzichte van die 19e-eeuwse (en oudere) situatie. Beeldbepalend is de Hervormde kerk die in 1865 verrees in de vorm van Willem II-gotiek. De dorpskern is relatief klein.

Figuur 63. De entree van Neerijnen vanaf de dijk, met een blik in de Voorstraat (foto: RAAP, 14 november 2019).

Waardenburg

Waardenburg is het meest verstedelijkte dorp van de voormalige gemeente Neerijnen. De oude dorpsstructuur bestaat uit de Dorpsstraat-Steenweg en de parallel daaraan lopende Kerkstraat-Gasthuisstraat. De Steenweg werd in de 19e eeuw opgenomen in een nieuwe straatweg, waarbij men deze naar westen en noordoosten doortrok. Het dorp kwam in 1869 aan de spoorlijn Utrecht- Boxtel te liggen (met de daarbij behorende Dr. W. Hupkesbrug), die bovengenoemd dubbellint doorsneed, en in 1932 volgde de aanleg van de rijksweg 26 (nu A2). Na de Tweede Wereldoorlog werd Waardenburg stapsgewijs uitgebreid tussen spoorweg en snelweg richting het noorden. Aanvankelijk gebeurde dat langs bestaande wegen, vanaf de jaren ’60 aan nieuw aangelegde wegen. In de jaren ’70 kwam ook het sportcomplex tot stand. Midden jaren ’90 was de uitbreiding voltooid. Tegelijk werd een groot bedrijventerrein, Slimwei, westelijk van de A2 aangelegd, aan weerszijden van de Achterweg.

Bepalend voor Waardenburg was ook de aanleg van de Martinus Nijhoffbrug in 1995, de verbreding van de A2 en de daarmee samenhangende aanleg van een geluidswal. In 2007/2008 werd ten slotte de oude brug gesloopt.

Figuur 64. Een historische blik op het landgoed Waardenburg, ten oosten van het dorp (foto: RAAP, 14 november 2019).

Tuil

De kernstructuur van Tuil bestaat net als Waardenburg en Neerijnen uit een voor- en achterstraat. Ze heten hier Langstraat en Sint Antoniestraat-Kortestraat. Het dorp Tuil kreeg een zware klap te verwerken toen in de late 19e eeuw, in verband met de aanleg van de spoorbrug over de Waal, een fors deel van het dorp buitendijks kwam te liggen en opgegeven werd. Het gehalveerde dorp zou zich lange tijd nauwelijks ontwikkelen. Tot na de Tweede Wereldoorlog was dat vooral langs bestaande wegen, zoals de Haarstraat. Vanaf de jaren ’50 kwam de eerste uitbreiding tot stand, langs de Wilhelminaweg. Ook kwam een camping tot stand, ten oosten van het dorp. In de jaren ’90 werd het gebied tussen Wilhelminastraat, Haarstraat en Sint Antoniestraat grotendeels met bebouwing ingevuld door de aanleg van de straten Bleijenburg en Appelenburg. Vóór 2011 verdween de camping en werd het vrijkomende terrein ook voor woningbouw gebruikt. Daardoor zijn Tuil en Waardenburg min of meer aan elkaar gegroeid.

Figuur 65. Na het buitendijken van een deel van het oude dorp Tuil bleef de Langstraat als pad in de uiterwaarden bestaan. Alle bebouwing werd opgeruimd (foto: RAAP, 14 november 2019).

Haaften

Het compacte dorp Haaften, met het net van Molenstraat, Koningsstraat, Herenstraat, Steenweg en Dreef als oude wegen, ligt aan drie zijden ingeklemd tussen dijken. Die beklemmende situatie zorgde ervoor, dat het dorp ten zuiden van de Molenstraat al in de 19e eeuw opmerkelijk dicht bebouwd was. Daarbuiten lag een bewoningslint langs de Dreef, de dijkbebouwing en het voormalige kasteelterrein.

Interessant aan Haaften is, dat men er voor koos om op ruime afstand van het oude dorp de eerste uitbreidingen tot stand te brengen, vóór 1957. Het gaat om enkele straten langs de Graskamp, Emmastraat en Burgemeester M.P. van Willigenweg. Langs de Schoolstraat verrees bovendien een schoolgebouw. Door daaropvolgende bouwplannen (Dutry van Haaftenstraat, Walravenstraat/Landrestraat) werden deze straatjes geleidelijk aan het oude dorp vastgebreid. Alleen het gebied ten oosten van de Dreef bleef vooralsnog landelijk. Daar werd in de jaren ’70 alsnog gestart met bouwen, en ook werden plannen ontwikkeld voor het bouwen in de Kerkewaard. Het gebied tussen Engweg en Hertog Karelweg kwam vóór de eeuwwisseling aan snee. Het meest recente bouwplan is voor het eerst áchter de eerste uitbreidingslintjes, namelijk ten noorden van de Burgemeester M.P. van Willigenweg.

Figuur 66. Een klassiek plaatje van voorzieningen op een dorpsplein: een pomp, een ‘muziektent’ en daarachter een transformatorhuisje (foto: RAAP, 14 november 2019).

Hellouw

Het dorp Hellouw was in de 19e eeuw vooral een lang lint langs de dijk. De oeverwal was hier zo smal dat het onaantrekkelijk was om ver achter de dijk te wonen. Dat deed men alleen aan de Korfgraaf. De eerste dorpsuitbreiding ontstond al vóór 1923 langs de Middelste steeg, de huidige Irenestraat. Vermoedelijk ging het om een lint van arbeiderswoningen, wellicht voor de steenfabriek. Vóór 1957 groeide het aantal huizen langs de Korfgraaf flink, en kort daarna kwamen de huizen langs de Karel Doormanstraat en Julianastraat tot stand. Dit buurtje werd enkele decennia later naar het zuiden uitgebreid, en ten noorden van de Korfgraaf werden sportvelden aangelegd. In de laatste decennia is vooral gebouwd tussen de Graaf Reinaldweg en de Korfgraaf in een nieuwe buurt. De dijkverzwaring van 1989 zorgde voor het verdwijnen van het karakteristieke dijklint langs de Waaldijk.

Figuur 67. Het oude dorpshart van Hellouw, met op de voorgrond het monumentje ter nagedachtenis aan de dijkversterking van 1989 (foto: RAAP, 14 november 2019).

3.7.2 Industrie en nijverheid

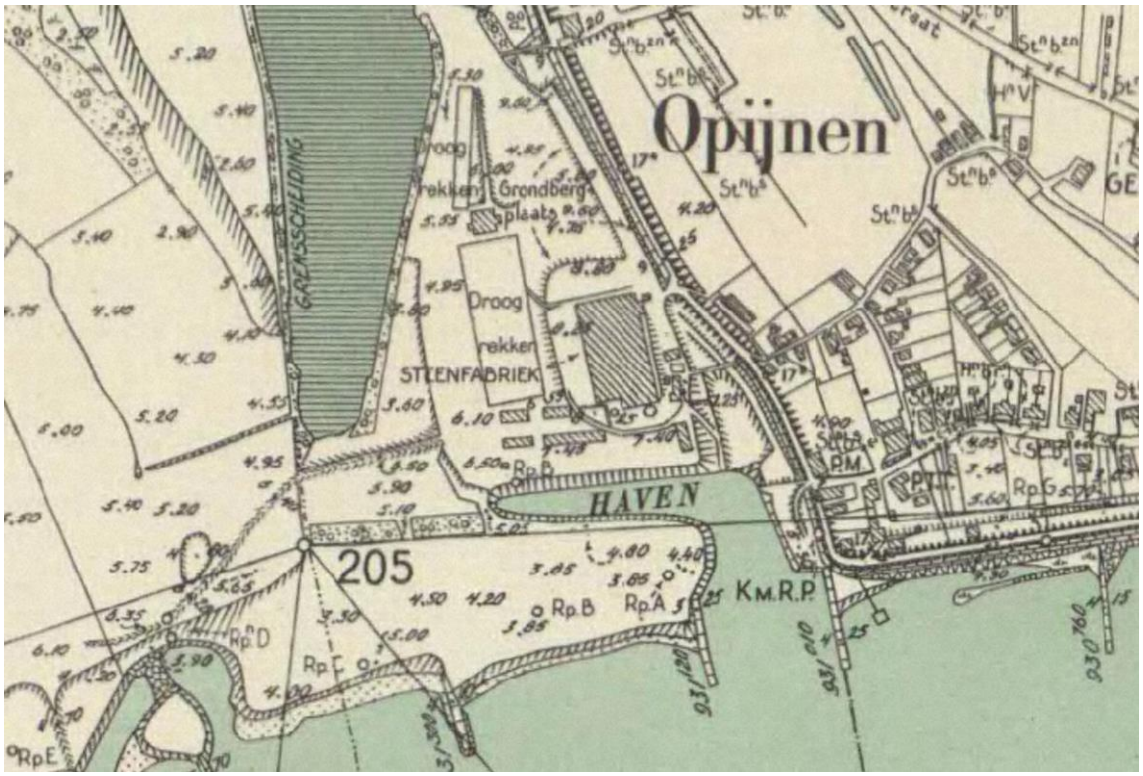
Binnen de nijverheid was steenfabricage in het midden van de 19e eeuw de belangrijkste bedrijfstak, waarvan de omvang tot in de 20e eeuw zou toenemen.[171] Door de normalisatie van de Waal die vanaf het midden van de 19e eeuw ter hand werd genomen, werd het beter mogelijk klei te winnen in de uiterwaarden. De aanleg van kribben, langsdammen en zomerkaden zorgde er voor dat er een bredere

[171] Van der Woud 1998

uiterwaard ontstond, waarbij de kans op afkalving sterk verminderde. De nieuwe uiterwaarden boden een zeer geschikte plaats voor steenfabricage: binnen korte afstand was een grote hoeveelheid klei voorhanden en de Waal bood de mogelijkheid voor transport.

Vanouds waren hier al steenovens aanwezig, zoals een baksteenoven in Ophemert (gebouwd vóór 1767 [172]), maar in de 19e eeuw kwam er een proces van schaalvergroting op gang. Op deze plaatsen ontstond een soort fabrieksbiotoop (figuur 68) rond de steenfabrieken, waarin een soort ensemble van fabrieksgerelateerde structuren ontstond. Op korte afstand van de Waal en dijk werden tegen de zomerkade steenovens en droogrekken gebouwd. Vanaf de Waal werd vaak tot aan het fabrieksterrein een haven gegraven, waaraan een laad- en losplaats werd ingericht. In enkele gevallen, zoals bij Heesselt en Hellouw, werden smalspoorlijnen aangelegd om klei vanuit de uiterwaarden naar de steenfabriek te kunnen transporteren.

Steenfabrieken werden opgericht bij Heesselt, Opijnen (Den Ouden) en Haaften (Crobsche Waard). De Heesseltse steenfabriek bestond al vóór 1874 en werd in 1974 gesaneerd en vervolgens gesloopt.[173] In 1874 wordt de Opijnense steenfabriek ook al genoemd. In 1967 werd de fabriek stilgelegd, en in de periode 1971-1974 gesloopt.[174] Die van Haaften, opgericht in 1863, kwam ter plaatse van oude veldovens in diezelfde waard die in 1702 al bestonden. Ook kende Haaften in de vroege 19e eeuw al een steenoven van de kerkvoogdij.[175] De Haaftense steenfabriek is de enige die nog in bedrijf is.

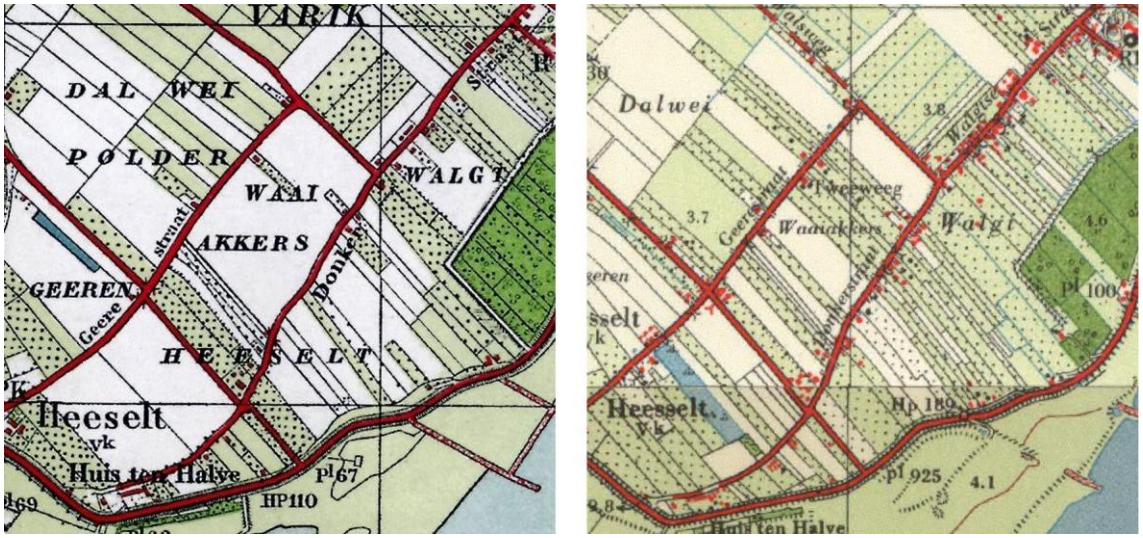
Figuur 68. De steenfabriek bij Opijnen, midden 20e eeuw.

[172] Schurmans 2004
[173] Janssen 2008: 442
[174] Janssen 2008: 418
[175] Janssen 2008: 422-423

Vanaf de jaren '70 nam het belang van de steenfabricage af en werden binnen sommige kleiputten het dieper gelegen zand gewonnen ten behoeve van de aanleg van infrastructuur en woningbouw.

3.7.3 Fruitteelt

Aan het begin van de 19e eeuw vormden akkerbouw, melkveehouderij en de fruitteelt de drie belangrijkste agrarische bedrijfsonderdelen in de Tielerwaard . Dit gebied was nog steeds hét centrum van de fruitteelt waar het ruim 10% van het totale landbouwareaal in beslag nam.[176] In de tweede helft van de 19e eeuw (en dan met name na 1865) kwam verandering in de verhouding akkerbouw, melkveehouderij en fruitteelt. Veeteelt in de vorm van vetmesterij en weiderij kwam op ten koste van de melkveehouderij. Ook de fruitteelt maakte in deze periode een groei door; het areaal nam toe van circa 500 ha in het midden van de 19e eeuw tot 670 ha rond de eeuwwisseling.[177] Dit ging ten koste van het areaal akkerbouwgrond. De oorzaak van deze verschuivingen lag deels buiten Nederland. Na de beëindiging van de Amerikaanse Burgeroorlog in 1865 begonnen de Verenigde Staten een belangrijke graanexporteur te worden. Hierdoor daalden de graanprijzen in Nederland. De prijs voor fruit en veehouderijproducten (met name vlees) bleef redelijk op peil, waardoor het voor boeren interessant werd hun zwaartepunt naar deze producten te verleggen.[178] Ook technologische ontwikkelingen (onder andere kunstmest), de stichting van de eerste coöperaties en de mechanisatie stimuleerden de veranderingen in de landbouw.

Figuur 69. Toegenomen fruitteelt tussen Varik en Heesselt gedurende het tweede kwart van de 20e eeuw (bron: Topografische Dienst).

Aan het begin van de 20e eeuw waren de meeste boomgaarden nog beplant met hoogstammen die voor het grootste deel in grasland stonden. Laagstamfruit, waarmee sinds het begin van de 20e eeuw geëxperimenteerd werd, had een marginaal aandeel in dit geheel. Bemesting vond plaats door het vee dat eronder graasde. Sinds de jaren tachtig van de 19e eeuw hadden zich weinig veranderingen voorgedaan. Dit veranderde tijdens de crisisjaren, waarin de graanprijs sterk daalde. Veel boeren vergrootten hun areaal aan fruitbomen. De toename tussen 1921 en 1950 was zeer omvangrijk: het

[176] Brusse 2002: 18-36. Deze cijfers zijn van toepassing op de Lingestreek. Binnen de voormalige gemeenten die binnen het onderzoeksgebied vallen zal het percentage circa 10% zijn geweest. Zie ook Brusse 2002: 29.
[177] Brusse 2002: 11
[178] Brusse 2002

areaal fruitbomen verdubbelde of verdriedubbelde.[179] Vooral tussen Varik en Heesselt en ten oosten van Opijnen is deze ontwikkeling goed waar te nemen (figuur 69). Na de jaren '60 werden veel hoogstamboomgaarden vervangen door laagstamboomgaarden, wat als voordeel had dat het plukken gemakkelijker ging. Ook werden boomgaarden steeds minder beweid, omdat koeien de bomen beschadigden. Fruittelers hielden de grond zwart of plantten aardbeien. In Opijnen treffen we aan de Waalstraat 1 nog een fruitkoelhuis uit 1917 aan dat als gemeentelijk monument is aangewezen. Ook op Waaldijk 3 staat nog z'n fruitkoelhuis.

3.7.4 Oorlog en defensie: Tweede Wereldoorlog

Inleiding

Om de in het onderzoeksgebied te verwachten sporen uit de oorlogsjaren in een historisch kader te kunnen plaatsen, zijn de volgende drie thema's relevant:

- Meidagen 1940;
- Luchtoorlog, 1940-1945.
- Frontgebied, oktober 1944-mei 1945.

Deze thema's worden hieronder kort besproken.

Meidagen 1940

Met het toenemen van de internationale spanningen in de jaren 30 van de 20e eeuw werden ook in Nederland maatregelen genomen door de aanleg van verdedigingswerken en de bescherming van de bevolking. In de verdedigingsplannen werd de Grebbelinie in februari 1940 aangewezen als hoofdverdedigingslijn. De Nieuwe Hollandse Waterlinie vormde het oostfront van de Vesting Holland. Aangezien het onderzoeksgebied tussen beide linies ligt, zijn er tijdens de mobilisatieperiode in 1939-1940 geen verdedigingswerken aangelegd in dit gebied.

In de plannen van het opperbevel zou het IIIe Legerkorps zich bij een Duitse inval terugtrekken over de Maas en de Waal.[180] Het IIIe Legerkorps lag sinds 10 april 1940 in de omgeving van Den Bosch. Voor de terugtocht over de Waal waren twee pontonbruggen aangelegd bij Tiel en stroomafwaarts bij Zennewijnen. In verband hiermee kreeg Ophemert op 10 april 1940 inkwartiering van de IIe Ponton Afdeling (II P.A.) bij particulieren en in schoolgebouwen.[181]

Bij de Duitse inval in de vroege ochtend van 10 mei werden de bruggen bij Zaltbommel vernield en werd de voorgenomen terugtocht van het IIIe Legerkorps naar de Vesting Holland volgens plan uitgevoerd. De lokale geschiedschrijving geeft een beeld van de gevolgen van deze terugtocht voor de noordoever van de Waal.[182] Er werd luchtafweer opgesteld ter bescherming van de schipbrug waarover diverse onderdelen van het IIIe Legerkorps op hun terugtocht de Waal overstaken; in ieder geval staken over: staf en twee bataljons van het 3e Regiment Infanterie (II-3 R.I., III-3 R.I. Staf 3 R.I.) het 6e Regiment Infanterie (6 R.I.) en de 2e afdeling van het 7e Regiment Artillerie (II-7 R.A.), toegevoegd aan 3 R.I. Op 11 mei waren ongeveer 1000 militairen aanwezig in Ophemert. Soldaat A. den Ouden van 3 R.I. noteert hierover in zijn dagboek: '[…] vanaf Alphen naar Dreumel daar zijn wij de Waal overgestoken naar Ophemert. Zaterdag 11 Mei hebben wij stellingen gemaakt in de dijk. Op de waard

[179] Brusse 2002:101
[180] Sectie Krijgsgeschiedenis van den generalen staf, 1947
[181] Van Ooyen e.a. 1985: 49
[182] Van Ooyen e.a. 1985: 62-65

stonden afweerstukken opgesteld. Zij hebben 7 vliegtuigen neergeschoten.' Na de oversteek van het IIIe Legerkorps werden beide pontonbruggen weggevaren. De noordoever van de Waal werd bezet gehouden tot het bevel voor de terugtocht op de Vesting Holland. Er werden stellingen aangelegd. Soldaten van 3 R.I. brachten Ophemert en Zennewijnen in staat van verdediging: 'Langs de dijken en bij het kerkhof werden loopgraven gemaakt. Her en der waren schuttersputjes, de kanonnen van het artillerieregiment werden opgesteld, er werden bunkers gemaakt, weliswaar van hout, met zakken erover en daar-overheen grond', aldus de lokale geschiedschrijving. De Waaldijk tussen Varik en Opijnen was vanaf 10 mei eind van de dag bezet door het 17e Regiment Infanterie (17 R.I.). Eén eenheid heeft zich in Varik ingegraven, zo blijkt uit het verhaal van een ooggetuige[183]:

> *'Terwijl Duitse jagers over hun hoofden vliegen, gaat de tocht verder over het smalle land van het Land van Maas en Waal, tot een noodbrug over de Waal. Het was een 'schipkesbrug' zegt Janus, speciaal aangelegd voor de soldaten. Dan komt de groep in Varik aan en wordt gelegerd in schuttersputjes, gegraven putten, ongeveer twee meter lang, een meter breed en een manslengte diep. In de kuil lag stro, je lag uit de wind en het was niet nat, omdat de putten achter een hoge dijk lagen. Toen de groep daar was ingegraven werd onder elkaar verteld, dat zij als reservetroepen waren uitgekozen voor de Grebbelinie, maar dat is gelukkig niet uitgekomen. Na twee nachten slapen in de schuttersput wordt de compagnie in de nacht afgemarcheerd naar Leerdam.'*

De locatie bevond zich kennelijk binnendijks, maar is helaas niet bekend. Op 13 mei kregen de eenheden bevel zich terug te trekken richting Leerdam, gelegen direct achter de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Begin juli 1940 zijn de stellingen opgeruimd en de gaten in de dijk gedicht.

Luchtoorlog, 1940-1945

Tijdens de Duitse inval werd de verkeersbrug over de Waal op 11 mei 1940 gebombardeerd.

Terwijl de strijd op de grond zich in Nederland beperkte tot de meidagen van 1940 en de bevrijdingsoperaties vanaf september 1944, vond de strijd in de lucht gedurende alle oorlogsjaren dag en nacht plaats. In de loop van de oorlog namen de Duitsers steeds meer maatregelen om de geallieerde bommenwerpers te onderscheppen die dag en nacht onderweg waren naar Duitse industriegebieden, verkeersknooppunten en in de loop van de oorlog ook steeds vaker steden. Het Nederlandse grondgebied speelde hierin een belangrijke rol en vormde feitelijk de drempel van Duitsland.

Als gevolg van de luchtoorlog zijn vele Duitse en geallieerde vliegtuigen boven ons land verongelukt en neergestort (figuur 70). Voor zover bekend zijn er in (de omgeving van) het onderzoeksgebied minstens 4 vliegtuigen gecrasht:.

[183] Van den Bersselaar e.a. 1994

datum (nacht)	locatie	vliegtuigtype	serienr.	verliesregister-nr.	vliegtuig geborgen?
10 mei 1940	Opijnen (in de Waal)	Messerschmidt Bf 109 E-1	-	T0371	?
11 mei 1940	Waardenburg	Junkers 52 3m	6609	T0492	?
30 juli 1943	2 km ten noorden van Opijnen	B17-F	41-24399	T2741	?
20 nov 1944	bij Haaften	P-51	44-14535	T4700	?

Tabel 1.Overzicht van neergestorte toestellen in de omgeving van het onderzoeksgebied (bron: Verliesregister Studiegroep Luchtoorlog).

Figuur 70. Mitrailleur uit cockpit van de bij Opijnen neergestorte B17, in 1980 teruggevonden bij graafwerkzaamheden in een tuin. Links zien we toenmalig burgemeester Van Hedel, tegenwoordig burgemeester van Brummen, rechts Hans van Arkel (bron: De Gelderlander).

Vanaf september 1944 konden neergeschoten vliegers door het verzet over de Waal naar bevrijd gebied worden geroeid. Om strategische objecten, zoals bruggen, te beschermen tegen geallieerde luchtaanvallen werden in de omgeving van deze objecten vaak batterijen met luchtafweergeschut geplaatst.

Frontgebied, september 1944 - mei 1945

Na de Slag om Arnhem in september 1944 kwam de frontlijn in het rivierengebied te liggen.[184] Op 17 september 1944 werd Est gebombardeerd, en ook de spoorbrug werd getroffen.

De Duitsers groeven zich in op de noordoever van de Waal, de geallieerden lagen - in deze omgeving - in het Land van Maas en Waal. Aan beide zijden lagen weinig troepen aan het front. De aandacht van de geallieerden was gericht op de voorbereidingen voor het offensief richting Duitsland en de Duitsers verplaatsten eenheden naar meer bedreigde delen van het front. Van beide zijden probeerde men echter de vijand te misleiden en te binden.

Op de noordoever van de Waal lieten de Duitsers uitgebreide stelsels van loopgraven, stellingen en mangaten aanleggen, zowel op en langs de dijken als in de uiterwaarden. Luchtfoto's geven een beeld van de ligging en inrichting van deze verdedigingswerken. De stellingen werden aangelegd door opgeroepen mannen. Zo werden op 16 oktober 1944 in Ophemert mannen opgeroepen voor graafwerkzaamheden en moesten een dag later de bewoners in de onmiddellijke nabijheid van de dijk evacueren in verband met de stellingbouw.[185] Dit werk was niet zonder gevaar, zo beschrijft Johannus Boesschoten op 27 oktober 1944: 'Op den Ophemertschen dijk begaan enkele gravers de onvoorzichtigheid boven over den dijk te loopen. Onmiddellijk wordt het vuur uit Wamel geopend en worden 13 inslagen in en om het huis van Vissers geteld.' De stellingen werden ook geregeld vanuit de lucht beschoten, zoals op 15 oktober: '[…] omstreeks 4 uur komen vliegmachines, die met boordwapens de stellingen op den Ophemertschen dijk bestoken.'

De dijken werden veranderd in versterkingen: er werden loopgraven gegraven, bunkers gebouwd en om de 200 meter werd een Duits mitrailleurnest geplaatst.[186] Bij de genoemde bunkers gaat het naar alle waarschijnlijkheid om ingegraven onderkomens met een dekking van aarde en hout. Er is geen informatie bekend over aanleg van betonnen verdedigingswerken voor dit gebied. De omvang van de graafwerkzaamheden is zodanig, dat de Waaldijk erdoor verzwakt raakte. Vanaf 19 november 1944 was het water in de Waal zo ver gestegen dat het van dijk tot dijk stond. De lokale geschiedschrijving bericht over 1 december '44 dat de Duitsers bij Zennewijnen 'zoveel bunkers in de dijk [hebben] gemaakt, dat het water begint door te sijpelen'.[187] De aanleg van veldversterkingen gaat door tot de laatste oorlogsdagen, gezien berichten dat op 7 februari en zelfs nog op 1 mei 1945 mannen werden opgepakt voor graafwerkzaamheden.[188] Behalve in de uiterwaarden en op de dijk moeten ook in het achterland versterkingen zijn aangelegd, als rugdekking voor de verdedigingslinie langs de Waal. Doorgaande wegen die vanuit het achterland toegang gaven tot de dijk werden gecontroleerd en waarschijnlijk ook voorzien van veldversterkingen. Zo is op 18 oktober 1944 sprake van Duitsers die zijn ingekwartierd om het kruispunt Bommelsestraat-Kapelstraat in Ophemert te controleren.[189]

Aan het rivierenfront vonden regelmatig schermutselingen plaats. Beide partijen organiseerden patrouilles in vijandelijk gebied, bijvoorbeeld om krijgsgevangenen te nemen en zo inlichtingen te kunnen verzamelen. De Duitsers ondernamen dergelijke patrouilles vaak vanuit Varik, mogelijk gebruik makend van het (herstelde) voetveer dat hier lag, zo blijkt uit het verslag 'Niemandsland':

[184] Klep & Schoenmaker 1995: 238
[185] Van Ooyen e.a. 1985: 119-120
[186] Van Ooyen e.a. 1985: 147
[187] Van Ooyen e.a. 1985: 128
[188] Van Ooyen e.a. 1985: 133, 145
[189] Van Ooyen e.a. 1985:121

2 October, 1944. Dagelijks Duitsche patrouilles vanuit Varik langs de Waalkant. Thans hebben ze waarschijnlijk hun lijfspreuk als wachtwoord meegekregen: "Bescheidenheit ist eine Sier, doch weiter kommt man ohne Ihr". Op den Ouden Oven, de Nek, de Kop, en Bato's Erf grijpen ze wat ze maar kunnen. Enige varkens, een paar kippen en konijnen, een stuk of zeven fietsen, en zelfs nog hamers, zagen en een fietswagentje (dit laatste van G.Lam) worden buitgemaakt.

20 October, 1944. Duitsche patrouille op "de Veluwe" [buurtschap tussen Heerewaarden en Dreumel] slaags met Engelsen. De Duitsers laten 5 doden achter, terwijl 6 hunner werden gewond. Deze laatsten zagen nog kans tezamen met hun nog ongeschonden kameraden te ontsnappen en gingen via het dorp weer de Waal over naar Varik.

In Dreumel herinnert een monument aan de drie Canadezen die omkwamen bij een Duitse patrouille in de nacht van 18 december 1944.[190] Ook de geallieerden laten zich niet onbetuigd, zo blijkt uit het dagboek van Boesschoten: 'Vrijdag 24 Nov. De geallieerden zijn tusschen Zennewijnen en Ophemert de Waal overgestoken met een kleine groep en hebben, naar de mededeelingen luiden, 20 Duitschers gevangen genomen.'

Vrijwel dagelijks waren er artilleriebeschietingen over en weer. 'Niemandsland' geeft een beeld van deze beschietingen:

24 Febr. 1945: 's Morgens grote brand in Tiel waargenomen. Rookwolken drijven tot over Heerewaarden. Hevig artillerie uur in de richting van Heesselt en Opijnen.

23 Maart 1945: Een wandeling door Niemandsland. We kijken hier recht op Varik en Ophemert. Vooral deze laatste plaats moet wel ontzettend hebben geleden door de granaten. Bijna dagelijks beukt het Engelse artillerievuur hier op los.

De historische binnenstad van Tiel is bij deze beschietingen zwaar beschadigd.[191] De beschietingen op Tiel zijn zo hevig dat dagboekschrijver Boesschoten op 8 november 1944 opmerkt: 'De geallieerden geleken wel het plan te hebben de stad Tiel uit te roeien.' De beschietingen hebben tot gevolg dat 'de bevolking met niet al te vriendelijke gedachten ten opzichte van de bevrijders bezield is' zo noteerde hij eerder al op 21 oktober. Over enkele locaties van Duits geschut in de omgeving van Ophemert zijn we geïnformeerd door de lokale geschiedschrijving. Zo stond er op 29 november 1944 Duits geschut bij herberg De Roode Moolen te Zennewijnen (bij de hoek van de Bredestraat en de Waalbandijk) dat verborgen werd op het kerkhof [aan de Hermoesestraat?] en er werd Duits geschut verborgen in het koetshuis van kasteel Ophemert dat schoot vanaf het kerkhof [van de N.H. kerk in Ophemert?].[192] Hieruit blijkt dat het geschut telkens werd verplaatst en de vraag is of sprake is van vaste, ingegraven stellingen.

Aan weerszijden van het front werd de bevolking in de wintermaanden geëvacueerd. Boesschoten meldt op 17 november 1944: 'des middags worden biljetten opgehangen, dat Tiel binnen 14 dagen ontruimd moet zijn.' Dit werd op 2 januari gevolgd door het bevel 'dat van Woensdag 3 januari af niemand het terrein, op 200 Meter breedte langs de Waal en loopende van het Amsterdam Rijnkanaal tot Heesselt mag betreden.' Voor de omgeving van Ophemert werden andere data gehanteerd. Hier werd de bevolking half december geëvacueerd en volgde op 20 januari het bevel dat iedereen moest

[190] http://www.4en5mei.nl
[191] Zie voor foto's van de schade: http://udowa.home.xs4all.nl/Tiel/Tiel%20Oorlog.htm
[192] Van Ooyen e.a. 1985: 126

vertrekken; alleen onmisbare personen mochten achterblijven.[193] Ondanks de evacuatie vielen er door de beschietingen toch slachtoffers in Ophemert. Op 21 februari 1945 werd een huis aan de Crobdijk in Haaften getroffen, waarbij zes slachtoffers vielen.[194]

Een bijzonder aspect van de frontperiode is het overzetten van verzetsmensen en van geallieerde vliegers over de Waal, de zogenaamde *crossings*.[195] Deze *crossings* gingen ook tijdens de periode van evacuatie nog door. Het aantal mensen dat tussen Tiel en Waardenburg is overgezet, wordt geschat op 300. Ter herinnering aan deze gevaarlijke acties is bij Zennewijnen het monument ‘De Roeier’ opgericht op de plaats van de woning van verzetsman Leendert Papo.

Op 5 mei 1945 kon hier pas de bevrijding worden gevierd. Veelzeggend is de notitie in het verslag ‘Niemandsland’: ‘5 mei 1945: Sinds bijna acht maanden ziet men thans voor het eerst weer mensen op de dijk aan de overzijde der rivier.’ Na de bevrijding begon het herstellen van de schade, het opruimen van de verdedigingswerken en het ruimen van explosieven. ‘Niemandsland’ vermeldt hierover bijvoorbeeld: ‘Op de 2e Pinksterdag [1945] moesten Duitsers onder toezicht van 3 Canadezen op "den Bol" te Varik, mijnen opruimen.’

3.7.5 Waterstaat

De toestand van de grote rivieren begon aan het begin van de 18e eeuw zo te verslechteren dat deze aan het eind van de 18e eeuw onhoudbaar werd. Elk decennium waren er meerdere grote overstromingen in het riviergebied: 1784, 1795, 1799, 1803,1809 en 1820 waren rampjaren voor de bewoners van het rivierengebied.[196] Een van de oorzaken van deze overstromingen was de verzanding van de rivieren, waardoor uitgestrekte ondiepten ontstonden, en zandbanken die zomers droogvielen. Dit leidde tot problemen voor de scheepvaart, maar ook voor de afwatering van de polders. Door de verzanding nam de stroomsnelheid van de rivier af en begonnen de uiterwaarden op te slibben. Hierdoor nam de waterbergende capaciteit van de uiterwaarden af, waarop men reageerde met het ophogen van de dijken en het aanpassen van uitwateringssluizen. Toen de rivier zich met bedding en al boven het omringende land begon te verheffen, leidde dit tot een toename van kwelwater langs de binnenteen van de dijken.

[193] Van Ooyen e.a. 1985: 129, 133
[194] De Gelderlander, 23 maart 2011
[195] Van Ooyen e.a. 1985: 147-149
[196] Van der Woud 2004: 95

Figuur 71. Een gevaarlijke locatie: de rivier loopt direct langs de dijk (foto: RAAP, 14 november 2019).

De grootste gevaren deden zich voor aan het einde van de winter. Vanuit huidig perspectief waren deze winters zeer streng en was het niet uitzonderlijk dat complete rivieren dichtvroren. Wanneer na de vorstperiode de dooi intrad moest men er voor waken dat het drijfijs in beweging bleef. Wanneer de schotsen vastliepen vingen ze aandrijvend ijs op waardoor een gevaarlijke ijsmassa ontstond die over de dijk kon worden gestuwd. Zelfs het harde bevroren dijklichaam kon hierdoor beschadigd raken, hetgeen tot grote catastrofes leidde.

In de jaren '20 van de 19e eeuw werd een tijdelijke oplossing gevonden door het aanleggen van overlaten: een verlaagde dijk waar bij extreem hoge rivierstanden het water over kon stromen naar een serie onbewoonde polders die dienden als tijdelijk reservoir.[197] Het mocht niet baten, in 1820, 1827, 1843 en 1841 braken de dijken van de Waal door en overstroomden de Tielerwaard en Bommelerwaard. In 1855 hielden de dijken het maar net, maar door hoge rivierstanden kon het vele regenwater en water van bovenstroomse dijkdoorbraken [198] moeilijk worden geloost. Ook in 1861 bleef de Tielerwaard voor onheil bewaard.[199]

In 1838 werd een nieuw rivierpolderreglement ingevoerd en ontstond het Polderdistrict Tielerwaard. Pas in de tweede helft van de 19e eeuw werd een meer blijvende oplossing gevonden gebaseerd op de waterbeweegkunde.[200] Deze theorie was in het midden van de 18e eeuw ontwikkeld, maar nooit op

[197] Van der Woud 2004: 101
[198] Bijl 1997: 145
[199] Moorman van Kappen e.a. 1977: 297
[200] Van der Woud 2004: 101

grote schaal toegepast. De waterbeweegkunde ging er van uit dat door de hoofdstroom te geleiden de rivier zelf diepten kon uitschuren en daarna de bedding op diepte houden. De rivier werd bijgestuurd door de aanleg van kribben. Waar ernstige obstakels voorkwamen, bijvoorbeeld in de vorm van meanders of ondiepten, werden deze doorgraven. Uiteindelijk moest de rivier worden ingesloten met een korset van kribben met aan beide zijden voldoende uiterwaard die de onveilige schaardijken verleden tijd maakten. In de eerste fase werd een streefbeloop uitgemeten. Om de rivier hier heen te leiden werden strangen afgedamd en kribben aangelegd op plaatsen waar de rivier te dicht langs de dijk liep. Door kribben te verlengen, of nieuwe aan te leggen werd de rivier langzaam richting zijn streefbeloop gedirigeerd. Toen de rivier zijn streefbeloop had gekregen brak de tweede fase aan. De rivier kreeg zijn korset van kribben die hem op zijn plaats zouden houden en voor voldoende diepgang zou zorgen.

Ook aan de dijken werd aandacht besteed. Enige commotie was er bij de bouw van de spoorbrug vanaf 1859, omdat die bruggen ijsverstopping zouden bevorderen. Bij Tuil werd in dat kader uiteindelijk de dijk in 1866 teruggelegd en een deel van het dorp opgegeven. Het winterbed kon daardoor worden verbreed. De dijken werden uiteindelijk tussen 1899 en 1904 integraal verhoogd.[201] Een tweede ronde volgde na 1926, waartegen overigens protest van onder meer Opijnen ontstond.[202]

[201] Moorman van Kappen e.a. 1977: 320-321 en 332
[202] Bijl 1997: 217

4 Landschapsontwikkeling en bewoningsgeschiedenis – Lingewaal

Adriaan Haartsen & Ben Olde Meierink

4.1 Natuurlijke wordingsgeschiedenis van het landschap

Na afloop de laatste ijstijd, zo'n 10.000 jaar geleden, veranderde het landschap van het huidige Nederland geleidelijk van een poolwoestijn in een gesloten bosgebied. De grote rivieren veranderden ook: van smeltwaterrivieren die hun beddingen voortdurend verlegden en vrijwel alleen maar zand en grind vervoerden werden het grote meanderende stromen die zand en klei meenamen. Tussen Rhenen en Oss stromen de Nederrijn/Lek, de Waal en de Maas door een tamelijk smal dal tussen de hogere gronden van de Utrechtse Heuvelrug en de Brabantse Peelhorst. Hier begint in feite de Nederlandse delta.[203] Voorbij dit punt 'waaiert' het stroomgebied van de rivieren uit in een brede zone waarin we de afzettingen van de grote rivieren tegenkomen.

Voordat de mens zich nadrukkelijk met het landschap ging bemoeien bestond de Tielerwaard uit een ongerept gebied van bossen en moerassen, omgeven door grote rivieren. In dit rivierenlandschap lagen grote komgebieden waar het zo nat was dat er een laag veen kon ontstaan. Verder naar het westen en noorden ging het rivierenlandschap over in het veengebied dat een groot deel van West-Nederland bedekte.

De verschillen in natuurlijke omstandigheden hebben een grote invloed gehad op de manier waarop de mens met het gebied is omgegaan. Hoe is dit landschap ontstaan? In de ontstaansgeschiedenis van het rivierengebied, waar de gemeente Lingewaal deel van uitmaakt, zijn twee tijdvakken van groot belang, namelijk het pleistoceen en het holoceen.

4.1.1 Het Pleistoceen

Het pleistoceen begon ongeveer twee miljoen jaar geleden. In dit tijdvak hebben warme en koude perioden elkaar afgewisseld. De koude perioden, waarvan er meer dan twintig zijn geweest, noemen we ijstijden. Tussen de ijstijden in kwamen warmere perioden voor waarin het klimaat te vergelijken was met het huidige. In de ijstijden is er door de Rijn en de Maas ontzettend veel zand en grind vanuit de bergen naar onze streken getransporteerd. En tijdens één van de vele koude perioden, de voorlaatste, bereikte het landijs uit Scandinavië ons land. Het ijs bedekte het noordelijke deel van Nederland, ongeveer tot de lijn Haarlem-Utrecht-Nijmegen. Het gebied van de huidige Tielerwaard werd niet bereikt door het landijs. De dikke ijsmassa's schoven langzaam naar het zuiden en werkten als enorme bulldozers. De zand- en grindlagen waaruit de bodem toen bestond werden opgedrukt en er ontstonden stuwwallen: langgerekte heuvelreeksen zoals de Utrechtse Heuvelrug en het Gooi.

Door de landijsbedekking en de vorming van de stuwwallen waren de grote rivieren gedwongen naar het westen af te buigen. Voor die tijd stroomden ze naar het noorden. Doordat de zee in de ijstijden

[203] Sommige onderzoekers beschouwen de splitsing van de Rijn in Waal, Nederrijn en IJssel als het meest oostelijke punt van de delta.

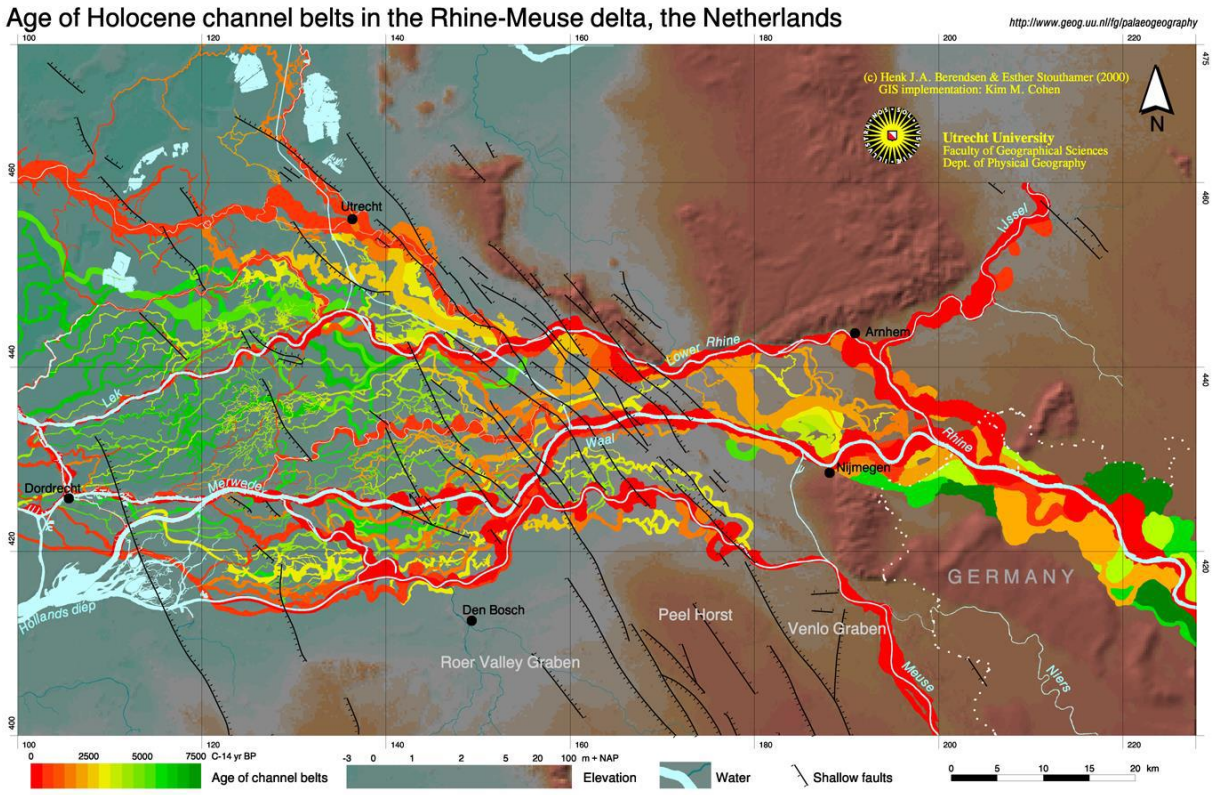
ruim honderd meter lager stond dan nu konden de rivieren zich insnijden en ontstond er een breed dal tussen de hogere gronden van de Noord-Brabantse Peelhorst en de Utrechtse Heuvelrug.

Tijdens de laatste ijstijd was Nederland niet met ijs bedekt, maar er heerste destijds wel een zeer koud toendraklimaat. Vanwege de lage temperatuur was er nauwelijks plantengroei mogelijk. Bomen groeiden er al helemaal niet. In deze koude periode huisden hier dieren als de mammoet en de wolharige neushoorn.

4.1.2 Het Holoceen

Circa 10.000 jaar geleden kwam er een eind aan de laatste ijstijd en begon het holoceen. Het klimaat werd warmer en vochtiger en ons land veranderde geleidelijk in een gesloten bosgebied. Als gevolg van het smelten van de enorme landijsmassa's steeg de zeespiegel snel. Na afloop van de ijstijd veranderde het karakter van de rivieren. In plaats van vlechtende rivieren, die 's winters droogvielen en in het voorjaar enorme hoeveelheden smeltwater transporteerden, werden het meanderende rivieren.[204] De rivieren gingen behalve zand ook klei aanvoeren en afzetten, waardoor het brede, in het pleistoceen ontstane dal tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Brabantse zandgronden geleidelijk werd opgevuld. In het westen, waar geen grote heuvelruggen aanwezig zijn, hadden de rivieren gelegenheid om zich te gaan vertakken, zoals rivieren dat in elk deltagebied doen. Dat vertakken zien we ook in het landschap van vandaag: de Rijn komt het land binnen en splitst zich in drie takken: Nederrijn, IJssel en Waal. De Waal splitst bij Tiel in Waal en Linge.[205]

[204] Deze naam komt van de (vroeger) sterk kronkelende rivier de Meander in West-Turkije.
[205] Hierbij moeten we opmerken dat de Linge vroeger de hoofdstroom was en dat de huidige, zuidelijkere loop van de Waal pas vanaf de Romeinse tijd actief is. Geleidelijk werd de Waal belangrijker en nam de functie als hoofdstroom over. In 1304 is de Linge bij Tiel afgedamd.

Figuur 72. Huidige en fossiele rivieren in het centrale Rivierengebied (Berendsen en Stouthamer 2001).

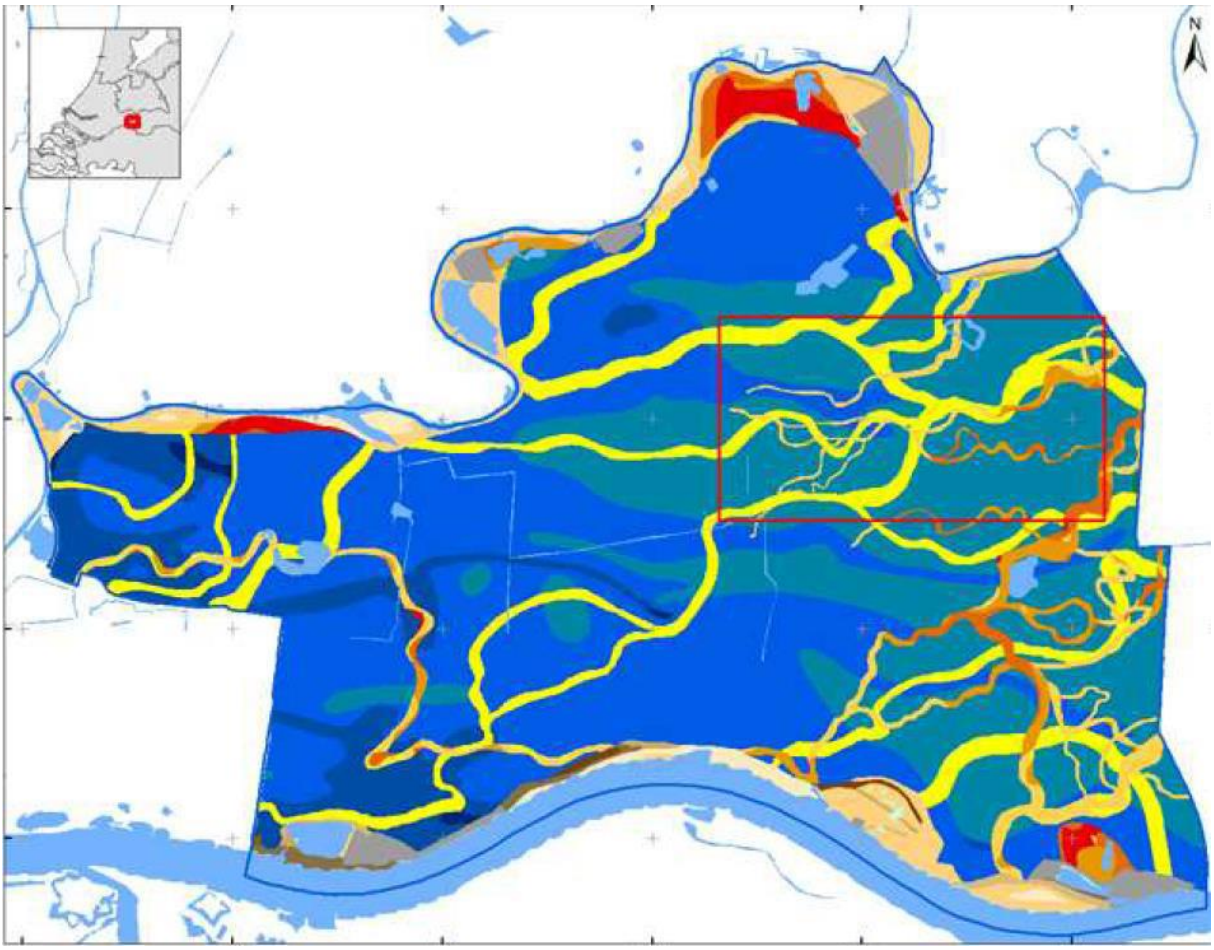
4.1.3 Oeverwallen en fossiele rivieren

In de natuurlijke toestand hebben meanderende rivieren een tamelijk smalle bedding. Bij een grote aanvoer van water treedt de rivier al snel buiten haar oevers. Daar verliest het water snelheid waardoor de grootste en zwaarste korrels het eerst worden neergelegd. Hierdoor ontstaan er direct langs de rivier twee lage, zandige ruggen: de oeverwallen. Verder bij de bedding van de stroom vandaan, in de komgebieden, blijft het water langere tijd staan en komen de fijnere deeltjes tot bezinking: hier vinden we kleilagen in de bodem. Beide oeverwallen en de bedding van een rivier worden samen een stroomrug genoemd.

Door het voortdurend afzetten van klei en zand heeft de rivier de neiging om zijn stroomrug steeds verder op te hogen. We zien dat verschijnsel tegenwoordig ook in de uiterwaarden. De uiterwaarden komen hoger te liggen, de bedding van de rivier ook, en na verloop van tijd zijn de dijken weer te laag om een dreigende overstroming te kunnen voorkomen. Dit ophogen van de stroomrug gebeurde ook al in de natuurlijke toestand van de rivieren. In de tijd dat de rivieren nog niet bedijkt waren kon het gebeuren dat de rivier zo hoog kwam te liggen ten opzichte van het omringende land dat zij op een gegeven moment haar bedding verliet en een nieuwe koers ging volgen. De oude stroomrug bleef dan als een fossiele rivierloop in het landschap liggen. De bedding groeide dicht en de oeverwallen bleven als ruggen in het landschap achter. In de westelijke Tielerwaard liggen de resten van verschillende kleinere stroompjes. De smalle rug waarop vroeger de boerderijen van Leuven stonden is een voorbeeld van zo'n verlaten stroomrug. De rivier die hier stroomde, de Spijkse stroom, was 2600 tot 2100 jaar geleden actief en was waarschijnlijk de voorganger van de Linge.[206] Leuven was ook de enige

[206] Berendsen en Stouthamer 2001

plek in het komgebied van de huidige gemeente waar bewoning heeft plaatsgehad, voor het overige verkoos men de hogere ligging van de oeverwallen van de Linge en de Waal. De Linge kwam omstreeks 2200 jaar geleden tot ontwikkeling en bleef actief tot de afdamming bij Tiel in 1304. Aanvankelijk was de Linge een belangrijke tak van het Rijnsysteem, maar na 300 na Chr. ontstond er bij Tiel een aftakking van de Linge die steeds meer water ging afvoeren: de Waal/Merwede. Geologisch gezien is de Waal, en zeker het gedeelte stroomafwaarts van Tiel, nog maar een jonge rivier.

Figuur 73. Fossiele rivierlopen in de bodem van de gemeente Lingewaal, zoals weergegeven op de zanddieptekaart uit 2009 (bron: Vestigia 2011: 12).

De oeverwallen van de Linge hebben bij Asperen en Heukelum een flinke breedte en worden stroomafwaarts steeds smaller. Bij Spijk is het nog maar een smalle strook langs de dijk. Ook langs de Waal is de oeverwal niet bijzonder breed, maar toch voldoende om akkerbouw en fruitteelt te bedrijven. De veldnaam ‘eng’ in Vuren duidt op een aaneengesloten complex akkers. Ook bij Asperen komen we de naam ‘eng’ tegen, namelijk aan de westkant van de stad. De rivier maakt bij Asperen een grote bocht en is steeds verder naar het noorden opgeschoven, waardoor er een brede oeverwal is ontstaan. In Asperen zelf is een opeenvolging van ruggen en lagere delen te zien (dit noemen we een kronkelwaard), parallel aan de huidige loop van de Linge. Hier is de rivier in enkele fasen naar het noorden verschoven.

Figuur 74. Gorinchem en de monding van de Linge in de Merwede. Kaart uit 1553 (bron: Nationaal Archief, nr. 00013001227).

4.1.4 Moerassen en veenvorming

Voordat de boeren het gebied ontgonnen waren grote delen van de huidige gemeente bedekt met bos. Langs de rivieren stonden ondoordringbare vloedbossen met wilgen, populieren en elzen. Op de wat hoger gelegen delen van de oeverwallen bestond het bos uit essen, iepen, grauwe abelen en elzen. Op de randen van de oeverwallen en de laaggelegen kommen lagen natte gebieden met broekbossen, riet- en zeggeland. Deze gebieden stonden onder invloed van de rivieren, die af en toe overstroomden en slib achterlieten. De bodem bestaat hier uit een afwisseling van veenlagen en humeuze zware komklei.

De veenlagen zijn ontstaan in moerassen waar niet alle afgestorven planten vergingen. Hierdoor ontstond er een laag organisch materiaal. Bodemkundigen onderscheiden verschillende soorten veen, zoals bosveen, rietveen, zeggeveen en veenmosveen. Veenmosveen, de meest gewilde veensoort om turf van te maken, treffen we in de kom van de westelijke Tielerwaard niet aan. Veenmos groeit alleen in zeer voedselarme omstandigheden, die deden zich in ons gebied niet voor omdat de invloed van de rivieren te groot was. Door overstromingen is op het veen een laag rivierklei afgezet. Het veen ligt dus niet aan de oppervlakte, behalve langs de Nieuwe Zuiderlingedijk. De kleilaag die het veen bedekte is

hier weggegraven om de dijk op te werpen. Deze gronden waren voor de landbouw niet meer geschikt en werden als griend of rietland gebruikt.

Figuur 75. Natte natuurterreinen langs de Nieuwe Zuiderlingedijk.

Figuur 76. Het wiel van Vuren.

4.1.5 Overslaggrond

Bij dijkdoorbraken stroomde het rivierwater met veel geweld het land in. Net achter de doorgebroken dijk ontstond door het kolkende water een gat (wiel) dat soms wel meer dan tien meter diep kon worden. De grond uit dit gat werd binnendijks in een brede waaier afgezet. Dit worden overslaggronden genoemd. Omdat deze grond veel zand bevat zijn ze heel geschikt voor de fruitteelt. De grootste oppervlaktes overslaggrond in Lingewaal liggen bij Vuren (doorbraak 1587), Herwijnen (doorbraak 1624), ten zuiden van Asperen (doorbraken 1607 en 1609) en ten westen van Asperen (doorbraken 1658 en 1820).[207] De stille getuigen van deze doorbraken zijn nog te vinden in de vorm van de wielen en bochten in de dijk.

In de periode voor de bedijking gebeurde het wel eens dat een oeverwal doorbrak. Achter de doorbraak werd sediment afgezet in een waaier of een smalle rug. Dergelijke sedimenten worden crevasse-afzettingen genoemd.

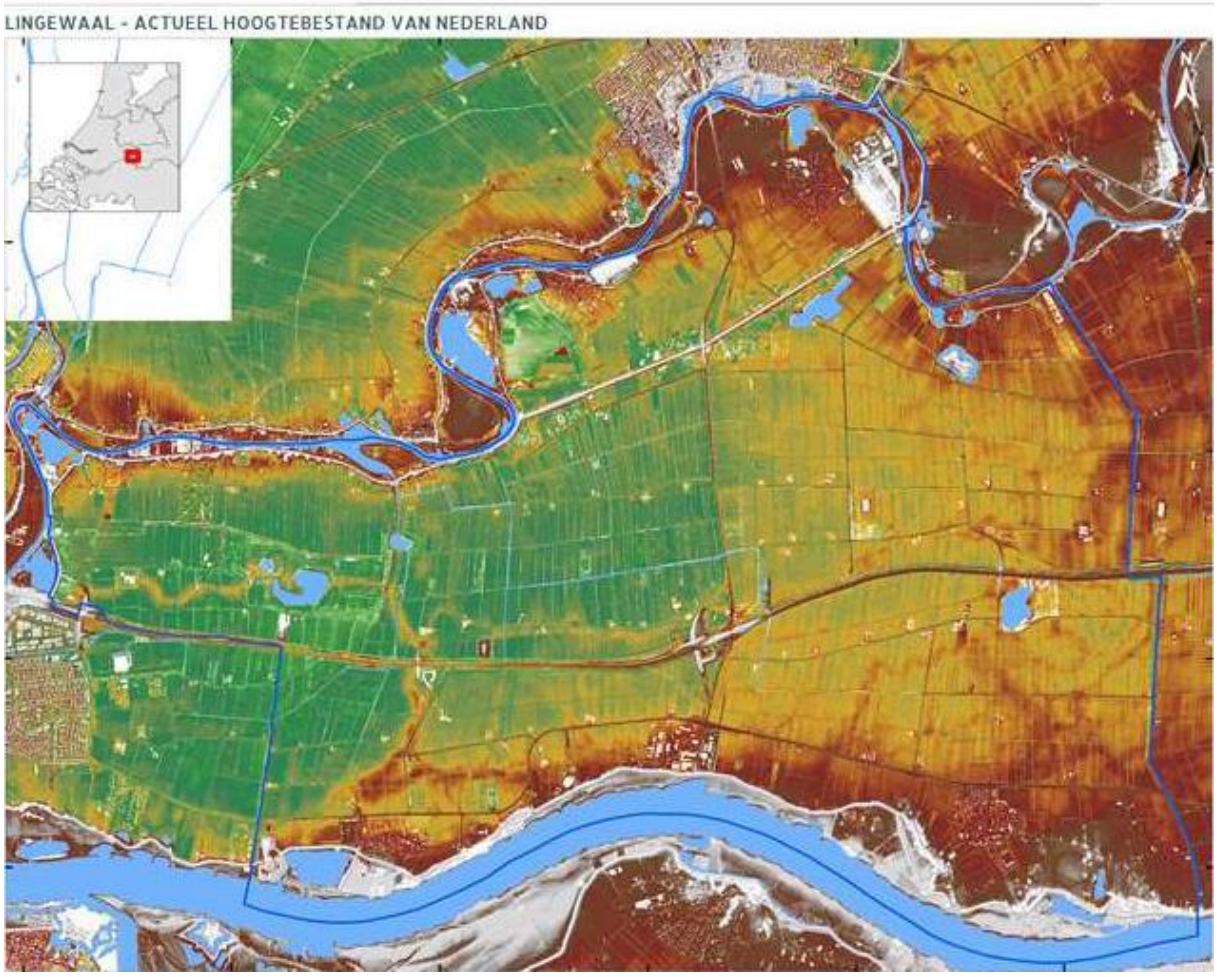
[207] Harbers 1981: 35

Figuur 77. Het Galgenwiel bij Asperen op een kaart van W. Leempoel, 1707. Kaart van zekere landen, grienden en wielen, gelegen aan de Zuider Lingedijk tussen Asperen en Leerdam (bron: Nationaal Archief, 4.VTHR, inventarisnummer 4208).

4.1.6 Hoogteverschillen

In het vlakke land van Lingewaal zijn de natuurlijke hoogteverschillen gering. Toch waren die kleine verschillen bepalend voor de inrichting van het land: voor de keuze van de woonplaatsen en voor het bodemgebruik. De oeverwallen van Linge en Waal en de fossiele stroomruggen, zoals die van de Spijkse stroom, liggen iets hoger dan de komgebieden. Bovendien helt het gebied af van oost naar west: bij de Zeek, op de grens met de gemeente Neerijnen, ligt het land gemiddeld bijna één meter hoger dan bij het Lingebos.

Figuur 78. De kaart van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) laat zien dat Lingewaal van oost naar west afhelt (de bruine kleur is het hoogst, de groene kleur het laagst). Tevens is te zien dat de oeverwallen en de fossiele stromen iets hoger liggen dan de komgebieden (bron: Vestigia 2011: 12).

4.2 Bewoningsgeschiedenis

4.2.1 Prehistorie en Romeinse tijd

Over de vroegste bewoning van het gebied zijn nog maar weinig gegevens bekend. Mogelijk aanwezige bodemsporen en gebruiksvoorwerpen uit de prehistorie zijn bedekt met jongere rivierafzettingen of veenlagen. Er zijn slechts twee vindplaatsen bekend van vóór de Romeinse tijd. Het betreft toevalsvondsten die aangetroffen werden tijdens grondwerkzaamheden. De eerste vondsten die relatie hebben met het landschap van nu stammen uit de Romeinse tijd. Uit deze tijd zijn op vier plaatsen vondsten gedaan. Drie daarvan liggen op de oeverwal van de Linge, één op de fossiele stroomrug van de Spijkse Stroom.[208] Ten oosten van Heukelum zijn aardewerkscherven uit de Romeinse tijd en de middeleeuwen aangetroffen.[209] Op diverse plaatsen op de oeverwallen van de Linge zijn gebruiksvoorwerpen uit de Romeinse tijd aangetroffen: Arkel, Acquoy en Oosterwijk. Ook Asperen

[208] Deze vindplaats is aangetroffen bij de aanleg van recreatieterrein 'Het Lingebos' (De Roode & Goossens 2009: 107).
[209] De Roode & Goossens 2009: 119

bestond waarschijnlijk al in het begin van de jaartelling.[210] Uit de vroege middeleeuwen is alleen in Herwijnen een vindplaats bekend.

Het geringe aantal vindplaatsen wil niet zeggen dat er weinig of geen bewoning was. Er is eenvoudig te weinig archeologisch onderzoek gedaan om een goed beeld van de oude bewoning te krijgen. Ook in de prehistorie waren de oeverwallen van de rivieren interessant voor bewoning. Omdat de rivieren niet in dezelfde tijd actief waren verschilt de archeologische verwachting (de verwachting dat er gebruiksvoorwerpen of bewoningssporen in de bodem aanwezig kunnen zijn). Voor de stroomruggen ten noorden van Herwijnen geldt bijvoorbeeld een hoge verwachting voor de ijzertijd en de Romeinse tijd, voor de Spijkse stroom een hoge verwachting voor de late steentijd, de bronstijd en de ijzertijd.[211]

In de loop van de vierde eeuw van onze jaartelling nam de betekenis van het Romeinse rijk af. In het grensgebied was het gedaan met de rust en veiligheid die hier meer dan tweehonderd jaar hadden geheerst. Het aantal bewoners nam af.

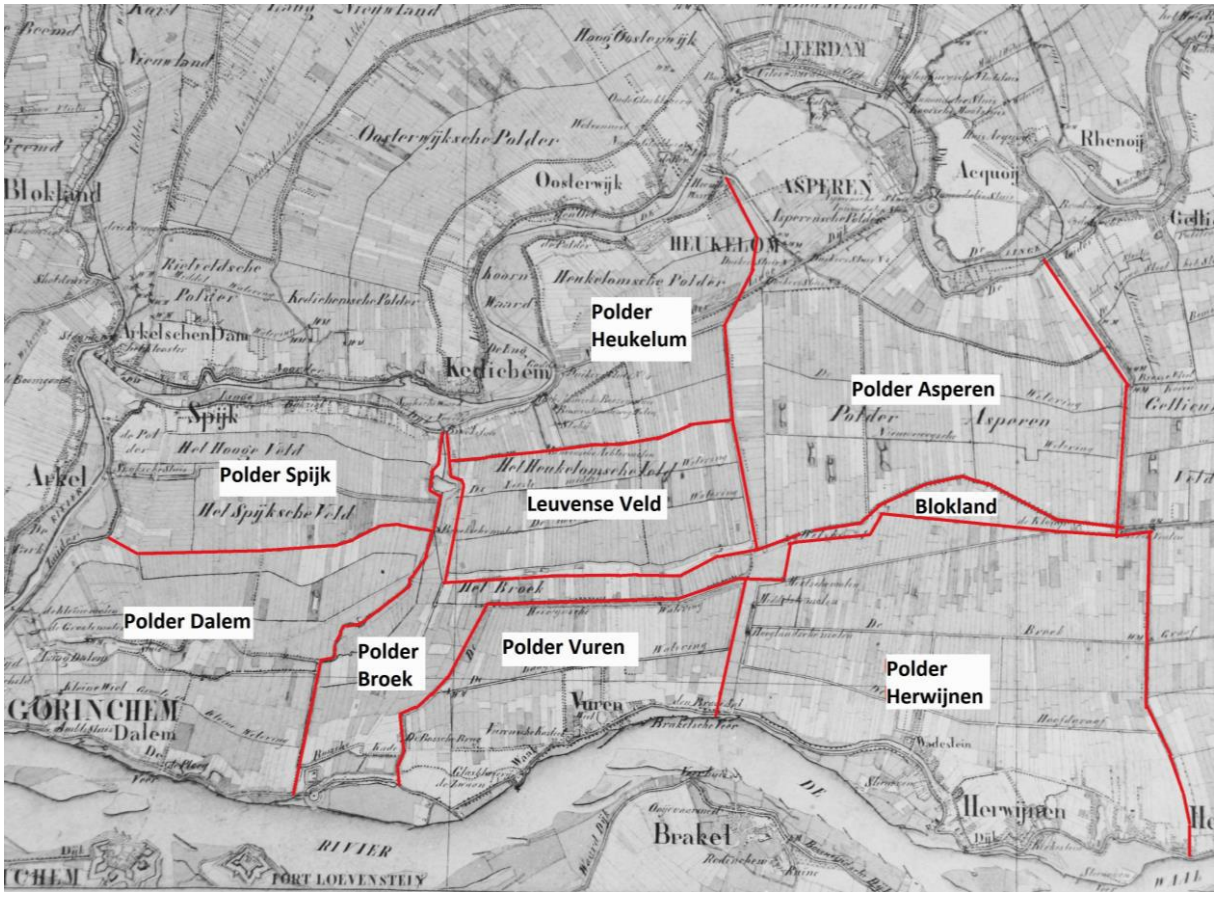
4.2.2 Middeleeuwse ontginningen

Na de Romeinse tijd was het gebied van de huidige gemeente geheel of grotendeels verlaten. Dat veranderde in de Merovingische en Karolingische tijd. In de periode tussen 600 en 900 na Chr. is de basis gelegd voor het huidige landschap. Uit deze tijd stammen ook de oudste vermeldingen in de geschreven bronnen: Leuven (789), Herwijnen (850), Asperen (ca 893), en Heukelum (996).[212] Vuren en Spijk worden pas later genoemd, respectievelijk in 1166 [213] en 1254 [214], maar dat wil niet zeggen dat de dorpen niet veel ouder kunnen zijn.

De ontginning van het gebied is in drie etappes gegaan. In de eerste fase werden alleen de hoogste delen van de oeverwallen gebruikt als bouwland. Dijkjes en kaden waren in deze fase nog niet aanwezig. Overtollig water van de oeverwallen stroomde naar de rivier of liep de kom in. De kommen werden extensief gebruikt als hooiland of als gemeenschappelijke weide. De percelen van deze oudste ontginningsfase waren vrij onregelmatig blokvormig.

Gaandeweg, samenhangend met de bevolkingsgroei, ging men over tot intensiever grondgebruik. Ook de flanken van de oeverwallen werden nu als bouwland gebruikt. Zijdwendes werden aangelegd om het water van de buurdorpen te keren. Nieuwe strookvormige percelen werden loodrecht op de oeverwallen aangelegd, zodat men een goede afwatering verkreeg. Bovendien was de introductie van de zware keerploeg van belang. Daar deze de grond diep opende en met behulp van het rister omgooide, konden zwaardere bodems worden ontgonnen en bewerkt. Bovendien ploegde men zodanig dat de akkers bol kwamen te liggen, wat eveneens gunstig voor de ontwatering was. De zware ploeg was echter moeilijk wendbaar, zodat lange percelen de voorkeur verdienden. Uit deze tijd dateren ook de zogenaamde kromakkers. Dit zijn complexen langgerekte percelen, die licht gebogen of S-vormig zijn. Men vermoedt dat deze vorm ontstaan is om het keren te vergemakkelijken van de zware ploegen, die met drie of vier spannen ossen getrokken werden.

[210] De Jong 2001: 17
[211] Vestigia 2011
[212] De Jong 2001: 18. De vermelding van Heukelum heeft echter geen betrekking op ons gebied.
[213] Moerman 1956:253
[214] De Jong 2001: 15

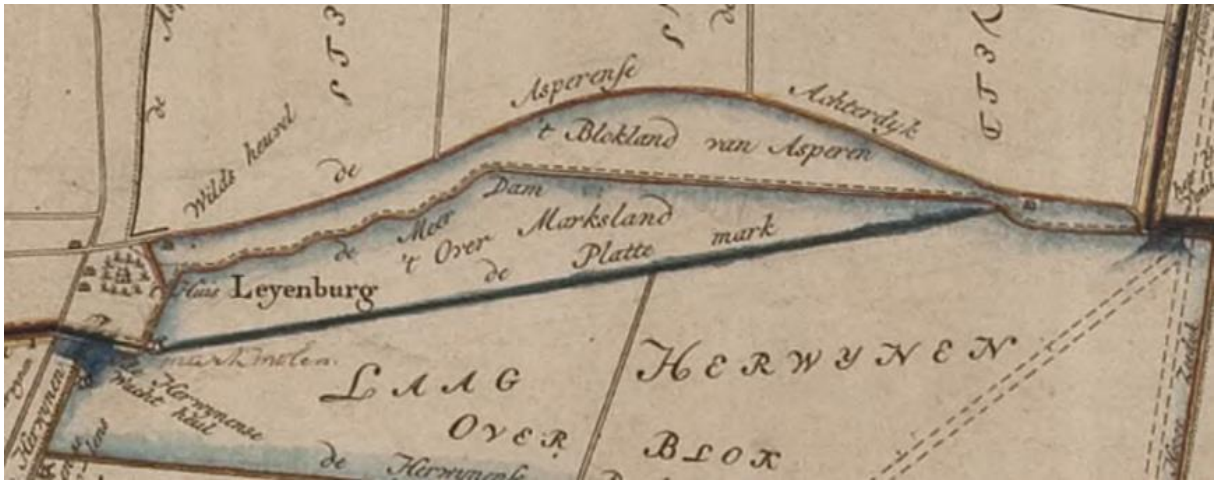
Figuur 79. De ontginningsblokken met de zijdwenden en achterkaden, ingetekend op de topografische en militaire kaart van 1850.

De derde fase was het verkavelen van de laagste delen van de komgebieden. Dit kon echter pas gebeuren nadat de afwatering van deze laaggelegen gronden was verbeterd. Ook hier zijn langgerekte, strookvormige percelen aangelegd.

De ontginningen leidden tot een verdeling van het huidige Lingewaal in een aantal blokken. Aan de oostkant vormden de Zeek en de Laar de grens tussen de polders van Herwijnen en Asperen enerzijds en die van Hellouw en Gellicum anderzijds. Aan de westkant werden de polders van Herwijnen en Asperen begrensd door de Zeiving. De Zeek en de Zeiving zijn zijdwendes [215]14, de oudste dijken in het gebied (zie ook hoofdstuk 6). De ontginningen van Asperen bestaan uit het Hooge Veld in het noorden, tussen de Lingedijk en de Tiendweg, en het Lage Veld tussen de Tiendweg en de Achterdijk (nu grotendeels verdwenen door de aanleg van de A 15).[216] In Herwijnen vinden we eerst de wat onregelmatige verkaveling tussen de Waaldijk en de Achterweg, dan het blok Hoogland/Hoog Herwijnen tot aan de Hoofdgraaf (nu Graaf Reinaldweg), en ten noorden hiervan het Herwijnense Veld. Dit bestaat uit Midden-Herwijnen tussen de Hoofdgraaf en de Broekgraaf, Laag Herwijnen tussen de Broekgraaf en de Mert, en het gebied Over de Mert tussen Mert en Meerdam. Tussen de Meerdam en de Asperense Achterdijk bleef een klein poldertje achter dat pas laat ontgonnen is: het Blokland. De

[215] De naam zijdwende is vaak verbasterd tot zeiving, zeevang, zeekade etc. Ook Zeek is hier een voorbeeld van. Op de kaart van 1759 staat de Zeek aangeduid als de Hoge en Lage Zeedijk.
[216] Na de aanleg van de Nieuwe Zuiderlingedijk behoorden de Polder Asperen ten zuiden van de Lingedijk en de Nieuwe Zuiderlingedijk tot de gemeente Herwijnen. De Heukelumse Polder ten zuiden van de Nieuwe Zuiderlingedijk en de polder Spijk werden toen deel van de gemeente Vuren.

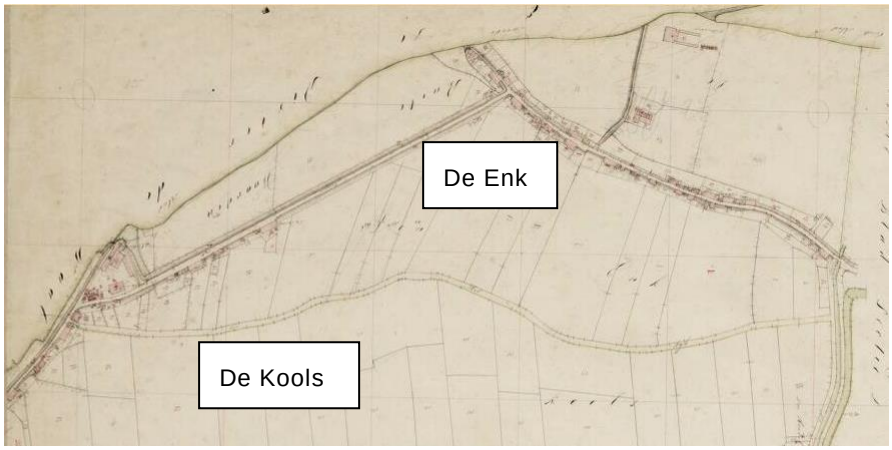
naam is afgeleid van ‘beloken land’, een restgebiedje tussen grotere ontginningsblokken gelegen. Aan de westkant van dit smalle poldertje lag kasteel Leyenburg. Mogelijk is er een relatie tussen de bouw van het kasteel en de ontginning van Blokland. Blokland behoorde tot het grondgebied van Asperen.

Figuur 80. Het Blokland van Asperen tussen de Asperense Achterdijk en de Meerdam. De Platte Mark of Mert loopt door het laagste deel van het Herwijnense Veld. Bij de aanleg van de A15 is de polder Blokland onherkenbaar veranderd, in de ruilverkaveling zijn de laatste resten ervan opgenomen in de nieuwe verkaveling. De Bloklandweg is de enige herinnering aan het poldertje. Links op de kaart is de heuvel te zien waarop kasteel Leyenburg heeft gestaan.

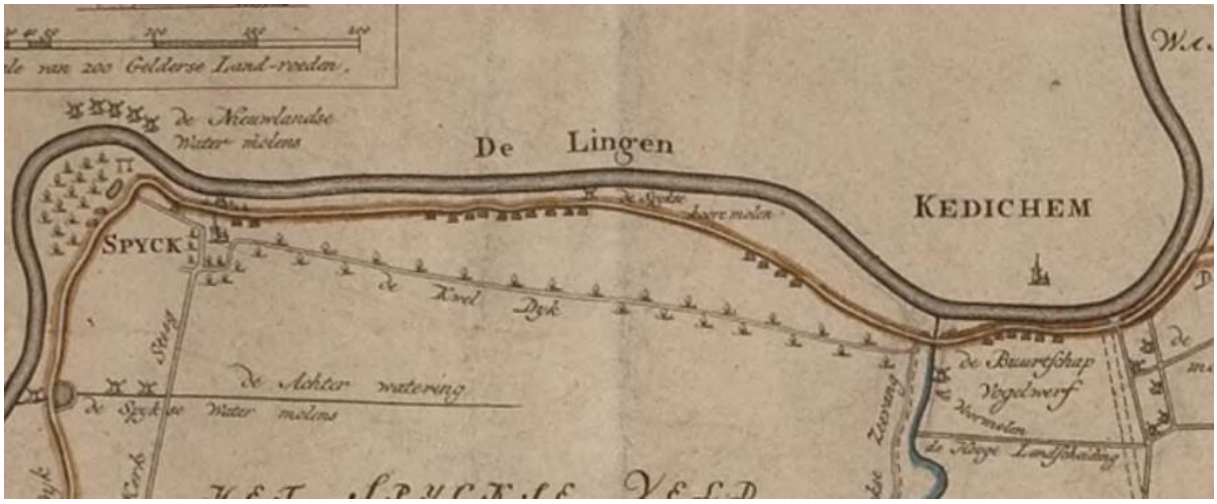
Tussen de (Vurense en Heukelumse) Zeiving en de Dalemse/Spijkse Zeiving ligt de Heukelumse Polder die aan de noordkant door de Lingedijk en aan de zuidkant door de Landscheiding wordt begrensd. De polder had een hoog en een laag deel, respectievelijk ‘Binnen de Tiendweg’ en ‘Buiten de Tiendweg’. Deze polder is in 1809 doorsneden door de Nieuwe Zuiderlingedijk. Ten zuiden van de Landscheiding ligt het Leuvense Veld, een regelmatig gevormd ontginningsblok waarvan de boerderijen op een lange rij in Leuven stonden, op de fossiele stroomrug van de Spijkse stroom. De polder Vuren is ontgonnen vanaf de oeverwal van de Waal en wordt in het noorden begrensd door de Herwijnense Wetering, die is aangelegd langs de oude achterkade van Vuren. Ook in de Vurense polder liggen verschillende blokken die qua hoogteligging en bodem van elkaar verschillen. Tussen de Waaldijk en de Laaglandse Wetering (langs de Achterdijk) ligt het hoge land van Vuren. Het lage gebied ten noorden van de Laaglandse Wetering stond bekend als het Strooy Broek. Tussen de ontginningsblokken van Vuren en Leuven lag een smalle strook grond, ongeveer in het verlengde van de polder Blokland. Deze strook sloot aan op een onregelmatig verkaveld gebied tussen de polder Vuren en de Dalemse Zeiving. Deze polder met zijn onregelmatige vorm, Het Broek, is net als het Blokland een restgebied dat als laatste door de boeren is ontgonnen en in gebruik genomen. De polder hoorde vanouds bij Heukelum en werd in het zuiden begrensd door de Bossche Kade.

Ten westen van de Dalemse en Spijkse Zijving ligt het grondgebied van Dalem (nu onderdeel van de gemeente Gorinchem) en de polders van Spijk. Het Spijkse Veld lag tussen de Achterdijk en de Tiendweg, het Hooge Veld tussen de Tiendweg en de Zuiderlingedijk.

Figuur 81. Kadastrale minuut van Vuren (ca. 1825, het noorden is onder), met de percelering van de Enk tussen de Waaldijk en de Mildijk, en de Kools tussen de Mildijk en de Groeneweg. De hogere delen van de oeverwal zijn het eerst in cultuur gebracht, van daaruit zijn de lager gelegen delen van het dorpsgebied ontgonnen.

4.2.3 Dorpen en steden

Figuur 82. Spijk en Vogelswerf op de 'Landkaart van de TielerWaard naar een teekening in het groot ontworpen'. 1787 (bron: Gelders Archief).

De dorpen in het rivierengebied kunnen in drie typen verdeeld worden: ronde dorpen, gestrekte dorpen en dijkdorpen. Bij ronde dorpen vormen de boerderijen een losse groep, met soms een brink en een brandkuil in het midden. Dit type dorp komt in Lingewaal niet voor. Bij gestrekte dorpen staan de huizen langs twee, soms ook drie parallelle wegen (Voorstraat/Dorpsdijk, Middenstraat, Achterstraat), die aan weerskanten gaffelvormig op elkaar aansluiten. In Lingewaal zijn Herwijnen en Heukelum voorbeelden van dit type. Het dijkdorp Spijk wijkt hiervan af. Samen met Vogelswerf vormt Spijk een langgerekt dorp met bebouwing langs de Zuiderlingedijk. Er is wel een parallelweg aanwezig (de Spijkse Kweldijk), maar daar was tot diep in de 20e eeuw geen bebouwing. De vorm van het dorp is bepaald door de smalle oeverwal en de dijk langs de Linge. Ook Vuren is een dijkdorp, althans voor zover dat na te gaan is op de oudste kaarten waarop het dorp is afgebeeld. De middeleeuwse kerk van Vuren heeft echter zuidelijker gelegen, dus wellicht is de vorm van het dorp beïnvloed doordat de Waal zijn loop heeft verlegd. Voor Spijk en Vuren kan de concentratie van bebouwing aan de dijk een secondair verschijnsel zijn.

Figuur 83. Asperen en Heukelum en omgeving in het midden van de 16e eeuw. Jasper Adriaansz., 1549. Kaart van de limietscheiding tussen de Grafelijkheid van Holland en den heer van half Asperen met gezigten: vol d'oiseau van de steden Asperen, Heukelum en Leerdam (bron: Nationaal Archief, toegang 4.VTH, inventarisnr. 2452).

Asperen heeft een Voorstraat, Middelweg en Achterstraat. Bijzonder is dat overal in het rivierengebied de voorstraat aan de rivier ligt en de achterstraat verder bij het water vandaan. In Asperen is dat net andersom. De verklaring hiervoor is dat de Voorstaat vroeger langs de Linge lag. De Min, die in de vorige eeuw is gedempt, zou een restant kunnen zijn van de vroegmiddeleeuwse Lingebedding. Daarna is de rivier naar het noorden verschoven en ontstond er ten noorden van de Voorstraat een kronkelwaard met hoge ruggen en tussengelegen laagten. Dit gedeelte is geleidelijk of in één keer, maar in elk geval voor de bouw van de stadsmuur in de vijftiende eeuw, gedeeltelijk opgehoogd en bij de stad getrokken. De Min werd een stadsgracht die door twee waterpoorten met de Linge verbonden was. In het nieuw bedijkte gedeelte werd de Achterstraat evenwijdig aan de Voorstraat aangelegd. De Broeksteeg (de huidige Middelweg) ontsloot de erven van de boerderijen en huizen langs de Min en aan de Achterstraat. De Middelweg werd pas later bebouwd. De tussenruimte is in even grote strookvormige percelen verkaveld. Het reliëf van de kronkelwaard is nog herkenbaar aanwezig in de stad.

Kronkelwaard

In de tijd dat de rivieren nog niet bedijkt waren werden de oevers van de buitenbochten ondergraven en verlegde de rivier haar bedding. In de binnenbochten werden oeverwallen gevormd. Als dit proces in een aantal etappes verliep, ontstond er in zo'n binnenbocht een afwisseling van evenwijdig liggende ruggen en tussenliggende geulen. Dat is wat we in het noordoostelijke deel van Asperen zien.

4.3 De landbouw

Figuur 84. Voormalige boerderij aan de Zuiderlingedijk in Spijk.

4.3.1 Bodemgebruik

Vanouds waren de boerenbedrijven gemengde bedrijven. Op de oeverwallen lagen de akkers en de boomgaarden (en de boerderijen!) in de kommen was slecht grasland te vinden dat als hooiland en soms als weiland werd gebruikt. Verder waren hier grienden en eendenkooien te vinden. Het goede gras van de uiterwaarden werd 's zomers beweid en gehooid. De veeteelt bestond voornamelijk uit vetweiderij. Jongvee en paarden werden vooral in de uiter-waarden geweid en in het najaar verkocht. De paardenfokkerij was een belangrijke bron van inkomsten voor de boeren. De melkveehouderij is pas na de ruilverkaveling belangrijk geworden. Waar in veel gebieden in Nederland rond 1900 coöperatieve melkfabrieken zijn opgericht gebeurde dit in de Tielerwaard niet.

Figuur 85. Dit hekje bij Minstraat 20 in Asperen geeft het belang van de paardenfokkerij aan.

Akkerbouw en fruitteelt

De oeverwallen en stroomruggen waren door hun hogere ligging en door hun goede bodemkundige eigenschappen vanouds de meest intensief benutte delen van het land. Hier lagen de akkers, vaak in grotere clusters bij elkaar. Zo'n complex bouwlanden wordt hier, net als in sommige delen van het Nederlandse zandgebied, eng of enk genoemd. Vuren had een eng, net als Asperen. Ook de boomgaarden liggen op de oeverwallen en stroomruggen. Al in de middeleeuwen was de Betuwe befaamd om zijn appels, pruimen en kersen, en ook nu is het gebied de grootste fruitschuur van Nederland. Veel van de karakteristieke, uit landschappelijk oogpunt fraaie hoogstamboomgaarden zijn verdwenen om plaats te maken voor laagstammen, die een hogere opbrengst geven en veel makkelijker te bewerken zijn.

Figuur 86. Fruitboerderij aan de Minstraat in het centrum van Asperen.

Figuur 87. Ondanks het feit dat er drainage is aangelegd hebben veel percelen greppels om het overtollige regenwater af te voeren. Perceel grasland ten westen van Heukelum.

Figuur 88. Luchtfoto van het gebied aan weerskanten van de N848 met een deel van de Zooislagen (bron: Google Maps).

Kromme akkers

Een voor het rivierengebied kenmerkende perceelsvorm is de kromme of S-vormige akker. Deze vorm is ontstaan door een bepaalde manier van ploegen.

Een kromakker is een smalle, gebogen en door greppels of sloten begrensd perceel bouwland (tegenwoordig vaak in gebruik als boomgaard). Het meest bekend zijn de zogenaamde langgerekte S-vormige en omgekeerd S-vormige akkers: verder treft men C-vormige en omgekeerd C-vormige akkers aan. De kenmerkende vorm zou ontstaan zijn door de manier van ploegen. Vroeger bewerkte men het land met een zware keerploeg, getrokken door soms wel acht ossen. Om het keren te vergemakkelijken zou men voor het eind van het perceel al de bocht voorbereiden: zo zou de kromming aan de uiteinden van de percelen te verklaren zijn. Afgezien van de opmerkelijke vorm hadden de kromakkers vanouds een bolle ligging: het hoogteverschil tussen het midden van het perceel en de randen bedroeg zo'n 20-25 cm. Kromakkers liggen vooral op de flanken van de oeverwallen en markeren de tweede fase van de ontginningsgeschiedenis. De ouderdom van de kromakkers is niet precies bekend: sommige onderzoekers veronderstellen dat de percelen zijn ontstaan in de Karolingische tijd, toen de zware keerploeg in onze streken werd geïntroduceerd.

Figuur 89. Kromakker in Herwijnen.

Het grasland

Grasland trof men vanouds aan in komgebieden en in de uiterwaarden. De slecht ontwaterde, uit zware klei bestaande komgronden werden vroeger niet bemest en leverden slechts één 'snee' schraal hooi op. Als het land te lang nat was geweest, bijvoorbeeld na overstromingen, was de grasmat sterk aangetast en groeide er vooral bies en zegge. Vaak was het niet mogelijk of niet de moeite waard om hooi te winnen in de laaggelegen delen van de komgebieden.

De graslanden in de uiterwaarden waren voor de boeren veel interessanter. Vrijwel elk jaar overstromen de uiterwaarden in het voorjaar en het slib, dat daarbij afgezet wordt, vormt een natuurlijke bemesting. In de delen waar zomerdijken liggen liet men het water vaak een tijd staan, zodat alle slib tot bezinking kon komen. De grazige weiden van de uiterwaarden waren uitstekend geschikt voor de vetweiderij en het fokken van paarden. Tot in de eerste helft van de twintigste eeuw was de paardenfokkerij een lucratieve bezigheid. Veel paarden werden verkocht aan het leger. Op tal van plaatsen in het rivierengebied worden vanouds paardenmarkten gehouden. In de zeventiende eeuw waren er in Asperen zelfs vier jaarlijkse paardenmarkten. In 1745 was er nog maar één paardenmarkt over, maar die duurde wel elf dagen.[217] Andere marktplaatsen waren Heukelum, Beusichem, Brakel en Gorinchem.

[217] Van Maanen 1995

Eendenkooien

In Lingewaal liggen twee eendenkooien: in het Leuvense Veld en aan de Bloklandweg in de Polder Asperen. In 1850 waren er nog zeven kooien en als we nog verder in de tijd teruggaan zijn er nog meer geweest. Onlangs is nog een bosje met het relict van een kooiplas in het Leuvense Veld verwijderd. De kooien lagen in de laagste delen van de kom.

Figuur 90. Aanduiding van afpaling.

Eendenkooien zijn aangelegd om wilde eenden en andere eendachtigen, zoals talingen en pijlstaarten, te vangen. Een eendenkooi bestaat uit een plas water met bos er omheen, aangelegd op een rustige plek in een water(vogel)rijk gebied. De oppervlakte is gemiddeld 1 à. 2 ha. Het meest gangbare type bestaat uit een rechthoekige kooiplas met 4 vangpijpen. Het geheel is omgeven door een aarden wal. Vanouds is aan eendenkooien het zogeheten recht van afpaling verbonden. Dit houdt in dat er binnen een cirkel met een bepaalde straal – vaak zo'n 600 à 700 meter, soms meer – geen handelingen mogen worden verricht die de rust in de kooi kunnen verstoren. Om het recht van afpaling te behouden moeten de kooien 'vangklaar' zijn: ze moeten in een zodanige onderhoudstoestand verkeren dat het mogelijk is om eenden of eendachtigen te vangen.

Het vangen van de eenden is een vorm van lokjacht, het is een uniek samenspel van de kooiker met zijn tamme staleenden, de kooikerhond, een smeulende turf en wat voer. Naast het vangen omvat het kooibedrijf het beheer en onderhoud van de eendenkooi, kooiplas, kooibos, vangpijpen, de zorg voor de tamme eenden en de kooihond. De kooi in het Leuvense Veld en de 'Herwijnsche' Kooi in de Polder Asperen zijn 'geregistreerde' kooien. Dat wil zeggen dat ze geregistreerd zijn als vangmiddel en dat het recht van afpaling van kracht is.[218]

[218] Er zijn in heel Nederland 118 geregistreerde kooien. Deze moeten 'vangklaar' zijn: ze moeten zodanig zijn ingericht, dat het vangen van eendachtigen mogelijk is. Het recht van afpaling betreft een cirkel rondom het midden van de kooiplas waar verstorende activiteiten verboden zijn.

Grienden

Grienden zijn stukken land, beplant met verschillende soorten wilgen, die periodiek worden afgezet. We kennen twee soorten grienden: de snijgrienden, waar de uitlopers (wilgentenen) jaarlijks worden afgesneden, en de hakgrienden, die om de drie á vier jaar worden afgezet.

Figuur 91. Griend in de uiterwaard bij Spijk.

Voor zover bekend zijn de eerste grienden aangelegd in de Biesbosch (16e eeuw) en in de uiterwaarden langs de grote rivieren. Ze waren nuttig voor het vangen en vasthouden van slib, maar het belangrijkste was toch de productie van wilgentenen-en takken. Op het hoogtepunt van de griendcultuur werden ook binnendijks grienden aangelegd in de natste delen van de polders. De tenen gebruikte men om manden te maken, de takken hadden diverse toepassingen: voor een deel werden ze gebruikt als boerengeriefhout, bijvoorbeeld om hekken of wanden van schuurtjes te vlechten. Ook de ‘koven’, schuilplaatsen voor het vee, en de horden die gebruikt werden als brug om sloten over te steken, waren van dit soort vlechtwerk gemaakt. Verder werden ze gebruikt voor tonnen en in de dijkenbouw (onder meer ter vervanging van de wierdijken aan de kust, waarvan de palen door de paalworm na 1730 aangevreten werden). Bij de aanleg van glooiende dijken werd het talud van de dijk dat onder water lag beschermd door matten van wilgenhout, waar een laag klei of stenen op gestort werd.

Grienden bestaan uit dicht op elkaar staande wilgenstoven, ook wel stobben, stommels of struiken genoemd. De uitlopers van deze stoven worden ieder jaar of om de paar jaar afgesneden of gehakt. Het uiterlijk van de griend is dus afhankelijk van de omloopsnelheid en het tijdstip waarop de griend het laatst is afgezet. Doordat ze hun functie verloren hebben zijn tal van grienden na de oorlog niet meer onderhouden, waardoor sommigen zijn uitgegroeid tot ondoordringbare wilgenbossen, of doorplant met populieren. In Lingewaal zijn grienden aangelegd in de meest drassige delen van de komgebieden en op plaatsen waar de bovengrond was afgegraven voor de aanleg of het onderhoud van dijken. Dit afgraven wordt ook wel ‘aardhalen’ genoemd. Vandaar dat er nog veel grienden liggen langs de Nieuwe Zuiderlingedijk, waar de klei voor de dijk is gewonnen. Ook aan de westkant van Herwijnen, tussen het Hooglandse Pad en de Waaldijk is vroeger klei gewonnen voor dijkversterking. De grienden die hier lagen zijn verdwenen.

4.3.2 De boerderijen

Figuur 92. Stadsboerderijen aan de Voorstraat in Asperen.

De meest voorkomende boerderijvorm in Lingewaal is de T-boerderij, ook wel de dwarshuisboerderij genoemd. Dit type boerderij is echter nog maar enkele eeuwen oud. Vroeger was het hallenhuis in deze streek gebruikelijk. Aanvankelijk ondersteunde de gebintconstructie het hele gebouw, inclusief het woongedeelte. In de loop van de vijftiende eeuw ging men een stenen muur (de brandmuur) tussen het woongedeelte en het bedrijfsgedeelte plaatsen, met rookkanalen voor de schouw in de keuken en soms ook in het achterhuis. Ook de muren van het woongedeelte werden in steen opgetrokken zodat een balkenlaag kon worden aangebracht en de gebinten in het woongedeelte niet meer nodig waren.

Figuur 93. Het hallenhuis is een rechthoekig gebouw dat door de ankerbalkgebinten in drie beuken wordt verdeeld. Woongedeelte en bedrijfsgedeelte zaten onder één dak. Waaldijk 120 is een voorbeeld van een hallenhuis.

Figuur 94. In de loop van de zeventiende eeuw ging men het woongedeelte naar één kant uitbouwen. Hierdoor ontstond een asymmetrisch gebouw dat de bouwhistorici een krukhuis noemen. In de uitbouw werden vaak een kelder met daarboven een opkamer ondergebracht. Krukhuizen zijn zeldzaam in Lingewaal, maar de boerderij Den Ouden Dijk (1651) aan de Katerdam in Herwijnen is een mooi voorbeeld. Den Ouden Dijk in Herwijnen.

Figuur 95. Een volgende fase in de ontwikkeling was dat het woonhuis aan beide kanten werd uitgebreid, zodat de karakteristieke T-boerderij ontstond, waarbij de nokken van woongedeelte en bedrijfsgedeelte loodrecht op elkaar staan en van boven de hoofdletter T vormen. Waaldijk 215, Herwijnen.

Figuur 96. In de tweede helft van de 18e eeuw ging men de gevels van de voorhuizen verhogen om meer ruimte op de zaadzolder te krijgen. De zolder werd verlicht door vensters onder de dakrand aan te brengen.In de negentiende eeuw zien we een tendens om de voorgevel steeds meer symmetrisch te bouwen. Opkamers verdwijnen.Onderweg 9, Herwijnen.

Figuur 97. Het achterhuis was over het algemeen uitgevoerd als midden-langdeel, dat wil zeggen met de deel in het midden van het bedrijfsgedeelte over de hele lengte. Aan weerskanten bevonden zich de stallen. Soms werd een zogeheten hoekschild aangebracht in het achterhuis voor een hoge deeldeur.Veel boerderijen hebben een overstek, waarbij het dak van het achterhuis een stuk uitsteekt over de gevel. Als het ging regenen kon de boer zijn wagen met hooi onder de overstek zetten en het hooi via het hooiluik op de hooizolder steken. Boerderij met hoekschild, Waaldijk 168 Herwijnen.

Figuur 98. Aan het eind van de 19e en het begin van de 20e eeuw worden de schuren steeds meer van een hoge zijgevel voorzien om een hoge inrijpoort te verkrijgen. Vaak zit hierboven nog een hooiluik. Zuiderlingedijk 93, Spijk.

4.4 Waterbeheersing

De strijd tegen het water heeft een belangrijk stempel op de landschappelijke geschiedenis en de ruimtelijke inrichting van Lingewaal gedrukt. Dit zien we niet alleen terug in de huidige rivierdijken langs de Waal en de Linge, maar ook in de dwarsdijken (zijdwendes), de weteringen, de verschillen in bodemgebruik en in de huizen. Veel oudere huizen en boerderijen liggen op opgeworpen heuvels (woerden, pollen of werven genoemd). Soms zijn de voordeur en de woonvertrekken van de boerderij hoog gelegen om wateroverlast zoveel mogelijk tegen te gaan. Dergelijke woningen worden 'hooghuis' genoemd. Het hele landschap stond vroeger in het teken van het water, in de zekerheid dat er elke generatie wel overlast zou ontstaan door dijkdoorbraken of overvloedig neerslagwater dat niet onmiddellijk weggemalen kon worden. Deze aanpassing aan de terugkerende wateroverlast is één van de belangrijkste cultuurhistorische kenmerken van Lingewaal.[219]

Figuur 99. Voorbeeld van een hooghuis aan de Onderweg in Herwijnen: stenen trappen bij de voor- en zijdeur en hooggelegen woonvertrekken in het voorhuis.

Het grote gevaar voor overstromingen en de overlast van stagnerend oppervlaktewater heeft te maken met de ligging van het gebied. Lingewaal is het westelijkste en laagstgelegen punt van het Gelderse rivierengebied. Dit betekende dat niet alleen de 'eigen' dijkdoorbraken, maar ook calamiteiten elders tot overlast konden leiden. Als er ergens stroomopwaarts (in de Over-Betuwe, Neder-Betuwe, Land van Culemborg of de Tielerwaard) een dijk van de Lek, de Linge of de Waal doorbrak dan liep dit overstromingswater over de binnendijkse gronden met de helling van het terrein mee naar het westen.

[219] Dit hoofdstuk is voor een deel ontleend aan de dissertatie van Aart Bijl, 1997. Het Gelderse Water. Waterstaatkundige en sociaal-economische ontwikkelingen in de polders van de westelijke Tielerwaard (1809-1940).

In Vuren, Dalem en Spijk stond het water dan metershoog tegen de binnenkant van de dijk, terwijl het land in de buurt van de dijkdoorbraak al weer droog kon zijn.

Een andere oorzaak van de wateroverlast was de ligging op de grens van Gelderland en Holland. Holland wilde zijn gebied koste wat kost verdedigen tegen Gelders water. Ten noorden van de Linge lag de Diefdijk die moest voorkomen dat overstromingswater uit de Betuwe via het Land van Culemborg de Vijfherenlanden en de Alblasserwaard zou binnendringen. In noodgevallen werd de dijk door gewapende milities bewaakt zodat de Geldersen de dijk niet konden doorsteken om het water kwijt te raken. Aanvankelijk was de Noorderlingedijk tussen Asperen en Gorinchem ook onderdeel van deze 'hoofdwaterkering'. In 1660 werd een overeenkomst tussen Holland en de Tielerwaard gesloten dat bij hoog water op de Linge het water via de westelijke Tielerwaard werd afgevoerd. Als het water in de Linge een bepaald niveau had bereikt werden de overlaten in de zuidelijke Lingedijk in werking gesteld en stroomde het water het gebied van de huidige gemeente in. In ruil hiervoor financierde Holland de Ambtssluis in Dalem, waardoor het water kon worden afgevoerd naar de Merwede. Toen in 1809 echter de dijken bij Kedichem het begaven en delen van Holland toch onderliepen besloot men de Nieuwe Zuiderlingedijk aan te leggen. Hiermee werd de hoofdwaterkering een stukje zuidelijker gelegd. Dit betekende een verdere verslechtering van de waterstaatkundige situatie in ons gebied. Ook de inrichting van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (vanaf 1815) pakte gunstig uit voor de Hollandse gebieden. Bij de Oude Hollandse Waterlinie waren de Vijfherenlanden en delen van de Alblasserwaard inundatiegebieden die in geval van oorlogsdreiging onder water gezet konden worden. Bij de Nieuwe Hollandse Waterlinie werden het Land van Culemborg en het westelijke deel van de Tielerwaard (ten zuiden van de Nieuwe Zuiderlingedijk) als inundatiegebied ingericht. De Alblasserwaard en de Vijfherenlanden, met de Hollandse steden Asperen en Heukelum, behoorden hier niet meer bij.

Een derde oorzaak van de slechte waterhuishouding waren de steeds hoger oplopende waterstanden op de Waal en de gebrekkige afvoer van de Linge. Bij hoog water op de Waal/Merwede konden de polders Herwijnen en Vuren hun overtollige neerslagwater niet kwijt. De uitwateringssluizen moesten gesloten worden en de bewoners moesten wachten totdat het water op de rivier was gezakt voordat de bemaling weer kon worden hervat. De Linge, die via de vestinggracht van Gorinchem uitwaterde op de Merwede, ondervond grote problemen om haar water te lozen doordat de schutsluis in Gorinchem bij hoog water gesloten werd. In dergelijke gevallen moest de bemaling van de polders van Asperen, Heukelum en Spijk worden gestaakt en stonden de laagste delen van het gebied soms lange tijd onder water. Door de aanleg van het Kanaal van Steenenhoek (vanaf de Linge naar de Merwede) verbeterde de situatie enigszins, maar ook hier werd de sluis bij hoog water op de Linge gesloten. Het Kanaal was in eerste instantie gegraven ten behoeve van de scheepvaart, niet voor de afwatering.

4.4.1 Dijken en kades

De ontginning van het gebied heeft grotendeels plaatsgehad vanaf de oeverwallen van de Linge en de Waal. Aanvankelijk, voor de bedijking, werden alleen de hogere gronden gebruikt. Op de hoge delen van de oeverwallen langs de rivieren lagen de akkers en werden de boerderijen gebouwd. Sloten en greppels voerden het overtollige neerslagwater af naar de rivier of naar de lager gelegen komgebieden.

Zijdwendes en achterkaden

Toen men ook de lager gelegen delen van het terrein intensiever ging benutten moesten de dorpsgebieden tegen overstromingswater worden beschermd. De eerste kaden lagen dwars op de

rivier, aan de oostkant van ieder dorpsgebied. Deze zogenaamde zijdwenden [220]19 beletten de toestroming van water uit de aangrenzende, stroomopwaarts gelegen dorpen en maakten intensiever gebruik van de flanken van de oeverwallen mogelijk. Vaak werd het daarop liggende grasland in bouwland omgezet. De Zeek en de Laar vormden de grens tussen de polders van Hellouw en Gellicum enerzijds en de polders van Herwijnen en Asperen aan de westkant. De Zeiving scheidde de dorpspolders van Asperen/Herwijnen met die van Heukelum en Vuren. De meest westelijke zijdwende, de Dalemse Zeiving die overgaat in de Spijkse Zeiving, is de oostelijke begrenzing van de dorpsgebieden van Dalem en Spijk.

Figuur 100. De Dalemse Zeiving bij fort Vuren.

Een volgende stap vormde de aanleg van een achterkade aan de achterkant van het ontginningsblok, dwars op de zijdwende. Deze bood bescherming tegen het overstromingswater dat door de kommen zijn weg zocht. Hoewel verschillende wegen in Lingewaal 'Achterdijk' heten zijn dit geen van alle echte achterdijken. De enige overgebleven complete achterdijk is de Landscheiding tussen de ontginnings-blokken Heukelum en Leuven.[221] De laatste fase van de bedijking was de aanleg van dijken langs de rivieren.

Doorgaande rivierdijken

De eerste dijkjes langs de rivieren dateren waarschijnlijk uit de elfde eeuw. Men begon verder stroomafwaarts met de eerste dijken langs de grote rivieren. Naarmate er meer dijken kwamen werd het rivierwater er sterker door opgestuwd. Hierdoor moest men ook verder stroomopwaarts tot het

[220] We komen verschillende benamingen voor zijdwenden tegen: zeiving, zeevang, zijve, zijving en zeek.
[221] Een deel van de Bloklandweg en de Nieuwe Steeg maken deel uit van de Achterdijk tussen de Polder Asperen en de Polder Blokland. In het Lingebos is een klein deel van de Spijkse Achterdijk bewaard gebleven.

opwerpen van kaden langs de rivier overgaan. Elk dorp legde aanvankelijk zijn eigen rivierkade aan. Soms sloten die niet goed op elkaar aan waardoor er toch nog rivierwater de komgebieden kon binnendringen.[222] Mogelijk waren de latere Herwijnense Boezem en het zuidelijke deel van de polder Het Broek dergelijke plekken.

De noodzaak van doorgaande rivierdijken had te maken met het intensievere bodemgebruik. De bevolking in ons gebied nam snel toe in de periode tussen 1000 en 1300, dus moest er meer voedsel geproduceerd worden. Ook de lager gelegen gronden werden door de boeren in gebruik genomen, met name de flanken van de oeverwallen die als akker zijn ingericht. Het risico van overstromingen werd groter en het verloren gaan van de oogst moest zoveel mogelijk worden vermeden.

In de 12e en 13e eeuw werden grootscheepse werken uitgevoerd om de dorpsdijkjes tot een doorlopende rivierdijk om te vormen. De afsluiting van de Kromme Rijn in 1122 maakte deel uit van de bedijking van de Lek. Op dezelfde wijze heeft de afdamming van de Linge bij Tiel in 1304 ongetwijfeld een rol gespeeld in het voltooien of verbeteren van de dijkring van de Tielerwaard. De dijkbrief van 1327 geeft aan dat er vanaf die tijd in ieder geval sprake was van een waterstaatkundige eenheid.[223]

Figuur 101. De Zuiderlingedijk tussen kasteel Heukelum en de stad Heukelum.

Polderkaden

De andere categorie van waterkeringen zijn de polderkaden. Ze zijn aangelegd om verschillende bemalingseenheden van elkaar te scheiden (zoals de Achterdijk in Vuren en de Spijkse Tiendweg [224]) of

[222] Harten 1997: 15
[223] Zie Moorman van Kappen e.a. 1977: 43 e.v.
[224] De meeste Tiendwegen stammen uit de middeleeuwen. De Tiendweg in Spijk is echter pas aangelegd in 1770.

liggen op de grens van hogere en lagere gronden (zoals de Tiendwegen van Heukelum en Asperen). Door duikersluisjes konden bemalingseenheden afgesloten worden en konden meer molens worden ingezet om andere delen het eerst droog te malen. Voor de meeste polders gold dat het water van 'hoog' over 'laag' mocht worden uitgemalen: de hogere gronden waren economisch belangrijker (akkerbouw en fruitteelt) en werden het eerst bemalen.[225] In ruil hiervoor betaalden de eigenaren van de lager gelegen gronden minder waterschapslasten.

Kwelkaden en kwelsloten

Niet alleen rondom wielen, maar ook op andere plaatsen treffen we voorzieningen aan om kwelwater te keren en af te voeren. Bij Spijk en Vogelswerf ligt de kweldijk vlak achter de boerderijstrook. In Herwijnen lag een kwelkade met kwelsloot van de Achterweg tot vlak bij de dijk, langs de Peperweg en de Rij- en Uitweg.

Bijzondere kaden zijn de Kweldam van Leuven en de Kweldijk in de polder Dalem. Van deze laatste ligt een klein stukje in de huidige gemeente. Deze kaden zijn aangelegd in de 15e eeuw, toen de Herwijnense Wetering tot stand was gekomen. Uit deze wetering sijpelde veel water weg. Dat was prettig voor de ingelanden van Herwijnen (die hoefden hierdoor minder water uit te slaan op de Waal), maar veroorzaakte overlast bij de aanliggende gronden. De kaden van Leuven en Dalem zijn aangelegd om dit kwelwater te keren.[226]

Zomerkaden

Met het oog op het winterwater legde men de dijken op enige afstand van het zomerbed van de rivier. Hiertussen liggen de uiterwaarden. De uiterwaarden waren belangrijke gronden voor de boeren. Het gras was er van veel betere kwaliteit dan de wei- en hooilanden in de kommen, dankzij het water van de rivier dat bij overstroming vruchtbare slib achterliet. De grotere uiterwaarden werden van een zomerkade voorzien. Enerzijds om de graslanden te beschermen tegen hoog water in de zomer, anderzijds om in het voorjaar het water langer vast te houden zodat er nog meer slib kon neerslaan. Later, in de negentiende eeuw, dienden de zomerkaden ook als bescherming van de steenfabrieken.

4.4.2 Het buitenwater

Het rivierwater, dat door de rivierdijken niet meer via de kommen kon afvloeien, werd 's winters sterk opgestuwd. Bovendien moesten de rivieren het meegevoerde sediment in de eigen bedding afzetten, zodat de bedding en de uiterwaarden geleidelijk opgehoogd werden. Tal van eilandjes ontstonden en bemoeilijkten de scheepvaart en de doorstroming. In strenge winters waren dit de plekken waar zich ijsdammen vormden. Veelvuldige dijkbreuken waren het gevolg [227]26, terwijl de overstromingen veel meer schade veroorzaakten dan vroeger. Hiertegen verweerde men zich door de dijken te versterken en op te hogen. Het resultaat was echter dat een volgende overstroming een grotere catastrofe betekende omdat het water binnendijks nog hoger kwam te staan. Soms kon men zien aankomen dat een dijkgedeelte gevaar liep. In zo'n geval legde men landinwaarts een zogeheten inlaagdijk aan. Ten zuiden van Vuren ligt zo'n inlaagdijk (de Nieuwe Dijk), die in 1771 de functie van de oude Waaldijk overnam.

[225] Bijl 1997: 98-99
[226] Er waren voortdurend ruzies tussen Herwijnen en de aanliggende polders. Op een gegeven moment is afgesproken dat de achtermolens aan de Herwijnense boezem alleen maar mochten draaien als de voormolens ook uitsloegen.
[227] Tot 1850 gemiddeld eens in de 25 jaar.

Figuur 102. De Nieuwe Dijk in Vuren, een inlaagdijk die in 1771 bandijk werd.

Overlaten of hulpgaten

Om Holland tegen het Gelderse overstromingswater te beschermen is in 1285 de Diefdijk aangelegd tussen de Linge en de Lek. Samen met de Noorderlingedijk van Leerdam naar Gorinchem was dit lange tijd de hoofdwaterkering van Holland. De toestand van de Lingedijken was echter een voortdurende bron van zorg. Bij een doorbraak stroomopwaarts in de Betuwe werd het water bij Buren naar de Korne en de Linge geleid. De Aalsdijk en de Burense dijk vormden een soort trechter om overstromingswater naar de Korne en de Linge te geleiden. Dit leidde uiteraard tot hoog water op de Linge. Om de Vijfherenlanden en de Alblasserwaard te beschermen sloten deze gebieden in 1660 een overeenkomst met de Tielerwaard om het water van de Linge via de polders in de westelijke Tielerwaard te laten afstromen naar de Merwede. Hierbij werd bepaald dat de Zuiderlingedijk lager moest zijn dan de noordelijke dijk en dat er overlaten of hulpgaten moesten worden aangelegd. Dit waren dijkgedeelten die konden worden weggegraven en waar meestal geen weg op lag. Er lagen overlaten bij Geldermalsen, tussen Rumpt en Gellicum (beide buiten de huidige gemeente Lingewaal) en tegenover Acquoy, tussen de Zeek en de Nieuwe Steeg.[228] Na de aanleg van de Nieuwe Zuiderlingedijk zijn ook bij Asperen en Heukelum overlaten of hulpgaten aangelegd (zie hieronder bij de Lingewerken).

[228] Harten 1997: 184: *De overlaten bestonden uit een verlaging in de dijk met de vloer (het overloopniveau) op twee voet beneden de kruin van de Noorderlingedijk tussen Asperen en Leerdam. Van de oorspronkelijke dijk bleef slechts een smalle kade ('duickeldam') over, die gemakkelijk weggegraven kon worden. Dit mocht echter pas gebeuren als de Linge een bepaalde stand had bereikt die door peilstenen werd aangegeven die in de sluis van Acquoy, de Waterpoort van Asperen en de Veerpoort van Leerdam waren gemetseld. Alleen de laatste is bewaard gebleven en bevindt zich thans in de stadsmuur van Leerdam.*

Figuur 103. Het hulpgat (overlaat) in de Zuiderlingedijk bij het Fort aan de Nieuwe Steeg.

Het kwam dus geregeld voor dat de laaggelegen gronden in het westelijke deel van de Tielerwaard onder water stonden. Dit moest bij Dalem op de Merwede worden geloosd. In 1660 was hiervoor een grote sluis, de Ambtssluis, gebouwd. De capaciteit hiervan was echter onvoldoende, en om het water snel kwijt te raken waren in de Waaldijk/Merwededijk drie en in de Lingsesdijk ten oosten van Gorinchem twee overlaten aangelegd. Hierdoor kon het water naar de Merwede afstromen, als de waterstanden op deze rivier het tenminste toelieten. Meestal bleef het water weken tot maanden in de polders staan. In sommige jaren vielen de laagste delen van het land in het geheel niet droog.

Figuur 104. Dijkdoorbraken bij Dalem in 1729 ter plaatse van de overlaten op de kaart van de Tielerwaard uit 1787. Bij de pijl staat de Ambtssluis.

De Lingewerken

Na de dijkdoorbraken van 1809, waarbij ondanks de overlaten in de zuidelijke Lingedijk ook de Vijfherenlanden en delen van de Alblasserwaard overstroomden, besloot men de hoofdwaterkering van Holland naar het zuiden te verleggen. Een belangrijk onderdeel van deze zogeheten Lingewerken was de bouw van een keersluis in de Linge bij Asperen en de aanleg van de Nieuwe Zuiderlingedijk. Vanaf de Diefdijk liep de nieuwe waterkering over de (verhoogde) Meerdijk naar de Lingesluis in Asperen, vandaar over de Nieuwe Zuiderlingedijk en bij Vogelswerf over de (oude) Zuiderlingedijk. Men hoopte

hiermee ook de Hollandse steden Heukelum en Asperen en de omringende hogere landbouwgronden te vrijwaren van wateroverlast. Het pakte echter anders uit. Al in 1820 brak de Nieuwe Zuiderlingedijk door en kwamen Asperen en Heukelum onder water te staan. Bij onderzoek bleek dat de ondergrond van de dijk weinig stabiel was door de aanwezige veenlagen en dat de dijk zelf uit ondeugdelijk materiaal was opgebouwd. Daarom werd besloten om bij Asperen en Heukelum overlaten aan te leggen. Hierdoor kon het land ten noorden van de Nieuwe Zuiderlingedijk onder water gezet worden om tegendruk te geven als het gebied ten zuiden van de dijk was ondergelopen. De Asperense overlaat lag bij het Galgenwiel, de Heukelumse in het zuidelijke deel van de Appeldijk, dicht bij de Nieuwe Zuiderlingedijk.

Rivierbeheer na 1850

Eeuwenlang zorgde de gebrekkige afvoer van de grote rivieren voor wateroverlast in het westelijke deel van de delta. In 1809 zetten overstromingen vrijwel het gehele rivierengebied onder water. Grote overstromingen waren er ook in 1820, 1855 en 1861. Rijkswaterstaat, in de Franse tijd opgericht, begreep dat er wat aan gedaan moest worden. Wat de grote rivieren betreft waren er drie majeure problemen: de verdeling van het water tussen Rijn, Waal en IJssel, de toestand van het winterbed en de verschillende punten waar rivieren samenvloeiden.

Ten behoeve van de verdeling van het water over de verschillende rivieren zijn in de achttiende eeuw bij Pannerden werken uitgevoerd, zoals het Pannerdens Kanaal en het Bijlands Kanaal, waardoor onder normale omstandigheden de Waal 6/9, de Lek 2/9 en de IJssel 1/9 van het water krijgt. Deze verdeling is nog steeds van kracht.

De beide andere problemen vergden een grondige aanpak, waar lange tijd op gestudeerd is. De toestand van de rivieren en de wijze waarop deze werden beheerd droeg bij aan de wateroverlast. Op veel plaatsen in de rivieren belemmerden zandbanken, kribben en bossen in de uiterwaarden een vlotte waterafvoer. In de winter en het vroege voorjaar konden zich ijsbarrières vormen die voor opstuwing van het rivierwater en uiteindelijk tot dijkdoorbraken konden leiden.

Daarnaast was ook de loop van de rivieren niet optimaal: op een aantal plaatsen stonden de rivieren met elkaar in verbinding, waardoor hoge waterstanden konden ontstaan waartegen de dijken niet bestand waren. Zo kon bij Heerewaarden het water van de Waal bij hoge waterstanden via een drietal overlaten in de Maas stromen. Bij Woudrichem veroorzaakte de samenvloeiing van de Maas en de Waal veel problemen. Diverse plannen werden gemaakt voor nieuwe riviermonden, afdammen van rivieren en het aanleggen van overlaatsystemen.

Men zocht de oplossing in eerste instantie in de zijwaartse afleiding van hoog rivierwater met behulp van overlaten, zoals hierboven beschreven is. Bevredigend waren deze maatregelen echter niet. In opdracht van minister-president Thorbecke zetten de waterstaatkundige ingenieurs Ferrand en Van der Kun omstreeks 1850 de noodzakelijke verbeteringen van het riviersysteem op papier. Deze behelsden onder meer normalisering van de rivieren, systematische verbetering van de rivierdijken, aanleg van de Nieuwe Merwede en scheiding van de Maas en de Waal.

In 1864 werd begonnen met werkzaamheden aan de Merwede. Door een aantal geulen in de Biesbosch te verbreden en aaneen te sluiten werd een nieuwe rivierarm gevormd die de naam Nieuwe Merwede kreeg. De loop van de oude Merwede werd verbeterd ten behoeve van de scheepvaart.

Hiermee waren de problemen van de samenvloeiing van Maas en Waal bij Woudrichem echter nog niet opgelost. De Maas kreeg een nieuwe, eigen monding door een 24 km lang kanaal te graven tussen Ammerzoden en Geertruidenberg – de Bergse Maas. Via de genormaliseerde en verbrede Amer kon het water van de Maas naar het Hollands Diep stromen. De oude loop van de Maas werd ten westen van Ammerzoden afgedamd; tegelijkertijd werden de overlaten bij Heerewaarden gedicht door de aanleg van de Heerewaardense Afsluitdijk. De werkzaamheden aan de Bergse Maas duurden van 1887 tot 1904.

Het dichten van de overlaten bij Heerewaarden (ca 1900) had tot gevolg dat er vaker hoge waterstanden van de Waal voorkwamen. Veel boerderijen in Herwijnen en Vuren zijn toen nieuw gebouwd of aangepast aan de nieuwe omstandigheden.

Figuur 105. Waaldijk 50 in Herwijnen is een buitendijks gelegen 17e-eeuwse boerderij waar omstreeks 1900 een extra, hoger voorhuis tegenaan is gebouwd, waarschijnlijk als aanpassing aan de hogere waterstanden op de Waal.

Dijkdoorbraken

Op de plaatsen waar de dijken doorbraken, vormden zich kolkgaten (wielen) van soms meer dan 10 meter diep.[229] Daarbij werd zand uit de ondergrond uitgespoeld en in een waaier achter het wiel afgezet.

De zogeheten overslaggronden, die op deze manier ontstonden, vormden overigens door hun hoge ligging en goede bodemkwaliteit aantrekkelijke plaatsen voor akkers of boomgaarden.

Afhankelijk van de omstandigheden werd een wiel binnen- of buitengedijkt. Vooral bij binnengedijkte wielen bleef er vaak via de zandige ondergrond water onder de dijk door binnensijpelen. Dit ging men tegen door om het wiel een kwelkade aan te leggen. Hierdoor kon het waterpeil in het wiel worden

[229] Voor een beschrijving van de wielen in de gemeente wordt verwezen naar Aad Nekeman, 2000. Wielen, resten van drama's, paradijsjes van nu.

verhoogd, zodat er tegendruk tegen het buitenwater ontstond. Ook op plaatsen waar de dijk een stroomrug kruiste legde men vaak zo'n kwelkade aan. Kwel heeft als bijkomend nadeel dat de kans op een dijkbreuk er groter door wordt.[230]

Figuur 106. Het Munnikenwiel, een buitengedijkt wiel ten zuidoosten van Asperen.

4.4.3 Omgang met het binnenwater

Omstreeks 1300 was nagenoeg het hele rivierengebied in cultuur gebracht. De problemen met de waterbeheersing zijn in de loop van de tijden sterk toegenomen. Dit had vier oorzaken. In de eerste plaats kwam het rivierbed, vooral dat van de Waal, door opslibbing hoger te liggen. In de tweede plaats had de stijging van de zeespiegel ook hogere waterstanden op de rivieren tot gevolg. In de derde plaats waren – als gevolg van de toegenomen bevolking – de minder geschikte gronden ook in productie genomen. Deze laaggelegen gronden waren kwetsbaarder voor overstromingen en perioden met veel neerslag dan de hoger gelegen gebieden. En ten vierde had de ontginning van de komgronden bodemdaling tot gevolg. Door de ontwatering klonk de zware klei in, en daar waar veenlagen in de bodem zaten trad zowel klink als oxidatie op. Oxidatie is de langzame omzetting van plantendelen, waaruit veen bestaat, in water en CO_2. Het gevolg hiervan was dat het maaiveld van de komgronden extra ongunstig ten opzichte van de rivieren kwam te liggen. De oeverwallen en de stroomruggen van fossiele rivieren hadden geen last van deze maaivelddaling.

Om zich tegen het water te beschermen legden de laatmiddeleeuwse bewoners kaden en dijken aan in het gebied (zie hierboven, § 4.4.1). De aanleg van doorgaande dijken langs de Waal en de Linge had

[230] Dit verschijnsel wordt wel 'piping' genoemd. Als de kwelstroom bij hoog water te sterk wordt kunnen bodemdeeltjes uit de dijk worden meegevoerd, wat uiteindelijk tot een dijkdoorbraak kan leiden.

echter gevolgen voor de komgronden, die steeds moeilijker hun overtollige neerslagwater kwijt konden. Er moesten weteringen en uitwateringssluizen worden aangelegd om het gebied droog te houden. De introductie van de poldermolens in de 17e eeuw was een belangrijke verbetering in de waterhuishouding.

Figuur 107. Uitloop van de vroegere Broekse Sluis (en nu van het gemaal Broekse Sluis) in de Linge. De Polder Broek had vroeger twee molens om het overtollige neerslagwater uit te malen. Via de Broekse Sluis werd het water in de Linge geloosd.

Afwatering op de Linge

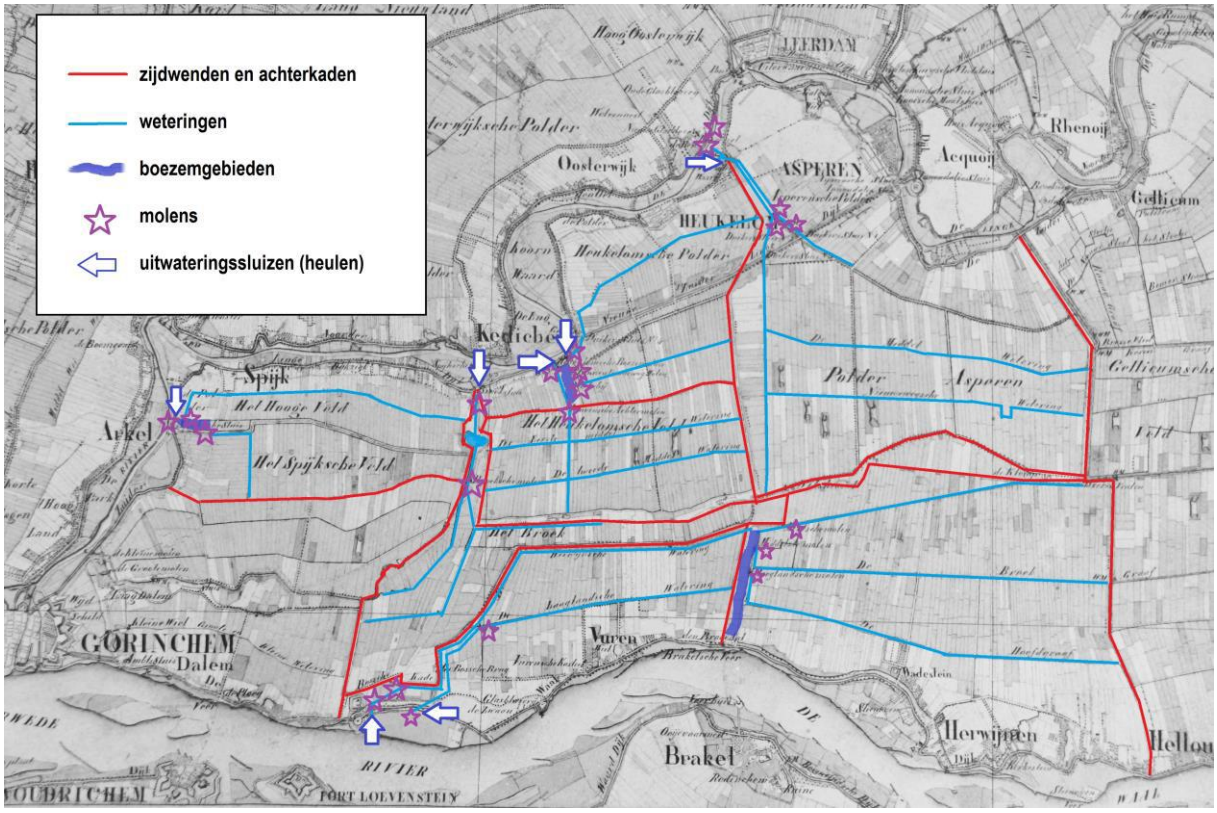
Met uitzondering van Herwijnen waterden alle polders af op de Linge.[231] Dit ging echter steeds problematischer door de vaak hoge waterstanden op de rivier. De Linge moest haar water op de Merwede lozen via de stadgrachten van Gorinchem, maar zodra de rivier teveel water aanvoerde sloot Gorinchem de Korenbrugsluis en was de afwatering helemaal geblokkeerd. Om de situatie te verbeteren waren er in het begin van de 19e eeuw plannen gemaakt om de Linge rond de stad te leiden en ter hoogte van Steenenhoek bij Hardinxveld in de Merwede te laten uitmonden: het Kanaal van Steenenhoek. Dit kanaal kwam in 1818 gereed en het leek erop dat de afstroming van de Linge inderdaad verbeterde. Er werd een extra uitwateringssluis in de Lingedijk gebouwd, de Sprokkelenburgse of Tielerwaardse Hulpsluis, en er waren zelfs plannen om de hele afwatering van de Tielerwaard te vervangen door een centraal uitwateringskanaal naar deze hulpsluis. Dit kanaal is er niet gekomen; ook de sluis heeft maar kort gefunctioneerd.

Ook waren de problemen van de afstroming van de Linge nog niet voorbij. Bij de aanleg van het Kanaal van Steenenhoek speelden scheepvaartbelangen een grotere rol dan het oplossen van de afwateringsproblemen. De dijken van het kanaal waren niet afgestemd op hoge waterstanden en zodra de Linge boven Gorinchem een bepaald peil had bereikt werd de Steenenhoekse Kanaalsluis gesloten. In 1866

[231] In 1826 heeft ook Vuren zijn afwatering verlegd naar de Linge via het Vurens Kanaal.

kwam een stoomgemaal gereed om het water uit het Kanaal van Steenenhoek op de Merwede uit te slaan. Hierdoor verbeterde de afwatering van de Linge aanmerkelijk.

4.4.4 De afwatering van de polders

Figuur 108. De waterhuishoudkundige situatie omstreeks 1850, ingetekend op de Topographische en Militaire Kaart van Nederland.

Herwijnen

De afwatering van de Polder Herwijnen vond plaats door drie vrijwel oost-west lopende weteringen: de Mert [232], de Broekgraaf en de Hoofdgraaf. Het dorp zelf waterde af via een brede kwelsloot met kwelkade aan de voet van de Waaldijk.

[232] Niet te verwarren met de huidige weg Mert, die in het kader van de ruilverkaveling is aangelegd. De wetering de Mert lag ten noorden hiervan.

Figuur 109. De kwelsloot en kwelkade in Herwijnen. Detail van de rivierkaart uit ca 1840 (bron: pdokviewer.pdok.nl).

De kwelkade heeft in de loop van de 18e eeuw haar waterkerende betekenis verloren. Op de rivierkaart van ca 1840 is te zien dat bij het kasteelterrein van de Blauwe Toren of Drakenburg een deel van de kade ontbreekt (bij de bruine pijl). De kwelsloot behield zijn functie als opvang en afvoer van opkwellend grondwater. Bij Braadaal kwam de sloot uit in de Herwijnense Boezem.

In het westen van de polder werd het overtollige water uitgeslagen op de Herwijnense Boezem. In 1850 stonden er drie poldermolens: de Hoogelandse Molen, de Middelste Molen en de Mertse Molen. Vroeger werd het water op de Waal geloosd bij de herberg Den Braai Aal (Braadaal). Later, in de 15e eeuw is de Herwijnense Wetering aangelegd en werd het water aan de westkant van Vuren geloosd. Aan het eind van de wetering stonden twee voormolens die het water opmaalden waarna het via een uitwateringssluis naar de Waal stroomde. Het hoge water op de Herwijnense Wetering zorgde voor overlast door kwel.[233] Om deze problemen tegen te gaan is de Leuvense Kweldijk aangelegd.

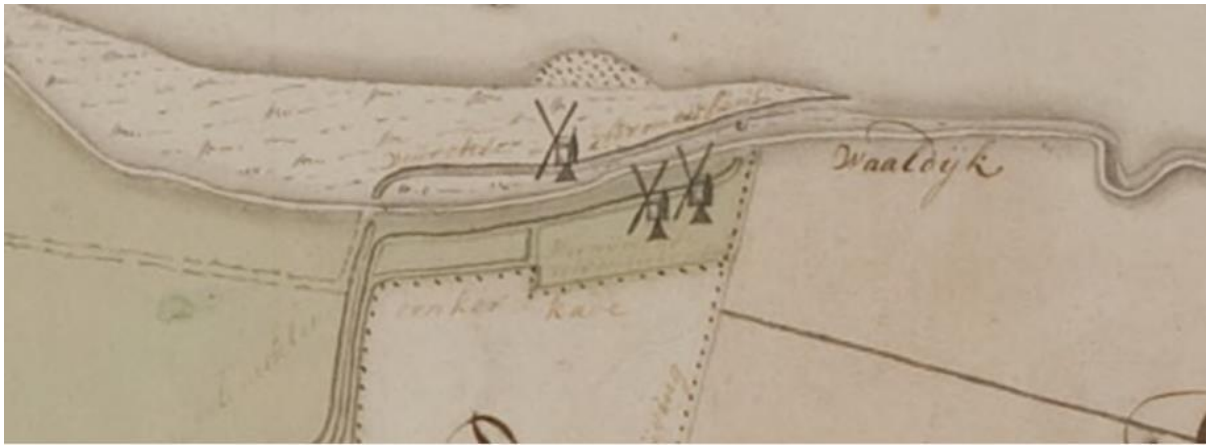
De uitwatering op de Waal was gebrekkig, zeker na de aanleg van fort Vuren, dat de wind uit de zeilen van de voormolens haalde. De uitwatering verleggen naar de Linge, wat door de aanleg van het Kanaal van Steenenhoek in 1818 aantrekkelijk zou zijn, werd tegengegaan door de Polder Heukelum, waar de waterloop doorheen moest om bij Asperen op de Linge te kunnen lozen.

De oplossing werd gevonden in de bouw van een stoomgemaal bij de uitmonding van de Herwijnense Wetering bij Vuren. Op 1 april 1857 was het gemaal klaar: het eerste stoomgemaal in de Tielerwaard. In 1929 werd een nieuw ruwoliegemaal gesticht aan de Braadaal, dus op het oude uitwateringspunt.

Vuren

De Vurense Polder waterde tot 1826 af op de Waal. Het water verzamelde zich in de Laaglandse Wetering, werd door de Vurense Veldmolen uitgeslagen op een waterloop parallel aan de Herwijnense Wetering. Door een heul (uitwateringssluis) kwam het water buitendijks. Daar stond een buitenmolen die het water – als de waterstand op de Waal dat nodig maakte - uiteindelijk op de Waal uitsloeg.

[233] Veel problemen kwamen voor als de achtermolens het water in de boezem en de Herwijnense Wetering opmaalden en de voormolens (en later het gemaal) niet draaiden. Door het hoge water in de wetering ontstond er wateroverlast als gevolg van kwel. Het heeft tot in de twintigste eeuw geduurd voordat de problemen opgelost waren.

Figuur 110. De buitenmolen van de Polder Vuren en de beide voormolens van Herwijnen op een kaart uit 1721.

Spijk

Het dorpsgebied van Spijk bestond uit twee polders: het Hooge Veld tussen de Lingedijk en de Tiendweg, en het Spijkse Veld tussen de Tiendweg en de Achterdijk (ter plaatse van de huidige A 15). Het Spijkse Veld had geen centrale wetering, het water liep via diverse waterlopen naar het westen, ging met een duiker onder de Spijkse Steeg door en werd daar door één van de Spijkse molens in een kleine boezem gemalen. In het Hooge Veld lag de Kleine Wetering die het water eveneens naar deze boezem voerde. Via de Spijkse Sluis in de Lingedijk stroomde het water de Linge in. Een voormolen in de uiterwaard sloeg het water op de Linge uit bij hoge waterstanden.

De uiterwaard in de grote meander van de Linge, waar tussen 1850 en 1900 een steenfabriek was opgericht, had in 1900 een eigen molen om het poldertje binnen de zomerdijk droog te houden.

Figuur 111. De kaart van Spijk uit 1709 van Anthony van Weel, in 1775 bijgewerkt door zijn zoon Johannes. De afwatering van de Polder Spijk vond plaats door twee achtermolens en één voormolen in de uiterwaard van de Linge. Het noorden is onder (bron: De Jong 2001).

Polder Asperen

Het Lage Veld van Asperen (deel van de Polder Asperen) wordt doorsneden door de Middelwetering en de Nieuwewegse Wetering, die beide oost-west lopen. De Oudewegswetering langs de Detsteeg (vroeger Oude Weg geheten) en De Vliet of Asperense Wetering voerden het water in noordelijke richting af. Het water van de Oudewegswetering liep door een duikersluis onder de Tiendweg door en kwam daar uit in de wetering langs de Tiendweg die voor de afwatering van het Hooge Veld zorgde.

Deze waterloop had een duikersluis in de Nieuwe Zuiderlingedijk (Duikersluis nr. 1) en de Grote Watermolen sloeg het water uit op de voorboezem. Het water van de Vliet of Asperensche Wetering liep eveneens door een duikersluis (Duikersluis nr. 3) [234] onder de Nieuwe Zuiderlingedijk door en werd door de Dikke Molen uitgeslagen op de voorboezem. Een derde molen (de Kleine Molen) aan de boezem ontwaterde het gebied ten westen van de stad Asperen.

Het water van de boezem kwam, via een heul of uitwateringssluis in de (oude) Zuiderlingedijk, uit in de Hoenderwaard en liep bij laag water op de Linge rechtstreeks de rivier in. Als het water op de Linge te hoog stond werd gebruik gemaakt van een buitenmolen (rond 1880 zelfs twee buitenmolens) om het water op de Linge uit te slaan. Als het water op de Linge nog hoger kwam en de kades van de voorboezem overstroomden moest de heul in de Lingedijk dichtgezet worden.

Figuur 112. De uitwatering van de polder Asperen vond plaats door drie achtermolens en twee buitenmolens in de uiterwaard van de Linge.

Heukelum /Leuven

Het Heukelumse Veld of Leuvense Veld ligt tussen de Leuvense Kweldijk en de Landscheiding. Twee oost-west weteringen doorsnijden de polder: de Eerste en Tweede Middelwetering. Het water wordt afgevoerd door de haaks hierop staande Leuvense Achtervliet. Door een duiker in de Landscheiding stroomde het water naar de Leuvense Achtermolen, die het water uitsloeg op de Leuvense Voorvliet.[235] Via de Leuvense voormolen belandde het water via een heul in de Linge.

Naast deze uitwatering lag de Heukelumse Boezem. In deze boezem kwam het water terecht van het land tussen de Tiendweg en de Landscheiding, waar de Dovewetering het water naar de poldermolen Stabij voerde. Tenslotte waterde ook het gebied van de Binnentiendweg (ten noorden van de Tiendweg) op de boezem af. Via de Kleine Wetering werd het water door de Nieuwe Zuiderlingedijk gevoerd (Duikersluis nr 4) en door twee molens op de boezem gemalen. Door de Heukelumse Boezemsluis kwam het water in de Linge.[236]

Ook de polder Het Broek behoorde tot Heukelum en waterde in noordelijke richting af. Via een oost-west lopende wetering werd het overtollige water van het smalle deel van de polder, tussen de Herwijnense Wetering en de Leuvense Kweldijk, naar het westen afgevoerd tot bij de Spijkse Zijving. Het zuidelijke deel van de polder waterde af door een wetering die evenwijdig aan de Dalemse Zeiving

[234] De tussenliggende Duikersluis nr 2 in de Nieuwe Zuiderlingedijk voerde het water af van het kleine poldertje Vijfhoeven.
[235] Tegenwoordig is de Leuvensche Achterwetering doorgetrokken naar het gemaal Lingewaal , dat staat op de plaats van de vroegere Broeksche Sluis.
[236] In de 19e eeuw zijn de twee vlak naast elkaar gelegen uitwateringssluizen door één sluis vervangen.

naar het noordoosten stroomde. Bij de Broekse molen kwamen de beide weteringen bij elkaar. Het water werd hier opgemalen in het boezemgebied waar thans nog het Broekse Wiel ligt, tussen de Zijving en de Molenaarskade. In Vogelswerf stond de voormolen. Door de Broekse Sluis (bij het huidige gemaal) kwam het water ter hoogte van de Spijkse Waard in de Linge.

Figuur 113. Afwatering van de Heukelumse Polders. Links de achter- en voormolen van de Polder Het Broek, rechts de twee molens van het Leuvense veld en de drie molens aan de Heukelumse boezem. Landkaart van de TielerWaard, 1787 (bron: Gelders Archief).

Het systeem van de buitenmolens

Verschillende polders maakten gebruik van voormolens in de uiterwaarden van Waal of Linge, de zogeheten buitenmolens.

Het systeem werkte als volgt. Het overtollige polderwater werd door één of meer achtermolens in een boezem of tussenwetering gemalen. Via een heul (uitwateringssluis) in de rivierdijk kwam het water in de uiterwaard in een met kaden omgeven buitenboezem. Bij laag water op de Waal of de Linge kon het water rechtstreeks de rivier in stromen. Als de waterstand op de rivier wat hoger was kon het polderwater via de buitenmolen uitgeslagen worden. Kwam het water van de rivier zo hoog dat de kaden van de buitenboezem onderliepen, dan moest de heul worden gesloten en moest men wachten tot het waterpeil van de rivier weer daalde.

4.4.5 Aanpassingen aan de wateroverlast

Het toenemende overstromingsgevaar door de dijkbouw en de problemen met het binnenwater leidden ertoe dat men kunstmatige heuvels (hier woerden genoemd, soms ook werven, pollen of huchten) ging opwerpen. Deze woerden dateren dus van na de dijkaanleg, in tegenstelling tot de terpen en wierden in het noorden van het land. De woerden op de oeverwallen werden geleidelijk opgehoogd en groeiden soms bijna of geheel aan elkaar. In Herwijnen is dat bijvoorbeeld bij de Molenstraat en het oostelijke deel van de Achterweg het geval. Bij Spijk en Vogelswerf zijn woerden opgeworpen na de aanleg van de Nieuwe Zuiderlingedijk. In de komgebieden van Lingewaal zijn alleen bij Leuven woerden opgeworpen. Ook kasteel Leyenburg stond op een heuvel.

In het rivierengebied staan middeleeuwse kerken ook vaak op een verhoging. Deze dienden kennelijk als vluchtheuvel voor mens en dier bij overstromingen. Dit is bij de kerken van Spijk, Heukelum en Asperen het geval. De kerken van Herwijnen en Vuren [237] zijn in het begin van de 19e eeuw nieuw gebouwd aan de dijk. De oude kerken hadden ten gevolge van overstromingen van 1799, 1809 en 1820 grote schade opgelopen. Vermeldenswaard als voorziening bij overstromingen zijn tenslotte de schuurberg, de vloedschuur en het hoge huis of hooghuis. De schuurberg is een hooiberg waarvan het onderste deel opgemetseld is. Deze ruimte werd benut als kippenhok, varkensschuur of berging. Hierboven werd het hooi opgeslagen, dat op die manier droog bleef bij wateroverlast. Een vloedschuur is een stal die hoger staat dan het woonhuis of een verhoogde vloer heeft. De merkwaardige zijvleugel van Waaldijk 18 in Herwijnen (De Vleugelslag) is gebouwd als vloedschuur. In een hooghuis zijn de voordeur en de woonvertrekken hoog gelegen, vaak boven één of meer kelders. Met een stenen trap bereikt men de voordeur.

Figuur 114. Schuurberg bij Waaldijk 215 in Herwijnen.

[237] Net als de kerk van Dalem en mogelijk ook die van Hellouw.

Figuur 115. De woerd of hucht van Achterweg 4 in Herwijnen. Vroeger stond hier de Drakenburgse toren.

4.4.6 Gemalen

De polders van Lingewaal gingen geleidelijk over tot stoombemaling. Herwijnen had de spits afgebeten in 1857, daartoe gedwongen door het feit dat de aanleg van Fort Vuren de wind uit de zeilen van de Herwijnense voormolens had gehaald. Spijk ging als laatste over op stoombemaling in 1913. De gemalen van Asperen en Spijk zijn bewaard gebleven, het oude gemaal van Herwijnen bij Fort Vuren is een ruïne. Omstreeks 1960 is de waterhuishouding in de gemeente grondig herzien in het kader van de ruilverkaveling Tielerwaard-West. Al het overtollige water wordt nu afgevoerd naar gemaal Broekse Sluis bij Vogelswerf en daar uitgeslagen op de Linge.

Figuur 116. Restanten van het Herwijnense stoomgemaal bij Fort Vuren.

4.4.7 Samenvatting

In grote lijnen kunnen we de volgende fasen in de waterbeheersing onderscheiden:

- De periode van vrije afstroming (vroege middeleeuwen).
- Aanleg van zijkaden (zijdwenden of zuwen) en achterkaden rondom individuele dorpsgebieden (11e – 13e eeuw).
- Aanleg van doorgaande dijken langs de rivieren (13e eeuw). Bouw van uitwateringssluizen.
- Vergroting van de bergingscapaciteit van de watergangen in de polders: verbreding van bestaande en de aanleg van nieuwe weteringen.
- Toepassing van molenbemaling (vanaf de 17e eeuw). Hiervoor werd de waterstaatkundige structuur plaatselijk aangepast: molenweteringen werden gegraven, er werden molens gebouwd en boezemgebieden ingericht.
- Toepassing van gemalen (vanaf de tweede helft van de 19e eeuw).
- Herziening van de afwatering in de ruilverkaveling (tweede helft 20e eeuw).

4.5 Vestingwerken en de Nieuwe Hollandse Waterlinie

4.5.1 Asperen en Heukelum

Figuur 117. De deels gereconstrueerde Waterpoort van Asperen.

De steden Asperen en Heukelum hadden in de middeleeuwen aanvankelijk een omwalling. De omwalling werd in de veertiende en vijftiende eeuw vervangen door een stadsmuur, die later aan de binnenzijde werd voorzien van een wal. De muren werden op regelmatige afstand voorzien van halfronde muurtorens, die in Asperen nog gedeeltelijk bewaard bleven aan de oost- en zuidkant. Buiten de muren lag een brede gracht. Bij de doorgang van de belangrijkste wegen werden poorten gebouwd die aanvankelijk een eenvoudige rechthoekige vorm hadden (de Oostpoort van Heukelum en Heukelumsepoort in Asperen). Op de kaart van Blaeu (ca 1650) is te zien dat alle vier de 'steigers' van Heukelum een doorgang in de stadsmuur hadden.

De poorten werden voorzien van voorpoorten (Gorkumsepoort in Heukelum, Gellicumsepoort in Asperen). Bij de intrede van het zware kaliber geschut werden muren en torens verlaagd en zijn de muren aan de binnenzijde voorzien van een wal. Deze muur en wal hadden ook een waterkerende functie. De poorten zijn afgebroken [238] en de stadsmuren zijn in de 19e eeuw met grond bedekt. In de tweede helft van de 20e eeuw zijn de muren en torens van Asperen blootgelegd en gedeeltelijk opgemetseld. Naast de beide landpoorten had Asperen ook twee waterpoorten aan het begin en het eind van de Min. De waterpoort aan de zuidwestkant is in 1978-82 gedeeltelijk gereconstrueerd. Van de Begijnepoort, de waterpoort bij kasteel Waddestein, zijn geen zichtbare delen overgebleven. Van de stadsmuur in Asperen zijn de westkant (aan de Linge) en de zuidkant bewaard gebleven en deels gerestaureerd. Aan de oostkant is de muur waarschijnlijk nog wel aanwezig onder een aan de buitenkant van de muur opgeworpen wal. Dit is ook het geval aan de zuidzijde van Heukelum. In de tweede helft van de 19e eeuw zijn de grachten van beide steden grotendeels gedempt. De stadsgracht van Heukelum is in de jaren 1969-70 gedeeltelijk opnieuw uitgegraven.

4.5.2 De Nieuwe Hollandse Waterlinie

De Nieuwe Hollandse Waterlinie vormde een megaverdedigingswal voor West-Nederland en lag in een grote boog om de huidige Randstad heen. In de Oude Hollandse Waterlinie uit de 17e eeuw waren enorme oppervlakten aangewezen als inundatiegebieden. In onze omgeving waren dat de westelijke Tielerwaard [239]38, de Vijfherenlanden en grote delen van de Alblasserwaard. De bestaande vestingsteden waren de belangrijkste militaire steunpunten. Hier en daar waren aarden versterkingen aangebracht op belangrijke toegangswegen. Zo lagen er bij Asperen aan weerskanten van de Linge de in 1794 aangelegde aardwerken Castor en Pollux. In die tijd waren er al ideeën om de inundatiegebieden te verkleinen en de verdedigingszone naar het oosten te verleggen. Toen men in 1815 begon met de aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie gebeurde dit ook. De hoofd-weerstandslijn (de belangrijkste verdedigingslijn) kwam dwars door Lingewaal te liggen [240], waarbij men gebruik maakte van de in 1809 aangelegde Nieuwe Zuiderlingedijk. Bij de Lingesluis in Asperen zijn inundatiesluizen gebouwd om het Land van Culemborg aan de noordkant en de westelijke Tielerwaard in het zuiden blank te zetten. De Vijfherenlanden en de Alblasserwaard zouden daarmee niet meer onder water gezet hoeven te worden voor de landsverdediging. Ook Heukelum en Asperen zouden droog blijven.

[238] De Heukelumse en Gellicumse Poort in Asperen zijn al in 1646 (deels?) gesloopt (bron: Van Maanen 1995: nr 472).
[239] De hele huidige gemeente Lingewaal was inundatiegebied van de Oude Hollandse Waterlinie.
[240] Will 2002

Figuur 118. De inundatiesluis in de zuidelijke Lingedijk bij Asperen.

Vanaf 1815 tot in 1940 is er aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie gewerkt. Het Fort bij Asperen, aan de noordkant van de Linge op de plaats van de aarden verschansing Castor, is gebouwd in 1848. Op de plek van Pollux werd de 'Wapenplaats' ingericht. Dit was in feite een klein aarden fort zonder gebouwen. Rondom de Wapenplaats groef men een brede gracht. Beide verdedigingswerken waren bedoeld om de Lingesluis en de inundatiesluizen te verdedigen. Ingeval van oorlogsdreiging werd de Lingedijk voor het verkeer afgesloten en moest het verkeer de omleidingsweg ten westen ervan gebruiken. Fort aan de Nieuwe Steeg is in 1878 gebouwd om een onoverzichtelijke bocht van de Linge te bestrijken. In het zuiden werd het Fort bij Vuren gebouwd (1844) op de Waaldijk tussen Dalem en Vuren. De toren van dit fort ligt precies in het hart van de dijk, die naar het zuiden is verlegd. Ten noorden van het fort ligt nog een extra versterking in de vorm van een redoute. Samen met de versterking bij Loevestein bestreek dit fort de Waal, het diende tevens voor de verdediging van Gorinchem en van de inlaatsluis bij Dalem. Tussen de Waaldijk bij Dalem en de Wapenplaats bij Asperen vormde een stelsel van kades en dijken de hoofdweerstandslijn, die tevens de westelijke begrenzing van de inundaties was. Van zuidwest naar noordoost waren dit: de Lingsesdijk, de kade langs het Vurens Kanaal, de Spijkse Zijving, de Zuiderlingedijk bij Vogelswerf en de Nieuwe Zuiderlingedijk. In 1914 werd het zuidelijke deel van de hoofdverdedigingslijn gelegd bij de Dalemse Zeiving. Recent is een deel van deze Dalemse Zeiving, die bij de ruilverkaveling was geëgaliseerd, weer gereconstrueerd.

Ten zuiden van Asperen werd in 1845 aan de Nieuwe Zuiderlingedijk een batterij aangelegd. Ook bij de Broekse Sluis in Vogelswerf verscheen een batterij.

In de Eerste Wereldoorlog en in de jaren ’30 van de twintigste eeuw zijn overal langs de linie betonnen groepsschuilplaatsen en kazematten aangelegd. Van een groepsschuilplaats in Heukelum wordt gezegd dat de bekisting in mei 1940 net was weggehaald toen de Duitse vliegtuigen naar het westen overvlogen. Van de bouw van drie andere groepsschuilplaatsen, die nog op het programma stonden, is toen maar afgezien…

Al met al is het militaire landschap in Lingewaal buitengewoon imposant en goed bewaard gebleven.

Figuur 119. Resten van een kazemat aan de Lingedijk.

Figuur 120. Fort aan de Nieuwe Steeg, thans beter bekend als het Geofort.

Figuur 121. De Nieuwe Zuiderlingedijk met twee groepsschuilplaatsen en op de voorgrond Duikersluis nr 4, die gesloten werd bij inundaties.

4.6 Kastelen en buitenplaatsen

Precies tien kastelen stonden er ooit in Lingewaal. Het is dan ook altijd een grensgebied geweest tussen Gelre en Holland. En daartussen lag ook nog eens het Land van Arkel, dat in de 14e eeuw een steeds onafhankelijkere positie in ging nemen. Veel van de kastelen in de gemeente zijn door telgen van de familie Van Arkel gesticht of in hun bezit geweest.

Asperen had twee kastelen. Aan de westkant van de stad lag kasteel Waddestein of Wadeburg, gesticht door een zijtak van de familie Van Arkel. In 1204 is het kasteel door de graaf van Holland verwoest en vervolgens weer opgebouwd.

Otto van Asperen droeg het huis in 1299 op aan de graaf van Holland.[241] Hij ontving het in leen met de bepaling dat er naast Wadeburg geen versterkt huis in het gerecht Asperen zal worden gebouwd. Het kasteel is in 1672 door de Fransen opgeblazen. Bij recente graafwerkzaamheden (begin 2016) zijn delen van de fundering blootgelegd.

Aan de bepaling van de graaf van Holland heeft men zich niet gehouden, want in 1329 is sprake van kasteel Lingestein dat oorspronkelijk bezit was van de heer van Arkel. Uit de leenregisters is bekend dat het ten oosten van de stad, in de Linge heeft gelegen. In 1378 werd een voorburcht vermeld. Wat er met dit kasteel is gebeurd is niet bekend. Op de kaarten van 1549 en 1560 (Jacob van Deventer) komt het niet meer voor.

[241] Kort 1989/1990. Jas e.a. 2013: 274 geeft een andere zienswijze.

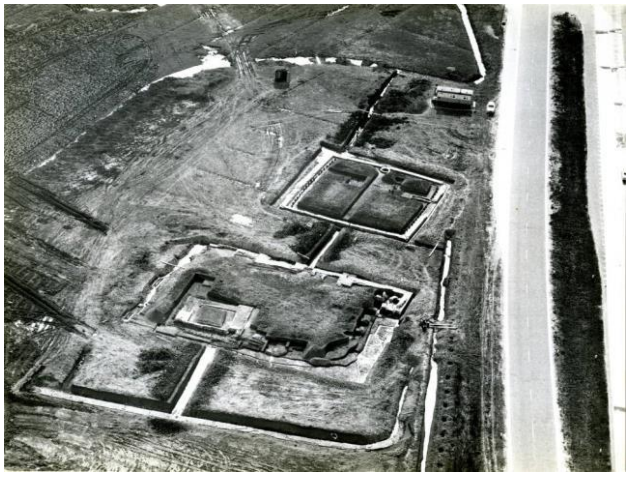

Figuur 122. Bij de aanleg van een waterberging in Asperen in 2016 kwamen de resten van kasteel Waddestein tevoorschijn.

Omstreeks 1430 brak een roerige periode aan in de geschiedenis van Asperen. Toen Elburga van Asperen overleed, die gehuwd was geweest met Dirk van Polanen, ontstond er een conflict over het eigendom van het kasteel en de heerlijkheid Asperen tussen de families Van Arkel en Van Polanen. Asperen werd in tweeën gedeeld, hetgeen tot diverse problemen leidde. Ingrijpen van hogerhand, in dit geval door de graaf van Holland, maakte hier een eind aan en in 1489 werden de twee delen van Asperen weer verenigd onder één heer.[242]

Raadsels omgeven het verdwenen kasteel Merenburg, later Leyenburg genoemd. Terwijl alle andere kastelen in Lingewaal aan of bij de Linge of de Waal stonden heeft men de Leyenburg midden in het land gebouwd, vlakbij de inmiddels ook verdwenen buurtschap Leuven. Het huis Merenburg is vóór 1329 gebouwd of herbouwd door een telg van de familie Van Heukelum, een zijtak van het geslacht Van Arkel. In dat jaar werd het kasteel in leen opgedragen aan de Graaf van Holland. Niet lang daarna kwam het in bezit van het geslacht Van Leyenburg, waaraan het zijn latere naam dankt. In 1448 vererfde de Leyenburg op het geslacht Van Zwieten. Het kasteel is in 1467 ingenomen door de heer van Heukelum. In 1527 kwam de heerlijkheid Leyenburg aan Gerard van Arkel, heer van Heukelum. Zo ontstond de situatie dat Leyenburg een dubbelheerlijkheid werd met Heukelum.

[242] Harten 1997: 54-55

Figuur 123. Luchtfoto uit 1964 van de opgraving van kasteel Leyenburg, voor de verbreding van de A15 en de aanleg van de op- en afritten bij Vuren.

Het was een imposant complex: het kasteel bestond uit een voorburcht van 25 x 25 meter en een hoofdburcht van 30 x 40 meter.[243]42. Beide gebouwen waren omgeven door een brede gracht. Het kasteel raakte geleidelijk in verval. Het laatste opgaande muurwerk zou zijn afgebroken in 1872, hoewel op de Topografische en Militaire kaart van ca 1850 hiervan al niets meer is aangegeven. De heuvel waarop het kasteel heeft gestaan is in 1910 afgegraven, waarbij men nog restanten van muren gesloopt schijnt te hebben. Bij de aanleg van de A15 is archeologisch onderzoek verricht naar de voorburcht, de hoofdburcht en de fundering van de houten brug die beide verbond. In het huidige landschap is niets meer dat aan het kasteel herinnert.

Blijft de vraag waarom men hier, in het drassige en vrijwel onbewoonde gebied, zo'n groot kasteel heeft gesticht. Was het als een strategisch punt in het grensgebied tussen Holland en Gelre, of had het kasteel te maken met de ontginning van het restgebied Broek?

Kasteel Tumelenborch of kasteel Vuren wordt voor het eerst genoemd in 1326. De eigenaar was Otto I van Asperen. Het kasteel werd in 1672 ernstig beschadigd door de Fransen, niet duidelijk is of het daarna nog is hersteld. De heerlijkheid Vuren werd in 1734 verenigd met de heerlijkheid Dalem.[244] Toen werd Otto Roeleman Frederick van Bylant eigenaar. Hij liet de ruïne afbreken en een groot landhuis met park eromheen aanleggen. Deze situatie is ook te zien op de kadastrale minuut uit 1825. In 1822 kocht Jan Viruly de beide heerlijkheden en werd zo eigenaar van de complete dorpsgebieden Vuren en Dalem, meer dan 1060 hectare, de steenfabriek en de glasblazerij. Zijn kleinzoon, eveneens Jan Viruly geheten, was de schoonzoon van Jan Egbert van Gorkum, die op de oude begraafplaats van Vuren zijn laatste rustplaats kreeg (zie hiernavolgende kadertekst).

Kasteel Merkenburg in Heukelum is omstreeks 1270 gesticht door Otto I van Arkel en Heukelum. Van het middeleeuwse kasteel is alleen de poorttoren van de hoofdburcht bewaard gebleven, de overige delen van de hoofdburcht en de voorburcht zijn in de loop van de 17e eeuw afgebroken. Het kasteel werd toen al enige tijd niet meer bewoond. In 1734 werden de heerlijkheid en de restanten van het kasteel verkocht aan Johan van der Stel, die tussen 1737 en 1740 het huidige huis liet bouwen waarin

[243] Blom: tijdschrift Oud Leerdam. Jrg. 2, nr. 1
[244] Harten 1997: 56

de oude poorttoren is opgenomen. Tevens werd een park in formele stijl aangelegd, waarbij gebruik gemaakt werd van de 16e-eeuwse laanstructuur.

Figuur 124. Twee tekeningen illustreren de verandering van Kasteel Merkenburg. Hierboven een tekening van A. Rademaker uit ca 1710 naar een ouder origineel.

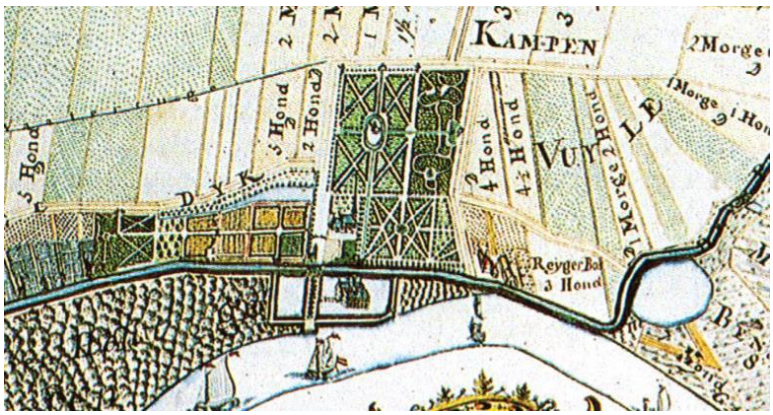
Figuur 125. Tekening van De Schepper uit ca 1750 (bron: particuliere collectie).

In deze tijd zijn ook de beide bouwhuizen gerealiseerd op het voorplein. In de 19e eeuw, toen het bezit was overgegaan naar de familie Fabricius, is het park omgevormd in landschapsstijl. Freule Clara Anna Elisabeth, de laatste vrouwe van Heukelum uit de familie Fabricius, heeft een belangrijk stempel op het stadje gedrukt. Zij stichtte in 1881 een christelijke bewaarschool en in 1884 een hofje voor bejaarde alleenstaande vrouwen aan de Groenewal. Dertig jaar later liet zij de School met de Bijbel aan de Torenstraat bouwen.

Figuur 126. Huis en park van Merkenburg in 2016.

Het kasteel van Spijk wordt voor het eerst vermeld in 1450. Het huis lag buitendijks in de uiterwaard van de Linge. Rondom het huis lag een brede gracht, waarvan de waterstand met een sluisje geregeld werd. Binnendijks stond het poorthuis en vanaf de Lingedijk liep een dijkje en vandaar een houten brug naar het kasteel. Oost van het dijkje bevond zich een rechthoekige vijver. Aan de overkant van de Lingedijk, binnendijks dus, lag het kasteelpark met moestuinen, siertuinen en bosschages. Grotendeels aangelegd in formele stijl, maar een deel van het park was in 1775 al in vroege landschapsstijl ingericht.

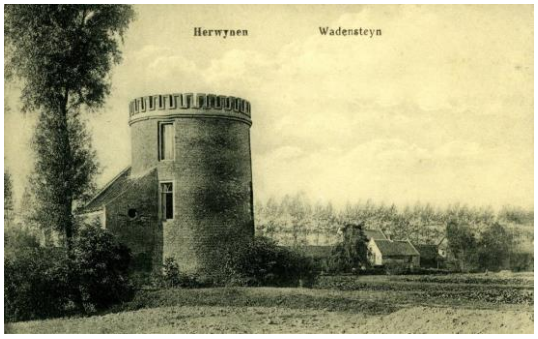

Figuur 127. De parkaanleg bij het kasteel van Spijk in de 18e eeuw. Kaart van Anthony en Johan van Weel, 1709/1775. Het noorden is beneden (bron: De Jong 2001).

Figuur 128. De Zuiderlingedijk, kerk en kasteel van Spijk vanuit het westen. Tekening van Hubert Pieter Schouten (1714-1755) met als titel 'Kasteel en dorp Spijk van agtere' (bron: Koninklijke Bibliotheek).

In 1814 werd kasteel van Spijk voor afbraak verkocht. De eigenaars, familie Sweerts de Landas, verhuisden na de verkoop van het kasteel naar herenhuis of buitenplaats Dijkzigt (ook wel 'Huis te Spijk' genoemd), dat zij in 1814 hebben laten bouwen. In 1856 bleek dit buiten te bestaan uit het grote herenhuis, koetshuis, stallen, koepel, moestuinen, boomgaarden en bouwland. In 1884 is in het huis een sigarenfabriek gesticht, die echter maar tien jaar heeft bestaan. In 1894 werd Dijkzigt afgebroken.[245]

Figuur 129. Prentbriefkaart van de toren van Wadenstein in Herwijnen, begin 20e eeuw.

Herwijnen bezat maar liefst vier kastelen. Drakenburg of de Blauwe Toren stond op de plek van de boerderij Achterweg 4, op de hoek van de Achterweg en de Molenstraat. Het was een ronde woontoren met een kelder en twee woonlagen en dateert uit het eind van de 14e eeuw. De familie Van Leyenburg liet het bouwen. In 1496 kocht Johan van Herwijnen het kasteel. Het gebouw is afgebroken in 1822 en in de plaats daarvan werd de huidige boerderij gebouwd. Een deel van de omgrachting is bewaard gebleven in de vorm van de sloten rond het erf. Bij de overige drie kastelen is de familie van Herwijnen eveneens nauw betrokken geweest. Alle drie zijn ze de zetel van de heerlijkheid Herwijnen geweest.

[245] De Jong 2001: 139-141

Het oudste is Wadenstein of Wayenstein [246], in 1402 ‘die alde hofstat tot Herwinen’ genoemd, die mogelijk rond 1300 door Gijsbert van Herwijnen is gebouwd. Het kasteel had een woontoren op de zuidwesthoek en een grote woonvleugel op de voorburcht. Het geheel is voor het grootste deel rond 1860 gesloopt. De zuidoostelijke hoektoren bleef staan, maar die werd in 1944 door de Duitsers opgeblazen. Een deel van de buitengracht is bewaard gebleven en de contouren van de binnengracht zijn op het voormalige kasteelterrein (nu weiland) nog zichtbaar.

Figuur 130. De Herwijnense kastelen, weergegeven op de Landkaart van de Tielerwaard uit 1787. Links kasteel Wayenstein, aan de Achterweg de toren van Drakenburg en bij de toenmalige kerk de Engelenburg en buitendijks het huis Frissenstein (bron: Gelders Archief, 0509 kaartenverzameling, inventarisnr. 797).

Figuur 131. Frissestein, tekening van Jan de Bisschop uit 1680.

Het huis Frissestein is gebouwd in de tweede helft van de 14e eeuw. Het lag in de uiterwaard van de Waal en de grachten van de voorburcht en de hoofdburcht zijn nog duidelijk te herkennen.

Frissestein of het Huis te Herwijnen was een grote burcht. Archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat de plattegrond van het hoofdgebouw maar liefst 37x37 meter groot was, de voorburcht mat 28x40

[246] Ook wel De Alde Hofstad genoemd (Harten 1997: 61).

meter. Het kasteel werd in de eerste helft van de 17e eeuw zetel van de heerlijkheid. In de 18e eeuw raakte het kasteel in verval [247], het werd in het begin van de 19e eeuw gesloopt. Behalve de grachten is ook de toegangslaan vanaf de Waaldijk bewaard gebleven. Aan de dijk staat een hek met twee pijlers met de naam Frissestein. Het kasteelterrein is archeologisch monument.

Figuur 132. Omgrachting van de voorburcht van Frissestein.

De heren Van Haeften

In 1421 kwam de heerlijkheid Herwijnen in handen van de familie Van Haeften. Een tijdlang waren zij ook heren van Vuren. Dit pakte voordelig uit voor de afwatering van de gronden van Herwijnen. De Herwijnsche Wetering werd aangelegd en het lozingspunt van Herwijnen werd verlegd naar het meest westelijke punt van het dorpgebied van Vuren. Hierdoor werd de afwatering van Herwijnen gunstiger (de uitwatering lag lager en het voordeel van eb was daar groter). Bovendien zeeg veel water vanuit de lange wetering de bodem in en veroorzaakte kwel in de aanleggende gronden. De bewoners van Leuven hebben toen de Leuvense Kweldijk aan moeten leggen.

Ook het kasteelterrein van de Engelenburg is aangewezen als archeologisch monument. Het omgrachte terrein ligt binnendijks ten oosten van de Schoutensteeg. Het kasteel is in de loop van de 15e eeuw gebouwd met een grondvlak van 16 bij 12 meter. Met een houten brug waren het

[247] Volgens Harten 1997: 61 begon het verval al in de 17e eeuw, maar op tekeningen uit de late 17e eeuw blijkt dit niet.

hoofdgebouw en de voorburcht met elkaar verbonden. Het kasteel is in 1817 gesloopt, maar funderingsresten zijn nog in de bodem aanwezig.

4.7 Kerken en begraafplaatsen

Figuur 133. De hervormde kerk met kerkhof in Heukelum.

4.7.1 Kerken

Middeleeuwse kerken vinden we in Asperen, Heukelum en Spijk. De kerk van Asperen is in de tweede helft van de 15e eeuw gebouwd en was gewijd aan St. Catharina van Alexandrië. De kerk en de in Kempische stijl gebouwde toren nemen een prominente plek in aan de Voorstraat.

De oudste delen van de hervormde kerk van Heukelum dateren van omstreeks 1350. De kerk heeft heel wat veranderingen en verbouwingen meegemaakt. Overstromingen en branden hebben het kerkgebouw en de toren diverse keren beschadigd. De zestig meter hoge toren werd door brand getroffen in 1772. Provisorisch herstel volgde, maar de overstroming van 1799 werd de toren noodlottig. In 1829 werd de toren voor de sloop verkocht. Van de kerk van Spijk is de toren het oudste deel, deze dateert uit omstreeks 1250. Deze drie oudste kerken van de gemeente zijn allemaal rijksmonumenten.[248]

[248] Voor een uitgebreide beschrijving van de kerken en hun bouwgeschiedenis wordt verwezen naar Van Groningen 1989.

Figuur 134. De voormalige hervormde kerk in Vuren.

In het begin van de 19e eeuw zijn nieuwe kerken in Herwijnen en Vuren gebouwd, beide aan de Waaldijk. De nieuwe kerk van Herwijnen verving de oudere 15e-eeuwse kerk aan de Peperstraat, die bouwvallig was geworden tijdens de overstroming van 1809. Volgens een kaart uit 1633 heeft ook deze kerk een voorganger gehad die verloren is gegaan toen de Waal haar bedding in de 17e eeuw verlegde.[249]

In 1825 werd in Vuren, iets ten oosten van het Huis te Vuren, een nieuwe protestantse kerk gebouwd. De middeleeuwse kerk stond buitendijks en is in de 17e eeuw verplaatst naar de Waaldijk. Bij de dijkdoorbraak van 1799, waarbij het vlakbij gelegen Vurense Wiel ontstond, raakte de kerk beschadigd. Nieuwbouw volgde in 1825. De gedenksteen in de voorgevel geeft de stichtingsdatum aan: 'Den 13 february 1824 en een lag Mariea Pelgrim aan dit gebouw den eersten steen'. Het voormalige kerkje is nu in gebruik als woonhuis.

Na de Afscheiding in 1834 zijn verschillende gereformeerde kerken gebouwd. Het oudste gereformeerde kerkgebouw uit de Tielerwaard staat aan de Waaldijk in Herwijnen. In 1878 is deze zaalkerk gebouwd in de vorm van een T-boerderij. Het voorhuis was de pastorie, het achterhuis was het kerkgedeelte. Dominee J. Boss heeft de eerste steen gelegd.[250] Met een trap kon de kerk vanaf de dijk bereikt worden. De kerk wordt niet meer als zodanig gebruikt. Het voorhuis is in het begin van de 20e eeuw vervangen.

Figuur 135. De voormalige gereformeerde kerk aan de Waaldijk in Herwijnen.

[249] Harten 1997: 76
[250] Harten 1997: 90

Figuur 136. De in 1912 gebouwde pastorie van de gereformeerde kerk van Asperen aan de Middelweg.

De gereformeerde kerk aan de Middelweg in Asperen is in 1892 gebouwd (gemeentelijk monument). Kennelijk was er nog geen dominee in de jonge gereformeerde gemeente, want de eerste steen is gelegd door de elf maanden (!) oude Cornelis Arie van Brunswijk, het zoontje van een ouderling.[251] De fraaie pastorie is in 1912 gebouwd.

4.7.2 Begraafplaatsen

De oude begraafplaatsen van de dorpen en stadjes in de gemeente Lingewaal lagen bij de kerk. De begravingen in de kerk laten we hier even buiten beschouwing. De aard van de grafmonumenten is van een grote verscheidenheid: van eenvoudige stenen en kleine ovale grafstenen van overleden kinderen tot chique grafkelders van adellijke families.[252] Op sommige begraafplaatsen zijn graftrommels aanwezig. In de gemeente liggen twee joodse begraafplaatsen: bij het Galgenwiel in Asperen en op de oude begraafplaats van Herwijnen, waar een gedeelte als Israëlitische begraafplaats is ingericht. Na de Tweede Wereldoorlog zijn in alle nederzettingen van de gemeente nieuwe algemene begraafplaatsen in gebruik genomen. Deze vallen buiten het kader van de inventarisatie voor de cultuurhistorische waardenkaart.

Figuur 137. De begraafplaats bij de kerk van Asperen aan de Voorstraat. Het kerkhof grenst aan het achterhuis en het erf van de boerderij Voorstraat 4.

[251] Harten 1997: 90
[252] Een uitvoerige beschrijving van de begraafplaatsen in de gemeente Lingewaal is te vinden in Walraad & Vlaar 2014.

Figuur 138. Ten zuiden en westen van de kerk van Heukelum strekt de oude begraafplaats zich uit. Hier bevindt zich het monument voor drie inwoners van Heukelum die op 31 maart 1945 zijn gefusilleerd. Tegen de kerk staat de grafkelder van de familie Fabricius.

Figuur 139. Het kerkhof bij de middeleeuwse kerk van Spijk is aangelegd op de plaats waar vroeger het park van het Huis Spijk lag. Het parkachtige karakter van de begraafplaats herinnert aan het vroegere kasteelpark.

Figuur 140. Op de sobere begraafplaats bij de voormalige Nederlands-hervormde kerk aan de Waaldijk in Vuren ligt het imposante graf van Jan Egbert van Gorkum, die in 1862 in Vuren gestorven is. Op de steen is het familiewapen afgebeeld. De tekst vermeldt de drie ridderordes van Van Gorkum.

Figuur 141. De begraafplaats van Herwijnen ligt aan de Peperstraat. Het oude gedeelte is de plek waar vroeger de hervormde kerk stond, die in 1824 vervangen is door een nieuw kerkgebouw aan de Waaldijk.

Figuur 142. Op de Herwijnense begraafplaats is een gedeelte ingeruimd als joodse begraafplaats, met een eigen metaarhuisje.

Het graf van Jan Egbert van Gorkum in Vuren

Op de oude begraafplaats achter de vroegere protestantse kerk aan de Waaldijk in Vuren ligt een opmerkelijke grafsteen. Het is het graf van generaal Jan Egbert van Gorkum, een militair die vooral naam maakte als geograaf en cartograaf. Hij is op 82-jarige leeftijd in Vuren overleden.[253]

Van Gorkum is in 1780 in Arnhem geboren. Hij ambieerde een militaire loopbaan, doorliep de artillerie- en genieschool en nam in 1800 dienst in het leger. Hij was betrokken bij de verovering van Bergen op Zoom door de Engelse troepen in 1814 en speelde een belangrijke rol bij de Slag bij Waterloo.

Na 'Waterloo' werd Van Gorkum vooral belast met landmeten en het maken van kaarten. Hij werd hoofd van het Bureau Militaire Verkenningen, later het Topographisch Bureau genaamd. Er werd begonnen met het gedetailleerd in kaart brengen van het hele Nederlandse grondgebied volgens een nieuwe methode. Uit diverse landen van Europa kwamen cartografen om zich van de methode van Van Gorkum op de hoogte te stellen. Vooral de manier om reliëf in beeld te brengen maakte veel indruk. Het Topografisch Bureau, aanvankelijk gevestigd in Kortrijk en Gent, is na de afscheiding van België verplaatst naar Leiden. In 1840 ging de inmiddels tot generaal-majoor opgeklommen Van Gorkum met pensioen. Dit betekende echter niet het einde van zijn actieve leven. Hij vestigde zich op landgoed Zoomvliet, ten oosten van Bergen op Zoom, de plaats waar zijn vrouw Jacoba de Bère vandaan kwam en met wie hij sinds 1807 getrouwd was. Landgoed Zoomvliet werd uitgebreid door heidevelden te ontginnen en nieuwe boerderijen te bouwen. Hij stichtte verschillende fabrieken, waaronder een terpentijnfabriek en een steen- en pannenbakkerij.

Op 9 februari 1862 overleed Jan Egbert van Gorkum op het kasteel van Vuren. Hij logeerde toen bij zijn dochter Constantina Adriana en zijn schoonzoon Jan Viruly, heer van Vuren en Dalem. Op het kerkhof naast het kasteelterrein werd hij begraven.

[253] Deze tekst is mede ontleend aan: http://andriessen.pl/verrassende-familieverbanden/jan-egbertus-van-gorkum.html; Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1863. Levensberigt van Jan Egbert van Gorkum (http://www.dbnl.org/tekst/_jaa002186301_01/_jaa002186301_01_0031.php) en Van der Linden 1973.

4.8 Onderwijs en zorg

Zowel Asperen als Heukelum hebben een gasthuis gehad. Het Asperense gasthuis (uit de 16e eeuw, mogelijk nog ouder [254]) lag aan de Molenstraat (nu Gasthuisstraat) en bestond uit een kapel en een rijtje van tien huisjes. Gasthuisstraat 6 is het enige huisje dat ervan overgebleven is. Het waren kleine optrekjes, een deur en een venster breed, en bestonden uit twee achter elkaar gelegen kamers. Het Heukelumse gasthuis wordt voor het eerst in 1496 vermeld. Het gasthuis zelf is in 1742 verkocht en afgebroken, er staat nu het in 1905 gebouwde burgemeestershuis (later dokterswoning) Gasthuisstraat 28. Op het erf staat een gebouwtje dat nu als schuur dienst doet en dat mogelijk resten van de vroegere kapel van het gasthuis bevat.

Figuur 143. Gasthuisstraat 6, Asperen.

Figuur 144. Groenewal 2-6, Heukelum.

[254] Van Groningen 1989: 108

In 1884 liet freule Clara Anna Elisabeth Fabricius, vrouwe van Heukelum, een hofje voor bejaarde alleenstaande vrouwen bouwen, naast de drie jaar tevoren door haar gestichte christelijke bewaarschool. Het pand is inmiddels opgedeeld in vier woningen en is – met uitzondering van de oostelijke gevel – zodanig verbouwd dat van de oorspronkelijke opzet weinig meer te herkennen is.

Scholen

Het oudste schoolgebouw in de gemeente staat naast het oude raadhuis van Heukelum. Dit 16e-eeuwse pand werd in 1846 verbouwd tot school. In 1881 liet freule Fabricius de bewaarschool aan de Groenewal bouwen, in 1912 gevolgd door de School met de Bijbel in de Torenstraat. Tegelijk met de school werd de schoolmeesterswoning aan de Gasthuisstraat in Heukelum gebouwd.

Figuur 145. De vroegere bewaarschool in Heukelum.

Aan de Achterweg in Herwijnen is omstreeks 1930 een middelbare landbouwschool gesticht. Wanneer de school is gesloten is ons niet bekend. Het schoolgebouw en de directeurswoning zijn bewaard gebleven (Achterweg 6). In dezelfde tijd is aan de Achterweg ook een nieuwe basisschool gebouwd, maar die is rond 1955 gesloopt.

Figuur 146. Bijzonder zijn de rond 1884 gestichte schoolgebouwen in Vuren (boven) en Herwijnen (onder). In Vuren is de in hetzelfde jaar gebouwde schoolmeesterwoning bewaard gebleven, die in Herwijnen in verdwenen.

4.9 Ontwikkelingen na de Tweede Wereldoorlog.

Figuur 147. In Herwijnen is langs de Achterweg een pleinachtige ruimte gevormd die nu het centrum van het dorp is.

Na de Tweede Wereldoorlog is het landschap van de gemeente Lingewaal ingrijpend van karakter veranderd. Bij de steden Asperen en Heukelum zijn nieuwbouwwijken aangelegd met oppervlakten die groter zijn dan de historische kernen. Spijk kreeg een kleine uitbreiding ten zuiden van de kerk en langs de Spijksesteeg. In Herwijnen was in de jaren ’30 van de 20e eeuw een bescheiden uitbreiding van de bebouwing gerealiseerd aan de Achterweg en de Geerstraat. Na de oorlog zijn ten zuiden van de Achterweg en tussen de Achterweg en de Graaf Reinaldweg nieuwe wijken verschenen. Bij het kruispunt van de Achterweg en de Nieuwe Steeg is een grote rechthoekige ruimte gecreëerd waar de winkels, de school en het (inmiddels voormalige) raadhuis een plaats kregen. Het dorp, dat eeuwenlang uit drie boerderijlinten aan de Waaldijk bestond, had een centrum gekregen.

In het kader van de cultuurhistorische waardenkaart uit 2017 is niet nader op de naoorlogse ontwikkelingen van de steden en dorpen ingegaan.

De ruilverkaveling

Ook het buitengebied heeft een gedaantewijziging ondergaan. De ruilverkaveling Tielerwaard-West heeft een einde gemaakt aan de slechte agrarische situatie. De problemen waar de boeren mee te kampen hadden waren:

- De slechte waterhuishouding
- De gebrekkige bereikbaarheid van de gronden door de slechte polderwegen

- De versnippering van eigendommen, waardoor de boeren kleine en vaak ver uit elkaar liggende percelen moesten bewerken
- De grote afstand tot de percelen, de boerderijen stonden nog allemaal in de steden en dorpen
- Het slechte grasland in de komgebieden.

De voorbereiding van de ruilverkaveling startte in 1958 en is in verschillende etappes uitgevoerd. Vooral de kommen werden drastisch aangepakt. Het stelsel van weteringen werd verbeterd en zodanig vormgegeven dat al het water naar het in 1961 gebouwde gemaal Broekse Sluis werd geleid. Met de grond die vrijkwam bij het verruimen en verdiepen van waterlopen en sloten werden de overbodige greppels en sloten gedempt. Draineermachines legden drainage aan en doordat het polderpeil werd verlaagd verbeterde de drooglegging van de percelen. De percelen zelf werden gefreesd om de oude grasmat te verwijderen en ingezaaid met speciale hoogwaardige grassoorten. Eigenlijk werden de kommen opnieuw ontgonnen.

Figuur 148. Kenmerkend voor de ruilverkavelingsperiode zijn de betonnen bruggen met groengeschilderde leuningen van stalen buizen. De brug op de foto is de brug van de Tiendweg over de Laarwetering in de Polder Asperen.

De wegen die tot die tijd een slechte structuur hadden en vaak slechts met grind verhard waren, werden verbeterd. Waar de wegen belangrijke waterlopen kruisen zijn de kenmerkende vierkante betonnen duikers aangelegd of bouwde men de markante bruggen, die het huidige buitengebied een bijzonder karakter verlenen. Aan deze wegen kwamen nieuwe boerderijen zodat de boeren hun boerderijen in de dorpen en de steden konden verlaten en dicht bij hun grond gingen wonen. Door deze zogeheten boerderijverplaatsingen werd de ontmenging van het gemengde bedrijf mogelijk. In de kom

kwamen op de melkveehouderij gespecialiseerde boerenbedrijven, op de oeverwallen concentreerden zich de akkerbouw- en fruitteeltbedrijven. De ruilverkaveling werd in 1972 afgesloten.

Figuur 149. Ruilverkavelingsboerderij aan de Nieuwe Steeg in de Polder Asperen (boven). In het buitengebied van Lingewaal zijn tientallen nieuwe boerderijen gebouwd. Een van de weinige oudere gebouwen is de kooikerswoning aan de Nieuweweg uit ca 1850 (onder).

Figuur 150. De Laarwetering op de grens van de voormalige gemeenten Lingewaal en Geldermalsen. Bij de ruilverkaveling is de waterhuishouding aangepast. De gemalen De Laar en Broekse Sluis bemalen het westelijke deel van de Tielerwaard. Langs veel watergangen zijn in 2016 natuurvriendelijke oevers aangebracht.

In grote delen van het gebied is het vergroten van de kavels en het dempen van sloten zo uitgevoerd, dat de percelering haar strookvormige karakter heeft behouden en dat ook de kavelrichting hetzelfde bleef. Doordat ook de hoofdstructuurlijnen (wegen en waterlopen) intact bleven heeft de ruilverkaveling in de Heukelumse Polder, de Polder Asperen en de Herwijnense Polder het historisch patroon redelijk gerespecteerd en geen grote afbreuk gedaan aan de cultuurhistorische betekenis. In de Polder Vuren is de strookvormige percelering veranderd in een blokvormige, waardoor de herkenbaarheid van de middeleeuwse ontginning daar verminderd is.

In de Polder Spijk is het oorspronkelijke landschap alleen in het Hooge Veld goed bewaard gebleven. Het overige deel is geheel van karakter veranderd door het Lingebos en de grote golfbaan die de afgelopen decennia zijn aangelegd. Het Lingebos is te danken aan de ruilverkaveling. Het idee is ontstaan doordat de toenmalige Commissaris van de Koningin een ‘koninkrijksbos’ wilde stichten ter gelegenheid van het 150 jarige bestaan van het Koninkrijk der Nederlanden (in 1963).[255] Uiteindelijk ging dit plan niet door, maar toch werd een recreatiegebied van ruim 100 ha gerealiseerd dat nu Lingebos heet. De waterpartijen in het bos zijn ontstaan door zandwinning voor de aanleg van de A15.

[255] De Bruin (red). 1988: 227

Uitgelicht: de naoorlogse ontwikkeling van Vuren

De grootste verandering onderging Vuren. Voor de Tweede Wereldoorlog bestond het dorp alleen uit een ijl bebouwingslint aan de Waaldijk. Een centrum was er niet, de belangrijkste openbare functies (school en gemeentehuis) lagen sinds ca 1880 aan de Nieuwe Dijk. De kerk stond excentrisch ten oosten van het vroegere Huis te Vuren. In de huidige situatie ligt er een nieuw dorp tussen de Waaldijk en de Graaf Reinaldweg, met de oude Middeldijk of Mildijk als centrale dorpsstraat. Net als in Herwijnen is een open ruimte gecreëerd, die hier visueel afgesloten wordt door twee kerkgebouwen.

Figuur 151. Vuren op de topografische kaart van 1950.

Figuur 152. Vuren in 2015.

5 Historisch-stedenbouwkundige beschrijving van kernen en buitengebied – West Betuwe

CeesJan Frank & John de Jong

5.1 Inleiding

In de voorgaande paragrafen is de wording van het landschap van de gemeente West-Betuwe beschreven, onderverdeeld naar de drie voormalige gemeenten. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de historisch-stedenbouwkundige ontwikkeling van de verschillende stads- en dorpskernen in de gemeente West-Betuwe. Per kern wordt de historische nederzettingsstructuur kort geduid, gevolgd door een beschrijving van de ontwikkelingsgeschiedenis vanaf de 19e eeuw. Daarbij is ook aandacht voor de ontwikkelingen in de decennia na de Tweede Wereldoorlog, een thema dat specifiek onderdeel is geweest van de inventarisatie voor de waardenkaart. Voor de kernen in de voormalige gemeente Geldermalsen wordt belicht welke sporen deze ontwikkelingen hebben nagelaten in het bebouwingsbeeld.[256]

De verschillende dorpen en steden worden in onderstaand overzicht alfabetisch gepresenteerd.

5.2 Acquoy

5.2.1 Dorpsontwikkeling

Acquoy is een gaaf voorbeeld van een gestrekt esdorp waarvan het lineaire wegenpatroon samenhangt met de ligging op een oeverwal van de rivier de Linge (figuur 153). De structuur van het dorp wordt duidelijk bepaald door de Lingedijk en de Achterweg. De Lingedijk is de voorstraat, waarlangs vanouds de dorpsbebouwing was geconcentreerd. De Achterweg loopt over vrijwel de gehele lengte evenwijdig aan deze voorstraat en sluit aan twee kanten vorksgewijs aan op de dijk. Bij de oostelijke kruising staan de dorpskerk en het Polderhuis. De Lingedijk maakt ter hoogte van de kerk een scherpe knik en volgt in noordelijke richting de buitenbocht van de rivier. Vanaf dit punt loopt tevens de Huigesteeg (de huidige Prinses Beatrixstraat en Huigenstraat), die in het verleden als veedrift dienst heeft gedaan. Ten noorden van het dorp, langs de rivier, stond een versterkt huis. In het laatste kwart van de 18e eeuw werd op deze plek de thans nog bestaande T-boerderij (Huize Acquoy of Oranjeboerderij) gebouwd.

[256] Het samenstellen van een bebouwingskarakteristiek van de kernen in de voormalige kernen Lingewaal en Neerijnen was geen onderdeel van de opdracht tot harmoniseren van de bestaande waardenkaarten.

Figuur 153. Ruimtelijke ontwikkeling van Acquoy: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

De bebouwing langs de Lingedijk stond voornamelijk binnendijks. Vanwege de overstromingsdreiging werden de boerderijen en dorpswoningen tegen het talud van de dijk gebouwd. Om dezelfde reden bleef de Achterweg goeddeels onbebouwd. Buitendijks lagen twee boerderijen op woonheuvels.

Vanaf het einde van de 19e eeuw vond een geringe verdichting van het dijklint plaats. In de eerste helft van de 20e eeuw was nog nauwelijks sprake van enige dorpsuitbreiding. Een uitzondering vormden enkele woningen die in de jaren twintig en dertig langs de Huigesteeg werden gerealiseerd. De westelijk gelegen overlaat, die diende om water bij hoge rivierwaterstanden gecontroleerd stroomafwaarts te leiden via de lager gelegen komgronden, zal mede van invloed zijn geweest op de stedenbouwkundige ontwikkeling van het dorp. Bovendien leverde de ligging in een inundatieveld van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en het schootsveld van Fort Asperen restricties op.

In de jaren vijftig van de 20e eeuw werd de eerste planmatige dorpsuitbreiding gerealiseerd. Begin jaren vijftig kwamen langs de Prinses Beatrixstraat en Meester J.H. Geysstraat zes woonblokjes met verschillende samenstellingen (vrijstaand, twee-onder-een-kap en rijtjeswoningen) tot stand. In de jaren zestig werd deze ontwikkeling voortgezet door realisatie van enkele woonblokjes langs de Prinses Irenestraat en Prinses Christinaweg. In deze periode werd bovendien een aantal bungalows gebouwd langs een bestaande dwarsstraat, tussen de Lingedijk en de Huigestraat. In de jaren zeventig van de 20e eeuw kwam een klein wijkje tot stand tussen de Prinses Beatrixstraat, Prinses Christinaweg en Prinses Irenestraat. Tevens werden langs de westzijde van de Meester J.H. Geystraat enkele vrijstaande woningen gebouwd. Dit vormde tevens de aanzet tot het ontstaan van het plantsoentje aan westzijde de Meester J.H. Geystraat. De meest recente dorpsuitbreiding vond in de jaren negentig plaats, toen het wijkje De Baronie werd aangelegd.

5.2.2 Historische bebouwingskarakteristiek

De historische dorpskern Acquoy is in 1967 aangewezen als rijksbeschermd dorpsgezicht (figuur 39). Kenmerkend voor de karakteristiek van dit gebied zijn de aan elkaar grenzende en op vrije erven gebouwde woningen en boerderijen, die naar de uitwendige kenmerken merendeels dateren uit de 18e en 19e eeuw. De dorpsbebouwing langs de Lingedijk is kleinschalig en traditioneel van karakter. Het betreft merendeels panden van één bouwlaag met een kap. Een deel van de panden is voorzien van een rietdekking. Representatieve bebouwing heeft een lijstgevel, terwijl bij een deel van de overige panden juist een dakgoot ontbreekt. Verschillende panden bezitten nog vensters met schuiframen en luiken. Bij diverse dijkwoningen is de oorspronkelijke bakstenen gevel in de loop der tijd gepleisterd.

Met name langs het noordelijk deel van het dorp staat de bebouwing lager tegen de dijk, waardoor dijkstoepjes- en trappetjes een kenmerkend onderdeel uitmaken van het ruimtelijk beeld.

Figuur 154. Het beschermde dorpsgezicht Acquoy met op de voorgrond het 18e-eeuwse pand met ankerdatering en zonnewijzer (foto: MAB / C.J. Frank).

De pastorie met naastgelegen koetshuis (Lingedijk 74) onderscheidt zich door zijn schaal en voorname uitstraling van de omliggende bebouwing. Hetzelfde geldt voor de T-boerderij Lingedijk 86, waarvan de zijgevel is voorzien van een ankerdatering 1761 en een zonnewijzer. Een markant gebouw is de voormalige school met onderwijzerswoning uit het laatste kwart van de 19e eeuw (nr. 60).

Het huidige Nederlands-hervormde kerkje bij de laatgotische scheve torenstomp dateert uit 1844 (figuur 155). In 1674 werd het schip van de middeleeuwse kerk van Acquoy door een orkaan verwoest. Opmerkelijk is dat het koor van de 19e-eeuwse opvolger naar de toren is gericht. In de kerkmuur bevindt zich een grote grafsteen met de tekst ‘De familie Tengnagell 1835’. Het kerkhof rondom de kerk wordt omgeven door een lage bakstenen muur met ezelsrug en gemetselde steunberen. Op het kerkhof ligt het graf van dominee N.H. Kuipéri en zijn vrouw Cornelia Pisa, een veelbeschreven verwijzing naar Pisa in Italië bij de scheve toren van Acquoy.[257]

[257] Zie www.mijngelderland.nl/#de-toren-van-pisa

Figuur 155. De scheve torenstomp van Acquoy met het naastgelegen kerkje uit de 19e eeuw. Door de visuele samenhang met het ommuurde kerkhof is er sprake van een zeer hoge ensemblewaarde (foto: MAB / C.J. Frank).

Het naastgelegen Polderhuis is een wit gepleisterd gebouw met een klein bordes en een klokkentorentje. Het Polderhuis was de zetel van het dorpsbestuur, dat onder leiding stond van de drost van Leerdam. In de zijgevel van het Polderhuis, dat in 1825 grotendeels werd vernieuwd, bevindt zich een gevelsteen uit 1610. Op de kruising van de Achterweg en Prinses Beatrixstraat staat een dorpspomp, die dateert uit 1921. In de dorpskern staat langs de Lingedijk een dijkpaaltje met nummer 130 en een dijkpaaltje met nummer 167 en de letters LBL. Verder naar het oosten toe, nabij het wiel tussen de Lingedijk en de provinciale weg N327, staat een grenspaal met de tekst ‘N1 Rhenoy Gelderland 1784’.

Ten zuiden van het rijksbeschermde dorpsgezicht staan meerdere historische panden langs de Lingedijk. Van groot belang voor de herkenbaarheid van de historische gelaagdheid van het gebied zijn de verschillende boerderijen langs deze weg. De T-boerderij Lingedijk 115 is gelegen op een huisterp. Aan de noordzijde van het dorp staat op het terrein van Huize Acquoy een T-boerderij uit 1789. In de kleinschalige dorpsuitbreiding uit de naoorlogse periode bevinden zich voor die periode karakteristieke kleine geschakelde (arbeiders)woningen in traditionele stijl, met bakstenen gevels, rode pannendaken en houten kozijn- en raamdetails (Prinses Beatrixstraat, Meester J.H. Geysstraat).

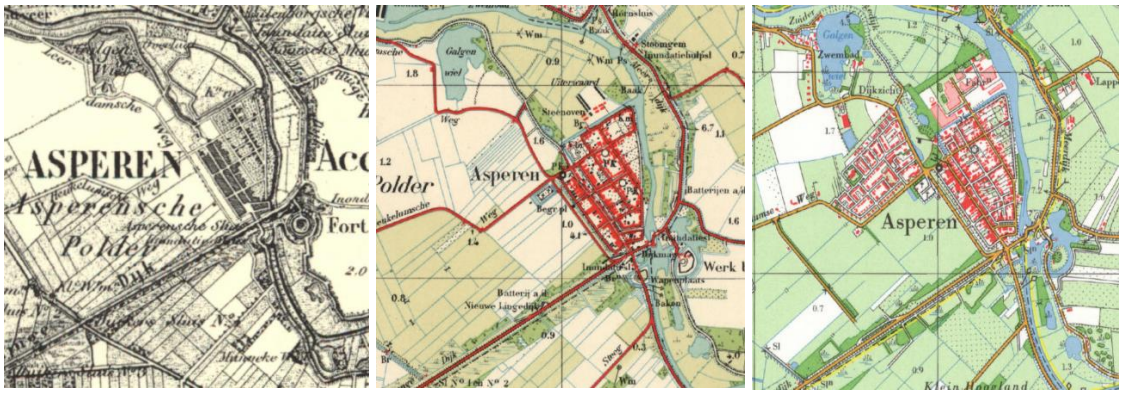
5.3 Asperen

5.3.1 Stadsontwikkeling

Asperen ontstond in de vroege middeleeuwen op een stroomrug en verkreeg stadsrechten in de 13e eeuw. Met de omwalling en de latere ommuring van de nederzetting werd een bewoningskern afgekaderd die tot ver in de 20e eeuw voldeed en zelfs ruimte bood voor de eerste naoorlogse “uitbreiding”. Vanwege de stadsstichting werden in de loop van de tijd de boerderijen uit de omgeving binnen de stadsmuren verplaatst. Nog steeds wordt het stadsbeeld bepaald door de aanwezigheid van vele voormalige boerderijen. Zo laten de Voorstraat en de Minstraat, die met hun gesloten straatwanden de kern vormen van het oudste stadsgedeelte, zelfs een aaneenschakeling van vroegere boerderijen zien. Het oostelijke deel van de stad, waarin de Middelweg en de Achterweg liggen, is een latere uitbreiding van de oudste stadstructuur. De parallel aan elkaar verlopende straten vormen samen met de vele dwarsstraatjes en stegen een regelmatig patroon met een planmatig karakter. In tegenstelling tot de Voorstraat en de Minstraat, die een aaneengesloten bebouwing kregen, bleef het oostelijke stadsdeel lange tijd spaarzaam bebouwd. Vanaf de late 19e eeuw kregen de Acherstraat en Middelweg een intensievere bebouwing. Tussen de boerderijen werden woningen en kleine werkplaatsen gebouwd. Deze ontwikkeling zette zich in het interbellum voort. Illustratief is de stichting van een klein complex dubbele arbeiderswoningen in het midden van de jaren 30 aan de Verlengde Middelweg, in het voordien nog vrijwel onbebouwde noordelijke deel van de binnenstad. Hier verrees rond 1955 ook het eerste naoorlogse woonbuurtje van Asperen (Vrouwe Elburgstraat), een wijkje met blokken geschakelde eengezinswoningen in traditionele stijl, in een eenvoudige halfopen stratenverkaveling. Rond 1960 trad Asperen voor het eerst op grotere schaal buiten de oude wallen met de bouw van een uitbreidingswijk westelijk van de Leerdamseweg. In de omgeving van de Van Boetzelaerstraat ontstond een typisch vroeg naoorlogse woonwijk met lange blokken geschakelde eengezinswoningen in een halfopen verkaveling, waarin tevens enkele eenvoudige stempelpatronen zijn te herkennen. De wijk is naderhand in noordelijke en zuidelijke richting uitgebreid. In de jaren 60 en 70 kwam een kleine woonbuurt met grotere vrijstaande huizen met flinke tuinen tot stand aan het noordelijke deel van de Leerdamseweg, grenzend aan het Galgewiel.

Figuur 156. Aaneengesloten bebouwing in de Voorstraat in Asperen (foto: MAB / C.J. Frank).

Figuur 157. Ruimtelijke ontwikkeling van Waardenburg: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.4 Beesd

5.4.1 Dorpsontwikkeling

In Beesd hebben drie versterkte huizen gestaan, die alle zijn verdwenen: het Lage Huis of Huis Wolfswaard, het Blauwe Huis en het Hooge Huis. De nederzetting Beesd ontstond mogelijk bij het eerstgenoemde hof, dat aan de oostzijde van de huidige dorpskern lag. De omgrachte kasteelplaats, die werd aangelegd op de plek waar eerder overslaggronden ten gevolge van een dijkdoorbraak waren afgezet, is tegenwoordig beschermd als terrein van hoge archeologische waarde. Het huis zelf werd in de 19e eeuw gesloopt. Het Blauwe Huis wordt beschouwd als het oudste huis. Het huis lag ten

zuidwesten van het dorp, nabij de Linge. Het verdween omstreeks het midden van de 17e eeuw. De tegenwoordige Blauwhuise Brug is naar dit kasteel vernoemd. Het Hooge Huis is aan het eind van de 18e eeuw gesloopt. Nabij de plek van het verdwenen versterkte huis staat tegenwoordig een herenhuis (Hoog Huis), dat gebouwd is op een huisterp (figuur 158). Het pand dateert uit de eerste helft van de 19e eeuw, maar is sterk vernieuwd. Naast het huis staat een forse vloedschuur.

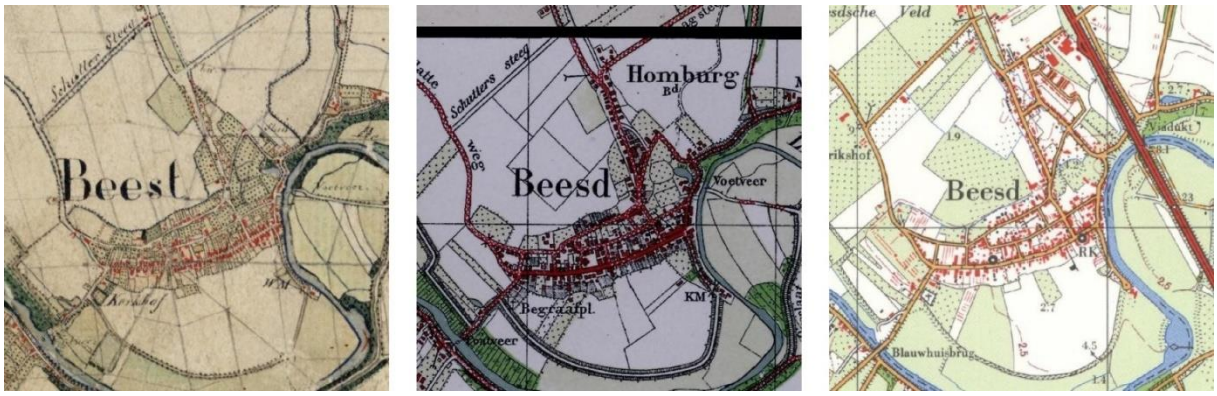

Figuur 158. Het Hoog Huis en de naastgelegen vloedschuur zijn gelegen op een huisterp (foto: MAB / C.J. Frank).

Het dorp Beesd vormt een gaaf voorbeeld van een gestrekt esdorp, met drie evenwijdige wegen die in de lengterichting van de oeverwal liggen en die op twee plaatsen vorksgewijs op elkaar aansluiten (figuur 159). De plattegrond verraadt een min of meer planmatige aanleg van de Voorstraat. Het regelmatig beloop en de breedte (gemiddeld 18 m) wijzen erop dat deze straat, in ieder geval wat betreft de perceleringen, mogelijk later tot stand is gekomen dan de Midden- en Achterstraat. De diepte van de erlangs gelegen erven varieert van 60 tot 70 m. De Voorstraat werd al in de 14e eeuw als zodanig aangeduid. Zoals in de naamgeving tot uitdrukking komt, vormde de Voorstraat vanouds de belangrijkste weg. Aan het begin van de 19e eeuw stonden langs deze brede hoofdstraat de Nederlands-hervormde kerk en pastorie, de rooms-katholieke kerk en pastorie, een reeks woonhuizen en meerdere boerderijen. Op enkele plekken was sprake van aaneengesloten bebouwing met een kleinstedelijk karakter.

De Midden- en Achterstraat bleven tot het begin van de 20e eeuw relatief schaars bebouwd. Erven met boerderijen en arbeiderswoningen werden hier afgewisseld door boomgaarden. De evenwijdig lopende straten werden door dwarsstraatjes verbonden. Aan de oostzijde van de oude dorpskern lag de

Havendijk. Aan het begin van de 19e eeuw stond langs deze straat onder meer een brouwerij. Ter hoogte van de aansluiting van de Middenstraat op de Havendijk lag een veerstoep. Blijkens het kadastraal minuutplan van omstreeks 1832 bevonden zich nabij het veer over de Linge twee herbergen (Havendijk 16 en 23).

Figuur 159. Ruimtelijke ontwikkeling van Beesd: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

De Parkesteeg (de huidige Wilhelminastraat) ontwikkelde zich vanaf het midden van de 19e eeuw tot een bebouwingslint met kleine vrijstaande woningen. De trechtervormige structuur van deze voormalige veedrift is in de huidige plattegrond nog herkenbaar in de ligging van de Parkweg en Homburg.

Voor de Tweede Wereldoorlog groeide het dorp in geringe mate, waarbij vooral sprake was van een geleidelijke verdichting van de historische bebouwingslinten. Langs de Dr. A. Kuyperweg kwam in het interbellum een aantal villa's tot stand. Vanaf circa 1950 vond langs de Slotstraat en de Meester Mierasstraat een eerste kleinschalige uitbreiding plaats, bestaande uit een reeks in blokjes geschakelde woningen in lintstructuur. In de jaren vijftig en zestig werd deze ontwikkeling voortgezet langs de Burgemeester J.W. Hondelinkstraat en de Wethouder Klerkstraat. Hoewel de stedenbouwkundige inrichting grote gelijkenis vertoont met de eerder tot stand gekomen rijtjeswoningen langs de Slotstraat en Meester Mierasstraat was de schaal van deze uitbreiding groter. Bovendien werd ook een aantal verkeersluwe straatjes aan de noordoostzijde van de Wethouder Klerkstraat tot stand gebracht.

De uitbreiding tussen de Wilhelminastraat en de autosnelweg A2 (het tracégedeelte bij Beesd werd in 1936 in gebruik genomen) werd midden jaren zeventig voltooid door woningbouw langs de Lingestraat. Vanaf het midden van de jaren zestig werd ook het gebied ten westen van de Wilhelminastraat planmatig ontwikkeld. De stedenbouwkundige opzet van deze wijk wordt gekenmerkt door een traditionele blokverkaveling, met rijen van drie of meer woningen. In de jaren zeventig kwam een reeks geschakelde woningen tot stand langs de Prins Willem-Alexandersingel, de Prins Mauritssingel en de Koningin Julianastraat. Ten zuiden van de Schuttersteeg (thans Schuttersweg) werd vanaf het midden van de jaren zeventig een kleine villawijk gerealiseerd langs de Huizenkamplaan. Het gebied ten oosten van de Doctor A. Kuyperweg werd in de laatste twee decennia van de 20e eeuw ontwikkeld tot woonwijk.

5.4.2 Historische bebouwingskarakteristiek

De historische kern van het dorp Beesd is nog bijzonder gaaf. In 1967 is de kern aangewezen als rijksbeschermd dorpsgezicht, mede vanwege de hoge waarde van de stedenbouwkundige structuur.

Het dorp heeft een kleinstedelijk karakter door de planmatige en voorname Voorstraat. Langs deze hoofdstraat bestaat de bebouwing voornamelijk uit dorpswoningen, voormalige boerderijen en winkels uit de 18e en 19e eeuw. De panden zijn veelal eenlaags met kap. Met name aan de noordzijde van de Voorstraat is de gevelwand gesloten en hebben aan elkaar grenzende panden een doorlopende kap met de daknok evenwijdig aan de straat. De panden hebben over het algemeen bakstenen gevels en eenvoudige daklijsten. In sommige gevallen is stucwerk toegepast in de vorm van speklagen en/of hoekpilasters. Diverse panden bezitten authentieke vensters en deuren, met boven de gevelopeningen een strek of segmentboog. Ook komen enkele winkelpuien uit de 19e en vroeg 20e eeuw voor, hetgeen herinnert aan de vroeger aanwezige winkelnering.

Over de gehele lengte is de brede straat voorzien van een dubbele rij geschoren linden, die het straatprofiel in drie banen verdeelt. Langs de Voorstraat staan diverse rijks- en gemeentelijke monumenten, waaronder de 15e-eeuwse toren van de Sint-Pieterskerk, de pastorie van de hervormde kerk, de H. Kruisverheffingskerk, de rooms-katholieke pastorie en het raadhuis. Bijzonder is de façade van de voormalige spaarbank uit 1862, die in 1887 werd omgebouwd tot bewaarschool. Binnen het beschermde dorpsgezicht staat een aantal monumentale T-boerderijen en een oude krukhuisboerderij. Een zeer markant gebouw is de villa uit 1905 in Chaletstijl met Art Nouveau invloeden (nr. 75). Rond deze voormalige praktijkwoning van de huisarts ligt een tuin, die aan de zijde van de Voorstraat wordt begrensd door het oorspronkelijke tuinhek.

De Midden- en Achterstraat hebben veel minder gesloten gevelwanden. Bovendien varieert de gevelbreedte van de panden sterker. Deze eigenschappen zijn ten dele te verklaren door de voormalige agrarische functie. Een vijfroedige hooiberg (nr. 35a) langs de Achterstraat draagt in belangrijke mate bij aan de herkenbaarheid van de historische gebiedskarakteristiek. Hetzelfde geldt voor het eerder genoemde Hooge Huis met naastgelegen vloedschuur. Kenmerkend voor de (voormalige) boerderijen aan de Achterstraat is het onderkelderde voorhuis en de verhoogd gelegen entree die bereikbaar is via een trap. Langs de Middenstraat ligt, naast een van de T-boerderijen, een vliedberg. Langs deze straat komt ook karakteristieke bebouwing uit de 20e eeuw voor, waaronder een schuur in de stijl van de Delftse School (nr. 32) en een timmerfabriek annex danszaal en bioscoop (Irene) uit de wederopbouwperiode (nr. 1).

Langs de Havendijk komt een groot aantal dijkwoningen uit de 19e eeuw en ouder voor (figuur 43). Over het algemeen hebben de panden een één- of tweelaags voorhuis dat in de lengterichting van de weg staat en een min of meer haaks daarop aansluitend achterhuis, dat een lagere ligging heeft. De brouwerij aan de Havendijk 6 vormt een markant pand. Langs de Molendijk staat korenmolen De Vrijheid uit 1826. Het betreft een ronde bakstenen grondzeiler. Samen met de toren van de Sint-Pieterskerk en de H. Kruisheffingskerk draagt de molen bij aan het herkenbare dorpssilhouet, zoals dat ook vanaf de autosnelweg zichtbaar is. Het voormalige kasteelterrein van het Lage Huis aan de oostzijde van het dorp heeft een hoge archeologische waarde. Als open dorpsgebied heeft het kasteelterrein een hoge historisch-stedenbouwkundige waarde.

Figuur 160. T-boerderij uit de 19e eeuw op de hoek van de Havendijk en de Middenstraat (foto: MAB / C.J. Frank).

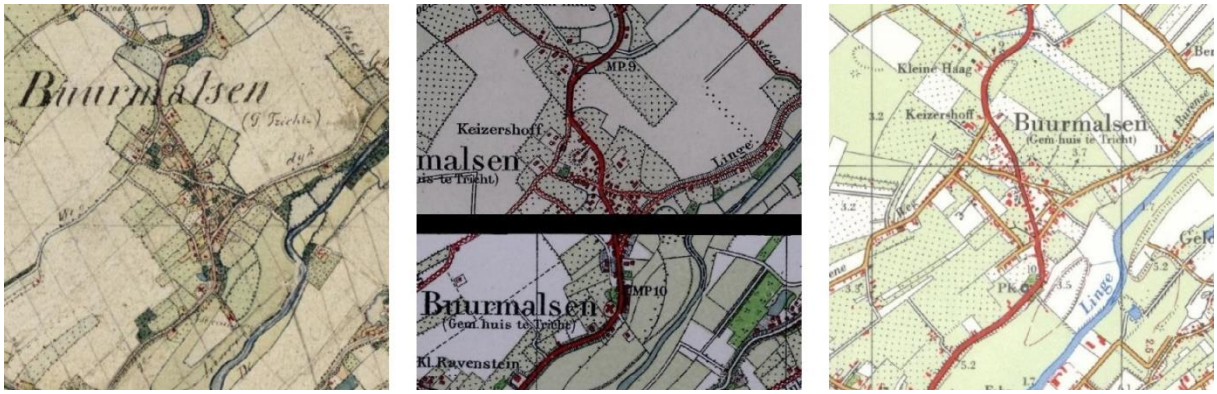
Een opmerkelijk gebouw dat buiten de oude dorpskern ligt, is het verenigingsgebouw Het Trefpunt. Het werd in 1920 gebouwd langs de toenmalige Parkesteeg. Het pand in Nieuwe Historiserende-Stijl is voorzien van een geknikt schilddak met klokkentorentje. Langs de Slotstraat bevindt zich een serie woningen uit de jaren vijftig in sobere wederopbouwstijl (nrs. 4-14). Het zijn kleine geschakelde huizen met bakstenen gevels, rode pannendaken en traditionele venster- en raamdetails. Ook elders in deze vroege naoorlogse wijk ten noordoosten van de oude kern bevinden zich eenvoudige geschakelde (arbeiders)woningen in een halfopen verkaveling, met bakstenen gevels en pannendaken. Aan de westzijde van de dorpskern ligt langs de Veerweg de oude begraafplaats. Op het terrein bevinden zich meerdere grafzerken en -kruizen uit de periode 1875-1925. Waardevol zijn de oude beuken op de begraafplaats. Langs de Veerweg staat een smeedijzeren hekwerk met een toegangshek tussen bakstenen pijlers, die bekroond zijn met natuurstenen afdekplaten. Langs de Schuttersweg bevindt zich een begraafplaats met baarhuisje. Op het terrein staan diverse oude bomen, waaronder drie forse platanen gegroepeerd rondom een kruisbeeld.

5.5 Buurmalsen

5.5.1 Dorpsontwikkeling

Buurmalsen is een brinkdorp met een min of meer vergelijkbare nederzettingsstructuur als Enspijk. Midden in het dorp lag een grote open ruimte, waar gedurende de nacht het vee werd samengebracht (figuur 161). Sinds de Vroege Middeleeuwen stonden boerderijen rondom deze brink. De agrarische

erven langs de veedriften die de dorpsbrink verbonden met de weilanden in de lager gelegen komgronden zijn waarschijnlijk in een latere fase in gebruik genomen. Bijzonder is dat langs de Burensedijk een tweede bebouwingscluster te onderscheiden is. De historisch-stedenbouwkundige structuur wordt op deze plek gekenmerkt door een voor- en achterstraat (Burensedijk, respectievelijk Beatrixstraat), hetgeen typisch is voor de gestrekte esdorpen die in deze omgeving voorkomen. Waarschijnlijk is de kern van het dorp na de bedijking van het gebied in de 11e eeuw verschoven richting de rivier. De situering van de huidige kerk, waarvan de vroegste geschiedenis terugvoert tot omstreeks 1100, duidt hier mede op. De kerk staat binnendijks op een terp. Ten noorden van de kerk lag tot omstreeks het midden van de 20e eeuw een waterplas, die ontstaan was door afgraving van gronden ten behoeve van deze terp. Een gedeelte van deze plas is thans nog als laagte herkenbaar. Aan de noordzijde van de oude dorpskern ligt de Molenberg. Op deze plek heeft in de Middeleeuwen een korenmolen gestaan. De kunstmatige heuvel is tegenwoordig nog duidelijk herkenbaar.

Figuur 161. Ruimtelijke ontwikkeling van Buurmalsen: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

Zoals op het kadastraal minuutplan uit 1832 reeds zichtbaar is, raakten gedeelten van de dorpsbrink in de loop der tijd bebouwd. Opvallend is dat gedurende de 19e eeuw met name het gebied tussen de twee historische bebouwingsclusters verder verdichtte. Rond 1840 werd de Rijksstraatweg Buren-Zaltbommel aangelegd, die in het dorp Buurmalsen het tracé van een bestaande weg volgde. Tot het midden van de 20e eeuw werd nieuwe bebouwing vrijwel uitsluitend langs de Rooimond, Rijksstraatweg en Burensedijk gerealiseerd.

Na de Tweede Wereldoorlog vonden ten westen van de oude dorpskern planmatige uitbreidingen plaats. Aanvankelijk gebeurde dit langs bestaande agrarische wegen buiten de bestaande dorpskom. De twaalf in blokjes van twee geschakelde wederopbouwwoningen die in 1946 langs de Groeneweg werden gerealiseerd vormen een voorbeeld hiervan (figuur 162). In de jaren zestig werd de Pastorielaan aangelegd. De Kerklaan en Hendrik de Borchstraat werden in het daaropvolgende decennium ontwikkeld. Een relatief grote uitbreiding van de dorpskern vond in de jaren zeventig van de 20e eeuw plaats, toen bebouwing langs de Jacob de Ridderstraat, Middenlaan en Boomgaardlaan tot stand kwam. Nadien is de dorpskern niet verder uitgebreid.

Figuur 162. Wederopbouwwoningen langs de Groeneweg (foto: MAB / C.J. Frank).

5.5.2 Historische bebouwingskarakteristiek

De omgeving van de middeleeuwse kerk vormt een markante plek in Buurmalsen. De kerk, het ommuurde kerkhof, de forse bomenrij, de terp en de naastgelegen laagte vormen samen een zeer waardevol ensemble. Mede door de ligging in de bocht van de Rijksstraatweg en de situering aan de dorpsrand is dit ensemble van bijzondere betekenis voor het beeld van het dorp.

Een andere beeldbepalende plek in het dorp vormt (het restant van) de brink. De brink kan worden beschouwd als een waardevol open dorpsgebied. Op de brink staat een lindeboom die in 1938 werd aangeplant ter ere van de geboorte van prinses Beatrix. Rondom deze herdenkingsboom staat een smeedijzeren hekwerk. Langs de randen van de brink staat bebouwing, waaronder een T-boerderij met naastgelegen schuurberg en hooiberg (nr. 1).

De historische bebouwing in het dorp kenmerkt zich door kleinschaligheid, is vrijstaand en traditioneel van karakter. De bebouwing bestaat voor een belangrijk deel uit (voormalige) boerderijen. Het betreft voornamelijk T-boerderijen. Drie fraaie boerderijcomplexen op terpen staan vlak aan de Rijksstraatweg (nrs. 21, 25 en 29). De monumentale boerderij Keizershoff, die aan het begin van de 20e eeuw werd gebouwd op de plek van een oudere boerderij, staat eveneens op een huisterp (Groeneweg 2). Ten noorden van het dorp, langs de Haagse Uitweg, staan ook enkele boerderijen op kunstmatige woonheuvels. In het dorp staan meerdere boerderijen die voorzien zijn van een Betuwse overstek (Prins Willem Alexanderstraat 30 en 47; Burensedijk 19).

In het dorp zijn aan het einde van de 19e eeuw enkele villa's gebouwd. Een fraai voorbeeld is de villa Ouders Wensch aan de Groeneweg (nr. 6). Het pand is in 1897 gebouwd in chaletstijl. Andere voorbeelden zijn villa Rustoord (Rijksstraatweg 62) en villa Ravenstein (Lingedijk 32). Omstreeks 1930 werd door de landelijk bekende architect A.H. Wegerif een landhuis in expressionistische stijl gebouwd aan de Lingedijk (nr. 1) (figuur 163).

Figuur 163. Landhuis in expressionistische stijl aan de Lingedijk 1 (foto: MAB / C.J. Frank).

Aan de Burensedijk staat een markante school uit 1910, met gevels van kalkzandsteen en siermetselwerk in rode baksteen. Langs de Groeneweg bevindt zich een serie van twaalf per twee geschakelde arbeiderswoningen uit 1946 in een voor de vroege naoorlogse periode markante traditionele stijl, gekenmerkt door bakstenen gevels, rode pannendaken en houten vensterdetails. De nabijgelegen basisschool De Malsenburg (nr. 19) en de bijbehorende onderwijzerswoning (nr. 17) dateren uit 1955 en zijn gebouwd in Delftse Schoolstijl.

5.6 Deil

5.6.1 Dorpsontwikkeling

Het dorp Deil is waarschijnlijk ontstaan vanuit twee kleine bewoningsconcentraties, die tot de jaren tachtig van de 20e eeuw gescheiden werden door onbebouwde percelen (figuur 164). De westelijke

helft van het dorp is van oorsprong een brinkdorp en vormt vermoedelijk de oudste nederzetting. Omstreeks het begin van de 19e eeuw bestond de bebouwing rondom de open ruimte van de brink voornamelijk uit boerderijen. De Bulkstraat herinnert aan de omheinde hoge weide (*bulk*) waar het vee in tijden van hoog water werd samengebracht. Ten westen van de Bulkstraat ligt een oorspronkelijk omgracht terrein, waarop het kasteel Bulkestein heeft gestaan. Een onverhard dwarsstraatje dat van de Bulkstraat naar het kasteelterrein leidt, vormt eveneens een relict. Ten oosten van deze brinknederzetting lagen Schorestein en Palmesteyn. Van het laatstgenoemde kasteel is de gracht nog aanwezig.

Figuur 164. Ruimtelijke ontwikkeling van Deil: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

Het oostelijk gedeelte van de dorpskern Deil heeft de structuur van een gestrekt esdorp, waarvan de kern is gelegen bij de Nederlands-hervormde kerk, het voormalig raadhuis en een voormalige school. De evenwijdig aan elkaar liggende Deilsedijk en Achterstraat (thans Prins Willem-Alexanderstraat) worden verbonden door dwarsstraten als de Dorpsstoep, Kerkstoep en Pastoriestoep. De Hemelsteeg (de huidige Krugerstraat) was een veedrift die leidde naar de dorpskern. Aan het begin van de 19e eeuw concentreerde de bebouwing zich aan weerszijden van de Deilsedijk. De Achterstraat was relatief schaars bebouwd. Langs de Achterstraat, op de hoek met de Pastoriestoep, stond de pastorie. Boerderijen lagen veelal op huisterpen, zoals nog fraai zichtbaar is aan de verhoogde ligging van een 18e-eeuwse boerderij aan de Willem-Alexanderstraat 7.

Vanaf het einde van de 19e eeuw groeide het dorp geleidelijk. In het oostelijk deel kwam bebouwing voornamelijk tot stand langs de Achterstraat en de Deilsedijk. Omstreeks 1900 kwam aan de oostzijde van de Hemelsteeg een reeks arbeiderswoningen tot stand. In het westelijk deel werd in deze periode bebouwing langs de Bulkstraat en de Krooiweg gerealiseerd. Midden op de dorpsbrink kwam omstreeks 1892 een boerderij gereed. In het interbellum zette deze geleidelijke verdichting langs bestaande wegen zich voort, onder meer ten westen van de Prins Johan Frisostraat en langs het gedeelte van de Krugerstraat, dat zuidelijk van de Middenweg ligt. Bijzonder is de ontwikkeling langs de Mr. W.M. Kolffstraat. Deze weg werd omstreeks 1925 ten westen van de Bulkstraat aangelegd. Vermoedelijk betrof het een particulier initiatief van de eigenaar van de aldaar gevestigde verffabriek. In de navolgende decennia ontwikkelde zich hier een woonstraatje, dat ruimtelijk gescheiden bleef van de dorpskern. In de jaren vijftig werd bovendien een gemeentewerf ingericht aan de zuidzijde van deze doodlopende straat.

De naoorlogse ontwikkeling kenmerkt zich door planmatige uitbreidingen, die aanvankelijk plaatsvonden langs de zuidrand van het gestrekte dorp. Ten westen van de Krugerstraat werd in de jaren zestig een eerste nieuwbouwwijkje gerealiseerd met geschakelde bejaardenwoningen rond een hofje. In de jaren zeventig volgde een dorpsuitbreiding tussen de Duyfhuisstraat, Bulckesteynstraat en Ringelesteinstraat, met eenvoudige woningblokken in halfopen verkaveling. Langs de Willem-Alexanderstraat werd een scholencomplex gerealiseerd. In deze periode ontstond eveneens een reeks vrijstaande woningen langs de Bulckesteynstraat, de Luchtenburgstraat en de Vergdstraat. De gronden ten oosten van de Bulkstraat werden in de daaropvolgende decennia ontwikkeld tot woongebied. De meeste recente uitbreidingswijk, die in de jaren negentig gereed kwam, werd op enige afstand gesitueerd van het historische bebouwingscluster rondom de brink. Aan de Palmesteynstraat en Pastoriestoep vonden in deze periode kleinschalige inbreidingen plaats.

5.6.2 Historische bebouwingskarakteristiek

De bebouwing in Deil heeft een dorps karakter. Langs de Deilsedijk staan bescheiden dorpswoningen en kleine boerderijen van een of twee bouwlagen met kap, veelal met een oriëntatie evenwijdig aan de straat. Ook komen veel woningen van anderhalve bouwlaag voor, waarbij in de voorgevel vensters zijn aangebracht onder de gootlijn. De meeste panden hebben ongeschonden dakvlakken, die veelal voorzien zijn van traditionele pannendekking. Mede door de afwezigheid van later toegevoegde dakkapellen is het ruimtelijk beeld gaaf. Een ander kenmerk van de bebouwing langs de Deilsedijk hangt samen met het hoogteverschil. Verscheidene panden hebben een bouwdeel dat lager ligt dan het aan de straat gesitueerde voorhuis. Bovendien is dit hoogteverschil soms aanleiding geweest om een pand te voorzien van een asymmetrische kap.

Langs de Deilsedijk staan de meeste dorpswoningen met de nok evenwijdig aan de dijk. De lange voorgevels hebben veelal een symmetrische indeling. Een aantal van de oorspronkelijk bakstenen gevels is gepleisterd. Een deel van de panden heeft nog de oorspronkelijke schuiframen en/of luiken.

In het dorp bevinden zich diverse objecten die herinneren aan het agrarisch verleden. Zo staan langs de Deilsedijk diverse voormalige T-boerderijen met hallehuisvormig bedrijfsgedeelte aan de achterzijde en het voorhuis aan de dijk. Nr. 33 is een gaaf 18e-eeuws boerderijtje met rieten kap. Een ander voorbeeld is de vierroedige hooischuur langs de Bulkstraat. Ook de leilinden ondersteunen het landelijk karakter van het dorp. De dwarsstraten van het dorp kenmerken zich door kleinschaligheid en intieme sfeer. Kleine huizen staan er dicht tegen elkaar aan. Een waardevol ensemble wordt gevormd door de Hervormde kerk en de naastgelegen school met onderwijzerswoning. Aan de Deilsedijk 42 staat het eerste raadhuis van Deil, dat in 1877 werd gebouwd, waarbij meerdere stijlen werden gecombineerd. In 1929 werd het landhuis Frissestein door de gemeente gekocht en in gebruik genomen als raadhuis. In het middenrisaliet van dit representatieve gebouw is een gevelsteen met het gemeentewapen (runderbeest en paard van goud op een helderblauwe ondergrond) aangebracht. Westelijk van het dorp staat langs de Appeldijk de korenmolen De Vlinder, die samen met de naastgelegen molenaarswoning en een elektrisch gemaaltje een fraai ensemble vormt (figuur 165). Oostelijk van het dorp ligt een begraafplaats langs ’t Oosteind. Op het terrein bevinden zich verschillende historische grafmonumenten. Bijzonder is het ijzeren sierhekwerk met de tekst ‘Rustplaats der familie R. van Gellekum’.

Figuur 165. Korenmolen De Vlinder aan de Appeldijk, met op de voorgrond het elektrisch gemaaltje (foto: MAB / C.J. Frank).

Het ruimtelijk beeld van het dorp wordt mede bepaald door de traditionele boerderijen die voorkomen langs de historische bebouwingslinten. Met name langs de Krooiweg staan verscheidene T-boerderijen, die zich qua omvang en verschijningsvorm onderling van elkaar onderscheiden. Gave voorbeelden van streekeigen boerderijen zijn ook te vinden langs de Prins Willem-Alexanderstraat en 't Oosteind. De Krugerstraat, Bulkstraat en Mr. W.M. Kolffstraat zijn typische woonstraten, met kleinschalige bebouwing van één laag met kap, die haaks op de straat georiënteerd is. Kenmerkend voor het ruimtelijk beeld langs de Krugerstaat is een reeks woningen met mansardekappen die omstreeks 1900 is gebouwd. Ook de bebouwing uit het interbellum langs de Bulkstraat vormt een eenheid door de schaal en verschijningsvorm.

Een kleinschalig sociaal woningbouwcomplex dat in 1947 werd gerealiseerd langs de Mr. W.M. Kolffstraat kenmerkt zich door een eenvoudige vormgeving. De twee-onder-één-kapwoningen hebben daken met rode pannendekking en bakstenen gevels met enkele traditionalistische details, zoals strekken boven de vensters, en een decoratief bovenlicht rondom een omlijste voordeur. Aan de westzijde van de Krugerstraat kwamen rond 1960 drie blokjes gestandaardiseerde woningen en enkele vrijstaande woningen tot stand. Het betreft tweelaags panden in gematigd modernistische trant (shake-hands-architectuur), met flauw hellende zadeldaken en houten geprefabriceerde puien. Enkele jaren later kwam aan de Oudenhof een complex bejaardenwoningen gereed, alsmede enkele woningen. Kenmerkend voor deze bebouwing zijn de bakstenen gevels, de terugliggende entrees, de grote

vensters en de flauw hellende daken met rode pannendekking. De bejaardenwoningen staan gegroepeerd langs een kleine groenstrook.

Tussen Deil-west en Deil-oost liggen de kasteelterreinen van Schorestein en Palmesteyn. Deze open ruimte is vanuit archeologisch en cultuurhistorisch perspectief zeer waardevol. Bovendien draagt deze open ruimte bij aan de belevingswaarde van het dorp (waardevol open dorpsgebied). Langs het gedeelte van de Benedeneindseweg dat door dit groene middengebied loopt, staat een aantal forse boerderijen met landhuisachtige allure. De eikenbeplanting langs deze weg ondersteunt deze karakteristiek. Aan de noordzijde van het dorp staat de villa Noordenhoek bij de ingang tot het kasteelterrein van Palmesteyn (figuur 49). De Noordenhoek onderscheidt zich van de over het algemeen vrij ingetogen dorpsbebouwing door de rijke neorenaissance architectuur. Het pand heeft een fraaie, van ornamenten voorziene trapgevel en de bakstenen gevels zijn voorzien van allerlei schilderachtige details.

Figuur 166. Villa Noordenhoek (foto: MAB / C.J. Frank).

5.7 Enspijk

5.7.1 Dorpsontwikkeling

Door de situering op een brede stroomrug wijkt de historische nederzettingsstructuur van Enspijk af van de omliggende dorpen, die veelal een gestrekte dorpsvorm hebben die bepaald is door de ligging op oeverwallen met een geringe breedte. Het dorp heeft zich ontwikkeld rondom een brink, die diende als

verzamelplaats voor vee (figuur 167). Via veedriften stond de brink in verbinding met de weilanden in het buitengebied. De veedriften direct bij de brink waren breder en versmalden zich gaandeweg naar de randen van het dorp. In de huidige plattegrond is deze typische wegenstructuur bijvoorbeeld nog herkenbaar aan de trechtervormige aansluiting van de Kampsedijk en de Lepelstraat (figuur 168).

Figuur 167. Ruimtelijke ontwikkeling van Enspijk: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

Figuur 168. De overgang van het dorp naar de omliggende landbouwgronden is door het ontbreken van bebouwing nog zeer goed herkenbaar op de plek waar de Kampsedijk en Lepelstraat samenkomen. De trechtervormige aansluiting diende in het verleden op het vee samen te drijven (foto: MAB / C.J. Frank).

Aan de voormalige brink staat de Nederlands-hervormde kerk, waarnaast in het verleden de dorpsschool stond. Rondom het kerkterrein, waarbinnen ook een ruim kerkhof is gelegen, ligt een greppel. Aan de oostzijde van het kerkterrein hebben de gronden een hogere ligging. Vanouds concentreerde de bebouwing van het dorp zich op deze hoger gelegen rug langs de Dorpsstraat. De Kampsedijk vormde een tweede bebouwingslint. Buitendijks lagen meerdere langgerekte watergangen, die de verbinding vormden tussen de Linge en panden langs de Kampsedijk, Vermoedelijk dienden deze watergangen als haventje. Langs de Lepelstraat, op de overgang van de oeverwal naar de lager gelegen komgronden, lag een aantal erven. De boerderijen waren geplaatst op individuele woonheuvels. Tussen de Lepelstraat en Groenstraat was het merendeel van de percelen in gebruik als boomgaard. Tot 1828 stond aan de zuidzijde van het dorp het omgrachte Huis te Enspijk. Ten oosten van de bebouwing langs de Neststraat is het kasteelterrein tegenwoordig nog herkenbaar in de percelering.

De Molenkampstraat en de Korte Veerstraat ontwikkelden zich vanaf het laatste kwart van de 19e eeuw geleidelijk tot bebouwingslinten. Omstreeks 1950 werd de Haarstraat tussen beide wegen aangelegd. Langs deze nieuwe straat werd de eerste planmatige woningbouw gerealiseerd in de vorm van een blok van zeven rijtjeswoningen met aan weerszijden een blokje van twee woningen. Ten westen van de Netstraat werden in de jaren zestig woningen en een basisschool gebouwd. Bovendien kreeg een kleinschalige uitbreiding gestalte aan de oostzijde van het dorp. Daartoe werd een nieuwe straat (Waalstraat) aangelegd tussen de Kampsedijk en de Beemd. Parallel aan deze straat werd in de jaren zeventig de Lingestraat aangelegd, waarlangs eveneens enkele blokken rijtjeswoningen werden gebouwd. Vanaf het midden van de jaren tachtig kwam de bebouwing langs de Maasstraat gefaseerd tot stand. De groene ruimte tussen deze dorpsuitbreidingen en de Kampsedijk bleef onbebouwd.

5.7.2 Historische bebouwingskarakteristiek

Van de historische dorpsbebouwing in Enspijk is relatief veel bewaard gebleven. De bebouwing kenmerkt zich door kleinschaligheid en is vrijstaand en traditioneel van karakter. Rondom de voormalige brink is het agrarische karakter van het dorp nog zeer goed herkenbaar door de aanwezigheid van meerdere historische boerderijen (Lepelstraat 3, 5 en 9; Dorpsstraat 4, 8 en 9). Markant is de werkplaats aan de Dorpsstraat 7, die bestaat uit twee bouwdelen, beide met een gepotdekselde houten gevel, meerruitsvensters en een zadeldak met een pannendekking van gesmoorde oud-Hollandse pannen. Langs de Dorpsstraat staan volgroeide eiken, die de straat een sierlijk en groen karakter geven. De bomen versterken het groene karakter van de voormalige dorpsbrink. Het kerkhof rondom de Nederlands hervormde kerk bestaat uit diverse bijzondere elementen, waaronder bakstenen muurtjes en een eenvoudig baarhuisje onder een zadeldak met pannendekking. Op de toegangsdammen naar het terrein staan fraaie hekwerken tussen gemetselde pilaren. Het ensemble van de kerk met het ruime kerkterrein, de laanbeplanting en de huizen langs de Dorpsstraat geven Enspijk een sterk eigen gezicht. Ook de voormalige school en de kosterswoning (Molenkampstraat 4-6) dragen bij aan het karakteristieke beeld. Het terrein tussen de Dorpsstraat en de Lepelstraat en het terrein tussen de Molenkampstraat en de Beemd zijn als open dorpsgebieden van historisch-stedenbouwkundige waarde.

Langs de Kampsedijk staan dorpswoningen van één bouwlaag met kap, met een oriëntatie evenwijdig aan de straat (figuur 169). Een aantal van de woningen is wit gepleisterd. Ook bevinden zich langs de Kampsedijk diverse traditionele boerderijen met rieten kappen. Beeldbepalend voor deze straat zijn ook de vele schuiframen met roedenverdelingen en de vensters met dubbele raamblinden. Bij sommige boerderijen bevinden zich oude erfelementen als een bakhuis, een schuur of een hooiberg. Een gaaf voorbeeld van een T-boerderij staat aan de Kampsedijk 6. Het betreft een boerderij uit het begin van de 19e eeuw met bakstenen gevels met vlechtingen, houten schuiframen met roedenverdelingen en een rieten kap. Het pand heeft in het verleden ook dienst gedaan als veerhuis. Kampsedijk 12 en 32 zijn fraaie voorbeelden van hallehuisboerderijen.

Figuur 169. Historische bebouwing langs de Kampsedijk (foto: MAB / C.J. Frank).

Langs de Molenkampstraat, de Beemd en de Korte Veerstraat staan enkele panden die omstreeks het begin van de 20e eeuw zijn gebouwd. Beemd 16 is een T-boerderij met een rijke decoratie. Het woonhuis heeft een middenrisaliet met fronton, een voorgevel met siermetselwerk en raamblinden. Evenals de naastgelegen schuur is het woonhuis voorzien van een wolfsdak. Een gaaf voorbeeld van een dorpswoning uit deze periode is Molenkampstraat 8. Het eenlaagse pand onder een geknikt zadeldak is voorzien van sobere detaillering, waaronder een sierrand van eenvoudig stucwerk onder de daklijst, T-ramen met drielichtvensters en blinden.

De eerste planmatige woningbouw die in de jaren vijftig langs de Haarstraat heeft plaatsgevonden, kenmerkt zich door een uiterst sobere vormgeving. Het betreft in blokjes geschakelde tweelaags woningen in een halfopen verkaveling. Ze hebben bakstenen gevels en flauw hellende zadeldaken met een rode pannendekking. De vensters in de voorgevel van deze woningen hebben verschillende maten. De voordeur en het bovenliggende venster worden omgeven door een betonnen stucrand. Langs de Waalstraat staat een reeks woningen uit het midden van de jaren zestig die gebouwd zijn in een gematigd modernistische stijl. De openbare school De Minzerie is in dezelfde periode gebouwd in shake-hands stijl.

5.8 Est

5.8.1 Dorpsontwikkeling

Est is een gestrekt esdorp, dat ontstaan is op een stroomrug (zie kaartbijlage 1). Tot ver in de vorige eeuw bestond de nederzetting uit een kleine kern bij de kerk aan de dorpsbrink, met enige lintbebouwing langs de over de velden uitwaaierende uitvalswegen. Pas in de periode na de Tweede Wereldoorlog werd een bescheiden uitbreiding aan de oostzijde van het dorp gerealiseerd, in de vorm van een woonbuurtje in lintbebouwing langs de haakvormige Wethouder van Akenstraat. Hier verrezen dubbele woningen en blokjes geschakelde eengezinswoningen in een eenvoudige halfopen stratenverkaveling. Dit buurtje is in de jaren 90 van de vorige eeuw nog enigszins uitgebreid. Verder zijn de bebouwingslinten in de loop van de vorige eeuw verder verdicht.

Grenzend aan het dorp vinden we nu een glastuinbouwconcentratiegebied, dat de omgeving van het dorp aanzienlijk veranderd heeft.

Figuur 170. Ruimtelijke ontwikkeling van Est: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.9 Geldermalsen

5.9.1 Dorpsontwikkeling

Geldermalsen is van oorsprong een gestrekt dorp met een brink nabij de Hervormde kerk. Het dorp onderscheidt zich van de andere dorpen door de aanzienlijke groei die aan het einde van de 19e eeuw werd ingezet. De aanleg van nieuwe infrastructuur (Rijksstraatweg, spoorlijnen) en de functie als centrum van de fruitteelt zijn mede van invloed geweest op deze ontwikkeling. Tegenwoordig valt het dorp uiteen in Geldermalsen, Geldermalsen-West (omgeving station) en Geldermalsen-Oost (voormalig buurtje Het Rot).

Ondanks de grote veranderingen die het dorp in de 20e eeuw heeft ondergaan, is de plattegrond van de oude dorpskern in de huidige situatie nog goed herkenbaar (figuur 171). De historische structuur wordt bepaald door de Koppelsedijk-Kerkstraat (de eigenlijke Lingedijk), waaraan de Tielseweg (thans Herman Kuijkstraat) en de Achterstraat (Molenweg-Dominee R. Lomanlaan-Oranje Nassaustraat) evenwijdig lopen. De Tielseweg vormde de doorgaande verbindingsroute tussen Leerdam en Tiel. In noordelijke richting liep de omstreeks 1840 aangelegde Rijksstraatweg van Zaltbommel over Waardenburg naar Culemborg. De Markt lag buitendijks langs deze route, nabij het veer over de Linge. Rond dit marktplein stonden in het verleden onder meer de pastorie, de school en het veerhuis. De voornaamste straat werd gevormd door de Kerkstraat, waarlangs aan twee zijden aaneengesloten

bebouwing voorkwam. De kerk stond langs deze straat aan de zijde van het marktplein. De Kerkstraat en het Marktplein liggen op het tracé van de oorspronkelijke Lingedijk. Ten noorden van het dorp, op de plek waar in het verleden weide- en draslanden lagen, is een nieuwe dijk aangelegd. Het voormalige Huis Ravestein, gelegen aan de Koppelsedijk, lag oorspronkelijk afgezonderd van het dorp. Een deel van de gracht is nog aanwezig op het terrein. Bovendien hangt de aanwezigheid van de open groene ruimte tussen de Koppelsedijk en Van Dam van Isseltweg samen met de ligging van dit voormalige landgoed.

Figuur 171. Ruimtelijke ontwikkeling van Geldermalsen: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

In het verleden lag aan de oostzijde van Geldermalsen het buurtje Het Rot, dat bestond uit lintbebouwing langs de Lingedijk, Rooijendijk (nu Willem de Zwijgerweg) en Dwarsstraat. In het laatste kwart van de 19e eeuw en eerste kwart van de 20e eeuw maakte Het Rot een relatief snelle groei door, waarbij ook de Poppelenburgerstraat zich ontwikkelde tot een bebouwingslint. In Geldermalsen vond in dezelfde periode een geleidelijke verdichting van de bebouwingslinten plaats. Nieuwe bebouwing kwam in de dorpskern onder meer tot stand langs de Geldersestraat. In de omgeving van het voormalig Huis Ravestein werden representatieve villa's gebouwd langs de Van Dam van Isseltweg en de Koppelsedijk. In het tweede kwart van de 20e eeuw zette deze ontwikkeling zich versneld door, waarbij met name ook bebouwing werd gerealiseerd langs bestaande wegen buiten de oude dorpskern, zoals de Genteldijk, Stationsweg en Willem de Zwijgerweg (voormalige, Rooijendijk). De omgeving van het voormalig huis Ravestein, dat door de aanwezigheid van het groen een aantrekkelijk woonmilieu vormde, ontwikkelde zich in het interbellum verder tot een kleinschalig villapark, met villa's en grote middenstandswoningen in ruime, rijkelijk van groen voorziene tuinen, ook hier weer grotendeels binnen de reeds bestaande wegenstructuren. De Stationsweg is binnen deze structuur een belangrijke hoofdas. De aanleg van de spoorlijn Utrecht-'s-Hertogenbosch in de jaren zestig van de 19e eeuw heeft een belangrijke invloed gehad op de geschetste ruimtelijke ontwikkeling van Geldermalsen-West. Door de opening van het station in 1868 werd dit gedeelte van het dorp ontsloten, waardoor het een attractief woongebied werd. In de omgeving van het station werden verschillende hotels, pensions en cafés geopend. Bovendien vestigden zich sindsdien langs het spoor diverse fabrieken en bedrijven.

Omstreeks 1920 vonden de eerste kleinschalige planmatige ontwikkelingen plaats, in eerste instantie meestal langs al bestaande wegenstructuren en in de vorm van lintbebouwingen. Destijds kwam langs de oostelijke zijde van de Burgemeester Verweijlaan een sociaal woningbouwcomplex tot stand bestaande uit 36 woningen. Ook werd ten westen van het Laageinde een klein tuindorp gerealiseerd, dat werd gevormd door 33 woningen langs een kort woonstraatje en een vierhoekig pleintje.

Na de Tweede Wereldoorlog groeide het dorp Geldermalsen aanzienlijk. De eerste grootschalige woonuitbreidingen vonden in jaren veertig en vijftig plaats nabij de oude dorpskern, tussen de Rooijendijk en Tielerweg (Prinses Ireneweg, Prinses Marijkeweg e.o.) en ten noorden van de Lingedijk-Willem de Zwijgerweg (Rivierenwijk). Hier verrees een typisch naoorlogse woonwijk met blokken geschakelde woningen in een halfopen verkaveling. Rond het midden van de 20e eeuw werd de Tunnelweg aangelegd. De weg ontsluit een in de jaren zestig en zeventig verder ontwikkelde wijk, waarvan het gedeelte ten noorden van de Tunnelweg opvalt door zijn markante stedenbouwkundige structuur. De Burgemeester Vernedelaan vormt hier de hoofdas, waaraan een reeks van geschakelde driehoekige plantsoenen is gekoppeld. Rondom bevinden zich geschakelde en vrijstaande middenstandswoningen en bungalows. Op de aansluiting van de Vernedelaan op de Tunnelweg is in de grootste open ruimte een kerkgebouw geprojecteerd. In de navolgende decennia vestigden zich ten westen van het station meerdere fabrieken. Ook werden langs de Industrieweg, Tielerweg en Rijnstraat bedrijventerreinen in gebruik genomen.

In de jaren zestig en zeventig werd ten oosten van de Rijksstraatweg de Emmawijk gerealiseerd. Deze wijk kenmerkt zich door een traditionele blokverkaveling. In de jaren tachtig werd de Emmawijk verder uitgebreid, onder meer door de aanleg van een nieuwe buurt ten zuiden van de J.F. Kennedylaan. In de jaren tachtig en negentig kwam de woonwijk ten westen van de Randweg gereed, gevolgd door de aanleg van een woonwijk tussen de Rijksstraatweg en Stationsweg-Laageinde en Rijksstraatweg-Molenweg-Koppelsedijk. De meest recente uitbreiding wordt gevormd door de nieuwbouwwijk Kalenberg, die ten zuiden van de spoorlijn Geldermalsen-Tiel in Meteren is aangelegd. De uitbreidingswijk De Plantage (in Meteren) is thans in ontwikkeling.

5.9.2 Historische bebouwingskarakteristiek

In de oude dorpskern is met name langs de Geldersestraat, Kerkstraat, Rijksstraatweg, Herman Kuykstraat en het Marktplein nog enige bebouwing uit de 19e eeuw te vinden. Een groot deel van de panden langs genoemde straten dateert evenwel uit de eerste helft van de 20e eeuw. De bebouwing in de oude dorpskern bestaat voornamelijk uit tweelaags panden, die afwisselend vrijstaand of aaneengesloten zijn gebouwd. Door hun vorm en detaillering hebben de panden een kleinstedelijk karakter. Sommige panden zijn ontworpen als winkel-woonhuis. Ook bevindt zich in de kern bebouwing die door zijn afwijkende vorm en/of functie opvalt, zoals de fabriek aan de Geldersestraat 19, de kleine werkplaats aan de Geldersestraat 4 en de beurs aan het Marktplein 16.

De korenmolen langs de Rijksstraatweg en de Nederlands-hervormde kerk aan de Kerkstraat vormen de belangrijkste *landmarks* in het dorp. Een derde gebouw dat sterk bijdraagt aan de herkenbaarheid van Geldermalsen is het stationsgebouw.

De bebouwingskarakteristiek van Geldermalsen wordt in belangrijke mate bepaald door de 20e-eeuwse dorpsuitbreidingen. Een belangwekkend complex is het Tuindorp, dat in de jaren twintig werd gebouwd in een zakelijk-expressionistische trant. De woonblokjes hebben verschillende dakvormen, waarbij de rode pannendekking een zeer prominent onderdeel uitmaakt van het ruimtelijk beeld (figuur 172). Bijzonder zijn ook de forse gemetselde schoorstenen die in de gevels zijn geplaatst en die zich naar boven toe verjongen. Een ander voorbeeld van een sociaal woningbouwcomplex bevindt zich aan de Burgemeester Verweijlaan. Het in 1918 gereed gekomen complex bestaat uit twaalf dubbele woningen onder een schilddak met rode pannendekking en drie huizenblokjes met vier woningen onder een schuin zadeldak met dwarskappen. De oorspronkelijke gevelindeling van deze panden is sterk gewijzigd en ook is de bakstenen gevel van een aantal van de panden gewit. Een ander complex

arbeiderswoningen kwam begin jaren dertig gereed langs de Badweg. Deze bebouwing bestaat uit sober vormgegeven blokjes van vier woningen onder een doorlopend zadeldak met rode pannendekking.

Figuur 172. Sociale woningbouwcomplex Tuindorp (foto: MAB / C.J. Frank).

In de vooroorlogse periode zijn in Geldermalsen diverse middenstandswoningen gebouwd. Langs de Burgemeester van Geusauweg, Van Dam van Isseltweg en Stationsweg staan woonhuizen uit het interbellum, waarvan het merendeel gebouwd is in traditioneel-zakelijk stijl of in de trant van de Amsterdamse School. De woningen kenmerken zich door een zorgvuldig vormgeving met in veel gevallen een rijk gedetailleerde baksteenarchitectuur, erkers en overstekende pannendaken.

In de jaren twintig en dertig heeft zich langs de Koppelsedijk, Genteldijk en Herman Kuykstraat een kleinschalige villawijk ontwikkeld. De villa's hebben een sterk individueel karakter en worden omringd door ruime tuinen. De aanzet tot de ontwikkeling van dit villawijkje werd gevormd door de aanleg van de spoorlijn en hing mede samen met de aanwezigheid van het landgoed van Huize Ravestein. Het voormalige kasteelterrein en zijn directe omgeving vormen tegenwoordig een waardevol open dorpsgebied. Een van de eerste villa's in het dorp werd rond 1875 gebouwd in een eclectische stijl (Herman Kuykstraat 1). Aan het begin van de 20e eeuw werden twee zeer royale villa's gebouwd langs de Van Dam van Isseltweg (nrs. 2 en 12). Ook werden destijds enkele villa's nabij het station gerealiseerd, die werden afgewisseld door middenstands- en arbeiderswoningen. Een markant voorbeeld van de villabebouwing in Geldermalsen-West is villa De Gentel (Genteldijk 16). Deze villa werd in 1914 gebouwd in Overgangsarchitectuur. Het tweelaags pand heeft gepleisterde gevels en een

samengesteld schilddak met knik en rode pannendekking. Het karakter van het pand wordt sterk bepaald door de grote vensters met roedenverdeling.

In de jaren dertig van de 20e eeuw werd een nieuwe brug bij Geldermalsen aangelegd. Deze betonnen boogbrug met ruitvormig bovenwindverband is tegenwoordig nog aanwezig. Met de aanleg van de nieuwe oprit kwam destijds een groot obstakel in het winterbed van de rivier tot stand. In de dijk van de oprit kwamen een zogenaamd hulpgat, dat in geval van nood doorgestoken mocht worden. Hardstenen palen aan weerszijden van het hulpgat herinneren nog hieraan.

In de dorpskern staan verschillende panden uit de wederopbouwperiode. Fraaie voorbeelden van naoorlogse woonhuizen zijn Burgemeester Vernedelaan 15 (bungalow Solskin uit 1966), Genteldijk 40 (bungalow De Krukel uit 1948) en Meidoornweg 9 (villa uit 1963). In dezelfde periode is de Rehobothschool aan de Anjerstraat 2 gebouwd. Het Lingehuis werd in 1953 gebouwd als het kantoor van het Waterschap van de Linge (Koppelsedijk 10). Een zeer bijzonder ensemble wordt gevormd door de zaalkerk van de Gereformeerde kerk, met naastgelegen kosterswoning en pastorie (Ds. R. Lomanlaan 5-9) (figuur 173). Langs de Industrieweg staat een grote fabriekshal met poortgebouw uit 1953, beide in rode en gele baksteen gebouwd, met ijzeren vensters en onder flauw hellend zadeldak.

De woonwijken uit de vroeg naoorlogse periode kenmerken zich door een eenvoudige stedenbouwkundige structuur en een open- of blokverkaveling, waarin reeksen van blokken met geschakelde eengezinswoningen zijn geprojecteerd, meestal evenwijdig aan de staat. De woningen hebben een traditionele vormgeving of tonen een mengstijl van traditionele en modernere vormen en materiaalgebruik. Bakstenen gevels en flauw hellende zadeldaken met rode of gemoorde pannendekking bepalen het beeld.

Figuur 173. Gereformeerde kerk aan de Ds. R. Lomanlaan uit 1954 (foto: MAB / C.J. Frank).

Aan de D.J. van Wijkstraat ligt de oude algemene begraafplaats van Geldermalsen, die dateert uit de eerste helft van de 19e eeuw. Op deze ommuurde begraafplaats bevinden zich bijzondere staande en liggende zerken en grafkelders. De algemene begraafplaats aan de Emmalaan heeft een sterk monumentale opzet, met twee gedeelten die de vorm van een halve cirkel zijn aangelegd en die door lanen in verschillende segmenten worden opgedeeld. De middelpunten van de twee halve cirkels worden met elkaar verbonden door een brede hoofdas. De begraafplaats wordt begrensd door een singel. Rondom het oude, noordelijk gedeelte van de begraafplaats heeft deze singel een slingerend karakter. De monumentale opzet is in de tweede helft van de 20e eeuw tot stand gekomen. Langs de Meersteeg ligt de Joodse begraafplaats. Op het kleine omgrachte terrein staan enkele grafstenen en een baarhuisje met rode bakstenen gevels onder zadeldak met donkere pannendekking.

5.10 Gellicum

5.10.1 Dorpsontwikkeling

Gellicum is een gestrekt esdorp, dat ligt aan de linkeroever van de rivier de Linge. Ten noorden van het dorp ligt Rhenoy op de tegenovergelegen oever. Kenmerkend voor de historische nederzettingsstructuur zijn de parallel gelegen voorstraat (Lingedijk) en achterstraat (Laag- en Hoog eindseweg) (figuur 174). Een bebouwingscluster ontwikkelde zich rondom de Nederlands-hervormde kerk, waarbij de bebouwing binnendijks tegen de kruin van de Lingedijk stond. Aan de westzijde van het dorp sluiten de voor- en achterstraat vorksgewijs op elkaar aan. Ten westen van dit punt stond de

bebouwing vanouds buitendijks, dit in tegenstelling tot de bebouwing langs de voorstraat. Een reden was dat langs dit gedeelte van de dijk een gegraven waterloop (De Vaart of Breeknap) lag, die de meanderende Linge beoosten Acquoy afsneed. Op deze wijze konden schippers de scherpe bocht in de Linge vermijden, die door een sterke stroming moeilijk bevaarbaar was. Het kanaal was in ieder geval in 1664 al aanwezig en behoorde tot de eigendommen van de heer van Gellicum, die hier tol hief. De kleine dijkwoningen vormden vermoedelijk de onderkomens van arbeiders die werkten in de griendteelt en scheepsvaart.

Figuur 174. Ruimtelijke ontwikkeling van Gellicum: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

In het midden van het dorp wordt de langgerekte nederzettingsstructuur onderbroken door een open groene ruimte tussen de Vlietkant en Kerkstraat. In het verleden lag hier het noordelijk gedeelte van De Dorpsvliet, een wetering die in de Late Middeleeuwen werd gegraven ten behoeve van de afwatering van de natte komgronden. De wetering waterde door middel van een sluis in de Lingedijk uit. Hoewel het noordelijk gedeelte in de jaren zeventig van de 20e eeuw werd gedempt, is de wetering ten zuiden van de rooms-katholieke kerk nog aanwezig. Aan het bochtige beloop is herkenbaar dat dit gedeelte van oorsprong vermoedelijk een natuurlijk waterloopje was. De open ruimte ter plaatse van de gedempte wetering vormt een cultuurhistorisch waardevolle structuur in de dorpskern, temeer vanwege de historisch-geografische relatie met het kasteel van Gellicum, dat tot de sloop in 1802 aan de westzijde van de Vlietkant lag. Opvallend is de excentrische ligging die het omgrachte kasteel, de middeleeuwse kerk en het tegen de kerktoren staande rechthuis (1636) hadden in de historische nederzettingsstructuur (figuur 175).

Figuur 175. Ets van het kasteel en de kerk van Gellicum, Hermanus Schoute(n), omstreeks 1730 (bron: Het Geheugen van Nederland).

Aan de oostzijde van het dorp bevond de bebouwing zich langs de Lingedijk. Het Kerkepad (thans Hoogeindseweg) vormde de verbinding tussen dit bebouwingscluster en de rooms-katholieke kerk. De weg liep langs de achterzijde van het erf van de pastorie, die aan de Lingedijk stond. Vanaf het midden van de 19e eeuw groeide het dorp Gellicum zeer geleidelijk. Deze ontwikkeling werd gekenmerkt door een geleidelijke verdichting van de oude bebouwingslinten, voornamelijk door de bouw van afzonderlijke dorpswoningen. Opmerkelijk is dat deze ontwikkeling zich na de Tweede Wereldoorlog doorzette en dat in tegenstelling tot omliggende dorpen nauwelijks sprake was van planmatige dorpsuitbreiding. Langs de Laag- en Hoogeindseweg werden in de jaren zestig en zeventig kleine reeksen woningen gebouwd. Een inbreidingswijkje kwam begin jaren negentig tot stand aan de Kerkebogerd.

5.10.2 Historische bebouwingskarakteristiek

Kenmerkend voor de historische bebouwingskarakteristiek van het dorp Gellicum is het vrijwel gesloten gevelbeeld van de panden langs de Lingedijk. De bebouwing bestaat hoofdzakelijk uit traditionele dorpswoningen die met de nok evenwijdig aan de dijk staan en één bouwlaag hoog zijn. De bebouwing kenmerkt zich door kleinschaligheid en is vrijstaand. Over het algemeen hebben de woningen een zadeldak, maar ook komen er panden met een schild- of mansardedak voor. Bij sommige panden is de oorspronkelijke bakstenen gevel wit geverfd. De dijkwoningen hebben een karakteristieke smalle strook

grond voor het huis liggen. In het midden van het historisch bebouwingslint staat de Nederlands-hervormde kerk, herbouwd in 1928, het jaar waarin een brand de kerk en elf huizen verwoestte. Langs de dijk staan meerdere boerderijen. Behalve oudere T-boerderijen die omgevormd zijn tot woonhuis, bevinden zich langs de dijk enkele boerderijen uit de eerste helft van de 20e eeuw. Een voorbeeld is de hallehuisboerderij die omstreeks 1930 is gebouwd aan de Lingedijk 20. De oudere boerderijen hebben over het algemeen een rieten dak met een of meerdere wolfseinden, een gepleisterde of wit geverfde gevel en vensters met meerruits schuiframen en blinden.

Een waardevol ensemble wordt gevormd door de O.L. Vrouwe Geboortekerk, het tegen de kerktoren staande rechthuis, het ommuurde kerkhof en de nabijgelegen pastorie met tuin (figuur 176). Langs de Vlietkant staan op een kunstmatige heuvel een boerderij en een huis, beide met een representatieve en symmetrisch ingedeelde gevel. Tussen beide panden staat een poortje. Ervoor staan vier leilinden die het hoogteverschil met de straat accentueren. Bepalend voor het ruimtelijk beeld van de Vlietkant zijn ook de drie houten schuren uit de tweede helft van de 20e eeuw (figuur 177). Noemenswaardige gebouwen of ensembles uit de naoorlogse periode zijn niet aanwezig.

Figuur 176. De Onze-Lieve-Vrouwe Geboortekerk met het tegen de kerktoren staande rechthuis (foto: MAB / C.J. Frank).

Figuur 177. Deze dorpswoning langs de Vlietkant is gesitueerd op een kunstmatige heuvel. Voor het pand staan twee leilinden (foto: MAB / C.J. Frank).

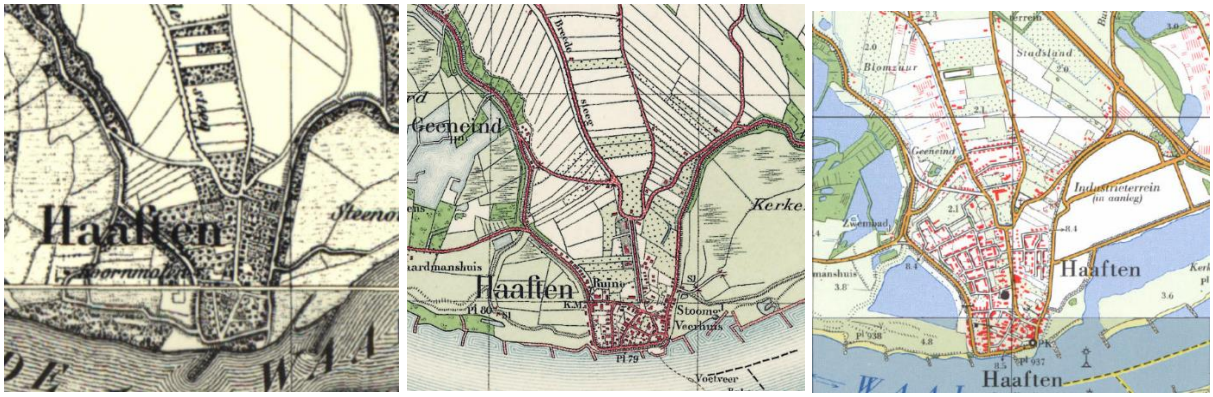
5.11 Haaften

5.11.1 Dorpsontwikkeling

Haaften is in oorsprong een gestrekt esdorp, dat is ontstaan op een stroomrug, met het net van Molenstraat, Koningsstraat, Herenstraat, Steenweg en Dreef als oude wegen. Het dorp ligt aan drie zijden ingeklemd tussen dijken. Dit situatie zorgde ervoor, dat het dorp ten zuiden van de Molenstraat al in de 19e eeuw dicht bebouwd was. Buiten de kern bevonden zich een lang bewoningslint langs de Dreef, de dijkbebouwing en het voormalige kasteelterrein. Bijzonder is dat Haaften al een bescheiden dorpsuitbreiding kende in het interbellum, en wel in de omgeving van Graskamp en de Emmastraat. In de naoorlogse periode werden deze straatjes geleidelijk aan het oude dorp vastgebreid. Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde zich een nieuwe woonbuurt ten westen van het dorp met als hoofdas de Goudensteinstraat. Het buurtje werd bebouwd met lange blokken eengezinswoningen in een halfopen verkaveling. Ten noorden van Haaften werd in de jaren 1950-1960 een kleine woonbuurt gebouwd aan de Dutry van Haaftenstraat en de Burgemeester M.P. van Willigenweg. De jongere dorpsuitbreiding bevinden zich ten oosten en ten noorden van dit buurtje.

Figuur 178. Dorpsbeeld Haaften: Lint van T-boerderijen in de Herenstraat (foto: MAB / C.J. Frank).

Figuur 179. Ruimtelijke ontwikkeling van Haaften: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.12 Heesselt

5.12.1 Dorpsontwikkeling

Heesselt is een gestrekt esdorp, dat is ontstaan in de vroege middeleeuwen o peen stroomrug. De oudste kern ligt voornamelijk langs de Gerestraat en Kerklaan. Heesselt heeft slecht een zeer beperkte uitbreiding ondergaan. Zo ontstond in de vroege naoorlogse aan de oostzijde van het dorp een kort bebouwingslint langs de Gerestraat, in eerste instantie bestaande uit blokjes dubbele woningen, later

aangevuld met langere blokken eengezinswoningen in een eenvoudige halfopen stratenverkaveling. Verdere uitbreiding bleef achterwege.

Figuur 180. De Protestantse kerk van Heesselt staat centraal in het dorp, op het terrein omgeven door Kerklaan, Gerestraat en Waalbandijk (foto: MAB / C.J. Frank).

Figuur 181. Ruimtelijke ontwikkeling van Heesselt: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.13 Hellouw

5.13.1 Dorpsontwikkeling

Hellouw is ontstaan in de vroege middeleeuwen op een smalle zandrug. In de 19e eeuw bestond het dorp vooral uit een lang bebouwingslint langs de dijk. De oeverwal was op deze plek zo smal dat het niet aantrekkelijk was om ver achter de dijk te wonen. Dat gebeurde alleen aan de Korfgraaf, die tevens

als een soort Achterstraat fungeerde. De eerste dorpsuitbreiding vond al vóór 1923 plaats langs de toenmalige Middelste steeg, de huidige Irenestraat. Het ging om een lang lint van kleine, evenwijdig aan de weg geplaatste arbeiderswoningen, wellicht voor de steenfabriek. Rond het midden van de vorige eeuw vond een steeds verdere verdichting plaats van het bebouwingslint langs de Kortgraaf. Kort daarna verrees een nieuwe woonbuurt aan de Karel Doormanstraat, een lang lint geschakelde eengezinswoningen in een eenvoudige stratenverkaveling, gespannen tussen de Waalbandijk en de Kortgraaf. Ten noorden van de Korfgraaf werden sportvelden aangelegd. Later is vooral gebouwd tussen de Graaf Reinaldweg en de Korfgraaf in een nieuwe buurt. Door de dijkverzwaring van 1989 verdween het karakteristieke dijklint langs de Waaldijk.

Figuur 182. Blokken geschakelde woningen uit de vroege naoorlogse periode aan de Karel Doormanstraatin Hellouw (foto: MAB / C.J. Frank).

Figuur 183. Ruimtelijke ontwikkeling van Hellouw: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.14 Herwijnen

5.14.1 Dorpsontwikkeling

Herwijnen is in de vroege middeleeuwen ontstaan op een stroomrug en ontwikkelde zich in de loop der eeuwen tot een langgerekt dijkdorp, waarin langs de sterk konkelende Waalbandijk drie bebouwingsclusters waren te onderscheiden: Boveneind, Kerkeind en Benedeneind. In een grote boog, min of meer parallel aan de dijkstructuur bevindt zich de Achterweg, waarvan tot ver in de vorige eeuw alleen het meest oostelijke deel, nabij Benedeneind, een wat intensievere lintbebouwing kende. Nabij de aansluiting van Houtsteeg (nu Schoutensteeg) en de Nieuwe Steeg werden in het interbellum twee scholen gesticht en ontwikkelde zich een vierde kern, aanvankelijk bebouwd met kleine vrijstaande of dubbele woningen aan Achterweg en Geerstraat, een nieuw aangelegd straatje haaks op de Achterweg. Vanaf de jaren 50 groeide dit cluster verder uit tot uiteindelijk een aanzienlijke dorpskom. Aan weerszijden van de Nieuwe Steeg verrezen kleine woonbuurten met een eenvoudig orthogonaal stratenplan, gevuld met blokjes geschakelde eengezins- en bejaardenwoningen in een halfopen verkaveling. Aan de Achterweg, bij de aansluiting van de Nieuwe Steeg ontwierp men een langgerekt plein (in feite een dubbele rijbaan met brede groene middenberm), waaraan rond 1960 het nieuwe gemeentehuis kwam te staan. In de jaren 80 volgde ook een uitbreiding ten zuiden van de Achterweg.

Figuur 184. Achterweg met pleinvormige verbreding en het nieuwe gemeentehuis, op een ansichtkaart uit circa 1965 (part.collectie).

Figuur 185. Ruimtelijke ontwikkeling van Herwijnen: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

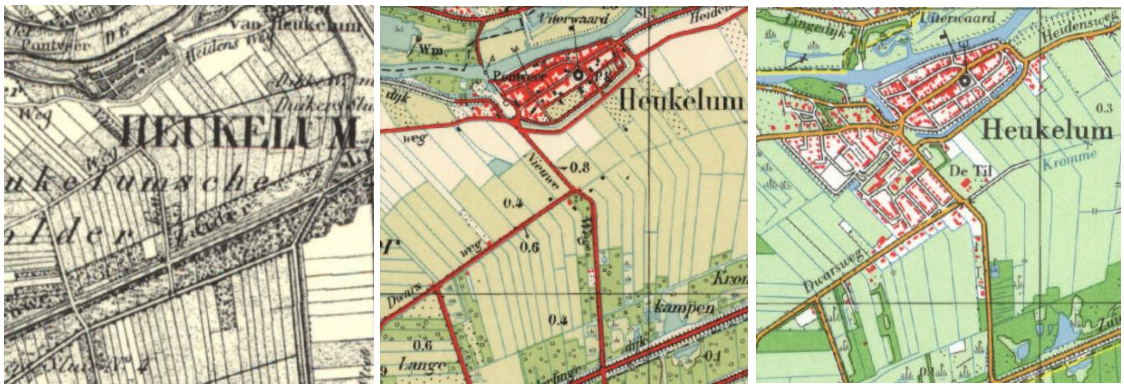
5.15 Heukelum

5.15.1 Stadsontwikkeling

Heukelum is in de vroege middeleeuwen ontstaan op een oeverwal van de Linge. De nederzetting ontwikkelde zich tot een gestrekt esdorp, dat vermoedelijk in de 14e eeuw stadsrechten ontving. Met de omwalling van de nederzetting werd een bewoningskern afgekaderd die tot ver in de 20e eeuw voldeed. Vanwege de stadsstichting werden in de loop van de tijd boerderijen uit de omgeving binnen de omgrachting verplaatst. Nog steeds wordt het stadsbeeld bepaald door de aanwezigheid van verschillende voormalige boerderijen. Hoofdas in de stad is de Voorstraat, die een aaneengesloten kleinstedelijke bebouwing verkreeg en zich in het hart van het stadje, bij voormalig raadhuis en kerk splitst in de Gasthuisstraat-Molenstraat (eveneens met een vrij intensief bebouwingslint) en de meer als achterstraat fungerende Torenstraat. Vanuit de hoofdstraat leiden smalle stegen of “sterigers” naar de Lingekade. Voorstraat-Gasthuisstraat-Molenstraat, Torenstraat, Evert Noolstraat en Groenewal liggen evenwijdig aan elkaar en vormen met een aantal onder recfhte hoeken kruisende dwarsstraten een regelmatig stratenpatroon, waarin een planmatige opzet spreekt. In de jaren 30 werd in het slechts spaarzaam bebouwde zuidelijke deel van de binnenstad enige woningbouw gepleegd in de vorm van vrijstaande arbeiders- en kleine middenstandswoningen. Ook de eerste naoorlogse woningbouw kreeg een plek binnen de wallen, en wel in de vorm van blokken geschakelde eengezinswoningen in traditionele stijl aan de Torenstraat (1947), de Groenewal (1952, 1957) en de Evert Noolstraat (1950, 1958). In de eerste helft van de jaren 60 vond de eerste stadsuitbreiding buiten de wallen plaats, zuidwestelijke van de binnenstad. Tussen de Dwarsweg en de Koningin Wilhelminastraat kwam een wijkje tot stand met een eenvoudig orthogonaal stratenpatroon, gevuld met lange en korte blokken geschakelde woningen. Aan de Dwarsweg is een markante, taps toelopende plantsoenaanleg gecreëerd. Verdere uitbreidingen volgden vanaf de jaren 70. In deze periode ontwikkelde zich langs de Achterweg een wijk met veel vrijstaande woningen in ruime groene tuinen.

Figuur 186. Stadsbeeld Heukelum. Zicht in de Gasthuisstraat, vanuit de Voorstraat. Rechts is nog net het in de jaren 60 nieuw gebouwde gemeentehuis van Heukelum zichtbaar (foto: MAB / C.J. Frank).

Figuur 187. Ruimtelijke ontwikkeling van Heukelum: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.16 Meteren

5.16.1 Dorpsontwikkeling

Het dorp Meteren is in de Vroege Middeleeuwen ontstaan op een complex van brede stroomruggen, die op enige afstand van de Linge liggen. De nederzetting heeft de structuur van een rond esdorp (figuur 188). De bebouwing concentreerde zich in het verleden met name langs de Wilhelminastraat, Bredestraat en Dorpsstraat. De dorpskern werd gevormd door het cluster van kerk, pastorie en dorpsschool, dat zuidelijk langs de Dorpsstraat lag. Direct ten oosten van het dorp stond het Huis te

Meteren. De gracht die rondom het inmiddels verdwenen adellijk huis lag, alsmede een aanzienlijk deel van de omliggende laanstructuur, is tegenwoordig nog aanwezig.

Figuur 188. Ruimtelijke ontwikkeling van Meteren: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

Ten westen van de Wilhelminastraat liep de Heeggraaf. Blijkens historische kaarten kwam langs de oostelijke oever een smalle strook griendhout voor (*heeg* = haag, bos van laag hout), hetgeen duidt op natte omstandigheden en een lagere ligging. Vermoedelijk betreft het een door de mens aangelegde waterloop (*graaf* is afgeleid van het werkwoord graven), die is aangelegd in de bedding van een oud riviertje. In de stedenbouwkundige structuur van het dorp is de ligging van deze waterloop nog herkenbaar aan de diepte van de percelen langs de Wilhelminastraat. De Heeggraaf werd aan de andere zijde begeleid door een pad, waarlangs een aantal panden stond. Direct ten oosten van de Achtersteweg lag een andere waterloop, die nabij de Bredestraat aansloot op de Heeggraaf. Vanaf dat punt stroomde de waterloop westwaarts richting de Dalemse Wetering. De sloot die tussen de Bredestraat en G.H.C.F. Siebrandsstraat is gelegen, vormt een restant van deze waterloop.

Bij een dijkdoorbraak of een beheerste afstroming van rivierwater door middel van een overlaat, liepen de komgronden vaak geleidelijk onder. Langs de randen van een stroomrug was het gevaar van een overstroming groter, dan er bovenop. Evenals in andere dorpen in het rivierengebied is dit ook in de ruimtelijke structuur van Meteren nog zichtbaar. Aan de noordzijde van de dorpskern (Bredestraat 4 en Wouwertweg 10) getuigen twee grote huisterpen van de inspanningen die de bewoners in het verleden zich getroostten om droge voeten te houden. Ook langs de Achtersteweg staat een aantal historische boerderijen op een huisterp (Achtersteweg 39, 47, 55 en 69). Bij de Nederlands-hervormde kerk ligt een vloedwal, die als toevluchtsoord voor de dorpsbewoners diende. Bij het afgraven van gronden ten behoeve van terpen en vluchtheuvels ontstond vaak een zogenaamde del (een plas of laag gelegen stuk land). Langs de Rijksstraatweg, die onderdeel uitmaakte van de doorgaande verbinding tussen 's-Hertogenbosch en Utrecht, ligt een del (tegenover boerderij De Dell). Ook de langgerekte waterplas ten noorden van De Bommel, is waarschijnlijk een del.

Vanaf het begin van de 20e eeuw nam de bebouwing langs de Achtersteweg geleidelijk toe. Omstreeks 1950 vond aan deze zijde van het dorp een eerste planmatige ontwikkeling plaats. Er werden vier blokjes dubbele woningen langs de Achtersteweg en drie blokken rijtjeswoningen langs de nieuw aangelegde Lindelaan gebouwd. Begin jaren zestig kwam langs laatstgenoemde straat een vierde woonblok gereed. Bovendien werd een groen pleintje ingericht, waar een basisschool en vijf vrijstaande woningen omheen kwamen te liggen. In dezelfde periode werd de Eikenlaan aangelegd, waarlangs zes blokken rijtjeswoningen tot stand kwamen. In de daaropvolgende decennia werden de open ruimten

tussen de Wilhelminastraat en Dorpsstraat gefaseerd bebouwd. Het betrof telkens relatief kleinschalige invullingen. Vanaf de Dorpsstraat werden drie doodlopende woonstraten aangelegd: de Berkenlaan, de Wilgenlaan en de Kastanjelaan. Omstreeks het midden van de jaren negentig werd gestart met de realisatie van de grootschalige nieuwbouwwijk Kalenberg, ten noorden van het dorp Meteren. De uitbreidingswijk De Plantage is thans in ontwikkeling.

5.16.2 Historische bebouwingskarakteristiek

De Nederlands-hervormde kerk (Dorpsstraat 16) en de nabijgelegen school (Schoolstraat 3) en pastorie (Schoolstraat 2) vormen een beeldbepalend ensemble in de dorpskern van Meteren. De bebouwing van het dorp Meteren kenmerkt zich door kleinschaligheid, is vrijstaand en traditioneel van karakter. Het oorspronkelijk agrarische karakter van Meteren is nog goed herkenbaar door de open ruimte tussen de Dorpsstraat en Achtersteweg (waardevol open dorpsgebied) en de talrijke historische boerderijen die in de dorpskern staan. Zo staan langs de Blankertseweg drie T-boerderijen en een hallehuisboederij, allen met een rietgedekt schilddak, bakstenen gevels en vensters met meerruits (schuif)ramen en blinden. Sommige van deze panden hebben een overkragende kap boven de deeldeuren, hetgeen typisch is voor historische boerderijen in het rivierengebied. Een fraai voorbeeld van deze bouwwijze is te vinden aan de Bommelweg 2a, waar zowel de T-boerderij als de naastgelegen schuur een overstekend kapgedeelte heeft (figuur 189).

Figuur 189. Overstekende kapgedeelten van de boerderij en schuur aan de Bommelweg 2a (foto: MAB / C.J. Frank).

Ook langs de Achtersteweg, Dorpsstraat, Bredestraat en Rijksstraatweg en Wilhelminastraat bevinden zich veel gave boerderijcomplexen, met schuren, hooibergen, bakhuisjes en andere karakteristieke opstallen. In sommige gevallen zijn de boerderijen gebouwd op kunstmatige heuvels. Bovendien komen bij verschillende boerderijen nog eenvoudige tuinen, erven met grindverharding en leilinden voor. Een voormalige boerderij aan de Rijksstraatweg 80 (thans restaurant) draagt de naam ‘De Tol’, hetgeen een verwijzing vormt naar het geld dat hier in het verleden geheven werd voor het gebruik van de doorgaande verkeersroute. Een markante boerderij uit het interbellum staat aan de Wouwertweg 10. Het tweelaagse pand in traditioneel-zakelijke stijl is voorzien van twee erkers, een serre en een houten luifel boven de entree. Het geknikte overkragende schilddak wordt bekroond met twee schoorstenen en twee pirons. De achterliggende schuur onder schilddak heeft een zeer sobere detaillering. Aan de Dorpsstraat 8 bevindt zich een rijk gedecoreerde dorpswoning in Chaletstijl uit 1915 (figuur 190).

Figuur 190. Woning aan de Dorpsstraat 8 in Chaletstijl (foto: MAB / C.J. Frank).

Een klein ensemble woonhuizen uit de naoorlogse periode is te vinden langs de Dorpsstraat (nrs. 1-7). De panden tellen anderhalve of twee bouwlagen, hebben bakstenen gevels met grote vensters. Het schilddak met rode pannendekking ligt evenwijdig aan de straat gelegen en is licht overkragend. De vier dubbele woningen die in de jaren vijftig langs de Achtersteweg zijn gebouwd kenmerken zich door een sobere architectuur. De woningen hebben bakstenen gevels en zadeldaken (al dan niet met wolfeinden) met een rode pannendekking. De woningen hebben een ruime voortuin. Langs de Achtersteweg staat laanbeplanting van fruitbomen. De bebouwing langs de Lindelaan en Eikenlaan is aan het begin van de jaren zestig tot stand gekomen. Het betreft uniforme woningen van twee

bouwlagen met een enigszins flauw hellende dak en met bakstenen gevels waarin zich relatief grote vensters bevinden.

5.17 Neerijnen

5.17.1 Dorpsontwikkeling

Neerijnen in ontstaan op een stroomrug. De kernstructuur van het dorp bestaat uit de Voorstraat, de parallel daarmee gelegen Achterstraat en de Van Pallandtweg. Voorstraat en Achterstraat eindigen haaks op de Waalbandijk. De Van Pallandtweg scheidt het dorp van kasteelterrein van kasteel Neerijnen. Op de aansluiting van Voorstraat en Van Pallandtweg staat de karakteristieke neogotische Hervormde kerk. De dorpsstructuur is door de eeuwen heen nauwelijks gewijzigd. Alleen aan het noordwestelijke deel van de Van Pallandtweg vond enige verdichting van de lintbebouwing plaats.

Figuur 191. Het straatbeeld van de Achterstraat in Neerijnen wordt bepaald door verschillende voormalige boerderijen en veel groen, deels behorend bij de achterervan van panden aan de Voorstraat (foto: MAB / C.J. Frank).

Figuur 192. Ruimtelijke ontwikkeling van Neerijnen: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.18 Ophemert

5.18.1 Dorpsontwikkeling

Ophemert is in de vroege middeleeuwen ontstaan op een stroomrug. Er ontwikkelde zich een gestrekt esdorp langs de Waalbandijk min of meer parallel hiermee lopende wegen, in het bijzonder de Molenstraat. Haaks op deze structuren staan de Kapelstraat en Dreef. Deze laatste vormt de verbinding met net ten noorden van Ophemert gelegen kasteelterrein van Huis Ophemert. De linten langs dijk en Molenstraat werden in de loop van de 19e en 20e eeuw verdicht. Tot aan de Tweede Wereldoorlog is de dorpsstructuur weinig veranderd. In de jaren '60 vond een kleine uitbreiding plaats aan de noordoostrand van het dorp (Gulhofstraat), in de vorm van blokjes geschakelde eengezinswoningen in een eenvoudige halfopen stratenverkaveling. In dezelfde periode werd een nieuw buurtje gerealiseerd aan weerszijden van de Groenestraat. In de jaren 90 breidde Ophemert verder uit aan de oostzijde van de Kapelstraat. Bij de dijkversterking in de jaren 60 zijn in het gebied ten noordoosten en ten zuiden van het dorp veel dijkwoningen gesloopt.

Figuur 193. Dorpsbeeld Ophemert (foto: MAB / C.J. Frank).

Figuur 194. Ruimtelijke ontwikkeling van Ophemert: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.19 Opijnen

5.19.1 Dorpsontwikkeling

Opijnen is in de middeleeuwen ontstaan op een stroomrug en ontwikkelde zich evenwijdig aan de Waaldijk als een gestrekt esdorp. Het dorp heeft een geleidelijke transformatie doorgemaakt. Rond 1850 concentreerde de bebouwing zich rond de huidige Pastoriestraat en Repensestraat (met kerk) en langs een deel van de Waaldijk. Hier bevonden een steenfabrieksterrein met haven en het veerhuis met veerstoep. Aan de Waaldijk staat ook het huis Uiterwaerde. Tussen deze twee bewoningsclusters lag een laagte die als weidegrond dienst deed en in de jaren 30 in beeld kwam als bouwlocatie (Stoepstraat). Vanaf de jaren 50 is het gebied tussen Waaldijk en Repensestraat in verschillende fasen gevuld met woningbouw. Ten oosten van de kern ontwikkelde de Zandstraat zich tot een lang bebouwingslint. De (dijk)bebouwing van de Waaldijk ging bij de dijkverbetering van de jaren 60 vrijwel geheel verloren.

Figuur 195. Dorpsbeeld Opijnen. Nabij de Stoepstraat is een deel van de vroegere dijkbebouwing van Opijnen behouden gebleven (foto: MAB / C.J. Frank).

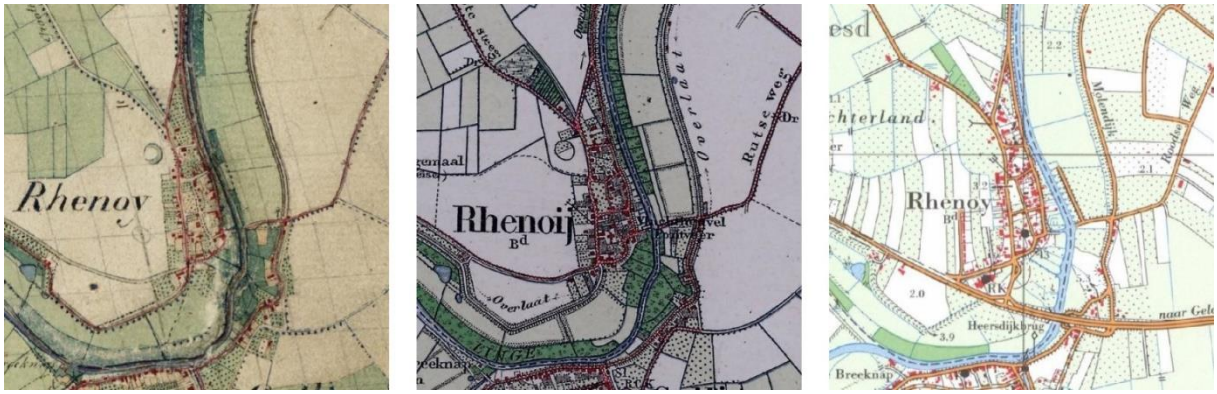

Figuur 196. Ruimtelijke ontwikkeling van Neerijnen: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.20 Rhenoy

5.20.1 Dorpsontwikkeling

De basis van het dorp Rhenoy wordt gevormd door de Lingedijk (voorstraat) en de Dorpsstraat (achterstraat), met daar tussen in de Middenstraat (figuur 197). Deze straten worden met elkaar verbonden door korte, vaak smalle dwarsstraten, zoals de Dijkstraat en de Schoolstraat. De bebouwing stond vanouds langs de drie hoofdwegen van het gestrekte esdorp. De kern van het oude dorp lag aan de Middenweg, rond de Nederlands hervormde kerk en de naastgelegen pastorie. Ter hoogte van de kerk is een bijzonder gaaf voorbeeld te vinden van een vluchtheuvel, die in de 19e eeuw is opgeworpen om bij hoog water als tijdelijk toevluchtsoord te dienen. Hoewel het veer aan de Lingeoever is verdwenen, herinneren het voormalig veerhuis, een veerbel en een aanlegplaats nog aan de oversteekplaats. De rooms-katholieke kerk stond nabij de kruising van de Rhenoyseweg met de Dorpsstraat.

Figuur 197. Ruimtelijke ontwikkeling van Rhenoy: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

De bebouwing aan de Lingedijk stond tegen het talud van de dijk. Langs de Middenstraat en Dorpsstraat zijn opgeworpen huisterpen duidelijk zichtbaar, waarvan de heuvel ter plaatse van de 18e-eeuwse boerderij Dorpsstraat 17 een fraai voorbeeld is (figuur 198). Ook is naast Middenstraat 19 een vlietberg gelegen. Tussen beide wegen is nog een open terrein aanwezig. Zoals de meeste gronden op de oeverwal waren deze percelen vroeger in gebruik als boomgaard. Kenmerkend voor het dorp waren

de vele percelen met hakhoutgrond die langs de buitenzijde van de Lingedijk lagen. Ook tegenwoordig heeft deze zone nog een uitgesproken groen karakter.

Figuur 198. Huisterp met historische T-boerderij aan de Dorpsstraat 17 (foto: MAB / C.J. Frank).

In Rhenoy hebben twee versterkte huizen gestaan. De Burcht Rhenoy lag aan de noordzijde van het dorp, nabij de kruising van de Dorpsstraat met de Breezij. In de Middeleeuwen vormde de burcht een belangrijke strategische post voor de graven van Gelre. Het kasteelterrein is nog te herkennen aan de ronde vorm van een perceel aan de Dorpsstraat en de singelrestanten. Dit is tevens terug te vinden in het toponiem van dit perceel: Het Singel. Huis Rhenoy heeft ten zuidoosten van het dorp gelegen, maar dit is in het huidige landschap minder goed zichtbaar.

Tot het midden van de 20e eeuw groeide het dorp Rhenoy zeer geleidelijk door sporadische realisatie van nieuwe woningen langs oude bebouwingslinten. In de periode van het begin van de jaren vijftig tot het midden van de jaren zestig werd langs de Rhenoyseweg een eerste kleine dorpsuitbreiding gerealiseerd. De uitbreiding bestond uit een gefaseerde bouw van woningen van verschillende typen langs de Kornelis van Wijnenstraat. Bij dit wijkje kwamen enkele nieuwe voorzieningen tot stand. Zo werd tussen Rhenoy en Acquoy een nieuwe school gebouwd langs de Rhenoyseweg. Bovendien werd in 1963 aan de zuidzijde van de Rhenoyseweg een nieuwe rooms-katholieke kerk gesticht.

Vanaf het einde van de jaren zestig volgde een tweede uitbreiding, waarbij de geschakelde woningen en twee-onder-eenkapwoningen langs de Wethouder van Gamerenstraat en Meester A.J. Lansstraat werden gebouwd. In de jaren tachtig vonden kleinschalige ontwikkelingen langs de Meester A.J.

Lansstraat en De Brink plaats. Omstreeks 2008 werd langs de Kornelis van Wijnenstraat een drietal woonblokjes van vier geschakelde woningen gebouwd. Hiervoor werden enkele rijtjeswoningen uit de jaren zestig gesloopt.

5.20.2 Historische bebouwingskarakteristiek

De Hervormde kerk aan de Dorpsstraat is een kleine gotische zaalkerk. Het kerkje heeft witgepleisterde gevels, spitsboogvensters en een met gesmoorde Hollandse pannen gedekt zadeldak met schilden (figuur 199). Op het dak staat een kerkspits met leistenen bekleding. Rondom de kerk ligt een ommuurd kerkhof met een bakstenen baarhuisje onder schilddak. Nabij de kerk staat een laat 19e-eeuwse pastorie in eclectische stijl. De pastorie wordt omgeven door een ruime tuin die aan de zijde van de Dorpsstraat wordt begrensd door een smeedijzeren tuinhek en aan de zijde van de Middenstraat door een lage gemetselde tuinmuur met ezelsrug.

Figuur 199. Het wit gepleisterde kerkje met ommuurde kerkhof bepalen in belangrijke mate het ruimtelijke beeld in de dorpskern van Rhenoy (foto: MAB / C.J. Frank).

De historische bebouwing in de dorpskern bestaat voornamelijk uit traditionele dorpswoningen die één bouwlaag hoog zijn en met de nok evenwijdig of haaks aan de straat staan. Over het algemeen hebben de woonhuizen een zadeldak of mansardedak. Een groot aantal van deze panden heeft tegenwoordig een gepleisterde gevel. Bovendien zijn de oorspronkelijke vensters van diverse panden vervangen.

In de dorpskern staan ook meerdere traditionele boerderijen, met name langs de Dorpsstraat, Lingedijk en Middenstraat. Een zeer gave T-boerderij staat aan de Lingedijk 85 (figuur 200). Het vroeg-18e-

eeuwse pand heeft een rieten kap en een gepleisterde voorgevel in blokverband met T-vensters. In de bakstenen zijgevels zijn onder de daklijn vlechtingen aanwezig. Het object is van groot belang vanwege zijn authenticiteit. Aan de Dorpsstraat 41 staat een 19e-eeuwse T-boerderij, die mede door zijn ligging nabij de kerk en de overstekende kap boven de deeldeuren van beeldbepalende waarde is. Eveneens aan de Dorpsstraat bevindt zich een fraai boerderijcomplex uit de jaren twintig van de vorige eeuw. Het forse tweelaags hallehuis met spitse mansardekap staat op een kunstmatige heuvel. Voor het woongedeelte staan twee grote eiken. De naastgelegen schuur heeft een bakstenen voorgevel met deeldeuren en hooiluik onder segmentbogen.

Figuur 200. T-boerderij aan de Lingedijk 85 (foto: MAB / C.J. Frank).

Langs de rivier liggen nog de restanten van enkele voormalige malerijen. Aan de Lingedijk 68 staat een graanmalerij annex pakhuis dat in 1905 werd gebouwd voor de firma Story. Het pand is opgetrokken in baksteen met gepleisterde gevels (waarbij de voorkant geblokt is uitgevoerd) en telt twee bouwlagen en een zolderverdieping. Het pand is gedekt met een gebroken kap met gesmoorde Hollandse pannen. Het pand is in 2001 aangewezen als rijksmonument. Het nabijgelegen pakhuis aan de Lingedijk 78 heeft een markante ligging op de hoek met de Schoolstraat.

Vier arbeiderswoningen in Delftse Schoolstijl werden omstreeks 1950 gebouwd langs de Rhenoyseweg. Het betreft twee dubbele woningen van een bouwlaag met een steil schilddak met rode pannendekking. In de bakstenen gevels bevinden zich grote vensters. De twee-onder-een-kap woningen en rijtjeswoningen die in de jaren zeventig en tachtig tot stand zijn gekomen langs de Kornelis van Wijnenstraat, Wethouders van Gamerenstraat, Meester A.J. Lansstraat hebben voornamelijk twee

bouwlagen met kap. De bebouwing kenmerkt zich door een sobere vormgeving en een toepassing van geprefabriceerde elementen. Het gevelbeeld wordt bepaald door uniformiteit en ritmiek. De woningen hebben een kap die evenwijdig ligt aan de straat. Met de voorzijde zijn de woningen naar de openbare ruimte georiënteerd. Een opvallend gebouw is de dorpskern is de voormalige zaalkerk De Einder, die aan het begin van de jaren zestig werd gebouwd in een gematigd modernistische stijl (figuur 201).

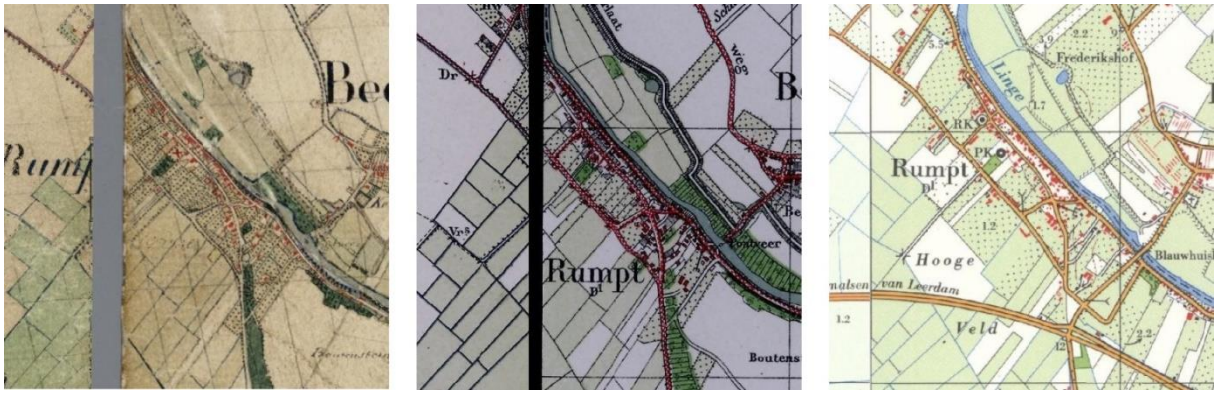
Figuur 201. Zaalkerk De Einder (foto: MAB / C.J. Frank).

In de dorpskern komen twee waardevolle open gebieden voor. De locatie van de Burcht van Rhenoy is nog te herkennen aan de ronde vorm van een perceel aan de Dorpsstraat en de singelrestanten. Tussen de Middenstraat en de Dorpsstraat is nog een, van oudsher, open terrein aanwezig. Dit terrein geeft een goed beeld van de kleinschaligheid van de dorpsstructuur en de vroegere agrarische bestaanswijze van de bewoners van het dorp.

5.21 Rumpt

5.21.1 Dorpsontwikkeling

Rumpt is gelegen op de zuidelijke oeverwal van de Linge. Het dorp bezit nog in belangrijke mate zijn originele vorm, die erg langgerekt is (figuur 202). Rumpt onderscheidt zich door het sterk aanwezige agrarische karakter en het centrale open middengebied in het dorp.

Figuur 202. Ruimtelijke ontwikkeling van Rumpt: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

Figuur 203. Het ruimtelijk beeld van het dorp Rumpt wordt in belangrijke mate bepaald door de visuele relatie met de Linge (foto: MAB / C.J. Frank).

Evenwijdig aan de Dorpsdijk ligt de Middenstraat met daarachter de Achterweg. De Middenstraat en de Achterweg sluiten aan de zuidzijde van het dorp vorksgewijs op elkaar aan. Opmerkelijk zijn de langgerekte gebogen percelen ten noorden van deze kruising, waarvan de vorm samenhangt met de ligging van de oeverwal. De meeste huizen staan binnendijks aan de Dorpsdijk en zijn gericht naar de rivier (figuur 203). Het dorp heeft van oudsher drie dwarsstraten: de Raadsteeg, de Schuttersteeg en het Vellegat (thans R.M. van Gellicumstraat). Kenmerkend voor deze dwarswegen zijn de trechtervormige uiteinden, die in het verleden een functie hadden bij samendrijven van vee. Op de

kruising van de Middenstraat en het Vellegat lag een del. Bijzonder is de omvangrijke groene ruimte die ligt tussen de Middenstraat, de Achterweg en deze dwarsstraten. Vroeger waren deze percelen in gebruik als boomgaard. Het kerkhof rondom De Nederlands-hervormde kerk maakt onderdeel uit van dit groene tussengebied.

Ten noordwesten van het dorp, in de nabijheid van het Grote en het Kleine Wiel, zijn nog enkele streekeigen kromakkers te zien. De wielen zelf zijn twee fraaie voorbeelden van de diverse doorbraken van de rivierdijken. Tegenwoordig liggen de wielen in een buitendijks gebied met hoge natuurwaarden. In dit gebied, waar ooit het Huis te Rumpt stond, is een veldkruis uit 1527 te vinden, opgericht ter nagedachtenis van een gesneuveld lid van het geslacht Van Scherpenzeel.

In de loop van de 19e eeuw en de eerste helft van de 20e eeuw groeide het dorp langzaam, waarbij met name nieuwe bebouwing werd gerealiseerd langs de Achterweg. De Middenstraat werd slechts in geringe mate verder verdicht. Markant is het rooms-katholieke complex dat omstreeks 1850 werd gesticht op de hoek van de Middenstraat en de Schuttersteeg. Vanaf het einde van de jaren vijftig van de 20e eeuw ontwikkelde zich een kleine planmatige uitbreiding ten oosten van de Achterweg. Omstreeks 1960 werden de eerste woningen gebouwd langs de nieuw aangelegde straat Achtermonde. Het betrof aanvankelijk twee blokjes rijtjeswoningen en één dubbele woning. Rond het midden van de jaren zestig kwam een derde blok rijtjeswoningen gereed. De daaropvolgende twee decennia werd het wijkje verder afgerond, waarbij zowel rijtjeswoningen, twee-onder-eenkapwoningen en vrijstaande woningen tot stand kwamen. Tot op heden is dit de enige uitbreidingswijk van Rumpt. Wel vonden na de Tweede Wereldoorlog kleine ontwikkelingen plaats langs de bestaande wegen in het dorp. Zo werd in de jaren vijftig een blok van zes rijtjeswoningen gebouwd langs de Schuttersteeg, gevolgd door de bouw van drie blokjes van drie woningen in de jaren zestig. Ook vond een verdere verdichting van de dorpsstructuur door realisatie van vrijstaande woningen langs de Achterweg en de R.M. van Gellicumstraat.

5.21.2 Historische bebouwingskarakteristiek

De lintbebouwing langs de Dorpsdijk wordt gekenmerkt door veel langsgevels en kleine bouwwerken. Over het algemeen is de bebouwing bescheiden van uitstraling. De meeste panden bestaan uit een bouwlaag met een zadeldak. Van een groot aantal woonhuizen is de oorspronkelijke bakstenen gevel gepleisterd of wit geverfd. Een pand dat opvalt door zijn materiaalgebruik en detaillering is de dorpswoning aan de Dorpsdijk 11. Het pand heeft onder meer een met leien gedekt schilddak met knik en een voorgevel van rode verblendsteen. Diverse sierankers in de zijgevel van het pand Dorpsdijk 24 herinneren aan de vroegere functie als smidse. Een bijzonder ensemble wordt gevormd door de school met naastgelegen onderwijzerswoning (Dorpsdijk 22-23). De Nederlands-hervormde kerk aan de Middenstraat en de rooms-katholieke kerk aan de Schuttersteeg nemen in het dorpsbeeld een belangrijke plek in.

Tevens staan langs de Dorpsdijk nog diverse traditionele boerderijen met rieten daken. De gemetselde gevels van de boerderijen zijn in enkele gevallen gepleisterd of geverfd. Verschillende boerderijen bezitten nog oorspronkelijke elementen als schuiframen, luiken en deuren met bovenlicht en levensboom. Bijzonder is de oriëntatie van de schuur naast de monumentale T-boerderij Huys Achtermonde, aan de Dorpsdijk 41.

In het dorp Rumpt staan enkele voorname woonhuizen. Het herenhuis Domus Pacis dateert uit het derde kwart van de 19e eeuw en is gebouwd in eclectische stijl. Huize De Dreef aan de Dorpsdijk 9 is

een herenhuis uit dezelfde periode. Het tweelaags pand, dat bestaat uit een voor- en achterhuis, heeft een symmetrische voorgevel met middenrisaliet en aansluitende veranda. Voor het herenhuis ligt een diepe siertuin met tuinmuur waarlangs een met grind belegde dreef is gelegen. Andere voorbeelden van voorname woonhuizen zijn villa De Hucht (Dorpsstraat) en de pastorie van de Nederlands-hervormde kerk (Middenstraat) (figuur 204). Karakteristieke voorbeelden van naoorlogse woningbouw zijn te vinden aan de Achterweg en aan Achtermonde. Het betreft blokjes geschakelde arbeiders- en bejaardenwoningen in traditionele stijl, met bakstenen gevels en rode en gesmoorde pannendaken. De woning aan de Achtermonde uit 1960 zijn in een eenvoudige halfopen hofstructuur geplaatst. De woningen aan de Achterweg bevinden zich binnen de bestaande lintbebouwingsstructuur.

Figuur 204. De pastorie van de Nederlands-hervormde kerk (foto: MAB / C.J. Frank).

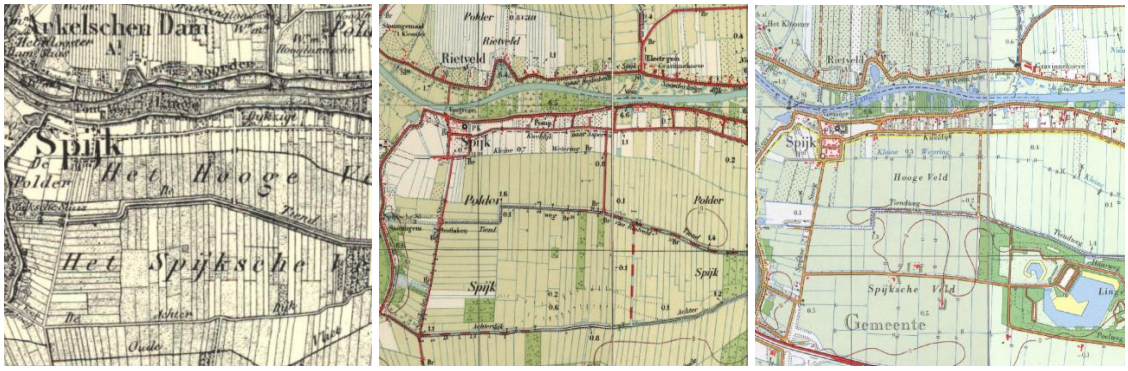
In de dorpskern van Rumpt staan diverse dijkpalen langs de Linge. Zij dragen de nummers 71, 76, 77, 84, 93, 99 en 100 en markering de vroegere verhoefslaging. Op de paaltjes met nummers 99 en 100 wordt een afstand aangeduid, namelijk 11,5 R(oeden) respectievelijk 27 R(oeden) 11,5 V(oet). Vermeldingswaardig als bouwkundig object is ook de betonnen bushalte die langs de Veerweg staat, waarvan het huidige beeld thans helaas sterk bepaald wordt door de aanwezige graffiti.

De dorpskern van Rumpt wordt gekenmerkt door het nog sterk aanwezige agrarische karakter. De centrale open ruimte tussen de Middenstraat, Schuttersteeg, Achterweg en R.M. van Gellicumstraat is stedenbouwkundig zeer waardevol. Het terrein ten noordwesten van de Veerweg is eveneens waardevol vanwege de openheid.

5.22 Spijk

5.22.1 Dorpsontwikkeling

Spijk is in de vroege middeleeuwen ontstaan op een zeer smalle oeverwal van de Linge. In de loop der eeuwen ontwikkelde zich een langgerekt dijkdorp (Spijk-Vogelswerf) met bebouwing, voornamelijk boerderijen, langs de Zuiderlingedijk. De ten zuiden van de Lingedijk liggende Spijkse Kweldijk vormt een achterstraatstructuur die echter pas laat in de 20e eeuw enige bebouwing kreeg. Zeer bescheiden dorpsuitbreiding vond plaats in de vorm van verdichting van enkele beperkte delen van het dijklint. Direct ten zuiden van de dorpskerk werd in de jaren 30 een straatje met dubbele arbeiderswoningen gerealiseerd. In de vroege naoorlogs periode is het buurtje verder naar het zuiden toe uitgebreid met blokken geschakelde eengezinswoningen in een eenvoudige halfopen verkaveling.

Figuur 205. Ruimtelijke ontwikkeling van Spijk: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.23 Tricht

5.23.1 Dorpsontwikkeling

Het dorp Tricht ligt aan de rechteroever van de Linge, even ten westen van het punt waar de Hooglandsche Wetering in de rivier uitkomt. Tricht heeft een bijzondere nederzettingsstructuur, die bepaald is door afwijkende lokale omstandigheden (figuur 206). Er zijn drie wegen waarlangs van oudsher lintbebouwing voorkwam: de Lingedijk, de Bulksteeg/Laan van Crayestein en de Kerkstraat. Nabij de aansluiting van laatstgenoemde straten op de dijk lagen kleine bebouwingsclusters. In de omgeving van de kerk kwam aan weerszijden van de dijk aaneengesloten bebouwing voor. Het betrof voornamelijk dorpswoningen die onderling werden gescheiden door smalle steegjes. De geheel onbebouwde Middelweg en Groeneweg liepen over de dorpsenken en haakten vorksgewijs op de Lingedijk aan.

Figuur 206. Ruimtelijke ontwikkeling van Tricht: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

Cultuurhistorisch waardevol is de langgerekte open ruimte tussen de Bulkstraat en Laan van Crayestein, die ook vanuit stedenbouwkundig perspectief beschouwd kan worden als een waardevol open dorpsgebied. Deze gronden waren oorspronkelijk in gebruik als hoger gelegen weide, waarop vee bij hoge waterstanden geplaatst kon worden. Na de bedijking van het gebied in de Late Middeleeuwen is deze bulk uiteindelijk verworden tot veedrift, die leidde naar de ontgonnen komgronden ten noorden van het dorp. Een deel van de bulk is in de loop der tijd bebouwd met kleine woningen en boerderijen (figuur 207).

Figuur 207. T-boerderij aan de Bulkstraat (foto: MAB / C.J. Frank).

Tussen de Kerkstraat en de Bulksteeg/Laan van Crayestein ligt de Nieuwesteeg. Vermoedelijk is deze weg later tot stand gekomen en diende hij oorspronkelijk als veedrift, hetgeen nog tot uitdrukking komt in de naamgeving. Deze structuur zal zich in een latere fase tot bebouwingslint hebben ontwikkeld. De Laan van Crayestein refereert aan het verdwenen Huis te Crayestein. De terreininrichting heeft nog duidelijke sporen van de oorspronkelijke aanleg, waaronder restanten van een omgrachting en een hoflaan. Op het kasteelterrein staat nog een poortgebouw uit de 16e eeuw. Het huidige huis stamt uit de 19e eeuw. Vanuit archeologisch perspectief wordt het terrein als zeer waardevol beschouwd. De percelen tussen de Kerkstraat en de Bulksteeg/Laan van Crayestein waren in de 19e eeuw in gebruik als boomgaard. Omstreeks 1868 werd over dit terrein een tracégedeelte van de spoorlijn van Utrecht naar Boxtel aangelegd. Voorafgaand aan de aanleg van de spoorbaan werden enkele panden langs de Nieuwesteeg gesloopt.

Voor het midden van de 20e eeuw groeide het dorp Tricht geleidelijk door een verdichting van bestaande bebouwingslinten. Zo werd in het laatste kwart van de 19e eeuw een aantal dorpswoningen gebouwd langs de Lingedijk, nabij de kruising met de Groeneweg. In de jaren dertig van de 20e eeuw ontstond een kleine reeks woningen aan het begin van de Groeneweg. Rond 1900 werd het noordelijk gedeelte van de voormalige bulk bebouwd. Een eerste planmatige uitbreiding kwam na de Tweede Wereldoorlog tot stand ten noorden van de Middelweg. Dit wijkje kreeg een orthogonale structuur, waarbij de Rodenburgstraat en de Moerkensgaard min of meer parallel aan de Middelweg werden aangelegd, terwijl de Raamweg en Roemershof hier loodrecht op werden geprojecteerd. Als eerste kwam in 1947 een reeks dubbele woningen in Delftse schoolstijl gereed langs de Moerkensgaard en Raamweg. In de jaren vijftig werd het wijkje afgerond door de bouw van rijtjeswoningen, twee-onder-eenkapwoningen en vrijstaande woningen. In de jaren zestig werden aan de westzijde van de Raamweg twee pleintjes aangelegd, waarlangs enkele blokjes geschakelde woningen werden gerealiseerd. Ook werden vrijstaande woningen gebouwd langs de zuidzijde van de Middelweg. Bebouwing van het zuidelijk gedeelte van de Raamweg en de aanleg van de Hoge Bulk volgden in de tweede helft van de jaren zestig.

Ten noorden van de Nieuwesteeg kwam vanaf het begin van de jaren zestigeen tweede planmatige uitbreiding tot stand (Johannes Wigeliusstraat en Rutgher Jacobsstraat en Willem Mechteldstraat). Rond die periode vestigden zich ook enkele bedrijven ten noorden van de Nieuwsteeg. Deze bedrijven waren gerelateerd aan de fruitteelt in de regio. In de jaren zeventig en tachtig werd bovendien een nieuwe uitbreiding gerealiseerd in de oksel van de Bulkstraat en de Nieuwsteeg. Gedeelten van dit woonwijkje hebben een hofjesstructuur. Een kleinschalige ontwikkeling vond plaats langs de Doctor van der Willigenstraat. Vanaf het einde van de jaren zeventig werd het gebied ten oosten van de Kerkstraat en Hoekenburg ontwikkeld tot woongebied. Een laatste uitbreiding heeft aan het begin van de jaren negentig plaatsgevonden, ten westen van de Hooglandsche Wetering (Hoogeinde, De Twee Morgen, De Zandkuil).

5.23.2 Historische bebouwingskarakteristiek

De historische lintbebouwing van Tricht kenmerkt zich veelal door traditionele woningen die met de langsgevel aan de weg liggen. Met name langs de Bulkstraat komen ook diverse panden voor met een nokrichting haaks op de straat. De woonhuizen in de dorpskern zijn merendeels kleinschalige panden van één bouwlaag met kap. Vele woningen zijn gepleisterd of wit geverfd. In Tricht staat een aantal woonhuizen uit de eerste helft van de 20e eeuw, die zich door hun vormgeving, detaillering en

materiaalgebruik onderscheiden van de oudere woonhuizen. Een voorbeeld is het pand aan de Lingedijk 63 dat gebouwd is in een traditioneel-zakelijke stijl.

Voor verschillende panden langs de Lingedijk ligt een smalle strook gronden tussen de voorgevel en de openbare weg. Deze ruimten zijn zeer afwisselend ingericht, als grindberm, bakstenen stoepen en voortuintjes die door ijzeren hekwerkjes worden afgescheiden. In de dorpskern van Tricht komen in vergelijking met de andere kleine kernen in de gemeente Geldermalsen veel woonhuizen uit het midden van de 20e eeuw voor. Zo bevind zich langs de Lingedijk een blokje van vier middenstandswoningen uit de jaren dertig dat is gebouwd in een traditioneel-zakelijke stijl. Het merendeel van de woningen uit genoemde periode bevindt zich ten zuidoosten van de Laan van Crayestein. Het betreft dubbele woningen en rijtjeswoningen uit de periode 1945-1960, met een of twee bouwlagen onder een kap en een sobere vormgeving.

Verspreid in het dorp herinneren boerderijen aan het agrarisch verleden. Voorbeelden van hallehuisboerderijen en T-boerderijen zijn onder meer te vinden langs de Bulkstraat en Lingedijk. Een complex arbeiderswoningen langs de Raamweg en Moerkensgaard dateert uit de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog. Deze kleine, in blokjes geschakelde woningen in Delftse Schoolstijl worden gekenmerkt door traditionele architectuur met bakstenen gevels en zadeldaken met rode pannendekking. Bij een deel van de woningen is het dakschild aan de straatzijde nog geheel vrij van dakkapellen. Rondom de dubbele woonhuizen ligt een kleine tuin. Het merendeel van de woningen uit genoemde periode bevindt zich ten zuidwesten van de Laan van Crayestein. Het betreft dubbele woningen en rijtjeswoningen uit de periode 1945-1960, met een of twee bouwlagen onder een kap en een sobere vormgeving.

Langs de Nieuwsteeg staan enkele bedrijfspanden die omstreeks 1950 zijn gebouwd. Nabij de kruising van de Nieuwsteeg met de Langstraat staat een fabriek van een bedrijf dat gespecialiseerd is in het maken van sorteermachines voor de fruitteelt. Het complex bestaat onder meer uit een kantoorgebouw, een woonhuis en bedrijfshallen. De bedrijfshallen zijn één- en tweelaags en hebben merendeels sheddaken en platte daken. Nabij het spoor bevindt zich een bedrijf met een forse schuur van drie bouwlagen met zadeldak. Ervoor staat een eenlaags schuur onder flauw hellend zadeldak. De bedrijfswoning is een tweelaags pand onder schilddak in Delftse Schoolstijl.

In Tricht staat een aantal utilitaire bouwwerken. Het gemaal van de Hooglandsche Wetering dat aan de Lingedijk staat is aangewezen als beschermd rijksmonument (figuur 208). Het object is van cultuurhistorische en stedenbouwkundige waarde vanwege de historisch-ruimtelijke relatie met de Linge en het omliggende gebied. Het gemaalgebouwtje dateert uit de jaren twintig en heeft een rijke baksteendetaillering. Langs de Lingedijk staan eveneens een klok uit dezelfde periode, die bestaat uit een gemetselde sokkel met hardstenen afdekplaats waarop een rond metalen uurwerk is geplaatst, alsmede een trafohuisje onder flauw hellend zadeldak uit 1955.

Figuur 208. Gemaal van de Hooglandsche Wetering (foto: MAB / C.J. Frank).

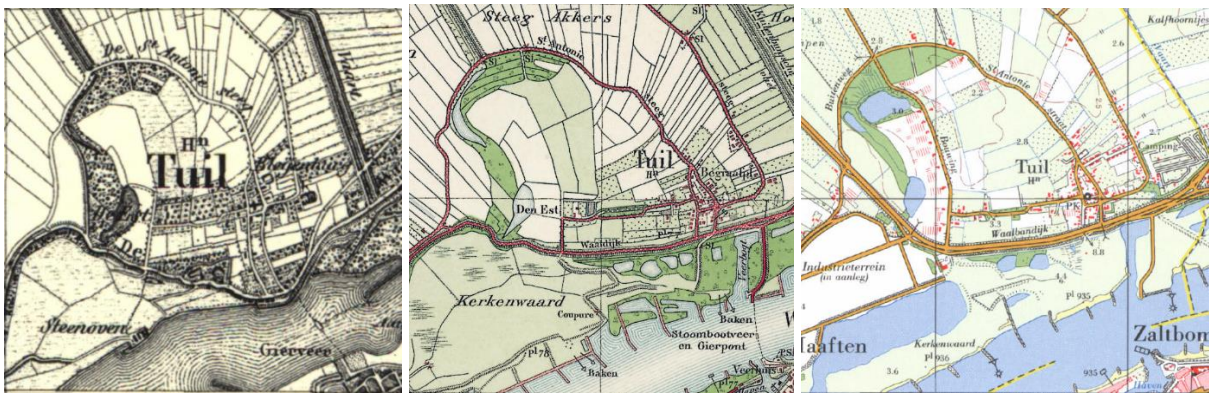
5.24 Tuil

5.24.1 Dorpsontwikkeling

Tuil is ontstaan op een stroomrug en heeft als kernstructuur een voor- en achterstraat. Ze heten hier Langstraat en Sint Antoniestraat-Kortestraat, die deels haaks op de Waalbandijk staan. Het dorp veranderde in de late 19e eeuw ingrijpend door het landinwaarts verleggen van de bandijk, waardoor een deel van het dorp buitendijks kwam te liggen en opgegeven werd. Van groei was tot ver in de 20e eeuw nauwelijks sprake, afgezien van enige verdichting van bestaande bebouwingslinten, zoals de Haarstraat. Vanaf de jaren 50 kwam een eerste uitbreiding tot stand en wel langs de in het midden geknikte Wilhelminastraat. Hier verrezen in een eenvoudig lint blokjes geschakelde eengezinswoningen in een halfopen stratenverkaveling. Na 1990 is het gebied tussen Wilhelminastraat, Haarstraat en Sint Antoniestraat grotendeels met bebouwing ingevuld (straten Bleijenburg en Appelenburg). Door de bebouwing van een voormalig campingterrein aan de oostzijde van het dorp na 2010 zijn Tuil en Waardenburg min of meer aan elkaar gegroeid.

Figuur 209. Dorpsbeeld Tuil rond de aansluiting van de Meissinghdreef op de Langstraat (foto: MAB / C.J. Frank).

Figuur 210. Ruimtelijke ontwikkeling van Tuil: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.25 Varik

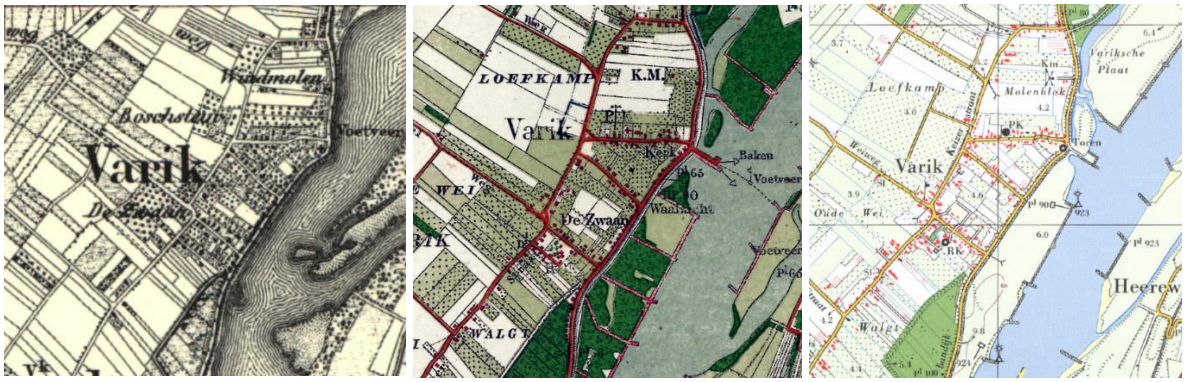
5.25.1 Dorpsontwikkeling

Varik is ontstaan op een langgerekte stroomrug. De nederzetting ontwikkelde zich langs de Waalbandijk en de parallel daarmee verlopende as Achterstraat-Keizerstraat en Walgtsestraat. Aan enkele straten tussen dijk en achterstraatstructuur kwam lintbebouwing te staan, deels in relatie tot middeleeuwse dorpskerk en de in 1877-1879 gebouwde neogotische RK kerk met school en huis aan de Grote Straat. Tot in de tweede helft van de vorige eeuw ontwikkelde Varik zich binnen zijn historisch nederzettingspatroon. In het zuidelijke deel van het dorpsgebied vond in het bijzonder langs de Walgtsestraat een verdichting van de lintbebouwing plaats, maar ook aan de Achterstraat werden in de jaren 50 nieuwe dubbele woningen gebouwd. Bij een dijkverhoging in de jaren 60 is een deel van de dijkbebouwing gesloopt. In de kom van Varik heeft na 1980 nog een kleinschalige inbreiding

plaatsgevonden met woningbouw tussen de Grote Straat en Molenstraat. Recente uitbreidingen zijn in het Molenblok gerealiseerd.

Figuur 211. Aan de Grotestraat in Varik verrees in de jaren 1877-1879 een nieuwe RK kerk met bijgebouwen en school. Het ensemble is gaaf behouden gebleven en een zeer beeldbepalend elementen in het dorp (foto: MAB / C.J. Frank).

Figuur 212. Ruimtelijke ontwikkeling van Tuil: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.26 Vuren

5.26.1 Dorpsontwikkeling

Vuren is een dijkdorp dat tot ver in de 20e eeuw bestond uit enkele bebouwingsclusters langs de Waaldijk, met een excentrisch gelegen kerk met kerkhof aan de oostzijde. Het is evenwel goed mogelijk dat ook Vuren is ontstaan op een smalle oeverwal. Vanaf de 19e eeuw en in het bijzonder in de eerste helft van de 20e eeuw kwam in de uiterwaarden bij Vuren een aanzienlijke steenindustrie tot ontwikkeling. Zo werd in 1902 de kalkzandsteenfabriek Loevestein opgericht en in 1952 kwam er een cellenbetonfabriek (Durox). Na de Tweede Wereldoorlog vestigden zich meer grote bedrijven in Vuren. In het derde kwart van de vorige eeuw werd ten noorden van het oude dijklint een nieuwe dorpskern

gerealiseerd, met de oude Middeldijk of Mildijk als centrale dorpsstraat. Een langgerekte verbrede ruimte langs de Mildijk, op de beide uiteinden visueel afgesloten door twee kerkgebouwen, vormt het hart van het nieuwe Vuren. Ten noorden en zuiden van de Mildijk ontstonden woonbuurten, die voornamelijk werden bebouwd met dubbele en in langere blokken geschakelde arbeiderswoningen en eengezinswoningen. Op verschillende plekken in het dorp werd in de bouw van vrijstaande huizen en patiobungalows geëxperimenteerd met de in de Duroxfabriek vervaardigde holle betonsteen.

Figuur 213. De nieuwe dorpskern van Vuren wordt gemarkeerd door twee moderne kerkgebouwen op de uiteinden van de langgerekte pleinvormige ruimte aan de Mildijk-Dorpsstraat (streetview.nl).

Figuur 214. Ruimtelijke ontwikkeling van Vuren: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.27 Waardenburg

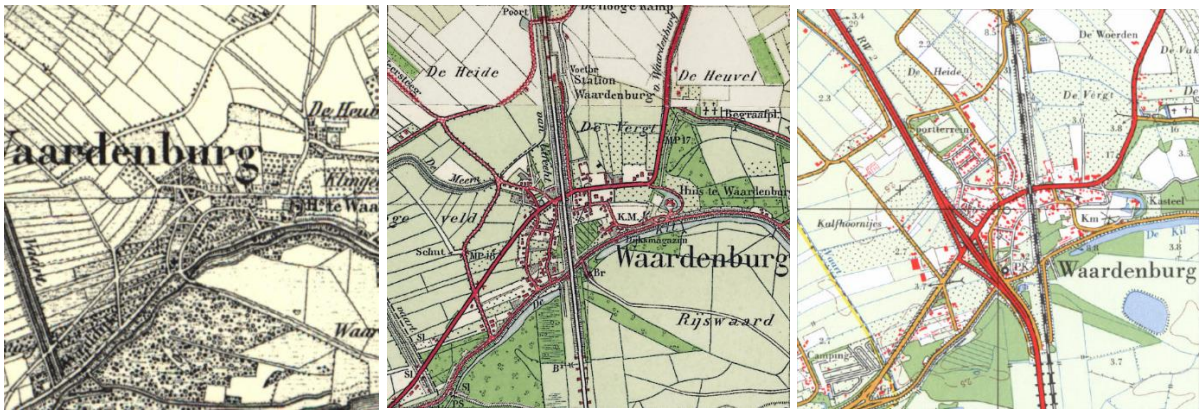
5.27.1 Dorpsontwikkeling

Waardenburg is in de vroege middeleeuwen ontstaan op een stroomrug. Min of meer haaks op de Waalbandijk ontwikkelde zich een gestrekt esdorp. De oude dorpsstructuur is herkenbaar in het verloop van de Dorpsstraat-Steenweg en de parallel daaraan lopende Kerkstraat-Gasthuisstraat. De Steenweg is in de 19e eeuw opgenomen in een nieuwe straatweg, waarbij deze naar het westen en het noordoosten is doorgetrokken. Waardenburg kwam in 1869 aan de spoorlijn Utrecht- Boxtel te liggen die het dubbellint van de oude dorpsstructuur doorsneed. In 1932 volgde de aanleg van de rijksweg 26

(nu A2), die het oude dorp afsneed van de lintbebouwing aan de Achterweg. Na de Tweede Wereldoorlog is het dorp stapsgewijs in noordelijke richting uitgebreid tussen spoorweg en snelweg, aanvankelijk gebeurde langs bestaande wegen, maar er werden ook nieuwe woonbuurtjes aangelegd, zoals het Koningin Julianaplantsoen, met een markante half open verkaveling, schuin geplaatste woningblokken en kleine plantsoenen. Ook de bebouwing aan de Koningin Wilhelminalaan, bestaande uit lange blokken geschakelde eengezinswoningen, dateert uit de vroege naoorlogse periode. In de jaren 90 was de uitbreiding voltooid. Ten westen van de A2 kwam vanaf eind vorige eeuw een groot bedrijventerrein, tot ontwikkeling. Een ingrijpende ontwikkeling was in 1995 de aanleg van de Martinus Nijhoffbrug, de verbreding van de A2 en de daarmee samenhangende aanleg van een geluidswal.

Figuur 215. Meerwijk is een oude wegstructuur ten noorden van de Steenweg in Waardenburg. De weg, met relicten van de voormalige agrarische bebouwing, is opgenomen in een vrij grote naoorlogse dorpsuitbreiding (foto: MAB / C.J. Frank).

Figuur 216. Ruimtelijke ontwikkeling van Waardenburg: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970.

5.28 Bebouwingskarakteristiek: boerderijen in dorpen en buitengebied

In het bebouwingsbeeld van de dorpen en in het buitengebied in de gemeente West-Betuwe nemen de historische boerderijen een prominente plek in. Als achtergrond bij de dorpsbeschrijvingen wordt kort geduid welke karakteristieke opzet en verschijningsvorm de boerderijen in deze streek hebben (zie tekstkader).

Traditionele boerderijtypen in de gemeente West-Betuwe

Het traditionele boerderijtype in het rivierengebied is het hallehuis (ook wel langhuis genoemd). Dit type wordt gekenmerkt door het feit dat het woonhuis en het bedrijfsgedeelte onder één doorgaande kap liggen. De deel (het gedeelte van het bedrijf waar gedorst werd en dat gebruikt werd als toegang tot de stal en hooiopslag) ligt bij een hallehuis in de lengterichting van het gebouw. Het type is te herkennen aan de deeldeuren die zich in de achtergevel van de boerderij bevinden. Soms werd het woongedeelte aan één zijde uitgebouwd, waarbij een dwarskap op dat gedeelte werd gebouwd. Dit boerderijtype, dat wordt aangeduid als krukhuisboerderij, is te herkennen aan een L-vormige noklijn. Als het woongedeelte aan twee kanten werd uitgebouwd, ontstond een volledige dwarskap. Naar de T-vormige noklijn die hierdoor ontstaat, wordt gesproken van een T-huisboerderij (kortweg aangeduid als T-boerderij). Kruk- en T-huisboerderijen ontstonden aanvankelijk door verbouwing van bestaande hallehuisboerderijen. Na de 18e eeuw werden deze boerderijtypen direct als zodanig gebouwd. Vrijwel alle boerderijen in de gemeente Geldermalsen die voor de 20e eeuw tot stand zijn gekomen, hebben één van deze drie vormen.

Figuur 217. Twee boerderijen van het T-vormige type met middenlangsdeel aan de zuidrand van Heesselt (foto: MAB / C. J. Frank). Beide gebouwen hebben boven de achtergevel een voor de regio typerend overstek.

Een bijzondere constructie die bij boerderijen in het rivierengebied is toegepast, vormt de overkragende kap die boven de deeldeuren is aangebracht. Door de dakoversteek was het mogelijk om hooi droog van de karren naar de hooizolder over te brengen. Vanwege de streekgebonden verschijningsvorm wordt een dergelijke kapconstructie aangeduid als ‘Betuwse overstek’. Er zijn nog verschillende varianten te zien, van overstekken over de volle breedte van de deel tot hoekoverstekken boven op deze plek inspringende geveldelen.

Het hallehuistype bleef tot in de 20e eeuw gangbaar, al zijn in de hoofdvorm en indeling veranderingen waarneembaar. Zo werden zijgevels allengs hoger, waardoor deel en stallen ruimer konden worden opgezet en beter verlicht. Tevens kwam er zo ruimte voor kleine nevenruimtes voor allerhande functies in het gemoderniseerde boerenbedrijf. Vanaf de vroege 20e eeuw kwam het mansardedak in zwang, waarmee het volume van de hooizolder behoorlijk werd vergroot. Al in de jaren 30, maar vooral vanaf het midden van de vorige eeuw werd het woongedeelte steeds vaker losgekoppeld van het bedrijfsgedeelte. Het woongedeelte kreeg de opzet en de gedaante van een burgermanswoning. Vaak vormde een laag tussenlid de verbinding naar de grote schuur. Dit principe werd in de jaren 60 en 70 verder gemoderniseerd in het ontwerp voor de min of meer gestandaardiseerde nieuwe boerenbedrijven in de ruilverkavelingsgebieden. Zo ontstond een eigentijdse variant van het kop-hals-romptype. De kop werd gevormd door de woning, meestal een eenvoudig rechthoekig volume met bakstenen gevels en een zadeldak. Het huis was via een laag tussenlid, vaak met plat dak, gekoppeld aan een zeer grote schuur met flauw hellend zadeldak. In de jongere boerderijbouw na 1970 wordt in het bijzonder bij de woningen het gestandaardiseerde ontwerp losgelaten. Er verschijnt dat een grote variatie aan woningtypen, zoals bungalowachtige woningen of rustieke landhuizen met rieten kap.

De dorpen en steden in de gemeente West-Betuwe liggen over het algemeen op de hogere delen in het rivierenlandschap, de oude oeverwallen die in het verleden droge voeten garandeerden en de beste condities boden voor de landbouw. In de Late Middeleeuwen nam de kans op overstromingen toe, wat er toe leidde dat de nederzettingen zich op de hoogste delen langs de dijken gingen concentreren. Buiten de dorpen, in de lager gelegen en natte kommen, was bebouwing schaars. De oudste gebouwen, voornamelijk boerderijen, vinden we ook hier op de hogere gronden van oude oeverwallen, op kunstmatig opgeworpen woonheuvels of op of tegen de historische rivierdijken. Deze oude agrarische bebouwing bezit de kenmerken van de in de dorpen gelegen boerderijen en bestaat voornamelijk uit de traditionele hallehuisboerderijen en de (latere) uitgebreide varianten daarop, de krukhuisboerderijen en de T-boerderijen. De opzet en de vormgeving zijn traditioneel, met bakstenen (en soms later gepleisterde) gevels en forse (wolf)daken met pannendekking of riet. De grote bedrijfsgedeelten hebben deeldeuren in de brede achtergevel, soms schuilgaand onder de grote overstekende kap (Betuwse overstek). Op de erven zijn soms nog historische bijgebouwen te vinden als hallehuisvormige veeschuren, kleine bakhuizen, wagenschuren en meerroedige hooibergen. Bij enkele boerderijen bevinden zich wat hoger gelegen vloedschuren, die vee en gewas in tijden van hoog water bescherming boden.

Aan de randen van de dorpen en in de komgebieden bevinden zich ook de wat jongere boerderijtypen, veelal daterend uit de eerste helft van de 20e eeuw. Voorbeeld zijn de in de jaren dertig gebouwde koprompboerderijen aan de St. Janssteeg (nrs. 1 en 2) in de periferie van het landgoed Mariënwaerdt en de boerderijen aan de Breezij (nrs. 11 en 13) bij Rhenoy en enkele boerderijen aan de Rijksstraatweg ten noorden van Buurmalsen (nrs. 57 en 59).

In de ruilverkavelingsgebieden in het noordelijke deel van de gemeente en in de komgebieden ten noorden van het dorpenlint langs de Waal zijn in de zestig en zeventig veel nieuwe boerderijen gebouwd, veelal van een gestandaardiseerd type met een kop-hals-rompopzet. De kop wordt gevormd door eenvoudige tweelaags woonhuizen met kap, van een type, dat in die periode ook als burgerwoonhuis werd gebouwd. Via een korte verbinding zijn deze woningen gekoppeld aan een grote

schuur met vaak geknikt zadeldak. Met vindt deze ‘moderne’ boerderijen bijvoorbeeld aan de Lageveldweg, Nieuwendijk en Kooiweg ten zuiden van Rumpt en Gellicum, aan de Busterweg ten noorden van Beesd en voorts in grote aantallen aan de Graaf Reinaldweg, Mert en Meikampgraaf in de zuidelijke komgronden. Ook elders in het buitengebied zijn voorbeelden van jonge boerderijbouw uit de vroege naoorlogse periode te zien, zoals aan de Hoogmeerweg in Meteren, in het ruilverkavelingsgebied ten zuiden van Deil (omgeving Nieuwstraat-Bulkgraaf), aan de Meersteeg tussen Buurmalsen en Tricht en aan de Oude Hoevenseweg ten noorden van Buurmalsen.

De historische woonhuiscultuur in het buitengebied is vertegenwoordigd met een aantal buiten de woonkernen gelegen eenvoudige dijkwoningen, merendeels uit de 19e en eerste helft van de 20e eeuw, vaak evenwijdig aan de dijk gelegen één- of tweelaags woningen met een onderverdieping aan de achterzijde en traditionele pannen- of rietgedekte daken. Sommige woningen hadden oorspronkelijk een stalruimte aan de achterzijde. Verder zijn er in het buitengebied historische woningen te vinden bij diverse waterstaatkundige werken, zoals de gemalen bij Acquoy, Deil, Spijk en Heukelum. Jongere arbeiders- en middenstandswoningen en landhuizen en villa’s staan merendeels binnen de kommen van de dorpen.

Een bijzonder bouwkundig ensemble wordt gevormd door de bebouwing op het landgoed Mariënwaerdt. De landgoedkern bestaat hier uit het historische 18e-eeuwse landhuis met tal van bij- en dienstgebouwen en verschillende grote T-boerderijen met bijschuren en hooibergen. Ook langs de randen van het gebied bevinden zich tot het landgoed behorende traditionele boerderijen, alsmede andersoortige objecten als hekwerken, een trafohuisje en waterstaatkundige werken. Ook de andere in oorsprong adellijke woonsteden in de gemeente kenmerken zich door fraaie bouwensembles, bestaande uit hoofdhuis met bijgebouwen in een zeer waardevolle ruimtelijke context, met veel relicten van de historische terrein- en tuinaanleg: kasteel Waardenburg, Neerijnen en Huis Ophemert, alle drie overigens direct aansluitend op oude dorpsstructuren.

In het westelijke deel van de gemeente bevinden zich verschillende in het kader van de Nieuwe Hollandse Waterlinie gerealiseerde historische militaire complexen, zoals het fort Asperen (1847 en later), het fort Werk aan het Spoor dat in 1885 werd aangelegd ter verdediging van de spoorlijn Geldermalsen – Leerdam, die hier de Diefdijk kruist, en het fort te Vuren. Deze bijzondere ensembles bestaan naast de 19e-eeuwse forten en hun interne bebouwing en objecten uit contemporaine en jongere onderdelen van de inundatielinie met dijken, groepsschuilplaatsen (kazematten), waterstaatkundige werken en andere objecten, die een duidelijke samenhang hebben met de bijbehorende werken in de aangrenzende gemeentes (Leerdam, Culemborg, Vianen).

Verspreid in de gemeente bevinden zich in het buitengebied allerlei historische waterstaatkundige en infrastructurele werken, merendeels uit het tweede en derde kwart van de 20e eeuw, soms met een oudere oorsprong. Vermeldenswaard zijn hier de (voormalige) gemaalcomplexen bij Tricht (de Neust) en Acquoy (De Oude Horn uit 1859 en De Nieuwe Horn uit 1960), gemaal De Laar bij Gellicum (circa 1960), het gemaal in Spijk (circa 1960) en het complex De Paay bij Beesd (1927), verschillende betonnen bruggen en doorlaten, de sluizen in de Polderdijk bij Rumpt, in enkele gevallen nog met de bijbehorende dienstwoningen. Verder resteert een aantal historische transformatorhuisjes, eenvoudige bakstenen gebouwtjes uit de periode rond 1930-1960, die herinneren aan de aanlegperiode van het elektriciteitsnet in het buitengebied. Van bijzondere historische en landschappelijke betekenis zijn de (polder)molens in het buitengebied: de grondzeiler De Vrijheid aan de Molendijk bij Beesd (1826) en de uit 1913 daterende korenmolen De Vlinder aan de Appeldijk in Deil. Aan de rand van de bebouwde kom

van Geldermalsen staat aan de Watermolenweg een uit 1772 daterende korenmolen. Bij sommige molens resteren ook de bijbehorende molenaarshuizen.

Literatuur

Aa, A.J. van der, 1845. Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, deel 6 (I-K). Gorinchem.

Andela, G., 2000. Kneedbaar landschap, kneedbaar volk: de heroïsche jaren van de ruilverkavelingen in Nederland. Bussum.

Arnoldussen, Stijn, 2008. A living landscape: Bronze Age settlement sites in the Dutch river area (c. 2000-800 BC). Leiden.

Augusteijn, J., 1999. Historische plattegronden van Nederlandse steden; Gelderland deel 8.2: De steden van het rivierengebied, Lisse/Alphen a/d Rijn 1999.

Baas, H. & N. Brand, 2011. 'We zijn als wetenschappelijke discipline onvolwassen gebleven': een interview met Jelle Vervloet naar aanleiding van zijn afscheid als hoogleraar historische geografie van het Nederlandse landschap aan de Wageningen Universiteit. Historisch-geografisch tijdschrift 29 (2).

Bavel, B. van, 1993. Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592). Verloren, Hilversum.

Bavel, B.J.P. van, 1999. Transitie en continuïteit: de bezitsverhoudingen en de plattelandseconomie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300-ca. 1570. Hilversum.

Bavel, B. van, 2002. Eendenkooien in het Hollandse en Gelderse rivierengebied. Historisch Geografisch Tijdschrift 20 (3): 16-20.

Bavel, B. van, 2010. Manors and markets: economy and society in the Low Countries, 500-1600. Oxford.

Beaufort, R.F.P. de & H.M. van den Berg, 1968. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst: de Betuwe. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.

Berendsen, H.J.A., 1990. River Courses in the Central Netherlands during the Roman Period. Berichten Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 40: 243-249.

Berendsen, Henk J.A. & Esther Stouthamer, 2001. Palaeogeographic development of the Rhine-Meuse delta, The Netherlands. Assen.

Bergh, S. van den, 2004. Verdeeld land: de geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief,1890-1985. Historia Agricultura 35 Agronomisch Historisch Instituut, Groningen/Wageningen.

Berkel, G. van & K. Samplonius, 2006. Nederlandse plaatsnamen: herkomst en historie. Spectrum/Prisma, Utrecht.

Bersselaar, K. van den e.a. (red.), 1994. Over d'n oorlog. Udenhout en Biezenmortel tussen bezetting en bevrijding. Stichting Heemcentrum 't Schoor, Udenhout (geraadpleegd via: http://home.planet.nl/~schef564/schoor/webfotos/oorlog.pdf).

Bieleman, J., 2008. Boeren in Nederland: geschiedenis van de landbouw 1500-2000. Amsterdam.

Bijl, A., 1997. Het Gelderse Water. Waterstaatkundige en sociaal-economische ontwikkelingen in de polders van de westelijke Tielerwaard (1809-1940). Rijksuniversiteit Leiden, Leiden.

Bijl, A., 1999. De Diefdijk, het slot op de achterdeur van Holland. Een geschiedenis van zeven eeuwen Diefdijk (1284-heden). Culemborgse 'Voetnoten' 99 (22): 23-29.

Bijl, Aart, 2011. Visserij op de Gelderse rivieren. Van broodwinning tot vrijetijdsbesteding. Utrecht.

Blerck, H. van, 2019. Geef het rivierenlandschap speling voor de volgende vooruitgang! Landschapsplannen bij ruilverkavelingen in rivierenland (1945-1975) als inspiratie voor transformatie naar het landschap van de toekomst. Schokland en water, Rhenen.

Bles, B.J. & B.H. Steeghs, 1973.De bodemgesteldheid van het ruilverkavelingsgebied Avezaath – Ophemert. Stiboka-rapport 960, Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.

Boosten, M. & P. Jansen, 2007. Quickscan historische waarde van de beplanting op de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Probos, Wageningen.

Bootsma, J., 2004. Cultuurhistorische gebiedsbeschrijving gemeente Geldermalsen. Gelders Genootschap, Arnhem.

Boreel, G., 2009. Archeologisch inventariserend veldonderzoek door middel van boringen ten behoeve van de herinrichting van de dorpskern van Geldermalsen, gemeente Geldermalsen. Zuidnederlandse Archeologische Notities 196. ACVU HBS, Amsterdam.

Bosschaart, A.M.W. & P.M.M. Driessen, 1989. Terpen in de Nederbetuwe en Tielerwaard, Historisch-Geografisch Tijdschrift 7: 10-17.

Broeke, W. van den & A.M.C.M. Bouwens,1992. Op streek geraakt: het Rivierengebied en de Kamer van Koophandel voor Zuid-West Gelderland (1842-1992): De economische en sociale geschiedenis van een regio, Tiel.

Brons, R. & B. Colenbrander (red.), 2009. Atlas Nieuwe Hollandse Waterlinie. Uitgeverij 010, Rotterdam.

Bruhèze, A.A.A. de la, H.W. Lintsen, A. Rip & J.W. Schot, 2000. Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel 3. Landbouw, voeding.

Bruin, H.P. de (red), 1988. Het Gelders rivierengebied uit zijn isolement. Een halve eeuw plattelandsvernieuwing. Zutphen.

Bruijn, Marti de & Sil van Doornmalen (red), 2014. Historische atlas van het Rivierenland. Nederbetuwe en Gelderse waarden. Nijmegen.

Brusse, P., 2002. Leven en werken in de Lingestreek: de ontwikkeling van het platteland in een verstedelijkt gebied. Utrecht.

Centrale Cultuurtechnische Commissie, 1964. Rapport betreffende de ruilverkaveling van gronden gelegen in de gemeenten Waardenburg, Haaften, Herwijnen, Vuren, Heukelum, Asperen, Deil, Geldermalsen en Gorinchem, genaamd: ruilverkaveling "Tielerwaard-West".

Centrale Cultuurtechnische Commissie, 1968. Rapport betreffende de ruilverkaveling van gronden gelegen in de gemeenten Beesd, Beusichem, Buren, Buurmalsen en Culemborg, genaamd "Lek en Linge" (7700 ha). Landinrichtingsdienst, Utrecht.

Centrale Cultuurtechnische Commissie, 1979. Rapport betreffende de ruilverkaveling van gronden in de gemeente Tiel, Neerijnen, Geldermalsen, Buren en Maurik.

Cohen, K.M. & E. Stouthamer, 2012. Digitaal Basisbestand Paleogeografie van de Rijn-Maas Delta. Utrecht.

Cohen, K., E. Stouthamer, H.J. Pierik & A.Geurts, 2012. Rhine-Meuse Delta Studies. Digital Basemap for Delta Evolution and Palaeogeography. Departement Fysische Geografie, Universiteit Utrecht.

Cohen, K.M., E. Stouthamer, W.Z. Hoek, H.J.A. Berendsen & H.F.J.A. Kempen 2009. Zand in Banen: Zanddieptekaarten van het rivierengebied en het IJsseldal in de Provincies Gelderland en Overijssel. Provincie Gelderland, Arnhem.

Cohen, K.M., S. Arnoldussen, G. Erkens, Y.T. Van Popta & L.J. Taal. 2014. Archeologische verwachtingskaart uiterwaarden rivierengebied. Deltares-rapport 1207078-000-BGS-0005. Deltares/Geologische Dienst Nederland, Utrecht

Cox, J.C.M., 2005. Repertorium van de stadsrechten in Nederland: 'Quod vulgariter statreghte nuncupatur'. Werken der Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht 33. Den Haag.

Crols. R. en T. Hermans, (1995). Trafohuisjes. Gelderse Monumentenreeks nr.02. Utrecht.

Cultuurtechnische Dienst, 1959. Rapport voor de ruilverkaveling Tielerwaard-West.

Dam, K. van & M. Tillema, 2002. Duurzaamheid van het ontworpen landschap. Een historische beschrijving en blik in de toekomst voor de Tielerwaard-West en het Noorderpark. Wageningen Universiteit, Wageningen.

Dekker, M. & A. Kattenberg, 2006. Elektrisch weerstandsonderzoek Meteren Plantage, Geldermalsen: Huis te Meteren en Kasteel Blanckenstijn. ACVU-HBS, Amsterdam.

Elbers, S., 2019. Wederopbouwboerderijen. Agrarisch erfgoed in de strijd over traditie en modernisering, 1940-1955. Rotterdam.

Gellicum, R.M. van, 1895. Historisch-staatsrechterlijk onderzoek over het bestuur en beheer der watergangen in de Gelderse Rivierpolderlanden. Tiel.

Gerritsen, F., 2003: Local Identities. Landscape and community in the late prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region, Amsterdam (AAS 9).

Gouw, M.J.P. & G. Erkens, 2007. Architecture of the Holocene Rhine-Meuse delta (the Netherlands) – A result of changing external controls. Netherlands Journal of Geosciences / Geologie en Mijnbouw 86 (1), p. 23-54.

Groenewoudt, B.J., 1994. Prospectie, waardering en selectie van archeologische vindplaatsen: een beleidsgerichte verkenning van middelen en mogelijkheden. Nederlandse Archeologische Rapporten 17. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort.

Groningen, C.C. van, 1989. Vijfheerenlanden met Asperen, Heukelum en Spijk. 's-Gravenhage.

Groot, T. de, A. Koekelkoren, M. Lobbes & B.I. Smit, 2011. Deel III Effecten van vrijstellingen voor archeologisch erfgoed. In: R.C.G.M. Lauwerier, T. de Groot, B.J.H. van Os & L. Theunissen (red.), Vragen over Malta. Onderzoek naar de effectiviteit van de onderzoeksketen,

sluipende degradatie en de effecten van vrijstellingen. Rapportage archeologische monumentenzorg 196. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.

Haartsen, Adriaan, 1998. Nederlandse cultuurlandschappen van internationale betekenis. In: Historisch Geografisch Tijdschrift, jrg. 16 nr. 3.

Haartsen, A.J. & J.D.H. Harten, 2010. Rivierkleilandschap. In: Barends, S. (red), Het Nederlandse landschap: een historisch-geografische benadering. Utrecht. pp 114-131.

Harbers, P., 1981. Bodemkaart van Nederland 1 : 50.000. Toelichting bij kaartblad 38 Oost Gorinchem. Stichting voor Bodemkartering Wageningen.

Harbers, P., A. Jager & W.B. Kleinsman, 1966. De bodemgesteldheid van het ruilverkavelingsgebied Lek en Linge. Stiboka-rapport 670, Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.

Harten, J.D.H., 1986. Oude nederzettingspatronen in de Bommelerwaard. In: H.J.A. Berendsen (red.); Het landschap van de Bommelerwaard. Nederlandse Geografische Studies 10: 67-90, Amsterdam/Utrecht.

Harten, J.D.H., 1997. Sporen in het landschap: kleine historische landschapselementen in de WestBetuwe en de Vijfheerenlanden. Utrecht.

Havinga, A.J. & A. op 't Hof, 1975. De Neder-Betuwe, opbouw en ontstaan van een jong rivierkleigebied. K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift 9: 261-277.

Heeren, S., 2006. Opgravingen bij Tiel-Passewaaij 1: de nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg. Zuidnederlandse Archeologische Rapporten (ZAR) 29. Amsterdam.

Heijden, P. van der, 2016. Grens van het Romeinse Rijk. De limes in Gelderland. Matrijs, Utrecht.

Heijden, P. van der, 2020. Romeinse schepen in het Gelders Rivierengebied, deel 1: een inventarisatie. Archeologie in Nederland 4 (2), 24-33.

Heijden, P. van der & E. Verhelst 2020. Romeinse schepen in het Gelders Rivierengebied, deel 2: rivierlopen en scheepsroutes. Archeologie in Nederland 4 (3), 15-25.

Heiningen, H. van, 1976. Het Gelderse rivierengebied. Haren.

Hemmen, F. van, D. Bekius & E. Heunks, 2007. Schone slaper: Hollands hoop in bange dagen: cultuurhistorisch advies voor de verbetering van de ‘Diefdijklinie’. RAAP-rapport 1531. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.

Hemmen, F. van, 2015. Bakens van de ‘Oranje Limes’: De rivierverdediging met de Opstand (15681648); haar wachtposten, hun tijdloze betekenis als symbool voor een slim verbond met het water.

Henderikx, P.A., 1987. De beneden-delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000. Hollandse studiën 19. Hilversum.

Hesseling, H.J., 2019. Land van de levenden en de doden. Steenweg (N830), gemeente Neerijnen, een opgraving – variant archeologische begeleiding. RAAP-rapport 3949. RAAP, Weesp.

Heunks, E., 2006. Gemeente Geldermalsen: beleidsnota archeologische monumentenzorg; naar een realistische en duurzame omgang met het archeologisch erfgoed. RAAP-rapport 1384. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Amsterdam.

Hidding, M., J. Kolen, & Th. Spek, 2001. De biografie van het landschap; ontwerp voor een inter- en multidisciplinaire benadering van de landschapsgeschiedenis en het cultuurhistorisch erfgoed.

Hol, R.C., 1977. Zeshonderdvijftig jaar Neder-Betuwe. Amsterdam.

Hoof, J.P.C.M. van, 2003. De betekenis van het landschap voor de verdediging van het Nederlandse grondgebied, toegespitst op Noord-Oost-Nederland, in de periode 1600-1850. Uitgewerkte tekst van de lezing van drs. J.P.C.M. van Hoof (Instituut voor Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht), gehouden tijdens het symposium militaire geschiedenis van de Drentse Historische Vereniging op 7 juni 2003 in Coevorden.

Hurk, J.A. van den, 1972. Structuurplan Gorinchem. Toelichting bij de bodemkaart van de gemeente Gorinchem en omgeving. Stiboka-rapport 1062, Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.

Janssen, G.B., 2008. Twee eeuwen Gelderse bakstenen. De baksteenfabricage in Gelderland in de negentiende en twintigste eeuw. Fagus, Aalten.

Janssen, H.L., m.m.v. T. Hermans, 1996. Tussen woning en versterking; Het kasteel in de Middeleeuwen, In H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink. 1000 jaar kastelen in Nederland, Functie en vorm door de eeuwen heen, Utrecht.

Jas, J., F. Keverling Buisman, E. Storms-Smeets, A. te Stroete & M. Wingens, 2013. Kastelen in Gelderland. Matrijs, Utrecht.

Jong, Peter de, 2001. Spijk. Heerlijkheid en waterland van 1250 tot 2000. Rijswijk.

Jonge, L.J.A. de, 1954. Verkommerd land. Naar een nieuwe welvaart in een oude landstreek. Amsterdam.

Jurgens, S., 1993. Hooibergen en vloedschuren in het Gelders rivierengebied. Historisch Geografisch Tijdschrift 11: 41-52.

Keunen, L.J. & N.W. Willemse, 2010. Archeologie, cultuurlandschap en monumenten in de gemeente Ubbergen: geactualiseerde archeologische waarden- en verwachtingskaart en cultuurhistorische waardenkaart. RAAP-rapport 2140. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.

Keunen, L.J., S. van der Veen & J.W.D. Tuinstra, 2018. '... dat de Grift sal schieten dwers door de strate van Lent...'. Een historisch-geografische analyse van de landschaps- en nederzettingsontwikkeling van binnen- en buitendijks Lent (Ruimte voor de Waal). RAAP-rapport 3212. RAAP, Weesp.

Klep, C. & B. Schoenmaker, 1995. De bevrijding van Nederland 1944-1945; oorlog op de flank. Sdu, Den Haag.

Kolff, M., 1924. De Beneden-Linge en hare ontwatering; geschiedkundig overzicht. Tiel.

Kort, J.C., 1987/1988. Repertorium op de lenen van de Graaf van Holland in Gelre, 1279-1646 'Ons Voorgeslacht', jrg. 42 en 43.

Kort, J.C., 1989/1990. Repertorium op de Cuykse lenen in Holland, Het Sticht en Gelre 1129-1649, in 'Ons Voorgeslacht', jrg. 44/45.

Künzel, R.E., D.P. Blok & J.M. Verhoeff, 1989. Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200. Publikaties van het P.J. Meertens Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie der Wetenschappen 8. P.J. Meertens Instituut, Amsterdam.

Kuys, J., 1987. De ambtman in het kwartier van Nijmegen (ca. 1250-1543). Nijmegen.

Laansma, S. en T. Brouwer, 1986. Muziektenten in Gelderland. Zutphen.

Lange, A.G., E.M. Theunissen, J.H.C. Deeben, J. van Doesburg, J. Bouwmeester & T. de Groot, 2014. Huisplattegronden in Nederland. Archeologische sporen van het huis. Amersfoort.

Leusen, M. van & H. Kamermans (red.), 2005. Predictive modelling for archaeological heritage management: a research agenda. Nederlandse Archeologische Rapporten 29. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort.

Linden, J.A. van der, 1973. Topographische en Militaire Kaart van het Koningrijk der Nederlanden. Bussum.

Louwe Kooijmans, L.P., 2005. Nederland in de prehistorie. Amsterdam.

Maanen, R.H.C. van, 1995. Inventaris van het administratief archief van de stad Asperen 1519-1813.

Maas, G.J., F. de Vries, F. Brouwer & N. Heidema 2016. Inventarisatie GIS-bestanden met informatie over bodemverstoring. Wageningen Environmental Research Rapport 2751, Wageningen.

Maris, A.J., 1971. De twee middeleeuwse kerspelkerken in de heerlijkheid Ophemert. Bijdragen en mededelingen Gelre, deel LXVI.

Moerman, H.J., 1956. Nederlandse plaatsnamen. Een overzicht. Leiden.

Moorman van Kappen, O., J. Korf & O.W.A. van Verschuer, 1977. Tieler- en Bommelerwaarden 1327-1977. Grepen uit de geschiedenis van 650 jaar waterstaatszorg in Tielerwaard en Bommelerwaard. Tiel / Zaltbommel.

Mulder, E.F.J. de, M.C. Geluk, I. Ritsema, W.E. Westerhoff & T.E. Wong, 2003. De ondergrond van Nederland. Groningen.

Nekeman, Aad, 2000. Wielen, resten van drama's, paradijsjes van nu. Zetten.

Oldenburger, C.S., A.M. Backer & E. Blok, 1996. Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur. Deel Oost en Midden, Gelderland Utrecht. De Hef publishers, Rotterdam.

Ooyen, R.J. van, G.S. van Lenning & J.H.F. Gelens, 1985. Ophemert en Zennewijnen en de Tweede Wereldoorlog. Uitgave in eigen beheer.

Pierik, H.J., 2017. Interacties tussen mens en landschap in het eerste millennium na Chr. Reconstructies van de Nederlandse kustvlakte, de delta en de zandgebieden. Utrecht Studies in Earth Sciences 139 (PhD thesis Universiteit Utrecht), Utrecht.

Pleijter, G. & J.A.J. Vervloet, 1986. Kromakkers en bolliggende percelen; enige opmerkingen over opbouw en ouderdom van een aantal akkermeten bij Tull (prov. Utrecht). Historisch Geografisch Tijdschrift 4: 13-21.

Raemaekers, D.C.M., 1999. The articulation of a 'New Neolithic': the meaning of the Swifterbant Culture for the process of neolithisation in the western part of the North-European plain (49003400 BC). Archaeological Studies Leiden University (ASLU) 3. Leiden.

Reinders, P., 2011. Vooronderzoek Conventionele explosieven bedrijventerrein Lingewaarden. Bodac, Schijndel.

Ridder, T. de (hoofdred.), 2010. Westerheem special 2010: Vlaardingen-cultuur. Westerheemspecial 2 (april).

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2017. Handleiding voor gebruik van de verstoringsbronnenkaart. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, publicatie maart 2017. Amersfoort.

ROB, 1998. Het handboek van ROB-specificaties juni 1988. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort.

Rondags, E.J.N., 2019. Lent, zones K en L, archeologisch dijkonderzoek, gemeente Nijmegen; archeologisch onderzoek: dijkcoupures (middels proefsleuven) in het plangebied 'Ruimte voor de Waal'. RAAP-rapport 3207. RAAP, Weesp.

Roode, F. de & E. Goossens, 2009. Archeologische monumentenzorg in de gemeente Lingewaal: archeologische sporen in een groene parel. RAAP-rapport 1688. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.

Roos, T. en J. de 1995. Gemeentehuizen in Gelderland. Van Aalten tot Zutphen. Millingen aan de Rijn.

Roymans, N., 1995. The cultural biography of urnfields and the long-term history of a mythical landscape, Archaeological Dialogues 2, 2-38.

Rutte, R.,1996. Middeleeuwse nieuwe steden in Nederland, Aanzet tot een onderzoek naar oorsprong, verspreiding en betekenis. In: Bulletin KNOB, nr. 6, pp 189-202.

Rutte, Reinout & Hildo van Engen, 2005. Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar een overzicht. Hilversum.

SB4, 2010. Herstelplan Landgoed Waardenburg en Neerijnen. Wageningen.

Schönfeld, M., 1980. Veldnamen in Nederland. Gysbers & Van Loon, Arnhem.

Schurmans, M.D.R., 2004. Ophemert – Steenovenwaard, archeologische begeleiding. ACVU-HBS, Amsterdam.

Schurmans, M. e.a., 2009. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven in het plangebied De Garstkampen, fase 1 te Beesd. Zuidnederlandse Archeologische Notities 198. ACVU HBS, Amsterdam.

Sectie Krijgsgeschiedenis van den generalen staf, 1947. Beknopt overzicht van de krijgsverrichtingen der Koninklijke Landmacht 10-19 mei 1940. Leiden, Sijthoff.

Sloet, J.J.S Baron Sloet, J.S. van Veen en A.H. Martens van Sevenhoven, 1924. Register op de leenakten van het Vorstendom Gelre en Graafschap Zutphen. Het Kwartier van Nymegen. Gouda.

Sluys, P. van der, 1956. Rapport betreffende de bodemgesteldheid van Tielerwaard-West. Stiboka-rapport 436, Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.

Smit, M., 2010. Enkel verdwenen Kastelen en Landhuizen in Neerijnen.

Stenvert, R., Chr. Kolman, S. Broekhoven & B. Olde Meierink, 2000. Monumenten in Nederland. Gelderland. Waanders, Zwolle.

Törnqvist, T.E., 1994. Fluvial sedimentary geology and chronology of the Holocene Rhine-Meusedelta, The Netherlands. Netherlands Geographical Studies 166. Dissertatie Utrecht.

Toonen, W.H.J., T.H. Donders, B. van der Meulen, K.M. Cohen & M.A. Prins, 2013. A composite Holocene palaeoflood chronology of the Lower Rhine. Chapter 7 in: W.H.J. Toonen, Holocene flood record of the Lower Rhine. Utrecht Studies in Earth Sciences 41, Universiteit Utrecht.

Tops, B.P.C.A. & E.M.P. Verhelst, 2007. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven in het plangebied Varik-Molenblok, gemeente Neerijnen. Zuidnederlandse Archeologische Notities 122. Archeologisch Centrum Vrije Universiteit/Hendrik Brunsting Stichting, Amsterdam.

Tuuk, L.A. van der, 2016. De eerste Gouden Eeuw. Handel en scheepvaart in de vroege middeleeuwen. Omniboek, Utrecht.

Uyl, R.G. den, 1958. Dorpen in het rivierkleigebied. Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1958: 97-114.

Veen, S. van der, C. Frank & J. de Jong, 2014. Cultuurhistorie in de gemeente Geldermalsen; een beschrijving, inventarisatie en waardering van historisch cultuurlandschap, bouwkunst en stedenbouw. RAAP-rapport 2887. RAAP, Weesp.

Veen, S. van der , E.H. Boshoven, E.J. Goossens, R.S. Kok, F.M. van Hemmen & E.M.P. Verhelst, 2016. Kader Ruimtelijke Kwaliteit en Conditionerende onderzoeken (RKC) Dijkverbetering Tiel-Waardenburg (TIWA): onderdeel aardkunde, archeologie en cultuurhistorie. RAAP-rapport 3141. Weesp.

Veen, S. van der & F. van Hemmen, 2019. Cultuurhistorische analyse deelgebieden dijkversterking Tiel-Waardenburg.

Velden, G.M. van der, K. Gelens & R. van Ooijen 1991. Eeuwenlang; Klooster Mariënschoot en dorp Zennewijnen, Ophemert.

Verhelst, E.M.P., 2002. De nederzettingsgeschiedenis van Ophemert (ca. 450-1550 na Chr.).

Verhelst, E.M.P., 2012. Plangebied Parijsch-Zuid, gemeente Culemborg; archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven. RAAP-rapport 2523. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.

Verhelst, E.M.P., 2015. Plangebied Tiel-Siemensstraat, gemeente Tiel; archeologisch onderzoek: een begeleiding in het archeologisch monument Kellen. RAAP-notitie 5186. RAAP, Weesp.

Verhelst, E.M.P. & L.M. Flokstra, 2013. De Stert op die Nyendamme; de herontdekking van de middeleeuwse Lingedam achter Drumpt, gemeente Tiel; archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (karterende fase). RAAP-notitie 4537. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.

Verhelst, E.M.P. & B.P.C.A. Tops, 2006. Inventariserend Veldonderzoek door middel van weerstandsmetingen in het plangebied Varik-Molenblok, gemeente Neerijnen. Verkennende fase. Zuidnederlandse Archeologische Notities 72. Archeologisch Centrum Vrije Universiteit/Hendrik Brunsting Stichting, Amsterdam.

Verhoeven, A.A.A. & O. Brinkkemper (red.), 2001. Archeologie in de Betuweroute: twaalf eeuwen bewoning langs de Linge bij de Stenen Kamer in Kerk-Avezaath. Rapportage Archeologische Monumentenzorg 85 (RAM) 85. Utrecht/Amersfoort.

Vermeulen, F.A.J., 1946. De monumenten van geschiedenis en kunst in de Tielerwaard. 's-Gravenhage.

Vermeulen, F.A.J., 1974-1975. De monumenten van geschiedenis en kunst. De Bommeler- en de Tielerwaard. Tweede druk. Gijsbers & Van Loon, Arnhem.

Vestigia Archeologie & Cultuurhistorie, 2011. Addendum bij de actualisatie van de archeologische waarden- en verwachtingskaart van de gemeente Lingewaal. Rapport nr V 953.

Vink, T., 1954. De Rivierstreek, Baarn.

Voorden, F.W. van (red.), 1975. Stads- en dorpsgezichten in Gelderland. De nederzetting in ontwikkeling. Zutphen.

Vredenberg, J., 2003. Trotse Kastelen en Lichtende Hallen. Architectuur van elektriciteitsbedrijven in Nederland tot 1960. Utrecht.

Walraad, J.W. & C.G. Vlaar, 2014. Adviesrapport behoud historische waarde. Betreffend: Begraafplaatsen Gemeente Lingewaal.

Weijschedé, T.J., e.a., 2006. Gaafheid van bodem en reliëf gemeente Lingewaal en gemeente Geldermalsen: kennisinstrument bij de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkelingen. Alterra-rapport 1249. Alterra, Wageningen.

Wientjes, R.C.M., 2001. De geschreven bronnen. In: A.A.A. Verhoeven & O. Brinkkemper, Archeologie in de Betuweroute: twaalf eeuwen bewoning langs de Linge bij de Stenen Kamer in Kerk-Avezaath. Rapportage Archeologische Monumentenzorg 85. Amersfoort: 131-158.

Wientjes, R.C.M., 2008. De burcht te Malsen: historisch bureauonderzoek door het Gelders Archief in opdracht van de gemeente Geldermalsen naar aanleiding van de ontdekking van grondsporen in het centrum van Geldermalsen die mogelijk afkomstig zijn van een burcht. Gelders Archief, Arnhem.

Will, C., 2002. Sterk Water. De Hollandse Waterlinie. Utrecht.

Willemse, N.W., 2016. Ruimte voor de Rivier. Archeologische monumentenzorg langs de grote rivieren 2000-2015. Publicatie in opdracht van het Programmabureau Ruimte voor de Rivier van Rijkswaterstaat, Utrecht. https://cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/publications/ruimtevoorderivier2016.pdf

Willemse, N.W., 2019. De vroege Waal bij Nijmegen. Stratigrafie, sedimentologie en genese van laatholocene rivierafzettingen tussen Nijmegen en Lent (Ruimte voor de Waal). RAAP-rapport 3208, RAAP, Weesp.

Willemse, N.W., 2020. Beschermd maar kwetsbaar. Fysieke bedreigingen van archeologische rijksmonumenten en maatregelen om ze te behouden. Nederlandse Archeologische Rapporten 67, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.

Willemse, N.W. & E.M.P. Verhelst, 2012. Woerden, woonheuvels en woongronden in het betuwse rivierenlandschap. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.

Willemse, N.W. & L.J. Keunen, 2018. Harmonisatie erfgoedbeleid; een analyse en plan van aanpak Geldermalsen, Lingewaal, Neerijnen (gemeente West Betuwe). RAAP-adviesdocument 953. RAAP, Weesp.

Woud, A. van der, 1998. Het lege land. Uitgeverij Atlas Contact B.V.

Woud, van der, A., 2004. Het Lege Land. Heruitgave. Uitgeverij Atlas Contact B.V.

Websites

www.watwaswaar.nl: (veldminuut van de) Topografische Militaire Kaart 1850, diverse Bonneblaadjes, diverse Topografische kaarten schaal 1:25.000

www.sara.nl: Atlas der Neederlanden

www.topotijdreis.nl

www.delpher.nl

www.cultureelerfgoed.nl: (redengevende beschrijvingen van rijksmonumenten en beschermde dorpsgezichten; beeldbank)

www,nationaalgeoregister.nl: kaarten met puntlocaties en contouren van de rijksmonumenten

www.4en5mei.nl: overzicht van alle oorlogsmonumenten in Nederland

www.meertens.knaw.nl/bwb/: overzicht van wederopbouwboerderijen in Nederland

www.reliwiki.nl: database met religieuze gebouwen in Nederland

www.regionaalarchiefrivierenland.nl

www.geldersarchief.nl

www.geschiedenisgeldermalsen.nl

www.bagviewer.kadaster.nl

www.beeldbankwo2.nl

www.tracecofwar.nl

www.beeldbankwo2.nl

www.oorlogsslachtoffersgemeentegeldermalsen.nl

Archieven

Streekarchief Rivierenland, Tiel

Gelders Archief, Arnhem

Nationaal Archief, Den Haag

Collectie Bodel Nijenhuis, Universiteit Leiden

Kaartencollectie Universiteit Utrecht.

Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices

Figuren:

Figuur 1. Grenzen van de gemeente West Betuwe op een recente topografische ondergrond (bron: OpenTopo). 8
Figuur 2. Schematische doorsnede door een deel van de Betuwe. 14
Figuur 3. Op het AHN is het onderscheid tussen de hooggelegen oeverwallen (rood) en onder andere de restgeulen en de laaggelegen komgebieden (groen) duidelijk herkenbaar. De afgebeelde gemeentegrenzen zijn die van de vroegere gemeente Geldermalsen. 15
Figuur 4. Het Beesdsche Hooge Veld op de overgang van oeverwal naar komgebied en het Beesdsche Lage Veld in het laaggelegen komgebied. Uitsnede Bonneblad 507, 1918. 18
Figuur 5. Binnen de Steilwaard, ten westen van Tricht, werd een strookvormige verkaveling haaks op de hoogtelijnen aangelegd. Hierdoor kwam een goede afwatering tot stand en bezat iedere eigenaar een hoog en een laag deel (bron: kadastraal minuutplan Buurmalsen, sectie E, blad 1, 1832). 20
Figuur 6. Naast de huidige weg Acquoysemeer ligt een restant van de zijkade die de polder van Rheony scheidde van de polder van Acquoy (foto: RAAP / S. van der Veen). 23
Figuur 7. Met behulp van de Eustse sluis (de Neust) tussen de Mariënwaard en Tricht werd het water uit de noordoostelijke komgebieden op de Linge afgewaterd. Situatie in 1629. Het noorden is links (bron: Gelders Archief, toegang 1510, inventarisnr. 0124-1320A). 24
Figuur 8. De Boutensteinse Sluis tussen Rumpt en Enspijk (foto: RAAP / S. van der Veen). 25
Figuur 9. De Bulkstraat en Langestraat in Tricht lagen op de oevers van een verlande overloopgeul. Ze dienden als veedrift en verbonden het dorp met de weidegronden in het noorden. Tot in de 8e eeuw stroomde er water in de verlande geul (foto: RAAP / S. van der Veen). 27
Figuur 10. Veerstoep ten noorden van Enspijk (foto: RAAP / S. van der Veen). 28
Figuur 11. Structuur van dorpspolders op basis van 18e-eeuws kaartmateriaal. 29
Figuur 12. Knikken in de voormalige Vliet ten noordwesten van Acquoy herinneren aan de plaats waar de Acquoyse Achtermolens lagen (bron: AHN2). 30
Figuur 13. Eendenkooien in het Beesdse Lage Veld, weergegeven op een verpondingskaart uit 1810 (bron: Gelders Archief, toegang 1510, inventarisnr. 0873-217). 31
Figuur 14. De sloot ten oosten van de Oude Waag is een restant van de Oldenburgs Graaf (foto: RAAP / S. van der Veen). 32
Figuur 15. Woonheuvel De Woerd in het noordelijk komgebied van Mariënwaard (foto: RAAP / S. van der Veen). 33
Figuur 16. De Buurmalse Broeksteeg en het Hoge en Lage Broek in de tweede helft van de 18e eeuw ten noorden van Buurmalsen (bron: Atlas der Neederlanden, Kaart van Buren en Culemborg, 1761). 34
Figuur 17. De Deilse Wetering en het 20e-eeuwse gemaal nabij de uitwatering op de Linge (foto: RAAP / S. van der Veen). 36
Figuur 18. De poldermolen aan de Voorvliet (Watermolenweg 8) bemaalde de voormalige dorpspolders van Meteren en Geldermalsen (foto: RAAP / S. van der Veen). 38
Figuur 19. Het dorp Meteren in het eerste kwart van de 18e eeuw. Rechts van het midden is een omgrachte huisplaats te zien: het Huis te Meteren. Nog verder naar rechts staat het Huis Blanckenstijn

afgebeeld. Uitsnede van Tiendkaart van Geldermalsen van het Kapittel van St. Marie te Utrecht uit 1714 (bron: Gemeente Geldermalsen). 40
Figuur 20. Door middel van de Nieuwe Graaf werd het overtollige water uit de dorpspolder van Rhenoy op de Rhenoyse Wetering geloosd (foto: RAAP / S. van der Veen). 41
Figuur 21. De huidige Haaftensche Molenvliet ontstond in de 20e eeuw door samenvoeging van de Hellouwsche Vliet met de Herwijnensche en Asperense Zeevang (foto: RAAP / S. van der Veen). 42
Figuur 22. Tussen kasteel Crayestein en de Linge lag op de plek van de huidige Bulkstraat een watervoerende geul. Dit gebied is nog herkenbaar als een relatief laaggelegen groenstrook binnen het dorp Tricht (bron: Kaart van Culemborg en Buren, 1761. Atlas der Neederlanden). 44
Figuur 23. Op gedetailleerde hoogtekaarten is de inrichting met vijver, vangarmen en grienden duidelijk herkenbaar, zoals bij deze eendenkooi bij De Woerd in het Lage Veld van Mariënwaard (bron: AHN2). 47
Figuur 24. De Rumptse en Gellikumsche watermolens maalden het overtollig water door middel van getrapte bemaling naar de Linge. Kaartbeeld uit 1774, noorden is rechts (bron: Gelders Archief, toegang 1510, inventarisnr. 0201-AKV52). 49
Figuur 25. Het Kleine Wiel ten noordoosten van Rumpt is een voorbeeld van een buitengedijkt wiel (foto: RAAP / S. van der Veen). 50
Figuur 26. De Acquoyse Heuvel nabij de Acquoyseweg (foto: RAAP / S. van der Veen). 51
Figuur 27. Na de ophoging van de Diefdijk, de Horn- en Meerdijk en de aanleg van de Nieuwe Zuiderlingedijk werd bij watersnood al het overtollige water richting de hulpsluizen bij Dalem gevoerd. Hier werd het op de Waal geloosd. Schematische weergave (bron: RAAP / S. van der Veen). 52
Figuur 28. Overlaten in de noordelijke en zuidelijke Lingedijk tussen Asperen en Tricht. Uitsnede van een kaart, ongedateerd, na 1809. Het noorden is rechtsboven (bron: Nationaal Archief, toegang 4.ZHPB4, inventarisnr. 131). 53
Figuur 29. Projectie van de aan te leggen rijksstraatweg ter hoogte van Meteren. Uitsnede uit een kaart uit 1844. Het noorden is rechts (bron: Gelders Archief, toegang 0875, inventarisnr. 453-0001). 54
Figuur 30. Het Werk aan den Diefdijk, net ten oosten van de plaats waar de spoordijk de Diefdijk kruiste (foto: RAAP / S. van der Veen). 56
Figuur 31. Kaart van de te inunderen gebieden van inundatiestation Asperen (bron: Nationaal Archief). 57
Figuur 32. Het elektrisch gemaal aan De Paay verving in 1927 het stoomgemaal dat hier in 1868 werd gebouwd (foto: RAAP / S. van der Veen). 60
Figuur 33. Oude begraafplaats aan de D.J. van Wijkstraat in Geldermalsen. De oudste steen dateert uit 1836 (foto: RAAP / S. van der Veen). 62
Figuur 34. Het bespuiten van een perceel met veel boterbloemen bij Beesd in 1954 (bron: Gelders Archief, toegang 0245, inventarisnr. 1310). 65
Figuur 35. Ruilverkavelingsgebieden binnen de voormalige gemeente Geldermalsen (schematisch weergegeven). 67
Figuur 36. Niet-uitgevoerd beplantingsplan van de Ruilverkaveling Tielerwaard-West. De hoofdwegen in de komgebieden zouden volgens dit plan worden aangeplant met populieren (zwarte stippen) met daartussen struikbeplanting (fijne arcering). Op de oeverwallen zouden de wegen met essen (driehoekjes), schietwilg (rondjes) en struikbeplanting worden beplant. Uitsnede van het Voorlopig Landschapsplan, Ruilverkaveling Tielerwaard-West (Gelders Archief, toegang 1125, inventarisnr. 189). 68
Figuur 37. Populierenaanplant aan de Kweldam ten zuiden van Deil binnen de ruilverkaveling Tielerwaard-West (foto: RAAP / S. van der Veen). 69

Figuur 38. Schematische doorsnede door de Tielerwaard. 71
Figuur 39. Het dorp Est en de omliggende boerderijen liggen op een stroomgordel van een niet meer actieve rivierarm (foto: RAAP, 14 november 2019). 73
Figuur 40. Het schoonmaken van een vis gedurende een warmere periode in de steentijd (bron: historiek.net). 75
Figuur 41. De votiefsteen voor Iseneucaega (bron: vici.org). 79
Figuur 42. Sterk vereenvoudigde weergave van het bewoningspatroon gedurende de Romeinse tijd (a); Merovingische tijd (b); Karolingische tijd (c); Late Middeleeuwen (d). 80
Figuur 43. Graf S14 uit het Karolingische rijengrafveld dat in 2017 in Waardenburg werd aangetroffen. De lichamen waren allemaal met het hoofd naar het westen begraven (foto: RAAP). 83
Figuur 44. De gestrekte vorm van Waardenburg met voor- en achterstraat was in 1832 nog goed herkenbaar, en wordt nu doorsneden door de A2 en de spoorlijn. 84
Figuur 45. De eindeloze komgronden ten noorden van Hellouw (foto: RAAP, 14 november 2019). 86
Figuur 46. Het indrukwekkende kasteel Waardenburg binnen zijn oude grachten (foto: RAAP, 14 november 2019). 88
Figuur 47. Detail van een tiendkaart van het Utrechtse kapittel van Sint-Marie te Utrecht, met bovenaan het kasteel van Varik met de windmolen, en zuidelijk daarvan een deel van het dorp met de kerk (bron: Het Utrechts Archief). 89
Figuur 48. De kerk van Tuil, 1984 (foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). 90
Figuur 49. Zicht op de Sint-Maartenskerk van Ophemert vanaf de Waalbandijk (foto: RAAP, 14 november 2019). 91
Figuur 50. De oude Waalbandijk in Haaften, nu tweezijdig bebouwd (foto: RAAP, 14 november 2019). 93
Figuur 51. De lappendeken van dorpspolders in de oostelijke Tielerwaard (bron: Wieg van het Waterschap). 94
Figuur 52. De vroegere dorpspolders in de voormalige gemeente Neerijnen. 96
Figuur 53. Op een kaart van Nicolaes van Geelkercken uit 1630 staan drie redoutes afgebeeld. Eén redoute is door het water verzwolgen en vervangen door een ‘Nieuwe reduijt’ aan de teruggelegde dijk (bron: Gelders Archief, archief Hof van Gelre en Zutphen (0124), inventarisnummer 5123). 99
Figuur 54. Op de kaart van Joan Blaeu van het rivierengebied (1662) zijn met kleine blokjes (hier deels in de roze zone) de redoutes aangegeven. 100
Figuur 55. Op de plek van deze boerderij tussen Opijnen en Heesselt stond een redoute (foto: RAAP, 14 november 2019). 100
Figuur 56. Locatie van een nog vrij recent gedempte kolk ten westen van Hellouw. In het kolkgat verdween de plaats van ’t Spijkertje, een adellijk huis (foto: RAAP, 14 november 2019). 102
Figuur 57. Bestaande en verdwenen doorbraakkolken in het onderzoeksgebied. 103
Figuur 58. De kassencomplexen hebben de omgeving van Est sterk doen veranderen (foto: RAAP, 14 november 2019). 105
Figuur 59. De oude dorpskern van Ophemert (foto: RAAP, 14 november 2019). 106
Figuur 60. De historische kern van Varik (foto: RAAP, 14 november 2019). 107
Figuur 61. Kerk en kerkhof van Heesselt liggen nog relatief landelijk (foto: RAAP, 14 november 2019). 108
Figuur 62. Dijkbebouwing aan de rand van Opijnen (foto: RAAP, 14 november 2019). 109
Figuur 63. De entree van Neerijnen vanaf de dijk, met een blik in de Voorstraat (foto: RAAP, 14 november 2019). 110
Figuur 64. Een historische blik op het landgoed Waardenburg, ten oosten van het dorp (foto: RAAP, 14 november 2019). 111

Figuur 65. Na het buitendijken van een deel van het oude dorp Tuil bleef de Langstraat als pad in de uiterwaarden bestaan. Alle bebouwing werd opgeruimd (foto: RAAP, 14 november 2019). 112
Figuur 66. Een klassiek plaatje van voorzieningen op een dorpsplein: een pomp, een 'muziektent' en daarachter een transformatorhuisje (foto: RAAP, 14 november 2019). 113
Figuur 67. Het oude dorpshart van Hellouw, met op de voorgrond het monumentje ter nagedachtenis aan de dijkversterking van 1989 (foto: RAAP, 14 november 2019). 114
Figuur 68. De steenfabriek bij Opijnen, midden 20e eeuw. 115
Figuur 69. Toegenomen fruitteelt tussen Varik en Heesselt gedurende het tweede kwart van de 20e eeuw (bron: Topografische Dienst). 116
Figuur 70. Mitrailleur uit cockpit van de bij Opijnen neergestorte B17, in 1980 teruggevonden bij graafwerkzaamheden in een tuin. Links zien we toenmalig burgemeester Van Hedel, tegenwoordig burgemeester van Brummen, rechts Hans van Arkel (bron: De Gelderlander). 119
Figuur 71. Een gevaarlijke locatie: de rivier loopt direct langs de dijk (foto: RAAP, 14 november 2019). 123
Figuur 72. Huidige en fossiele rivieren in het centrale Rivierengebied (Berendsen en Stouthamer 2001). 127
Figuur 73. Fossiele rivierlopen in de bodem van de gemeente Lingewaal, zoals weergegeven op de zanddieptekaart uit 2009 (bron: Vestigia 2011: 12). 128
Figuur 74. Gorinchem en de monding van de Linge in de Merwede. Kaart uit 1553 (bron: Nationaal Archief, nr. 00013001227). 129
Figuur 75. Natte natuurterreinen langs de Nieuwe Zuiderlingedijk. 130
Figuur 76. Het wiel van Vuren. 130
Figuur 77. Het Galgenwiel bij Asperen op een kaart van W. Leempoel, 1707. Kaart van zekere landen, grienden en wielen, gelegen aan de Zuider Lingedijk tussen Asperen en Leerdam (bron: Nationaal Archief, 4.VTHR, inventarisnummer 4208). 131
Figuur 78. De kaart van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) laat zien dat Lingewaal van oost naar west afhelt (de bruine kleur is het hoogst, de groene kleur het laagst). Tevens is te zien dat de oeverwallen en de fossiele stromen iets hoger liggen dan de komgebieden (bron: Vestigia 2011: 12). 132
Figuur 79. De ontginningsblokken met de zijdwenden en achterkaden, ingetekend op de topografische en militaire kaart van 1850. 134
Figuur 80. Het Blokland van Asperen tussen de Asperense Achterdijk en de Meerdam. De Platte Mark of Mert loopt door het laagste deel van het Herwijnense Veld. Bij de aanleg van de A15 is de polder Blokland onherkenbaar veranderd, in de ruilverkaveling zijn de laatste resten ervan opgenomen in de nieuwe verkaveling. De Bloklandweg is de enige herinnering aan het poldertje. Links op de kaart is de heuvel te zien waarop kasteel Leyenburg heeft gestaan. 135
Figuur 81. Kadastrale minuut van Vuren (ca. 1825, het noorden is onder), met de percelering van de Enk tussen de Waaldijk en de Mildijk, en de Kools tussen de Mildijk en de Groeneweg. De hogere delen van de oeverwal zijn het eerst in cultuur gebracht, van daaruit zijn de lager gelegen delen van het dorpsgebied ontgonnen. 136
Figuur 82. Spijk en Vogelswerf op de 'Landkaart van de TielerWaard naar een teekening in het groot ontworpen'. 1787 (bron: Gelders Archief). 136
Figuur 83. Asperen en Heukelum en omgeving in het midden van de 16e eeuw. Jasper Adriaansz., 1549. Kaart van de limietscheiding tussen de Grafelijkheid van Holland en den heer van half Asperen met gezigten: vol d'oiseau van de steden Asperen, Heukelum en Leerdam (bron: Nationaal Archief, toegang 4.VTH, inventarisnr. 2452). 137
Figuur 84. Voormalige boerderij aan de Zuiderlingedijk in Spijk. 138

Figuur 85. Dit hekje bij Minstraat 20 in Asperen geeft het belang van de paardenfokkerij aan. 139
Figuur 86. Fruitboerderij aan de Minstraat in het centrum van Asperen. 140
Figuur 87. Ondanks het feit dat er drainage is aangelegd hebben veel percelen greppels om het overtollige regenwater af te voeren. Perceel grasland ten westen van Heukelum. 140
Figuur 88. Luchtfoto van het gebied aan weerskanten van de N848 met een deel van de Zooislagen (bron: Google Maps). 141
Figuur 89. Kromakker in Herwijnen. 142
Figuur 90. Aanduiding van afpaling. 143
Figuur 91. Griend in de uiterwaard bij Spijk. 144
Figuur 92. Stadsboerderijen aan de Voorstraat in Asperen. 145
Figuur 93. Het hallenhuis is een rechthoekig gebouw dat door de ankerbalkgebinten in drie beuken wordt verdeeld. Woongedeelte en bedrijfsgedeelte zaten onder één dak. Waaldijk 120 is een voorbeeld van een hallenhuis. 146
Figuur 94. In de loop van de zeventiende eeuw ging men het woongedeelte naar één kant uitbouwen. Hierdoor ontstond een asymmetrisch gebouw dat de bouwhistorici een krukhuis noemen. In de uitbouw werden vaak een kelder met daarboven een opkamer ondergebracht. Krukhuizen zijn zeldzaam in Lingewaal, maar de boerderij Den Ouden Dijk (1651) aan de Katerdam in Herwijnen is een mooi voorbeeld. Den Ouden Dijk in Herwijnen. 146
Figuur 95. Een volgende fase in de ontwikkeling was dat het woonhuis aan beide kanten werd uitgebreid, zodat de karakteristieke T-boerderij ontstond, waarbij de nokken van woongedeelte en bedrijfsgedeelte loodrecht op elkaar staan en van boven de hoofdletter T vormen. Waaldijk 215, Herwijnen. 147
Figuur 96. In de tweede helft van de 18e eeuw ging men de gevels van de voorhuizen verhogen om meer ruimte op de zaadzolder te krijgen. De zolder werd verlicht door vensters onder de dakrand aan te brengen.In de negentiende eeuw zien we een tendens om de voorgevel steeds meer symmetrisch te bouwen. Opkamers verdwijnen.Onderweg 9, Herwijnen. 147
Figuur 97. Het achterhuis was over het algemeen uitgevoerd als midden-langdeel, dat wil zeggen met de deel in het midden van het bedrijfsgedeelte over de hele lengte. Aan weerskanten bevonden zich de stallen. Soms werd een zogeheten hoekschild aangebracht in het achterhuis voor een hoge deeldeur.Veel boerderijen hebben een overstek, waarbij het dak van het achterhuis een stuk uitsteekt over de gevel. Als het ging regenen kon de boer zijn wagen met hooi onder de overstek zetten en het hooi via het hooiluik op de hooizolder steken. Boerderij met hoekschild, Waaldijk 168 Herwijnen. 148
Figuur 98. Aan het eind van de 19e en het begin van de 20e eeuw worden de schuren steeds meer van een hoge zijgevel voorzien om een hoge inrijpoort te verkrijgen. Vaak zit hierboven nog een hooiluik. Zuiderlingedijk 93, Spijk. 148
Figuur 99. Voorbeeld van een hooghuis aan de Onderweg in Herwijnen: stenen trappen bij de voor- en zijdeur en hooggelegen woonvertrekken in het voorhuis. 149
Figuur 100. De Dalemse Zeiving bij fort Vuren. 151
Figuur 101. De Zuiderlingedijk tussen kasteel Heukelum en de stad Heukelum. 152
Figuur 102. De Nieuwe Dijk in Vuren, een inlaagdijk die in 1771 bandijk werd. 154
Figuur 103. Het hulpgat (overlaat) in de Zuiderlingedijk bij het Fort aan de Nieuwe Steeg. 155
Figuur 104. Dijkdoorbraken bij Dalem in 1729 ter plaatse van de overlaten op de kaart van de Tielerwaard uit 1787. Bij de pijl staat de Ambtssluis. 155

Figuur 105. Waaldijk 50 in Herwijnen is een buitendijks gelegen 17e-eeuwse boerderij waar omstreeks 1900 een extra, hoger voorhuis tegenaan is gebouwd, waarschijnlijk als aanpassing aan de hogere waterstanden op de Waal. 157
Figuur 106. Het Munnikenwiel, een buitengedijkt wiel ten zuidoosten van Asperen. 158
Figuur 107. Uitloop van de vroegere Broekse Sluis (en nu van het gemaal Broekse Sluis) in de Linge. De Polder Broek had vroeger twee molens om het overtollige neerslagwater uit te malen. Via de Broekse Sluis werd het water in de Linge geloosd. 159
Figuur 108. De waterhuishoudkundige situatie omstreeks 1850, ingetekend op de Topographische en Militaire Kaart van Nederland. 160
Figuur 109. De kwelsloot en kwelkade in Herwijnen. Detail van de rivierkaart uit ca 1840 (bron: pdokviewer.pdok.nl). 161
Figuur 110. De buitenmolen van de Polder Vuren en de beide voormolens van Herwijnen op een kaart uit 1721. 162
Figuur 111. De kaart van Spijk uit 1709 van Anthony van Weel, in 1775 bijgewerkt door zijn zoon Johannes. De afwatering van de Polder Spijk vond plaats door twee achtermolens en één voormolen in de uiterwaard van de Linge. Het noorden is onder (bron: De Jong 2001). 162
Figuur 112. De uitwatering van de polder Asperen vond plaats door drie achtermolens en twee buitenmolens in de uiterwaard van de Linge. 163
Figuur 113. Afwatering van de Heukelumse Polders. Links de achter- en voormolen van de Polder Het Broek, rechts de twee molens van het Leuvense veld en de drie molens aan de Heukelumse boezem. Landkaart van de TielerWaard, 1787 (bron: Gelders Archief). 164
Figuur 114. Schuurberg bij Waaldijk 215 in Herwijnen. 165
Figuur 115. De woerd of hucht van Achterweg 4 in Herwijnen. Vroeger stond hier de Drakenburgse toren. 166
Figuur 116. Restanten van het Herwijnense stoomgemaal bij Fort Vuren. 166
Figuur 117. De deels gereconstrueerde Waterpoort van Asperen. 167
Figuur 118. De inundatiesluis in de zuidelijke Lingedijk bij Asperen. 169
Figuur 119. Resten van een kazemat aan de Lingedijk. 170
Figuur 120. Fort aan de Nieuwe Steeg, thans beter bekend als het Geofort. 170
Figuur 121. De Nieuwe Zuiderlingedijk met twee groepsschuilplaatsen en op de voorgrond Duikersluis nr 4, die gesloten werd bij inundaties. 171
Figuur 122. Bij de aanleg van een waterberging in Asperen in 2016 kwamen de resten van kasteel Waddestein tevoorschijn. 172
Figuur 123. Luchtfoto uit 1964 van de opgraving van kasteel Leyenburg, voor de verbreding van de A15 en de aanleg van de op- en afritten bij Vuren. 173
Figuur 124. Twee tekeningen illustreren de verandering van Kasteel Merkenburg. Hierboven een tekening van A. Rademaker uit ca 1710 naar een ouder origineel. 174
Figuur 125. Tekening van De Schepper uit ca 1750 (bron: particuliere collectie). 174
Figuur 126. Huis en park van Merkenburg in 2016. 175
Figuur 127. De parkaanleg bij het kasteel van Spijk in de 18e eeuw. Kaart van Anthony en Johan van Weel, 1709/1775. Het noorden is beneden (bron: De Jong 2001). 175
Figuur 128. De Zuiderlingedijk, kerk en kasteel van Spijk vanuit het westen. Tekening van Hubert Pieter Schouten (1714-1755) met als titel ‘Kasteel en dorp Spijk van agtere’ (bron: Koninklijke Bibliotheek). 176
Figuur 129. Prentbriefkaart van de toren van Wadenstein in Herwijnen, begin 20e eeuw. 176

Figuur 130. De Herwijnense kastelen, weergegeven op de Landkaart van de Tielerwaard uit 1787. Links kasteel Wayenstein, aan de Achterweg de toren van Drakenburg en bij de toenmalige kerk de Engelenburg en buitendijks het huis Frissenstein (bron: Gelders Archief, 0509 kaartenverzameling, inventarisnr. 797). 177
Figuur 131. Frissestein, tekening van Jan de Bisschop uit 1680. 177
Figuur 132. Omgrachting van de voorburcht van Frissestein. 178
Figuur 133. De hervormde kerk met kerkhof in Heukelum. 179
Figuur 134. De voormalige hervormde kerk in Vuren. 180
Figuur 135. De voormalige gereformeerde kerk aan de Waaldijk in Herwijnen. 180
Figuur 136. De in 1912 gebouwde pastorie van de gereformeerde kerk van Asperen aan de Middelweg. 181
Figuur 137. De begraafplaats bij de kerk van Asperen aan de Voorstraat. Het kerkhof grenst aan het achterhuis en het erf van de boerderij Voorstraat 4. 181
Figuur 138. Ten zuiden en westen van de kerk van Heukelum strekt de oude begraafplaats zich uit. Hier bevindt zich het monument voor drie inwoners van Heukelum die op 31 maart 1945 zijn gefusilleerd. Tegen de kerk staat de grafkelder van de familie Fabricius. 182
Figuur 139. Het kerkhof bij de middeleeuwse kerk van Spijk is aangelegd op de plaats waar vroeger het park van het Huis Spijk lag. Het parkachtige karakter van de begraafplaats herinnert aan het vroegere kasteelpark. 182
Figuur 140. Op de sobere begraafplaats bij de voormalige Nederlands-hervormde kerk aan de Waaldijk in Vuren ligt het imposante graf van Jan Egbert van Gorkum, die in 1862 in Vuren gestorven is. Op de steen is het familiewapen afgebeeld. De tekst vermeldt de drie ridderordes van Van Gorkum. 182
Figuur 141. De begraafplaats van Herwijnen ligt aan de Peperstraat. Het oude gedeelte is de plek waar vroeger de hervormde kerk stond, die in 1824 vervangen is door een nieuw kerkgebouw aan de Waaldijk. 183
Figuur 142. Op de Herwijnense begraafplaats is een gedeelte ingeruimd als joodse begraafplaats, met een eigen metaarhuisje. 183
Figuur 143. Gasthuisstraat 6, Asperen. 185
Figuur 144. Groenewal 2-6, Heukelum. 185
Figuur 145. De vroegere bewaarschool in Heukelum. 186
Figuur 146. Bijzonder zijn de rond 1884 gestichte schoolgebouwen in Vuren (boven) en Herwijnen (onder). In Vuren is de in hetzelfde jaar gebouwde schoolmeesterwoning bewaard gebleven, die in Herwijnen in verdwenen. 187
Figuur 147. In Herwijnen is langs de Achterweg een pleinachtige ruimte gevormd die nu het centrum van het dorp is. 188
Figuur 148. Kenmerkend voor de ruilverkavelingsperiode zijn de betonnen bruggen met groengeschilderde leuningen van stalen buizen. De brug op de foto is de brug van de Tiendweg over de Laarwetering in de Polder Asperen. 189
Figuur 149. Ruilverkavelingsboerderij aan de Nieuwe Steeg in de Polder Asperen (boven). In het buitengebied van Lingewaal zijn tientallen nieuwe boerderijen gebouwd. Een van de weinige oudere gebouwen is de kooikerswoning aan de Nieuweweg uit ca 1850 (onder). 190
Figuur 150. De Laarwetering op de grens van de voormalige gemeenten Lingewaal en Geldermalsen. Bij de ruilverkaveling is de waterhuishouding aangepast. De gemalen De Laar en Broekse Sluis bemalen het westelijke deel van de Tielerwaard. Langs veel watergangen zijn in 2016 natuurvriendelijke oevers aangebracht. 191
Figuur 151. Vuren op de topografische kaart van 1950. 192

Figuur 152. Vuren in 2015. 192
Figuur 153. Ruimtelijke ontwikkeling van Acquoy: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 194
Figuur 154. Het beschermde dorpsgezicht Acquoy met op de voorgrond het 18e-eeuwse pand met ankerdatering en zonnewijzer (foto: MAB / C.J. Frank). 195
Figuur 155. De scheve torenstomp van Acquoy met het naastgelegen kerkje uit de 19e eeuw. Door de visuele samenhang met het ommuurde kerkhof is er sprake van een zeer hoge ensemblewaarde (foto: MAB / C.J. Frank). 196
Figuur 156. Aaneengesloten bebouwing in de Voorstraat in Asperen (foto: MAB / C.J. Frank). 198
Figuur 157. Ruimtelijke ontwikkeling van Waardenburg: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 198
Figuur 158. Het Hoog Huis en de naastgelegen vloedschuur zijn gelegen op een huisterp (foto: MAB / C.J. Frank). 199
Figuur 159. Ruimtelijke ontwikkeling van Beesd: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 200
Figuur 160. T-boerderij uit de 19e eeuw op de hoek van de Havendijk en de Middenstraat (foto: MAB / C.J. Frank). 202
Figuur 161. Ruimtelijke ontwikkeling van Buurmalsen: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 203
Figuur 162. Wederopbouwwoningen langs de Groeneweg (foto: MAB / C.J. Frank). 204
Figuur 163. Landhuis in expressionistische stijl aan de Lingedijk 1 (foto: MAB / C.J. Frank). 205
Figuur 164. Ruimtelijke ontwikkeling van Deil: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 206
Figuur 165. Korenmolen De Vlinder aan de Appeldijk, met op de voorgrond het elektrisch gemaaltje (foto: MAB / C.J. Frank). 208
Figuur 166. Villa Noordenhoek (foto: MAB / C.J. Frank). 209
Figuur 167. Ruimtelijke ontwikkeling van Enspijk: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 210
Figuur 168. De overgang van het dorp naar de omliggende landbouwgronden is door het ontbreken van bebouwing nog zeer goed herkenbaar op de plek waar de Kampsedijk en Lepelstraat samenkomen. De trechtervormige aansluiting diende in het verleden op het vee samen te drijven (foto: MAB / C.J. Frank). 210
Figuur 169. Historische bebouwing langs de Kampsedijk (foto: MAB / C.J. Frank). 212
Figuur 170. Ruimtelijke ontwikkeling van Est: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 213
Figuur 171. Ruimtelijke ontwikkeling van Geldermalsen: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 214
Figuur 172. Sociale woningbouwcomplex Tuindorp (foto: MAB / C.J. Frank). 216
Figuur 173. Gereformeerde kerk aan de Ds. R. Lomanlaan uit 1954 (foto: MAB / C.J. Frank). 218
Figuur 174. Ruimtelijke ontwikkeling van Gellicum: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 219
Figuur 175. Ets van het kasteel en de kerk van Gellicum, Hermanus Schoute(n), omstreeks 1730 (bron: Het Geheugen van Nederland). 220
Figuur 176. De Onze-Lieve-Vrouwe Geboortekerk met het tegen de kerktoren staande rechthuis (foto: MAB / C.J. Frank). 221

Figuur 177. Deze dorpswoning langs de Vlietkant is gesitueerd op een kunstmatige heuvel. Voor het pand staan twee leilinden (foto: MAB / C.J. Frank). 222
Figuur 178. Dorpsbeeld Haaften: Lint van T-boerderijen in de Herenstraat (foto: MAB / C.J. Frank). 223
Figuur 179. Ruimtelijke ontwikkeling van Haaften: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 223
Figuur 180. De Protestantse kerk van Heesselt staat centraal in het dorp, op het terrein omgeven door Kerklaan, Gerestraat en Waalbandijk (foto: MAB / C.J. Frank). 224
Figuur 181. Ruimtelijke ontwikkeling van Heesselt: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 224
Figuur 182. Blokken geschakelde woningen uit de vroege naoorlogse periode aan de Karel Doormanstraatin Hellouw (foto: MAB / C.J. Frank). 225
Figuur 183. Ruimtelijke ontwikkeling van Hellouw: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 225
Figuur 184. Achterweg met pleinvormige verbreding en het nieuwe gemeentehuis, op een ansichtkaart uit circa 1965 (part.collectie). 226
Figuur 185. Ruimtelijke ontwikkeling van Herwijnen: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 227
Figuur 186. Stadsbeeld Heukelum. Zicht in de Gasthuisstraat, vanuit de Voorstraat. Rechts is nog net het in de jaren 60 nieuw gebouwde gemeentehuis van Heukelum zichtbaar (foto: MAB / C.J. Frank). 228
Figuur 187. Ruimtelijke ontwikkeling van Heukelum: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 228
Figuur 188. Ruimtelijke ontwikkeling van Meteren: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 229
Figuur 189. Overstekende kapgedeelten van de boerderij en schuur aan de Bommelweg 2a (foto: MAB / C.J. Frank). 230
Figuur 190. Woning aan de Dorpsstraat 8 in Chaletstijl (foto: MAB / C.J. Frank). 231
Figuur 191. Het straatbeeld van de Achterstraat in Neerijnen wordt bepaald door verschillende voormalige boerderijen en veel groen, deels behorend bij de achterervan van panden aan de Voorstraat (foto: MAB / C.J. Frank). 232
Figuur 192. Ruimtelijke ontwikkeling van Neerijnen: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 233
Figuur 193. Dorpsbeeld Ophemert (foto: MAB / C.J. Frank). 233
Figuur 194. Ruimtelijke ontwikkeling van Ophemert: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 234
Figuur 195. Dorpsbeeld Opijnen. Nabij de Stoepstraat is een deel van de vroegere dijkbebouwing van Opijnen behouden gebleven (foto: MAB / C.J. Frank). 234
Figuur 196. Ruimtelijke ontwikkeling van Neerijnen: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 235
Figuur 197. Ruimtelijke ontwikkeling van Rhenoy: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 235
Figuur 198. Huisterp met historische T-boerderij aan de Dorpsstraat 17 (foto: MAB / C.J. Frank). 236
Figuur 199. Het wit gepleisterde kerkje met ommuurde kerkhof bepalen in belangrijke mate het ruimtelijke beeld in de dorpskern van Rhenoy (foto: MAB / C.J. Frank). 237
Figuur 200. T-boerderij aan de Lingedijk 85 (foto: MAB / C.J. Frank). 238
Figuur 201. Zaalkerk De Einder (foto: MAB / C.J. Frank). 239

Figuur 202. Ruimtelijke ontwikkeling van Rumpt: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 240
Figuur 203. Het ruimtelijk beeld van het dorp Rumpt wordt in belangrijke mate bepaald door de visuele relatie met de Linge (foto: MAB / C.J. Frank). 240
Figuur 204. De pastorie van de Nederlands-hervormde kerk (foto: MAB / C.J. Frank). 242
Figuur 205. Ruimtelijke ontwikkeling van Spijk: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 243
Figuur 206. Ruimtelijke ontwikkeling van Tricht: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 244
Figuur 207. T-boerderij aan de Bulkstraat (foto: MAB / C.J. Frank). 244
Figuur 208. Gemaal van de Hooglandsche Wetering (foto: MAB / C.J. Frank). 247
Figuur 209. Dorpsbeeld Tuil rond de aansluiting van de Meissinghdreef op de Langstraat (foto: MAB / C.J. Frank). 248
Figuur 210. Ruimtelijke ontwikkeling van Tuil: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 248
Figuur 211. Aan de Grotestraat in Varik verrees in de jaren 1877-1879 een nieuwe RK kerk met bijgebouwen en school. Het ensemble is gaaf behouden gebleven en een zeer beeldbepalend elementen in het dorp (foto: MAB / C.J. Frank). 249
Figuur 212. Ruimtelijke ontwikkeling van Tuil: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 249
Figuur 213. De nieuwe dorpskern van Vuren wordt gemarkeerd door twee moderne kerkgebouwen op de uiteinden van de langgerekte pleinvormige ruimte aan de Mildijk-Dorpsstraat (streetview.nl). 250
Figuur 214. Ruimtelijke ontwikkeling van Vuren: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 250
Figuur 215. Meerwijk is een oude wegstructuur ten noorden van de Steenweg in Waardenburg. De weg, met relicten van de voormalige agrarische bebouwing, is opgenomen in een vrij grote naoorlogse dorpsuitbreiding (foto: MAB / C.J. Frank). 251
Figuur 216. Ruimtelijke ontwikkeling van Waardenburg: TMK veldminuut 1850, Bonneblad jaren dertig, Topografische Kaart 1960-1970. 251
Figuur 217. Twee boerderijen van het T-vormige type met middenlangsdeel aan de zuidrand van Heesselt (foto: MAB / C. J. Frank). Beide gebouwen hebben boven de achtergevel een voor de regio typerend overstek. 252

Tabellen:

Tabel 1.Overzicht van neergestorte toestellen in de omgeving van het onderzoeksgebied (bron: Verliesregister Studiegroep Luchtoorlog). 119

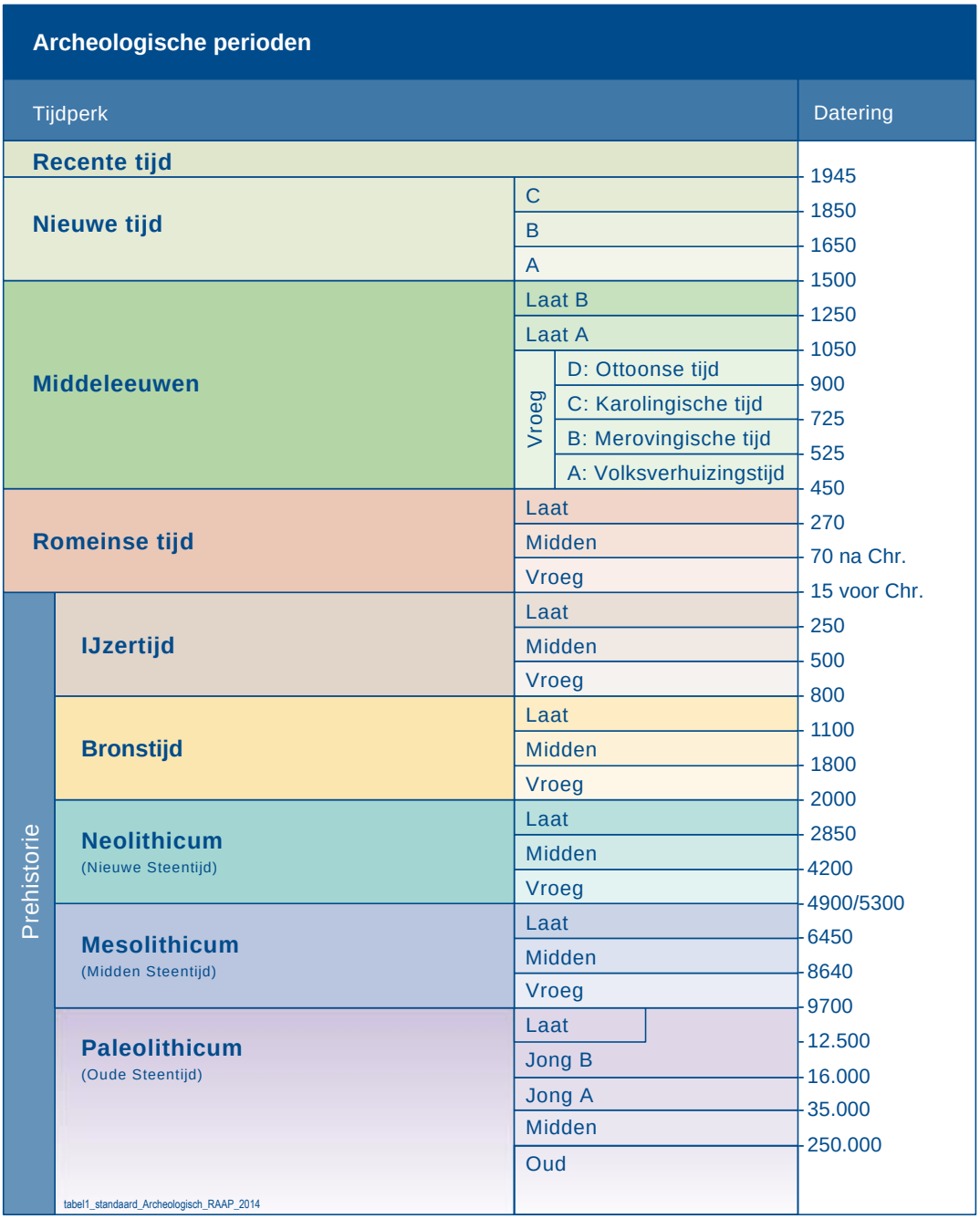
Bijlagen:

Bijlage 1. Tijdschaal
Bijlage 2. Vindplaatsencatalogus
Bijlage 3. Bouwkunstcatalogi

Appendices

Kaartbijlage 1. Bodemkundige landschappenkaart (in één blad)
Kaartbijlage 2. Archeologische vindplaatsen en verwachtingenkaart (in vijf bladen)
Kaartbijlage 3. Archeologische beleidskaart (in vijf bladen)
Kaartbijlage 4. Cultuurlandschappelijke kenmerkenkaart (in vijf bladen)
Kaartbijlage 5. Cultuurlandschappelijke waarderingskaart (in één blad)
Kaartbijlage 6. Kenmerkenkaart bouwkunst en stedenbouw (in vijf bladen)
Kaartbijlage 7. Waarderingskaart bouwkunst en stedenbouw (in vijf bladen)

Bijlage 1. Tijdschaal

Bijlage 2. Vindplaatsencatalogus

Zie excel-bestand.

Bijlage 3. Bouwkunstcatalogi

Zie excel-bestanden, 3a tot en met 3g.

RAAP-RAPPORT 4150

Erfgoed in de gemeente West Betuwe: deel 2

Een actualisatie van de archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaart en cultuurhistorische waardenkaart

Archeologie | Cultuurhistorie | Erfgoed

Inhoud

Inhoud 284
DEEL 2 Archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaart 285
1 Inleiding op deel 2 286
2 Doelstelling, methoden en bronnen 289
2.1 Harmonisatiedoelstelling 289
2.2 Onderzoeksopzet, leeswijzer en richtlijnen 290
2.3 Structuur digitale kaartbestanden (GIS) 291
2.4 Landschappelijke-bodemkundige gegevens 291
2.5 Archeologische vindplaatsen 295
2.6 Historische nederzettingslocaties 298
2.7 Terreinen van archeologische waarde 299
2.8 Onderzoeksgebieden 300
2.9 Bodemverstoringsgegevens 302
3 Toelichting op de kaartherziening 304
3.1 Belangrijke aanpassingen 304
3.2 Landschaps- en verwachtingsmodel 310
3.3 Thematische laag historische nederzettingslocaties 320
3.4 Aangeleverde gistabellen 321
4 Archeologische beleidskaart 322
4.1 Status, doel en inhoud 322
4.2 Totstandkoming 322
4.3 Beleidsuitgangspunten gemeente West Betuwe 322
Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices 330

DEEL 2 Archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaart

1 Inleiding op deel 2

In het eerste deel is de landschappelijke en stedenbouwkundige ontwikkeling en structuur van de verschillende delen van de gemeente West Betuwe behandeld. Het is een landschapsbiografie op hoofdlijnen – en soms wat meer in detail – over de leefwerelden en maatschappelijke ontwikkelingen van de afgelopen eeuwen in het gebied, een cultuurlandschap met een ondergrond waar de ontstaansgeschiedenis van het land en de mensen die er woonden op velerlei manieren is vastgelegd en bewaard is gebleven.

Deze aspecten van 'erfgoed', archeologie, cultuurlandschap en gebouwde monumenten, spelen een steeds grotere rol bij ruimtelijke ontwikkelingen. Opgraven of inpassen van archeologische vindplaatsen, het historisch cultuurlandschap als creatieve input voor ontwerp, bescherming en herbestemming van bouwkundig erfgoed: het zijn allemaal manieren waarop bewust aandacht wordt besteed aan de boven- en ondergrondse historische kwaliteiten van een gebied. Om het gemeentelijk beleid handen en voeten te geven is echter meer informatie over gebieden, structuren en objecten noodzakelijk.

Geldermalsen 2016
beleidskaart, 1:10.000, twee bladen, RAAP-rapport 3049, 2016
landschap- en bronkaart, 1:10.000, twee bladen, RAAP-rapport 3049, 2016
Lingewaal 2012
beleidskaart, 1:12.000, Vestigia v953, 2012
landschap- en bronkaart, 1:12.000, Vestigia v953, 2012
Neerijnen 2008
beleidskaart, 1:12.500, drie bladen, Vestigia v480, 2008
verwachtingskaart, 1:12.500, drie bladen, Vestigia v480, 2008
bronkaart 1 geomorfologie, 1:25.000, Vestigia v480, 2008
bronkaart 2 bodem, 1:25.000, Vestigia v480, 2008
bronkaart 3 stroomgordels bs2001/cohen2003, 1:25.000, Vestigia v480, 2008
bronkaart 4 ahn, 1:25.000, Vestigia v480, 2008

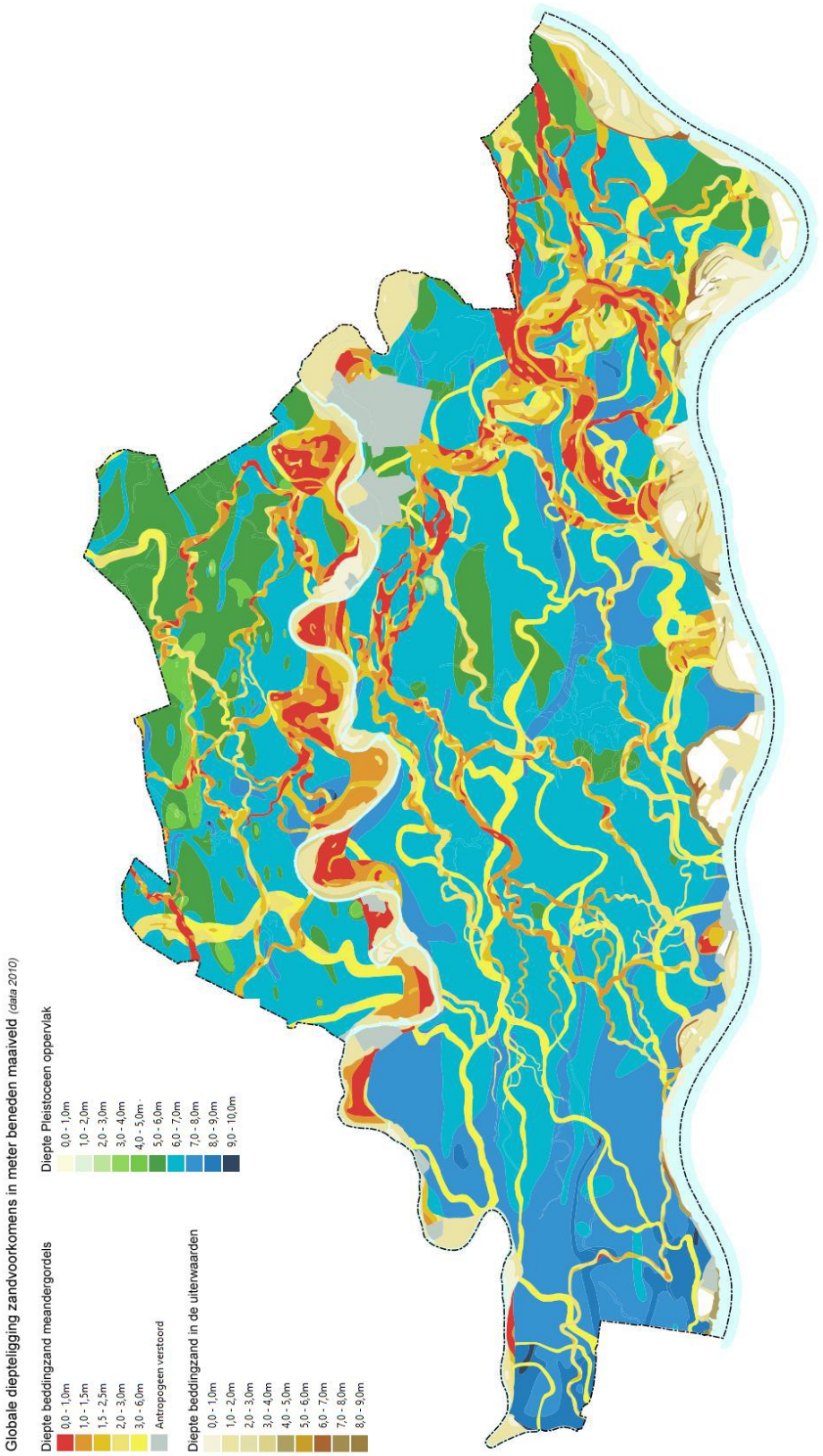
Tabel 1. Overzicht van de vigerende archeologiekaarten van de fusiegemeenten

De vigerende archeologiekaarten (bronnenkaarten en beleidskaarten) van de voormalige gemeenten Geldermalsen, Lingewaal en Neerijnen zijn op verschillende momenten tot stand gekomen (tabel 1). De kaarten van de voormalige Geldermalsen dateren uit 2016, die van Lingewaal uit 2011 en de kaarten van de gemeente Neerijnen zijn uit 2008. Methodisch verschillen deze archeologiekaarten niet zoveel van elkaar, maar inhoudelijk wel.[1] Om het gemeentelijk archeologiebeleid handen en voeten te geven is eenduidige informatie over gebieden en vindplaatsen noodzakelijk. Daarom hebben we in het kader van de harmonisatie van het erfgoedbeleid de grote hoeveelheid bestaande archeologiegegevens samengevoegd, aangevuld met nieuwe en ontbrekende gegevens en verdiept.

In dit deel 2 gaan we uitgebreid in op de harmonisatie en actualisatie van de kaarten en achterliggende brondata voor het erfgoedthema's archeologie in de gemeente West Betuwe. Het bevat een toelichting

[1] Willemse & Keunen 2018

op de herziene archeologische waardering en typologie van het bodemkundige landschap van de gemeente West Betuwe. Hierin is weliswaar de kennis van de voormalige archeologiekaarten verwerkt, mede vanuit het oogpunt van informatiebehoud, maar deze is aangepast aan de huidige inzichten in de landschapsgenese (figuur 1) en de aard en samenstelling van het archeologisch bodemarchief.

Figuur 1. Diepteligging van fossiele rivierlopen in de bodem van de gemeente West Betuwe, zoals weergegeven op de zanddiepte-kaart uit 2010 (bron: Cohen et al 2009).

2 Doelstelling, methoden en bronnen

2.1 Harmonisatiedoelstelling

Los van de actualiteit van de gegevens en de methodische insteek bestonden er tussen de archeologische bronkaarten van de drie fusiegemeenten een paar inhoudelijke verschillen.[2] Zo werden op de bronkaart van de oude gemeente Lingewaal geen ARCHIS vindplaatsen vermeld en waren ook geen vindplaatsgegevens uit de collecties van amateur-archeologen opgenomen. Op de kaart van Neerijnen waren terreinen met vindplaatsen van de werkgroep archeologie van de Oudheidkamer Tiel (BATO) opgenomen deze zijn maar opvallend genoeg niet overgenomen op de archeologische beleidskaart. Een ander verschil tussen de kaarten was de wijze waarop historisch bekende elementen (zoals erven, kasteelterreinen, molens e.d.) of bodemkundige fenomenen zoals de oude woongronden, woerdgronden of overslagdekken in het rivierengebied zijn geïnventariseerd en opgenomen. ARCHIS kent ten aanzien van nederzettingsresten uit de middeleeuwen en de vroege Nieuwe tijd nog belangrijke leemten en uit cultuurhistorische inventarisaties blijkt telkenmale dat op historische kaarten nog veel terreinen voorkomen die een volwaardige rol moeten vervullen in het proces van archeologische monumentenzorg. Voor de inventarisaties voor zowel de gemeente Geldermalsen (2016) als de gemeente Lingewaal (2012) zijn daarom alle elementen uit eerdere cultuurhistorische inventarisaties (Geldermalsen: 2014, Lingewaal: 2011) beoordeeld op hun archeologische relevantie en na confrontatie met de toentertijd bekende archeologische gegevens (indien nodig) toegevoegd aan het vindplaatsenbestand. Voor Neerijnen heeft deze harmonisatieslag nu ook plaatsgevonden.

Woongronden en woerdgronden - oude woongronden zijn de woonplaatsen uit de ijzertijd, Romeinse tijd en middeleeuwen die in bodemkundige worden gekenmerkt door een grijs tot zwart gekleurde laag met veel houtskool, aardewerkscherven en dierlijk bot. Ze zijn soms met het blote oog zichtbaar als lage welvingen in het landschap: heuvels van enkele decimeters tot anderhalve meter hoogte. Deze kunnen tot op heden bebouwd zijn met huizen, liggen soms midden in dorpen, of vormen de stille getuige van een bewogen verleden in onbebouwde akkers en boomgaarden. Woerdgronden (bodemkundig: hofeerdgronden) zijn bodems die zijn ontstaan op de akkers rondom de nederzettingen en die door intensief gebruik een donkere bovengrond hebben verkregen, soms vermengd met bemestingsafval.

Een derde verschil betreft de gegevens met betrekking tot de bodemgaafheid en de bodemverstoringen. Deze ‘kaartlaag’ speelt een belangrijke rol bij het uitspreken van een archeologische verwachting, immers: wat er niet meer is, kunnen we ook niet meer onderzoeken. Meer uitgesproken voorbeelden van verstoorde terreinen zijn diepe ontgravingen (delfstofwinning), kolkgaten van dijkdoorbraken en reeds opgegraven terreinen. Brongegevens voor bodemverstoringen zijn echter zeer uiteenlopend en zo ook de kwaliteit en bruikbaarheid van de beschikbare datasets.[3] Raadpleging van de onderliggende rapportages en GIS-kaartbestanden heeft echter geen duidelijkheid verschaft over de bron(nen) die zijn geïnventariseerd en verwerkt in de kaarten. Deze zones met ‘bodemverstoringen’ spelen een belangrijke rol in de archeologische beleidskaarten.

[2] Willemse & Keunen 2018

[3] Zie bijvoorbeeld https://archeologieinnederland.nl/bronnen-en-kaarten/verstoringsbronnenkaart

Geldermalsen 2016
beleidskaart, 1:10.000, twee bladen, RAAP 3049, 2016
landschap- en bronkaart, 1:10.000, twee bladen, RAAP 3049, 2016
Lingewaal 2012
beleidskaart, 1:12.000, Vestigia V953, 2012
landschap- en bronkaart, 1:12.000, Vestigia V953, 2012
Neerijnen 2008
beleidskaart, 1:12.500, drie bladen, Vestigia V480, 2008
verwachtingskaart, 1:12.500, drie bladen, Vestigia V480, 2008
bronkaart 1 geomorfologie, 1:25.000, Vestigia V480, 2008
bronkaart 2 bodem, 1:25.000, Vestigia V480, 2008
bronkaart 3 stroomgordels BS2001/Cohen2003, 1:25.000, Vestigia V480, 2008
bronkaart 4 AHN, 1:25.000, Vestigia V480, 2008

Tabel 2. Vigerende erfgoedkaarten archeologie van de fusiegemeenten.

2.2 Onderzoeksopzet, leeswijzer en richtlijnen

De actualisatie van de archeologiekaarten heeft betrekking op het aardkundige, archeologische, en historisch-bouwkundige erfgoed op het grondgebied van de gemeente West Betuwe. Gestreefd is naar een naadloze inhoudelijke en ruimtelijke aansluiting van de archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaarten met de buurgemeenen.

In hoofdstuk 2 worden de bronnen genoemd en de methoden behandeld. In hoofdstuk 3 volgt de inhoudelijke verantwoording. De geactualiseerde kaarten zijn bijgevoegd als kaartbijlage 1 (bodemkundige landschappenkaart, schaal 1:25.000), kaartbijlage 2 (archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaart schaal 1:10.000, in vijf bladen) en kaartbijlage 3 (archeologische beleidskaart, schaal 1:10.000 in vijf bladen). De archeologische beleidskaart betreft de weergave van zowel de archeologische verwachtingszones als de locaties waarvan vastgesteld is dat er (mogelijk) waardevolle cultuurhistorische resten bovengronds aanwezig zijn of in de bodem bewaard zijn gebleven. Op deze kaart zijn de in hoofdstuk 3 onderbouwde archeologische vindplaatsen en verwachtingen op dusdanige wijze beleidsmatig ‘vertaald’ dat ze bij de herziening en actualisatie van de bestemmingsplannen en het overige ruimtelijke beleid van de gemeente West Betuwe kunnen worden opgenomen en als basis kunnen dienen bij de gemeentelijke vergunningverlening (archeologische onderzoeksverplichting) en omgang en beheer binnen de archeologische monumentenzorg.

De praktische uitvoering van het onderzoek voldoet aan de normen opgesteld in de Handleiding ‘opstellen archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaarten, een normstellend kader’[4] en het Handboek ROB-specificaties van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.[5] De kaarten zijn verder in hoge mate ‘Omgevingswetproof’. In de Omgevingswet brengt de wetgever tot uitdrukking dat gemeenten de te verwachten archeologische monumenten alleen in hun omgevingsplannen kunnen beschermen indien de bescherming is gebaseerd op ‘expliciete en specifiek lokale archeologische en bo-

[4] (Platform Kenniskaart Archeologie, conceptversie juni 2018). Onderdeel van het project ‘Naar een protocol voor archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaarten aansluitend op het Digitaal Stelsel voor de Omgevingswet (DSO)’

[5] ROB 1998. Sinds 2007 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

demkundige informatie' (Artikel 2.28; de verplichte instructieregels Rijk omgevingsplan en projectbesluit).[6] Regels op grond van artikel 2.24 worden in ieder geval gesteld over omgevingsplannen en projectbesluiten met het oog op:

a. Het behoud van cultureel erfgoed, met inbegrip van bekende of aantoonbaar te verwachten archeologische monumenten, in ieder geval ter uitvoering van het verdrag van Granada en het verdrag van Valletta.

2.3 Structuur digitale kaartbestanden (GIS)

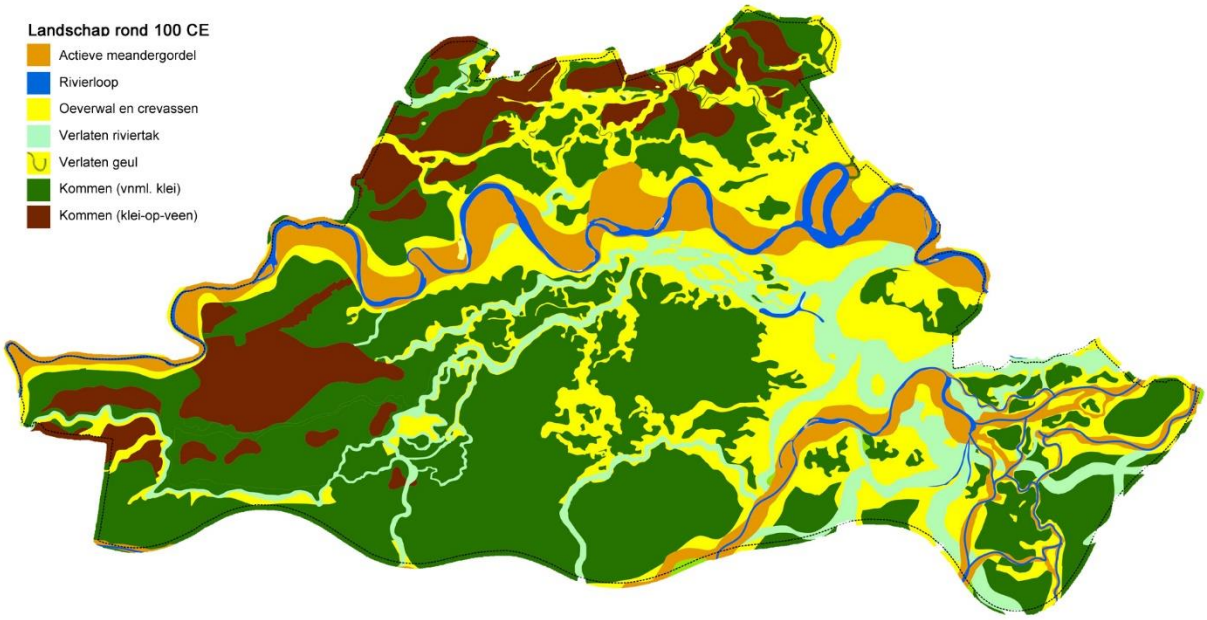
Een belangrijk eindproduct zijn de aan een geografisch informatiesysteem (GIS) gekoppelde kaartbeelden. Het betreft digitale database-tabellen waarin per punt-, lijn- of vlakelement verschillende soorten van informatie zijn opgeslagen. De GIS-tabellen zijn aangeleverd als losse bijlage en bevatten de exacte gegevens over de geografische ligging en aard van (mogelijk) waardevolle archeologische terreinen en objecten. Alle bestanden zijn voorzien van een heldere, logische en begrijpelijke naam, die verwijst naar de inhoud en de productiedatum. De standaardprojectie is het Rijksdriehoekstelsel (non-earth meters). In de hiernavolgende paragrafen wordt per inventarisatiethema de tabelstructuur en tabelinhoud van de GIS-tabellen beschreven.

2.4 Landschappelijke-bodemkundige gegevens

2.4.1 Analyse van de archeologisch-landschappelijke context

De archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaart voor de gemeente West Betuwe is niet alleen gebaseerd op een analyse van bekende archeologische en historische vindplaatsen en terreinen (paragrafen 2.5 t/m 2.7), maar in nog hogere mate op de fysiek-landschappelijke en bodemkundige context van het gemeentelijk grondgebied. In de archeologische studie die van het gemeentelijk grondgebied is gemaakt, kunnen op grond van ontstaanswijze, periode, terreinkenmerken en de bodemgesteldheid namelijk verschillende landschappen worden onderscheiden die ieder eigen ontwikkelingen en bewoningsmogelijkheden hebben gekend (vereenvoudigd weergegeven in figuur 2). Juist door analyse van deze bewoningsmogelijkheden en ontwikkelingen door de tijd heen kan een verwachtingsmodel worden opgesteld.

[6] Toelichting op het aangenomen amendement, Kamerstukken II 2014/15, 33 962, nrs. 63, 100 en 162

Figuur 2. Het rivierenlandschap van de gemeente West Betuwe in de Romeinse tijd, rond het jaar 100 (brongegevens: Pierik 2018).

2.4.2 Brongegevens

De actualisatie van het landschapsmodel en het onderliggende verwachtingsmodel betreft het bijwerken van het bestaande verwachtingsmodel aan de hand van drie nieuwe gegevensbronnen:

1. De stroomgordelkaart en zanddieptekaart voor het rivierengebied;[7]
2. Detailbodemkarteringen (figuur 3) uitgevoerd binnen het gemeentelijk grondgebied door de Stichting voor Bodemkartering (Stiboka) uit de jaren 1956 (Tielerwaard), Lek en Linge (1966), Gorinchem (1972) en Avezaath-Ophemert (1973);[8]
3. De archeologische verwachtingskaart uiterwaarden rivierengebied (UIKAV).[9]

[7] Cohen e.a. 2012; Cohen e.a. 2014

[8] Van der Sluys 1956, karteringschaal 1:20.000; Harbers, Jager & Kleinsman 1966, karteringschaal 1:10.000; Van den Hurk 1972, karteringschaal 1:10.000; Bles & Steeghs 1973, karteringschaal 1:10.000

[9] Cohen e.a. 2014

Figuur 3. Dekking van de vier bodemkarteringgebieden uitgevoerd geven door Stiboka.

Om de legenda-eenheden van de kaarten van de verschillende fusiegemeenten inhoudelijk te koppelen en archeologisch-landschappelijk te kunnen interpreteren is op verzoek van de regioarcheoloog een nieuw (regionaal) karteringsmodel doorgevoerd. Dit karteringsmodel betreft een hiërarchisch systeem van landschapsbeschrijving volgens het model ‘fysische-geografisch landschap-terreinsoort’ (bijlage 2) en sluit aan op de karteringseenheden zoals die door de Universiteit Utrecht voor het rivierengebied worden gehanteerd. Deze zijn ook gebruikt voor de archeologische verwachtingskaart voor de uiterwaarden (UIKAV).[10]

Het primaire doel van de erfgoedkaarten is het begrenzen van archeologische verwachtingszones. De kaarteenheden (tabel 1: Kaartcode) hebben dan ook voornamelijk een archeolandschappelijke betekenis. Met behulp van dit vlakkenbestand zijn meerdere thematische kaarten (aardkundige eenheden, verwachtingen, hoofdlandschappen) te genereren op verschillende kaartschalen.

[10] Cohen e.a. 2014

Kaartcode	Morfogenese
Efd	Rivierduin in diepe ondergrond
Fsd	Fossiele rivierbedding met rivierduinzand in ondergrond
Fs	Fossiele rivierbedding
Fs2	Fossiele rivierbedding, relatief diep
Fsc	Fossiele rivierbedding over oudere bedding
Fsc2	Fossiele rivierbedding over oudere bedding, relatief diep
Fcb	Crevasse over oudere rivierbedding
Fc	Crevassegeul/ -waaier
Fc2	Crevassegeul/ -waaier, relatief diep
Fcb2	Crevasse over oudere rivierbedding, relatief diep
Fok	oever-op-kom afzettingen nabij systeem
Fok2	rivierkom met diepgelegen oeverafzettingen nabij systeem
Foks	oever-op-komzettingen-op-dieper gelegen systeem
Fko2	rivierkom met diepgelegen oeverafzettingen nabij systeem
Fk	Rivierkom
Fkv	Venige rivierkom
Fkv2	Venige rivierkom op dieper gelegen systeem
FsU	Fossiele rivierbedding (Waal-uiterwaard)
FscU	Fossiele rivierbedding over oudere bedding (Waal-uiterwaard)
WFs	Waalbedding in uiterwaard
WFsc	Fossiele rivierbedding over oudere bedding (Waal-uiterwaard)
WFok	Oever-op-kom afzettingen nabij systeem (Waal-uiterwaard)

Tabel 3. Landschappelijke kaarteenheden van de kaartbijlagen 1 en 2 (vlak-kenbestand WestBetuwe_VW).

Attribuut	Omschrijving
ID	Uniek ID nummer
MeandNr	nummer van de stroomgordel volgens Cohen et al. 2012
MeandNaam	naam van de stroomgordel volgens Cohen et al. 2012
MGenese	ontstaanswijze van de terreinvorm
GCod10	kaartcode (tabel 2)
RANK	niet gebruikt
BEGINDATER	begin sedimentatiefase in jaar BC/AD
EINDDATERI	eind sedimentatiefase in jaar BC/AD
PROFIELTYP	verwachting en mate van conservering
S1	niet gebruikt
S2	niet gebruikt
BRONDATA	bron van de polygoon
COHEN_EA_2	niet gebruikt
Zanddiepte	top van het zandlichaam volgens Cohen et al. 2009

Tabel 4. Tabelstructuur van het basisbestand WestBetuwe_VW.

2.4.3 Verwachting en conservering

RAAP hanteert voor zijn archeologische verwachtingskaarten eigen verwachtingseenheden die archeologische verwachtingen (ofwel: de verwachte dichtheid aan archeologische resten) combineert met de verwachte kwetsbaarheid/conservering van de archeologische resten op basis van de diepteligging van de top van het archeologische niveau. Omdat de kwetsbaarheid mede afhankelijk is van de verwachte diepteligging van de archeologische resten worden de verwachtingseenheden als profieltypen aangeduid. Zie daartoe tabel 5.

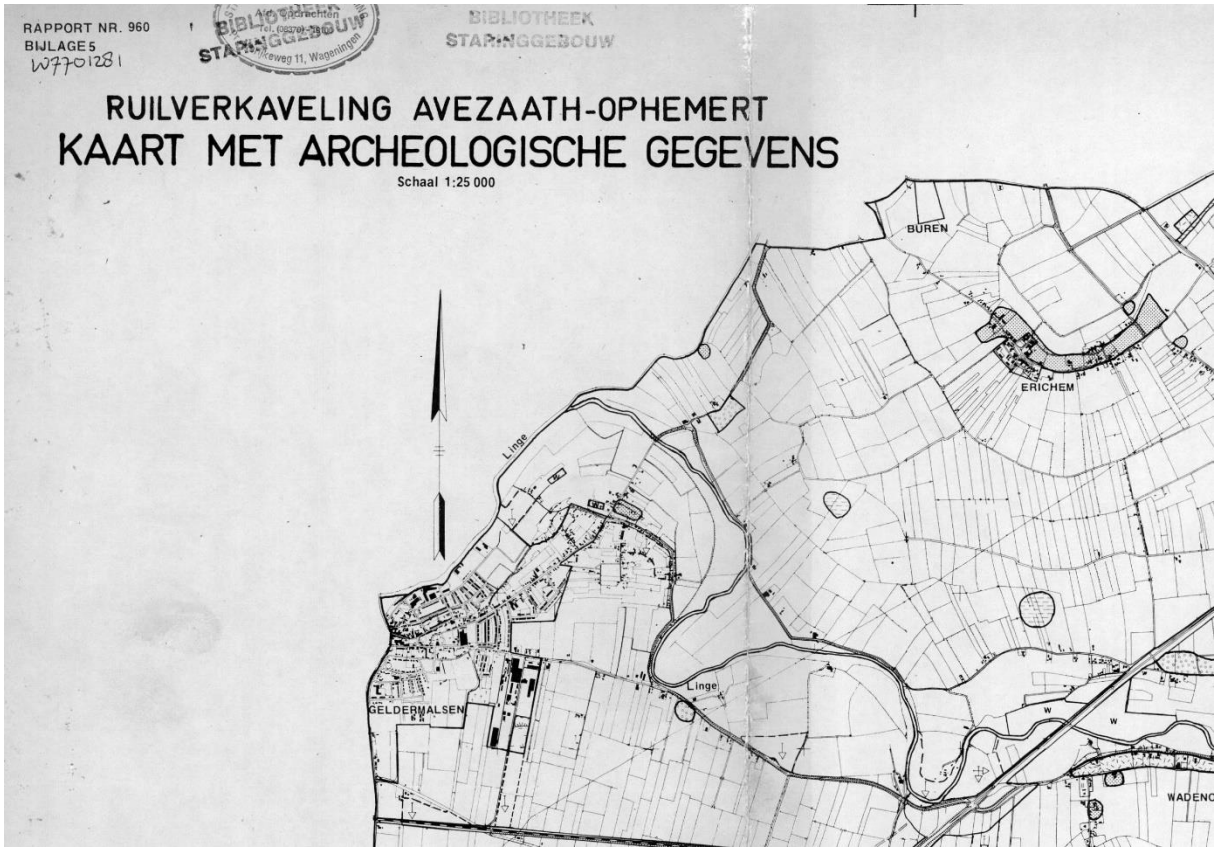
type	verwachte dichtheid archeologische resten en diepteligging
1	hoog + relatief ondiep (zandtop binnen 1,5 m -Mv)
5	hoog + relatief diep (zandtop dieper dan 1,5 m -Mv)
2	middelhoog
3	laag + diepgelegen stoomgordel
4	laag (komgebieden)
rg	rivierrestgeulen met specifieke verwachting

Tabel 5. Profieltypen voor de archeologische verwachtingswaarden

2.5 Archeologische vindplaatsen

2.5.1 Algemeen

Archeologische vindplaatsen zijn (punt)locaties waar (in het verleden) vondsten/waarnemingen zijn gedaan die van archeologisch belang zijn en die het mogelijk maken bepaalde uitspraken te doen over de archeologische betekenis van een locatie. Veelal betreft het een locatie waar antropogene grondsporen en al dan niet in los verband voorkomende materiële resten, zoals aardewerk, vuursteenartefacten of organische artefacten voorkomen. De aard, ouderdom, verspreiding, gaafheid en conservering hiervan kunnen worden benut om de aan- of afwezigheid van vergelijkbare maar nog onbekende resten elders in het landschap (tot op zekere hoogte) te voorspellen. Veel archeologische waarnemingen uit het verleden staan geregistreerd in een landelijke database: ARCHIS3, de nationale archeologische databank van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Buiten deze registraties zijn echter nog veel meer waarnemingen bekend en al dan niet opgenomen in collecties van heemkundeverenigingen. Ook historische bronnen zijn een waardevolle bron van informatie. Op dit moment is het, gezien het huidige maatschappelijke gezichtspunt ten aanzien van de omgang met materieel erfgoed, vanzelfsprekend om ook deze bronnen te gebruiken bij het opstellen van een verwachting ten aanzien van cultuurhistorisch erfgoed.

Figuur 4. Uitsnede uit kaartbijlage 5 bij het rapport van de Ruilverkaveling Avezaath-Ophemert (Bles & Steeghs 1973)

2.5.2 ARCHIS-waarnemingen

Belangrijkste uitgangspunt voor de archeologische inventarisatie zijn de in ARCHIS3 aangemelde onderzoeken en waarnemingen (https://zoeken.cultureelerfgoed.nl/). Elk in Nederland uit te voeren archeologisch onderzoek wordt in dit systeem onder een unieke numerieke code, het ARCHIS-zaakidentificatie*nummer* (of CIS-code) aangemeld. Tot deze registratie horen ook geografische (toponiem, locatie, omvang) en andere administratieve gegevens (uitvoerder, opdrachtgever, aanleiding). Eventueel aangetroffen archeologische resten (individuele vondsten, complextypen, etc.) worden in ARCHIS3 eveneens geregistreerd onder hetzelfde zaakidentificatienummer. Binnen de gemeente West Betuwe staan 817 locaties met archeologische resten in ARCHIS3 geregistreerd. Zie bijlage 1 voor de catalogus met vindplaatsen en tabel 6 voor de opgenomen gegevens.

2.5.3 Overige archeologische waarnemingen

De andere ruim 950 vindplaatsgegevens die niet in ARCHIS3 zijn opgenomen zijn afkomstig van de bodemkaarten die gemaakt werden in het kader van de ruilverkavelingen (figuur 4) en afkomstig van de in het gebied actieve leden van oudheidkundige vereniging BATO (zie § 2.7 en kaartbijlage 2). Verder is voor de inventarisatie een brede zoekzone van 200 m buiten het gemeentegebied genomen. Deze locaties met geregistreerde archeologische resten buiten de gemeentegrens zijn eveneens in de catalogus (bijlage 1) opgenomen, onder vermelding van de attribuutwaarde InBUFF=ja. De reden is dat het oppervlak met archeologische resten vaak niet is vastgesteld en dat rekening moet worden gehouden met een ruime zone (bij nederzettingsresten > 100 m) rondom de opgegeven (centrum)coördinaat.

Code	Betekenis	Voorbeeld
RAAPCat_nr	RAAP-Catalogusnummer	782
Rank	volgnummer	b
ZAAK_idn	ARCHIS3 zaakidentificatienummer	4007801100
ARCHIS_wnr	ARCHIS2 waarnemingsnummer(s)	53417
OMG_nr	ARCHIS2 onderzoekmelding, indien vermeld	10457
CAA_nr	nummer centraal monumenten archief	nvt
HistElement_ID	overige codes (amateurverenigingen etc)	OPH WD
Plaats	plaatsnaam	Rumpt
Toponiem	toponiem	De Worden
Type	complex, vondst, spoor	spoor
ComplexGroep	complexgroep	nederzettingsresten
ComplexType	complextype/vondst	grijsbakkend gedraaid:kan
Vondsttype	omschrijving	Steengoed (Raeren)
Toelichting	omschrijving	Stichting Menno van Coehoorn V4
Aantal	aantal	2
Diepte	diepteligging	indien vermeld
BeginDatering	begin periode	bronstijd
EindDatering	eind periode	ijzertijd
VondstDatum	datum vondstmelding aan CAA/ARCHIS	25-12-67
MeldingDatum	datum vondstmelding aan CAA/ARCHIS	12-05-68
VerwervingsType	vondstwijze	niet-archeologisch: metaaldetector
RDXm	centrum X-coördinaat (RD)	155.100
RDYm	centrum Y-coördinaat (RD)	427.750
InBUFF	in 200 m attentiezone	nee
Bron	gegevensbron en peildatum mmyy	ARCHIS3 0420

Tabel 6. Samenvatting van de archeologische vindplaatsgegevens. Voor de historische gegevens zie deel 3.

2.5.4 Vindplaatscatalogus en vindplaatsgegevens

In het nieuwe ARCHIS3 systeem staan de meeste vindplaatsen onder een zaakidentificatienummer vermeld. Met dit zaakidentificatienummer kunt u op de website https://archis.cultureelerfgoed.nl/#/login uitgebreide extra informatie over de vindplaats opzoeken Niet alle vindplaatsen in de gemeente staan geregistreerd in het ARCHIS-systeem. Deze hebben dan ook geen ARCHIS-waarnemingsnummer of zaakidentificatienummer. Voor elke geïnventariseerde archeologische vindplaats is daarom een catalogusnummer uitgedeeld (tabel 6). Het betreft dimensieloze puntlocaties waar archeologische vondsten zijn geregistreerd. Eén vindplaats kan meerdere perioden en/of vindplaatstypen omvatten en meerdere ARCHIS-waarnemingsnummers. Deze staan in bijlage 1 onder hetzelfde catalogusnummer, maar in een andere regel (‘rank’) opgenomen

Alle vindplaatsen zijn op kaartbijlage 2terreinen opgenomen en van elkaar onderscheiden op begin- en einddatering (archeologische periode) en type vindplaats, een algemene interpretatie van de oorspronkelijke functie van het archeologische complex (zie tabel 7). Zo wordt duidelijk op welke locaties archeologische resten zijn waargenomen/gevonden. De betekenis van de individuele waarnemingen is niet

altijd duidelijk. Het kan gaan om in-situ materiaal maar ook om verplaatst (opgebracht) materiaal, om een enkele losse vondst of een archeologisch spoor met tientallen vondsten. Om deze reden zijn de vindplaatslocaties niet geclusterd weergegeven. De nadere analyse wat de waarde (betekenis) is van de waarnemingen voor de locatie (de waardestelling) is een AMZ-afweging die tijdens het archeologisch vooronderzoek beantwoord dient te worden.

Complexgroepen	Kazemat
Akker/tuin	Kerk en/of kerkhof
Begraving	Klooster(complex)
Bijlvondst	Landbouw
Brug, sluis of duiker	Legerplaats
Depot	Losse vondsten
Dijk	Molen(plaats)
Eendenkooi	Nederzettingsresten
Fort	Nederzettingsresten en begraving
Galgplaats	Opvaart
Gracht	Romeinse villa
Grafheuvel	Scheepvaart
Groepsschuilplaats	Stad
Huisplaats	Steen-/pannenbakkerij
Industrie/nijverheid	Terp/huisterp
Infrastructuur	Versterking
Kapel	Versterkt huis/gebouw
Kampement	Vuursteenvindplaats
Kasteel	Onbekend

Tabel 7. Complexgroepen onderscheiden op kaartbijlage 2.

In tegenstelling tot de archeologische waarnemingslocaties, zijn de uit historische bronnen overgenomen nederzettingslocaties (§ 2.6) niet opgenomen in de vindplaatscatalogus. De reden is dat de aanvullende informatie veelal beperkt is (tabel 5) in relatie tot de enorme hoeveelheid locaties. Voor meer informatie over dit type vindplaats dient dan ook, naast de kaartbijlagen 2 en 4, het GIS-bestand te worden geraadpleegd.

2.6 Historische nederzettingslocaties

De kartering van archeologisch relevante locaties op basis van historische gegevens heeft aan de hand van een groot aantal uiteenlopende (kaart)bronnen plaatsgevonden aangevuld met kaartlagen uit de elementeninventarisatie (zie rapportdeel 3). Als basis werd de kartering in eerste aangepast aan de systematiek van inventarisatie zoals die we die eerder voor de gemeente Geldermalsen hebben uitgevoerd, later herzien naar een nieuwe benadering, waarbij het digitale kadasterbestand 1832 een grote

rol speelde. Aan de op deze wijze gekarteerde historische nederzettingslocaties zijn bijzondere objecten zoals bruggen en veerstoepen, historische dijk- en kanaaltracés en relevante andere terreinen (dorpskernen, kasteelterreinen, schansen, kolken, vijvers, etc.) toegevoegd. Aan alle geïdentificeerde objecten is een typering meegegeven, zoals boerderij of woonhuis, schuur en/of schaapskooi, landhuis, kasteel, enzovoorts. Zie rapport deel 3.

Boerderijgebouwen waren in het verleden door hun wijze van funderen meer aan slijtage onderhevig dan tegenwoordig, omdat ze tot ver in de Volle Middeleeuwen met hun houten palen in het zand stonden. Bovendien was de plek niet statisch; boerderijen werden vaak binnen het eigen bezit over een bepaalde afstand verplaatst. Tot omstreeks 1200 kon die verplaatsing (in meerdere fasen) tientallen meters bedragen; later, door verbeterde funderingstechnieken en een meer aan regels gebonden ruimte was de verplaatsing kleiner. Omdat er geen nadere studie naar de ouderdom van de boerderijen heeft plaatsgevonden, wordt een standaard attentiezone van 25 meter gehanteerd rondom gebouwen. Indien er uit toekomstig onderzoek meer informatie beschikbaar komt, kunnen attentiezones zo nodig worden aangepast, wat voor vermoedelijk de meeste locaties een verkleining van de attentiezone betekent. Daarbij kan zelfs worden gedacht aan het afsnijden van de attentiezones in landschappelijke zones waar geen voorgangers verwacht worden, zoals nattere delen van het landschap.

Nauwkeurigheid

De onnauwkeurigheid van de ingetekende locaties als gevolg van beperkingen in het georefereren van de historische kaarten is beperkt en bedraagt ten hoogste circa 10 m. Niet alles wat op de kadastrale minuutplans zichtbaar was aan archeologisch relevante zaken is (omwille van de beschikbare tijd) mee gekarteerd. Het betreft dan vooral objecten die geen directe nederzettingscomponent bevatten, zoals de ligging van bruggen en sluizen.

2.7 Terreinen van archeologische waarde

Hoofddoel van archeologisch vooronderzoek in het kader van de archeologische monumentenzorg (AMZ) is om bij planvorming (verplicht) rekening te houden met aanwezige dan wel te verwachten archeologische waarden en om, voorafgaand aan vergunningverlening, de archeologische waarde van het terrein dat zal worden verstoord in voldoende mate vast te stellen. juist bij planvorming is het verplicht rekening te houden met aanwezige dan wel te verwachten archeologische waarden Om tot die vaststelling te komen wordt gekeken naar de kwaliteit, de zeldzaamheid en de contextwaarde van (eventueel) aanwezige archeologische resten. Dit wordt ‘waardestelling’ genoemd.

Archeologische monumentenkaart

Van een aantal terreinen is een vorm van waardestelling in het verleden reeds door het Rijk (i.c. de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) bepaald. De meeste van deze terreinen werden ondergebracht op de provinciale archeologische monumentenkaart (AMK) en zijn niet wettelijk beschermd (zie hierna onder ‘archeologische rijksmonumenten)’. De gegevens in de kaartbijlagen 2 en 3 zijn ontleend aan de laatst aangepaste versie van de AMK, voor het laatste gepubliceerd in juli 2014 door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De AMK wordt niet meer geactualiseerd. In dit rapport en op de kaarten worden de AMK-terreinen vermeld als ‘terreinen van archeologische waarde’ of TAW.

Archeologische rijksmonumenten

Rijksmonumenten zijn terreinen, gebouwen of andere objecten die om hun nationale cultuurhistorische waarde door de rijksoverheid zijn aangewezen als beschermd monument. Ze zijn onder het

rijksmonumentennummer te vinden in het monumentenregister (https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/).

Het overgrote deel van de Rijksmonumenten in de gemeente West Betuwe (n=300) is een gebouwd monument. Een veel kleiner deel (n=4) betreft archeologische rijksmonumenten. Deze zijn grotendeels overgenomen van de archeologische monumentenkaart (in het verleden de terreinen van zeer hoge archeologische waarde, beschermd) en hebben in het monumentenregister een nieuw nummer gekregen. Het oude AMK-nummer is daarmee komen te vervallen. Ook de archeologische rijksmonumenten staan op kaartbijlage 2 vermeld. Een speciale categorie betreft zeven terreinen die nu zijn aangemerkt als gemeentelijk (gebouwd) monument maar die feitelijk als archeologische terreinen moeten worden bestempeld en als zodanig als monument op kaartbijlage 2 en 3 zijn opgenomen. Het gaat om:

1. Het terrein van (vermoedelijk) het Huis Neerijnen (gem. mon. nr. 05-07);
2. De omgrachte verhoogde locatie van (vermoedelijk) het verdwenen Huis Tieflaar (gem. mon. nr. 05-01);
3. Een terrein met terp van het voormalige adellijke huis Hellouw of 't Spijkertje (gem. mon. nr. 04-04);
4. Een terpencomplex bestaande uit twee terpen, waarop de oude boerderij Karnheuvel stond (gem. mon. nr. 01-06);
5. Het terrein van het voormalige Huis Tuil of Nieuw Klingelenburg (gem. mon. nr. 08-02);
6. Het terrein en (gedeeltelijk) de slotgracht van het verdwenen Huis Opijnen (gem. mon. nr. 07-05; gesticht rond 1300, thans de algemene begraafplaats van Opijnen);
7. De terp van de voormalige boerderij Avenhaar (gem. mon. nr. 06-11).

BATO-terreinen

Door BATO-leden[11] zijn in het verleden op zeer veel locaties binnen de gemeentegrens (en daarbuiten) archeologische veldkarteringen uitgevoerd. Duidelijke vondstconcentraties, in bijna alle gevallen in combinatie met opgeploegde donkere, afvalrijke vondstlagen en soms met aangeploegde sporen, zijn daarbij begrensd (in een aantal gevallen in combinaties met boringen) en per terrein gedocumenteerd. De kaarten en documentatie zijn eigendom van BATO, maar het gaat om een betrouwbare, systematische kartering van (in principe behoudenwaardige) vindplaatskernen. De term kernen is bewust gekozen omdat niet het gehele archeologische niveau hoeft te zijn aangeploegd en dus alleen de relatief ondiepe delen zijn in de bouwvoor terechtgekomen. De volledige vindplaatsen kunnen groter zijn. De BATO-terreinen zijn onder vermelding van de BATO-vindplaatscode (OPH WB, Ophemert locatie WB) afzonderlijk beschreven en opgenomen in de vindplaatscatalogus, bijlage 1 (als puntlocatie), en als GIS-laag opgenomen op kaartbijlage 2 als 'terrein van archeologische waarde – BATO-terreinen'.

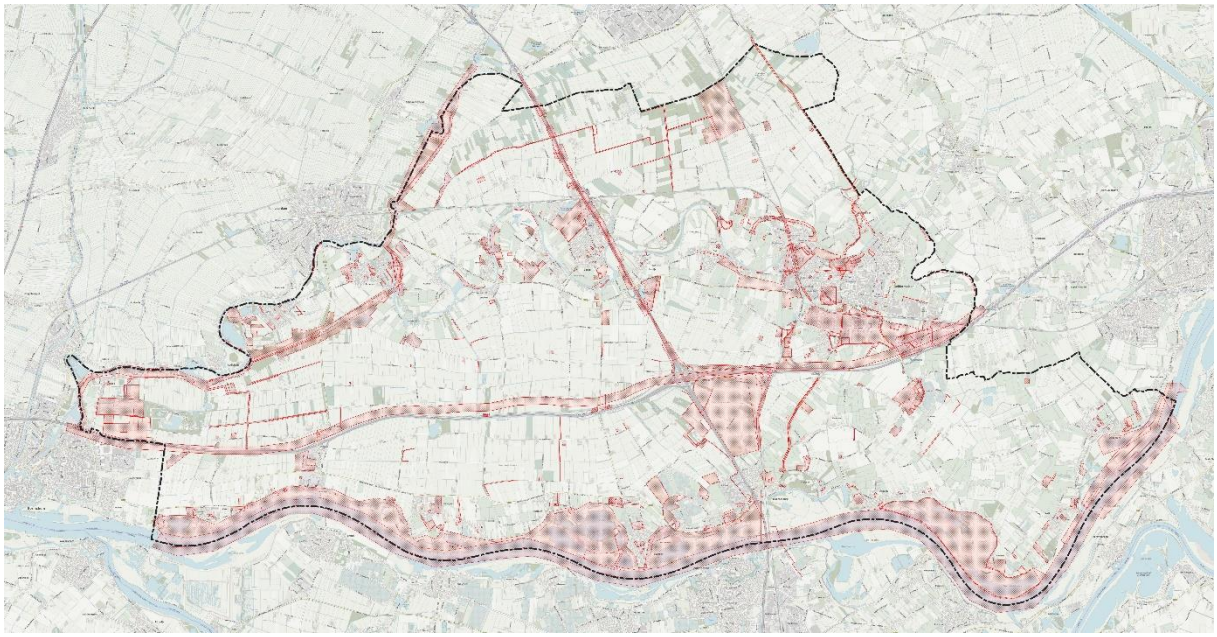
2.8 Onderzoeksgebieden

Als afzonderlijke GIS-laag zijn de ruimtelijke gegevens met betrekking tot het archeologisch onderzoek in het verleden verwerkt (figuur 5). Om de leesbaarheid van de opgemaakte kaartbijlagen niet te zeer te bemoeilijken is deze gegevenslaag (WestBetuwe_OZK) niet opgenomen in kaartbijlage 2. De bron van deze gegevens is veelal ARCHIS, aangevuld met gearchiveerde gegevens bij RAAP. De reden is dat

[11] BATO: Beoefenaren Archeologie in Tiel en Omgeving, de werkgroep archeologie van de Vereniging Oudheidkamer Tiel)

het ARCHIS-systeem niet compleet is. Pas na 1 april 2005 werd het verplicht om alle AMZ veldonderzoeken aan te melden (KNA versie 2.2). 1 november 2005 werd het aanmelden van archeologische booronderzoeken verplicht, gevolgd door de verplichting tot het aanmelden van bureaustudies in het kader van AMZ-onderzoek (1 januari 2007; KNA versie 3.1).

Van een groot aantal van de onderzoeksterreinen is de definitieve waardering nog niet bekend. Weliswaar heeft hier al onderzoek plaatsgevonden, maar deze terreinen zijn nog niet definitief gewaardeerd. Ook de onderzoeksresultaten zelf zijn niet altijd in ARCHIS vermeld. Het is namelijk niet verplicht om de exacte resultaten te vermelden. Om te bepalen of een terrein afdoende archeologisch is onderzocht, dienen de afzonderlijke onderzoeksrapportages geraadpleegd te worden. Voor nadere informatie over deze terreinen en onderzoeken wordt op de kaart verwezen naar de gemeente. Zie verder tabel 8 voor de verzamelde gegevens.

Figuur 5. Onderzoeksgebieden geregistreerd in ACHIS3 en uit het digitale RAAP-archief (bestand WestBetuwe_OZK).

Attribuut	Betekenis	Voorbeeld(en)
zaak_id	Uniek ID	
zaakidenti	ARCHIS3 zaakidentificatienummer	2010924100
zaaktype_l	default	Registratie rapportplichtige onderzoeksmelding
object_num	registratienummer	80274
voorafgaan	registratienummer	ZaakIdNr indien bekend
OZKnaam	indien bekend/gemeld	Molenzicht Valburg
ARCH2_omg	ARCHIS2 onderzoekmeldingnummer	3042
verwerving	onderzoektype	archeologisch: boring
uitvoerder	uitvoerende partij	RAAP Archeologisch Adviesbureau
bevoegd_ge	indien bekend/gemeld/van toepassing	gemeente
gemeente		West Betuwe
plaats		Ophemert
toponiem		Stiftse Uiterwaard
start_veld	jjjjmmdd	19991101
eind_veldw	jjjjmmdd	19991106
meldingsda	jjjjmmdd	19991104
omschrijvi	nadere omschrijving, indien ingevuld	In het kader van het project Kribverlaging Waal Fase 3 en Langsdammen Wamel-Ophemert wordt hier het graven van een oevergeul begeleid. Voor deze locatie was oorspronkelijk geen begeleiding voorzien naar het in 2003 waargenomen scheeps-wrak
status_zaa		Onderzoek afgemeld
Bronproj	code kaartproject	GENL4

Tabel 8. Opgenomen gegevens in de GIS-tabel WestBetuwe_OZK.

2.9 Bodemverstoringsgegevens

Bodemverstoringen zijn op twee verschillende manieren in kaart gebracht. Slechts ten dele kon gebruik gemaakt worden van de gegevens van de beschikbare bodemkaarten (diep uitgegraven, gekeerde grond, geëgaliseerd en opgehoogd), omdat deze doorgaans slechts globaal van aard zijn. Deze zijn een-op-een overgenomen van de bestaande bodemkaarten en de archeologiekaarten. Voor de actualisatie van bodemverstoringsgegevens is geen gebruik gemaakt van bodemverstoringgegevens die geïnventariseerd zijn voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2014, Project: verstoringen in kaart).[12] [13] De RCE waarschuwt namelijk dat het voor deze kaart geïnventariseerde overzicht van potentieel verstorende activiteiten niet is gemaakt voor een een-op-een gebruik in de archeologie en dat ze slechts een eerste indicatie verschaft voor de aanwezigheid van een verstoorde bodem. Het is dan ook niet mogelijk om alleen op basis van de informatie uit die bestanden met zekerheid iets te zeggen over de werkelijke mate van bodemverstoring. Behalve deze gegevens is alleen door een meer gedetailleerd bureauonderzoek en/of verkennend booronderzoek de mate van verstoring tot op perceelsniveau te specificeren. De inventarisatie van bodemverstoringen heeft zich daarmee beperkt tot de bekende en meest ingrijpende vormen (GIS-bestand WestBetuwe_afgegraven).

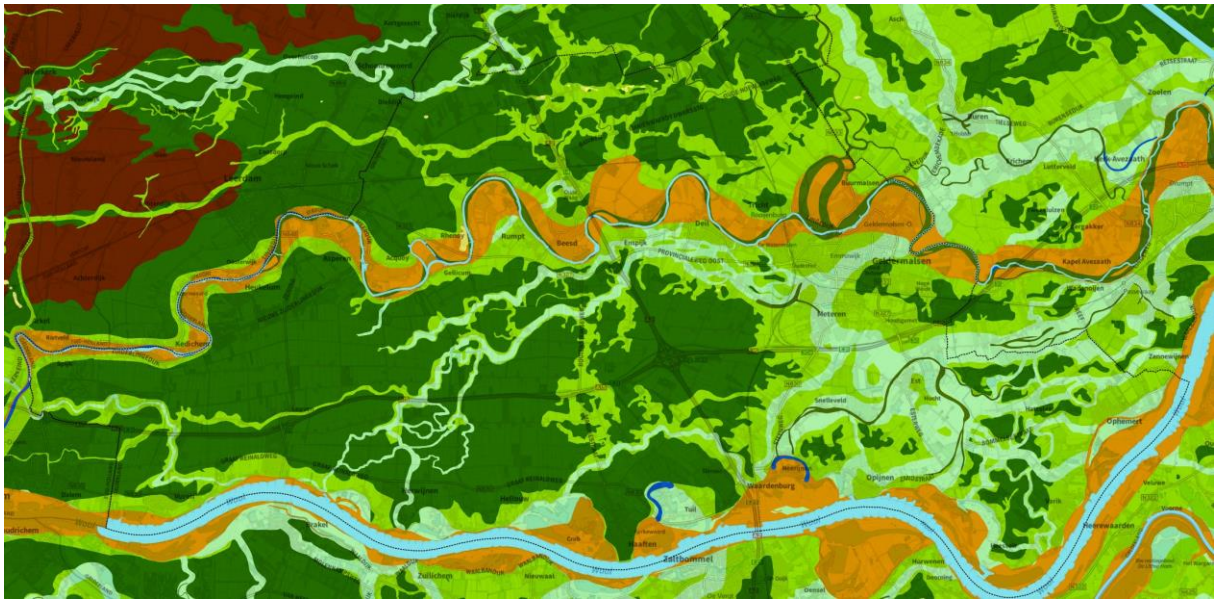
[12] Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2017

[13] Maas e.a. 2016

3 Toelichting op de kaartherziening

3.1 Belangrijke aanpassingen

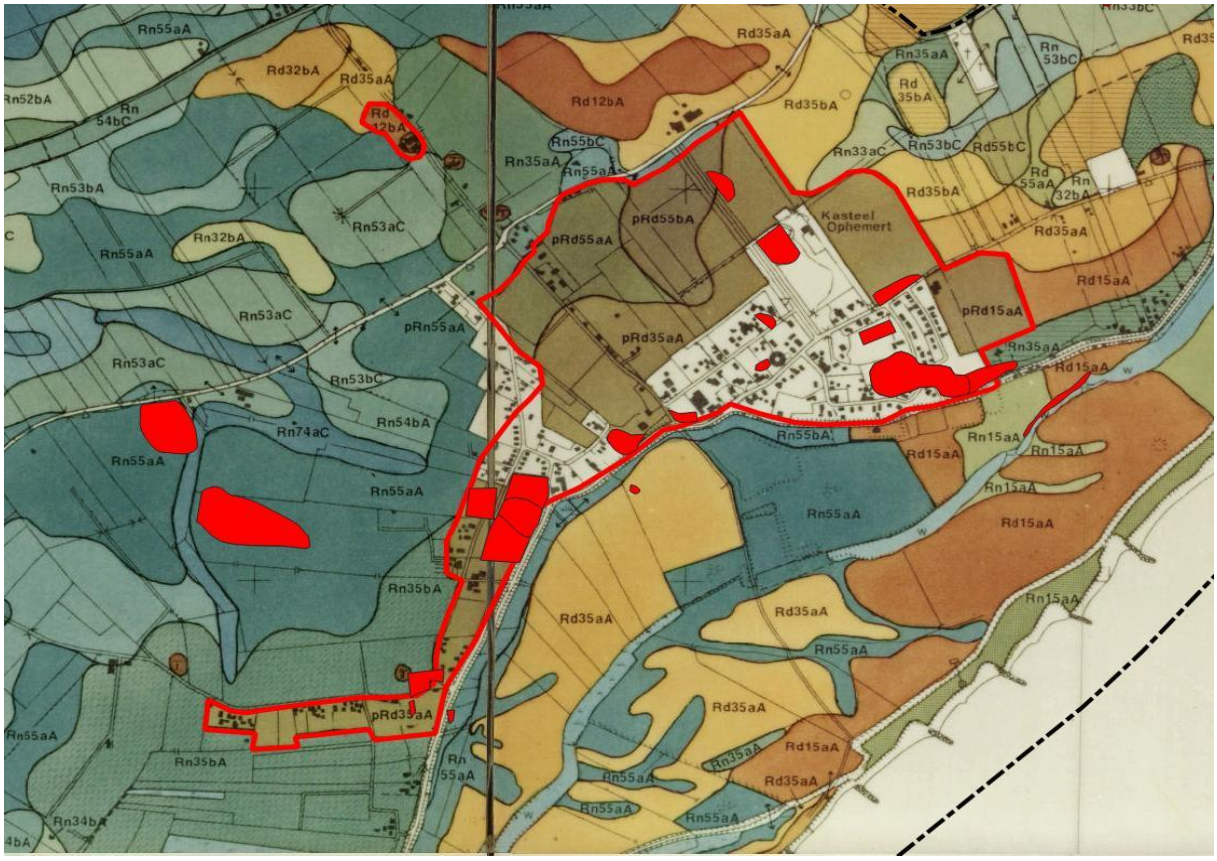
De herziene verwachtingslaag in kaartbijlage 1 verschilt op enkele belangrijke punten van de bestaande archeologiekaarten. Op basis van de nieuwe brongegevens, met name de nieuwe uiterwaardenkaart, zijn polygonen toegevoegd, geherinterpreteerd of aangepast. Een opvallende andere wijziging is het doorvoeren van de meest recente versie van de stroomgordelkaart van de Universiteit Utrecht en de paleogeografische kaarten voor het eerste millennium.[14] In het laatste bronbestand (figuur 2) is op basis van reconstructies van het maaiveld de verbreiding van de oeverwallen ter weerszijden van de fossiele rivierlopen ingrijpend aangepast (figuur 6).

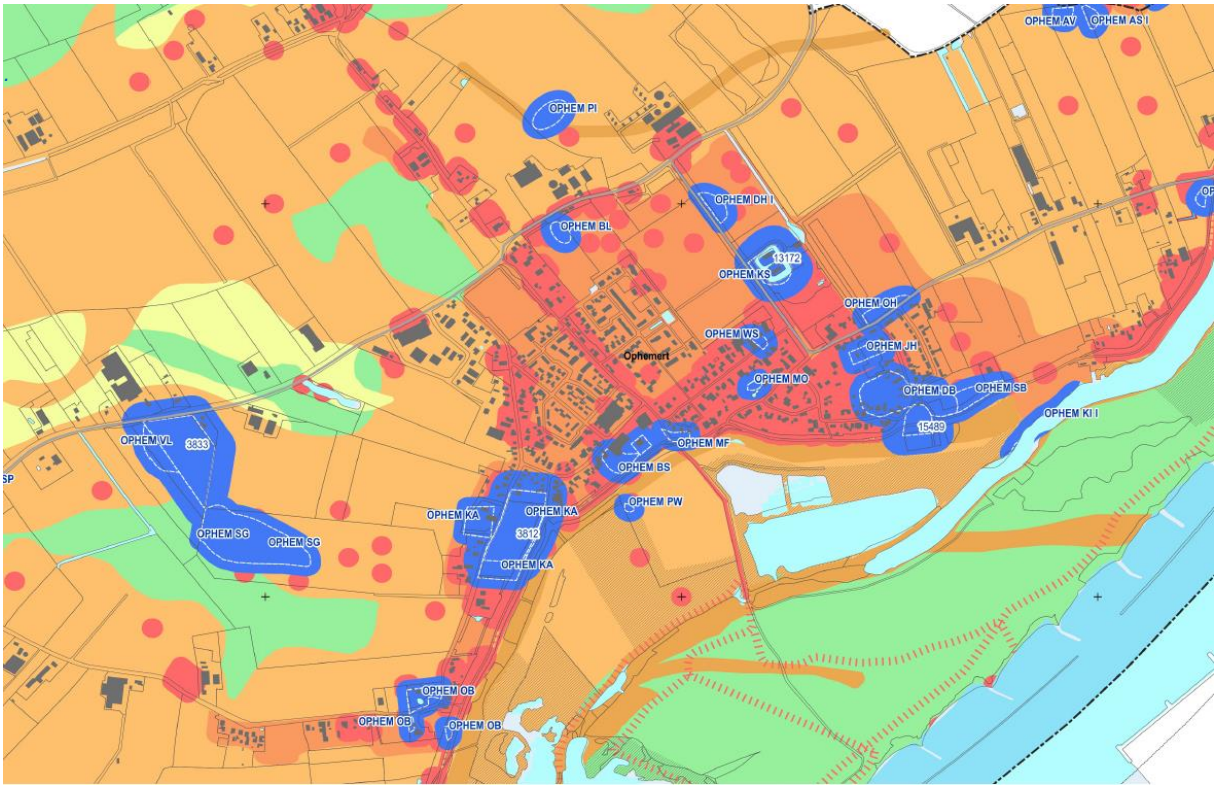
Figuur 6. Het rivierenlandschap van de gemeente West Betuwe rond het jaar 900 (brongegevens: Pierik 2017).

Een andere belangrijke wijziging is het aanpassen van de bodemkundige landschappen aan de resultaten van de (veld)bodemkarteringsgegevens waarop venige kommen, ondiep gelegen rivieroeverwallen maar ook terreinen met een cultuurhistorische betekenis, zoals opgehoogde huisplaatsen (pollen), oude woongronden en de woerdgronden met groot detail, en op basis van boringen in het veld, staan aangegeven (figuur 7). De bodemkaarten geven veel prijs over de bovenste 1 tot 1,5 meter van de ondergrond maar bevatten ook gegevens over de aanwezigheid van dieper gelegen prehistorische rivierstroomgordels (kaartbijlage 1: Fko2/Fkv2 :rivierkom met diepgelegen oeverafzettingen nabij systeem: codes Rks2/Rks3/Rksk op de kaart van Tielerwaard-West, profielverloop 2/3a en 2/3b op de kaart van Avezaath-Ophemert). Deze zijn tot dusverre niet eerder (geologisch) gekarteerd.

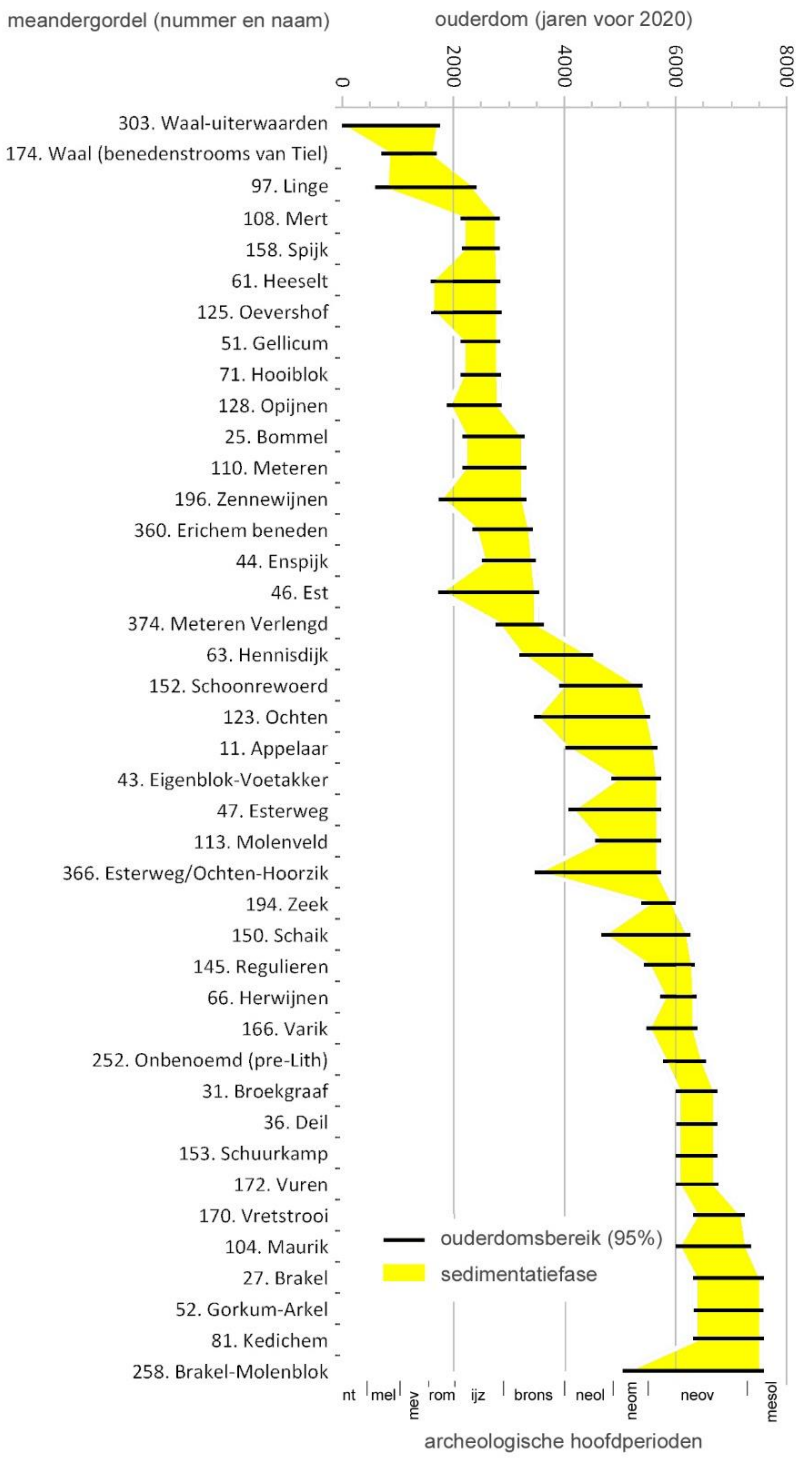
14 Cohen e.a. 2012, Pierik 2017

Figuur 7. Boven: uitsnede uit de Bodemkaart van het ruilverkavelingsgebied Avezaath-Ophemert, schaal 1:10.000 (Bles & Steeghs, 1973) met de ligging van woerdgronden (Hofeerdgronden, pRd…) rondom Ophemert (rood omgrensd). Rode vlakken zijn de terreinen van archeologische waarde (BATO-terreinen en AMK-terreinen). Onder de nieuwe archeologische beleidskaart (kaartbijlage 3)

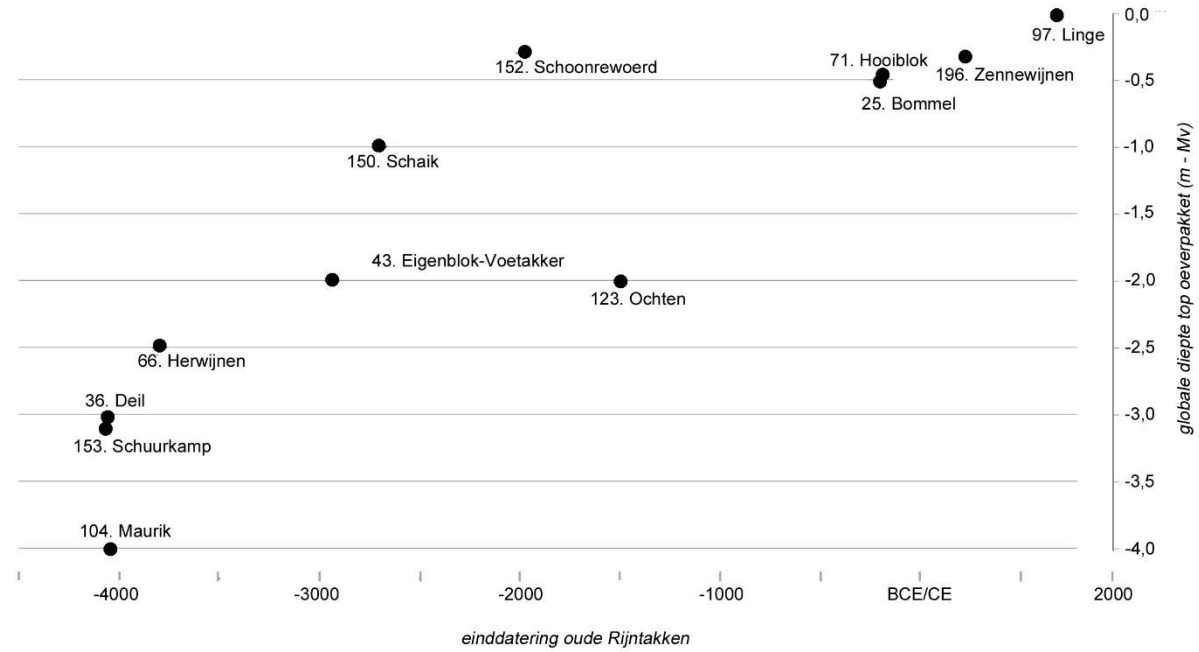
Een belangrijke andere aanpassing betreft de diepteligging van de verschillende stroomgordels en, dus, de diepteligging van het archeologisch niveau. Anders dan vaak gedacht wordt bestaat er geenszins een eenduidige relatie tussen de ouderdom van de begraven fossiele rivierlopen en de diepteligging. In gebieden met een zeer dik holoceen kleipakket (> 6 m), zoals in het de zuidelijke helft van het centrale en oostelijke deel van de gemeente, komen smalle en oude stroombanen voor waarvan de top van het beddingzand op grotere diepte (> 1,5-2,5 m -Mv) wordt teruggevonden (figuur 1).

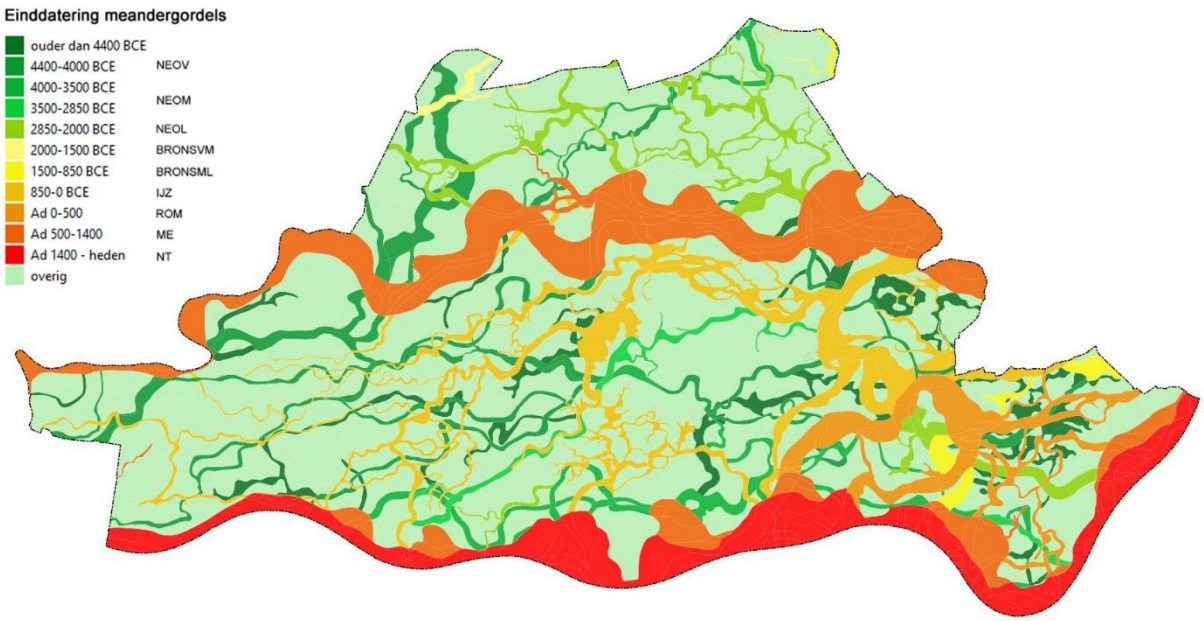
Figuur 8. Voorkomen en ouderdom van de verschillende oude Rijntakken in de ondegrond van de gemeente West Betuwe.

In het noordelijke en oostelijke deel van het gemeentegebied komt de vaste zandondergrond (van Pleistocene ouderdom) veel ondieper voor (2-6 m –Mv). Hier rusten de oude rivierbeddingen direct op het zand waardoor ze door de geringe klink lange tijd als hogere (en daardoor goed bewoonbare) stroomruggen an het maaiveld zichtbaar zijn gebleven. Een goed voorbeeld daarvan is de oude Schoonrewoerdse stroomgordel (nummer 152 in figuur 8) uit het midden en laat neolithicum (actief tussen 3400 en 2000 voor Chr.) waarvan de top van het archeologisch niveau in het noordwestelijk deel van de gemeente tot vlak onder het maaiveld reikt (figuur 9). Een ander voorbeeld is de nog oudere Schaikse stroomgordel (actief tusen 4250 en 2700 voor Chr.) in het noordelijk deel waarvan de zandtop tot 1 meter beneden het maaiveld reikt.

Om toch rekening te houden met de relatieve diepteligging van de archeologische niveaus (en daarmee de kwetsbaarheid voor bodemingrepen) is in het bestand van de bodemkundige landschappen (WestBetuwe_vw) rekening gehouden met de fossiele rivierstroomgordels waarvan de zandtop binnen 1,5 –Mv voorkomt, en rivierstroomgrordels die dieper zijn gelegen. Deze grens is uiteraard arbitrair maar geeft voor het verwachtingsmodel een scheiding aan tussen relatief oude riviersystemen uit de bronstijd en ouder, en de jongere systemen (figuur 11).

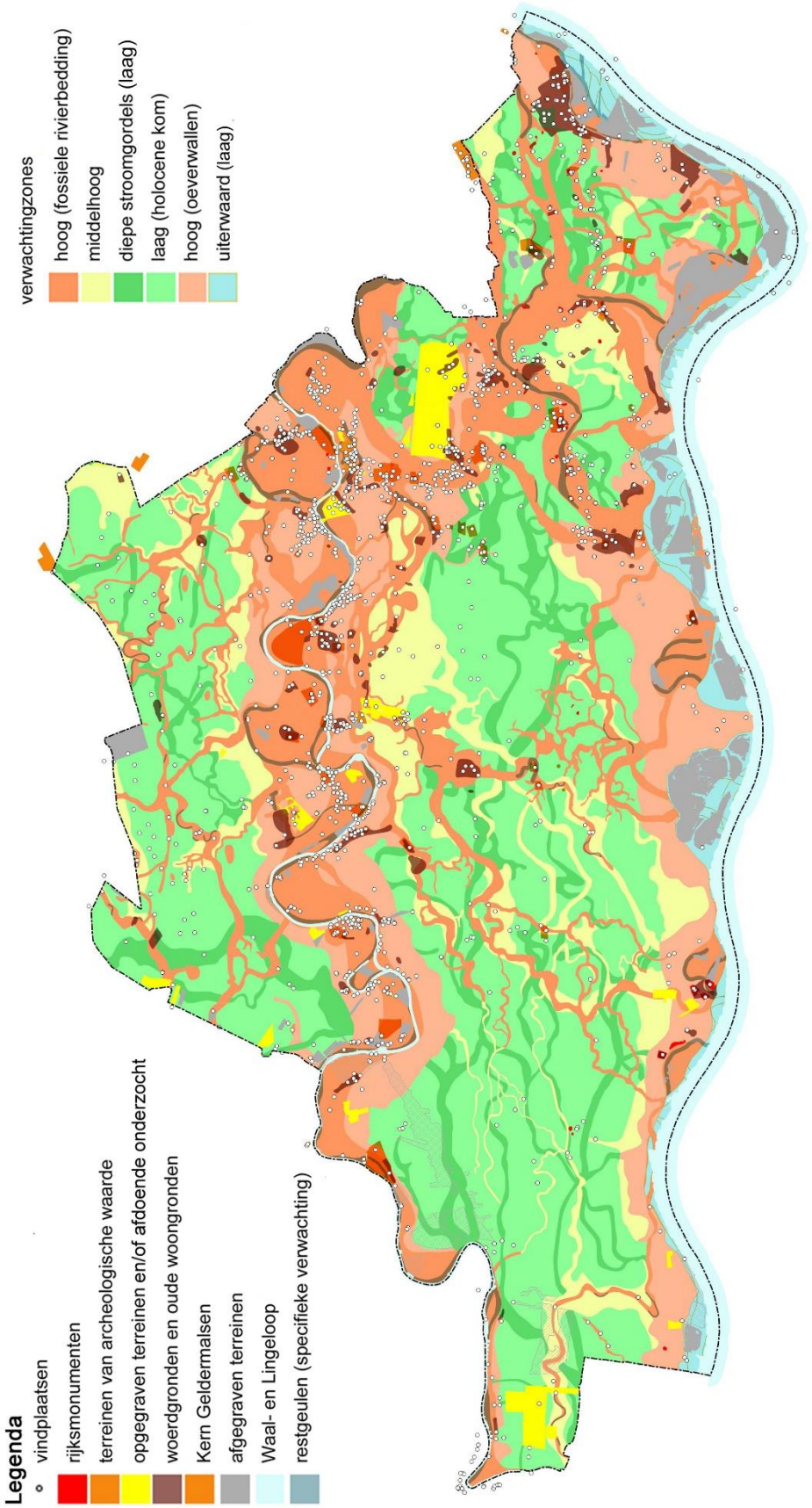

Figuur 9. Globale diepteligging van de top van het oeverpakket van enkele in het gemeentegebied voorkomende fossiele stroomgordels, en voor zover bekend. Zie verder ook figuur 8 en figuur 10.

Figuur 10. Globale datering van het moment waarop de fossiele Rijnlopen in de gemeente West Betuwe inactief werden (brongegevens: Cohen et al. 2012).

Figuur 11. Overzicht van de nieuwe archeologische vindplaatsen- en verwachtingenkaart.

verwachtingzones
hoog (fossiele rivierbedding)
middelhoog
diepe stroomgordels (laag)
laag (holocene kom)
hoog (oeverwallen)
uiterwaard (laag)
Legenda
vindplaatsen
rijksmonumenten
terreinen van archeologische waarde
opgegraven terreinen en/of afdoende onderzocht
woerdgronden en oude woongronden
Kern Geldermalsen
afgegraven terreinen
Waal- en Lingeloop
restgeulen (specifieke verwachting)

3.2 Landschaps- en verwachtingsmodel

3.2.1 Landschappelijke achtergrond

Het natuurlijke landschap van de gemeente West Betuwe wordt gekenmerkt door een complex stelsel van voormalige actieve rivierlopen van de Rijn die hier gedurende duizenden jaren actief zijn geweest (figuur 8). Al tienduizenden jaren stroomt deze rivier door het landschap van de gemeente. De grote hoeveelheden klei en zand die de Rijn gedurende deze honderden eeuwen meenam en hier heeft achtergelaten hebben het landschap danig veranderd en opgehoogd. Het stromende water bracht eerst grof zand en grind. We hebben het dan over de laatste ijstijd, 75.000-15.000 jaar geleden. Daarna, tot zeker 7.000 jaar geleden, volgden de rivieren diep ingesleten dalen omgeven door oude terrassen. In deze dalen werden door de Rijn dikke pakketten zand en klei achtergelaten. Toen het tegen het einde van de ijstijd warmer werd smolten de reusachtige ijsmassa's. De enorme hoeveelheid smeltwater deed de zeespiegel stijgen, waardoor de Noordzeekust steeds verder landinwaarts werd gedrongen. Mede hierdoor raakten de oude rivierdalen langzaam opgevuld met klei en zand.

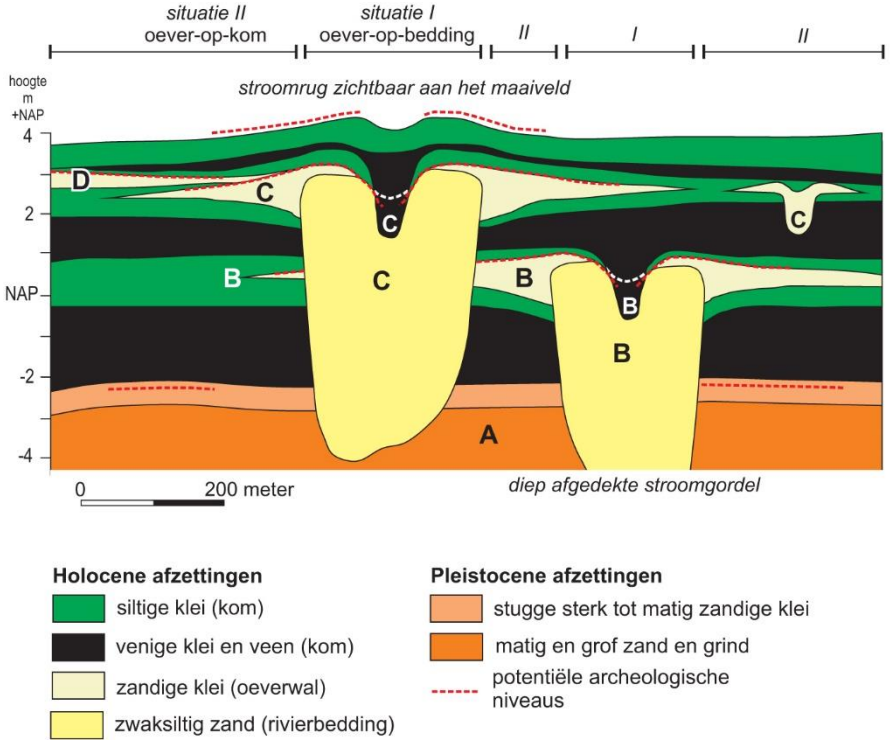
Na 7.000 jaar geleden was van het oude terrassenlandschap niet veel meer zichtbaar. Er restte een door klei en veen uitgevlakt landschap waar de rivieren frank en vrij doorheen konden stroomden. Bij elk hoog water lieten ze dunne laagjes zand en klei op hun oevers achter. Uit al die opgestapelde laagjes ontstonden langgerekte en hoger gelegen ruggen in het verder natte en moerassige rivierenlandschap (figuur 6). Deze hoger gelegen gronden waren gewilde locaties om te wonen. Er kwamen weinig overstromingen voor en de zandige kleibodems waren goed te bewerken en zeer vruchtbaar. De rivieren zelf boden voedsel in de vorm van vis en gevogelte, en vormden bevaarbare routes door het grotendeels ontoegankelijke moeras.

Elke zoveel eeuwen verlegden de rivieren hun loop, en zo is er op verschillende diepten een hele kluwen aan oude verlaten rivierlopen in de bodem achtergebleven (figuur 1). Ze zijn te herkennen aan lange linten met rivierzand (de zandbanen) en zandige klei in de ondergrond en worden stroomgordels genoemd. Van de meesten is vrij precies bekend wanneer ze bestonden en wanneer ze in onbruik raakten. Als vuistregel geldt: hoe dieper ze in de ondergrond worden teruggevonden, hoe ouder ze zijn, maar niet altijd (figuur 9). Pas vanaf het begin van de jaartelling concentreert de Rijn zich in deze omgeving in één hoofdstroom in de vorm van de Linge, waarlangs het Rijnwater nog tot circa AD 1300 zijn weg naar de zee vindt.

Het landschap van de gemeente West Betuwe laat dus niet alleen in het platte vlak een wirwar van oude rivierlopen zien. Ook in de diepte stapelen de opeenvolgende rivierlandschappen zich op. In al die bodemlagen is de ontstaansgeschiedenis van het gebied als het ware vastgelegd. Ook de resten van huizen, stallen, begravingen en huisraad van de vroegere bewoners zijn in die lagen bewaard gebleven. Zodoende bezit West Betuwe een rijk en zeer divers bodemarchief. Op de diepere afgedekte stroomruggen (kaartbijlage 1: Fs2 – fossiele rivierbedding, relatief diep) komen vindplaatsen uit de vroege fase en midden fase van de nieuwe steentijd voor (7000 tot 4.800 jaar geleden). Op de opgestoven rivierduinen (kaartbijlage 1: Efd rivierduinen in de diepe ondergrond) zijn ook vuursteenvindplaatsen te verwachten. De rivierduinen komen voor op een door midden- en laatholocene rivierafzettingen afgedekt terrassenlandschap waarvan we, zowel in geomorfologische als archeologische zin, niet zoveel weten. Indien archeologische sporen zich hier voordoen, zullen deze (gezien de opslibbingsgeschiedenis) betrekking hebben op de late fase van het paleolithicum, de midden steentijd en de vroege fase van de nieuwe steentijd. Dit zijn de perioden waarvan tot op heden in het rivierengebied relatief weinig bekend is en waarvan het aantal vindplaatsen (buiten de rivierduinen) op één à twee handen te

tellen is. Vooral de diepe ligging (meer dan 4 m) heeft het aantal goed gedocumenteerde waarnemingen beperkt. Een uitspraak over een archeologische verwachting is al met al moeilijk te geven.

In de ondieper gelegen bronstijd-laag (4.000 tot 2.800 jaar geleden) blijken alleenstaande boerderijen veel voor te komen. Daar boven zijn kleilagen met archeologische resten uit de IJzertijd en Romeinse tijd ontstaan (2.800 tot 1.600 jaar geleden). Deze komen nog minder diep onder het huidige maaiveld voor. Uit deze periode zijn resten van gehuchten en dorpjes bekend. Het rivierengebied was toen al dichtbevolkt. In de Middeleeuwen ontstonden langs de rivieren de eerste echte dorpen en steden en begonnen de bewoners zich tegen het hoogwater te beschermen door kleine dijkjes te bouwen. Hierna kon de ontginning van de nattere moerassen starten. Het alomtegenwoordige gevaar van dijkdoorbraken is er de oorzaak van dat veel boerderijen op kunstmatig opgeworpen woonheuvels zijn gebouwd.

Figuur 12 Schematische lithogenetische doorsnede door het centrale rivierengebied met enkele gehanteerde begrippen, de relatieve fasering van afzettingen (A t/m E) en een indicatie van potentiële archeologische niveaus. Riviersysteem C heeft tevens crevassegeulen gevormd. Riviersysteem D heeft alleen oeverafzettingen (oeverwal) achtergelaten.

.

3.2.2 Verwachtingsmodellen

Onder archeologische verwachting wordt de kans op het voorkomen van archeologische resten verstaan. Meer specifiek zegt een archeologische verwachting iets over de *relatieve dichtheid* waarin archeologische resten (vondst- en/of spoorcomplexen) binnen een landschappelijke eenheid kunnen voorkomen. Met de termen hoge, middelmatige en lage verwachting wordt dit tot uitdrukking gebracht.

Het vaststellen van de verwachte dichtheid aan onbekende archeologische resten voor een gebied is soms gebaseerd op een getalsmatige analyse van vindplaatsgegevens (een zogenaamde inductieve benadering), terwijl er tevens verwachtingsmodellen bestaan die sterk leunen op een hypothetische benadering (een zogenaamde deductieve benadering). In het geval van een getalsmatige (inductieve) benadering worden de relaties tussen archeologische vindplaatsen en landschappelijke kenmerken berekend door middel van een eenvoudige statistische analyse. Een deductieve benadering is gebaseerd

op kennis over de locatiekeuzen in het verleden op grond waarvan aan landschappelijke eenheden verwachtingswaarden worden toegekend.

Veel archeologische verwachtingsmodellen in Nederland hebben zowel een inductieve als deductieve onderbouwing. Gesproken wordt dan van een hybridemodel. Zo'n model is ook gebruikt voor de nieuwe kaart voor de gemeente West Betuwe; uitgangspunt voor het toekennen van de verschillende archeologische verwachtingen is enerzijds een eenvoudige statistische (kwantitatieve) analyse van de landschappelijke kenmerken van de nu bekende vindplaatsen, en anderzijds (deductieve) kenmerken van de archeologische vindplaatsen in het rivierengebied. In dit 'economische' model worden allereerst de fysieke mogelijkheden en beperkingen van een landschap bepaald door variabelen als terreinhoogte, bodem, de waterhuishouding en veranderingen daarin.[15] Door gebruik te maken van geologische, hydrologische en bodemkundige gegevens, kunnen deze op relatief eenvoudige wijze worden herleid.[16] Daarna pas worden aan het model de bekende vindplaatsgegevens toegevoegd, waarna een confrontatie met het fysisch-deterministische verwachtingsmodel plaatsvindt (toetsing en analyse). Een voordeel van deze deductieve benadering van het verwachtingsmodel is dat het vindplaatsenbestand (met geregistreerde vindplaatsen) als een onafhankelijk controlemiddel gebruikt kan worden om de voorspellende waarde van het verwachtingsmodel te toetsen.[17]

3.2.3 Fysisch deterministische verwachtingsmodellen

Tot op heden maken deductieve archeologische verwachtingsmodellen in Nederland voornamelijk gebruik van vestigingsfactoren en locatiekeuzen die gebaseerd zijn op fysisch-deterministische motieven. Deze zijn vooral economisch van aard en hebben betrekking op de fysieke mogelijkheden, kansen en beperkingen van het landschap waarin men leefde. Dat een dergelijk voorspellingsmodel werkt blijkt doorgaans namelijk uit zowel het bestaande verspreidingsbeeld van archeologische vindplaatsen,[18] de betekenisvolle relatie die doorgaans tijdens opgravingen blijkt tussen landschapszones op nederzettingsniveau aan de ene kant (oeverzone, komgebied, restgeul) en de spoor- en vondstconcentraties (activiteitenzones) aan de ander kant, én uit eenvoudige statistische analyses. Aan bepaalde landschappen en landschappelijke variabelen kan inderdaad een relatief grotere dichtheid aan archeologische resten worden toegekend dan aan andere. Voor het rivierenlandschap geldt bijvoorbeeld: hoog en droog = hoge archeologische verwachting, laag en nat = lage archeologische verwachting.

Een beperking blijft echter bestaan. Lang niet álle archeologische vindplaatsen zijn te voorspellen met zulke verwachtingsmodellen. Een aanzienlijk aantal typen vindplaatsen wijkt qua landschappelijke setting namelijk af van het 'normale' bewoningspatroon. Hierbij spelen veelal andere dan economische motieven een rol. Deze zijn dan veel meer van sociaal-culturele, politieke of strategische aard. De functie van kastelen, legerplaatsen, schansen en versterkte nederzettingen was bijvoorbeeld verdediging. Daarom zijn ze vaak gebouwd op plaatsen waar voorheen niet gewoond werd, maar die strategische doorgangsgebieden (accessen) naar het achterland vormden, of waar verdedigingsmiddelen (oppervlaktewater voor grachten) voorhanden waren.[19] Eveneens konden bezitsverhoudingen en territoriale macht een rol spelen in het vestigingsgedrag van mensen. Gerritsen en Roymans benadrukken vooral de sociale context van locatiekeuzes; de betekenis die de toenmalige bewoners aan (delen van) het

15 Zie ook Cohen e.a. 2014

16 Nederland bestaan voor de verschillende variabelen landsdekkende overzichtskaarten die van grote betekenis zijn geweest voor het landschapsarcheologisch onderzoek van de laatste decennia.

17 In een kwantitatieve benadering kan dat niet vanwege het gevaar van cirkelredeneringen.

18 En dan met name vindplaatsen die wijzen op resten van al dan niet sedentaire bewoning.

19 Van Hoof 2003

fysieke landschap gaven.[20] Het ontstaan van urnenvelden valt bijvoorbeeld samen met de ligging van prehistorische routes en die van oudere grafmonumenten als grafheuvels.[21] Deze voorbeelden geven aan dat men bij locatiekeuzes dus ook uit kon gaan van geheel andere factoren dan van economische aard. Over dergelijke niet-economische motieven is echter zo weinig bekend dat ze slechts bij hoge uitzondering gebruikt zijn bij het opstellen van verwachtingsmodellen.[22]

3.2.4 Beperkingen

Omdat de ondiepe ondergrond van de gemeente in fysisch-landschappelijke zin gedetailleerd in kaart is te brengen, is met een fysisch-deterministisch model tot op zekere hoogte te voorspellen waar en in welke landschappelijke zones (en op welke diepten) de kans op ondergronds erfgoed groter is dan elders. Het *belangrijkste voordeel* van deze selectiemethode is een efficiëntere inzet van bronnen en middelen. Er zijn echter wel vier belangrijke *aandachtspunten* bij te noemen:

1. Een eerste essentiële beperking is dat het verwachtingsmodel voornamelijk betrekking heeft op nederzettingsterreinen waarvan het verspreidingsbeeld door een ruimtelijk (landschappelijk) verwachtingsmodel verklaard kan worden. Aan de basis van deze verwachtingsmodellen ligt de koppeling tussen ruimtelijke variabelen enerzijds (terreingradiënten, bodemgeschiktheid en waterhuishouding) en de verwachte locatiekeuzefactoren voor de verschillende cultuurgemeenschappen anderzijds.
2. Op de tweede plaats voorspelt een dergelijk model vooral de verwachte *dichtheid* aan archeologische resten, maar dit zegt niets over bijvoorbeeld een aspect als *zeldzaamheid*. Resten van bijvoorbeeld zeer oude rituele handelingen, grondstofwinning (mineralen, hout), of voedselextractie komen juist in zones met een lage verwachting voor. Deze – en andere vindplaatsen – lopen het risico niet meer onderzocht te worden.
3. De verwachte dichtheid aan archeologische resten binnen landschappelijke eenheden moet verder niet verward worden met de *waarde* van archeologische resten die binnen deze eenheden voorkomen. Een archeologische vindplaats in een gebied met een hoge verwachte dichtheid aan archeologische resten is niet per definitie waardevoller dan een vindplaats in een gebied met een lage verwachte dichtheid aan archeologische resten. De waarde van individuele vindplaatsen is namelijk afhankelijk van de criteria gaafheid, zeldzaamheid en de externe (landschappelijke) context, en *niet* van de ligging binnen een bepaalde verwachtingszone.[23]
4. Een vierde kanttekening is de ‘selffulfilling prophecy’. Stel nu eens dat er geheel tegen de verwachting in toch bewoning was in een deelgebied met een lage archeologische verwachting? Bijvoorbeeld omdat landschappen die nu zeer nat zijn – en ongeschikt voor sedentaire bewoning – vroeger veel droger blijken te zijn geweest? De enige manier om aan dit bezwaar tegemoet te komen, is door ook (exploratief) onderzoek uit te blijven voeren in de zones met een lage archeologische verwachting

3.2.5 Vestigingsfactoren en locatiekeuze

Aan bepaalde landschappelijke parameters kan in alle archeologische perioden een vergelijkbare verwachting worden gekoppeld. Voor het rivierenlandschap geldt bijvoorbeeld: hoog en droog/hoge archeologische verwachting, laag en nat/lage archeologische verwachting. Vooral de holocene stroomgordels

[20] Roymans 1995; Gerritsen 2003: 9
[21] Roymans 1995
[22] Van Leusen & Kamermans 2005
[23] Groenewoudt 1994

waren hoge en goed herkenbare elementen in het overwegend moerasachtige en dichtbegroeide rivierenlandschap. In het verleden werden zowel oeverwallen als (rest)geulen gebruikt als verbindingsroute tussen verschillende gebieden. Toch zijn wat betreft de locatiekeuzefactoren in de loop van de tijd duidelijke verschillen te onderscheiden. Meest markant zijn deze verschillen tussen jager-verzamelaars enerzijds en landbouwers anderzijds.

Jager-verzamelaars (oude en midden steentijd)

Een belangrijk kenmerk van de oude en midden steentijd en ten dele ook de nieuwe steentijd is dat de mens in zijn voedselvoorziening voorzag door middel van jagen en verzamelen. Deze zogenoemde jager-verzamelaars trokken door het landschap en verbleven alleen tijdelijk op een bepaalde plaats. Bij een analyse van de verspreiding van steentijdvindplaatsen (van jager-verzamelaars) in het rivierengebied blijkt dat de ligging van vindplaatsen van jager-verzamelaars sterk aan bepaalde landschappelijke eenheden is gebonden. In vrijwel alle gevallen zijn de vindplaatsen van jager-verzamelaars te vinden op de overgang van nat naar droog. Dit verband is sterker naarmate deze overgang markanter is (bijvoorbeeld op hoge zandkoppen in laaggelegen gebieden). Een verklaring voor deze sterke relatie moet worden gezocht in de volgende factoren:

1. Landschappelijke overgangen worden gekenmerkt door het op korte afstand van elkaar voorkomen van een grote verscheidenheid aan vegetatietypen. Dit brengt voor jager-verzamelaars met zich mee dat er op dergelijke locaties een grote verscheidenheid aan voedselbronnen op korte afstand voorhanden is in de vorm van planten en dieren.

2. Landschappelijke overgangsgebieden zijn markante en goed herkenbare elementen in het landschap. In het verleden kunnen deze zijn gebruikt als migratieroute tussen verschillende gebieden. De sterke voorkeur voor landschappelijke overgangssituaties is een van de weinige locatiekeuzefactoren voor jager-verzamelaars op grond waarvan een ruimtelijk voorspellingsmodel kan worden geformuleerd. Gebieden met een hoge archeologische verwachting voor steentijdvindplaatsen zijn:

    1. oevers van (crevasse)geulen en andere depressies;

    2. ruggen en koppen in natte, laaggelegen terreinen.

In de gemeente West Betuwe zijn tot op heden geen sporen aangetroffen van typische jager-verzamelaarsculturen uit de Steentijd. De oudste sporen hebben betrekking op de middenfase of late fase van de nieuwe steentijd (vroege boeren) waarbij sporen van nederzettingsterreinen zijn aangetroffen en mag worden verondersteld dat het gaat om de eerste boeren van West Betuwe met een sedentaire leefwijze. Desalniettemin dient met name in de omvangrijke zones met oever- en komafzettingen en rivierduinen op grotere diepte rekening te worden gehouden met oudere bewoningssporen van jager-verzamelaars. Hetzelfde geldt voor het onderliggende onverspoelde pleistocene landschap. Hiervan zijn echter de karakteristieken slechts globaal bekend, maar de aanwezigheid van markante opduikingen kan niet worden uitgesloten. Opmerkelijk is dat op de verschillende reeds bekende rivierduinopduikingen in het verleden geen vondsten zijn gedaan die verwijzen naar jager-verzamelaarbewoning of de vroegste boeren (i.t.t. verschillende rivierduinen in de ruimere omgeving van West Betuwe). Een verklaring hiervoor is het deels afgedekt zijn van deze rivierduinen, het gebruik als grasland en de geringe bodemingrepen die hier tot op heden hebben plaatsgevonden.

Landbouwers (vanaf de nieuwe steentijd)

Met de introductie van landbouw in de loop van de nieuwe steentijd stelde de mens geleidelijk andere eisen aan zijn landschappelijke omgeving. De locatiekeuze werd steeds meer bepaald door de mate

waarin gronden geschikt waren voor de akkerbouw. De eerste landbouwers hadden nagenoeg geen technische middelen om de bodemstructuur en -vruchtbaarheid te verbeteren (de oudst bekende zeer primitieve ploeg dateert bijv. uit de ijzertijd). Oogstrisico's werden direct bepaald door de fysische eigenschappen van het landschap. Belangrijke parameters waren grondwaterregime, natuurlijke vruchtbaarheid, bewerkbaarheid van de bodem en areaal geschikte landbouwgrond.

Tot de gebieden met een hogere archeologische verwachting voor sporen van de vroegere landbouwgemeenschappen moeten in de eerste plaats de relatief hooggelegen fossiele meandergordels worden gerekend. In het rivierengebied worden de meandergordels over het algemeen gekenmerkt door een hoge dichtheid aan archeologische vindplaatsen uit de prehistorie en latere archeologische perioden. Over het algemeen geldt tevens een middelmatige tot hoge verwachting voor gebieden met relatief hooggelegen oeverafzettingen en crevasse-systemen (de oeverwallen). In sommige delen van het rivierengebied geldt ten aanzien van de oeverzones een sterke relatie tussen bewoningsdichtheid (en archeologische verwachting) en afstand tot de corresponderende meandergordel. Dit doet zich met name voor in gebieden met grote kommen en een eenduidig patroon van meandergordels met belendende oeverzones. In het geval van West Betuwe, met een wirwar van elkaar kruisende fossiele rivierlopen en crevasse-systemen, is dit verband minder duidelijk. Naast reliëf en bodemkwaliteit kan de aanwezigheid van voormalig open water in de vorm van restgeulen worden genoemd als locatiekeuzefactor. In het rivierengebied zijn resten van bewoning uit de IJzertijd en Romeinse tijd met name te vinden langs restgeulen, die fungeerden als natuurlijke, bevaarbare verbindingen tussen bewoningsconcentraties.[24]

Behalve de zandige meandergordels (beddingafzettingen) en de hieraan grenzende oeverzones (samen de stroomgordel) vormden in het rivierengebied ook de hoger gelegen rivierduinen aantrekkelijke locaties voor bewoning en beakkering. Binnen de gemeente West Betuwe zijn deze echter zeer geïsoleerd en van zeer beperkte omvang en lijken deze van weinig betekenis te zijn geweest voor landbouwactiviteiten.

Komgebieden vormden vanaf de introductie van de landbouw veel minder aantrekkelijke locaties voor bewoning. In deze van oudsher laaggelegen en natte gebieden is de dichtheid aan (bekende) archeologische vindplaatsen in het algemeen dan ook veel geringer, uitgezonderd specifieke activiteiten zoals het eendenkooien. Het rivierengebied heeft een grote dichtheid aan eendenkooien gekend. De eendenkooien ('vogelkoyen') voorzagen de toenmalige bevolking van eiwitrijk en redelijk goedkoop voedsel. Grote hoeveelheden gevangen eenden vonden hun weg via Maas, Waal, Lek en Linge naar de snel groeiende steden in het westen van Holland. In de Tielerwaard en met name in de huidige gemeente West Betuwe lagen de kooien mannetje aan mannetje. Indien zandige oeverafzettingen in de kom voorkomen, neemt de geschiktheid voor bewoning sterk toe. Een specifiek voorbeeld hiervan zijn de crevasse-afzettingen. Deze afzettingen zijn vaak diep in komgebieden doorgedrongen, waarbij ze smalle, hoger gelegen en relatief zandige ruggen kunnen vormen te midden van kleiige komafzettingen. In sommige gevallen zijn crevassen langere tijd watervoerend geweest en kunnen ze worden beschouwd als kleine stroomgordels. Door hun geringe omvang zijn waarschijnlijk veel crevassen binnen de gemeente West Betuwe nog niet in kaart gebracht.

[24] Van der Heijden 2020; Van der Heijden & Verhelst 2020

3.2.6 De archeologische verwachtingen

Binnen de gemeente West Betuwe kan op basis van de ouderdom van individuele stroomgordels, de geologische ontstaansgeschiedenis, geomorfologie en bodemgesteldheid, onderscheid worden gemaakt in vier landschapstypen met een eigen karakter en periode-specifieke archeologische verwachting (kaartbijlage 1):

- rivierduinen;
- fossiele rivierbeddingen en restgeulen;
- gebieden met oeverafzettingen en crevassen;
- komgebieden.

Rivierduinen

Pleistocene terrasresten en rivierduinen vormen in het rivierengebied op veel plaatsen de hoogste en oudste landschappelijke eenheden. Ze kunnen gedurende duizenden jaren hooggelegen terreinen hebben gevormd die aantrekkelijk waren als vestigingslocatie. Op de meeste markante pleistocene opduikingen in het rivierengebied zijn archeologische vindplaatsen bekend. Binnen de gemeente West Betuwe is dit vooralsnog niet het geval. In het algemeen kan gesteld worden dat naarmate de opduikingen hoger en groter zijn, de dichtheid aan (bekende) vindplaatsen toeneemt. Voor de (bekende) pleistocene opduikingen binnen het gemeentegebied van West Betuwe geldt een hoge archeologische verwachting voor vindplaatsen uit alle archeologische perioden.

Fossiele rivierbeddingen

Op basis van de gunstige geomorfologische en bodemkundige kenmerken kan aan de verschillende fossiele rivierbeddingen (in jargon: meandergordels) van West Betuwe in principe een middelmatige tot hoge archeologische verwachting worden toegekend. In de eerste plaats vormden de fossiele meandergordels relatief hoge zones in het holocene rivierenlandschap met een relatief lage overstromingsfrequentie. Ze fungeerden als veilige woonlocatie en natuurlijke verbindingsroute. In de tweede plaats waren (en zijn) de relatief zandige afzettingen gunstige landbouwgronden met een hoge natuurlijke bodemvruchtbaarheid en een goede bewerkbaarheid. Een derde gunstige locatiekeuzefactor betreft de aanwezigheid van restgeulen. Behalve het belang van de nabijheid van open water (drinkwater, waswater, etc.), kunnen de restgeulen gezien worden als natuurlijke transport- en verbindingsroutes in het rivierenlandschap.

De specifieke archeologische verwachting voor een meandergordel is met name afhankelijk van de ouderdom van de afzettingen en de mate waarin die zijn afgedekt door jongere afzettingen (figuur 8 en figuur 9). Van de zeer oude en diep gelegen meandergordels zijn geen archeologische vindplaatsen bekend. Indien archeologische sporen zich hier voordoen, zullen deze betrekking hebben op het vroeg Neolithicum of mogelijk zelfs laat Mesolithicum (figuur 8): een periode waarvan tot op heden in het rivierengebied relatief weinig bekend is en waarvan het aantal vindplaatsen op één hand te tellen is. Mogelijk speelt de geringere bevolkingsdichtheid hierbij een rol, hoewel vooral de diepe ligging goed gedocumenteerde waarnemingen vrijwel onmogelijk maken.

De verschillende prehistorische meandergordels in het noordelijke komgebied (Schaik, Schoonrewoerd) worden gekenmerkt door slechts enkele bekende vindplaatsen. Wel liggen ze door de ondiepe vaste zandondergrond als hogere zandige ruggen in het landschap (§3.1) en lijken als zodanig toch aantrekkelijk te zijn geweest voor bewoning. Een enkele bekende vindplaats, geeft aan dat deze zones inderdaad gedurende een lange periode (Neolithicum-Middeleeuwen) bewoonbaar moeten zijn geweest. Het

tot op heden vrijwel ontbreken van structureel archeologisch onderzoek op de meandergordels in de noordelijke kom lijkt een belangrijke verklaring voor de geringe vindplaatsdichtheid.

De meandergordels van Schoonrewoerd en Schaik geraken in het Laat Neolithicum buiten werking en liggen dan als hoog opgeworpen zandige ruggen in het landschap. Deze zijn dan ook aantrekkelijk voor bewoning vanaf de gevorderde nieuwe steentijd, wat bevestigd wordt door tijdens structureel archeologisch onderzoek vastgestelde archeologische vindplaatsen. Voor Eigenblok betreft het de onderzoeken in het kader van de Betuweroute. Voor de Schoonrewoerd betreft het archeologische onderzoeken in het kader van woningbouw in het aangrenzende Culemborg. Terwijl de beide meandergordels tot in de IJzertijd goed bewoond lijken, is onduidelijk in hoeverre deze in de Romeinse tijd en Middeleeuwen nog aantrekkelijk waren voor bewoning (bekende vindplaatsen uit deze perioden ontbreken). Van de Schoonrewoerdse stroomgordel is het op grond van vastgestelde diep wegduikende vondstlagen bij een nederzettingsterrein in het Culemborgse deel waarschijnlijk dat de restgeul in ieder geval nog in de IJzertijd open water bevatte.

Net als in de vroege fase van de nieuwe steentijd is vooral ook in de ijzertijd een en groot aantal rivierlopen actief binnen de gemeentegrenzen van West Betuwe (figuur 8) en dan voornamelijk in het gebied ten zuiden van de jongere Lingestroomgordel. Uitgaande van optimale bewoningsmogelijkheden vanaf het moment dat een geul over zijn bloeifase heen is, zijn deze meandergordels qua archeologische verwachting sterk vergelijkbaar: er komt een relatief hoge dichtheid aan vindplaatsen op voor uit de ijzertijd en Romeinse tijd. Hoewel het landbouwareaal beperkt was, vormde de aanwezigheid van open water in de vorm van restgeulen vermoedelijk een doorslaggevende factor in de exploitatie van de smalle meandergordels in de zuidelijke kom van West Betuwe in de Romeinse tijd. In hoeverre deze laat-prehistorische meandergordels nog aantrekkelijk waren voor bewoning in de middeleeuwen, is niet met zekerheid te zeggen. Eenduidige vroeg- of laatmiddeleeuwse vindplaatsen ontbreken nagenoeg en de bewoning lijkt zich over het algemeen nadrukkelijk te concentreren in dorpskernen langs de Linge. Ook het ontbreken van laatmiddeleeuwse kasteelterreinen op grotere afstand van de Linge is opvallend. Uitzondering vormt het meandergordelcomplex Meteren-Bommel met omliggende oeverzones. In dit omvangrijke gebied met potentieel akkerareaal lijkt sprake te zijn geweest van een intensieve, gespreide bewoning gedurende de middeleeuwen, naast bewoning in de dorpskernen van Geldermalsen en Meteren.

Meandergordel van de Linge

De Linge betreft een zeer jong riviersysteem, dat na de ontwikkeling vanaf ca. 190 BCE tot in de laat-Romeinse tijd (tot ca. 325 CE.) een korte maar hevige actieve fase kende. De Linge vormde gedurende die bloeifase als enige actieve riviertak in de omgeving van Tiel dé benedenloop van de zuidelijke Rijnloop. De overige in de Late IJzertijd nog actieve meandergordels raakten met de totstandkoming van de Linge definitief buiten werking, met uitzondering van een tijdelijke reactivering van restgeulen van deze meandergordels tot in de Romeinse tijd.[25] De meandergordel van de Linge heeft een gemiddelde breedte van ca. 800 m, hetgeen indicatief is voor de kracht waarmee de meanderbochten enkele eeuwen actief zijn geweest. Grote delen van de eerder gevormde meandertreinen zijn hierbij opgeruimd.

Verschillende Romeinse schepen uit de 3e eeuw na Chr. zijn langs de Linge gevonden (Kapel-Avezaath, Kerk-Avezaath, Tiel) wat aangeeft dat de rivier toen bevaarbaar was.[26] Een van de schepen heeft een datering tussen AD 124-257. Er zijn ook sporen van Karolingische leeftijd en vroege tot late

[25] Törnqvist 1994: 142; Berendsen 1990; Gouw & Erkens 2007

[26] Van der Heijden 2020; Van der Heijden & Verhelst 2020

middeleeuwen. Ten noordoosten van Kapel-Avezaath ligt een gedeelte van een meandergordel waarvan de genese op grond van onder andere morfologie en archeologische vindplaatsen lijkt samen te hangen met de ontwikkeling van de Linge in een vroege fase. Hier komen diverse vindplaatsen voor waaronder nederzettingsterreinen uit de Romeinse tijd t/m de Late Middeleeuwen.[27]

Met de ontwikkeling van de Waalstroomgordel stroomafwaarts van Tiel in de Laat Romeinse tijd (ca. AD 325.) was het gedaan met de functie van de Linge als hoofdafvoer van de zuidelijke Rijnloop hoewel de rivier in de eerste helft van de 8e eeuw CE een kortstondige, maar heftige reactivering gekend heeft.[28] Hierbij is onder meer (de crevassegeul) de Daver bij Kerk-Avezaath ontstaan, maar wellicht ook de 'rivier' De Soel (in en noordelijk van Zoelen), die in 788-789 als *Solina* in een oorkonde van Echternach voorkomt.[29] Een andere crevasse van de Linge is gedateerd tussen AD 882-1021.

Na die tijd raakte de Linge geleidelijk buiten werking, hetgeen uiteindelijk werd bezegeld met de afdamming van de rivier tussen 1259 en 1304 en de bedijking van het winterbed (13e/14e eeuw).[30] Als een van de weinige restgeulen in het rivierengebied is de restgeul van de Linge nog steeds watervoerend en bevaarbaar, hoewel deze daarvoor wel actief wordt opengehouden.

Restgeulen

Restgeulen vormen binnen de meandergordels een bijzondere landschappelijke eenheid met een zeer specifieke archeologische verwachting. Hoewel de kans op het voorkomen van nederzettingssporen hier in principe laag is, dient met name in de oeverzones rekening te worden gehouden met de aanwezigheid van zeer goed geconserveerde resten van nabijgelegen nederzettingen (o.a. afvalzones, kadewerken en beschoeiingen). Daarnaast is er in restgeulen een relatief hoge kans op het voorkomen van (resten van) vaartuigen.[31] Deze verwachting is van toepassing voor alle restgeulen, onafhankelijk van de datering. Ook in het brede dal van de Linge, dus niet alleen in de huidige waterloop, kunnen belangrijke goed geconserveerde resten uit de Romeinse tijd en Middeleeuwen voorkomen. Dit is met name het geval in de nabijheid van de middeleeuwse dorpskernen en de vroegere nederzettingsterreinen.

Oeverafzettingen en crevassen

De oeverafzettingen buiten de meandergordels zijn de overgangszones tussen de meandergordels en de komgebieden. Vooral in zones direct tegen de meandergordel kunnen de oeverafzettingen relatief hoog liggen ten opzichte van de omgeving. Deze zones direct grenzend aan de meandergordels hebben vergelijkbaar gunstige geomorfologische en bodemkundige eigenschappen als de oeverafzettingen binnen de meandergordels; hiervoor geldt in principe dan ook een hoge archeologische verwachting. Bij de kartering van de meandergordels is met name gebruik gemaakt van de detailbodemkarteringen en de gegevens uit het proefschrift van Harm-Jan Pierik (Pierik 2017). De lagere kleiige delen van de oeverzones kennen een lagere dichtheid aan archeologische vindplaatsen. Op veel plaatsen langs vooral de oudere meandergordels kan geen oeverzone worden gedefinieerd en ontbreken archeologische vindplaatsen volledig. In het middendeel van de zuidelijke kom liggen diverse nederzettingsterreinen daarentegen op relatief grote afstand van de meandergordels, waar vooralsnog geen duidelijke

[27] Niet uitgesloten kan worden dat het een restant van een oudere fossiele meandergordel betreft (bijvoorbeeld de Bommelse meandergordel).

[28] Zie over deze fase ook Willemse 2019: 313; Toonen et al. 2013

[29] Mondelinge mededeling E.M.P. Verhelst.

[30] Wientjes 2001

[31] Van der Heijden 2020; Van der Heijden & Verhelst 2020

landschappelijke verklaring voor is te geven. Vermoedelijk liggen hier nog niet gekarteerde crevassesystemen aan ten grondslag, waarlangs of waarop deze nederzettingen zijn gesitueerd.

De periode-specifieke archeologische verwachting voor oeverafzettingen wordt bepaald door de ouderdom van de afzettingen en de afstand tot de meandergordel. Daarnaast zijn op veel plaatsen in de gemeente West Betuwe de oeverzones opgebouwd uit meerdere fasen van stroomgordels (figuur 8). Hierdoor is op veel plaatsen geen eenduidig onderscheid te maken in stroomgordelspecifieke oeverzones.

Crevassen

Crevassen, ook wel oeverwaldoorbraakafzettingen genoemd, liggen in dezelfde landschappelijke zones als de oeverafzettingen. Evenals oeverafzettingen zijn de crevasse-afzettingen relatief zandig. Behalve door hun ontstaanswijze, onderscheiden crevassen zich van de oeverafzettingen op grond van geomorfologische kenmerken (langgerekte vorm dwars op de ligging van de meandergordel) en (in veel gevallen) de aanwezigheid van een crevassegeul van waaruit deze is opgebouwd. Mede door de vaak iets hogere ligging en meer zandige textuur vormen de crevassen binnen de zones met oeverafzettingen de meest kansrijke zones voor het voorkomen van bewoningssporen uit het verleden. Voor reeds bekende crevassen dient derhalve te worden uitgegaan van een hoge archeologische verwachting, waarbij de specifieke datering afhankelijk is van de ouderdom van de corresponderende meandergordel.

Komgebieden

De komgebieden zijn de laagst gelegen delen van het rivierenlandschap met een van oorsprong hoge grondwaterstand en een kleiige profielopbouw. Binnen het holocene rivierenlandschap vormden de komgebieden ongeschikte locaties voor bewoning. Andere activiteiten, zoals van militaire aard of activiteiten die te maken hadden met jacht/voedselvoorziening en grondstofwinning (hout, riet, klei) vonden hier wel plaats Aan komgebieden is echter in principe een lage verwachte dichtheid aan archeologische (bewonings)resten toegekend.

Meer nog dan voor de oeverafzettingen geldt echter voor de komgebieden dat rekening moet worden gehouden met een intact onderliggend pleistoceen rivierenlandschap (vanaf circa 6 tot 8 m -Mv en dieper, zie figuur 1): een landschap dat tot in het Vroeg Neolithicum dagzoomde en het jachtterrein en leefgebied vormde voor de toen rondtrekkende jager-verzamelaars. Ter hoogte van markante zandopduikingen en nabij geulinsnijdingen moet rekening worden gehouden met de aanwezigheid van vindplaatsen uit de Steentijd. De ligging van mogelijke afgedekte pleistocene opduikingen in komgebieden is aan de hand van de beschikbare gegevens echter onvoldoende nauwkeurig aan te geven.

Oude woongronden en woerdgronden

Oude woongronden zijn de woonplaatsen uit de ijzertijd, Romeinse tijd en middeleeuwen die in bodemkundige worden gekenmerkt door een grijs tot zwart gekleurde laag met veel houtskool, aardewerkscherven en dierlijk bot. Ze zijn soms met het blote oog zichtbaar als lage welvingen in het landschap: heuvels van enkele decimeters tot anderhalve meter hoogte. Deze kunnen tot op heden bebouwd zijn met huizen, liggen soms midden in dorpen, of vormen de stille getuige van een bewogen verleden in onbebouwde akkers en boomgaarden. Woerdgronden (bodemkundig: hofeerdgronden) zijn bodems die zijn ontstaan op de akkers rondom de nederzettingen en die door intensief gebruik een donkere bovengrond hebben verkregen, soms vermengd met bemestingsafval. Vooral de oude woongronden worden daarom vaak gekenmerkt door het voorkomen van bewoningsresten (huisplattegronden en andere erfstructuren, begraafplaatsen) uit zowel de late prehistorie als de Romeinse tijd en de middeleeuwen. De

oude woongronden zijn deels gekarteerd tijdens de bodemkarteringen voor de ruilverkavelingen, waarbij een donker gekleurde humeuze laag is herkend. Soms betreft het archeologische bodemkarteringen.

3.3 Thematische laag historische nederzettingslocaties

Aan het kaartbeeld van de nieuwe archeologische vindplaatsen- en verwachtingenkaart (kaartbijlage 2) zijn - op basis van de historische kaartinventarisatie - bouwblokken, stads- of dorpskernen, kasteelterreinen en andere elementen toegevoegd die een archeologische relevantie hebben. Deze zijn zoals eerder vermeld niet opgenomen in de vindplaatscatalogus. Wel is voor deze gebieden een nieuwe verwachtingseenheid, die van de *zeer hoge archeologische verwachting*, aan de verwachtingslaag toegevoegd. Reden is de sterke correlatie tussen deze terreinen en elementen en het voorkomen van archeologische resten.[32] De (vaak) middeleeuwse kernen worden gekenmerkt door een hoge bewoningsdichtheid gedurende vele eeuwen. De kans op het voorkomen van bewoningssporen uit de middeleeuwen en de periode van 1500 (nieuwe tijd) is hier dan ook zeer hoog. Op tal van historische en in veel gevallen monumentale boerderijlocaties gaat de bewoningsgeschiedenis vermoedelijk terug tot in de 16e eeuw of zelfs vroeger; per locatie zal dit echter aan de hand van historisch onderzoek nader dienen te worden onderzocht.

De relevante terreinen van kaartbijlage 4 zijn op de geactualiseerde vindplaatsen- en verwachtingenkaart integraal overgenomen opgenomen. In het GIS-bestand van het kadastrale minuutplan zijn allereerst alle relevante percelen met ‘ja’ gemarkeerd (attribuut arch_rel=ja) met ‘ja’ gemarkeerd. Het gaat dan vooral om erven met achterliggende (moes)tuinen, grachten en dijken. Uit het bestand GENL4_landschappen_vlak zijn de buitengrenzen van de buitenplaatsen, kasteelterrein, geconcentreerde bebouwing, forten en steenfabrieksterreinen opgenomen. Uit de bestanden GENL4_waterstaat komen de historische dijken en kades en de locaties van bruggen, poldermolens, sluizen, stuwwen en gemalen alsmede de ligging van de opgehoogde woonplaatsen (woonheuvels/pollen).Uit het bestand GENL4_militair_punt zijn alle puntlocaties overgenomen, samen met de loopgraven, grachten, stadsmuren en inundatiedijken en zones met (mogelijk) militaire resten. Zie voor de beschrijving en achtergronden van de verschillende historische elementen het rapportdeel 3, hoofdstuk 4.

[32] De Groot e.a. 2011

3.4 Aangeleverde gistabellen

Bestandsnaam	Toelichting
WestBetuwe_vp_punt	vindplaatsenbestand
WestBetuwe_TAW0420	contouren van de AMK-terreinen (bron: RCE)
WestBetuwe_RM0420	contouren van de archeologische rijksmonumenten (bron: RCE)
WestBetuwe _overslaggronden	zone met dijkdoorbraakwaaiers
WestBetuwe _restgeulen	zone met rivierrestegeulen
WestBetuwe _afgegraven	contouren bodemverstoringen
WestBetuwe _vw_12mei2020	vlakbestand met de bodemkundige landschappen en verwachtingswaarden
GENL4_histned_sel	punt, lijn en vlakbestanden met historische elementen worden in rapportdeel 3 besproken
GENL4_landschappen_vlak	
GENL4_waterstaat	
GENL4_militair	

Tabel 9. Aangeleverde GIS-bestanden voor de kaartbijlagen 1 en 2.

4 Archeologische beleidskaart

4.1 Status, doel en inhoud

De archeologische beleidskaart (kaartbijlage 3) is een beleidsmatige uitwerking van de geactualiseerde bodemkundige landschappenkaart (kaartbijlage 1) en de archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaart (kaartbijlage 2). De archeologische beleidskaart dient als afwegingsinstrument (onderlegger) bij processen in de ruimtelijke ordening. De beleidskaart kan juridisch-planologisch worden verankerd bij het opstellen van (nieuwe) bestemmingsplankaarten en beheersverordening conform de Wro.

4.2 Totstandkoming

De archeologische beleidskaart is tot stand gekomen in samenwerking met RAAP Archeologisch Adviesbureau. De inhoud van de archeologische beleidskaart en deze rapportage is besproken met dhr. drs. H.J. van Oort, regioarcheoloog voor de Regio Rivierenland en mw. Th. De Groot, adviseur cultuurhistorie van de gemeente West Betuwe.

4.3 Beleidsuitgangspunten gemeente West Betuwe

4.3.1 Uitgangspunten

De gemeenteraad dient bij de vaststelling van een bestemmingsplan (straks: omgevingsplan) of een beheersverordening bij de bestemming van gronden altijd rekening te houden met de in de grond aanwezige dan wel te verwachten archeologische monumenten (archeologische waarden). Deze bestemmingsplanverplichting brengt met zich mee dat de gemeente het kader moet stellen voor de archeologische monumentenzorg. Initiatiefnemers van projecten die kleiner zijn dan 100 m² kunnen op basis van landelijke regelgeving niet worden belast met archeologische onderzoeksplicht. Afwijking van de ondergrens van 100 m² is zowel in opwaartse als in neerwaartse zin mogelijk.[33] Op advies van de regioarcheoloog, drs. H.J. van Oort, is in samenspraak met de gemeente besloten de hieronder in de tabel 10 aangegeven oppervlakte- en dieptematen te hanteren. Deze oppervlakte- en dieptematen komen grotendeels overeen met wat in de Regio Rivierenland tot op heden gebruikelijk is, maar zijn iets aangepast op basis van ervaringsgegevens.

[33] Zie verder ook De Groot et al. 2011, hoofdstuk 7: Effecten van vrijstellingen voor archeologisch erfgoed

Beleidszones	West Betuwe	
	grenswaarden ingreepdiepte/-oppervlakte	
	diepte cm	*omvang m2*
terreinen met gewaardeerde archeologische resten		
archeologische rijksmonumenten	0	0
gemeentelijke monumenten	0	0
terreinen met archeologische resten		
historische kern 1832	30	100
AMK-terreinen [34]	30	50
BATO-terreinen [35]	30	50
historische vindplaats met 25 m bufferzone voor puntlocaties	30	100
ARCHIS3-vindplaats met 25 m buffer (hoge verwachting)	30	100
oude woongronden	30	100
verwachtingszones		
hoge verwachting	30	500
hoge verwachting, diep gelegen	150	2.500
middelhoog	30	2.500
lage verwachting	30	5.000
rivierrestgeulen	50	2.500
rivierbed Waal	30	10.000
overig		
reeds opgegraven/vrijgegeven terreinen		geen regels
diep verstoord		geen regels

Tabel 10. Voorstel grenswaarden onderzoekplichtige activiteiten.

4.3.2 Legenda-eenheden op de beleidskaart

Op de archeologische beleidskaart is geen onderscheid gemaakt in archeologische perioden en wordt de archeologische verwachting aangeduid met de termen hoge, middelhoge en lage verwachte dichtheid aan archeologische resten en de specifieke verwachtingswaarden ‘rivierrestgeulen’, ‘rivierbed van de Waal en Linge’ en ‘diepgelegen prehistorische stroomgordels’. Op de archeologische beleidskaart staat kort aangegeven wat het gewenste beleid is, hetgeen in dit hoofdstuk beknopt verder is uitgewerkt. Op de archeologische beleidskaart zijn de volgende vier categorieën onderscheiden.

1. Terreinen met gewaardeerde archeologische resten;
2. Terreinen met (niet-gewaardeerde) archeologische resten;
3. Archeologische verwachtingsgebieden;
4. Vrijgegeven terreinen.

[34] AMK-terreinen zijn vastgestelde/begrensde archeologische terreinen op de vroegere Archeologische MonumentenKaart van de rijksoverheid, waarvan het hier om de niet-beschermde gaat. Het voeren van beleid daarop is overgedragen aan de gemeente.

[35] BATO-terreinen zijn archeologische vindplaatsen die zijn vastgesteld en begrensd door de BATO (Beoefenaren Archeologie in Tiel en Omgeving).

4.3.3 Terreinen met gewaardeerde archeologische resten

Het op de verbeelding van het bestemmingsplan plaatsen van bekende en onbekende archeologische waarden is een belangrijke stap om het belang van archeologie in de ruimtelijke ordening aan te geven. Van terreinen met gewaardeerde archeologische resten weet men (globaal) wat er aanwezig is, wat daarvan de waarde is (inhoudelijk en fysiek) en vaak is sprake van een duidelijke, vaak kadastrale, begrenzing. Binnen deze categorie scharen we de Rijksbeschermde monumenten als Waarde-archeologie 1 maar ook enkele op basis van de erfgoedverordening beschermde terreinen (gemeentelijke monumenten) waarvan de fysieke resten vooral voorkomen in de bodem (bodemarchiefwaarden)

Rijksmonumenten (Waarde-archeologie 1)

Voor de rijksmonumenten geldt een wettelijke bescherming van de Monumentenwet 1988. Binnen het gemeentegebied van West Betuwe bevinden zich 304 monumenten waaronder 4 archeologische terreinen met een wettelijke bescherming (https://cultureelerfgoed.nl/monumentenregister).

Voor het wettelijk beschermde monument wordt geadviseerd deze met vermelding van de wettelijk beschermde status op te nemen in het gemeentelijk bestemmingsplan (aanduiding op de verbeelding en vermelden in de toelichting). Daarnaast heeft een aantal gemeentelijke monumenten feitelijk het karakter van een archeologisch terrein. Het gaat om de locaties van het Huis Neerijnen (mon.nr. 05-07), het verdwenen Huis Tieflaar (mon.nr. 05-01), het voormalige adellijke huis Hellouw (mon.nr. 04-04), het Huis Tuil of Nieuw Klingelenburg (mon.nr. 08-02), het Huis Opijnen (mon.nr. 07-05); een terpencomplex waarop de oude boerderij Karnheuvel stond (mon.nr. 01-06) en de terp van de voormalige boerderij Avenhaar (gem. mon. nr. 06-11).

Voor het veranderen van een gebouwd rijksmonument of een bouwwerk binnen een beschermd gezicht is in veel gevallen een omgevingsvergunning nodig. Ook het inwendige van een monument valt onder de vergunningplicht, net als de niet-gebouwde elementen van het rijksmonument zoals tuinen, parken etc. Voor het verstoren van een archeologisch rijksmonument is altijd een monumentenvergunning nodig.

De monumentenvergunning is onderdeel van het Overgangsrecht in de Erfgoedwet. Deze vergunning moet eerst zijn verleend voordat een omgevingsvergunning van kracht wordt voor een activiteit die (ook) een beschermd archeologisch rijksmonument raakt. Dit Overgangsrecht blijft gelden totdat de Omgevingswet in werking treedt. Meer informatie over de monumentenvergunning is te vinden op de website archeologieinnederland.nl.

4.3.4 Terreinen met (niet-gewaardeerde) archeologische resten

Op basis van archeologische kennis en fysieke kenmerken van het landschap zijn in het verleden verschillende terreinen (waaronder de terreinen die als AMK-terrein op de archeologische monumentenkaart voorkwamen) onderscheiden waarbinnen archeologische resten voorkomen. In tegenstelling tot de voornoemde terreinen met gewaardeerde archeologische resten (Waarde-archeologie 1) zijn de archeologische resten in deze gebieden niet gewaardeerd (er heeft geen formeel waardestellend onderzoek plaatsgevonden). Wel is de verwachte dichtheid aan (en de ligging, omvang en conservering van) archeologische resten dusdanig groot (zeer hoge verwachting) dat het risico op informatieverlies een zeer beheerste omgang met deze terreinen noodzakelijk maakt.[36]

[36] De Groot e.a. 2011

- Waarde-archeologie 2. Terreinen van archeologische waarde (voormalige AMK-terreinen, BATO-terreinen)
- Waarde-archeologie 3. Historische stads- en dorpskernen, oude woongronden en overige terreinen van archeologisch belang (kasteelterreinen, forten, etc).

Het gaat hierbij in principe om archeologische vindplaatsen waarin de aanwezigheid, de aard, datering en de omvang van de archeologische resten (tot op zekere hoogte) bekend zijn. De gemeente dient conform de Monumentenwet 1988 bij de vaststelling van een bestemmingsplan als bedoeld in artikel 38 van de Wet ruimtelijke ordening (Wro) altijd rekening te houden met in de grond aanwezige dan wel te verwachten archeologische waarden. Aanbevolen wordt om deze terreinen in het bestemmingsplan op te nemen als archeologisch waardevol gebied, zowel op de verbeelding als in de regels en de toelichting. Ingrepen die kunnen leiden tot verstoring of vernietiging van de archeologische resten binnen deze gebieden dienen te worden voorkomen.

De gemeente West Betuwe hanteert voor deze terreinen als uitgangspunt dat een archeologisch onderzoek verplicht is bij ingrepen dieper dan 30 cm of dieper dan de bekende bodemverstoring, en groter dan 50 vierkante meter. De minimum onderzoekseis is een archeologisch bureauonderzoek met veldtoets waarin de ingreep op zijn schadelijkheid wordt beoordeeld en waarin wordt geadviseerd over de eventueel te nemen vervolgstappen in de vorm van veldonderzoek. De intensiteit van eventueel vervolgonderzoek is afhankelijk van de exacte ligging, aard en omvang van de ingreep en van de verwachte omvang van de schade aan archeologische resten.

Attentiezone

Onder de archeologische vindplaatsen kunnen zich zowel zeer waardevolle en puntgave terreinen met archeologische resten als geheel verstoorde terreinen bevinden. Het kan gaan om een enkel fragment laatmiddeleeuws aardewerk dat met bemesting op een akker is terechtgekomen, maar ook om een complete nederzettingsterrein (zoals delen van de historische dorpskernen). De gemeente West Betuwe heeft er voor gekozen om aan de BATO-terreinen van archeologische waarde (TAW, opgenomen onder Waarde-archeologie 2) een attentiezone van 50 m te geven, waarbij de begrenzing op de beleidskaart (kaartbijlage 3) met een onderbroken witte lijn is aangegeven

Indien maatregelen (ingrepen) in deze zone onvermijdelijk zijn en fysieke aantasting van de vindplaats wordt verwacht, dient in een zo vroeg mogelijk stadium van de planvorming inventariserend archeologisch onderzoek te worden uitgevoerd, conform KNA (vigerende versie). Op deze wijze kan de aard, datering, omvang, etc. van de vindplaats worden bepaald. Hierbij is van belang dat inzicht ontstaat in de aard van de te verwachten archeologische resten en in de verwachte conservering van deze resten. Bij het laatste moet ook gedacht worden aan gegevens met betrekking tot de omvang en diepte van de bestaande (of voormalige) bebouwing (uit het bouwkundig archief). Aan de hand van de onderzoeksresultaten kan een selectiebesluit worden genomen die betrekking heeft op de waardestelling en de eventuele noodzaak voor vervolgonderzoek.

4.3.5 Archeologische verwachtingsgebieden

Aan de overige gebiedsdelen van de gemeente West Betuwe is alleen een generieke verwachte dichtheid aan archeologische resten toegekend, uitgesplitst in de categorieën hoog, midden en laag en die verwachtingsgebieden met specifieke waarden (rivierrestgeulen, stroombed van de Linge en Waal en de diepgelegen prehistorische stroomgordels). Deze worden op de beleidskaart aangeduid als

Archeologische verwachtingsgebieden. Vanwege de bijzondere waarden die langs de verschillende Rijntakken worden aangetroffen[37] is ook het rivierbed van de Waal en Lingen indeeld in een Waarde-Archeologie. De volgende zes categorieën archeologische verwachtingsgebieden worden onderscheiden:

- Waarde-archeologie 4. Hoge verwachte dichtheid aan archeologische resten;
- Waarde-archeologie 5. Hoge verwachte dichtheid aan archeologische resten, diepgelegen rivierstroomgordels;
- Waarde-archeologie 6. Middelhoge verwachte dichtheid aan archeologische resten;
- Waarde-archeologie 7. Lage verwachte dichtheid aan archeologische resten;
- Waarde-archeologie 8. Rivierrestgeulen
- Waarde-archeologie 9. Rivierbed van Waal en Linge

Onder *Waarde-archeologie 4* zijn alle landschappelijke eenheden met een hoge verwachte dichtheid aan archeologische resten samengebracht. Voor gebieden met dikke oeverafzettingen of gebieden die afgedekt zijn geraakt door overslaggronden geldt een verhoogde kans op de aanwezigheid van archeologische resten omdat hier de conserveringsomstandigheden beter zijn geweest (er is minder vergaan in de bodem). Bij gebrek aan een begrenzing van de verschillende puntlocaties met waargenomen archeologische resten dan wel puntlocaties van (niet begrensde) historische elementen is binnen de lage verwachtingszones een attentiezone van 25 meter rondom de centrumcoördinaat gehanteerd als zone waarbinnen eveneens een hoge kans bestaat op het aantreffen van archeologische resten. Een verplichting tot inventariserend archeologisch vooronderzoek geldt binnen deze zones voor ingrepen dieper dan 30 cm of dieper dan de bekende bodemverstoring én met een cumulatieve oppervlakte groter dan 100 m².

Onder *Waarde-archeologie 5* zijn de gebieden met diepgelegen rivierstroomgordels (zandtop >1,5 meter beneden het maaiveld) ondergebracht. Ook deze hebben een hoge verwachte dichtheid aan archeologische resten maar de grenswaarden voor vergunningplichtige activiteiten binnen deze zones is gesteld op 150 cm of dieper én met een cumulatieve oppervlakte groter dan 2.500 m².

Onder *Waarde-archeologie 6* zijn de gebieden met een middelhoge archeologische verwachting samengebracht. Hier wordt een lagere dichtheid aan archeologische vindplaatsen verwacht dan in gebieden met een hoge archeologische verwachting. Ook voor deze gebieden geldt dat er bij voorkeur geen werkzaamheden dienen te worden uitgevoerd die tot fysieke aantasting leiden van archeologische resten. Het beleid is immers gericht op behoud van archeologische resten in de ondergrond. Een verplichting tot inventariserend archeologisch vooronderzoek geldt binnen deze zones voor ingrepen dieper dan 30 cm of dieper dan de bekende bodemverstoring en én met een cumulatieve oppervlakte groter dan 2500 m².

Onder *Waarde-archeologie 7* zijn de gebieden met een lage archeologische verwachting samengebracht. Hier wordt een lagere dichtheid aan archeologische vindplaatsen verwacht dan in gebieden met een hoge en middelmatige archeologische verwachting. Vooral langs randen naar hogere delen in het landschap bestaat een verhoogde kans op archeologische resten. Een verplichting tot

[37] Willemse 2016

inventariserend archeologisch vooronderzoek geldt binnen deze zones voor ingrepen dieper dan 30 cm of dieper dan de bekende bodemverstoring én met een cumulatieve oppervlakte groter dan 5.000 m².

Waarde-archeologie 8 is ingesteld voor de dichtgeslibde oude rivierbeddingen ('restgeulen)'. Binnen deze zones komt een lage verwachte dichtheid aan nederzettingsresten voor, maar een (relatief) hoge verwachte dichtheid aan, bijvoorbeeld, scheepsresten, beschoeiingen en kribwerken, afvaldumps en/of verdedigingswerken, jachtattributen, aanlegplaatsen en/of visattributen.[38] Het gaat bij de restgeulen om een intact (oorspronkelijk) landschap waarin zeer bijzondere archeologische resten verwacht kunnen worden. Voor de oude rivierbeddingen geldt derhalve dat er bij voorkeur geen (grootschalige) werkzaamheden dienen te worden uitgevoerd die tot fysieke aantasting leiden van archeologische resten. Hierbij moet gedacht worden aan het uitgraven van restgeulen etc. Vooral als deze eenheid in samenhang met gebieden met een hogere archeologische verwachting wordt aangetroffen, is het gewenst het gehele gebied (dus hoog en laag) als geheel een hoge verwachting toe te kennen, met het daarbij horende beleid. Het beleid is gericht op behoud van zowel het landschap als ook van archeologische resten in de ondergrond.

Een verplichting tot inventariserend archeologisch vooronderzoek geldt binnen de zone Waarde-archeologie 8 voor ingrepen dieper dan 50 cm en met een cumulatieve oppervlakte groter dan 2.500 m².

Waarde-archeologie 9. Vanwege de bijzondere waarden die langs de huidige Waal worden aangetroffen[39] is ook het rivierbed van de Waal ingedeeld in een Waarde archeologie. Ook hier komen lage verwachte dichtheden aan (vaak verspoeld) nederzettingsmateriaal voor, maar bestaat een (relatief) hoge kans op het aantreffen van scheepsresten, oude kribwerken, resten van (rivier)verdedigingswerken, steen- en pannenbakkerijen, jachtattributen, aanlegplaatsen, werven en/of visattributen.[40] Een verplichting tot inventariserend archeologisch vooronderzoek geldt binnen de zone Waarde-archeologie 9 voor ingrepen in het huidige rivierbed (inclusief de zone tussen de kribben tot aan de zomerkade) dieper dan 30 cm met een cumulatieve oppervlakte groter dan 10.000 m².

4.3.6 Vrijgegeven terreinen

Terreinen waar in het verleden waardestellend archeologisch (voor)onderzoek heeft plaatsgevonden waarbij is vastgesteld dat, naar oordeel van het bevoegd gezag, er géén behoudenswaardige archeologische resten in de bodem voorkomen, zijn vrijgesteld van de verdere onderzoeksplicht inzake archeologie. Ook het ruimtebeslag (werkputten) van archeologische opgravingen worden tot deze categorie gerekend. Dergelijke terreinen staan op de beleidskaart (kaartbijlage 3) vermeldt als ´vrijgegeven terreinen´. Binnen deze categorie komen ook diepere winningsputten (diepe afgravingen), diepere bodemverstoringen (bijvoorbeeld als gevolg van civieltechnische ingrepen) en diep uitgegraven waterpartijen voor. Dit zijn terreinen waar bodemingrepen dusdanig diep zijn geweest dat vrijwel alle archeologische niveaus zijn verdwenen dan wel sterk aangetast zijn geraakt.

Alle 'vrijgegeven terreinen' zijn door de gemeente aangewezen.

4.3.7 Omgang met generieke verwachtingen

Binnen de archeologische verwachtingsgebieden (Waarde-archeologie 4 tot en met 9) kunnen alsnog grote gebieden voorkomen waarin archeologische resten grotendeels of zelfs geheel ontbreken, zelfs

[38] Willemse 2016; Van der Heijden 2020; Van der Heijden & Verhelst 2020
[39] Willemse 2016; Van der Heijden 2020; Van der Heijden & Verhelst 2020
[40] Willemse 2016

indien er sprake is van een hoge verwachte dichtheid aan archeologische resten. Om op een goede manier met deze onzekerheid om te gaan gelden zijn twee afwegingen van belang.

De *eerste afweging* betreft de kans dat er bij een bodemingreep van een bepaalde omvang daadwerkelijk sprake zal zijn van verstoring van waardevolle archeologische resten. Hierbij geldt het eenvoudige principe hoe kleiner de ingreep en hoe dieper de top van het niveau met archeologische resten, hoe geringer de kans op verstoring.[41]

De *tweede afweging* betreft de mogelijkheden die de huidige archeologische onderzoeksmethoden bieden om de aanwezigheid van deze waardevolle resten, en daarmee de verstoring daarvan, werkelijk aan te tonen. In gebieden met een globale archeologische verwachting, waarvoor slechts op hoofdlijnen aangegeven kan worden welke archeologische resten aanwezig kunnen zijn, is het doorgaans niet mogelijk om een onderzoeksmethode te kiezen die naadloos aansluit bij het karakter van de aanwezige archeologische resten.

Wanneer de archeologische verwachting niet voldoende gespecificeerd kan worden om onderzoeksmethode en -intensiteit op maat te kunnen bepalen, zal gekozen moeten worden voor een methode met een acceptabele opsporingskans voor een breed scala aan vindplaatstypen. Om archeologische resten te kunnen opsporen wordt daarom gebruik gemaakt van relatief goedkope standaardonderzoeksmethoden (bureau- en/of booronderzoek, proefsleuven) die gericht zijn op het steekproefsgewijs verzamelen van (globale) informatie met betrekking tot de aan- of afwezigheid van archeologische resten en hun landschappelijke context. Bij dergelijke onderzoeken is het een voorwaarde dat het aantal waarnemingen voldoende groot is en een dusdanige spreiding kent dat het mogelijk is om (via ruimtelijke analyse) tot een interpretatie van de onderzoeksresultaten en tot een waardestelling van de aangetroffen archeologische resten te komen.

4.3.8 Onderzoeksgebieden

In gebieden waar archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden (GIS-bestand WestBetuwe_OZK), dient de gemeente de onderzoeksresultaten eerst te beoordelen om het onderzoekstraject te bepalen. Er dient opgemerkt te worden dat niet alle onderzoeksmeldingen volledig zijn ingevoerd. Hierdoor valt een groot aantal meldingen in de groep waarvan de status van het onderzoek onbekend is. Alleen door nader onderzoek (het lezen van het bij het onderzoek horende rapport) kan binnen deze groep meer onderscheid gemaakt worden. Indien archeologisch vervolgonderzoek zinvol blijkt, geldt het beleid voor de onderliggende Waarde-zone. Terreinen waarvan (door de bevoegde overheid) is vastgesteld dat er geen behoudenswaardige archeologische resten (meer) voorkomen staan op kaartbijlage 3 vermeld onder de categorie ‘vrijgegeven terreinen’.

4.3.9 Bodemverstoringen

Voor het te voeren beleid is informatie over reeds bestaande bodemverstoringen van grote waarde. Bij bodemingrepen in gebieden die als vergraven of afgegraven zijn aangegeven, wordt geadviseerd om de verstoringsdiepte te achterhalen. Afhankelijk van de diepte en omvang van de bodemverstoring kan de aanwezigheid van archeologische resten wel of niet uitgesloten worden. Door middel van een controle van de bodemverstoringsgegevens kan door een medewerker van de gemeente worden vastgesteld of archeologisch onderzoek nog zinvol is. De gemeente West Betuwe eist van de uitvoerder dat in het kader van het AMZ-bureauonderzoek een duidelijk profiel wordt geschetst van de bodemverstoringen die

[41] Willemse 2020

het gebied heeft gekend in de voorliggende jaren. Daarbij dient de RCE verstoringsbronnenkaart geraadpleegd te worden en de provinciale sanerings- en ontgrondinglocaties. Verder dient grondgebruik en agrarische teelt aangegeven te worden zodat een diachroon beeld gevormd kan worden van mogelijke verstoringen. Met het oog op een zorgvuldige belangenafweging kan ook, voorafgaand aan bodemingrepen, in de vroegste fase van planvorming, een veldinspectie worden uitgevoerd met als doel de aard en diepte van de bodemverstoring te bepalen. De meest ingrijpende vormen staan reeds op kaartbijlage 2 vermeld onder de categorie ‘vrijgegeven terreinen’.

Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices

Figuren:

Figuur 1. Diepteligging van fossiele rivierlopen in de bodem van de gemeente West Betuwe, zoals weergegeven op de zanddieptekaart uit 2010 (bron: Cohen et al 2009). 288

Figuur 2. Het rivierenlandschap van de gemeente West Betuwe in de Romeinse tijd, rond het jaar 100 (brongegevens: Pierik 2018). 292

Figuur 3. Dekking van de vier bodemkarteringgebieden uitgevoerd geven door Stiboka. 293

Figuur 4. Uitsnede uit kaartbijlage 5 bij het rapport van de Ruilverkaveling Avezaath-Ophemert (Bles & Steeghs 1973) 296

Figuur 5. Onderzoeksgebieden geregistreerd in ACHIS3 en uit het digitale RAAP-archief (bestand WestBetuwe_OZK). 301

Figuur 6. Het rivierenlandschap van de gemeente West Betuwe rond het jaar 900 (brongegevens: Pierik 2017). 304

Figuur 7. Boven: uitsnede uit de Bodemkaart van het ruilverkavelingsgebied Avezaath-Ophemert, schaal 1:10.000 (Bles & Steeghs, 1973) met de ligging van woerdgronden (Hofeerdgronden, pRd…) rondom Ophemert (rood omgrensd). Rode vlakken zijn de terreinen van archeologische waarde (BATO-terreinen en AMK-terreinen). Onder de nieuwe archeologische beleidskaart (kaartbijlage 3) 305

. 305

Figuur 8. Voorkomen en ouderdom van de verschillende oude Rijntakken in de ondegrond van de gemeente West Betuwe. 307

Figuur 9. Globale diepteligging van de top van het oeverpakket van enkele in het gemeentegebied voorkomende fossiele stroomgordels, en voor zover bekend. Zie verder ook figuur 8 en figuur 10. 308

Figuur 10. Globale datering van het moment waarop de fossiele Rijnlopen in de gemeente West Betuwe inactief werden (brongegevens: Cohen et al. 2012). 308

Figuur 11. Overzicht van de nieuwe archeologische vindplaatsen- en verwachtingenkaart. 308

Figuur 12 Schematische lithogenetische doorsnede door het centrale rivierengebied met enkele gehanteerde begrippen, de relatieve fasering van afzettingen (A t/m E) en een indicatie van potentiële archeologische niveaus. Riviersysteem C heeft tevens crevassegeulen gevormd. Riviersysteem D heeft alleen oeverafzettingen (oeverwal) achtergelaten. 311

. 311

Tabellen:

Tabel 1. Overzicht van de vigerende archeologiekaarten van de fusiegemeenten 286

Tabel 2. Vigerende erfgoedkaarten archeologie van de fusiegemeenten. 290

Tabel 3. Landschappelijke kaarteenheden van de kaartbijlagen 1 en 2 (vlakkenbestand WestBetuwe_VW). 294

Tabel 4. Tabelstructuur van het basisbestand WestBetuwe_VW. 294

Tabel 5. Profieltypen voor de archeologische verwachtingswaarden 295

Tabel 6. Samenvatting van de archeologische vindplaatsgegevens. Voor de historische gegevens zie deel 3. 297

Tabel 7. Complexgroepen onderscheiden op kaartbijlage 2. 298

Tabel 8. Opgenomen gegevens in de GIS-tabel WestBetuwe_OZK. 302

Tabel 9. Aangeleverde GIS-bestanden voor de kaartbijlagen 1 en 2. 321

Tabel 10. Voorstel grenswaarden onderzoekplichtige activiteiten. 323

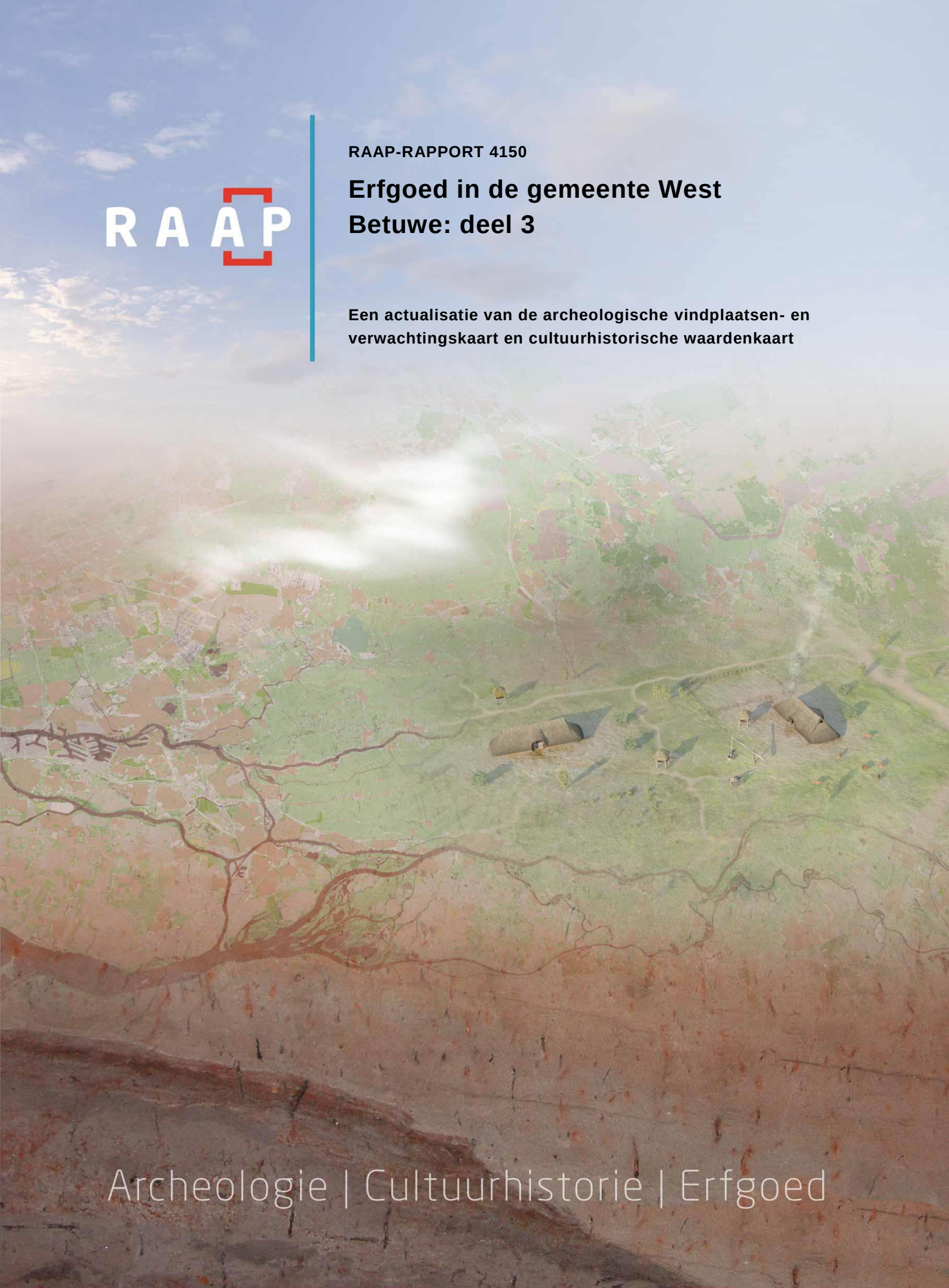
Bijlagen en appendices

Zie deel 1.

RAAP-RAPPORT 4150

Erfgoed in de gemeente West Betuwe: deel 3

Een actualisatie van de archeologische vindplaatsen- en verwachtingskaart en cultuurhistorische waardenkaart

Archeologie | Cultuurhistorie | Erfgoed

Inhoud

Inhoud 333
DEEL 3 Cultuurhistorische waardenkaart 334
1 Inleiding op deel 3 335
2 Methoden en bronnen 336
2.1 Inleiding 336
2.2 Cultuurlandschappen 336
2.3 Landschapselementen: Geldermalsen en Neerijnen 340
2.4 Landschapselementen (en bouwkunst): Lingewaal 344
2.5 Historische bouwkunst en stedenbouw 346
3 Cultuurlandschappen 358
3.1 Inleiding 358
3.2 Landschappen in West Betuwe 359
3.3 Binnendijks rivierenlandschap 359
3.4 Uiterwaarden 399
3.5 Waardering 432
3.6 Deelgebieden: Geldermalsen 434
4 Landschapselementen en immaterieel erfgoed: Geldermalsen en Neerijnen 438
4.1 Algemeen 438
4.2 Inventarisatie 438
4.3 Waardering 479
5 Deelgebieden en objecten: Lingewaal 484
5.1 Inleiding 484
5.2 Waardering 484
5.3 Waardering van de deelgebieden 492
6 Historische bouwkunst en stedenbouw 556
6.1 Inventarisatie 556
6.2 Waardering 557
6.3 Bijzondere zones 571
Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices 573

DEEL 3 Cultuurhistorische waardenkaart

1 Inleiding op deel 3

In het eerste deel zijn we uitgebreid ingegaan op de landschappelijke en stedenbouwkundige ontwikkeling van de verschillende delen van de gemeente West Betuwe. Daarmee hebben we als het ware een biografie van het gebied neergezet, die op hoofdlijnen – en soms wat meer in detail – weergeeft welke thema's een rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van het gebied.

Om het gemeentelijk beleid handen en voeten te geven is echter meer informatie over gebieden, structuren en objecten noodzakelijk. Daarom hebben we in het kader van de harmonisatie van het erfgoedbeleid een grote hoeveelheid gegevens gebundeld, verdiept en aangevuld. In deel 3 gaan we uitgebreid in op de erfgoedthema's in de gemeente West Betuwe, vooral gericht op de aard van de legenda-eenheden zoals deze op de kaart staan aangeduid. Waar nodig gaan we nog wat dieper in op de historische achtergrond. Elk object op de kaart kent bovendien nog een aantal toelichtende velden in het GIS, zoals de staat (bestaand of verdwenen) en de bron waaruit de informatie afkomstig is.

De opzet van deel 3 vraagt om een toelichting. De cultuurlandschappelijke en historisch-bouwkundige onderdelen van dit product zijn namelijk ontstaan na het samenvoegen van een aantal deelproducten, die in dit kader niet volledig geïntegreerd/geharmoniseerd konden worden. Daardoor zijn er voor de verschillende voormalige gemeenten deelteksten blijven bestaan, die soms verschillend van opzet zijn. Hoofdstuk 3 is het belangrijkste wél volledig geharmoniseerde hoofdstuk op het gebied van landschappelijk erfgoed. Het bevat een toelichting op de herziene cultuurlandschappelijke typering en waardering. Hierin is niets meer naar de voormalige deelproducten te herleiden, met uitzondering van een integrale analyse voor het erfgoed van Geldermalsen (zie § 3.6), die we vanuit het oogpunt van informatiebehoud hebben gehandhaafd.

Zo'n duidelijk onderscheid geldt wel voor de toelichting op de landschapselementen (hoofdstuk 4). Terwijl de achterliggende GIS-data volledig in elkaar geschoven is, valt de toelichting daarop nog uiteen in deeltekstjes per categorie voor Geldermalsen en Neerijnen in hoofdstuk 4, en een volledig andere opzet (namelijk per deelgebied i.p.v. per thema) daarvan voor Lingewaal (zie hoofdstuk 5).

Hoofdstuk 6, tot slot, bevat een inhoudelijke toelichting op het gebouwde erfgoed in de gemeente West Betuwe, zowel bouwkundig als op ensembleniveau. Ook hier is de GIS-data voor objecten op monumentniveau in elkaar geschoven en aangevuld met nieuwe informatie.

2 Methoden en bronnen

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk gaan we dieper in op de gebruikte methoden voor het onderzoek naar de cultuurlandschappen, de landschapselementen en de historische bouwkunst en stedenbouw van West Betuwe. Ook hier geldt weer dat de cultuurlandschappelijke kartering en waardering volledig herzien is, en daarvoor dus een afzonderlijke paragraaf bestaat (§ 2.2). Voor landschapselementen geldt dat er enerzijds een paragraaf is waarin de methoden en bronnen voor de voormalige gemeenten Geldermalsen en Neerijnen zijn beschreven (§ 2.3), terwijl de methodiek voor het opstellen van gebiedsbeschrijvingen met inventarisatie en waardering voor Lingewaal afzonderlijk wordt besproken (§ 2.4). In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk komt de volledig herziene bouwkunst- en stedenbouwinventarisatie en –waardering (§ 2.5) aan de orde.

Kanttekeningen bij de harmonisatie van informatie

De gedeeltelijke herziening van de inhoudelijke data brengt een aantal onvolkomenheden met zich mee. De belangrijkste daarvan is dat de volledige herziening van zowel de cultuurlandschapskartering en -waardering als de bouwkunst- en ensembleinventarisatie en –waardering ertoe heeft geleid, dat de onveranderd gehandhaafde gebiedsbeschrijving van Lingewaal (§ 2.4 en hoofdstuk 5) mogelijk niet meer op alle punten actueel of volledig is. Daarentegen is de toelichting op de landschapselementen van Geldermalsen en Neerijnen (§ 2.3 en hoofdstuk 4) volledig aan de samengevoegde inventarisatie aangepast. Die is met name op het gebied van de landbouwgeschiedenis (ruilverkavelingen) uitgebreid.

Naast de gebiedsbeschrijving van Lingewaal is ook de objectwaardering van landschappelijke objecten onveranderd uit de eerdere studies van Lingewaal en Geldermalsen overgenomen. Die data bevindt zich in de GIS-databases en is niet op de kaartbijlagen bij dit rapport opgenomen.

2.2 Cultuurlandschappen

Luuk Keunen

2.2.1 Inventarisatie

Het landschap in het onderzoeksgebied is een complex geheel dat is ontstaan onder invloed van natuurlijke en menselijke factoren. Daarbij speelde allereerst de geologie een rol. De mens heeft zich laten leiden door de aardkundige uitgangssituatie en deze door het gebruik ook deels zelf aangepast.

Bij de typering van het historisch cultuurlandschap beschrijven we de wijze waarop de mens haar invloed heeft laten gelden in het landschap, daarmee het natuurlijk landschap geleidelijk heeft omgevormd, en welke elementen daarmee samenhangen.

Landschap in lagen

De genese van het landschap kan op verschillende manieren worden ontrafeld.[1] Eén van de manieren om inzicht te krijgen in deze complexe materie is de ontleding ervan door middel van een zogenaamd lagenmodel. Hierbij wordt inzichtelijk gemaakt hoe opeenvolgende fasen in de landschapsontwikkeling zich ten opzichte van elkaar verhouden.[2] Het model biedt ruimte voor uiteenlopende invalshoeken, zoals infrastructuur, landgebruik, occupatie, territoria, etc., en biedt daarnaast ruimte om de ontwikkelingen van deze lagen door de tijd inzichtelijk te maken. Een voorbeeld is hoe de 20e-eeuwse secundaire functies in de uiterwaarden zich verhouden tot het oudere agrarisch gebruik van deze gebieden. In de landschapstypering en -beschrijving hebben we aspecten van deze lagenbenadering meegenomen.

Landschapstypologie

De Topografisch-Militaire Kaart (TMK) is de vroegste landsdekkende kaart waarbij op perceelsniveau bebouwing, landgebruik én landschapselementen zijn gekarteerd. Deze kaart ook inhoudelijk de meest complete en geografisch meest correcte laag waarop het landschap uit de 19e eeuw van het onderzoeksgebied zichtbaar is. De TMK vormt dan ook het uitgangspunt bij het inzichtelijk maken van de landschapsontwikkeling in de gemeente. Vooral met behulp van deze kaart is een landschapstypologie opgesteld.

Voor ons zicht op eerdere tijdslagen zijn we afhankelijk van archeologische en schriftelijke bronnen. Deze leveren echter zowel ruimtelijk als in temporeel opzicht een versnipperd beeld dat lastig toepasbaar is op het gewenste schaalniveau. Dit probleem is deels ondervangen door aan de hand van de landschapstypologie niet alleen het 19e-eeuwse landschap maar ook de ontwikkelingen daarvoor te beschrijven. Het 19e-eeuwse landschap is dus slechts een hulpmiddel om de voorgaande perioden en de periode daarna te beschrijven en mag niet als eindstadium of hoogtepunt van het historisch cultuurlandschap worden gezien.

Jongere landschappen

In de 20e eeuw heeft zich een aantal grootschalige ruimtelijke transformaties voorgedaan, waarvan de opkomst van de steenindustrie, de verandering in het agrarisch grondgebruik, de bevolkingstoename, de aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de ruilverkaveling de belangrijkste zijn. Hierbij zijn nieuwe lagen aan het landschap toegevoegd, waarbij soms wel en soms niet rekening is gehouden met de toen aanwezige cultuurhistorische kwaliteiten in het landschap. De mate waarop deze cultuurhistorische kwaliteiten zijn opgenomen in deze nieuwe laag blijkt wanneer we het kaartbeeld van 1850 vergelijken met het huidige landschap en met kaartbeelden uit de tussenliggende periode. Met name de topografische kaart uit 1966 heeft een belangrijke rol binnen de typologisering gespeeld.

Kartering

De kartering zoals we die hier presenteren gaat primair uit van landschaps- en dorpstypen zoals die op basis van historische informatie te onderscheiden en begrenzen zijn. Op basis van een vergelijking met de huidige situatie biedt dit een goed vertrekpunt om in beheer en planontwikkeling keuzes te maken. Die keuzes hebben dan betrekking op het behoud en herstel van historische karakteristieken die het

[1] Hidding e.a. 2001: 12
[2] Hidding e.a. 2001: 8

ene landschap of dorp anders maken dan het andere. Deze kenmerken, die we in deze rapportage ook beschrijven, dienen daarnaast ter inspiratie bij nieuwe ruimtelijke opgaven.

Historische contrasten tussen verschillende landschapstypen, zowel de hoofdlijnen als subtiele verschillen, kunnen versterkt worden. Daarvan profiteert niet alleen het landschap zelf, maar ook bijvoorbeeld de gebruikers, bewoners en recreanten die elk op hun eigen manier met het landschap te maken hebben.

Het karteren van landschaps- en dorpstypen dient systematisch en consequent plaats te vinden. Binnen elk landschaps- en dorpstype zou de variatie zo gering mogelijk moeten zijn. Uiteraard is dat nooit volledig te bereiken, omdat het landschap per definitie veelvormig is en je altijd zult moeten generaliseren. Desondanks zijn de afgelopen jaren met succes classificatiesystemen voor het historisch cultuurlandschap ontwikkeld, passend in een Wageningse traditie van landschapstypologie bij de Stichting voor Bodemkartering en zijn opvolgers.[3]

Onderscheiden eenheden

De manier van classificeren die we voor het landschap van het onderzoeksgebied hebben toegepast, sluit dus aan op wat we de Wageningse methode kunnen noemen. In de kern komt het erop neer dat we op basis van de kenmerken van het landschap in het midden van de 19e eeuw het landschap in een aantal hoofdtypen indelen, die vervolgens weer onderverdeeld zijn in subtypen. Zoals gezegd, heeft voor de kartering van de landschapstypen de Topografisch-Militaire Kaart van Nederland in combinatie met de topografische kaart uit 1966 – en andere tussentijdse kaarten - een belangrijke rol gespeeld als ijkjaar. Op basis van deze kaart zijn de grenzen tussen de verschillende landschapstypen, zowel op hoofd- als op subniveau, getrokken.[4]

Na kartering van de hoofdlandschapstypen werden deze verdeeld in kleinere gebieden (subtypen), waarbij als stelregel werd gehanteerd dat een belangrijk deel van de ruimtelijke variatie binnen deze subtypen gevangen moest worden. De onderverdeling in subtypen is gemaakt op basis van een aantal criteria:

1. verschil in vorm, regelmaat en positionering;
2. verschil in historisch en hedendaags grondgebruik;
3. verschil in genese;
4. verschil in natte/droge omgeving;
5. verschil in openheid/geslotenheid voor wat betreft opgaand groen.

2.2.2 Waardering

De waardering van het historisch cultuurlandschap heeft plaatsgevonden door elk gekarteerd deelgebied op drie criteria te beoordelen:

1. de gaafheid van de huidige topografie ten opzichte van de situatie omstreeks 1930 c.q. de situatie ten tijde van de aanleg, d.w.z. type grondgebruik, verkaveling, percelering etc.;

[3] Baas & Brand 2011. Wageningen is één van de fundamenten van de historische geografie in Nederland, achtereenvolgens onder leiding van dr. A.W. Edelman-Vlam (1909-1999), A.D.M. Veldhorst, prof. drs. J.A.J. Vervloet en hun medewerkers aan de Stichting voor Bodemkartering, DLO-Staring Centrum, Alterra en de Wageningen Universiteit. Toepassing van kennis in beleidsvorming is altijd een peiler geweest binnen de Wageningse instituten. Daarom wordt er wel gesproken over Wageningse tradities binnen de historische geografie.

[4] De kartering voor de TMK heeft plaatsgevonden tussen 1844 en 1852, waarna tussen 1850 en 1864 alle kaartbladen verschenen. Veldtekeningen en daarop gebaseerde nettekeningen vormden de basis van de TMK, die in zijn eindversie als zwart-witte steendruk is verschenen.

2. de gaafheid van de huidige verticale dimensie in het landschap (fysiognomie) ten opzichte van de situatie omstreeks 1930 c.q. de situatie ten tijde van de aanleg, d.w.z. de openheid of geslotenheid van het landschap (aan- of afwezigheid van opgaand groen), de aanwezigheid van bebouwing, etc.;
3. de aanwezigheid van bijzondere kenmerken, waardoor het gebied een hogere waardering moet krijgen dan het op basis van andere twee criteria krijgt, zoals bijvoorbeeld een hoge ouderdom.

Op elk criterium is een score van 0 tot 5 genoteerd. Voor de eerste twee criteria is dat op basis van een strakke definitie gebeurd (tabel 1 en tabel 2), voor de laatste op basis van *expert judgement* (beoordeling op basis van algemene kennis van de vakspecialist). Voor het derde criterium hebben we geen exacte omschrijving gegeven wat er onder welke score verstaan wordt, omdat dit per deelgebied kan verschillen en het afhangt van de bijzonderheid die in dat specifieke deelgebied aan de orde is.

Van deze waarderingssystematiek kon op heel specifieke gronden worden afgeweken. Die zijn in de achterliggende database verwoord.

score	omschrijving
0	volledig gewijzigd
1	overbouwd
2	verkaveling sterk gewijzigd, grondgebruik sterk gewijzigd
3	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik sterk gewijzigd óf hoofdstructuur in belangrijke mate gewijzigd, maar grondgebruik grotendeels intact
4	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik merendeels intact
5	verkaveling grotendeels intact, grondgebruik grotendeels intact

Tabel 1. Waardering gaafheid van de historische situatie in de huidige topografie cq. de aanlegperiode.

score	omschrijving
0	volledig gewijzigd
1	overbouwd
2	openheid/geslotenheid sterk gewijzigd, bebouwing grotendeels verplaatst
3	openheid/geslotenheid half intact, bebouwing deels origineel, deels gewijzigd
4	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing merendeels origineel gesitueerd
5	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing als origineel gesitueerd

Tabel 2.Waardering gaafheid van de fysiognomie ten opzichte van de historische situatie omstreeks 1850 cq. de aanlegperiode.

Een totaalwaardering werd uiteindelijk berekend door de drie scores op te tellen en door drie te delen. Daardoor telt elk criterium even zwaar. De scores die uit deze berekening kwamen, zijn in zes waarderingscategorieën (van zeer laag tot zeer hoog) verdeeld (tabel 3). De waardering wordt inhoudelijk gemotiveerd in de GIS-tabellen.

gemiddelde score	waardering
0	niet gewaardeerd
1	zeer laag
1,6 - 2,5	laag
2,6 - 3,5	gemiddeld
3,6 - 4,5	hoog
4,6 - 5,0	zeer hoog

Tabel 3.Scores en klassen van de waardering.

Hoewel op basis van bovenstaande criteria een vrij objectieve score berekend kan worden, blijft de waardering toch een bepaalde mate van subjectiviteit houden. Dat komt niet alleen door de nadruk op het criterium ‘gaafheid’ en de keuze voor het derde criterium (‘bijzondere kenmerken’), maar ook door de schaal van het te beoordelen gebied en de begrenzing ervan. Voor de waardering zijn de grotere gebieden, zoals gekarteerd bij de inventarisatie, slechts in zeer uitzonderlijke gevallen verder opgeknipt om willekeur te voorkomen. Een lage waardering voor een gebied betekent daarmee niet dat er in het gebied geen enkele bijzondere individuele waarde kan voorkomen!

De waarderingsklassen zijn bovendien relatief ten opzichte van de eigen gemeente. Een middelmatige waardering in West Betuwe kan wat anders betekenen dan een middelmatige waardering in andere gemeenten.

Cultuurhistorische waarde is niet hetzelfde als esthetische waarde. Het landschap kan mooi gevonden worden vanwege de uitzichten of het aanwezige groen, maar dat betekent niet automatisch dat de cultuurhistorische waarde ervan ook hoog is. De boomgaarden die beplant zijn met spillen passen bijvoorbeeld in het beeld van de Betuwe als centrum van de fruitteelt, maar zijn cultuurhistorisch minder waardevol omdat ze de historische akkercomplexen en hoogstamboomgaarden hebben doen verdwijnen en een zekere ‘recente intensivering’ van de landbouw vertegenwoordigen. Ook kunnen de huidige landschappelijke eenheden nog zeer gaaf en fraai ogen, maar blijken de historische landschappelijke eenheden doorsneden te zijn door infrastructuur. Een voorbeeld hiervan is het gebied rond de zuidelijke oever van de Linge dat doorsneden wordt door de A2 en de zuidelijke komgebieden die door de A15 worden doorsneden. Deze kanttekeningen zijn belangrijk om de beperking van de cultuurhistorische waardering weer te geven. In de beoordeling van de kommen is daarentegen wel expliciet rekening gehouden met de tijdslaag van de ruilverkavelingen, die vanuit een landschapsarchitectonische invalshoek een bijdrage aan het verhaal van het landschap geleverd hebben.

2.3 Landschapselementen: Geldermalsen en Neerijnen

Luuk Keunen & Steven van der Veen

2.3.1 Inventarisatie

De landschapselementen zijn geïnventariseerd aan de hand van historisch kaartmateriaal, historische en recente luchtfoto's, het AHN2, bestaande inventarisaties en een veldverkenning. Specifiek zijn onder andere de volgende schriftelijke bronnen geraadpleegd:

- Kadastrale minuutplans uit ca. 1832;

- Veldminuten van de TMK uit 1850;
- Rivierkaarten 1e druk serie 1, 1e herziening serie 1 en 2e herziening serie 1;
- Rivierkaarten Gelderland van Rijn en Waal;
- Chromotopografische Kaart des Rijks, late 19e eeuw en begin 20e eeuw;
- Na-oorlogse topografische kaarten schaal 1:25.000;
- RAF-luchtfoto's via Geoportaal WUR;
- Actueel Hoogtebestand Nederland 2;
- HWBP-projecten 1e tranche, fase 1C: historisch onderzoek en zandbanenonderzoek. RAAP-rapport 2892;
- Kader Ruimtelijke Kwaliteit en Conditionerende onderzoeken (RKC); dijkverbetering Tiel-Waardenburg;
- Archeologische waarden- en beleidskaart voor het grondgebied van de gemeente Neerijnen, 2008;
- Manuscriptkaarten, collecties Gelders Archief en Het Utrechts Archief.

De geïnventariseerde elementen zijn ondergebracht in de categorieën waterstaat, infrastructuur, industrie en nijverheid, kastelen en landgoederen, landbouw, religieus en funerair erfgoed, militair erfgoed en opgaand groen.[5]

Elk element is kort getypeerd en er is aangegeven of een element bestaand of verdwenen is. Daarnaast zijn bronnen van informatie aangegeven en is eventueel aanvullende informatie opgenomen. In hoofdstuk 4 worden de elementen inhoudelijk nader toegelicht.

2.3.2 Waardering

Alleen landschapselementen in de voormalige gemeenten Geldermalsen en Lingewaal zijn gewaardeerd. We lichten daarom in deze paragraaf alleen de waarderingsmethodiek voor Geldermalsen toe. Lingewaal komt in de volgende paragraaf aan de orde.

Geldermalsen

Het waarderen van landschapselementen kan vanuit vele invalshoeken plaatsvinden. De uitkomst is dan ook sterk afhankelijk van de gekozen criteria. Deze kanttekening moet goed in ogenschouw worden genomen, wanneer aan de hand van de waardering vervolgstappen worden gezet, bijvoorbeeld in de vorm van behoud of ontwikkeling.

Bij de inventarisatie van elementen heeft reeds een selectie plaatsgevonden waarbij het cultuurhistorisch belang van de elementen een criterium was. Hierbij is gelet op ouderdom, gaafheid (alleen bestaande elementen), het cultuurhistorisch belang en het belang van het element binnen het groter geheel. De gaafheid van het ensemble waarbinnen deze elementen vallen is meegewogen in de

[5] Uitgezonderd zijn de waardevolle c.q. monumentale bomen. Deze informatie was binnen de gemeente niet als database met coördinaten beschikbaar, en daar is dus nog een digitaliseringsslag noodzakelijk voor deze informatie in de waardenkaart kan worden verwerkt.

waardering van landschapstypen. Daarom zal de waardering van de elementen zich zoveel mogelijk richten op het element.

De elementen zijn gewaardeerd binnen het gemeentelijk kader. Er kunnen dus elementen hoog worden gewaardeerd, die op landelijke schaal minder hoog scoren. Wel is er rekening mee gehouden dat elementen niet lager worden gewaardeerd dan op landelijke schaal het geval zou zijn. Een aantal elementen op de kaart is niet gewaardeerd, omdat deze niet fysiek in het landschap aanwezig zijn of reeds zijn gewaardeerd. Hieronder vallen molenbiotopen en rijksbeschermde landgoederen en buitenplaatsen.

De elementen zijn op de volgende vijf criteria beoordeeld (zie tabel 5):

1. historisch belang (voor een gebeurtenis of ontwikkeling);
2. belang van het object als onderdeel van de structuur;
3. herkenbaarheid van het concept;
4. gaafheid horizontaal;
5. gaafheid verticaal.

Historisch belang

Hier wordt beoordeeld wat het belang is geweest van het object voor een historische ontwikkeling of gebeurtenis. Wat is het belang van het element voor de geschiedenis van Geldermalen. Nationaal en provinciaal belang zijn hier ook in mee gewogen. Elementen die hoog scoren zijn bijvoorbeeld kastelen, dijken, kades, forten van de NHW, uitwateringssluizen/-gemalen, weteringen, woonheuvels. In de middencategorie zijn bijvoorbeeld historische bosjes en bruggen over weteringen terecht gekomen.

Belang van het object als onderdeel van de structuur

Hier wordt gekeken naar het belang van het element binnen zijn omgeving. Wat is het belang van deze woonheuvel binnen de waterstaatsgeschiedenis? Wat is het belang van deze begraafplaats binnen de dorpsstructuur? Wat is het belang van deze inundatiekom binnen de NHW?

Herkenbaarheid van het concept

Is de oorspronkelijke functie nog herkenbaar? Is een kasteelterrein nog als zodanig herkenbaar? Is een brug nog als brug herkenbaar? Is de wetering nog herkenbaar?

Gaafheid horizontaal

Hierbij wordt de gaafheid van de topografie en/of het profiel en/of het materiaal gewaardeerd. Een deels verdwenen weg zal dus lager scoren dan een intact tracé. Een onverhard pad met oorspronkelijk profiel zal hoger scoren dan een pad dat tot vierbaans asfaltweg is gemaakt. Een eendenkooi waarvan alleen het bosje nog over is en waarvan de vangarmen zijn verdwenen, zal lager scoren dan een minder aangetast exemplaar.

Gaafheid verticaal

Hier wordt gelet op de aan- of afwezigheid van oorspronkelijke of passende beplanting. Ook wordt hier gelet op de eventuele aanwezigheid van oorspronkelijk reliëf. Een 19e-eeuws dijkprofiel met recent

opnieuw aangeplante walnotenbomen zal dus hoog scoren. Een kade die ooit beplant is geweest met knotwilgen en nu een breed en laag wegprofiel heeft en is beplant met populieren, zal hier laag scoren.

	score	**indien**
Historisch belang (wrd1)		
	3	van groot belang
	2	van redelijk belang
	1	van weinig belang
	0	van geen belang
Belang van het object als onderdeel van de structuur (wrd2)		
	3	van groot belang
	2	van redelijk belang
	1	van weinig belang
	0	van geen belang
Herkenbaarheid concept (wrd3)		
	3	duidelijk herkenbaar
	2	redelijk herkenbaar
	1	weinig herkenbaar
	0	niet herkenbaar
Gaafheid van topografie (wrd4)		
	3	ongewijzigd
	2	kort onderbroken/klein deel verdwenen
	1	deels verdwenen
	0	verdwenen
Gaafheid verticaal (wrd5)		
	3	ongewijzigd
	2	voor een klein deel gewijzigd
	1	grotendeels gewijzigd
	0	verdwenen

Tabel 4. Scores en klassen van de waardering van landschapselementen.

Een totaalwaardering werd uiteindelijk berekend door de scores voor de vijf criteria op te tellen en door vijf te delen. Voor een gewogen gemiddelde werden geen argumenten gevonden. Daardoor telt elk criterium even zwaar. De scores die uit deze berekening kwamen, zijn in vier categorieën verdeeld (zie tabel 6).

gemiddelde score	**waardering**
0 – 0,5	basiswaarde/verdwenen
0,6 – 1,5	laag
1,6 – 2,5	middelmatig
2,6 – 3,0	hoog

Tabel 5. Scores en klassen van de totaalwaardering van landschapselementen.

De waardering van de elementen is opgenomen in de volgende kolommen in het GIS:

- wrd1: historisch belang;
- wrd2: belang van het object als onderdeel van de structuur;
- wrd3: herkenbaarheid van het concept;
- wrd4: gaafheid van de topografie;
- wrd5: gaafheid verticaal;
- wrd_tot: gemiddelde score;
- wrd_wrd: waardering.

2.4 Landschapselementen (en bouwkunst): Lingewaal

Adriaan Haartsen & Ben Olde Meierink, bewerkt door Luuk Keunen

De Cultuurhistorische Waardenkaart van Lingewaal bestaat uit verschillende onderdelen:

- Aanvulling van de inventarisatie van Vestigia en waardering van cultuurhistorische elementen en ensembles;
- Beschrijving en waardering van de gemeente als geheel en van de onderscheiden deelgebieden: de binnensteden van Asperen en Heukelum, het dorp Herwijnen, dorp en polder van Spijk, dorp en polder van Vuren, polder Asperen, polder Heukelum en polder Herwijnen;
- De catalogus van beschermde monumenten en de overige cultuurhistorisch waardevolle elementen [6];
- Opname van deze objecten in een GIS-bestand ten behoeve van het gemeentelijke geo-informatiesysteem.

2.4.1 Inventarisatie en waardering

De inventarisatie betreft punten, lijnen en vlakken. In de oorspronkelijke inventarisatie en waardering van Haartsen & Olde Meierink waren gebouwde en landschappelijke elementen geïntegreerd. In het geharmoniseerde product hebben we deze zaken zoveel mogelijk uit elkaar getrokken. Onderstaande tekst gaat nog grotendeels van die geïntegreerde aanpak uit.

Puntelementen zijn gebouwen, sluizen, bruggen, molens en molenplaatsen, grensstenen etc. Lijnelementen zijn onder meer wegen, waterlopen, houtsingels, kaden en perceelscheidingen. Buitenplaatsen, parken en percelering zijn voorbeelden van vlakvormige elementen. De bestaande rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten zijn uiteraard in de catalogus opgenomen en op de digitale cultuurhistorische waardenkaart gezet. Uit literatuurstudie, kaartvergelijking en veldwerk zijn hier elementen en structuren aan toegevoegd.

[6] Vervallen bij de harmonisatie, zie hoofdstuk 6.

Puntelementen		Lijnvormige objecten	Vlakken
gebouwen		natuurlijke wateren	parken
kunstwerken	(sluizen, bruggen,	dijken, kaden en zijdwendes	begraafplaatsen
etc)		weteringen	kasteelterreinen
molenplaatsen		wegen	percelering
monumenten	(gedenkplaatsen	grachten/singels	overige
en lieux de mémoirs)		paden	
bijzondere objecten		lanen	
overige		houtsingels	
		overige	

Tabel 6. Geïnventariseerde en gewaardeerde objecten.

De rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten zijn in het oorspronkelijke product van Haartsen & Olde Meierink in de catalogus opgenomen en niet opnieuw door hen gewaardeerd. Zij waren daar genoteerd met de vermelding ‘hoge waarde’. In het geharmoniseerde product zijn deze objecten wel afzonderlijk gewaardeerd (§ 2.5).

De niet-beschermde bouwkunst en historisch-geografische objecten waren gewaardeerd volgens de methode die door Lantschap en BBA werd ontwikkeld, op basis van uitgangspunten van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Ook de deelgebieden, waarin de gemeente is onderverdeeld, waren gewaardeerd.

Voor de aangepaste aanpak voor bouwkunst en (stedenbouw)kundige ensembles verwijzen we naar § 2.5. De resultaten van de waardering door Haartsen en Olde Meierink is in hoofdstuk 5 opgenomen.

2.4.2 Bespreking met gebiedskenners

Tijdens de inventarisatie is door Haartsen en Olde Meierink destijds enkele keren overleg gevoerd met het begeleidingsteam van de gemeente. Met de heren Hugo Dill en René Vreekamp van Historische Vereniging Spijk en Vogelswerf is op 26 april gesproken. Op 12 mei 2016 vond een kennisatelier plaats, waarbij vertegenwoordigers van diverse erfgoedverenigingen en andere deskundigen aanwezig waren.[7] Hun opmerkingen en aanvullingen zijn verwerkt in het toenmalige rapport en de daarbij horende catalogus. Voorlopige beleidsaanbevelingen waren onderwerp van gesprek met vertegenwoordigers van de gemeente op 4 juli 2016.

[7] Naast de onderzoekers, vertegenwoordigers van de gemeente en de Omgevingsdienst waren aanwezig: Aart Bijl (HV De Heerlijkheid Vuren), Bertus de Groot en Dick Verhoeven (Stichting Vrienden Oud Heukelum), René Vreekamp (Historische Vereniging Spijk en Vogelswerf), Marjan Pelle (HV Den Ouden Dijk), Vincent Voorhoeve (Dorp, Stad en Land), Cristel Paul (AWN afdeling 15), Ferdinand van Hemmen (landschapshistoricus) en Hans Renes (historisch geograaf).

2.5 Historische bouwkunst en stedenbouw

CeesJan Frank

2.5.1 Inventarisatie historische bouwkunst

Onder de historisch-bouwkundige waarden en stedenbouw wordt het beschermde en onbeschermde bovengrondse gebouwde erfgoed verstaan: gebouwen (objecten, complexen en ensembles), stedenbouwkundige structuren, maar ook historisch straatmeubilair, grenspalen, herinneringsmonumenten, monumentale kunst in de openbare ruimte (dat wil zeggen: wandkunst, nagelvast verbonden met architectuur), etc. Tevens vallen de beschermde dorpsgezichten onder dit begrip, evenals andere bijzondere gezichten/ensembles, historische buitenplaatsen en gebieden.

Voor het onderdeel (historisch-)bouwkundige waarden zijn zowel beschermde als onbeschermde objecten en ensembles geïnventariseerd, gewaardeerd en geselecteerd ten behoeve van de cultuurhistorische inventarisatiekaart. De onderlinge samenhang, de ruimtelijke context en de historische gebiedskarakteristiek, speerpunten in het ruimtelijk erfgoedbeleid, kunnen zo optimaal worden vergeleken en gewogen. Ook alle rijks- en gemeentelijke monumenten zijn dus in de inventarisatie opgenomen en gewaardeerd.

De GIS-tabel

De via bovenstaande methodiek geïnventariseerde en geselecteerde historische bouwkunst is samengebracht in een uitgebreide GIS-tabel met een aantal variabelen. Deze GIS-tabel is gekoppeld aan de cultuurhistorische waardenkaart. De variabelen zijn:

- bag-nummer (bag = basisregistraties, adressen en gebouwen);
- categorie;
- objecttype;
- subtype 1;
- subtype 2;
- adres;
- huisnummer;
- kern;
- naam;
- oorspronkelijke functie;
- huidige functie;
- exacte datering;
- periode datering;
- ontwerper;
- bouwstijl;
- status bescherming;

- bouwhistorische verwachting;
- waardering (vijf criteria);
- ordevermelding;
- bron;
- opmerkingen.

Toelichting op de variabelen

Object id

Ieder object heeft in de inventarisatie een eigen identificatienummer gekregen.

Categorie, objecttypen

In de inventarisatie wordt een aantal categorieën of erfgoedthema's onderscheiden. Binnen de erfgoedthema's bestaan verschillende objecttypen, als verfijning van het hoofdthema. Categorie en typen zijn in aparte kolommen van de bijbehorende database vermeld. Het thema "agrarisch" kent bijvoorbeeld de verdere verfijning "boerderij" en "T-boerderij met middenlangsdeel".

De categorieën zijn:

- Agrarisch
- Bestuur en rechtspraak
- Gezondheidszorg
- Handel en bankwezen
- Herdenken
- Industrie, nijverheid en ambacht
- Infrastructuur en waterstaat
- Kastelen en buitenplaatsen
- Kunst en cultuur
- Maatschappelijk
- Nutsvoorziening
- Onderwijs
- Oorlog en defensie
- Religie
- Sport, recreatie en horeca
- Straatmeubilair
- Wooncultuur

Adres en huisnummer, adresinfo

Actuele adres op basis van de vermelding in de online bagviewer.

Kern

Betreft de plaatsnaam, zoals dat ook vermeld is in het officiële adres.

Naam

Betreft de officiële naam van het object, waarmee het in het algemeen wordt aangeduid of die op de gevel of poort staat vermeld.

Oorspronkelijke en huidige functie

Vermelding van de voor zover bekend oorspronkelijke hoofdfunctie en de huidige bestemming, eveneens voor zover bekend.

Exacte datum

De exacte datering (oorspronkelijk bouwjaar) wordt hier alleen ingevuld als deze op basis van een duidelijke en plausibele vermelding in geraadpleegde bronnen of via opschriften/gevelstenen bekend is. Die bronnen kunnen zijn: literatuur, eerdere inventarisatielijsten, gebiedsanalyses, bouwhistorische verkenningen, redengevende beschrijvingen, of, wanneer deze heel plausibel lijkt, het in de bagviewer vermelde jaar van ontstaan.

Datum periode

Dit veld bevat een vermelding van het tijdvak, waarin het object in zijn oorspronkelijke vorm is ontstaan. Hiertoe wordt een vaste tijdvakindeling aangehouden, zodat via deze informatie interessante kaartbeelden kunnen worden getoond. De tijdvakindeling is als volgt: 1200-1300, 1400-1500, 1500-1600, 1600-1700, 1700-1800, 1800-1850, 1850-1875, 1875-1900, 1900-1920, 1920-1940, 1940-1955, 1955-1970, 1970-2000, 2000-2020.

Architect-ontwerper

Informatie op basis van de beschikbare literatuur, eerdere onderzoeken, analyses en beschrijvingen.

Bouwstijl

Zoveel mogelijk uitgaande van de stijlen-thesaurus van de RCE.

Status bescherming

Bevat informatie over de huidige status van bescherming (rijksmonument, gemeentelijk monument), een en ander op basis van door de gemeente aangeleverde actuele adreslijsten en een check van de informatie bij de Rijksdienst voor het cultureel erfgoed. Wanneer er geen status is wordt volstaan met ‘geen’.

Bouwhistorische verwachtingswaarde

In dit veld is vermeld of het object bouwsubstantie bevat, die ouder is dan 1850. Deze informatie is op basis van vermeldingen in redengevende beschrijvingen of veldwaarnemingen.

RM-registratienummer / GM-registratienummer

In deze kolommen staan de (voor zover toegekend en bekend) objectnummers, waarmee de objecten als monument zijn geregistreerd.

Bijzonderheden

Het veld 'bijzonderheden' is bestemd voor informatie over aan- of achterbouwen, bijgebouwen, tuinen en hekwerken, indien relevant genoeg om te vermelden. Ook is hier ruimte voor vermelding van bijzondere gevelelementen of ornamentiek en summiere historische achtergronden.

Ensemble

De naam van het ensemble, waarvan het object deel uitmaakt.

Datum toelichting

Veld, bestemd voor eventuele toelichting op de datering, bijvoorbeeld wanneer deze via de bagviewer is verkregen.

Waardering: Criterium 1 t/m criterium 5

Het gaat om de volgende criteria:

1 : Stedenbouwkundige en ensemblewaarden, onderdeel gebiedskarakteristiek

2 : Beeldbepalende waarde, opmerkelijke ligging, zichtlijn, landmark.

3 : Cultuurhistorische waarde, herkenbaarheid oorspronkelijk concept, functie.

4 : Authenticiteit

5 : Architectuur- en bouwhistorische waarde, bouwstijl, type, vorm.

Orde: Waarde cultuurhistorische waardenkaart

In dit veld wordt, uitgedrukt in een cijfer, de eindscore van de toetsing aan de hand van de vijf criteria vermeld:

1 (Zeer hoge cultuurhistorische kwaliteit)

2 (Hoge cultuurhistorische kwaliteit)

3 (Positieve/beeldondersteunende kwaliteit)

X (Geen waardering)

Bron

In dit veld zijn de belangrijkste geraadpleegde informatiebronnen vermeld, op basis waarvan informatie is verkregen over functie, opdrachtgever, datering en architect-ontwerper, etc.

Opmerkingen

Veld voor aanvullende informatie over het object, historische of ruimtelijke context, bijzondere details, erfinrichting, etc.

Toelichting op het GIS

Hierboven is aangegeven welke informatie via de database beschikbaar is. Adressen met meerdere karakteristieke objecten (bijvoorbeeld boerderijen met bijgebouwen) zijn per object opgesplitst, tenzij de gebouwen op de kaarten als één bouwvolume zijn weergegeven (bijvoorbeeld een boerderij met een aangebouwde schuur). Het kaartbeeld is dus leidend geweest voor de samenstelling van de database. In de aanduiding van het bouwtype is aangegeven of er sprake is van meerdere bouwdelen binnen één object, bijvoorbeeld ‘agrarisch-boerderij-schuur’ of ‘agrarisch-boerderij-hooiberg’. De verschillende vormen van bescherming (rijks- en gemeentelijke monumenten) en de karakteristieke objecten zijn in het kaartbeeld in verschillende kleuren onderscheiden. Ook de verschillende bouwtypen kunnen worden gevisualiseerd. Door middel van de database is het mogelijk verschillende kaartbeelden te presenteren: bijvoorbeeld de verschillende waarden, maar ook de bouwtypen en de globale dateringen.

Opzet inventarisatie

In de inventarisatie is in principe de tijdsperiode tot circa 1965-1970 onderzocht, d.w.z. tot en met de wederopbouwperiode. Incidenteel kunnen jongere objecten in de inventarisatie zijn opgenomen.

De inventarisatie is opgesplitst in een bureauonderzoek en een veldwerkfase. In het bureauonderzoek is kennis genomen van alle bestaande inventarisatielijsten, de waardenkaarten met achterliggende informatie van de voormalige gemeenten Lingewaal en Neerijnen, de redengevende beschrijvingen van de rijks- en de gemeentelijke monumenten en de dorpsgezichtbeschrijvingen. Tevens is de relevante literatuur bestudeerd.

Naast het bureauonderzoek is de gehele gemeente via een combinatie van een straatsgewijze schouw via Google Maps (streetview) geïnventariseerd, waar nodig aangevuld met een veldwerkcheck. Het veldwerk is wat betreft de voormalige gemeente Geldermalsen uitgevoerd in de maanden januari tot en met maart 2014, in wat betreft de voormalige gemeenten Lingewaal en Neerijnen in september 2020.Op deze wijze zijn alle objecten in hun context bekeken en is informatie over de fysieke verschijningsvorm verzameld. Dit betekent dus dat de objecten en ensembles op basis van hun exterieur zijn geselecteerd en opgenomen in de cultuurhistorische waardenkaart. Daar waar informatie over interieur- en bouwhistorische waarden voorhanden was via verslagen van bouwhistorische verkenningen, kan ook deze doorslaggevend zijn geweest voor opname in de inventarisatie.

Er is niet alleen gekeken naar de individuele objecten en complexen, maar ook naar de ensembles, met name die binnen de samenhangende historische structuren, zoals de historische stads- en dorpskernen met hun eventuele belangwekkende voor- en naoorlogse uitbreidingen, dijklinten, boerderijenlinten in het buitengebied, de historische buitenplaatsen en de militaire ensembles.

De selectie van de objecten en ensembles in het veld heeft plaats gevonden op basis van de ruimtelijke en cultuurhistorische selectiecriteria: stedenbouwkundige/landschappelijke en ensemblewaarden, lokaalhistorische waarden, architectuur- en bouwhistorische waarden, herkenbaarheid, gaafheid/authenticiteit en zeldzaamheidswaarde. Zowel de beschermde als de niet-beschermde objecten en ensembles zijn meegenomen.

Op verzoek van de opdrachtgever heeft de inventarisatie van de waardevolle bouwkunstobjecten in de voormalige gemeenten Lingewaal en Neerijnen zich vooral toegespitst op de objecten met een hoge en zeer hoge indicatieve erfgoedwaarde.

Toch zijn ook enkele objecten met een wat lagere score (positief) in de inventarisatie opgenomen. Voor een deel gaat het om karakteristieke objecten die zijn overgenomen uit de voorgaande cultuurhistorische waardenkaarten. Tevens is een reeks markante ruilverkavelingsboerderijen uit de jaren 1960-1970 in de inventarisatie opgenomen. Deze hebben in de regel geen bijzonder hoge individuele score behaald maar zijn in het licht van de naoorlogse ruimtelijke ontwikkelingen in het agrarisch gebied wel van dusdanig belang dat ze in de waardenkaart een plek verdienen.

In de eerder uitgevoerde inventarisatie van de voormalige gemeente Geldermalsen zijn ook objecten met minder hoge erfgoedwaarden in de selectie opgenomen.

Bij de inventarisatie van waardevolle ruimtelijke ensembles, bijvoorbeeld de historische buitenplaatsen en het militaire erfgoed (linies- en linieonderdelen) bestaat er vanzelfsprekend enige overlap met de andere disciplines. Hierop wordt verderop in dit rapport nader ingegaan.

Bronnen

Voor de inventarisatie van de historische bouwkunst en stedenbouw zijn de volgende bronnen geraadpleegd.

Eerdere inventarisaties en (gebieds)analyses

Ten behoeve van de inventarisatie is gebruik gemaakt van verschillende informatiebronnen, zoals de in het verleden uitgevoerde cultuurhistorische inventarisaties en gebiedsanalyses, waaronder die voor de cultuurhistorische waardenkaarten van de voormalige gemeenten Geldermalsen, Lingewaal en Neerijnen.

De volgende bronnen zijn gebruikt:

- rijksmonumentenlijst en bijbehorende redengevende omschrijvingen;
- aanwijzingsbesluiten beschermde stads- en dorpsgezichten, begrenzingen en beschrijvingen;
- gemeentelijke monumentenlijsten, met beschrijvingen en waardenstellingen;
- indicatieve lijsten MIP/MSP, overzichten afvallers;
- Vanaf 1988 werkte de provincie Gelderland op verzoek van de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg aan het Monumenten Inventarisatie Project (MIP). Dit project stelde zich tot doel om een overzicht te krijgen van de zogenaamde jongere bouwkunst en stedenbouw uit de periode 1850-1940. De veldinventarisatie uit 1989 leidde tot een uitvoerige lijst met karakteristieke objecten uit de periode 1850-1940 voor het gebied van de huidige gemeente West-Betuwe. Deze inventarisatie vormde de basis voor het Monumenten Selectie Project (MSP), waarin objecten en ensembles uit de periode 1850-1940 zijn geselecteerd ten behoeve van uitbreiding van de rijksmonumentenlijst. Het MSP resulteerde in de jaren negentig in een selectielijst, die uiteindelijk aanleiding gaf voor het opstarten van de plaatsingsprocedures.
- historisch kaartmateriaal, via diverse websites en archieven, waaronder topotijdreis.nl;

- historisch beeldmateriaal beeldbanken/andere collecties;
- relevante (topografische) literatuur;
- informatie bagviewer;
- input lokale historici;
- beschikbare cultuurhistorische analyses (bouwhistorisch onderzoek, gebiedsonderzoek);
- inventarisaties naoorlogs erfgoed door Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed;
- database van de Stichting BONAS, inclusief overzichten relevante architectuurhistorische artikelen;
- inventarisaties militair erfgoed door de Stichting Menno van Coehoorn;
- databases en websites met betrekking tot funerair erfgoed, beeldende kunst in de openbare ruimte, oorlogsmonumenten, wederopbouwboerderijen, grenspalen.
- Inhoudelijke toelichten bij de cultuurhistorische waardenkaarten van Lingewaal en Neerijnen.

Kartering

In principe is ieder gebouwd object (bouwkundige eenheid met een zelfstandig adres) apart in de kaarten gedefinieerd en gewaardeerd. Dit geldt ook voor de vrijstaande bijgebouwen. Hierbij is zoveel mogelijk uitgegaan van de wijze waarop de bijgebouwen in de GBKN zijn gekarteerd en van een eigen bag-nummer zijn voorzien. Indien relevant zijn ook losse onderdelen in tuinen en op erven in de inventarisatie meegenomen en als afzonderlijke objecten gewaardeerd (bijvoorbeeld toegangshekken, tuinmuren, baarhuizen op begraafplaatsen).

2.5.2 Inventarisatie bouwkunst- en stedenbouwkundige ensembles

De inventarisatie van bijzondere stedenbouwkundige ensembles is opgesplitst in een bureauonderzoeksfase en een “veldwerkfase”. In de methodiek is nauw aangesloten bij de inventarisatie van de historische bouwkunst. De resultaten van de bouwkunstinventarisatie zijn een belangrijke input geweest, omdat hiermee inzicht is verkregen in de aard, de dichtheid en de kwaliteit van de waardevolle bebouwing. Tevens is relevante literatuur bestudeerd (zie literatuurlijst), alsmede gebieds- en wijkanalyses.

Naast het bureauonderzoek is de gehele gemeente via een combinatie van een straatsgewijze schouw via googlemaps (streetview) geïnventariseerd, waar nodig aangevuld met een veldwerkcheck. Daarnaast zijn de gebiedsanalyses en historisch kaart- en fotomateriaal als informatiebron gebruikt bij het opstellen van de selectie, waardering en begrenzing van de stedenbouwkundige ensembles en om inzicht te krijgen in de ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis en historische gelaagdheid van gebieden.

Wanneer opgenomen in de inventarisatie?

Bij de selectie en waardering van bouwkunst en stedenbouwkundige ensembles is gekeken naar de cultuurhistorische waarde van aanwezige objecten, elementen en structuren, alsmede naar de historische, ruimtelijke en visuele samenhang tussen deze objecten, elementen en structuren. Allereerst heeft de ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis en historische gelaagdheid van de steden, dorpen, wijken, buurten, gehuchten, historische bebouwings- en dijklinten en boerderijenensembles als

vertrekpunt gediend bij het onderscheiden en afbakenen van “stedenbouwkundige” ensembles. Daarnaast is de begrenzing van de stedenbouwkundige ensembles vastgesteld aan de hand van de samenhang die in deze gebieden tegenwoordig (nog) voorkomt tussen bebouwingsbeeld, historische structuren (wegen, waterlopen, verkavelingen), zichtlijnen en historische groenstructuren.

Afhankelijk van de ontstaansperiode en geografische ligging hebben ensembles een karakteristieke stedenbouwkundige, landschappelijke of nederzettingsstructuur, zoals de historische vestingsteden, de oude dorpskernen langs de rivierdijken, de voor- en naoorlogse woonwijken. Naast voorgenoemde selectie- en waarderingscriteria is ook gekeken naar bijzondere bebouwingstypologieën die in gebieden voorkomen en de dichtheid en kwaliteit van waardevolle bebouwing. Tot slot is de waardering mede toegekend aan de hand van algemeen gangbare architectuurhistorische, cultuurhistorische en historisch-ruimtelijke waarderingscriteria, zoals herkenbaarheid, gaafheid en zeldzaamheid.

De GIS-tabel

De via bovenstaande methodiek geïnventariseerde en geselecteerde stedenbouwkundige ensembles zijn samengebracht in een GIS-tabel met een aantal variabelen. Deze GIS-tabel is gekoppeld aan de cultuurhistorische waardenkaart. De variabelen zijn:

- Id nr.
- Categorie
- Type
- Plaats
- Gebied
- Korte omschrijving (2 velden)
- Criterium 1 t/m criterium 4
- Eindscore: waarde cultuurhistorische waardenkaart

Toelichting op de variabelen

Object id

Ieder ensemble heeft in de inventarisatie een eigen identificatienummer gekregen.

Categorie

Waardering / status, ensembles / stedenbouw

Type

Vermelding uitkomst waardering, bijvoorbeeld “bijzonder ensemble historische bouwkunde en stedenbouw met zeer hoge / hoge / positieve / basis waarde.

Plaats

Informatie over in of bij welke kern het betreffende ensemble is gesitueerd.

Gebied

Nadere duiding van ligging in dorpskom, buitengebied, etc.

Korte omschrijving

Korte karakterschets van het ensemble, in twee velden.

Waardering: Criterium 1 t/m criterium 4

Het gaat om de volgende criteria:

1 : Belang als voorbeeld of onderdeel van cultuurhistorische gebiedskarakteristiek, ontwikkelingsgeschiedenis en historische gelaagdheid.

2 : Bijzondere betekenis voor beeld omgeving, zichtlijnen, landmarks, etc..

3 : Structurele gaafheid en herkenbaarheid van het gebied.

4 : Dichtheid en kwaliteit van aanwezige waardevolle bebouwing, waarbij gelet op herkenbaarheid, gaafheid en (in mindere mate) zeldzaamheid.

Eindscore
In dit veld wordt, uitgedrukt in een kwalificatie, de eindscore van de toetsing aan de hand van de vier criteria vermeld:

1 (Zeer hoge waarde)

2 (Hoge waarde)

3 (Positieve waarde)

4 (Basiswaarde)

2.5.3 Toelichting op de waarderingsmethodiek bouwkunst

Alle gebouwen, objecten en complexen, zowel de als rijks- of gemeentelijk monument beschermde items als de nieuw geselecteerde, zijn gewaardeerd. De waardering met behulp van een beperkte set criteria is indicatief en de score-toekenning resulteert in een indeling van het object binnen drie verschillende schaalniveaus:

- Zeer hoge cultuurhistorische kwaliteit (orde 1)
- Hoge cultuurhistorische kwaliteit (orde 2)
- Positieve / beeldondersteunende kwaliteit (orde 3)

De verschillende waardengradaties (orden) geven zicht op welke objecten een specifieke vorm van instandhoudingsbeleid vragen. In principe geldt: hoe hoger de indicatieve erfgoedwaarde, hoe meer noodzaak er zal zijn strikte regels voor de instandhouding toe te passen. De waardenkaart is ontwikkelingsgericht en geeft informatie over welk beleid (of omgangsvormen) zou moeten gelden bij de instandhouding van cultuurhistorische waarden. De kaart brengt in beeld welke objecten voldoende kwaliteiten bezitten om ze als karakteristiek of beeldbepalend/beeldondersteunend te definiëren, of welke objecten naar alle waarschijnlijkheid in aanmerking komen voor bescherming als gemeentelijk monument, wanneer ze deze status nog niet hebben.

De selectie van de cultuurhistorisch waardevolle objecten en de uiteindelijke klassering vindt plaats via een toetsing aan de hand van vijf ruimtelijke en cultuurhistorische waarderingscriteria. Deze criteria zijn speciaal voor dit doel geformuleerd op basis van bovengenoemde algemeen, gangbare criteria en zijn eerder ook in andere gemeenten toegepast:

De geïnventariseerde objecten en complexen hebben gemeen dat ze alle in meer of mindere mate een positieve bijdrage leveren aan de cultuurhistorische gebiedskarakteristiek. Ze zijn in eerste instantie in het veld geselecteerd aan de hand van algemeen gangbare architectuurhistorische, cultuurhistorische en historisch-ruimtelijke (ensemble) waarderingscriteria, zoals gaafheid, authenticiteit en zeldzaamheidswaarde. Er zijn drie schaalniveaus (orden 1, 2 en 3, in aflopende betekenis).

1. **Stedenbouwkundige en ensemblewaarde**: het belang van het object als onderdeel van het cultuurhistorisch beeld van de omgeving; ondersteuning van de cultuurhistorische gebiedskarakteristiek en/of ensemblewaarde, bijvoorbeeld in relatie tot een beschermd stads- of dorpsgezicht, waardevolle historische ensembles en beschermde monumenten; tevens vanwege het belang voor de ontwikkelingsgeschiedenis van het gebied of een bijzondere stedenbouwkundige ontwikkeling of planvorming;
2. **Beeldbepalende waarde**: het belang van het object vanwege de bijzondere betekenis voor het beeld van zijn omgeving (bijvoorbeeld: markant onderdeel lintbebouwing, opmerkelijke (hoek)ligging, zichtlijn, landmark);
3. **Historische waarde, representatiewaarde**: het belang van het object vanwege de herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept en de oorspronkelijke (bijzondere) functie, in relatie tot de ontwikkelingsgeschiedenis en de historische gelaagdheid van het gebied; relatie met voor de gemeente West-Betuwe belangrijke personen, gebeurtenissen en activiteiten;
4. **Gaafheid:** het belang van het object wegens de authenticiteit van hoofdvorm, gevelindeling en/of detaillering;
5. **Architectuur- en bouwhistorische waarde**: het belang van het object vanwege een kenmerkende / bijzondere bouwstijl, typologie, vorm, materiaalgebruik en constructie; het belang binnen het oeuvre van een architect;

Het gaat dus om een aantal cultuurhistorische en architectuurhistorische, maar vooral contextuele, historisch-ruimtelijke criteria, die het object duiden als onderdeel van een specifieke lokale cultuurhistorische gebiedskarakteristiek. Overigens zijn ook de rijksmonumenten en de gemeentelijke monumenten nog eens aan deze criteria getoetst.

Met de ruimtelijke insteek van deze toetsing wordt geanticipeerd op het Besluit ruimtelijke ordening (Bro) die gemeenten sinds 1 januari 2012 verplicht om het aspect cultuurhistorie uitdrukkelijk mee te wegen bij het opstellen van bestemmingsplannen. De directe omgeving van historische objecten, complexen en ensembles is sterk bepalend voor de manier waarop de cultuurhistorische kwaliteit tot zijn recht komt.

Alle in de inventarisatie opgenomen objecten zijn met behulp van bovenstaande criteria en met in achtneming van de verschillende gebiedskarakteristieken getoetst. Per criterium kunnen de volgende scores worden gehaald:

- hoge waarde: xx;

- positieve waarde: x;
- neutrale waarde: 0;
- negatieve waarde: -.

De optelsom van deze scores leidt tot het formuleren van een eindwaardering in drie gradaties (orden):

gemiddelde score	Waardering
Minimaal driemaal xx en tweemaal x	Zeer hoge cultuurhistorische kwaliteit (orde 1)
Minimaal tweemaal xx en tweemaal x	Hoge cultuurhistorische kwaliteit (orde 2)
Minimaal driemaal x	Positieve / beeldondersteunende kwaliteit (orde 3)

Tabel 7. Scores en klassen van de waardering.

De vijf criteria worden in deze indicatieve beoordeling als gelijkwaardige eenheden gewogen. Bij het toekennen van de hoge, positieve, neutrale of (in uitzonderingsgevallen) negatieve waarden (met plussen en minnen) wordt de aanwezige waarde genuanceerd en blijkt welke waarden het meest uitgesproken aanwezig zijn.

Panden met bouwhistorische verwachtingswaarden

In de cultuurhistorische waarderingskaart zijn ook de panden met een bouwhistorische verwachting gemarkeerd. Het gaat om beschermde en niet-beschermde gebouwen, waarvan op basis van beschikbare informatie uit bouwhistorische rapportages, redengevende beschrijvingen en inventarisatiegegevens bekend is of verwacht wordt dat er (intern) historische bouwconstructies en bouwsporen van belang en daterend uit de periode voor circa 1850 bewaard zijn gebleven. Ook via waarnemingen vanaf de openbare weg kunnen bouwhistorische kwaliteiten worden verondersteld, bijvoorbeeld zichtbaar in de aanwezigheid van hoge, steile kappen, zij- en achtergevels met oude bouwsporen en specifieke locatiegebonden eigenaardigheden, zoals bewaard gebleven brandgang- en steegstructuren tussen en naast de huizen. Zo kan het in de oude kernen van de gemeente West-Betuwe gaan om gebouwen, die wellicht nog relicten bezitten, die samen met de verkavelingssporen verwijzen naar de laatmiddeleeuwse en jongere nederzettingsontwikkeling.

In het buitengebied betreft het vooral de oudere agrarische bebouwing, de grote historische boerderijen en de schuren, waarvan sommige belangwekkende houtconstructies uit de 17e en 18e eeuw bezitten. Ook de oude stads- en dorpskerken en de bebouwing op (middeleeuwse) kasteelplaatsen kunnen een bouwhistorische verwachting bezitten.

De panden met een bouwhistorische verwachting zijn alle ook getoetst aan de hand van de waarderingscriteria en in een van de drie orden ondergebracht. Het kan zowel beschermde als onbeschermde panden betreffen. Het betreft dus een extra gewaardeerde kwaliteit binnen de totale inventarisatie.

2.5.4 Toelichting op de waarderingsmethodiek stedenbouw / bouwkunstensembles

Alle ensembles zijn met behulp van een beperkte set indicatieve criteria gewaardeerd.

De criteria (op gemeentelijk niveau) waaraan deze gebieden en ensembles zijn getoetst zijn:

1. het belang van het gebied of ensemble als voorbeeld of onderdeel van de cultuurhistorische gebiedskarakteristiek en de ontwikkelingsgeschiedenis/historische gelaagdheid;
2. het belang van het gebied vanwege de bijzondere betekenis voor het beeld van de omgeving, vanwege opmerkelijke ligging, zichtlijnen, aanwezigheid van *landmarks*, etc.
3. de structurele gaafheid en herkenbaarheid van het gebied;
4. de dichtheid en kwaliteit van de aanwezige beschermde en/of karakteristieke bebouwing, waarbij gelet is op herkenbaarheid, gaafheid en (in mindere mate) zeldzaamheid.

Per criterium kunnen de volgende scores worden gegeven: xx, x, 0.

- hoge waarde: xx;
- positieve waarde: x;
- neutrale waarde: 0;
- negatieve waarde: -.

De optelsom van deze scores leidt tot het formuleren van een eindwaardering in vier gradaties:

gemiddelde score	**Waardering**
Minimaal viermaal xx	Zeer hoge waarde (1)
Minimaal tweemaal xx en tweemaal x	Hoge waarde (2)
Minimaal viermaal x	Middenwaarde (3)
Minimaal tweemaal x en tweemaal 0	Basiswaarde (4)

Tabel 8. Scores en klassen van de waardering.

De verschillende waardengradaties (orden) geven zicht op welke objecten een specifieke vorm van instandhoudingsbeleid vragen. In principe geldt: hoe hoger de indicatieve erfgoedwaarde, hoe meer noodzaak er zal zijn strikte regels voor de instandhouding toe te passen. De waardenkaart is ontwikkelingsgericht en geeft informatie over welk beleid (of omgangsvormen) zou moeten gelden bij de instandhouding van cultuurhistorische waarden. De kaart brengt in beeld welke objecten voldoende kwaliteiten bezitten om ze als karakteristiek of beeldbepalend/beeldondersteunend te definiëren, of welke objecten naar alle waarschijnlijkheid in aanmerking komen voor bescherming als gemeentelijk monument, wanneer ze deze status nog niet hebben.

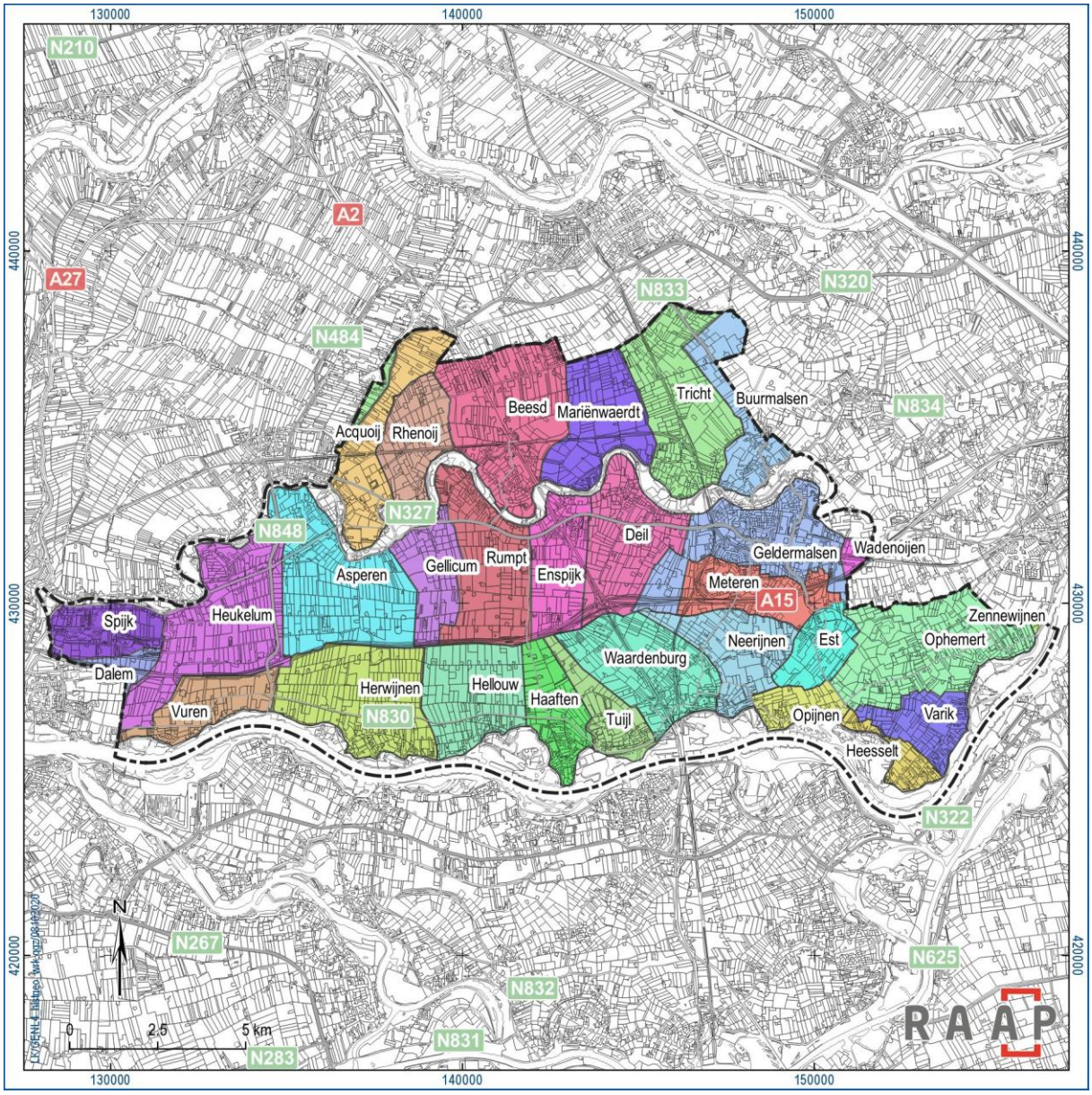
De selectie van de cultuurhistorisch waardevolle objecten en de uiteindelijke klassering vindt plaats via een toetsing aan de hand van vijf ruimtelijke en cultuurhistorische waarderingscriteria. Deze criteria zijn speciaal voor dit doel geformuleerd op basis van bovengenoemde algemeen, gangbare criteria en zijn eerder ook in andere gemeenten toegepast.

3 Cultuurlandschappen

Luuk Keunen

3.1 Inleiding

Het landschap is op meerdere manieren in te delen. Het dichtst bij onze belevingswereld komt misschien wel de indeling in dorpsgebieden, die in deze regio in de vorm van dorpspolders ook als bestuurlijke eenheid hebben bestaan. Deze indeling heeft de basis gevormd voor de gedetailleerde beschrijving van elke dorpspolder in de voormalige gemeente Lingewaal (zie hoofdstuk 5).

Figuur 1. Vroegere dorpspolders in de gemeente West Betuwe, situatie in de 18e eeuw.

Dorpspolders zijn de kleinste waterstaatkundige eenheden in het gebied, die in de volle middeleeuwen ontstonden toen dorpsgemeenschappen zich tegen het rivierwater gingen beschermen en ook eigen delen van de velden (komgebieden) om een bescherming tegen het water vroegen. Ze worden doorgaans begrensd door de bandijken aan de rivierzijde en zij- en achterkaden aan de binnenlandse zijde. De dorpspolders bleven over het algemeen naast de polderdistricten bestaan, toen die vanuit de dijkstoel gevormd werden. In 1953 werd het plan van Gedeputeerde Staten voorgelegd de dorpspolders in de Tielerwaard op te heffen. Het betrof toen 23 dorpspolders, het waterschap van de Linge en drie interprovinciale polders Asperen, Spijk en Heukelum. Op 1 september 1954 trad deze opheffing in werking. Daarna bleef voor waterstaatkundig beheer alleen het polderdistrict over, één van de voorlopers van het Waterschap Rivierenland.[8] De kaart van de vroegere dorpspolders geeft vooral een goed overzicht van de dorpsgebieden met hun bijbehorend land binnen de huidige gemeente.

3.2 Landschappen in West Betuwe

Het diepst gaan we hier op een onderverdeling in die niet zozeer bestuurlijke of sociale eenheden aangeeft, maar meer de landschappelijke. Het historisch cultuurlandschap in de gemeente West Betuwe is in onze wijze van kartering onderverdeeld in twee hoofdonderdelen, te weten het binnendijks rivierenlandschap en de uiterwaarden (zie figuur 2). Daarbinnen volgen nadere onderverdelingen, eerst hoofdfunctie en daarbinnen naar specifieke karakteristieken. Per landschapstype zullen we de historische en hedendaagse kenmerken hieronder nader toelichten.

3.3 Binnendijks rivierenlandschap

3.3.1 Stroomruggen

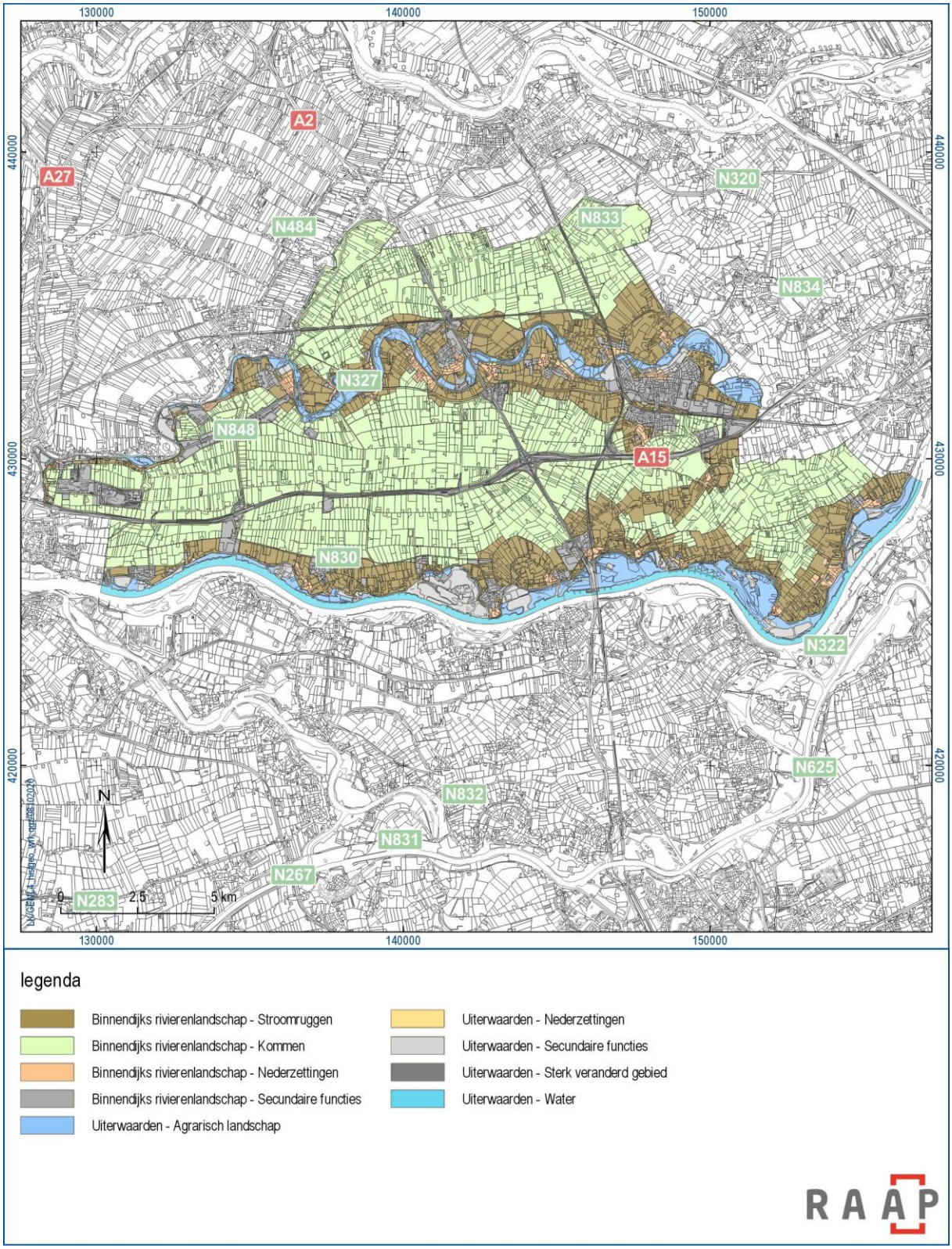
Oeverwal, regelmatig ingedeeld, met bewoning (rs1a)

De bewoonde oeverwallen vinden we over het algemeen dicht achter de dijk van de Waal en de Linge. Hierin vinden we niet alleen vanouds lintbebouwing tegen de binnenkruin van de dijk, maar ook grotere nederzettingen, veelal in de vorm van bebouwing haaks op de lengterichting van de oeverwal. Kenmerkend voor de 19e- en vroeg-20e-eeuwse situatie was, vooral ter plaatse van de brede oeverwallen van de Waal in het oosten van de gemeente, de dichtheid aan hoogstamboomgaarden, waarbij ook tussen de individuele percelen wel randbeplanting te vinden was. Het Gelders rivierengebied vormde in deze periode immers samen met Zuid-Limburg vanwege de gunstige bodems de ‘fruitschuur’ van Nederland.

De dijkbebouwing, vaak kleine boerderijtjes op erven die in de lengterichting langs de dijk lagen, waren ontsloten vanaf kleine afwegen vanaf de dijk. Plaatselijk, zoals bij Opijnen, kon men die dijk via het dorp of via verbindingswegen tussen Zandstraat en dijk bereiken. De regelmatigheid van dit deelgebied zat ‘m in de opstrekkende kavels vanaf de Zandstraat, zowel naar het noorden als het zuiden. Op de kop van elke kavel, aan de weg, stond de boerderij met bijgebouwen. Slechts hier en daar lag de bebouwing wat verder van de weg, of was zelfs sprake van enkele erven achter elkaar. Plaatselijk vinden we hier dijkonderhoudszones, zoals ten oosten van Opijnen. Vanwege de geringe spreiding

[8] Regionaal Archief Rivierenland, 0476 Archief van Dorpspolder Vuren, 1882-1956, inleiding op inventaris

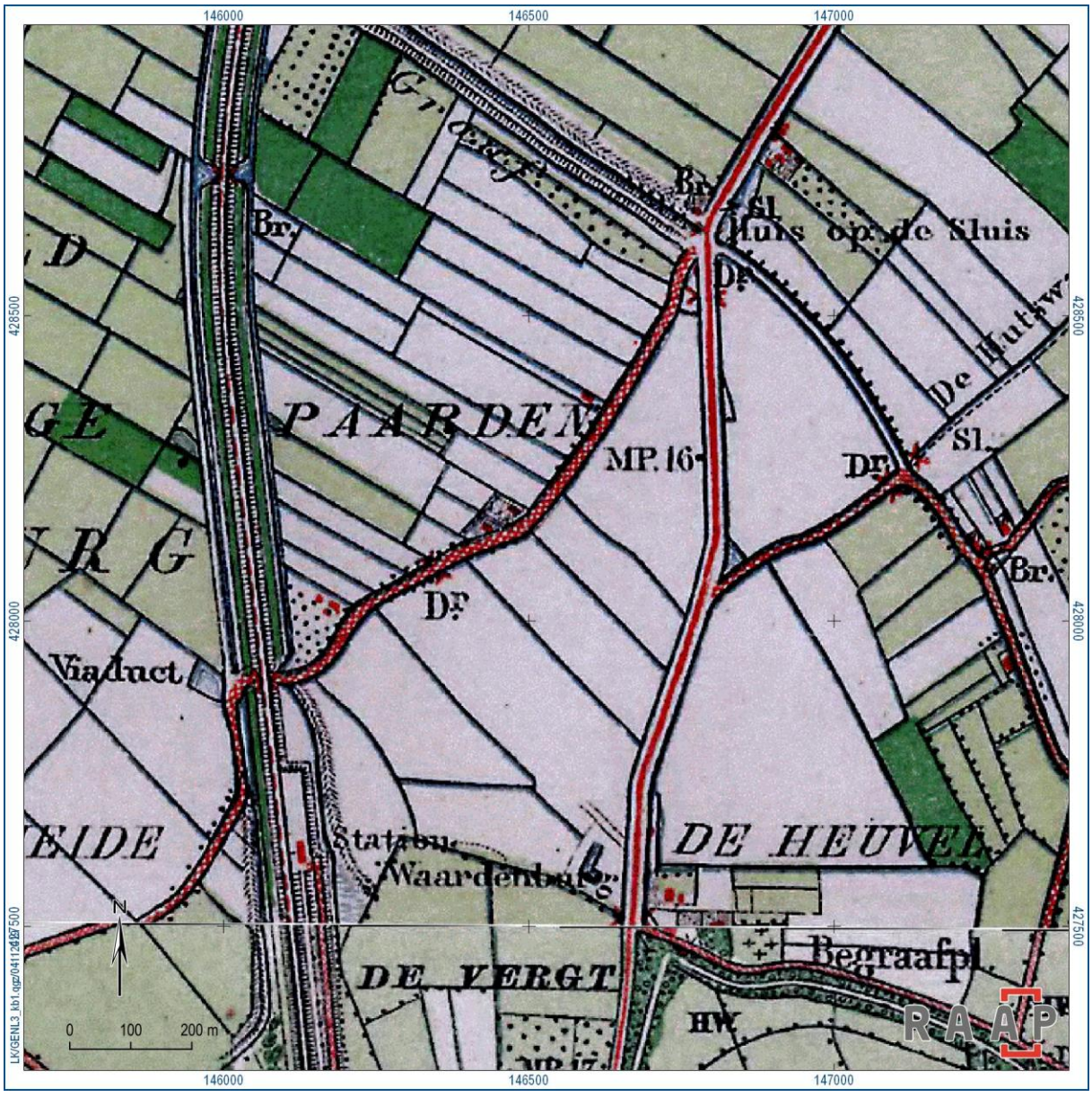
binnendijks – buitendijks had de voorkeur, tenzij daar geen ruimte was door bijvoorbeeld strangen – hebben we er voor het binnendijkse gebied geen afzonderlijk landschapstype van gemaakt.

Figuur 2. Hoofdlandschappen in de gemeente West Betuwe.

Een tweede regelmatig verkaveld deelgebied vinden we ten noorden van Varik, waar tussen dijk en Achterstraat eveneens opstrekkende kavels. De bebouwing stond hier echter niet op de kop van de verschillende kavels, maar aan de dijk en in een dicht bebouwd lint op de lange kavel die parallel aan het noordelijke deel van de Achterstraat lag.

Een derde gebied van behoorlijke omvang is de oeverwalontginning ten noorden van Waardenburg, aan weerszijden van de Zandweg, die van zuidwest naar noordoost over de oeverwal loopt. Vanuit deze weg strekten zich strookvormige kavels naar weerszijden op; de structuur ervan is nog beleefbaar. De stroken in noordwestelijke richting, naar het lagere gebied toe, waren smaller dan die naar het hogere deel van de oeverwal in het zuidoosten.

Figuur 3. Een regelmatig ingedeelde oeverwal met bewoning vinden we onder meer ten noorden van Waardenburg, waar het slotenpatroon aan de westelijke, nattere zijde van de Zandweg dichter is dan aan de droge, oostelijke zijde. Nattere gronden vroegen om een intensievere ontwatering (bron: Chromotopografische Kaart des Rijks, ca 1900).

Soortgelijke regelmatig ingedeelde gebieden vinden we ook tussen Hellouw en Herwijnen, waar de strokenverkaveling met boerderijtjes op de kop doorloopt in het aangrenzende komgebied, en ten westen van het dorp Tuil. Het karakter van deze gebieden is ingrijpend veranderd. In Waardenburg wordt het landschap aan weerszijden van de Zandweg juist ingenomen door laagstamboomgaarden, terwijl daar een eeuw geleden nog sprake was van overwegend akkerbouw. Terwijl de fruitteelt toegenomen lijkt te zijn op sommige plekken, is de kavelrandbeplanting juist afgenomen. Kleine boomgaardjes in boerderijenlinten, zoals ooit langs de dijk bij Hellouw, bestaan niet meer.

De omvang van de erven is fors toegenomen, waardoor in Opijnen het lint aan de zuidzijde van de Zandstraat ten dele de ruimte tussen dijk en Zandstraat inneemt. De dijkbebouwing is bovendien grotendeels verdwenen. De sterke zonering die voorheen in het onderzoeksgebied aanwezig was, met een concentratie van de bebouwing langs Zandstraat en dijk met daaromheen de boomgaarden is veel minder duidelijk. Doordat op veel percelen in de 19e eeuw al bebouwing stond, heeft opschaling van de verkaveling overigens op beperkte schaal plaatsgevonden. Wel zijn vaak smalle kavels samengevoegd tot bredere. Elders, zoals in Tuil en Haaften, is de oeverwal grotendeels volgebouwd.

Figuur 4. Bebouwing op de kenmerkende strokenverkaveling in dit landschapstype (foto: RAAP, 14 november 2019).

Langs de Linge vinden we dit landschapstype vooral in het bovenstroomse deel, waar van bredere oeverwallen sprake was dan in het westelijke deel. Het gaat om deelgebieden bij Gellicum, ten oosten van Rumpt, ten oosten van Deil, ten oosten van Geldermalsen en bij Meteren. Kenmerkend is hier steeds de lintbebouwing achter de dijk. Vaak was er sprake van smalle huispercelen, die meestal door

een steeg achter de huizen werden begrensd. Soms liep de verkaveling op de oeverwallen achter de bebouwing door, soms was er sprake van een afwijkende strokenverkaveling. Meestal ging het daarbij een eeuw geleden om bouwland, soms was er sprake van een afwisseling tussen bouwland en boomgaarden, zoals ten oosten van Geldermalsen en bij Meteren. Op het deelgebied bij Gellicum na zijn de gebieden merendeels voor de grootschalige fruitteelt in gebruik genomen, waardoor van de vroegere verkaveling in het landschap weinig meer herkenbaar is.

Dat geldt wél voor de meest westelijke deelgebieden met dit landschapstype, ten westen van Spijk. Ondanks de grootschalige veranderingen in de omgeving, zoals de zandwinning buitendijks en de aanleg van de golfbaan in het komgebied, zijn de erven met strokenverkaveling langs de dijk tussen Spijk en de Betuweroute (Zuiderlingedijk) nog behoorlijk gaaf.

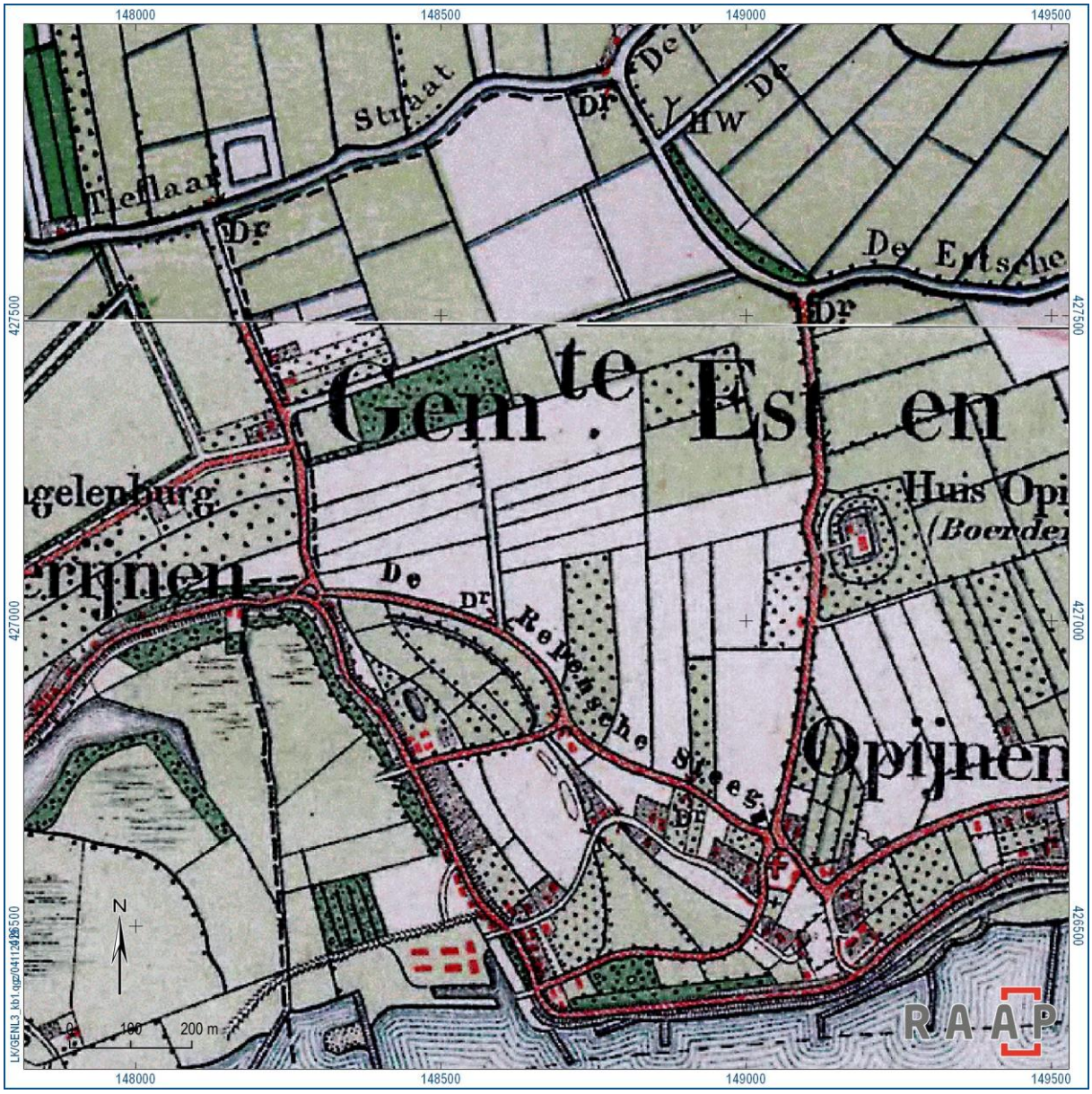
Oeverwal, regelmatig ingedeeld, zonder bewoning (rs1b)

Ook de regelmatig ingedeelde oeverwallen zonder bewoning komen zowel langs Waal als Linge voor. Met name tussen Neerijnen en Opijnen, waar de oeverwallen het breedst waren, bij Haaften en ten westen van Herwijnen vinden we deze ontginningen op de oeverwal van de Waal. In het midden van de 19e eeuw was hier nog sprake van een dominantie van akkerland, waarbij de blok- of strookvormige kavels vermoedelijk door greppels van elkaar werden gescheiden. Perceelsrandbeplanting kwam vrijwel niet voor. Met name in Herwijnen, waar de oeverwal het smalst was, kwam ook wel wat grasland voor in het verst van de dijk gelegen gedeelte.

Figuur 5. Een beeld van het onbebouwde karakter van dit landschapstype (foto: RAAP, 14 november 2019).

De huidige situatie laat weer een heel ander beeld zien (figuur 7). Allereerst is de bebouwingsgraad sterk toegenomen, doordat nieuwe bedrijven buiten de oude dorpen en bewoningslinten zijn gesticht. Daarnaast is akkerland als grondgebruik gemarginaliseerd. Daarvoor is het aandeel grasland substantieel, maar heeft vooral ook de fruitteelt in deze gebieden een vlucht genomen. Dat grondgebruikstype was een eeuw geleden nog heel beperkt in dit landschapstype.

Figuur 6. Het akkerbouwgebied tussen Neerijnen en Opijnen (bron: Chromotopografische Kaart des Rijks, ca 1900).

Figuur 7. Het huidige landschapsbeeld, waarin de fruitteelt enorm is toegenomen en nu ook bebouwing langs de Repensestraat staat (bron: OpenTopo).

Langs de Linge gaat het om verspreid liggende gebieden tussen Asperen in het westen en de oostelijke gemeentegrens ten oosten van Geldermalsen, in het oosten. De historische landschapskarakteristiek is hier identiek aan de Waaloeverwallen, met dien verstande dat het door de kleinere maat en schaal van de oeverwallen om kleinere gebieden gaat.

De gebieden zijn nu vooral als grasland en als laagstamboomgaard in gebruik, met dat verschil met de Waaloeverwallen dat de hoeveelheid boomgaard er geringer is.

Figuur 8. Het vanouds onbewoonde stroomruggenlandschap tussen Herwijnen en Hellouw (foto: RAAP, 23 september 2020).

Oeverwal, minder regelmatig ingedeeld, met bewoning (rs1c)

De minder regelmatig ingedeelde oeverwallen met bewoning kennen een andere verdeling over de Linge- en Waaloevers dan de regelmatige. We vinden ze maar heel beperkt langs de Waal, maar des te meer langs de Linge en op de stroomrug waarop Est ligt. Zoals de naam al zegt gaat het om gebieden met een onregelmatige ondergrond, grotendeels veroorzaakt door de aard van de ondergrond. De oudste bewoning ligt meestal verspreid door het gebied, maar op de plekken waar de oeverwal smaller was en de verkaveling relatief gezien nog het regelmatigst, komen ook linten langs dijken voor.

In de gebieden langs de Waal is sprake van lange, relatief smalle zones langs de dijk die in de 19e eeuw gekenmerkt werden door enerzijds dijkbebouwing en anderzijds wegen met bebouwingslinten, parallel aan de dijk. Rond deze erven speelde de fruitboomteelt een grote rol. In tegenstelling tot bijvoorbeeld langs de Zandstraat bij Opijnen, waren de percelen achter de erven vaak relatief ondiep. Karakteristiek zijn in dit gebied de nederzettingsstructuren dwars op de dijk, zoals de Bredestraat ten noorden van Ophemert. Plaatselijk vinden we dijkonderhoudszones in dit landschapstype, zoals tussen Ophemert en Passewaaij. Vanwege de geringe spreiding binnendijks – buitendijks had de voorkeur, tenzij daar geen ruimte was door bijvoorbeeld strangen – hebben we er voor het binnendijkse gebied geen afzonderlijk landschapstype van gemaakt.

Figuur 9. Een fraai ensemble binnen dit landschapstype tegen de kern van Ophemert (foto: RAAP, 14 november 2019).

Langs de Linge gaat het vooral om een zone aan de noordzijde, die plaatselijk relatief breed kon zijn. Daarin liggen oude boerderijen als Hooge Spijk bij Marienwaerdt en Den Haag bij Buurmalsen. Enigszins vergelijkbaar, maar dan niet langs de dijk, is het gebied rond Est. Daar bevindt zich bijvoorbeeld de boerderij RijzenOoijen.

Ook nu nog is deze zone herkenbaar als het gebied waar het zwaartepunt van de bewoning aan de binnenzijde van de dijk ligt, vooral ook omdat dit landschap een aantal historische dorpskernen omgeeft en we deze onregelmatig verkavelde gebieden tot de vroegste, vroegmiddeleeuwse ontginningen zullen moeten rekenen. Op specifieke plekken, zoals bij Zennewijnen en Passewaaij net buiten ons onderzoeksgebied, is ook de fruitteelt op relatief kleine percelen nog aan deze nederzettingen gekoppeld. Elders is de fruitteelt veel grootschaliger en worden de kernen ‘ingekapseld’ door enorme percelen met fruitteelt in het aangrenzende landschap. De besproken nederzettingen haaks op de dijk, zoals die van de Bredestraat, zijn nog duidelijk herkenbaar. Verder westelijk langs de Waal, vanag Herwijnen, is de verkaveling deels nog herkenbaar en ontbreekt de fruitteelt grotendeels. Daar worden de gebieden voor akkerbouw en veeteelt gebruikt, maar zijn ze in veel gevallen wel herverkaveld voor een efficiënter landbouwkundig gebruik.

Bij Est hebben we te maken met een kern die zich heeft ontwikkeld op een oeverwal langs een fossiele rivierloop, die actief was tot een moment, ergens tussen de late 1e en vroege 3e eeuw na Christus.[9] In de laagte bevindt zich nog altijd een watergang. De stroomrug wordt gekenmerkt door een blokverkaveling die niet uitgesproken onregelmatig is, maar waar vooral heel veel variatie in zit. Gebogen structuren volgden overwegend de waterloop, terwijl elders, zoals ten zuidwesten van het dorp, vooral sprake was van verschillende vormen van blok- tot strookvormige verkaveling. De verkaveling liep en loopt vanuit de hogere soms in lagere gebieden door, zoals in het Snelleveld. Aan het grondgebruik herkennen we de wisselende landschappelijke omstandigheden, maar de overgang lijkt vaak vloeiend te zijn. Deze overgangen zijn nu door de grootschalige fruitteelt niet meer altijd herkenbaar.

Figuur 10. Fruitteelt op de oeverwallen bij Rumpt (foto: RAAP, 23 september 2020).

Ten noorden van de Linge is het grondgebruik tegenwoordig heel gevarieerd: akkerland, grasland en laagstamboomgaarden. Het gaafst is dit landschapstype nog op het landgoed Mariënwaerdt, waar het agrarisch land onderdeel is van het landgoed en er derhalve altijd veel aandacht voor landschapsschoon geweest is.

[9] Paleogeografische Kaart van de Rijn-Maasdelta, digitale data

Oeverwal, minder regelmatig ingedeeld, zonder bewoning (rs1d)

Niet of nauwelijks bewoonde, minder regelmatig ingedeelde oeverwallen komen hoofdzakelijk voor langs de Linge, en veel minder langs de Waal. Mogelijk is dat een gevolg van het feit, dat langs de Linge veel meer sprake was van geconcentreerde kernen en minder verspreide bewoning, terwijl langs de Waal veel meer bewoningslinten (bijvoorbeeld langs de dijk) voorkwamen.

Dergelijke gebieden langs de Waaldijk vinden we alleen tussen Opijnen en Varik, en aan weerszijden van Ophemert. De oppervlakte is betrekkelijk gering, vooral omdat de minder regelmatig ingedeelde gebieden overwegend op oeverwallen die vaak wel bewoond waren lagen. Het niet-bewoond zijn is overigens in enkele gevallen ook een definitiekwestie, omdat soms de bewoningslinten dir direct aan deze landschappen grensden, tot een ander landschapstype gerekend worden. Alleen tussen Opijnen en Varik is écht sprake van een vanouds niet-bewoond gebied.

Figuur 11. Een intacte stroomrugontginning met landgoedkenmerken bij Heukelum (foto: RAAP, 23 september 2020).

Kenmerkend historisch grondgebruik was akkerland, door greppels of überhaupt geen perceelsscheidingen van elkaar gescheiden. Ook boomgaarden kwamen in dit landschapstype wel voor. Plaatselijk zien we fraaie gebogen lijnen op historische kaarten, die iets van het onderliggende reliëf zullen tonen. Bij Ophemert vinden we verder een gebied met afwisselend brede en smallere percelen, die als taartpunten ten opzichte van elkaar gerangschikt waren.

In de huidige topografie is de verkaveling nog enigszins herkenbaar, maar zijn naast elkaar gelegen smalle percelen wel samengevoegd. In zijn algemeenheid geldt dat akkerland nog steeds een dominant grondgebruik in dit landschapstype is, maar dat daarnaast de fruitteelt enorm is toegenomen in de afgelopen eeuw. Daarnaast zijn er nieuwe bedrijven in dit landschap verrezen. In het westen, bij Opijnen op de Haar, heeft het akkerland plaats gemaakt voor een bijzondere mix van akkerland, fruitteelt, grasland, bos en bebouwing.

Figuur 12. Door moderne teelten zijn sommige landschappen niet meer duidelijk herkenbaar (foto: RAAP, 14 november 2019).

Zoals gezegd was dit landschap veel prominenter aanwezig op de wat bredere oeverwallen van de Linge ten oosten van Heukelum. Daar zien we grote vanouds onbewoonde akkercomplexen op de oeverwallen tussen de kleine kernen. Veel van deze oeverwallen zijn in de afgelopen eeuw in gebruik genomen door de grootschalige fruitteelt, waardoor de vanouds aanwezige openheid niet meer bestaat. Ook is het merendeel bebouwd geraakt, soms met lintbebouwing langs de randen (zoals langs de Doctor A. Kuyperweg) en soms met bebouwing langs nieuwe wegen over de oude akkercomplexen (zoals bij Rumpt of in het Waardsche Blok bij Deil). Alhoewel deze landschappen dus nog landelijk zijn, is van de belangrijkste historische kenmerken - onbebouwd akkerland – niet veel meer te vinden.

Kwelkom (rs1k)

Waar zandbanen de dijk kruisten konden plekken ontstaan waar water eenvoudig onder de dijk door kon sijpelen en als kwel weer aan de oppervlakte kon komen. Om het kwelwater op zijn plek te houden

en tegendruk te creëren werden kades rond dergelijke plekken aangelegd. Die omgaven een zogenaamde kwelkom. Landbouwkundig kon men er door de natte omstandigheden vaak niet veel mee, waardoor veel kwelkommen als bos werden gebruikt. Door hun ligging direct achter de dijk kwamen ze op een zeker moment ook in trek voor bebouwing, waardoor dijklinten in deze zones ontstonden.

Een fraai voorbeeld vinden we nog altijd ten zuiden van Varik. Een andere variant zien we ten noordwesten van Haaften, waar een lange smalle kwelkom een ruime eeuw geleden ook nog bebost was, maar inmiddels al weer vele decennia herkenbaar is aan de dijkbebouwing. Ook de kwelkade is verdwenen. Westelijk van Haaften regen de kwelkommen zich zo ongeveer aan elkaar; het lijkt erop alsof plaatselijk ontsluitingswegen van dijkwoningen over voormalige kwelkaden gelegd zijn. Een herkenbaar voorbeeld van een nog bestaande kwelkom met kwelkaden vinden we westelijk van Hellouw.

Figuur 13. Misschien wel de best herkenbare kwelkom is, vanwege zijn bebossing, die ten zuiden van Varik (foto: RAAP, 14 november 2019).

Dergelijke langgerekte kwelkommen vinden we daarnaast ook tussen Vuren en Herwijnen en tussen Spijk en Heukelum. De bebouwing heeft zich daar in de loop van de afgelopen eeuw steeds verder verdicht.

Figuur 14. Bebouwing in een kwelkom bij Herwijnen (foto: RAAP, 23 september 2020).

Binnengedijkte doorbraakkolk (rs1l)

Het Galgenwiel bij Asperen is ontstaan bij een dijkdoorbraak vóór het midden van de 19e eeuw. Bij de reparatie van het gat in de dijk heeft men de dijk buitenom gelegd, waardoor de dijk binnendijks is komen te liggen. De dijk vormde daar trouwens een overlaat. De kwelkade aan de binnendijkse zijde is de huidige Leerdamseweg. Binnen de nieuwe kade is aan het eind van de 20e eeuw een sportveldencomplex aangelegd. Aan de Leerdamseweg zijn bovendien huizen gebouwd. Met name de noordelijke oever van de kolk is gaaf bewaard gebleven.

Binnengedijkt land (rs1m)

Op enkele plekken is de Waaldijk in de late 20e eeuw naar buiten gelegd, waardoor er als het ware een soort binnendijks stuk uiterwaard is ontstaan. Die situaties doen zich voor bij Herwijnen en bij Haaften. Vooral bij Herwijnen gaat het om een relatief groot terrein. De voorheen buitendijkse dijkbebouwing is nu binnendijks komen te liggen. De tuinen lopen nu dood op de nieuwe dijk. Doordat sprake is van een kleinschalige particuliere verkaveling, is deze ook in de nieuwe situatie nog redelijk goed herkenbaar. Het kleine terrein ten oosten van Haaften kent ook dijkbebouwing, met daarachter een gebied zonder specifieke inrichting.

Figuur 15. Deze dijkenkaart van het gebied tussen Haaften en Hellouw geeft nauwkeurig alle dijken en kwelkaden aan. Tussen Haaften en de grens met Herwijnen was een aaneengeregen reeks van kwelkommen (bron: Gelders Archief, archief ORA Tuil (0201), inventarisnr. 1117, d.d. mei-juni 1774).

Buitenplaats, met parkaanleg (rs1p)

Op vele plaatsen in de gemeente West Betuwe vinden we oude kasteelterreinen, maar slechts om enkele zijn parken en tuinen aangelegd die substantieel gebied buiten het eigenlijke erf innamen. Het gaat aan de Waalzijde om de tuinen en parken van de kastelen Waardenburg, Neerijnen en Ophemert, aan de Lingezijde om Kraaijenstein, Mariënwaerdt, Huis Acquoy, Huis Asperen en Merckenburg.

Karakteristiek zijn lanen, oude bossen en uiteraard de kastelen zelf, omgeven door hun grachten. In de kasteelparken en -landschappen is sprake van een lange geschiedenis van tuin- en parkontwerp en –beheer, waarbij niet alleen cultuurhistorische, maar ook tuinhistorische en floristische waarden aanwezig zijn. Zo is in Neerijnen en Ophemert de formele aanleg met lanenstelsel van vóór de 19e eeuw nog aanwezig, terwijl Waardenburg door wijzigingen in de 19e en 20e eeuw veel meer een landschappelijk karakter ademt. Omstreeks 1980 is dit naar aanleiding van plannen van tuinarchitect Springer uit de periode rond 1925 verder ‘vervolmaakt’.[10] Neerijnen heeft deze ontwikkeling ook wel gekend, maar daar is de formele structuur als groter kader blijven bestaan. In 2010 is een herstelplan voor Waardenburg en Neerijnen opgesteld en vervolgens uitgevoerd. Daarbij is gewerkt ‘in de geest van Springer’.

[10] SB4 2010

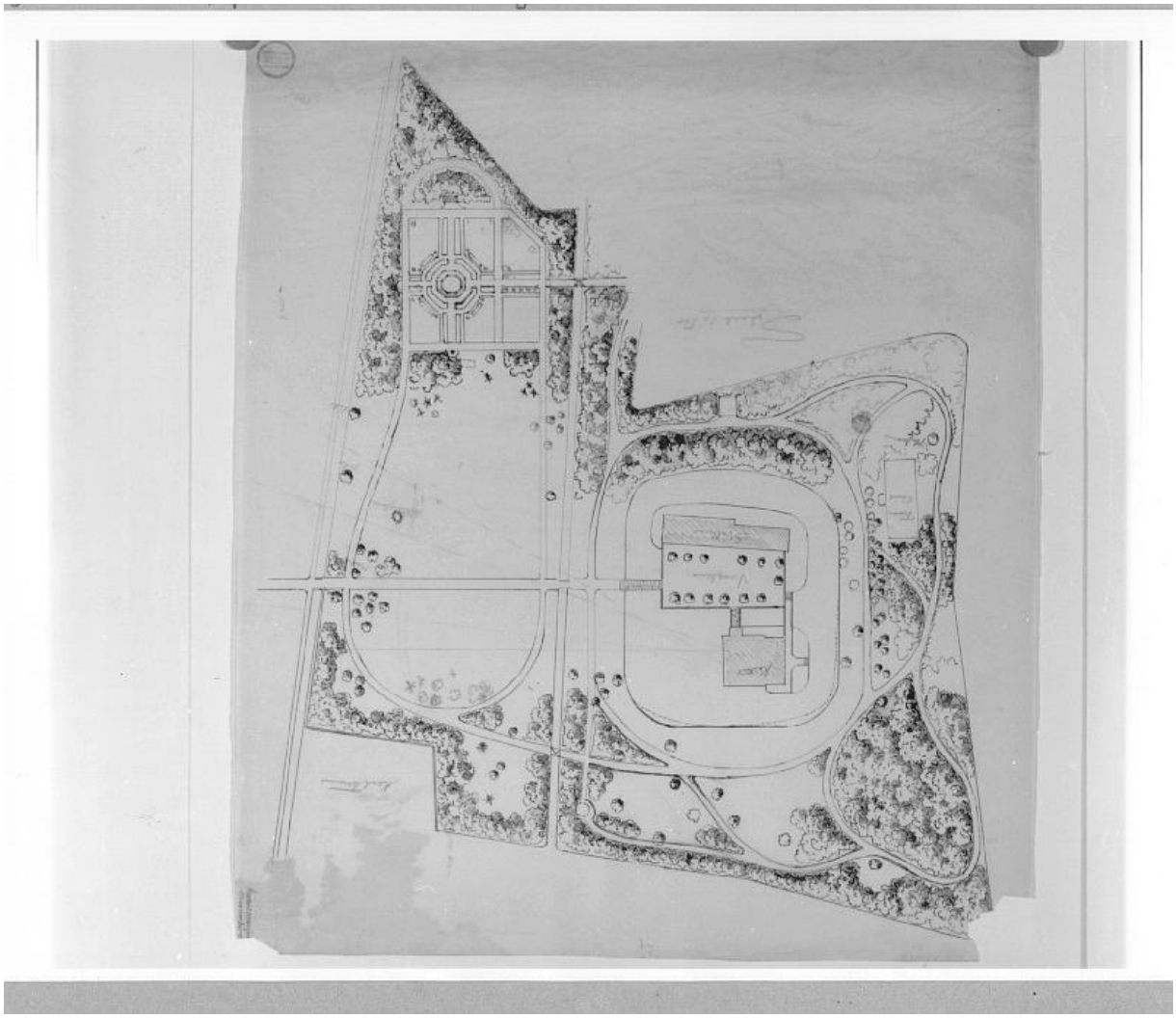
Figuur 16. Kenmerkend voor de landgoederen Waardenburg en Neerijnen zijn de zichtassen. We zien hier, met de voetgangers er precies in, de zichtas van Huis Neerijnen richting Waardenburg (foto: RAAP, 14 november 2019).

Ophemert kende in de late 18e eeuw een geometrische aanleg, met boomgaarden bij het huis in een diagonaal-gewijze verdeling en moestuinen waarin een verdeling door een assenkruis aanwezig was. Daarnaast was er een langwerpige vijsvijver. Ook was er een geschulpt bassin met daaromheen gesnoeide Taxusbomen, met ernaast een in vieren gedeelde boomgaard. Die structuur is niet meer aanwezig; in de vroege 20e eeuw is een nieuwe geometrische aanleg tot stand gekomen.[11] De grotere structuur in het landschap, het orthogonale lanenpatroon, is wel blijven bestaan.

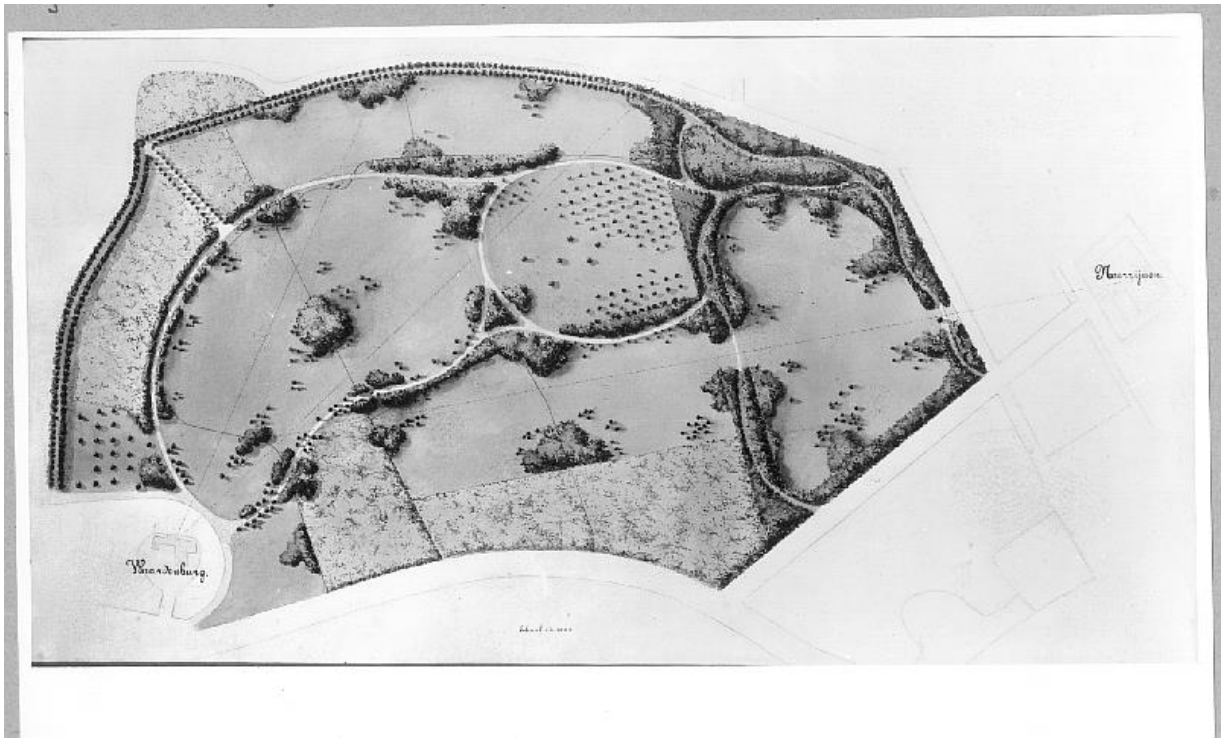
[11] Oldenburger e.a. 1996: 141

Figuur 17. Aan de watergangen is het orthogonale patroon van Ophemert ook nog te herkennen (foto: RAAP, 14 november 2019).

Figuur 18. Ontwerp van park met bloementuin, door L.A. Springer, 1923 (bron: WageningenUR, Database TUiN).

Figuur 19. Ontwerp van het parkgebied tussen Neerijnen en Waardenburg, door L.A. Springer, omstreeks 1922 (bron: Wageningen UR, Database TUiN).

Voor meer detailinformatie over de genese van tuinen en parken verwijzen we nadrukkelijk naar het rapport over Waardenburg en Neerijnen; we kunnen daarop in dit kader van de gemeentelijke kaart niet op eenzelfde detailniveau ingaan. De cultuurhistorische waardenkaart bevat een neerslag van elementen en structuren, die in een analytische studie zoals die van SB4 veel meer uiteengerafeld kan worden. We hebben dan ook niet alles uit de studie van SB4 in de gemeentelijke kaart kunnen overnemen.

Aan de Lingezijde is de variatie in gaafheid groter. Zo is van de oorspronkelijke buitenplaats Kraaijenstein bij Geldermalsen door bebouwing van het terrein niet veel meer over. Mariënwaerdt daarentegen is als particulier landgoed gaaf bewaard gebleven. De andere terreinen bevinden zich ergens op de schaal van die twee uitersten: van Huis Acquoy is niet meer over dan een erf rond het huis, terwijl in Asperen de tuin volledig nieuw is ingericht. Merckenburg is klein, maar kent zijn oude structuur nog wel.

Daarbij moeten we verder steeds in het oog houden, dat de kastelen met hun tuinen en parken niet op zichzelf staan, maar dat ook buiten de hier aangegeven terreinen waarden voorkomen die bij de buitenplaatsen horen of hoorden. Dat heeft zijn invloed op het historisch beheer. Zo heeft de relatieve intactheid van de Rijswaard bij Waardenburg en Neerijnen een directe relatie met de wijze waarop de achtereenvolgende eigenaren van de buitenplaatsen hun totale bezit, inclusief de uiterwaarden, beheerd hebben. Daarbij hebben de kernen van deze landgoederen, de feitelijke buitenplaats met zijn ontworpen groen, veelal een uitstraling op het omliggende cultuurlandschap. Iets dergelijks vinden we bij het cultuurlandschap rond Mariënwaerdt en rond Merckenburg. Bij Mariënwaerdt is de landgoedinrichting zelfs doorgetrokken op een nieuwe parkeerplaats bij de oude boerderij Stapelakker, waar nu feitelijk sprake is van een nieuw parkelement.

Figuur 20. Het park bij het Huis Asperen (foto: RAAP, 23 september 2020).

Kasteelterrein (rs1q)

Naast de kasteelterreinen die uitgroeiden tot volwaardige buitenplaatsen hebben we ook kasteelterreinen die door hun specifieke situatie, vaak een situatie van verval in het verleden, uitsluitend beperkt bleven tot de omgrachting, al dan niet met resten van de bebouwing. Kenmerkend is dat de intensivering van het agrarisch gebruik soms letterlijk tot aan de kasteelgrachten doorliep.

Bij Opijnen vinden we een voorbeeld van een dergelijk relatief geïsoleerd kasteelterrein. In veel andere gevallen is een kasteelterrein een afzonderlijke entiteit binnen een groter kasteelpark. We hebben in dergelijke gevallen de vroeg-19e-eeuwse begrenzing genomen, omdat op dat moment de oude grachten etc. nog niet volledig waren geïntegreerd in de omliggende parkaanleg. De grenzen van het landschapstype ‘kasteelterrein’ lijken daarom soms willekeurig door huidige tuinen en parken te lopen. In de huidige situatie hebben die grenzen dus niet altijd meer een logische betekenis. In totaal hebben we 16 kasteelterreinen in de voormalige gemeente Neerijnen geteld, waarvan er 13 in ‘Kastelen in Gelderland’ worden beschreven.[12] Daarin ontbreken terreinen in Haaften, Tuil (Den Est) en Varik (Boschstein), waarvan het vermoeden bestaat dat het eerder gaat om buitenplaatsen in plaats van middeleeuwse kastelen, en daarnaast een discrepantie tussen kasteel Bleijenburg in Tuil (niet in het overzichtswerk) en een niet-gelokaliseerd Lievenstein, dat wél in het boek staat, maar niet op de kaart.

[12] Jas e.a. 2013

Figuur 21. Op het terrein van Huis Opijnen ligt nu een begraafplaats (foto: RAAP, 14 november 2019).

Stroomafwaarts langs de Waal vinden we nog de kasteelterreinen Engelenburg, De Poort en Wadestein in Herwijnen, alsmede kasteel Vuren. Met name van de Engelenburg en De Poort zijn nog bovengrondse resten in de vorm van grachten aan te treffen. In alle gevallen is er echter nog een terrein als kasteelterrein voorstelbaar.

Bij de vele kleine kasteelterreinen langs de Linge is in de meeste gevallen boven het maaiveld niets meer te zien. Markant is nog het reliëf van het kasteel bij Rhenoy. Van andere kasteelterreinen, zoals bij Beesd en Enspijk, is daarentegen helemaal niets meer te herkennen. Bij Deil zijn alle variaties te zien: een van twee kasteelterreinen met intacte grachten tot een terrein met geen aanwijzingen tot een deels bebouwd kasteelterrein in de kern. Van twee kastelen bij Tricht liggen ook de grachten nog open. Bij De Cloot, nu Vogelensteyn, in de buurt van Spijk is zelfs een structuur uitgegraven waarvan het de vraag is of dit het oorspronkelijk grachtverloop is. West Betuwe beschikt over een bonte verzameling aan kasteelterreinen, met nog enkele intacte kastelen en vooral veel terreinen met nog herkenbare grachten.

Figuur 22. Het terrein van kasteel Wadestein, waar het omgrachte terrein zelf nog als een verhoogd plateau in het weiland zichtbaar is (foto: RAAP, 23 september 2020).

Restgeul (rs1r)

Op het moment van bedijking werden enkele meanderbochten van de Waal afgesneden en binnengedijkt. In sommige gevallen verlandde de loop volledig, waardoor we er weinig tot niets meer van herkennen. Dat is bijvoorbeeld het geval in Ophemert, tussen Molenstraat en dijk. In Waardenburg herkennen we er al wat meer van; daar is de Waal van vóór de bedijking nog duidelijk herkenbaar in de structuur van het dorp, met de gebogen structuren van de Kerkstraat – Pompstraat – Gasthuisstraat en de Dorpsstraat – Steenweg. Van open water is daar geen sprake meer, maar de ligging van de kasteelterreinen in Waardenburg is natuurlijk niet toevallig, op de plek van een vroegere Waalbocht. In Tuil is de situatie heel anders. Daar is de middeleeuwse Waalbocht nog als natte laagte herkenbaar, met grienden beplant. De waterplas in het zuiden, tegen de Graaf Reinaldweg, is vermoedelijk van (deels) natuurlijke oorsprong, en hetzelfde geldt voor de plas tegen de Buitenweg. De plas die wat verder naar de Bouwing toe licht, is gegraven.

Figuur 23. De herkenbare natte laagte langs de Buitenweg (foto: RAAP, 14 november 2019).

3.3.2 Kommen

Overgang van kom naar oeverwal, onregelmatige structuur (rs2a)

Echte komgebieden komen in de gemeente West Betuwe vooral ten westen van de lijn Geldermalsen-Waardenburg voor.

De grens tussen het gebied met echte komgronden en het gebied waar van aaneengesloten komgronden geen sprake is, ligt bij de Steenweg-Noord. Daarnaast ligt er een komgebiedje bij Est. Verder zijn er in het oostelijk deel van het onderzoeksgebied vooral deelgebieden die we kunnen karakteriseren als de overgang van kommen naar oeverwallen, met een sterke afwisseling op korte afstand. Het merendeel heeft een onregelmatige structuur.

Gebieden die we als zodanig kunnen kenschetsen bevinden zich ten noordoosten van Neerijnen, verder noordelijk ten westen van Est, een groot gebied ten noorden van Heesselt, Varik en Ophemert en een kleiner gebied bij Tuil. Het historisch grondgebruik laat ook heel fraai deze overgangspositie zien: er was overwegend sprake van grasland, in afwisseling met akkerland. Tegen de zuidelijke rand kwam nog wel lintbebouwing voor, zoals bij Neerijnen. Kavels werden van elkaar gescheiden door sloten, maar plaatselijk ook wel door randbeplanting. Hoe verder we van de oeverwallen vandaan gaan, hoe meer de ‘natte karakteristieken’ in de historische situatie gingen overheersen: geen bewoning, sloten als kavelscheiding en gebruik van de kavels als grasland. Wat verder richting de échte kommen zien

we nog wat anders verschijnen, namelijk opgaand bos. Waarschijnlijk waren dit aangeplante elzen- of wilgenbroekbosjes, waaruit periodiek hout werd geoogst (grienden).

Figuur 24. Fruitteelt in dit landschapstype aan de Zijvelingsestraat (foto: RAAP, 14 november 2019).

Evenals de andere binnendijkse landschapstypen is het karakteristieke grondgebruik veel minder aan deze specifieke gebieden verbonden, onder meer door een verbeterde waterhuishouding. In het grote overgangsgebied ten noorden van Heesselt domineert het grasland weliswaar nog, maar hebben ook de akkerbouw en de fruitteelt een plek in het gebied gevonden. Bovendien zijn er nieuwe bedrijven in het gebied gesticht. Hiervoor werden bestaande wegen verbeterd en nieuwe aangelegd. De ruilverkaveling Avezaath-Ophemert heeft hierin een rol gespeeld. Daardoor is het verschil met de oeverwallen minder duidelijk geworden, alhoewel de maat en schaal en de dichtheid aan fruitboomgaarden nog wel sterk verschillend ten opzichte van de oeverwallen dichter bij de rivier.

De verkaveling is overal in de overgangsgebieden opgeschaald, maar de hoofdstructuur is nog goed herkenbaar. Kavelrandbeplanting is nauwelijks meer aanwezig; sloten domineren. Waar bebouwing aanwezig was, zoals bij Neerijnen, is deze aanwezig gebleven.

Overgang van kom naar oeverwal, strokenverkaveling (rs2b)

Ten westen van de genoemde lijn Geldermalsen-Waardenburg vinden we ook wel overgangslandschappen, maar dan eerder op de gradiënt van oeverwal naar kom. Het belangrijkste verschil is dat deze overgangen veel regelmatiger van karakter waren. Hier kwamen dan ook vooral strokenverkavelingen en enkele blokverkavelingen voor, die in de loop der tijd flink zijn opgeschaald

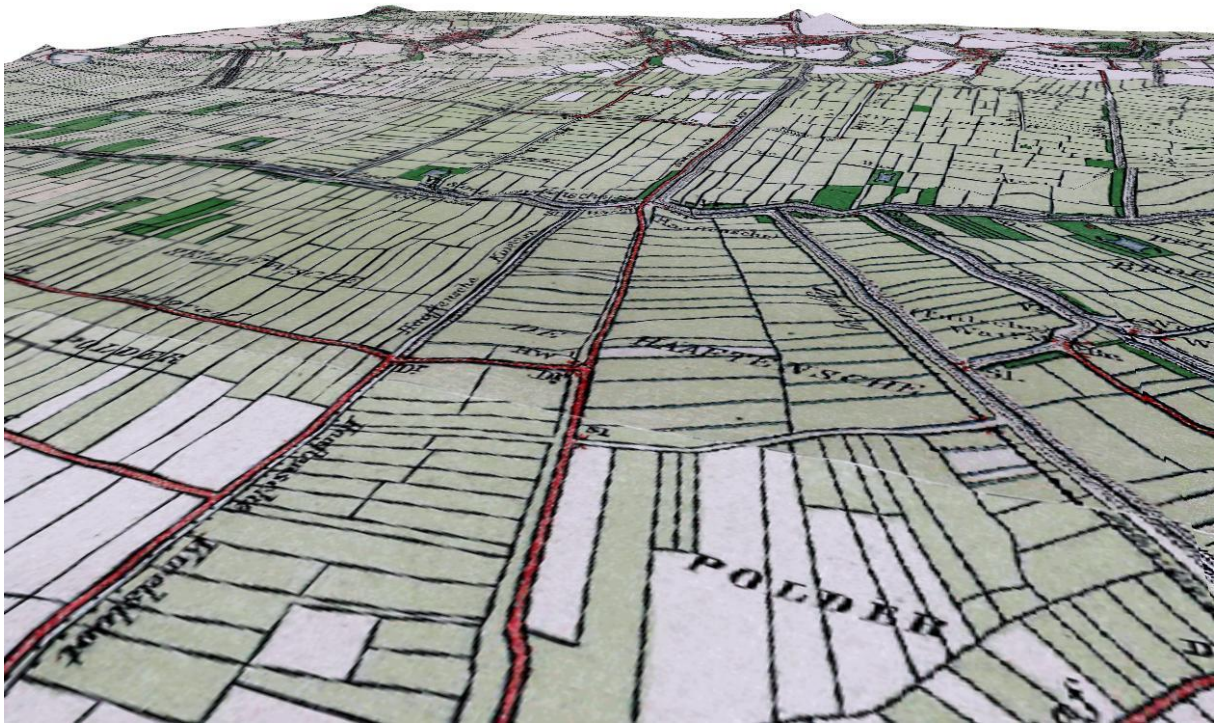
ten behoeve van landbouwkundig gebruik. Bebouwing kwam er vanouds niet voor, maar tijdens de ruilverkavelingen zijn er wel bedrijven hierheen verplaatst. Het aantal was echter veel geringer dan in de daadwerkelijke komgebieden. De belangrijkste landschappelijke verandering is de wijziging van het grondgebruik. Dat het een overgangssituatie was, zien we op historische kaarten goed aan het plaatselijk voorkomen van bouwland. Dat bouwland is nu grotendeels verdwenen. Grasland heeft deze plek ingenomen, plaatselijk met wat fruitteelt.

Figuur 25. Zicht over de overgang tussen oeverwal en kom (voorgrond) en oeverwal (achtergrond) op de kerk van Asperen, vanaf de Nieuwe Zuiderlingedijk (foto: RAAP, 23 september 2020).

Regelmatig verkavelde rivierkom (rs2c)

Zoals hiervoor al geschetst hebben we ten westen van de lijn Geldermalsen-Waardenburg en nabij Est te maken met grote aaneengesloten gebieden waar zwaardere komklei aanwezig is, hier en daar wel onderbroken door kleinere fossiele stroomgordels. De verkaveling ervan vond in de late middeleeuwen plaats, toen door een gecentraliseerde ontwatering het gebied wat bruikbaarder voor agrarisch gebruik werd. De structuur is heel regelmatig: binnen elke polder is sprake van een strokenverkaveling, bij de smalle polders oost-west tussen de afvoerende watergangen, bij de grotere polders als die van Waardenburg soms ook (min of meer) noord-zuid. De percelen werden vanwege de natte omstandigheden van elkaar gescheiden door sloten, terwijl her en der grienden stonden waar hout geoogst kon worden. Opvallend in met name de dorpspolder Waardenburg en ten zuiden van Heukelum is ook een aantal eendenkooien, die werden ingericht om eenden te lokken en zo te kunnen vangen. Ook ten noorden van Beesd vinden we ze.

Figuur 26. Een vogelvluchtperspectief over het komgebied bij Haaften, kijkend naar het noorden in de richting van Gellicum en Rumpt op de achtergrond, omstreeks 1900. Daar herkennen we de iets hoger liggende oeverwallen, in gebruik als akker. De afbeelding is een combinatie van het bonneblaadje en het huidige hoogtebestand (AHN3).

Figuur 27. Eenzelfde beeld, maar dan langs de hoger liggende Diefdijk (links), kijkend richting het noordoosten.

Figuur 28. Ruilverkavelingsboerderij in het komgebied bij Herwijnen (foto: RAAP, 23 september 2020).

Opvallend is, dat sommige delen van de kommen dichter bebost waren dan anderen. Waarschijnlijk heeft men de natste delen voor de houtteelt via grienden gebruikt, omdat deze als grasland niet geschikt waren. Het gaat dan om het Lage Veld van Beesd en Rhenoy, het Broek boven Waardenburg en verschillende komgronden aan weerszijden van de huidige A15/Betuweroute.

Bebouwing was zo goed als afwezig; alleen windwatermolens stonden er aan de Waalzijde, om het teveel aan water naar de boezemwateren en zo naar de rivieren te kunnen wegmalen. De reden dat hier molens stonden was ogenschijnlijk dat de Waal hoger lag dan de polders, zoals ook voor de polders verder stroomafwaarts gold.[13]

[13] Bijl 1997: 51

Figuur 29. De open komgebieden, vanouds alleen met windwatermolens (in de spiegel), zijn tegenwoordig ook in intensiever agrarisch gebruik (foto: RAAP, 14 november 2019).

Het landschap van de rivierkommen veranderde door de eeuwen weinig. Waterstaatkundig werden de belangrijkste veranderingen in de late middeleeuwen doorgevoerd, en sindsdien wijzigde er op structuurniveau weinig. In het midden van de 20e eeuw werd dit gebied dan ook wel als één van de meest achtergebleven gebieden van Nederland beschouwd (zie § 4.2.5). De ruilverkaveling Tielerwaard-West bracht vooral in dit landschapstype grote veranderingen teweeg. De waterafvoer werd verbeterd, de grienden ten zuiden van de Linge werden goeddeels gerooid (op een klein komgrondenreservaat na) en door de kom werd een nieuwe wegenstructuur met daaraan gelegen boerderijen gebouwd. Tegelijk werden de bedrijven ‘ontmengd’, met een grote invloed op het landschap. De weidebedrijven vertrokken naar de kom, waardoor de fruitteelt en tuinbouw zich op de oeverwallen konden uitbreiden. De akkerbouw verdween daarbij goeddeels.

Deze ontwikkeling tekent de huidige komlandschappen. De uitgestrektheid / weidsheid, het grasland en de natte toestand zijn nog steeds belangrijke kenmerken van het gebied. Nieuw daarin zijn de erven met bijbehorende stallen, waarbij de vergelijkbare architectuur van de woonhuizen opvalt en bijdraagt aan de sfeer van het gebied. Ook ‘nieuw’ in het gebied is de wegbeplanting, die – alhoewel spaarzaam – is toegevoegd langs de evenzo nieuwe wegen als de Meikamp. Dat alles heeft het gebied ingrijpend veranderd, alhoewel de wijdsheid nog steeds te beleven is.

Figuur 30. De rivierkom van Hellouw vóór de ruilverkaveling, omstreeks 1900 (bron: Chromotopografische Kaart des Rijks, ca 1900).

Boezem (rs2h)

Bij Spijk ligt tussen kaden de uitwatering naar de Broekse Sluis toe. Dat de kade ooit is doorgebroken bewijst nog een grote kolk daar. De zone is een nog altijd gave en duidelijke scheiding tussen de dorpspolders van Spijk en Heukelum. Ook tussen de dorpspolders Herwijnen en Vuren ligt een boezem, direct naast een zijdwende (Zeiving).

Figuur 31. De Broekse Sluis aan de uitmonding van de boezem (foto: RAAP, 23 september 2020).

Dijkonderhoudszone (binnendijks) (rs2o)

Bij de Diefdijk als dwarsdijk doet zich de merkwaardige situatie voor dat beide zijden feitelijk ‘binnendijks’ zijn. Daarom hebben we een afzonderlijke categorie voor de binnendijkse onderhoudszones gemaakt. Hier werd de specie gehaald voor het opwerpen en onderhouden van de dijk. We herkennen deze percelen nog perfect aan de verkaveling over vrijwel de hele lengte van de Diefdijk. De smalle zone bestaat zoals vanouds uit een combinatie van kleine erven, opgaand groen en percelen grasland.

Figuur 32. Kleinschalige erven in de dijkonderhoudszone van de Diefdijk (foto: RAAP, 23 september 2020).

Zijdwende (rs2z)

Soms waren zijdwenden niet breder dan een smalle strook grond, in andere gevallen ging het om een bredere, afwijkend verkavelde strook die twee dorpspolders c.q. systematische ontginningen van elkaar scheidde. We vinden ze in de gemeente West Betuwe onder de naam Zeiving terug. Er lag een duidelijke tussen Heukelum en Asperen en één tussen Dalem en Vuren. In de aangepaste verkaveling zijn deze zijdwendes nog steeds herkenbaar, en ook straatnamen als Zeiving verwijzen ernaar. De westelijke van de twee is als oostelijke begrenzing van het Lingebos gekozen, waardoor hij landschappelijk en op kaarten duidelijk opvalt.

3.3.3 Nederzettingen

Gestrekt esdorp (rs3a)

Het meest voorkomende dorpstype in ons onderzoeksgebied is dat van het gestrekte esdorp. De gangbare theorie daarover is dat deze langgerekte dorpen, soms in een gebogen vorm waarbij het onderliggende reliëf werd gevolgd, in de Karolingische tijd hun basis vinden. Waardenburg, Neerijnen, Opijnen en Ophemert worden in elk geval onder deze groep gerangschikt [14], en Haaften en Tuil zijn

[14] Den Uyl 1958; Henderikx 1987; Van Bavel 1999

vermoedelijk vergelijkbaar. Langs of nabij de Linge zijn ook Meteren, Geldermalsen, Tricht, Deil, Enspijk, Beesd, Rumpt, Rhenoy en Gellicum gestrekte esdorpen.

Figuur 33. Zicht op één van de straten van het oude dorp Tuil (foto: RAAP, 14 november 2019).

Kenmerkend voor deze dorpen zijn doorgaans een hoofdstraat onder een hoek op de dijk, soms vergezeld van een achterstraat. Vooral bij Waardenburg is dat laatste fraai zichtbaar. De bebouwing lag als een lint langs deze wegen. Alle dorpen kennen bovendien in aanleg een middeleeuwse kerk, die soms door waterstaatkundige oorzaken later geheel of gedeeltelijk afgebroken is. Belangrijk voor de oude dorpskernen is ook de 'lucht' tussen of achter de erven. Bij elk huis in een dorp hoorde vroeger een moestuin, en soms ook een boomgaard of een weitje. Dat leverde voor elk dorp op zijn eigen manier een kern met een relatief open structuur op. In Varik is dit tussen de twee straten van het oude dorp nog duidelijk herkenbaar, en ook de kernen van Tuil, Heesselt en Neerijnen zijn door hun beperkte uitbreiding nog overal met het buitengebied verbonden. Datzelfde geldt voor Haaften, waar de uitbreiding door de ligging van de dijk alleen in noordelijke richting plaatsvond. De situatie in Opijnen en deels ook Waardenburg is door de dorpsuitbreiding en aanleg van grote infrastructuur al veel minder herkenbaar. Ophemert bekleedt hierin meer een tussenpositie. Ook bij de meeste Lingedorpen is de structuur met een voor- en achterstraat nog heel duidelijk herkenbaar, zelfs bij het sterk uitgebreide Geldermalsen. Dat dorp ligt echter eerder parallel aan dan haaks op de dijk.

Geconcentreerde nederzetting (rs3b)

Bijzonder aan Varik is dat er naast een dorpskern en bebouwing op de oeverwal ook een geconcentreerde tweede kern voorkomt, namelijk de uitbreiding van het dorp aan de zuidwestzijde. Al op de verpondingskaart uit 1809 herkennen we hier kleinschalige bebouwing langs een weg haaks op de dijk (de huidige Grotestraat) en een bebouwingsrij zuidwestelijk daarvan (de huidige Korte Stukken) (figuur 4.6). In deze nederzetting verrees ook de rooms-katholieke kerk, waarvan de opvolger uit 1879 er nu nog staat en met zijn pastorie als rijksmonument beschermd is. Naar de geschiedenis van dit 'tweede dorp Varik' met zijn wel haast planmatige karakter hebben we geen verder onderzoek gedaan, maar het loont de moeite hier nader naar te kijken. Overigens kwam, net als bij het dorp en in de aangrenzende oeverwalontginning, ook hier bebouwing langs de dijk voor. Daarvan is een deel nog overgebleven. De nederzetting waarover we het hier hebben is door een latere inbreiding inmiddels fysiek met het oude dorp verbonden.

Figuur 34. Een deel van het katholieke ensemble van Varik (foto: RAAP, 14 november 2019).

Brinkdorp (rs3c)

Sterk afwijkend van de andere dorpen is Est, dat niet langs een actieve, maar fossiele rivierloop ontstond. Het dorp ontstond rond een pleinvormige ruimte met uitwaaierende wegen, dat we als een brink betiteld hebben. Aan deze brink, Dorpsplein geheten, stond en staat de kerk. Het patroon is nog duidelijk herkenbaar.

Ook Buurmalsen en Deil hebben we, met hun kruisende wegenpatroon, tot de brinkdorpen gerekend. Vaak gaat het daarbij om locaties waar de oeverwal ogenschijnlijk zo breed was, dat er ruimte was om een ‘spinnenweb aan wegen’ te laten ontstaan. Ook bij beide Lingedorpen is de historische structuur nog goed herkenbaar gebleven.

Dijkdorp (rs3d)

Vooral op locaties met heel smalle of geen echte oeverwallen groeiden dorpen vooral als lint langs de dijk uit. Het gaat daarbij om Vuren, Herwijnen en Spijk. Uitzondering op die regel is Acquoy, waar wél ruimte voor een andere ontwikkeling was geweest, maar waar het dorp toch als een lintnederzetting langs de dijk is uitgegroeid. De meeste historische dijkdorpen zijn nog goed herkenbaar. In het geval van dorpsuitbreiding heeft die meestal buiten het lint plaatsgevonden, zoals in Herwijnen en Vuren heel goed te zien is. Daar zijn nieuwe kernen gebouwd, op afstand van het oude dorp. Acquoy is klein gebleven met slechts een kleine uitbreiding aan het lint. Hetzelfde geldt voor Spijk.

Figuur 35. Het dijkdorp Acquoij (foto: RAAP, 23 september 2020).

Stedelijke nederzetting (rs3e)

Juist in het westelijke deel, in het grensgebied van Zuid-Holland en Gelderland, zijn twee stadjes ontstaan. Asperen kreeg rond 1314 stadsrechten van Otto van Heukelum, heer van Asperen. Willem III, graaf van Holland, trad als diens beschermer op. Aan het stratenplan zien we, dat Asperen een volledig nieuw ontworpen stad was, in Gelderland bijvoorbeeld vergelijkbaar met Elburg. Het stadje moet de

trots van de al langer bestaande heerlijkheid Asperen geweest zijn. In het westen van de stad stond het kasteel van Asperen.

Heukelum kent een heel andere voorgeschiedenis. Al voordat het vóór 1393 van, Otto, heer van Heukelum.[15] stadsrechten kreeg, bestond het al als kern. Daarop wijst het stratenpatroon: Heukelum is in feite een stadje dat vanuit een dorpssituatie is doorgegroeid. De heer van Heukelum beloofde in 1414 bijstand aan de graaf van Holland. Ook in dit geval ging het dus om een stadje dat de kern van een heerlijkheid vormde.

In beide gevallen is de historische stedelijke structuur zeer goed bewaard gebleven, inclusief een aanzienlijk deel van de omgrachting.

Figuur 36. Aaneensluitende lintbebouwing in de binnenstad van Heukelum (foto: RAAP, 23 september 2020).

3.3.4 Secundaire functies

Infrastructuur (rs4a)

Door zijn centrale ligging in Nederland is de gemeente West Betuwe rijk aan doorgaande infrastructuur. Tot in de 19e eeuw was dat niet zo. De rivieren waren grote belemmeringen voor internationaal vervoer, en veel routes vanuit het westen liepen eerder naar het oosten dan naar het zuiden.

[15] Cox 2005

Met de aanleg van de spoorlijnen vanaf het midden van de 19e eeuw werd dat anders, gevolgd door de (voorgangers van de) autosnelwegen in de vroege 20e eeuw. Bij het eerste gaat het om de spoorlijn Utrecht-Boxtel (1868-1869), om de Betuwelijn vanuit Elst via Geldermalsen naar Dordrecht (1882-1883) en om de Betuweroute langs de A15 (2007). Hun verschijningsvorm is vanwege de functie heel verschillend, van een smalle Betuwelijn tot een volledig uitgebouwde Betuweroute.

Figuur 37. De Betuweroute en A15 doorsnijden de gemeente als een gebundeld lint (foto: RAAP, 23 september 2020).

De autosnelwegen A2 en A15 hebben een zeer verschillende geschiedenis. De Bommelsebrug bij Zaltbommel werd in 1933 aangelegd, het aansluitende stuk rijksweg 2 waarschijnlijk kort na de Tweede Wereldoorlog. De A15 werd pas enkele decennia later aangelegd. Waar de A2 het landschap als een gradiënt doorsnijdt, inclusief een tracé door de dorpen Beesd en Waardenburg, gaan de A15 en de Betuweroute merendeels door komgebied met een betrekkelijk geringe impact op de vanouds bewoonde landschappen. Belangrijke neveneffecten van de aanleg van deze grote infrastructuur, naast de al genoemde doorsnijdingen en ophogingen, zijn de aanleg van zandwinplassen voor de winning van noodzakelijk zand en de focus van de stedenbouwkundige ontwikkeling erop. We herkennen dit bij het bedrijventerreinen bij de Zeiving (Vuren/Herwijnen) en bij Waardenburg, maar ook bij de zandwinplassen in de kom bij Herwijnen en Enspijk (hergebruikt als recreatiegebied). Geldermalsen kon door deze ontwikkelingen bovendien uitgroeien tot het formaat dat het nu heeft. Zo kreeg die grootschalige infrastructuur een heel eigen dynamiek.

Figuur 38. De nieuwe autobrug, de oude autobrug en de spoorbrug naast elkaar, 2008. Links in beeld herkennen we het westelijke deel van de Waardenburgse kil (foto: Reformatorisch Dagblad, 17 november 2008).

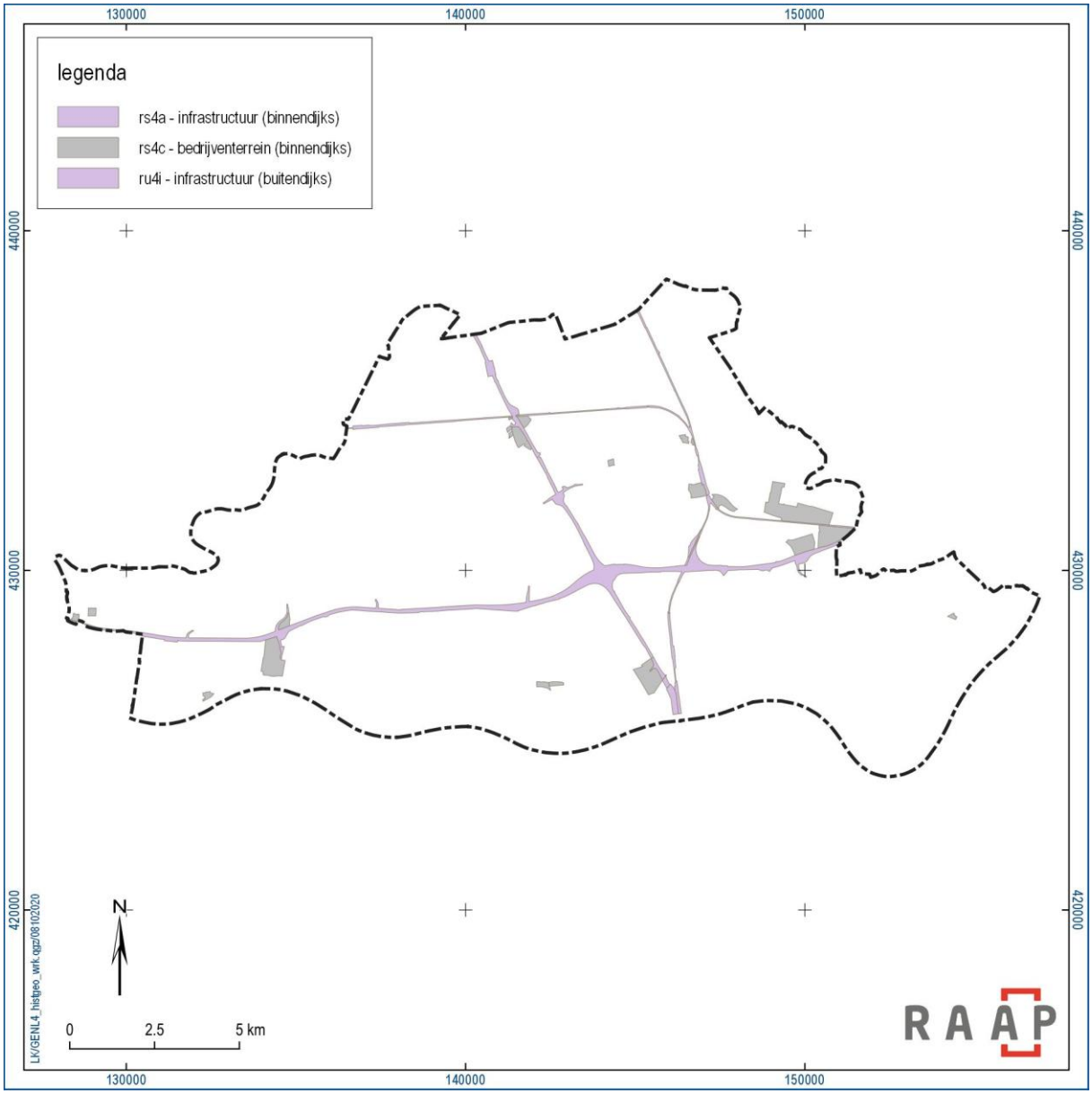
Jonge bebouwingsschil (rs4b)

Omdat de landschapstypering vooral zinvol is voor het buitengebied, hebben we de uitbreiding van de bebouwing in de kernen afzonderlijk aangegeven. Bij vrijwel elke kern zijn deze uitbreidingen aanwezig, bij Geldermalsen en Meteren wel het meest.

Het betreft zowel voor- als naoorlogse bebouwing, die niet nader beoordeeld is binnen het landschappelijke deelaspect. In de toekomst is het wel mogelijk nadere aandacht te besteden aan het prestedelijk landschap, d.w.z. het nagaan in hoeverre het oorspronkelijke landschap nog doorschijnt in de stedenbouwkundige ontwikkeling. Het karteren van dat prestedelijk landschap heeft voor dit onderzoek niet plaatsgevonden.

Bedrijventerrein (binnendijks) (rs4c)

Bij de infrastructuur hiervoor spraken we al over de bedrijventerrein en hun aansluiting op de grote infrastructuur. Slechts een enkel kleiner bedrijventerrein, vaak ontstaan uit lokale industrie, past niet bij die ontwikkeling. We hebben er vanuit een landschappelijk perspectief niet nader naar gekeken.

Figuur 39. Een duidelijk verband tussen de ligging van grote infrastructuur (weg, spoor) en de situering van de binnendijkse bedrijventerreinen. Selectie uit de landschappenkaart.

Dijkzone (rs4d)

Onder ‘dijkzone’ verstaan we niet de normale bandijken, die we niet als afzonderlijk landschapstype hebben onderscheiden. Het gaat hier in de eerste plaats om de Nieuwe Zuiderlingedijk, die als brede structuur door het landschap loopt en een landschap op zichzelf vormt. De dijk werd als waterkering tussen Holland en Gelderland in 1809 aangelegd, maar bleek al snel erg zwak. Later kreeg de dijk nog een functie in de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Aan weerszijden van de dijk werd klei gewonnen, wat leidde tot de beboste en natte zone die daar nog altijd te vinden is. De dijkzone is een gave structuur die twee gebieden duidelijk van elkaar scheidt.

Figuur 40. De Nieuwe Zuiderlingedijk wordt aan beide zijden door bos omsloten (foto: RAAP, 23 september 2020).

Fort (rs4f)

De Nieuwe Hollandse Waterlinie, die van de Zuiderzee tot aan Loevestein loopt, loopt ook dwars door de gemeente West Betuwe. De linie diende ter verdediging van West-Nederland tussen de vroege 19e en het midden van de 20e eeuw. De belangrijkste verdedigingsmethode was de inundatie, waarbij sluizen en andere kunstwerken zorgden voor een zo goed mogelijke uitvoering. Waar problemen ten opzichte van een goede inundatievlakte voorzien waren, werden extra verdedigingspunten in de vorm van forten aangelegd. In de gemeente West Betuwe bevinden zich forten aan de Waal (Fort Vuren), nabij de Linge (Fort aan de Nieuwesteeg en Fort Asperen), bij de Nieuwe Zuiderlingedijk en aan de kruising van spoorweg en Diefdijk. De forten zijn goed bewaard gebleven, een deel ervan is herbestemd. Daarbij moeten we het Fort aan de Nieuwesteeg in het bijzonder noemen, dat onder de naam Geofort een museum over landmeetkunde geworden is.

Figuur 41. Entree van Fort Vuren (foto: RAAP, 23 september 2020).

Sport- of recreatieterrein (rs4g)

Na de Tweede Wereldoorlog nam in rap tempo de vrije tijd voor veel mensen toe. Dat leidde ertoe, dat in een groot aantal dorpen sportterreinen met een meer permanent karakter van de grond kwamen. Een balletje trappen in de wei van de lokale boer was daarmee voorbij. De meeste opgenomen sport- of recreatieterreinen gaan op dat type terug. Daarnaast zijn er recreatieterreinen, bijvoorbeeld rond een natuurbad in een zandwinningsplas. Het grootste recreatieterrein van de gemeente, dat zelfs nog uitgebreid gaat worden, is de golfbaan The Dutch in Spijk. Het terrein beslaat vrijwel de volledige diepte van het komgebied op deze plek. Het ligt weliswaar vrij geïsoleerd in de gemeente, maar feitelijk net buiten de stad Gorinchem. Deze golfbaan dient daarmee eerder in de context van die stad gezien te worden. Enigszins vergelijkbaar is het aangrenzende Lingebos, dat echter al veel ouder is. Het werd als recreatieterrein in het kader van de Ruilverkaveling Tielerwaard-West aangelegd, en bevat naast een strandbad ook een bosgebied. Ook dit recreatiegebied ligt ‘voor de poorten van Gorinchem’. De cultuurhistorische waarde van het Lingebos is lastig te bepalen, en moet eerder vanuit een tuin- of parkhistorisch perspectief bepaald worden.

Nieuw landgoed (rs4l)

Direct aansluitend aan voorgaande recreatieterrein is het nieuwe landgoed met appartementengebouw nabij Spijk. Het is een wezensvreemd element in het vanouds open en onbebouwde komgebied, en daarom vanuit een cultuurlandschappelijk perspectief niet nader beoordeeld.

Zandwinplas (rs4z)

De laatste te bespreken categorie zijn de binnendijkse zandwinplassen. Eén daarvan ligt direct langs de A15 en zal in die context zijn aangelegd, een tweede nabij Asperen aan de Nieuwe Zuiderlingedijk. Deze plas is vermoedelijk pas in de jaren 90 van de vorige eeuw aangelegd. De zandwinplas ten westen van Heukelum moet vermoedelijk in relatie tot de naastgelegen steenfabriek worden bekeken. Alhoewel ze enige contextuele landschapsinformatie geven, hebben ze als element weinig zelfstandige cultuurhistorische waarde.

Figuur 42. De zandwinplas langs de A15 heeft nu een recreatieve functie (foto: RAAP, 23 september 2020).

3.4 Uiterwaarden

3.4.1 Agrarisch landschap

Uiterwaard, in agrarisch gebruik (ru1a)

De uiterwaarden van Waal enerzijds en Linge anderzijds hebben een zeer verschillend karakter. Om die reden hebben we ze in afzonderlijke landschapstypen ingedeeld. Onder deze categorie hebben we de Waaluiterwaarden geplaatst.

De Waaluiterwaarden hebben een lange geschiedenis als agrarisch cultuurland. De uiterwaarden waren in de eerste plaats heel dynamisch: door rivierverleggingen konden ze eroderen of juist weer

aanslibben. Nieuwe doorsnijdingen van rivieren kwamen ook voor, waardoor uiterwaarden die eerst aan de zuidzijde, daarna aan de noordzijde van de Waal kwamen te liggen. Het landoppervlak van sommige uiterwaarden is vele eeuwen oud, andere uiterwaarden dateren pas van ná de riviernormalisaties van de 19e eeuw.

Figuur 43. Delen van de uiterwaard bij Hellouw worden nog agrarisch gebruikt (foto: RAAP, 14 november 2019).

Door de buitendijkse ligging was alleen gebruik als grasland voor het weiden van vee mogelijk, en deze functie heeft het gebied eeuwenlang gehad. De uiterwaarden kenden veelal een bijzonder onregelmatige verkaveling, waarbij restanten van oude strangen en nieuwe kavelsloten de scheidingen tussen percelen vormden. Vaak stond hierlangs beplanting, maar niet overal: soms volstonden ook sloten.

De aard van de bedijking laat verder zien dat de Waaluiterwaarden in het westen relatief smal waren, terwijl de oostelijke Waaluiterwaarden soms juist heel breed konden zijn. Deze brede uiterwaarden vinden we onder meer bij Waardenburg en bij Heesselt. De strangen in die uiterwaarden geven de genoemde dynamiek van de rivier goed weer (zie kadertekst).

Niet alleen die rivierdynamiek heeft voor continue verandering in de uiterwaarden gezorgd. Ook de steenbakkerij, eerst met steenovens en daarna op meer industriële schaal met steenfabrieken, heeft de uiterwaarden door afticheling en het graven van kleiputten sterk veranderd. Ook de fabrieken zelf werden, op opgehoogde terreinen, in de uiterwaarden gebouwd. Nadat die industrie in de tweede helft van de vorige eeuw op zijn retour raakte, kwam de zandwinning op, die de kleiputten vaak uitbreidde

tot soms uiterwaardvullende waterplassen. Het overgebleven land werd om ecologische en waterstaatkundige redenen tot natuurgebied omgevormd. Daardoor is nog maar een beperkt deel van de agrarisch gebruikte uiterwaarden met die functie bewaard gebleven. In de meeste gevallen gaat het om grasland, maar ook akkerland komt voor. In een aantal gevallen zorgen die agrarische uiterwaarden ervoor, dat waardevolle fenomenen als de dijken, forten en oeverzones nog iets van een ‘buffer’ hebben tegen de grootschalige vergraving van de uiterwaarden. In enkele gevallen zijn uiterwaarden zelfs nog relatief gaaf, inclusief houtopstanden. Dat geldt bijvoorbeeld voor de hierna uitgebreid te bespreken Rijswaard bij Waardenburg, maar ook de Heesseltsche Uiterwaarden bij Heesselt.

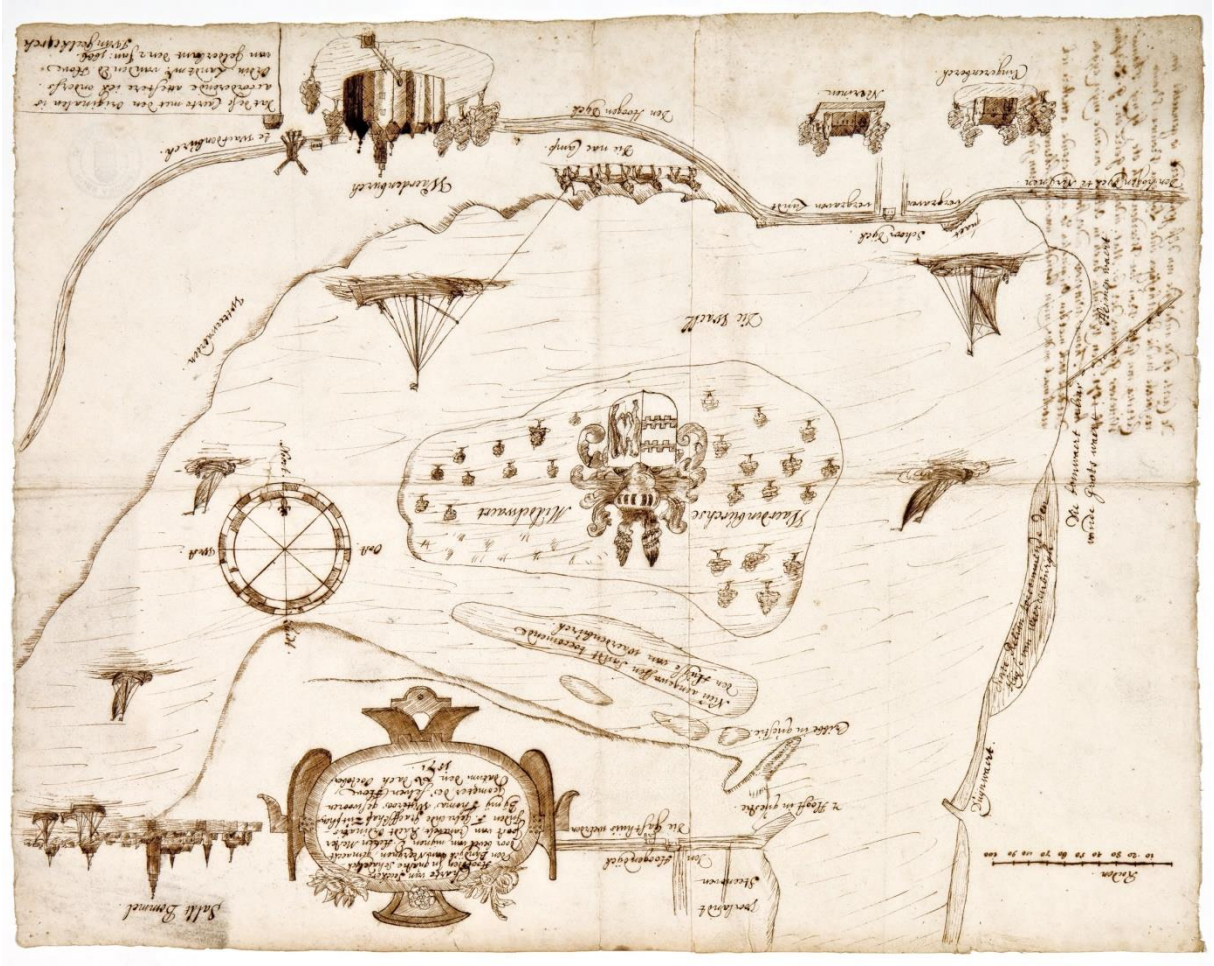
Figuur 44. De smalle uiterwaarden ten westen van Herwijnen (foto: RAAP, 23 september 2020).

De Waal verlegd

De ontwikkeling van de Rijswaard (bij Waardenburg en Neerijnen), voorheen Mattheuswaard, is bijzonder te noemen, maar geeft tegelijk de dynamiek van het rivierengebied weer. In de 16e eeuw was er sprake van een uiterwaard die aan de noord- en zuidzijde door de rivier werd gepasseerd. De noordelijke arm was de hoofdstroom, de zuidelijke was veel kleiner. De huidige strang was toen dus de feitelijke Waal, en de Rijswaard zat vast aan de (Zaltbommelse) uiterwaard aan de overzijde.

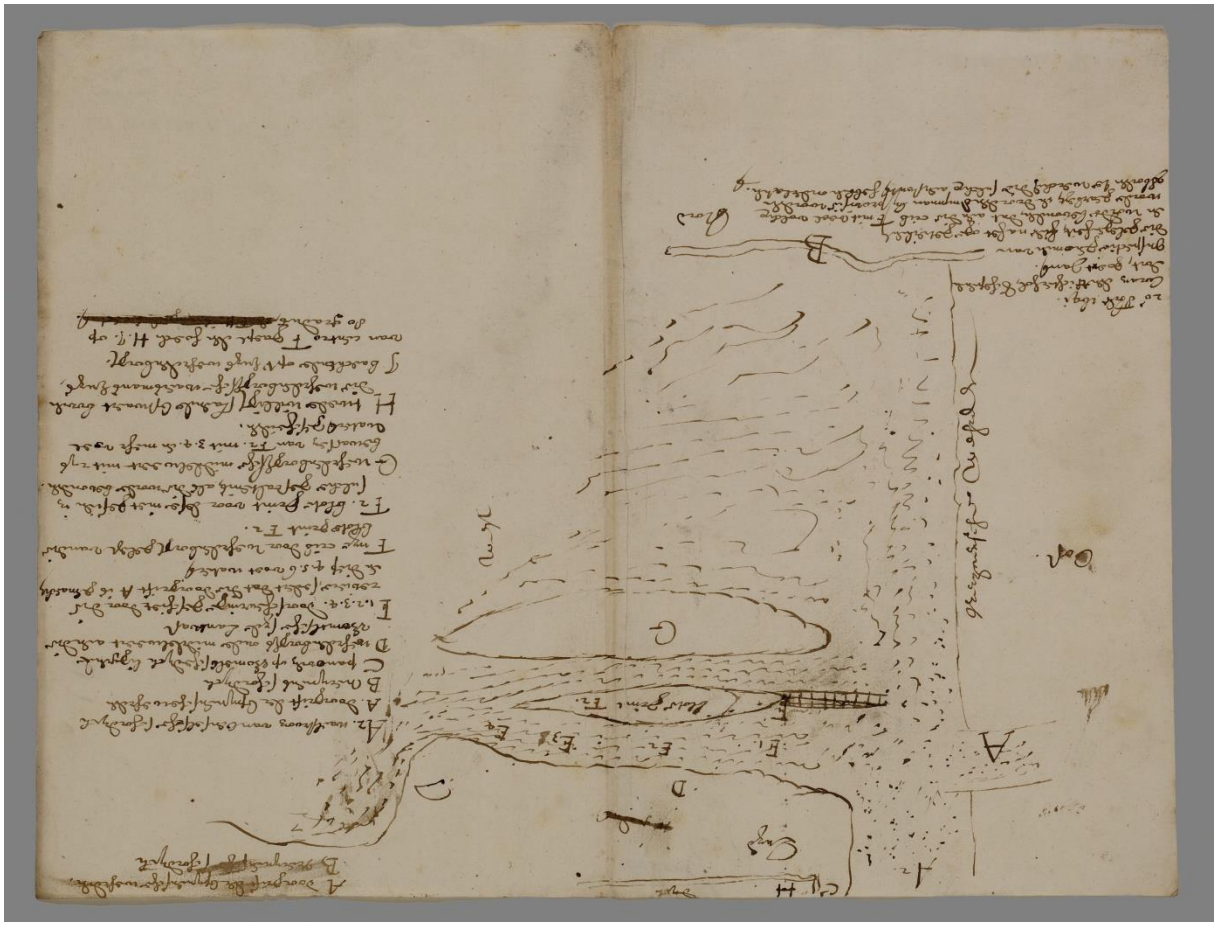
Vóór 1641 werd een doorsnijding van de Waal bij Hurwenen gemaakt, waardoor de Rijs- of Mattheuswaard ook een *doorscheuringe* kreeg omdat het water nu eenmaal rechtdoor wilde. Daardoor werd de rivier rond de zuidelijke zijde van de middelwaard steeds belangrijker. Daar werd ook een eerste doorgraving gemaakt, vermoedelijk om het water te leiden. In 1653-1654, 1660 en 1665 werden er kaarten opgemaakt met plannen om de uiterwaard volwaardig te doorsnijden, zodat de noordelijke arm een dode zou worden. Kort daarna moeten de plannen zijn uitgevoerd.[16]

Op de volgende pagina's wordt deze ontwikkeling in een beeldverslag met historische kaarten toegelicht. Deze kaarten zijn gedraaid, om het noorden steeds boven te krijgen en de leesbaarheid daardoor te vergroten.

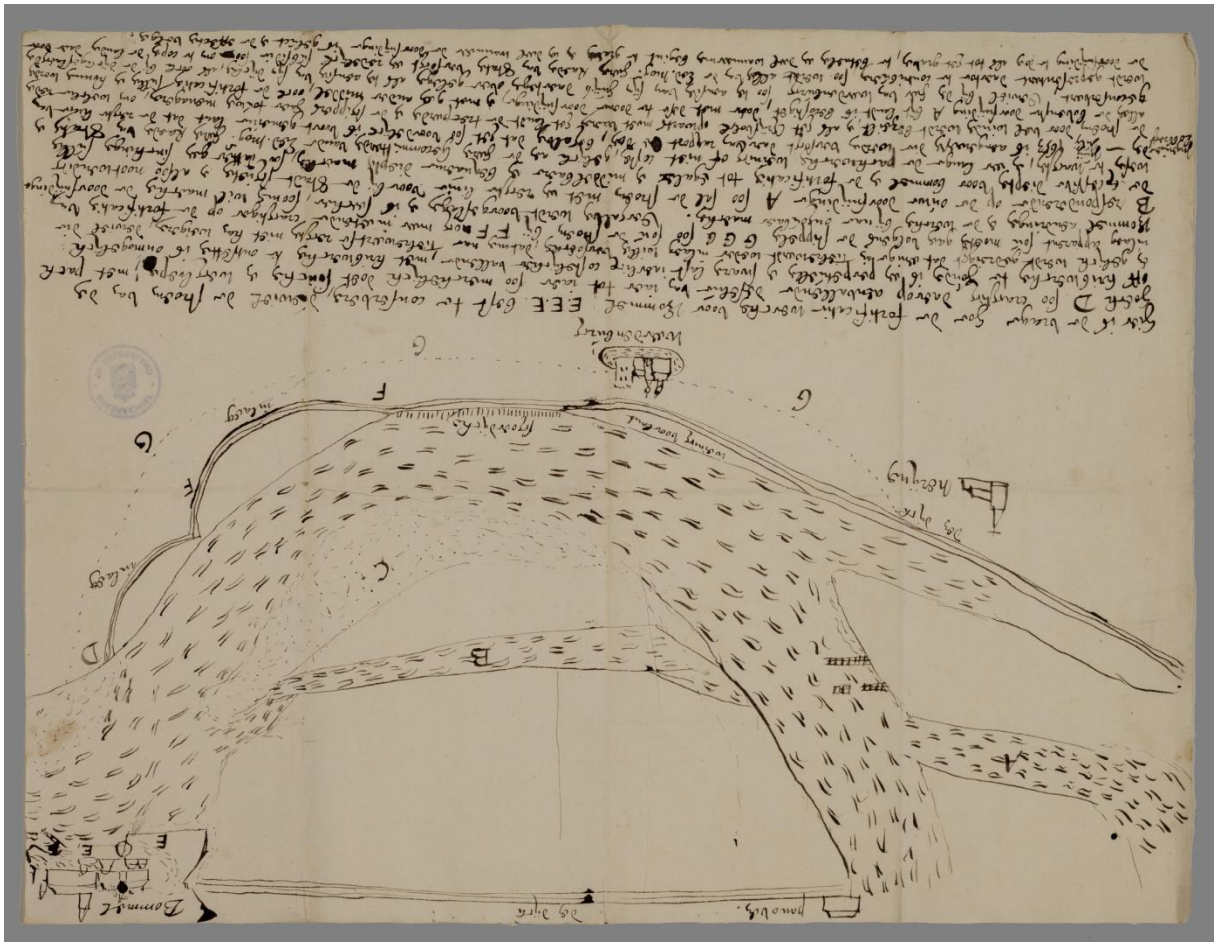

Figuur 45. De Waardenburgse Middelwaard, 1571. De hoofdstroom van de Waal liep ten noorden van de middelwaard langs, terwijl langs de zuidzijde een nevengeul liep. De huidige rivier loopt nog zuidelijker dan deze nevengeul, vlak langs de dijk die we op deze kaart ook zien afgebeeld (bron: Gelders Archief, archief Leenkamer van Gelre en Zutphen, inventarisnummer 266A, d.d. 15-10-1571 (kopie van 02-01-1666)).

[16] Gelders Archief, archief Hof van Gelre en Zutphen, inventarisnummer 5522, d.d. 06-06-1665

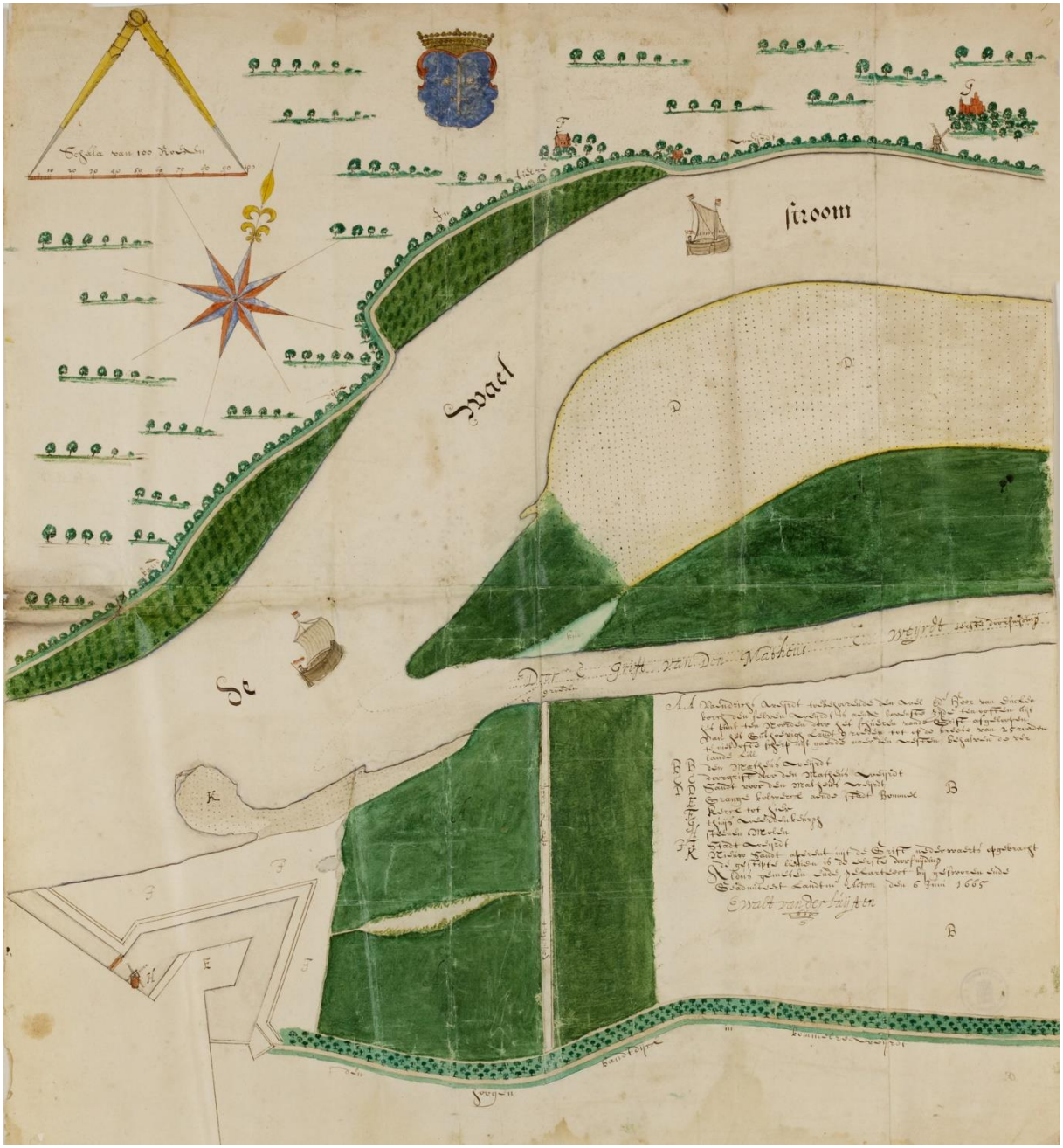
Figuur 46. Doorscheuringe van de Waal door de Mattheuswaard door de doorgraving van de waard bij Hurwenen, 1641 (bron: Gelders Archief, archief Huizen Waardenburg en Neerijnen, inventarisnummer 1066, d.d. 20-10-1641).

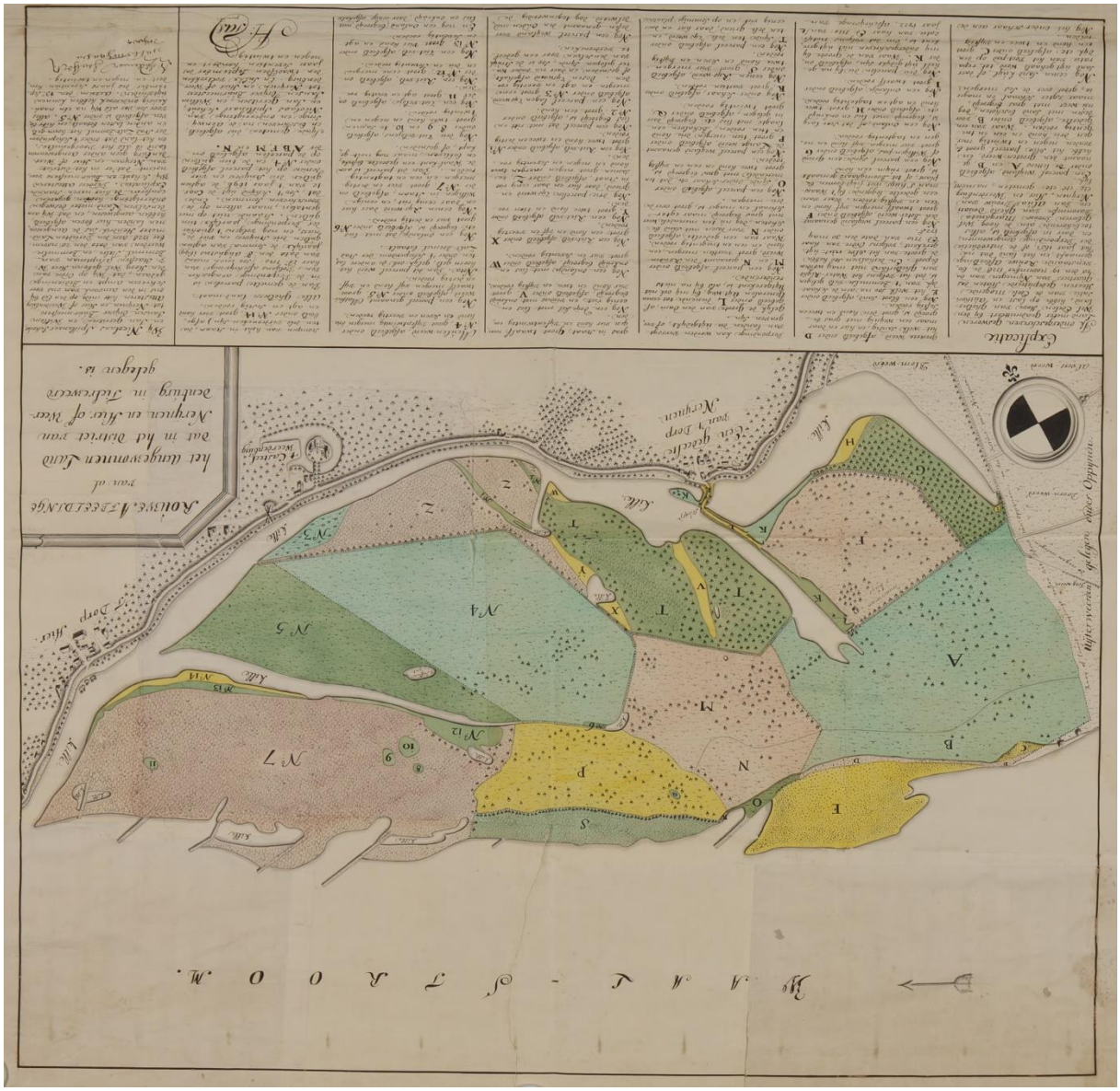
Figuur 47. Doorsnijdingsplannen uit 1653-1654, met daarop de geprojecteerde doorsnijdingen bij Hurwenen (A) en de Rijswaard (B). In het westen, voorbij Waardenburg, zien we enkele inlaagdijken (bron: Gelders Archief, archief Huizen Waardenburg en Neerijnen, inventarisnummer 1071, d.d. ca 1653-1654).

Figuur 48. De situatie van de Mattheeuswaard voor de doorsnijding, 1660. Om het noorden boven te krijgen, is de kaart op zijn kop afgebeeld. Onder zien we de dijk bij Zaltbommel. Rechtsboven is de toen al dode strang, die nog altijd bestaat, afgebeeld. Deze strang vormt nog een eerdere fase van de Waal. Het noordelijk deel van de uiterwaard was toen een recent aangewassen zandplaat (bron: Gelders Archief, archief Huizen Waardenburg en Neerijnen, inventarisnummer 1072, d.d. 27-09-1660).

Figuur 49. De geplande doorsnijding van de Mattheuswaard in 1665 (bron: Gelders Archief, archief Hof van Gelre en Zutphen, inventarisnummer 5522, d.d. 06-06-1665).

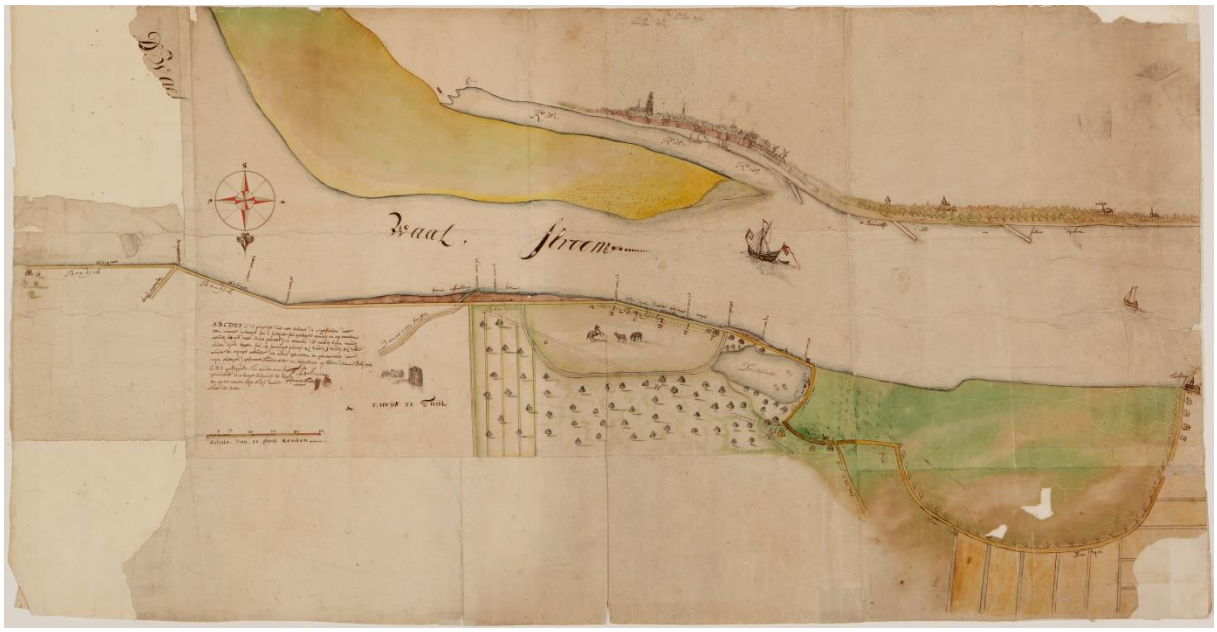
Figuur 50. In 1729 werd een kaart opgemaakt van het nieuw 'aangewonnen' land in de Rijswaard onder Waardenburg en Neerijnen. Dit was nodig om de belastingheffing te actualiseren. De verschillende strangen en de kavelgrenzen zijn nu nog altijd in het landschap herkenbaar (bron: Gelders Archief, archief Staten van het Kwartier van Nijmegen en hun Gedeputeerden, inventarisnummer 440, d.d. 12-09-1729).

Beplanting en kavelgrenzen van de uiterwaarden gaan soms ver terug: op een kaart van de Rijswaard uit 1729 zien we dat er aan de verkaveling in 300 jaar tijd maar in beperkte mate iets gewijzigd is (figuur 50). Vanwege de rijkdom aan structuren die de genese van de Rijswaard nog weergeven, hebben we hieraan bijzondere aandacht besteed.

Kenmerkend in de uiterwaarden is een aantal fenomenen, dat we als afzonderlijke landschappen hebben onderscheiden en waarop we nog terugkomen. Aan het microreliëf in uiterwaarden is soms de morfologische genese te herkennen. Floristisch en daarmee historisch-ecologisch van belang zijn de

laagdynamische gebieden, een conclusie die haaks staat op het hoogdynamische karakter van veel natuurontwikkelingsprojecten.[17] Dergelijke terreinen vinden we in de Rijswaard nog terug.

Een deel van de uiterwaarden is nog relatief jong. De uiterwaard onder de brug bij Waardenburg is deels van jonge datum, en moet tussen 1729 en 1850 zijn 'aangewassen'. De smalle uiterwaard van Heesselt tot voorbij Varik ontstond pas na 1850 als gevolg van bekribbing. Daarvóór was de dijk hier geruime tijd een schaardijk. Evenals nu waren deze smalle uiterwaarden ook vroeger nauwelijks verkaveld. Slechts hier en daar scheidde een bomenrij of haag het ene van het andere deel. Veel ouder is juist de Kerkenwaard in Haaften, die al vóór de 18e eeuw als zodanig bestond (figuur 51).

Figuur 51. De Kerkenwaard ten westen van Haaften (rechtsonder, in groen) in 1701. Links (oostelijk) daarvan herkennen we nog een wiel en een schaardijk, waarvoor men toen al plannen had deze terug te leggen. Dat gebeurde uiteindelijk pas in de 19e eeuw (bron: Gelders Archief, archief Staten van het Kwartier van Nijmegen (0003), inventarisnr. 550, d.d. 08-07-1701).

Oud nat bos in Waaluiterwaard (ru1b)

Expliciet in de uiterwaarden bij Waardenburg hebben we een aantal oude bossen op kaart weergegeven, op basis van de constatering dat ze al vóór 1850 ontstaan moeten zijn. Niet alleen landschappelijk, maar ook vegetatiekundig kunnen hierdoor bijzondere gemeenschappen ontstaan zijn. Deels gaat het om bosjes op of aan oude killen (zoals oostelijk van de spoorlijn), maar deels ook om grotere oude boscomplexen die op oudere en recentere aanwassen ontstonden. Ze zullen merendeels als hakhout zijn beheerd. Het bos ten westen van de autosnelweg vormt een groot relict van wat ooit een enorm ooibos in de uiterwaarden was. In het bos zijn nog relicten aanwezig van een soort beddenbouw. Ook elders in de uiterwaarden, en dan met name langs de Linge, komen oude bosjes voor. Deze liggen echter zo verspreid dat we ze niet als afzonderlijk landschapstype opgenomen hebben.

[17] Mondelinge mededeling prof. dr. K.V. Sykora, Wageningen UR.

Dijkonderhoudszone (ru1d)

In veel gevallen werd buitendijks specie gewonnen voor onderhoud aan en versteviging van het dijklichaam. Waar dat buitendijks niet kon, bijvoorbeeld door een strang die strak tegen de dijk lag, week men naar de binnendijkse zijde uit. Een dijkonderhoudszone kenmerkt zich door uitgegraven laagtes aan de teen van de dijk, soms nog met herkenbaar reliëf voor het secundair gebruik als griend. Daarvoor konden soms rabatten worden aangelegd. Een deel van deze zone is daardoor begroeid geraakt, ook omdat opgaand groen de golfslag van rivierwater tegen de dijk kon dempen. In andere delen is alleen aan het reliëf het karakter van een onderhoudszone nog te herkennen. Langs de Lingedijken zijn ze nauwelijks of hooguit impliciet aanwezig, langs de Waaldijk zijn ze duidelijker te herkennen.

Figuur 52. Het smalle perceel op de voorgrond is de dijkonderhoudszone, waaruit enkele eeuwen geleden specie voor de dijk werd gehaald (foto: RAAP, 14 november 2019).

Jong groen in de dijkzone (ru1e)

Hiervoor bespraken we al het oud groen in de Rijswaard. Vooral ook daar is in de periode na 1850 nieuw bos ontstaan, vaak langs de strangen. Deze bossen hebben daardoor niet primair een relatie met de geomorfologie – ze markeren geen oude killen -, maar dragen wel bij aan de groene begeleiding van dergelijke oude structuren. Ook in lege ruimtes tussen bijvoorbeeld steenfabrieksterreinen en kleiputten vinden we dergelijke bosjes.

Uiterwaard Linge, relatief hoog gelegen (ru1h)

Op de meeste plekken is de Lingedijk ooit aangelegd op de overgang van de hoge oeverwal naar de lage rivieroverstromingsvlakte. Op enkele plekken heeft men ervoor gekozen om de dijk zover landinwaarts aan te leggen, dat stukken oeverwal van de Linge buitendijks zijn komen te liggen. Die hogere delen werden agrarisch vaak als bouwland gebruikt, omdat het overstromingsgevaar, zeker in de zomermaanden, betrekkelijk gering was.

Vaak gaat het daarbij om bochten, waarbij de dijk een rechter tracé volgt dan de rivierloop. Soms leidde dat op een later moment alsnog tot een doorsnijding van de Linge, zoals bij Gellicum. Daarentegen zijn bij Geldermalsen twee buitengedijkte oeverwallen als uiterwaard blijven bestaan, wel met gevolg dat daar – net als binnendijks – soms sprake is van intensief gebruik voor agrarische doeleinden, juist ook omdat het gevaar van hoogwater hier gering was. Iets minder expliciet is de situatie in Tricht, waar de uiterwaard bij de oude steenfabriekslocatie ook betrekkelijk hoog ligt.

Door het heel verschillende gebruik is de huidige toestand vanuit cultuurhistorisch perspectief dan ook heel wisselend te beoordelen. Soms is er sprake van intensief landbouwkundig gebruik, zoals bij vooral de noordelijke van de twee Geldermalsense uiterwaarden (Prinses Julianaweg e.o.), soms is door een rivierdoorsnijding zoals bij Gellicum sprake van natuurontwikkeling. Een heel andere positie neemt een hoger stuk uiterwaard bij Enspijk in: dit kleine gebiedje is precies door de A2 in tweeën gedeeld.

Uiterwaard Linge, relatief laag gelegen (ru1i)

Verreweg het grootste deel van de Lingeuiterwaarden hebben we onder deze categorie geplaatst. Het gaat in vrijwel alle gevallen om uiterwaarden van beperkte breedte, hooguit zo'n 200 meter. Slechts op enkele plekken zijn ze breder, vooral waar er dus ook nog hogere gronden in de uiterwaarden lagen (zie hiervoor), namelijk bij Gellicum, Enspijk, Tricht en Geldermalsen. Het grondgebruik bestond historisch gezien vooral uit grasland, maar op de hogere delen lagen, vooral in het oostelijk deel, bij Tricht, Buurmalsen en Geldermalsen, ook wel boomgaarden. Plaatselijk lagen daar ook boerderijen, zoals Groot Westerhout bij Geldermalsen. Ook steenfabrieken lagen op wat hogere terreinen in deze uiterwaarden. Verder westelijk lagen de uiterwaarden lager en waren ze vaak ook smaller. Daardoor moest er meer water door een beperkter stroombed en konden de uiterwaarden, behalve als grasland, alleen nog maar als griend gebruikt worden. De vele bosjes in de uiterwaarden ten westen van Tricht hebben dan ook die functie gehad.

De uiterwaarden van de Linge zijn betrekkelijk goed bewaard gebleven. Van grootschalige fruitteelt of vergraving is, behoudens ten oosten van Tricht en in het westen bij Spijk, eigenlijk geen sprake. Het grondgebruik is nog heel herkenbaar, en soms is zelfs het historisch reliëf nog goed zichtbaar. Dat geldt bijvoorbeeld voor de rabattenstructuur in de uiterwaard tegenover Asperen en in de uiterwaard van Munnike Hill. In een enkel geval is een uiterwaard afzonderlijk bekaad, zoals de Spijksche Waard.

Figuur 53. De Lingeuiterwaarden ten westen van Rumpt (foto: RAAP, 23 september 2020).

Buitengedijkte oeverwal, met bewoning (ru1m)

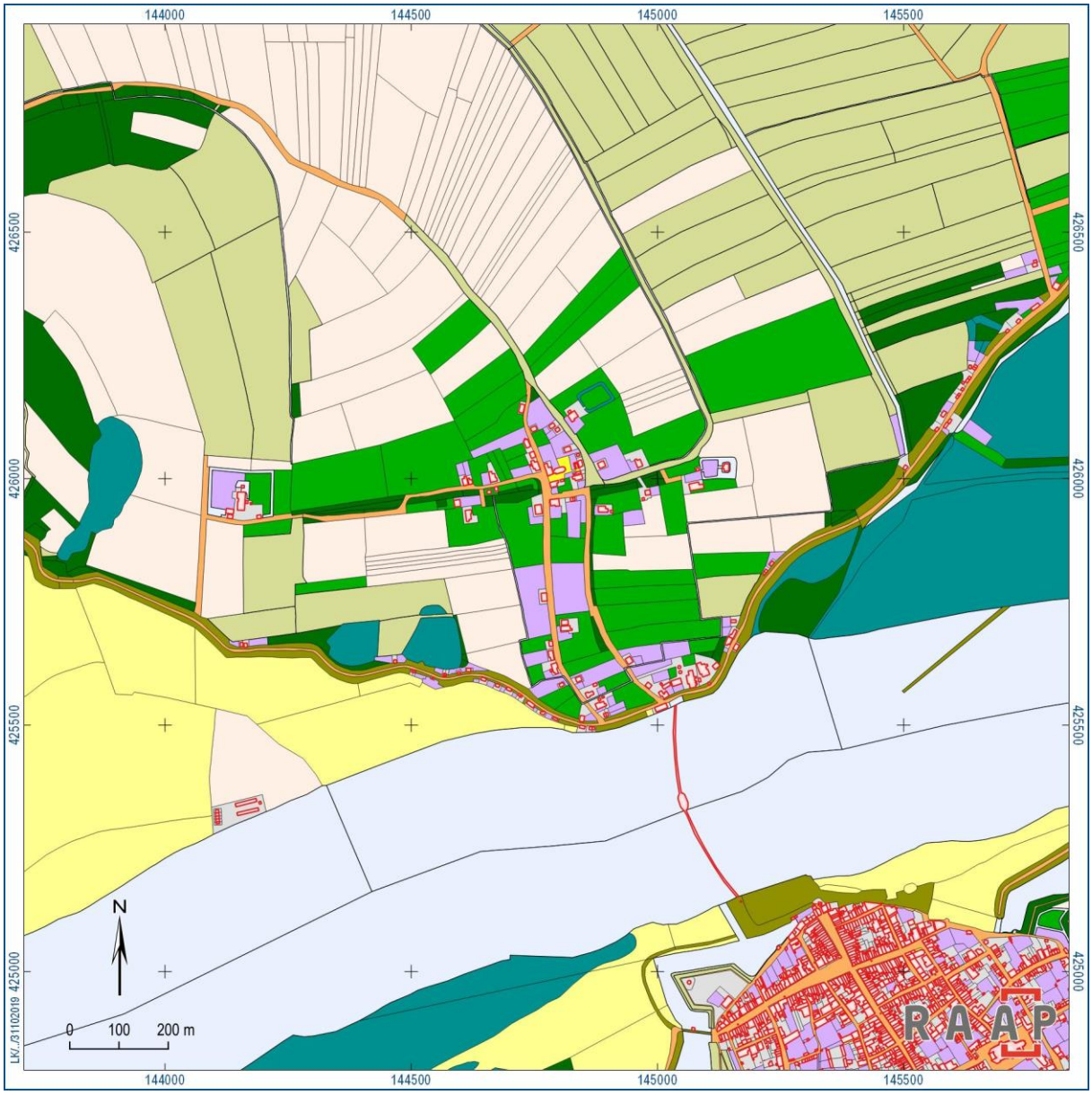
In veel gevallen is het gelukt om de gebieden rond dorpen te verdedigen tegen het water, en de dijken steeds maar weer te versterken en te verbeteren. De opvallende landschappelijke ligging van bijvoorbeeld Haaften, Opijnen en Heesselt is aan deze inzet in het verleden te danken. Op één plek werd uiteindelijk toch een flink deel van het binnendijkse land met het dorp opgegeven, en dat was in Tuil. De reden daarvoor was de aanleg van de spoorbrug over de Waal; het water moest goed kunnen wegstromen, ondanks de *bottle neck* die de brug ging vormen. Opvallend genoeg was men hier in 1701 al mee bezig: tussen Tuil en Haaften werden er toen twee varianten voor een inlaagdijk voorgesteld, een vergaande en een minder vergaande, om de schaardijk te ontlasten. Een bocht in de dijk in de situatie van 1832 doet vermoeden dat hier inderdaad een inlaag is gelegd, en wel de minst vergaande. De wielen waren toen althans niet buitengedijkt.

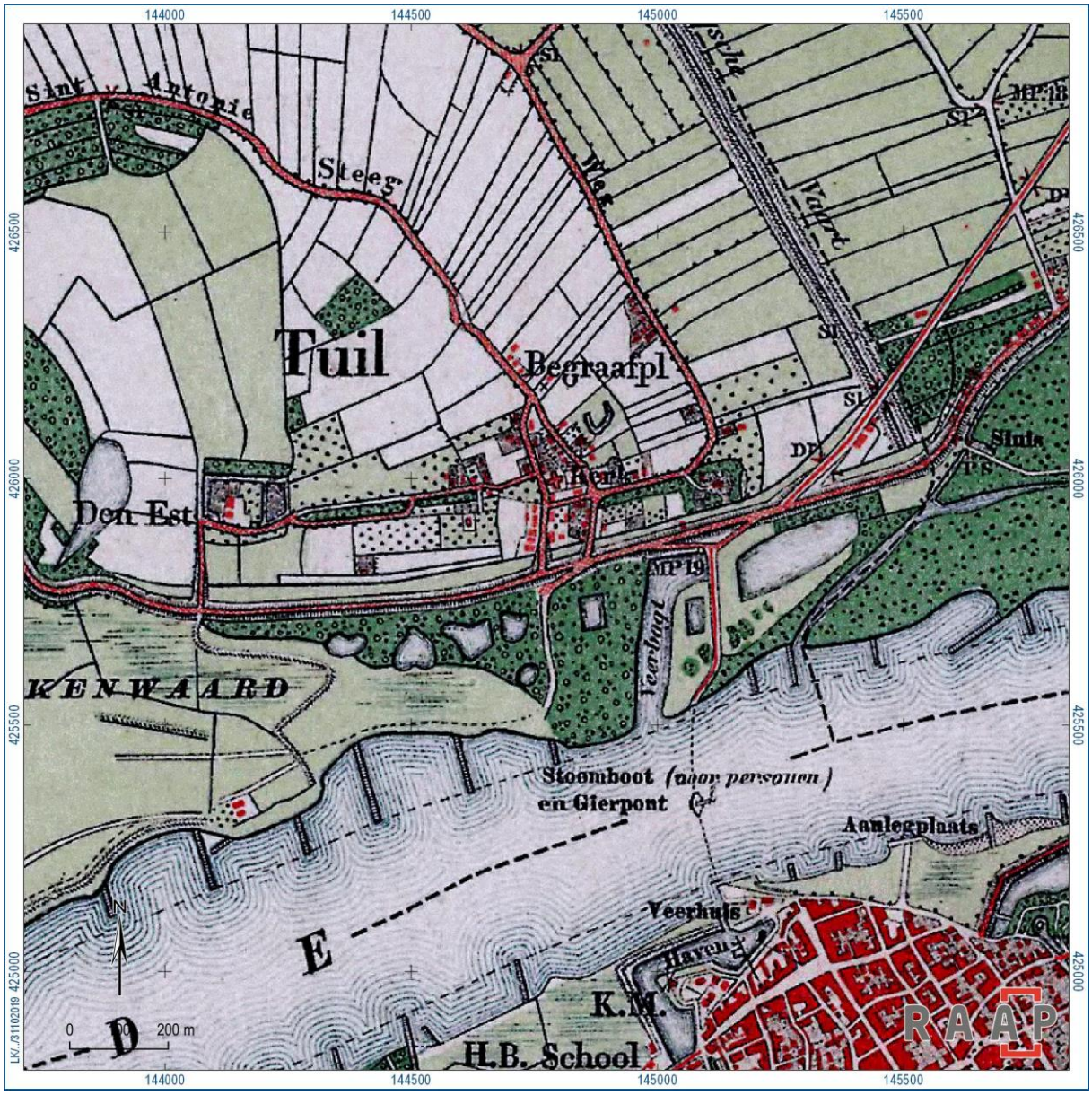
Figuur 54. De buitengedijkte stroomrug, waar eertijds de zuidelijke helft van het dorp Tuil lag (foto: RAAP, 14 november 2019).

Figuur 55. Detail uit de hiervoor al afgebeelde kaart van de Kerkenwaard te Haaften, met gestippeld twee varianten voor een dijkteruglegging (bron: Gelders Archief, archief Staten van het Kwartier van Nijmegen (0003), inventarisnr. 550, d.d. 08-07-1701).

Figuur 56. Tuil zoals het werd opgemeten door de landmeters van het kadaster, kort voor 1832 (bron: HisGIS Gelderland).

Figuur 57. Dezelfde kaartuitsnede, maar nu zo'n 70 jaar later op de Chromotopografische Kaart des Rijks. De buitengedijkte delen van het dorp zijn grotendeels als bos in gebruik, en er is een 'Veerbogt' aangelegd (bron: Topografische Dienst).

Buitengedijkte oeverwal, zonder bewoning (ru1n)

Bij Rumpt is een deel van de oeverwal buitengedijkt toen daar een gat in de dijk hersteld moest worden. Dat gat was ontstaan bij een dijkdoorbraak, wat hier ook twee wielen opleverde. Doordat de nieuwe dijk aan de binnendijkse zijde van de twee wielen werd aangelegd, werd feitelijk een deel van het binnendijkse gebied opgegeven. Op een verandering van uitsluitend gebruik als grasland naar gebruik als gras- en bouwland na is er aan het gebied weinig veranderd. De kolken met hun randbeplanting zijn gaaf bewaard gebleven, en in de verkaveling is zelfs nog herkenbaar waar de oude dijk ooit gelopen moet hebben.

Figuur 58. Als gevolg van dijkdoorbraken is een deel van de oeverwal ten noordwesten van Rumpt buitengedijkt. De twee kolken zijn nog aanwezig (foto: RAAP, 23 september 2020).

Kasteelterrein (buitendijks) (ru1q)

Van alle kasteelterreinen in de gemeente West Betuwe hebben we er één kunnen aanwijzen die zich buitendijks bevond, namelijk Frissestein bij Herwijnen. De grachten van het kasteeleiland zijn nog duidelijk herkenbaar. Ook de omliggende boomgaarden zijn nog aanwezig. De belangrijkste verandering is het naar buiten verleggen van de bandijk door middel van de aanleg van een ‘groene dijk’, waardoor een deel van de boomgaarden en de aangrenzende boerderijen binnendijks zijn komen te liggen. Het geheel ademt door de vele bomen echter nog steeds veel historie.

Figuur 59. Het beplante kasteelterrein van Frissestein (foto: RAAP, 23 september 2020).

Zone van gedempte kil / strang (ru1v)

Een deel van de killen werd in de afgelopen eeuwen gedempt of verlandde. Het meest expliciete voorbeeld daarvan is het verlengde van de kil bij Waardenburg op de plek waar de beide bruggen werden aangelegd, alsmede het westelijke verlengde daarvan. Tussen beide bruggen ligt, tegen de dijk uiteraard, nog een klein restant. Om de context daarvan te tonen hebben we deze legenda-eenheid opgenomen.

Op historisch kaartmateriaal uit 1729 zien we overigens dat het patroon van killen ooit nóg groter was. In wat we hier als oud bos hebben weergegeven, het langgerekte bosje ten oosten van de spoorbrug [18], verloopt in de ondergrond ook nog een soortgelijke kil, die in het verlengde daarvan zelfs nog doorliep. Een andere kil lag wat verder naar het oosten, westelijk langs het pad naar het erf in de uiterwaard.[19]

Kil / strang (ru1w)

Op enkele plaatsen, vooral langs de Waal maar ook op één plek langs de Linge, vinden we oude geulen in de uiterwaarden: relicten van oude rivierarmen. In veel gevallen vormen ze fossielen uit een periode dat de Waal of Linge nog een andere loop volgde. Kenmerkend voor killen of strangen zijn de

[18] Dit bos is onlangs gedeeltelijk gerooid in verband met het programma Stroomlijn van Rijkswaterstaat.
[19] Gelders Archief, archief Staten van het Kwartier van Nijmegen en hun Gedeputeerden, inventarisnr. 440, d.d. 12-09-1729

langgerekte, gebogen structuur, zonder aanvullende vergravingen, en de landschappelijke positie ervan in het dynamisch rivierenlandschap. Vaak vinden we rond deze killen nog oude (ooi)bossen.

Figuur 60. Buitendijks bij Waardenburg vinden we nog een fraaie kil, met daarachter een griend. Op de achtergrond zien we de Waalbrug die Waardenburg met Zaltbommel verbindt (foto: RAAP, 14 november 2019).

Tussen Zennewijnen en Ophemert ligt de kil tegen het oudhoevig land: dat deel van de stroomrug dat het afgelopen millennium niet door de rivierstroom aangetast is. Opvallend is dat men in sommige gevallen de dijk bij de bedijking direct tegen zo'n oude rivierarm heeft gelegd, waardoor deze feitelijk vanaf het begin een schaardijk vormde. Soms ook heeft men enig land tussen de kil en de latere dijk laten bestaan, zoals bij Ophemert. Bij Waardenburg en Neerijnen vormt de kil een fase in een lang proces van het opschuiven van de rivier naar het zuiden: aan de dorpsvorm van Waardenburg is nog te herkennen dat ook hier de rivier vóór de bedijking een bochtige structuur in het landschap heeft achtergelaten. De kil bij Waardenburg verloor zijn functie toen omstreeks 1650 de uiterwaard hier werd doorsneden en de tegenwoordige Waalloop ontstond. Bij Tuil tenslotte, zoals we zagen, is een oude rivierloop binnengedijkt. Bij Spijk is de oude Lingemeander gebruikt voor de uitwatering van de Broekse Sluis, terwijl een middelzand (?) in de Linge, de Spijksche Waard, daar door middel van een kade aan het oude land is vastgemaakt.

3.4.2 Nederzettingen

Dijklint (ru3a)

Langs een deel van de dijken is de buitendijkse bebouwing in het verleden bij dijkverzwaringen afgebroken. Op andere plekken bestaat deze nog of is deze zelfs uitgebreid. Zulke plekken vinden we vooral in het westelijke deel van de Waaluiterwaarden en langs het centrale en oostelijke deel van de Lingeuiterwaarden. In veel gevallen gaat het om linten die direct tegenover de binnendijkse historische dorpskernen liggen. Dat zien we onder meer bij Buurmalsen, Tricht, Deil, Enspijk, Beesd, Gellicum en Acquoy. Op andere plaatsen zijn het uitgestrekte linten, zoals bij Herwijnen. De dijklinten bevatten, daar waar ze nog bestaan, veel historische bouwsubstantie en geven de dijken ter plaatse een intiem, historisch karakter.

Figuur 61. Het buitendijkse dijklint van Herwijnen (foto: RAAP, 23 september 2020).

3.4.3 Secundaire functies

Bedrijventerrein (buitendijks) (ru4b)

Op diverse plaatsen in de gemeente West Betuwe zijn buitendijks bedrijventerreinen ontstaan. Steenfabrieksterreinen rekenen we daaronder niet, vanwege hun sterke relatie met het landschap. Soms is een steenfabrieksterrein doorgegroeid tot een niet-grondstofgebonden industrie; die plekken vallen wel onder dit type.

Buitendijkse bedrijventerreinen zijn bijzonder, vooral omdat vanwege de waterstanden bouwen in de uiterwaarden ingewikkeld was/is en ook ontmoedigd werd. Desondanks ligt in de Kerkenwaard bij Haaften een bedrijventerrein, met een eigen haven. Vanouds stond hier alleen een steenoven, maar die was vóór de Tweede Wereldoorlog al verdwenen. De uiterwaard was toen uitsluitend in agrarisch gebruik. Om erosie te voorkomen was er vóór 1923 langs deze uiterwaard een zogenaamde lei- of langsdam aangelegd, waarop kribben aansloten. Vóór 1977 startte de ontwikkeling van een industrie- of bedrijventerrein in de Kerkenwaard; de Hertog Karelweg werd nieuw aangelegd. De huidige dijk blijft daar als primaire waterkering functioneren.[20]

Figuur 62. Het buitendijkse bedrijventerrein bij Vuren (foto: RAAP, 23 september 2020).

De daarbij aangelegde haven, ontstaan in de jaren 60 door graven/baggeren van ophoogzand voor het industrieterrein, was via een opening vlakbij het dorp verbonden met de Waal. De haven werd in 1985 geopend; vóór 1993 werd deze verbinding naar het oosten verlegd en de westelijke gedicht. De haven was daadwerkelijk bedoeld voor het industrieterrein, maar werd sinds de aanleg vrijwel uitsluitend als overnachtings- of uitwijkhaven gebruikt. Een modernisering van de haven is gaande.

Kleinere bedrijventerreinen bevinden zich in Vuren, waarvan er zeker één, aan de weg Steenfabriek, vanuit een steenfabriekslocatie is gegroeid. De andere, een langgerekte zone langs de Waaldijk, heeft zich eveneens ontwikkeld vanuit een steenfabriek, met de naam Loevestein. Het is nu een grote kalkzandsteenfabriek zonder lokale winningslocaties en met weinig (landschappelijke) kenmerken van

[20] Berichtgeving rondom Bestemmingsplan Kerkewaard, 2018; Algemeen Dagblad, 24 augustus 2019

een oude steenfabriek. De aanwezigheid van de steenfabriek heeft ook geleid tot de ontwikkeling van een kleinschalig bedrijventerrein binnendijks.

Langs de Linge vinden we buitendijkse bedrijventerreinen naast de historische kern van Asperen, eveneens ontwikkeld op de plek van een vooroorlogse steenfabriek. Een vreemde eend in de bijt is het buitendijkse bedrijventerrein De Watermolen ten westen van Geldermalsen. Hier lag al in de late 19e eeuw een suikerfabriek, waarnaast later de veiling tot stand kwam. Binnendijks kwam de daaraan verwante conservenfabriek tot ontwikkeling, wat leidde tot een bedrijventerrein direct aan het spoor. Aan de overzijde van het spoor kwam direct aan de Linge na de Tweede Wereldoorlog een rioolwaterzuiveringsinstallatie tot stand, die we ook als bedrijventerrein hebben aangemerkt. Ten oosten van de historische kern van Geldermalsen ten slotte ontstond rond de Tweede Wereldoorlog een eerste fabriekscomplex aan de Linge, aan de Rijnstraat. Dat vormde de basis voor een verdere uitbreiding in oostelijke richting. Die eerste fabriek werd enkele jaren geleden afgebroken ten behoeve van de bouw van appartementen, maar het bedrijventerrein verder oostelijk is gebleven.

Jonge bebouwingsschil (buitendijks) (ru4c)

Buitendijks bouwen was vanwege de waterstaatkundige situatie altijd heel risicovol. Dat kon alleen na voldoende ophoging van het terrein, voor een eerdere functie (een steenfabriek) of speciaal voor de woningbouw zelf. De grootste buitendijkse woonlocatie bevindt zich oostelijk van het centrum van Geldermalsen, deels op de plek van reeds afgebroken fabrieken (zie hiervoor). Voor een belangrijk deel gaat het echter weldegelijk om huizenbouw op voorheen nog niet bebouwd terrein. Men is daar al vóór de Tweede Wereldoorlog beginnen met een verkaveling met vrijstaande huizen langs straatjes, na de oorlog uitgebreid met rijwoningen. Hoe verder naar het oosten, hoe moderner de stedenbouwkundige structuur werd (van een traditionalistische naar een deels open verkaveling). In de laatste twee decennia is men een aantal bedrijfslocaties gaan ontwikkelen tot appartementen, tussen deze oudere wijkjes en de Linge.

Een tweede buitendijkse woningbouwlocatie bevindt zich in de Gaalwaard bij Vuren, naast een oud steenfabrieksterrein. De dijkbebouwing is hier na de Tweede Wereldoorlog geleidelijk uitgebreid tot een kleine woonstraat met aanvankelijk een diversiteit aan huisjes, en in de laatste decennia vrijstaande villa's.

Een derde woonstraatje in de uiterwaarden is de Pieterswaard bij Herwijnen, op een oud steenfabrieksterrein. Een smalle rand van de wijk hebben we op de kaart afgesneden om te kunnen tonen waar de vroege haven van de steenfabriek heeft gelegen.

Haven (ru4h)

Bij Heesselt en Opijnen waren de hoogwatervrije steenfabrieksterreinen via een haventje met de rivier verbonden. Van de resterende delen van deze haventjes – bij Opijnen lijkt een deel gedempt – hebben we een afzonderlijk landschapstype gemaakt. Datzelfde geldt voor de haven van Tuil, na de dijkverlegging in de 19e eeuw als veerhaven aangelegd.

De haven in de Kerkenwaard bij Haaften was ooit bedoeld voor de ontsluiting van het enige bedrijventerrein in de uiterwaarden van het onderzoeksgebied, maar is sinds 1986 bestemd als overnachtingshaven (zie hiervoor onder 'bedrijventerrein').

De haven bij de steenfabriek in de Pieterswaard bij Herwijnen is grotendeels gedempt, waardoor uiteindelijk de huidige woonstraat daar ontwikkeld kon worden.

De enige meegenomen haven aan de Linge is de oude veerhaven in een vroegere meanderbocht, die sinds de jaren 70 als jachthaven is ingericht en daarvoor flink is verbreed. Het resterende deel van de meanderbocht liep langs de huidige rotonde en via de parkeerplaats terug naar de Linge. Waarschijnlijk is het resterende deel van de meanderbocht ter plaatse van de parkeerplaats in de jaren 60 gedempt. De doorsnijding van de Linge, waardoor de meander een dode arm werd, en de aanleg van het Lingepark op de afgesneden uiterwaard dateert van vóór 1957, vermoedelijk rond 1940.

Figuur 63. Het haventje van de steenfabriek van Opijnen (foto: RAAP, 14 november 2019).

Infrastructuur (ru4i)

Hiervoor verwijzen we naar legenda-eenheid rs4a.

Complex van kleiputten (ru4k)

Zoals hiervoor al opgemerkt liggen er plaatselijk in de uiterwaarden van de Waal, waar de meeste steenfabrieken stonden, complexen van kleiputten, die werden gegraven om de vaak dichtbij gelegen steenfabrieken van grondstoffen te kunnen voorzien. Dikwijls liggen ze nog relatief goed herkenbaar in het landschap, plaatselijk van groen voorzien en soms ook geïsoleerd. Ze zijn echter nadrukkelijk een onderdeel van een breder landschap: het landschap van de steenindustrie. Herkenbare putten vinden we op twee locaties bij Herwijnen (Benedenwaard en Bovenwaard), bij de steenfabriek van Hellouw

(Crobsche Waard), in de Rijswaard bij Waardenburg, bij de steenfabriek van Opijnen, in de Heesseltsche Uiterwaarden en bij Ophemert. Ze worden vaak gekenmerkt door een beperkte hoeveelheid opgaand groen, een teken dat er ‘recent’ nog klei (of in een later stadium: zand) gewonnen is.

Figuur 64. Een kleiput naast de voormalige fabriek in Opijnen (foto: RAAP, 14 november 2019).

Complex van kleiputten, met natuurontwikkeling (ru4l)

Onder invloed van de groeiende natuurbeweging nam in de late 20e eeuw de wens toe om een deel van de kleiputten een ‘natuurlijker karakter’ te geven, hetgeen vaak neerkomt op een ruiger beeld. Soms werd daarbij nog extra grond verzet. Het belangrijkste voorbeeld is het natuurgebied van de Varikse Plaat, waar overigens ook een kil in is ingepast. Doorgaans strak vormgegeven kleiputten werden vergraven tot natuurlijk ogende waterpartijen. Ook delen van de Crobsche Waard lijken buiten gebruik gesteld te zijn, al is daar de vraag in hoeverre er sprake is van actieve natuurontwikkeling of meer van natuurlijke opslag in een niet meer voor productiedoeleinden gebruikt landschap.

Figuur 65. Kleiwinningsputten met natuurontwikkeling bij Ophemert (foto: RAAP, 14 november 2019).

Uiterwaard Linge, met natuurontwikkeling (ru4m)

Met name in het laagste deel van de Lingeuiterwaarden bij Spijk, waar de landbouw nauwelijks meer een functie heeft en delen van de uiterwaarden ten behoeve van grondstoffenwinning al zijn weggegraven, worden uiterwaarden als natuurgebieden beheerd. Daarbij is, vooral langs de Zuiderlingedijk, de oude verkaveling en de afwisseling tussen grasland en opgaand groen nog wel goed herkenbaar gebleven. Een negatief aspect is de verruiging en verbossing van de voormalige grienden, die daardoor in het landschap nauwelijks meer herkenbaar zijn. Bijzonder is het feit dat de strokenverkaveling hier onder de dijk verder loopt: de verkaveling is er ouder dan het dijktracé.

Alleen op locaties bij voormalige winningsplassen, zoals westelijker tegenover Arkel en oostelijker bij de Koornwaard zien we natuurontwikkeling die losstaat van de historische landschapsstructuur.

Figuur 66. De voormalige buitendijkse grienden bij Spijk zijn opgenomen in een natuurontwikkelingsproject (foto: RAAP, 23 september 2020).

Uiterwaard, met natuurontwikkeling (ru4n)

Naast een enkel complex met kleiputten waar natuurontwikkeling een belangrijke stempel op het gebied heeft gedrukt, zien we dit ook terug in enkele Waaluiterwaarden die 'aan de natuur zijn teruggegeven': er wordt niet gestuurd op specifieke vegetaties, maar het zelfstandig verlopen van natuurlijke processen staat voorop. Van de historische structuur van het gebied is daardoor vaak buitendijks niets meer te herkennen, met uitzondering van de kribben die op de rivieroever nog altijd aanwezig zijn. Voorbeelden herkennen we in de Crobsche waard bij Hellouw (alhoewel niet zeker is of dit bewuste natuurontwikkeling is) en in de uiterwaard bij Ophemert en Varik.

Parkaanleg in uiterwaard Linge (ru4p)

Twee stukken uiterwaard bij Geldermalsen zijn, onder invloed van de zich ontwikkelende kern, als park ingericht. In de eerste plaats geldt dat voor het Lingepark, dat – zoals we hiervoor al schreven – waarschijnlijk werd aangelegd toen de bocht in de Linge bij Geldermalsen werd afgesneden en toen nog het plantsoen 'Achter 't Veer' werd genoemd. In 2012-2013 werd het park opgeknapt en in Lingepark omgedoopt.[21]

[21] https://www.hkwb.nl/archief/geschiedenis-geldermalsen/geldermalsen/geldermalsen-achter-het-veer/

Toen in de jaren 70 de veerhaven in de meanderbocht als jachthaven werd aangelegd, was het naastgelegen stuk uiterwaard nog als boomgaard in gebruik. In 1976-1977 volgde onder leiding van de Heidemij de omvorming van deze boomgaard tot een reliëfrijke heemtuin 't Zand, ook wel recreatiegebied genoemd, waar de nadruk lag op typisch Betuwse bomen en struiken, en waar ook een kippenren met Betuwse kippenrassen was. Na enige periode van verval is de heemtuin inmiddels weer opgeknapt.[22]

Steenfabrieksterrein, hoogwatervrij (ru4s)

Al eeuwen geleden begon men vooral langs de Waal, maar in mindere mate ook langs de Linge, met het bakken van stenen. Dit gebeurde doorgaans in kleine veldovens. Naarmate de tijd verstreek werd de productie steeds meer een industriële bezigheid. Op kunstmatig opgehoogde terreinen verrezen steenfabrieken, die een aanzienlijk deel van de 20e eeuw het aanzicht van het rivierenlandschap bepaalden en velen een bestaan gaven.

Figuur 67. Op de achtergrond is de enige nog bestaande steenfabriek in het onderzoeksterrein zichtbaar. Daarvóór ligt een zandwinningsplas (foto: RAAP, 14 november 2019).

Fabrieksterreinen hebben we aangegeven bij Heesselt (bebouwing grotendeels verdwenen), bij Opijnen (bebouwing deels nog aanwezig), bij Hellouw (bebouwing nog aanwezig), bij Herwijnen (2x), bij Vuren, bij Spijk, bij Heukelum en bij Deil. Er waren meer steenfabrieken, maar in een enkel geval is voor een

[22] Reformatorisch Dagblad, 5 mei 1977 en 4 januari 1979

andere typering gekozen, zoals bij een tweede steenfabriek in Vuren, die we als buitendijks bedrijventerrein (ru4b) hebben opgenomen.

Landschappelijk bestaat er vrijwel altijd een herkenbare relatie met de winningsputten voor klei, zoals naast de steenfabriek van Opijnen. Samen vormen zij, mits herkenbaar, historische ensembles in het rivierenlandschap met een belangrijke sociale en herinneringsfunctie. Daarnaast zijn er, in een eerdere fase van de geschiedenis, steenovens langs de rivier geweest. Deze hadden een veel beperkter ruimtebeslag en hebben we niet als afzonderlijk landschapstype opgenomen.

Op slechts enkele steenfabrieksterreinen is nog historische bebouwing van de vroegere steenfabriek aanwezig, zoals bijvoorbeeld in Vuren. Het merendeel kent jongere bedrijfsbebouwing of ligt braak.

Zandwinplas (ru4z)

Resultaten van een heel andere industrie zijn de buitendijkse zandwinplassen, die werden gegraven om grondstoffen voor de bouw en de infrastructuur te verkrijgen. Doordat de toepassing vaak niet lokaal was (in tegenstelling tot de binnendijkse zandwinplassen, waar het transport problematischer was), was aantakking op een transportsysteem wenselijk. Daardoor hebben de meeste zandwinningsplassen, zoals hier ook bij Heesselt, een open toegang tot de rivier. Vanwege de betrekkelijk geringe lokale betekenis is de cultuurhistorische waarde veel lager dan die van de kleiputten, waar een verhaal omheen hangt. Relevant is wel dat veel waterpartijen die onder een andere legenda-eenheid zijn opgenomen, zoals kleiputten en havens, secundair of juist van oorsprong ook als zandwinplas gebruikt zijn. Zo is de huidige overnachtingshaven in de Kerkenwaard bij Haaften ooit als zandwinplas aangelegd. Het merendeel ligt langs de Waal, maar bij Spijk en Heukelum, waar ooit steenfabrieken stonden, liggen ook nog zandwinplassen.

3.4.4 Sterk veranderd gebied

Verzwaard dijktalud (talud)

Langs de dijk bij Opijnen heeft men het dijktalud extra verstevigd. We hebben deze zone als een afzonderlijke eenheid op kaart gezet.

Figuur 68. De zware dijk bij Opijnen (foto: RAAP, 14 november 2019).

Bruggenhoofd (hoofd)

Tussen 1966 en 1977 is onder de brug bij Waardenburg een terrein tussen twee kribben aangelegd, waarvan de functie niet helemaal duidelijk is. Mogelijk speelt dit terrein een rol in de bereikbaarheid van delen van de brug.

3.4.5 Water

Rivierloop (W)

De loop van de Waal maakt een integraal onderdeel uit van de landschappen binnen de voormalige gemeente Neerijnen. Door de eeuwen heen heeft men steeds geprobeerd de rivier met zijn eigen grillen onder controle te krijgen, bijvoorbeeld door meanders te doorgraven, door kribben aan te leggen of (reactief) door de dijk terug te leggen in het geval de rivier een schaardijk dreigde te ondermijnen. De aanleg van het Pannerdens Kanaal in 1706 zorgde ervoor, dat de Waal in plaats van 90% nog maar zo'n 66% van het water uit de Duitse Niederrhein kreeg.[23] Met de centralisering van het gezag na de Franse Tijd en de oprichting van Rijkswaterstaat werd de verbetering of normalisering van de rivierloop veel integraler aangepakt. Vooral vanaf de tweede helft van de 19e eeuw werd de rivier met zijn vele zandbanken gestroomlijnd en de oevers verstevigd, een vervolg op de eerdere tendens om overlaten te

[23] Bijl 1997: 40

gebruiken.[24] Die normalisering werd na de watersnood van 1861 in gang gezet, maar het duurde lang voor men met het werk gevorderd was. Pas in 1895 was men met de ‘eerste ronde’ klaar.

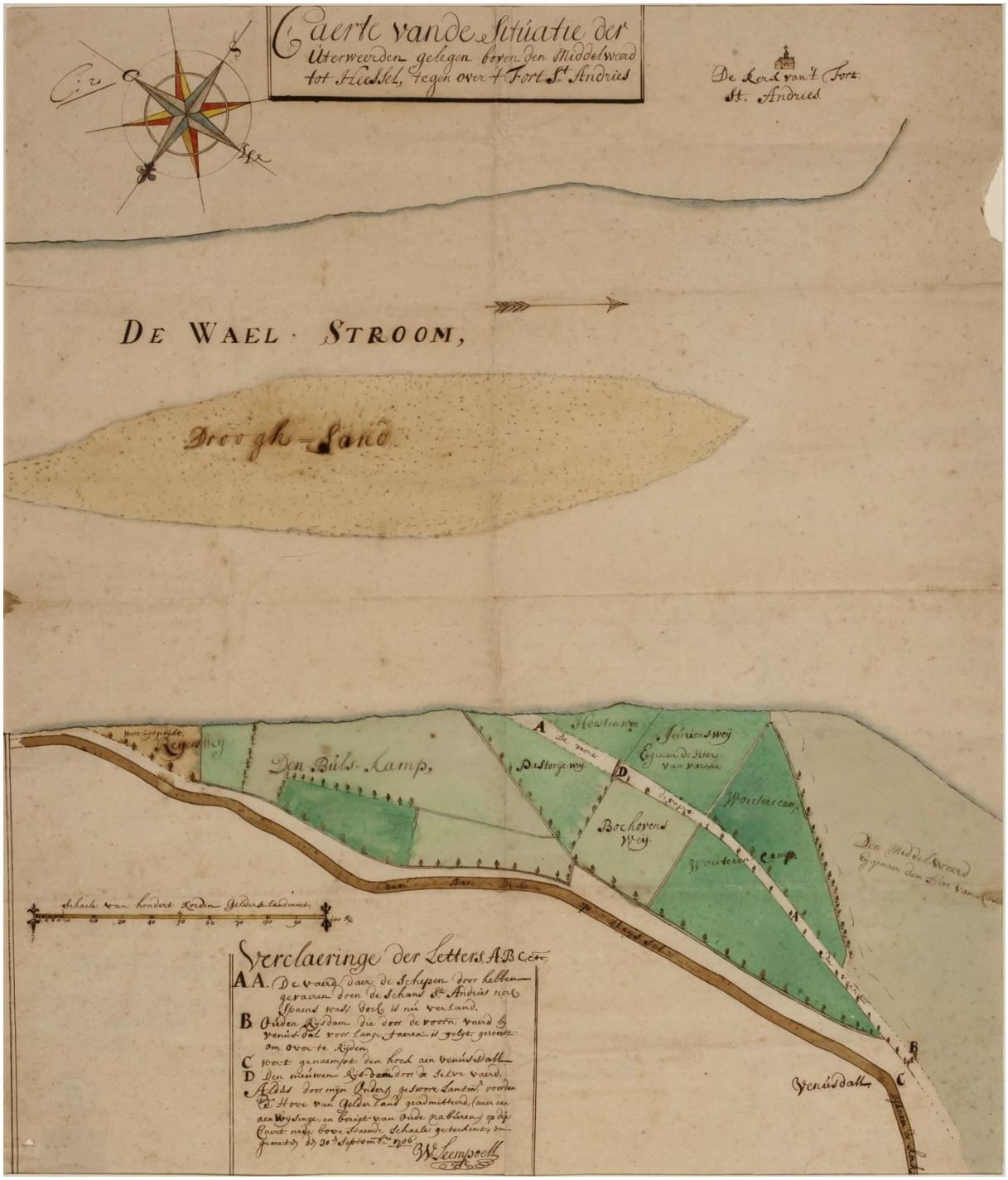
Figuur 69. De druk bevaren Waal bij Hellouw (foto: RAAP, 14 november 2019).

In 1872 lagen er nog slechts enkele kribben die zelfs ‘met name’ bekend waren, terwijl drie decennia later de Waaloever volledig bekribt was. Dat leverde een rivier met een eenduidige stroomdraad op. Plaatselijk, zoals onder de Waalspoorbrug, werden ook lei- of langsdammen aangelegd. Die ingrepen vormen het kader voor de huidige oeverlijnen van de Waal.

[24] Bijl 1997: 142

Figuur 70. Recente luchtfoto van de bekribde Waal bij Varik.

Figuur 71. Kaartbeeld uit 1706, met midden in beeld een droge zandbank in de Waal voor Heesselt, en rechtsonder een Middelweerd (bron: Gelders Archief, archief Hof van Gelre en Zutphen (0124), inventarisnr. 5719, d.d. 30-09-1706).

De Linge was als kleine rivier veel ogenschijnlijk minder onderhevig aan grootschalige transformaties. Toch komen we die landschappelijke dynamiek in de geschiedenis wel tegen. Al in 1304 werd de Linge bij Tiel afgedamd, en werd daarna gevoed door de Lingeweteringen vanuit de Neder- en Overbetuwe. Daarmee werd de Linge zeer belangrijk voor de afwatering van het bovenstrooms gelegen gebied, waar weteringen op uitkwamen.

Vroeger kende de Linge een levendige transportfunctie voor de dorpen, en kleine schepen kunnen ook nu nog over de Linge tussen Buren en Gorinchem varen. Daarvoor is de rivier plaatselijk aangepast. Met name in de 20e eeuw werden enkele bochten afgesneden, zoals de hiervoor besproken bocht bij Geldermalsen waarover de brug met de Rijksstraatweg ging en de bocht bij Acquoy (vóór 1958). Deze ingrepen waren een uitkomst van de werkzaamheden van de Lingecommissie, die in 1927 hun rapport presenteerden, dat werd gepubliceerd door de Betuwsche Kanaalvereeniging. Zowel de waterstaatkundige als de logistieke problemen lagen aan de basis van deze werkzaamheden.

3.5 Waardering

Op basis van de in § 2.2.2 beschreven methodiek is het cultuurlandschap binnen het onderzoeksgebied gewaardeerd. Per waarderingsklasse volgt hierna een korte beschrijving.

3.5.1 Zeer hoge waarde

Een zeer hoge waarde is toegekend aan gebieden die een zeer lage snelheid van veranderingen hebben, en daardoor in de afgelopen 70 tot 100 jaar maar in heel beperkte mate veranderingen hebben ondergaan.

De hoogste waarderingsklasse vinden we hoofdzakelijk terug in delen van de uiterwaarden van Waal en Linge, op goed bewaarde buitenplaatsen en op een enkele locatie in de komgebieden. Ook de Nieuwe Zuiderlingedijk en de nabijgelegen Zeiving hebben we als zodanig aangemerkt. Buitenplaatsen waar deze waarde geldt zijn onder meer Waardenburg/Neerijnen en Mariënwaerdt. In de uitgestrekte kommen heeft vooral het komgrondenreservaat bij knooppunt Deil deze waarde. Dat geldt ook voor de beboste kommen ten oosten van de Diefdijk en de strook langs de Diefdijk zelf.

3.5.2 Hoge waarde

Een hoge waarde is toegekend aan gebieden die in de laatste 70 tot 100 jaar maar in heel beperkte mate veranderingen hebben ondergaan en waar dus de hoofdstructuur van het gebied nog goed afleesbaar is, óf waar weliswaar (ingrijpende) veranderingen hebben plaatsgevonden, maar die een zichtbaar relevante waarde hebben toegevoegd. Dat laatste geldt heel specifiek voor het grote komgebied, waar de ruilverkaveling Tielerwaard-West een heel nieuwe structuur aan toegekend heeft zonder dat de wijdsheid van de kom daarbij verloren gegaan is.

Een zeer groot deel van de gemeente West Betuwe valt onder de klasse ‘hoge waarde’. Dat heeft er vooral mee te maken dat de uitgestrekte komgebieden onder die waardering vallen. Ze hebben hun wijdsheid behouden, en waar ze uiteraard door de ruilverkavelingen wel kwaliteiten hebben verloren, hebben ze die in de vorm van een karakteristiek agrarisch wederopbouwlandschap ook weer teruggekregen. Ook grote delen van de oeverwallen hebben we onder deze categorie gerekend. Weliswaar is de structuur ten dele opgeschaald, maar de hoofdlijn is nog herkenbaar. Alleen in gebieden met de meest intensieve vorm van fruitteelt is de waardering soms lager uitgevallen. Buitendijks gaat het om uiterwaarden die niet meer helemaal gaaf zijn, maar voor een belangrijk deel toch nog goed herkenbaar, ofwel aan het agrarisch gebruik, of aan de sporen van de vroegere kleiwinningsindustrie. Soms is ook een historisch fabrieksterrein hieronder geschaard. In een aantal gevallen is dan niet het gebouw waardevol, maar wel de herkenbaarheid van de historische functie in combinatie met landschappelijke verschijnselen van kleiwinning.

3.5.3 Gemiddelde waarde

Gebieden met een gemiddelde waarde kenmerken zich vooral door een herkenbaarheid van de hoofdstructuur, maar een vaak sterk gewijzigd grondgebruik. Dat zien we vooral terug in gebieden die nu voor een belangrijk deel voor de fruitteelt worden gebruikt. We vinden ze met name op de hogere gronden in het oosten, rond Geldermalsen en ten zuiden daarvan. Ook ten noorden van Vuren vinden we gebieden met deze score terug. Daar gaat het met name om de uitgewiste vroegere uitwateringsstructuur, die niet door een nieuwe laag van waarde is vervangen.

Een gemiddelde waarde hebben ook grotere winningsplassen in de uiterwaarden, die door hun schaal veel van het omliggend landschap hebben opgeslokt, maar waarbij het verhaal van de grondstofwinning (eerst klei, dan zand) nog wel te vertellen is. Ook de natuurontwikkeling tussen Ophemert en Varik heeft het landschap gefragmenteerd en minder herkenbaar gemaakt.

3.5.4 Lage waarde

Gebieden met een lage waarde kenmerken zich door een hoge mate van veranderingen in de afgelopen 70 tot 100 jaar. Vaak is de hoofdstructuur van het vroegere landschap er niet meer afleesbaar. Het gaat veelal om kleine gebieden, waar het grondgebruik en/of de teelt het landschap zodanig op de kop gezet hebben, dat de oorspronkelijke karakteristiek er verdwenen is.

Het meest sprekende voorbeeld in de gemeente West Betuwe is het grote golfbaancomplex in het komgebied bij Spijk. Ook het aangrenzende Lingebos hebben we hiertoe gerekend, met die kanttekening dat we daarvan de lage waardering ter discussie kunnen stellen. Als onderdeel van de verder op zichzelf waadevol ingeschatte uitingen van de ruilverkaveling Tielerwaard-West zou dat ook voor dit gebied kunnen gelden. Landschappelijk is het echter een ‘grove’ onderbreking in het uitgestrekte komgebied, en de tuinhistorische kwaliteiten ervan zijn niet in beeld. Daar ligt dus nog een opgave voor de toekomst. Behalve een veranderd gebied bij Geldermalsen gaat het om betrekkelijk kleine gebieden.

3.5.5 Zeer lage waarde

Gebieden met een zeer lage waarde zijn vaak evenals gebieden met een lage waarde zeer sterk aangetast. Vaak is er ook geen duidelijke relatie met de ontwikkelingsgeschiedenis van het gebied. Door de aard van de aantasting, veelal vergraving, is herstel hier doorgaans ook niet of nauwelijks meer mogelijk. We wijzen daarbij op de haven aan de Kerkewaard en de winningsplas aan de Nieuwe Zuiderlingedijk.

3.5.6 Niet gewaardeerd

Belangrijk bij de toepassing is dat sommige deelgebieden vanuit historisch-landschappelijk opzicht niet gewaardeerd zijn. De primaire reden daarvoor is dat de waardering van dergelijke gebieden om een andere expertise vraagt, niet een cultuurlandschappelijke. Dat geldt in de eerste plaats voor de ‘jonge bebouwingsschillen’ van Tiel en Opijnen: de meer of minder planmatige uitbreidingen van respectievelijk stad en dorp ná 1850. Daarnaast geldt dat ook voor de infrastructuur (snelweg, spoor) in en bij Waardenburg, het landhoofd in de rivier aldaar en de versteviging van het dijktalud in Tiel. Ook de historische kernen hebben we hier niet gewaardeerd, omdat daar vanuit de discipline stedenbouw naar wordt gekeken.

3.6 Deelgebieden: Geldermalsen

Steven van der Veen

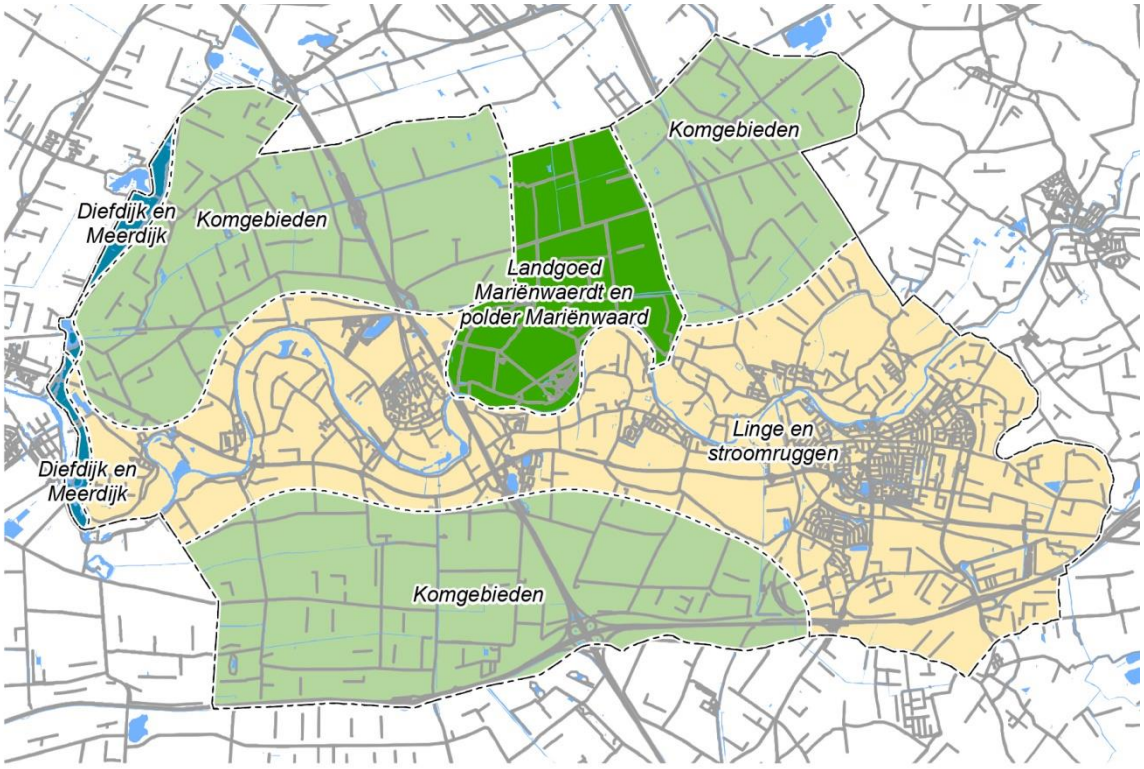
3.6.1 Inleiding

Behalve een onderverdeling naar landschapstypen en elementen is er in Geldermalsen ook een onderverdeling naar ‘integrale ensembles’, een soort deelgebieden, gemaakt. De toelichting op die onderverdeling hebben we in deze paragraaf ondergebracht. In de andere voormalige gemeenten is deze benadering op deze manier niet gekozen, maar de benadering is zo waardevol, dat we ervoor gekozen hebben deze toch nog in dit rapport weer te geven.

3.6.2 Algemeen

Vanuit een sectorale benadering zijn de verschillende ruimtelijke historische ontwikkeling en de daarmee samenhangende gebieden, structuren en objecten in het huidige landschap beschreven. Zoals al is gebleken staan deze thematische ontwikkelingen niet los van elkaar, maar zijn ze nauw met elkaar verbonden. Zo is de dorpsontwikkeling niet los te zien van de waterstaatkundige geschiedenis. Agrarische ontwikkelingen hangen nauw samen met die van onder ander de infrastructuur. In dit hoofdstuk wordt daarom de bijzondere onderlinge samenhang tussen gebieden, structuren, ensembles en objecten nader toegelicht.

Binnen de gemeente liggen vier structuren die een groot deel van de cultuurhistorische waarden dragen (figuur 72). Het betreft als eerste de Linge met haar uiterwaarden en de daaraan grenzende stroomruggen. Het Gelders Genootschap introduceerde voor deze cultuurhistorisch landschappelijke eenheid de benaming ‘Lingelint’. De tweede dragende structuur wordt gevormd door de komgebieden, waar de ruimtelijke transformatie minder doorlopend is geweest. De derde dragende structuur wordt gevormd door de Diefdijk en de Meerdijk. Los daarvan vormt het landgoed Mariënwaerdt en de daaraangrenzende polder Mariënwaard een vierde zeer waardevol ensemble door een combinatie van de grote historische betekenis van het voormalige abdijcomplex en de hoge ouderdom en gaafheid van het landschap.

Figuur 72. De vier waardevolle landschappelijke ensembles.

3.6.3 Linge en stroomruggen

Het Lingelint is waardevol door een grote dichtheid aan cultuurhistorische waarden. Al vanaf het Neolithicum vond bewoning plaats op de oeverwallen die nu langs en op enige afstand van de Linge liggen. In hoofdlijnen is er een bewoningscontinuïteit geweest die tot in het heden doorloopt. De hoge dichtheid aan archeologische vondsten uit verschillende perioden laat zien dat zich waarschijnlijk nog veel resten bevinden in de bodem van de stroomruggen.

De middeleeuwse ontwikkeling van de stroomruggen is nog herkenbaar aan de (voormalige) kasteelterreinen, het nederzettingspatroon en plaatselijk het verkavelingspatroon in de vorm van kromakkers. Een vergelijking met de 18e- en 19e-eeuwse situatie laat zien dat het landschap een redelijk hoge gaafheid bezit. Kernen hebben nog steeds hetzelfde nederzettingspatroon en ook daarbuiten is het historische nederzettingspatroon duidelijk herkenbaar, vaak als bebouwing langs de Lingedijk. Veel kernen zijn relatief weinig gegroeid sinds begin het begin van de 20e eeuw, waardoor de samenhang met het omliggend agrarisch land nog duidelijk herkenbaar is. Het grote aantal monumenten en panden met bouwhistorisch kwaliteiten dat de ontwikkelingen van verschillende perioden weerspiegelt, draagt in sterke mate bij aan de herkenbaarheid van de ruimtelijke geschiedenis. Opvallend gaaf, en mede daardoor herkenbaar als historisch landschap, zijn de dorpen en omgeving van Acquoy, Enspijk, Deil en het landgoed Mariënwaerdt. Hier is de samenhang tussen oeverwallen, uiterwaarden en de Linge nagenoeg ongeschonden. Historisch opgaand groen in de vorm van grienden, bomenlanen en historische boomgaarden dragen bij aan deze samenhang. De ontwikkelingen die er hebben plaatsgevonden, zijn vaak kleinschalig of ingepast met oog voor de historie. Een ontwikkeling die afbreuk heeft gedaan aan het pre-20e-eeuwse landschapsbeeld is de

beplanting van de open akkercomplexen op de oeverwallen met hoogstammen en later laagstammen. Op landgoed Mariënwaerdt en in de omgeving van Groot Westerhout is deze openheid nog aanwezig.

De historische nederzettingsstructuur (overwegend van het gestrekt oeverwaltype) die karakteristiek is voor de streek is nog zeer herkenbaar. Dit komt tot uitdrukking in de nog gave wegenstructuur en de daaraan gesitueerde (van oorsprong) agrarische bebouwing.

3.6.4 Komgebieden

Onlosmakelijk met het Lingelint verbonden zijn de komgebieden. In zijn geheel genomen is dit een redelijk gaaf landschap. Al sinds de vorming van de oeverwallen staat dit gebied in contrast met zijn omgeving. Dit waardevolle contrast is nog redelijk aanwezig en komt tot uiting in de openheid, het grondgebruik in de vorm van grasland en de verspreide ligging van elementen die typerend zijn voor de komgebieden in dit deel van het riviergebied. De eendenkooien en woonheuvels die dateren uit de periode vanaf de 16e eeuw zijn nog gaaf aanwezig evenals het omliggend open weidelandschap. Op veel woonheuvels is nog historische agrarische bebouwing aanwezig. De restanten van oude kades met knotwilgen en elzen, het verkavelingspatroon en de weteringen dragen bij aan het totaalbeeld en het verhaal van de ontginning, ontwatering en bewoning van dit gebied. Met name in het meest noordelijke deel van de gemeente is deze samenhang nog zeer herkenbaar. In andere delen is de samenhang aangetast door de ruilverkavelingen die zich vanaf de jaren vijftig hebben voorgedaan en in hun tijdsgeest een nieuwe laag in het landschap hebben toegevoegd. Met name in het zuiden van de gemeente is de Ruilverkaveling Tielerwaard-West is er oog geweest voor het historisch landschap en zijn elementen, zoals eendenkooien opgenomen in het landschapsplan.

Voor de historische bouwkundige waarden is het komgebied minder waardevol. Het gebied kent een zeer lage dichtheid aan historische bouwwerken. De historische gebouwen die er voorkomen zijn echter wel zeer waardevol en dragen door hun relatie met andere elementen (woonheuvels en restanten van stroomgordels) in sterke mate bij aan de ensemblewaarde.

De ruilverkavelingen die vanaf de jaren vijftig van de grond kwamen, hebben een nieuwe laag aan het landschap toegevoegd. De ruimtelijke opzet van wegen, erven, bosaanplant en wegbeplanting is nog zeer gaaf. Met name de kwaliteit van het ruimtelijk plan van Tielerwaard-West, ten westen van de A2, is waardevol door onder meer de opname van historische landschapselementen, de eenheid in boerderijtypen en de erfbeplanting.

3.6.5 Diefdijk en Meerdijk

Hoewel de Diefdijk geheel buiten de gemeente Geldermalsen ligt, vormt de dijk samen met de Meerdijk een belangrijk historisch structurerend element in relatie tot het landschap in de gemeente Geldermalsen. Veel objecten, structuren en gebieden hangen nauw samen met de dijk. Twee belangrijke historische thema's zijn onlosmakelijk met dit element verbonden: de strijd tegen het water en de strijd met het water (zoals met de Nieuwe Hollandse Waterlinie). Het meest in het oog springend en tot de verbeelding sprekende elementen zijn de dijk zelf, de wielen, de forten, bunkers en de waterstaatswerken. Het ensemble wordt aangevuld met de drassige boezem met elzenbosjes en afgegraven delen, de boezemkade en de verschillende vlieten en weteringen die hier samenkomen. Minder goed in het landschap zichtbaar, maar evenzeer van belang voor het ensemble zijn de verboden kringen, die relatief goed bewaard zijn gebleven. Historisch-bouwkundig ligt hier een omvangrijk ensemble in de vorm van bunkers, forten en waterstaatswerken. Vele hiervan hebben een zeer hoge waardering gekregen of zijn rijksbeschermd.

3.6.6 Landgoed Mariënwaerdt en polder Mariënwaard

Een zeer waardevol ensemble is het landgoed Mariënwaerdt. Vanuit verschillende oogpunten is dit een uniek en waardevol gebied. Het landgoed is het restant van de middeleeuwse abdij Mariënweerd die op de vruchtbare noordelijke oeverwallen van de Linge werd gesticht. De abdij heeft grote invloed gehad op de ontginning van het Mariënwaardse Veld en de verdere exploitatie ervan. Elementen die hiermee samenhangen zijn de afwijkende verkaveling van de voormalige dorpspolder, de eendenkooien en omvangrijke pachtboerderijen. De samenhang tussen de kern van het landgoed en het komgebied komt tot uitdrukking in de structuur van stegen en kades die van zuid naar noord lopen.

Doordat het voormalige abdijbezit in de 18e eeuw in zijn geheel als landgoed is verkocht en nadien ook zo beheerd, is tot op heden de eenheid behouden gebleven. Grootschalige wijzigingen in grondgebruik hebben zich dan ook niet voorgedaan. Binnen het huidige gebied komen dan ook veel elementen voor met een hoge ouderdom en een hoge mate van gaafheid. Naast de hierboven vermelde eendkooien en erven, gaat het hier om de wegenstructuur, de weg- en laanbeplanting (met notenbomen en beuken), het openakkercomplex, het parkbos en de grienden langs de Linge. Ook het ensemble van (van rijkswege beschermde) historische bebouwing is zeer waardevol en is oorspronkelijk gesitueerd.

4 Landschapselementen en immaterieel erfgoed: Geldermalsen en Neerijnen

Luuk Keunen & Steven van der Veen

4.1 Algemeen

De beschrijvingen in dit hoofdstuk dienen als toelichting op het GIS achter de kenmerkenkaart (kaartbijlage 4) en de waarderingskaart (kaartbijlage 5) van de discipine landschap. In deel 1 van dit rapport is de wording van het landschap in de gemeente West Betuwe per voormalige gemeente beschreven. Hierin is veelvuldig verwezen naar elementen die in het landschap voorkwamen en in veel gevallen nog steeds aanwezig zijn. In hoofdstuk 3 is een toelichting gegeven op de verschillende landschapstypen, waarbij is gelet op de wordingsgeschiedenis en de verschillende verschijningsvormen van het landschap. De elementen die met de wordingsgeschiedenis samenhangen en bijdragen aan de beleefbaarheid van het historisch cultuurlandschap, worden in dit hoofdstuk voor Geldermalsen en Neerijnen per ‘functionele categorie element’ beschreven. Tevens wordt in dit hoofdstuk de waardering van elementen in Geldermalsen toegelicht. Objecten in Neerijnen zijn niet gewaardeerd, de objectbeschrijving en -waardering van Lingewaal komt samen met de gebiedsbeschrijving aan de orde in hoofdstuk 5. Vanwege de uitgevoerde thematische herziening worden in dit hoofdstuk wél de aspecten van ruilverkaveling en funerair erfgoed in Lingewaal aan de orde gesteld.

4.2 Inventarisatie

4.2.1 Waterstaat

Geldermalsen

Voor de waterstaatkundige ontwikkeling van Geldermalsen verwijzen naar de desbetreffende paragrafen in deel 1. Hier beschrijven we de elementen die deel van dat systeem uitmaakten.

Wetering en kade

De weteringen met kades dienden voor de afvoer van overtollig water binnen de dorpspolders. Een deel van de weteringen ligt binnen de voormalige dorpspolders. Deze kwamen uit op de weteringen die op grenzen van de dorpspolders lagen, die vervolgens op de Linge uitwaterden. Met het samenvoegen van de dorpspolders in de tweede helft van de 20e eeuw zijn veel weteringen gedempt, verlegd en/of verbreed. Op de inventarisatiekaart zijn de nu nog aanwezige historische weteringen en de tussenliggende verdwenenen delen weergegeven.

Dijk

Op de inventarisatiekaart staan de Lingedijken weergegeven. De bedijking is vermoedelijk rond het jaar 1000 begonnen. In deze eerste periode zal het om korte dijkstukken zijn gegaan. Vanaf de 12e eeuw ontstond er een gesloten dijk langs de verlande stroomgordel van de Waal, de latere Linge. Bijzondere fenomenen van de Lingedijk zoals overlaten en dijkdoorbraken worden hierna besproken.

Wiel

Wielen vormen een van de meest zichtbare resten van dijkdoorbraken en overstromingen. Die kwamen vooral in de periode tussen de 15e en 19e eeuw voor. Elementen die samenhangen met de wielen zijn de onderbreking in het rechte dijktracé en de overslagen.

Dam en kweldam

In de polder van Meteren en in de polder van Deil kwamen kweldammen voor. Alleen de laatste kweldam in de polder van Deil is nog aanwezig. Over de ouderdom van deze dammen is weinig bekend. Ze kwamen al in de 18e eeuw voor. Waarschijnlijk zijn ze aangelegd om kwelwater op te vangen dat onder dijken met een zandondergrond doorsijpelde. De huidige Kweldam onderscheidt zich voor wat betreft profiel niet van andere wegen in de omgeving. Het is onduidelijk hoe het oorspronkelijke profiel er uit heeft gezien.

Overlaat

De overlaten in de gemeente Geldermalsen komen in zowel de noordelijke als zuidelijke Lingedijk voor. Ze zijn herkenbaar aan het verlaagde deel aan de landzijde van de dijk. Een smalle verhoging aan de rivierzijde moest het water tegenhouden. Bij dreigende watersnood kon dit smalle deel worden weggegraven en kon het water gecontroleerd het achterliggende gebied in stromen.

Poldermolen en molenplaats

Van de ongeveer tien poldermolens die in de 19e eeuw in de gemeente voorkwamen, is er slechts één over. Het betreft poldermolen De Watermolen aan de Voorvliet in Geldermalsen. De meeste molens zijn in de jaren tachtig van de 19e eeuw vervangen door stoomgemalen en later door diesel- en elektrische gemalen. Op enkele plaatsen is de oude molenlocatie nog herkenbaar aan een knik in een wetering, zoals in de Vliet bij Acquoy, de Maalvliet bij Beesd of op de plaats waar de Achtervliet bij landgoed Mariënwaerdt de spoorlijn kruist.

Gemaal, (uitwaterings)sluis en brug

Van het grote aantal gemalen, sluizen en bruggen dat in de 19e eeuw in de gemeente voorkwam is slechts een zeer beperkt deel behouden. Veel bruggen zijn vervangen door betonnen duikers. De uitwateringssluizen zijn van de tweede helft van de 19e eeuw vervangen door gemalen, die veel minder afhankelijk waren van de waterstand in de polders en Linge. Van belang voor de herkenbaarheid van de gemalen, sluizen en bruggen is de samenhang met andere waterstaatkundige elementen, zoals weteringen en dijken.

Woonheuvel

Vanaf de 17e eeuw zijn er woonheuvels aangelegd in het komgebied en op de lagere delen van de stroomruggen. Met name in het noordelijke komgebied liggen hoge solitaire woonheuvels. Ten zuiden van de Linge concentreren de woonheuvels zich op de stroomruggen. Hier maken ze vaak deel uit van een dorpsstructuur.

Kanaal

Ten westen van Gellicum is in de 17e eeuw een kanaal gegraven, waarmee een meander die langs Acquoy liep werd afgesneden.

Haven

Tot in de 20e eeuw hadden veel dorpen in de gemeente een eigen haven, vaak van beperkte omvang. In Geldermalsen resteren twee van deze havens. De haven ten noorden van het station Geldermalsen werd tussen 1929 en 1957 gegraven en werd in de tweede helft van de 20e eeuw gedeeltelijk gedempt bij de uitbreiding van het rangeerterrein. In het centrum van Geldermalsen werd een oude afgesneden meander van de Linge ingericht als haven. In de tweede helft van de 20e eeuw is deze haven verder is uitgebreid.

Neerijnen

De waterstaatkundige ontwikkeling van de Tielerwaard hebben we in deel 1 uitgebreid beschreven. We beperken ons hier nu daarom tot een toelichting op de elementen die daarvan onderdeel zijn. Bij de legenda van de kaart moeten we meteen een opmerking maken. De typologie van waterlopen is deels gebaseerd op de naam die de watergangen droegen. Zo kan een kanaal ook boezemwater zijn, maar moest voor de aanduiding een keuze worden gemaakt. Hetzelfde geldt voor wetering en tochtsloot, de watergangen die het water in de polder naar het punt van uitmalen voerden. Tegelijk is in dit kaartbeeld de tijdsdiepte niet herkenbaar; niet alles heeft tegelijk in één systeem in gebruik geweest. Daarvoor is het noodzakelijk de hiervoor genoemde tekst te lezen.

De waterstaatkundige toestand waarvan we tegenwoordig nog het patroon herkennen, bestaat uit een aantal onderdelen. Grofweg kunnen we daarbij een onderscheid maken tussen water weren (de dijken en kades) en water afvoeren (de watergangen). Tegelijk lopen de lokale systemen per dorp(spolder) en de regionale systemen van grote weteringen door elkaar en interfereren ze met elkaar. Zoals hiervoor al besproken was het in het belang van elk dorp om enerzijds het water van de rivier én van de bovenstrooms gelegen buurman te weren door zijkaden aan te leggen, anderzijds om water zo snel mogelijk af te voeren naar de rivier of – toen dat niet meer kon – naar de benedenstrooms gelegen buurman. Met de aanleg van de Boutensteinse wetering kwam daar enige vorm van coördinatie in. De aanleg van de Nieuwe Vliet leidde er uiteindelijk toe, dat zowel vanuit Tuil als Waardenburg water naar deze watergang gemalen kon worden, terwijl bijvoorbeeld Haaften direct op de Boutensteinse wetering ofwel Mark loosde. Bovenstrooms maakte men voor de afwatering gebruik van oude natuurlijke waterlopen, zoals de bocht om Est. In die gebieden was actief wegmalen niet nodig, maar werden wel sluisjes aangelegd om terugstromen te voorkomen. Historische locaties van sluizen en stuwen zijn ook op de kenmerkenkaart opgenomen.

De dijken in de gemeente Neerijnen getuigen aan de ene kant van het grillige Waalverloop in de late middeleeuwen, maar nog meer van de vele reparaties in de eeuwen daarna en de nood die men heeft gekend. Die nood zien we vooral terug in plaatsen als Haaften, Tuil, Opijnen en Heesselt, waar de dijk een schaardijk werd en het dorp steeds bedreigd werd. De dijken werden door de dijkgeslaagden, verantwoordelijke eigenaren van binnendijks land, onderhouden. De Dijkstoel schouwde de dijken regelmatig.[25] Ook binnendijks werden er kaden aangelegd. Een duidelijk voorbeeld is de Boutensteinse

[25] Bijl 1997: 41

Kade, die van de polder Haaften naar de Linge tussen Rumpt en Enspijk liep. Deze kade moest het gebied westelijk ervan tegen water van boven beschermen. Bij Hellouw ligt de kade nog in ons onderzoeksgebied.[26]

Figuur 73. Zeer bijzonder in Nederland: een met bomen begroeide bandijk, in dit geval nabij Huis Neerijnen (foto: RAAP, 14 november 2019).

Waar de ondergrond zo zandig was dat er water onder de dijk doorsijpelde, werden vooral in de Nieuwe tijd kwelkaden aangelegd. Zo ontstonden tussen kade en dijk zogenaamde kwelkommen (zie ook § 3.3.1).

Waar erven het gevaar liepen te overstromen bij hoogwater zijn woonheuvels opgeworpen. Deze heuvels zijn gekarteerd en op kaart weergegeven.

4.2.2 Infrastructuur

Geldermalsen

Weg

Op de kenmerkenkaart zijn de wegen weergegeven die in het historische landschap de hoofdwegenstructuur vormden. Een groot deel van de wegen hangt samen met de kade- en

[26] Bijl 1997: 83

dijkenstructuur. Een ander deel betreft de wegen die vanuit de dorpen naar de komgronden liepen, vaak in de vorm van brede straten. Ook hangt een deel van de wegen samen met de oude ontginingsassen. De wegenstructuur in de dorpen past vaak in de structuur van een gestrekt esdorp en is opgebouwd uit een voorstraat, vaak op de dijk en een achterstraat. Vaak lag hier tussen nog een middenstraat.

In het midden van de 19e eeuw is de Rijksstraatweg tussen Culemborg en Zaltbommel aangelegd, de huidige N833. Het was de eerste nationale verkeersweg in Geldermalsen.

Veerstoep

Ook de resterende veerstoepen aan de Linge zijn opgenomen in de inventarisatie. Tot in de 19e eeuw had elk dorp een of meerdere veerstoepen. Veel veerstoepen zijn verdwenen nadat ze overbodig werden door de aanleg van bruggen. Op een enkele plaats is een voetveer behouden voor het toerisme, zoals het veer Enspijk-Mariënwaerdt. Enkele veerstoepen zijn behouden gebleven, zoals bij het eerder genoemde veer bij Enspijk en ook bij de Veerdam tussen Gellicum en Rhenoy.

Spoorlijn

In de inventarisatie zijn twee van oorsprong 19e-eeuwse spoorlijnen opgenomen. Het betreft Geldermalsense deel van het tracé Utrecht-Waardenburg, de zogenaamde Staatslijn H, die in 1868 in gebruik werd genomen. Daarnaast is het Geldermalsense deel van de Merwede-Waalspoorweg opgenomen, ook wel bekend als Betuwelijn. Het deel ten oosten van Geldermalsen werd in 1882 in gebruik genomen. Het deel ten westen van Geldermalsen volgde in 1883.

Snelweg

De tracés van snelwegen zijn opgenomen omdat deze vanaf de jaren vijftig een grote invloed hebben gehad op de ruimtelijke ontwikkelingen in een groot deel van de gemeente Geldermalsen. Mede door de aanwezigheid van de A15 heeft Geldermalsen zich als belangrijkste vestigingsplaats kunnen ontwikkelingen. Ook Beesd profiteerde van de aanwezigheid van de A2 en breidde na de oorlog uit in de richting van het spoor en de snelweg aan de noordzijde van het dorp.

De snelwegen A2 en A15 hebben tevens een grote invloed gehad op historische structuren en verbanden. De dorpspolders werden door de aanleg van de snelwegen doorsneden, historische dorpsgezichten werden aangetast en de ruimtelijke maat van het landschap veranderde sterk.

Neerijnen

Wegen

Interlokale verkeersbewegingen vonden tot ver in de 20e eeuw nog voornamelijk over de dijken plaats. Stroomopwaarts, bij Lent, is zelfs aangetoond dat men in de late middeleeuwen niet over, maar aan de voet van de dijk reed. In de nieuwe tijd zijn er echter duidelijke aanwijzingen voor gebruik van de dijk als verkeersroutes, reden waarom men vanaf de 18e eeuw de kruin ook ging begrinden.[27] Voor de Tielerwaard kennen we de situatie niet precies, maar daar is iets soortgelijks te verwachten.

[27] Keunen e.a. 2018

In het oostelijk deel van de voormalige gemeente Neerijnen waren de landerijen landinwaarts beter begaanbaar, omdat daar oude stroomgordels ondiep onder het maaiveld lagen. Daardoor waren daar verbindingen naar kernen langs de Linge, zoals Geldermalsen, aanwezig. Verder naar het westen was het noord-zuidgerichte verkeer veel beperkter. Wel werden er vanaf de 19e eeuw wegen door de komgebieden (half)verhard, omdat de begaanbaarheid te vergroten. Zo liep er een grindweg vanuit Haaften naar het noorden, de huidige Marijkestraat. Andere verhardingsprojecten waren vooral gericht op de oost-westverbindingen of lokale doelen, want vaak hield de verharding op een zeker moment op en kon men alleen over onverharde wegen verder door de polders. In het oosten van de gemeente waren deze verharde interlokale routes in de late 19e eeuw al veel prominenter aanwezig, zoals de *Zievelingsche Straat* tussen Ophemert en Wadenoijen, de *Bommelsche Straat* tussen Est en Wadenoijen en de wegen vanuit Est en Waardenburg naar Meteren, en verder naar Geldermalsen. Het oostelijk deel van de gemeente had dus in de late 19e eeuw duidelijk een voorsprong.

Pas door de ruilverkaveling Tielerwaard-west was er nieuwe, serieuze aandacht voor de ontsluiting van het gebied ten westen van Waardenburg. Niet alleen werden er vele wegen verhard, ook werd er een nieuwe interlokale weg aangelegd tussen Gorinchem en de huidige A2 bij Waardenburg. Ten westen van Herwijnen werden bestaande wegen met elkaar verbonden, terwijl oostelijk ervan vooral over nieuw tracé gereden werd, net achter de dijk. Bij Tuil werd de nieuwe weg, de huidige Graaf Reinaldweg, over de Waalbandijk gelegd.

Figuur 74. De Graaf Reinaldweg, hier het nieuw aangelegde deel van het tracé (foto: RAAP, 14 november 2019).

De al aangehaalde aanleg van de huidige autosnelwegen, de rijkswegen, leidde aanvankelijk tot weinig profijt voor de lokale gemeenschappen in de Tielerwaard. De wegen zorgden eerder voor doorsnijdingen en moeilijkheden om te passeren dan tot een betere ontsluiting. De Waalbrug werd in 1933 geopend, waarna de toenmalige rijksweg 26 tussen Utrecht en 's-Hertogenbosch kon worden aangelegd. In 1958 werd de rijksweg tussen knooppunt Deil en de brug bij Waardenburg verbreed tot 2x2 rijstroken, en als autoweg aangemerkt. Gelijkvloerse kruisingen bleven er in het tracé tot 1989 (!) liggen. Het rijkswegenplan van 1968 hernummerde het gedeelte tussen Utrecht en 's-Hertogenbosch naar rijksweg 2.[28] In 1996 werd een nieuwe brug over de Waal aangelegd, waarna het oude tracé als een talud tussen het nieuwe en de spoordijk bleef liggen.

Met de rijksweg 15, de huidige A15, werd in 1939 gestart. In datzelfde jaar was de aanleg tot aan Meteren klaar, maar pas vanaf 1960 werd de weg ten oosten van Meteren doorgetrokken. Bij Deil lag een eenvoudig kruispunt, vanaf 1957 een rotonde.[29]

Figuur 75. De autosnelweg zorgt voor een barrière in Waardenburg (foto: RAAP, 14 november 2019).

[28] https://www.wegenwiki.nl/A2_(Nederland)#Utrecht_-_.27s-Hertogenbosch
[29] https://www.wegenwiki.nl/A15_(Nederland)

Spoorwegen

TREINSPOOR

De belangrijkste spoorlijn door de gemeente Neerijnen is de vroegere Staatslijn H, die net als andere staatslijnen werd aangelegd naar aanleiding van een wet van 18 augustus 1860. Deze spoorlijn moest de spoorwegnetten ten noorden en ten zuiden van de grotere rivieren gaan verbinden. De spoorlijn zou oorspronkelijk oostelijker lopen, langs Amerongen en Tiel, maar werd in tweede instantie langs Culemborg en Zaltbommel aangelegd. De spoorlijn tussen Utrecht SS en Waardenburg werd op 1 november 1868 aangelegd, de lijn tussen Waardenburg en Hedel exact een jaar later. In september 1870 was de verbinding tussen Utrecht en Boxtel klaar. De spoorbrug bij Zaltbommel was in 1869 klaar. Elektrificatie werd in 1938 uitgevoerd, hetzelfde jaar als de N.V. Nederlandsche Spoorwegen werd opgericht. In Waardenburg werd een station van de vijfde klasse gebouwd en geopend. Economische en technische redenen leidden ertoe, dat dit station in 1935 werd gesloten en na de Tweede Wereldoorlog werd afgebroken. Het was tijdens de Tweede Wereldoorlog sterk beschadigd geraakt, maar werd hersteld en stond er tot 1973. Enkele oude omheiningen zouden er nog aan de plek herinneren.

Figuur 76. Station Waardenburg in 1911, bestaande uit een middenrisaliet met twee korte vleugels, alles eenlaags met kap (bron: Stationsweb.nl).

SMALSPOOR

Voor privaat gebruik lagen er in de gemeente diverse smalspoorlijnen, vooral voor transport op steenfabrieksterreinen (zie ook § 4.2.3). We zien dit bij Heesselt en Haaften. Trams voor personenvervoer zijn er, in afwijking van veel andere plekken op het Nederlandse platteland, voor zover bekend in het gebied nooit geweest.

4.2.3 Industrie en nijverheid

De industriële ontwikkeling van het onderzoeksgebied heeft vooral betrekking op een tweetal aspecten, namelijk enerzijds de baksteenindustrie en anderzijds de windmolens. Objectgerichte bedrijfstakken die zich vooral in kleinschalige bebouwing ontwikkelden (zoals smederijen, wagenmakers en mandenmakers), alsmede relatief recent groot geworden bedrijfstakken als de transportsector laten we hier vanwege de historisch-landschappelijke insteek buiten beschouwing. Indien binnen de onderzoeksperiode vallend komen zij wel in de analyse van de historische bouwkunst aan de orde.

Met de toename van de bouw in steen in de late middeleeuwen groeide ook de vraag naar baksteen. Waar in andere landen in West-Europa hout of natuursteen in grote voorraden aanwezig was, was dat in Nederland de rivier- en zeeklei. Voor de bouw van kastelen werd vaak ter plekke in veldovens steen gefabriceerd, maar toen de vraag vanaf de nieuwe tijd ook van de ‘gewone man’ kwam, ontstond er een industrie langs de rivieren, waar de klei eenvoudig rond de ovens te winnen was. Gedurende de eeuwen zien we een geleidelijke opschaling van dit proces, van de eenvoudige steenovens uit de 17e en 18e eeuw naar de volledige steenfabrieken uit de 20e eeuw. Waar oorspronkelijk nog werd afgeticheld, werden vanaf de 20e eeuw diepere putten gegraven. Voor het transport waren ook smalsporen naar de fabrieken zelf noodzakelijk. De fabrieken werden op kunstmatige hoogtes gebouwd, om te zorgen dat de productielocaties bij hoogwater niet overstroomden. Veel meer dan de vroegere steenovens waren ze daardoor plaatsvast. Langs de Gelderse rivieren ontwikkelde zich een elite van baksteenfabrikanten, die vaak meerdere fabrieken bezaten. Steenfabrieken met bijbehorende ‘steenfabriekslandschappen’ vinden we nog in de uiterwaarden bij Hellouw / Haaften, Opijnen en Heesselt. De fabriek in Hellouw / Haaften gaat op oudere steenovens, die in de vroege 19e eeuw al bestonden, terug.

De windmolens in het onderzoeksgebied dienden twee doelen. Bij kastelen stonden vaak windmolens waarop de inwoners van de betreffende heerlijkheid verplicht waren hun graan ter maling aan te bieden: dwangmolens. Bij Huis Waardenburg vinden we een dergelijke windmolen nog altijd. Een heel ander doel hadden de windmolens in het westen van de voormalige gemeente. Deze hadden tot doel om het overtollige water in de komgebieden naar de boezems te malen. Deze windwatermolens hebben we in de kaartlegenda onder ‘waterstaat’ opgenomen.

4.2.4 Kastelen en landgoederen

Geldermalsen

Kasteelterrein

Binnen de gemeente Geldermalsen komen elf kasteelterreinen en landgoederen voor waarvan bovengronds nog elementen zichtbaar zijn, bijvoorbeeld in de vorm van reliëf of beplanting. De kastelen die hier stonden, zijn veelal in de 19e eeuw gesloopt. Op enkele plaatsen is een bescheiden landhuis teruggekomen of is de plek niet meer bebouwd geraakt. In beide gevallen zijn de resten nog

zichtbaar in het landschap. In het verleden hebben er meer adellijke huizen in de gemeente gestaan. Deze zijn echter niet meegenomen in de inventarisatie, omdat de resten ervan niet meer bovengronds aanwezig waren. Van west naar oost kwamen de volgende kastelen voor.

Het kasteel Acquoy is vóór 1364 gebouwd, vermoedelijk door het geslacht Van Voorne. Het kasteel is kort na 1795 afgebroken. Op de vermoedelijke plaats van de middeleeuwse voorburcht staat nu een boerderij uit 1798.[30] De contouren van de buitenste gracht zijn nog enigszins herkenbaar in het reliëf.

De Oudenborch in Rhenoy werd voor of in 1265 gebouwd, waarschijnlijk door Rudolf de Cocq. In 1256 kwam het kasteel in handen van Otto II van Gelre, die het als bolwerk benutte tegen Holland. In het midden van de 14e eeuw vond een splitsing plaats: het *huys tot Renoye of Oudenborch* werd afgesplitst van het *huys ende hofstat, geheyten Rhenoy*.[31] Het is onduidelijk waar we dit laatste huis moeten zoeken binnen Rhenoy. Het kasteel is vermoedelijk rond 1800 afgebroken. Er zijn geen afbeeldingen bekend van het kasteel. De loop van de grachten is nog goed herkenbaar in de huidige perceelsindeling.

Het Lage Huis in Beesd is voor 1442 gesticht door het geslacht Pieck. Op een tekening van Jan de Beijer uit 1750 is een omvangrijk renaissancehuis te zien met achtkantige toren, toegangspoort en omgrachting. Waarschijnlijk is het kasteel aan het begin van de 19e eeuw afgebroken. De plek waar het kasteel stond, is nu herkenbaar als open plek binnen Beesd, met een verhoging en restanten van een omgrachting.

Het huis te Enspijk lag ten zuidoosten van het dorp. De eerste vermelding stamt uit 1614, maar mogelijk dateert het huis al uit het begin van de 15e eeuw. Op een tekening van Cornelis Pronk uit 1728 is een statig omgracht huis in renaissancestijl te zien. Het huis is in 1828 in opdracht van graaf Bylant van Marienweerd gesloopt. Op het kadastraal minuutplan uit 1832 is het kasteel met gracht en bijgebouwen nog afgebeeld. Ten zuiden van de huidige begraafplaats resteert vermoedelijk nog de laan naar het kasteelterrein.

Het adellijk huis Bulkestein werd voor 1412 door het geslacht Van Tuyll van Bulckestein gesticht.[32] Het huis dat in 1728 door Cornelis Pronk werd getekend, was opgetrokken in renaissancestijl, met trapgevels en een torenspits. Het huis in 1788 gesloopt. De ligging is nog herkenbaar aan de omgrachting.

Palmesteyn werd voor het eerst vermeld in 1495. Het kasteel werd gesticht door het geslacht Van Tuyll. In de 18e eeuw moet het kasteel zijn vervallen tot boerderij.[33] Op het kadastrale minuutplan van 1832 is een omgracht terrein weergegeven met daarop een hoofdgebouw, enkele bijgebouwen en twee hooimijten. Rond 1840 werd het kasteel afgebroken. Hierna blijft de situatie tot op heden nagenoeg ongewijzigd. Binnen de gracht ligt een licht verhoogd terrein. Aan de rand staat een toegangshek met de naam ‘Palmesteyn’ erop dat waarschijnlijk dateert van na de sloop.

Rhijnestein (of Huis te Deil) werd in 1388 voor het eerst vermeld en is vermoedelijk gesticht door het geslacht Van Rhijn.[34] Er zijn geen afbeeldingen van het kasteel bekend. Op het kadastraal minuutplan uit 1832 zijn de contouren van de omgrachting nog duidelijk herkenbaar. Momenteel ligt op de plek van

[30] Jas e.a. 2013: 250
[31] Jas e.a. 2013: 246
[32] Jas e.a. 2013: 250
[33] Jas e.a. 2013: 247
[34] Jas e.a. 2013: 253

het voormalige kasteelterrein een woonwijk. De omgrachting is nog enigszins herkenbaar aan de verkaveling.

Crayestein is omstreeks 1595 gesticht door Emond de Gruyter. Het complex bestond uit een herenhuis met toren, omgeven door grachten, een visvijver, tuinen en boomgaarden.[35] Een tekening uit het midden van de 18e eeuw van Jan de Beijer toont het kasteel. Binnen een vierkante omgrachting lagen twee grote gebouwen, een bijgebouw en een hooimijt. Op een eilandje in de gracht stond een vierkante toren met Gelderse gevels, die als voor 1832 moet zijn afgebroken. De toegangspoort over de gracht bestaat nog steeds. Ook de rechthoekige omgrachting bestaat nog steeds, evenals het eilandje waar de toren op heeft gestaan. Op het terrein staat een huis uit 1855.

Geldermalsen (of Ravestein) is mogelijk in de eerste helft van de 13e eeuw gebouwd en heeft in de binnenstad van Geldermalsen een voorganger gehad in de vorm van de Burcht van Malsen. Deze is in de eerste helft van de 12e eeuw verdwenen. In het midden van de 18e eeuw bestond het complex uit een omgracht terrein met daarbinnen een tuinmanshuis, een koetshuis, stallen, een oranjerie en een druivenkas.[36] Een tekening uit het midden van de 18e eeuw van Paulus van Liender toont een zaalgebouw met ingangstoren van twee woonlagen en een zadeldak. Van de gebouwen zijn geen bovengrondse resten zichtbaar. Wel is de omgrachting deels nog aanwezig. Het terrein is op deze omgrachting na nauwelijks herkenbaar.

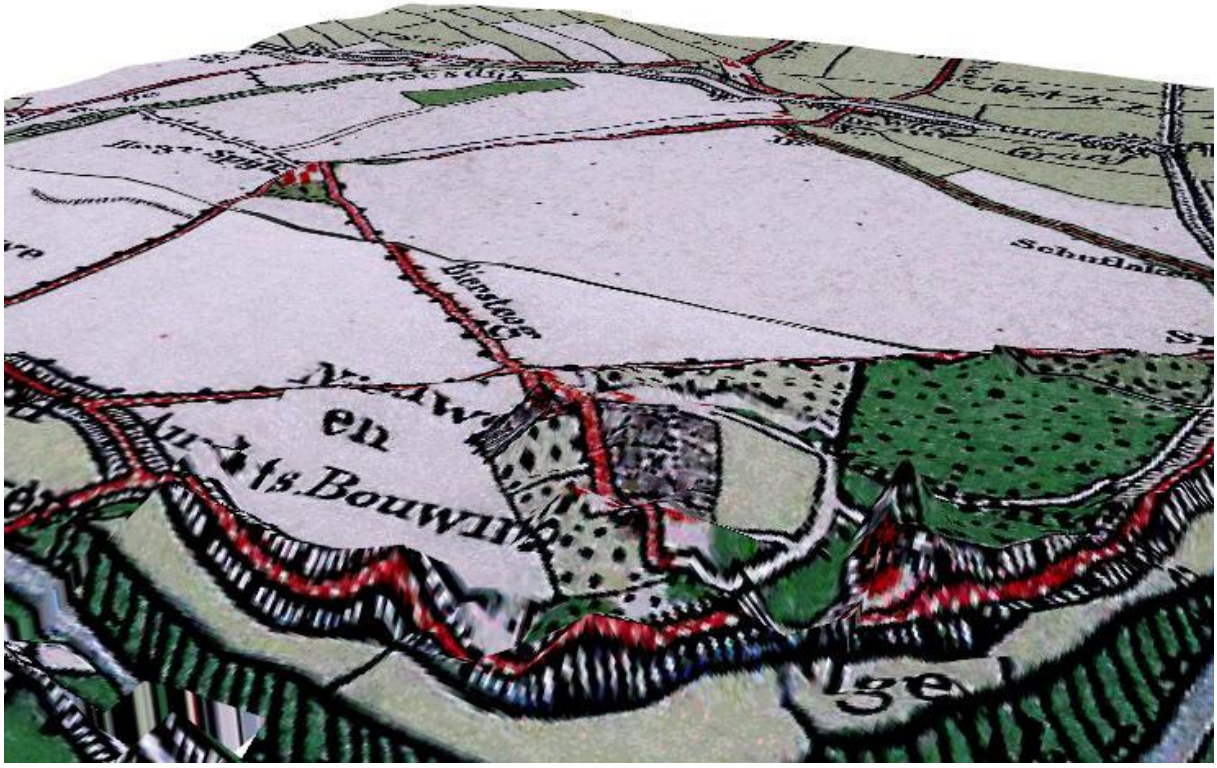
Reigersvoort werd voor 1352 gesticht, vermoedelijk door het geslacht van Buren. Uit 1741 dateert de eerste beschrijving, waarin wordt gesproken van een bouwvallige vierkante toren waarbinnen verschillende vertrekken waren. Om het geheel lag een droogstaande gracht. In een omschrijving van 1824 is alleen nog sprake van een boerderij met agrarische bijgebouwen, de toren is verdwenen. Het huidige huis zou uit de 18e eeuw stammen. Mogelijk is het op de fundering van de afgebroken toren gebouwd.[37] Het zuidelijk deel van de gracht is nog zichtbaar.

Buitenplaats of landgoed

Het landgoed Mariënwaerdt is oorspronkelijk als Premonstratenzer of Norbertijner abdij gesticht. Wat betreft goederenbezit als gebouwencomplex was de abdij het grootste klooster uit de streek. Het werd in 1129 gesticht door de weduwe van Hendrik van Kuyk, Alveradis van Hochstaden. In de loop van de tijd verwierf het klooster uitgebreide bezittingen. In 1566 en 1567, tijdens de Tachtigjarige Oorlog, werd het klooster verwoest. In 1661 zouden alleen de funderingen en stukken muur nog zichtbaar zijn geweest. Onder het huidige landhuis bevinden zich nog de refter en kelder van het klooster.

Na de Reformatie kwam het beheer van het landgoed in handen van de Gedeputeerde Staten van het Kwartier van Nijmegen, die het in 1730 te koop aanboden. Om de verkoop te bespoedigen, werd het landgoed in 1709 tot hoge heerlijkheid verheven. In 1734 werd de hoge heerlijkheid gekocht door graaf van Bylandt die op de plaats van het klooster een landhuis liet bouwen dat omstreeks 1790 door het huidige huis werd vervangen. De situering van de erven met bebouwing, de inrichting van het parkbos en de lanenstructuur zijn sinds het midden van de 19e eeuw niet of nauwelijks veranderd.

[35] Jas e.a. 2013: 244
[36] Jas e.a. 2013: 251
[37] Jas e.a. 2013: 249

Figuur 77. Een 3D-model van het landgoed Mariënwaerdt, omstreeks 1900.

Neerijnen

Terreinen rond kastelen en landhuizen worden in de eerste plaats gekenmerkt door de huizen zelf, omgeven door een gracht, en vaak 'begeleid' door één of meerdere bijgebouwen, zoals koetshuizen. Daaraan grenzend vinden we in veel gevallen nog relicten van tuinenaanleg uit verschillende perioden, zoals de tuinmuur van de moestuin van Neerijnen en enkele coniferen van de tegenoverliggende rozentuin.[38] Daarbuiten lag danwel ligt het landgoed, de economische drager van het grondbezit.

Lanen verbonden het gebied rond het huis met zijn omgeving. Vooral in de 17e en 18e eeuw was het modieus om een regelmatig grid van lanen rond huis en tuin aan te leggen. Daardoor werd een deel van de omliggende gronden, van economisch belang voor onderscheid van huis en tuin, aan de kern van een landgoed verbonden. Buiten die structuur vinden we dan soms nog bezittingen die weliswaar

[38] SB4 2010

qua eigendom bij het landgoed hoorden, maar daar qua landschappelijke structuur niet op aangesloten waren.

Onder deze categorie hebben we enkele van bovenstaande ruimtelijke onderdelen uitgesplitst. Voor een volledig beeld van het landschappelijke erfgoed van een landgoed of buitenplaats is niet alleen deze kaartlaag van belang, maar ook die van infrastructuur, waterstaat en cultuurlandschappen, evenals uiteraard de laag met historische bouwkunst. Essentieel zijn verder detailstudies naar de ontwikkeling van dergelijke buitenplaatsen, omdat gemeentelijke cultuurhistorische waardenkaarten doorgaans niet geschikt zijn om de dynamiek en het detailniveau van een zo complex geheel goed te vatten. We hebben al enkele keren verwezen naar de detailstudie die van Waardenburg en Neerijnen in het kader van een herstelplan is gemaakt.[39]

Figuur 78. Huis Neerijnen, lange tijd gemeentehuis van de gelijknamige gemeente (foto: RAAP, 14 november 2019).

[39] SB4 2010

4.2.5 Landbouw

Oude landbouw

Geldermalsen

Aan de hand van bestudering van historisch kaartmateriaal, recente luchtfoto's en het AHN2 zijn kromakkers gekarteerd. Alle kromakkers bevinden zich op de stroomrugontginningen. Veel akkerpercelen die op de stroomruggen lagen, hadden een kromme vorm, wat niet altijd hoeft te duiden op het fenomeen van een kromakker. De kromme vorm kan ook zijn ontstaan doordat de verkaveling werd aangepast aan het bochtige rivierverloop. De kromakkers die nog enigszins als zodanig herkenbaar zijn, komen voor bij Rhenoy, Rumpt, Beesd, Enspijk en Tricht.

Neerijnen

Het traditionele landgebruik in de verschillende delen van de gemeente hebben we onder de beschrijving van de cultuurlandschappen opgenomen (zie hoofdstuk 3). Dat leverde enkele karakteristieke structuren op, zoals de kromakkers als gevolg van de wijze van ploegen en de eendenkooien om wild gevogelte in te vangen met behulp van lokeenden. In natte gebieden werd hout 'geteeld' door walletjes ofwel rabatten aan te leggen, zodat het hout geen natte voeten kreeg. Met de technische mogelijkheden in de 20e eeuw kantelde dat beeld echter. De betekenis daarvan voor het landschap behandelen we in de navolgende tekst.

Ruilverkavelingen in de gemeente West Betuwe

> *In het kader van de harmonisatie van het erfgoedbeleid (2020) is deze categorie voor de gemeente West Betuwe gecompleteerd.*

Inleiding

Het historisch-landschappelijk onderzoek naar ruilverkavelingen en het bepalen van een waarde van deze laag in de geschiedenis is een betrekkelijk nieuw onderzoeksonderwerp. In 2004 promoveerde de historisch-geograaf dr. Simon van den Bergh op de geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland, maar die studie had een sterk ruimtelijk- en sociaal-historisch en maar een beperkt landschappelijk perspectief. De laatste jaren echter is de ruilverkaveling, in samenhang met de naoorlogse wederopbouw, verder in de belangstelling komen te staan. De Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed heeft enkele jaren geleden 30 wederopbouwgebieden van nationaal belang (1940-1965) aangeduid. In het Gelders rivierengebied is daarbij de keus op Maas en Waal-West gevallen.[40] De recente studie van landschapsarchitect Henk van Blerck over landschapsplannen bij ruilverkavelingen in het Gelders-Brabantse rivierengebied (1945-1975) toont echter het belang van het ontwerpaspect in de ruilverkavelingen van deze landschappen duidelijk aan. Hij gaat zelf nog een stapje verder en benoemt de kansen van het ontwerpidioom uit die tijd voor de opgaves in de nabije toekomst.[41]

[40] https://erfgoedenruimte.nl/themadossier-wederopbouwgebieden-van-nationaal-belang
[41] Van Blerck 2019

Geschiedenis van de ruilverkavelingen

Binnen de gemeente West Betuwe hebben drie ruilverkavelingen in de eigenlijke zin plaatsgevonden, namelijk Tielerwaard-West, 'Lek en Linge' en Avezaath-Ophemert. Daarnaast waren er nog ruilverkavelingsprojecten in Beesd en Tricht, die ogenschijnlijk een wat andere insteek hadden. Alvorens we in de volgende paragrafen op de afzonderlijke ruilverkavelingen ingaan, is het belangrijk eerst iets te zeggen over de ontwikkeling van ruilverkavelingen in zijn algemeenheid en de plek van West Betuwe in dat geheel.[42]

Het ontwerp-concept voor landschapsplannen van ruilverkavelingen in het Gelders en aansluitende Brabants rivierengebied heeft een duidelijke ontwikkeling door de tijd doorgemaakt. De nadruk lag daarbij steeds op wat anders. In de eerste periode van de ruilverkavelingen, direct na de oorlog, waren de kades van de oude dorpspolders leidend, in de tweede periode ging men uit van de kom als één grote open ruimte. In een derde periode lag de nadruk op geleding van de kom door lange bomenrijen parallel aan de rivieren, en in de vierde periode werden series van bosjes in de kommen aangelegd. De verschillen tussen de vier perioden zijn dus vooral in de kommen goed merkbaar. De beide eerste perioden komen in het rivierengebied vooral voor langs de Maas en in de omgeving van Buren en de Neder-Betuwe. We laten ze daarom buiten beschouwing, en gaan direct verder met de perioden 3 en 4, die we respectievelijk grofweg in 1953-1965 en 1965-1975 kunnen plaatsen.[43]

In de derde periode hoort Tielerwaard-West thuis, net als het hiervoor al genoemde Maas en Waal-West en de aangrenzende ruilverkavelingen Rijk van Nijmegen-Noord en Over Betuwe Zuid. Er lag een nadruk op kolonisatie van de komgebieden door de bouw van nieuwe boerderijen. Er moest niet alleen landbouwgrond door landschapsarchitecten worden aangekleed, maar er moest feitelijk een nieuwe woonomgeving worden gecreëerd. Van Blerck onderscheidt hier vier principes in het ontwerpconcept:

- Het dijklandschap was relatief open. Bij de wielen en in de oude dorpen aan (de voet van) de dijk kwam beplanting.
- Op de oeverwallen bleven de wegen goeddeels onbeplant. Alleen verbindingswegen tussen kom en oeverwal, die noord-zuid liepen, werden soms van beplanting voorzien.
- Langs doorgaande wegen op de overgang van kom en oeverwal werden essen aangeplant.
- De nieuwe erven in de komgebieden werden van beplanting voorzien, solitair of in groepsverband, aan boerderijstraten. Langs de nieuwe wegen door de kommen, oost-west-georiënteerd, kwam bermbeplanting. Tussen de wegen ontstonden verre oost-west-doorzichten.

Tot de vierde periode moeten we 'Lek en Linge' en Avezaath-Ophemert rekenen, net als ruilverkavelingen in de Bommelerwaard, Rijk van Nijmegen-Zuid en Over Betuwe Noord. Deze ruilverkavelingen stonden meer in het teken van de inpassing van stedelijke uitbreiding, die veelal tussen de oude dorpen en de rand van de oeverwal plaatsvond. Doorgaande wegen op de overgang van oeverwal naar kom werden opgewaardeerd, nieuwe snelwegen werden aangelegd of aangepast en er werden bedrijventerreinen aan de afslagen van snelwegen aangelegd. Ook in deze periode waren vier ontwerpprincipes leidend, aldus Van Blerck. Ze komen grotendeels overeen met de vorige periode, maar er zijn enkele aanvullingen:

[42] Bij deze analyse leunen we in belangrijke mate op Van Blerck 2019.
[43] Van Blerck 2019: 9

- Net als in de vorige periode was het dijklandschap relatief open, en waren er vooral beplantingsaccenten bij de wielen en in de dorpen aan (de voet van) de dijk.
- Ook hier bleven de wegen over de oeverwallen onbeplant; alleen langs enkele noord-zuid-verbindingen werd beplanting aangebracht. Nieuw in vergelijking met de vorige fase is het aanbrengen van langwerpige boselementen dwars op de oeverwallen om dorpen visueel in te passen.
- Net als in de vorige periode werden langs doorgaande wegen op de overgang tussen kom en oeverwal essen aangeplant.
- In de komgebieden kwam een ruimtelijk-visuele geleding door boerderijstraten, of werd opgedeeld door het handhaven van grienden en eendenkooien. Op de overgang van kom naar oeverwal bij dorpsuitbreidingen en in de knikken van snelwegen en gebiedsontsluitingswegen kwamen populierenbosjes, als bakens in de openheid die vooral oost-west aanwezig was.

Ruilverkaveling Tielerwaard-west

ACHTERGROND EN UITGANGSPUNTEN

In het westen van de Tielerwaard heersten in de vroege 20e eeuw nog ‘achterlijke’ toestanden. Het bedrijfsinkomen was er lager dan waar ook in Nederland. Het ging om een groot areaal aan komgronden, die vaak onder water stonden of zo nat waren dat er maar beperkt agrarisch gebruik mogelijk was. Vee kon er slechts zelden weiden en de hooioogst was er heel gering. In de zomer droogde de zware klei uit, waardoor de grond onbewerkbaar was. Daar bovenop was er sprake van een slechte ontsluiting en een sterke versnippering van de grond. Ook was de spreiding van de bebouwing niet gunstig: die stond allemaal langs de dijk, ver van de komgronden, tussen de ‘burgerwoningen’. Ook maatschappelijk en cultureel raakte het gebied achterop.[44]

Op 17 mei 1951 vond in Geldermalsen een ‘komgrondendag’ plaats, die werd georganiseerd door de Stichting Nederlandsche Landbouwgemeenschap. Men beklaagde zich er vooral over dat er elders voor veel geld nieuw land werd ingepolderd, terwijl dit gebied met veel minder geld vruchtbaar gemaakt kon worden.[45] Deze dag leidde tot de instelling van de Gelderse Komgrondencommissie door GS van Gelderland (1951).

In 1951 werd door het polderdistrict [46] een ruilverkaveling aangevraagd voor een gebied tussen Gorinchem in het westen en een lijn ten oosten van de spoorlijn bij Waardenburg in het oosten.

De stemming over de ruilverkaveling Tielerwaard-West, ruim 13.000 hectare groot, vond eind december 1958 plaats. Met 88% van de eigenaren, die 70% van de grond bezaten, waren de voorstemmers veruit in de meerderheid. Bij de uitvoering kon men gebruik maken van het verruimde profiel van de Linge, dat in 1955 was voltooid.[47]

[44] De la Bruhèze e.a. 2000: 57-58
[45] Andela 2000: 99; Van Blerck 2019: 36
[46] Centrale Cultuurtechnische Commissie 1964: 9
[47] De la Bruhèze e.a. 2000: 58-59

Figuur 79. Veel van de wegen die de polder in liepen, bestonden al vóór de ruilverkaveling, maar werden wel verbeterd (foto: RAAP, 14 november 2019).

Concreet had men tot doel de landbouwbedrijven te ontmengen. De melkveehouderij kreeg een plek in de komgebieden, terwijl de fruitteelt- en tuinbouwbedrijven op de stroomruggen achterbleven. In het hele ruilverkavelingsgebied werden in totaal 184 bedrijven verplaatst, waarvan 122 naar de komgebieden. Daarbij kwam het bedrijf steeds bij de gronden te staan (zie hierna). De bijbehorende gronden werden daartoe bewerkt; de gemiddelde bedrijfsomvang steeg van 15,2 naar 22,5 hectare. De vrijkomende gronden in de 'oude landbouwgebieden' konden worden gebruikt voor een logischer bedrijfsstructuur voor de niet-verplaatste bedrijven. Uiteindelijk bleven er van de 621 bedrijven (excl. de fruittelers en tuinbouwers) nog de uitvoering nog 376 over. Er ontstonden nieuwe fruitteeltbedrijven. De traditionele akkerbouw was na afsluiting van de ruilverkaveling zo goed als verdwenen.

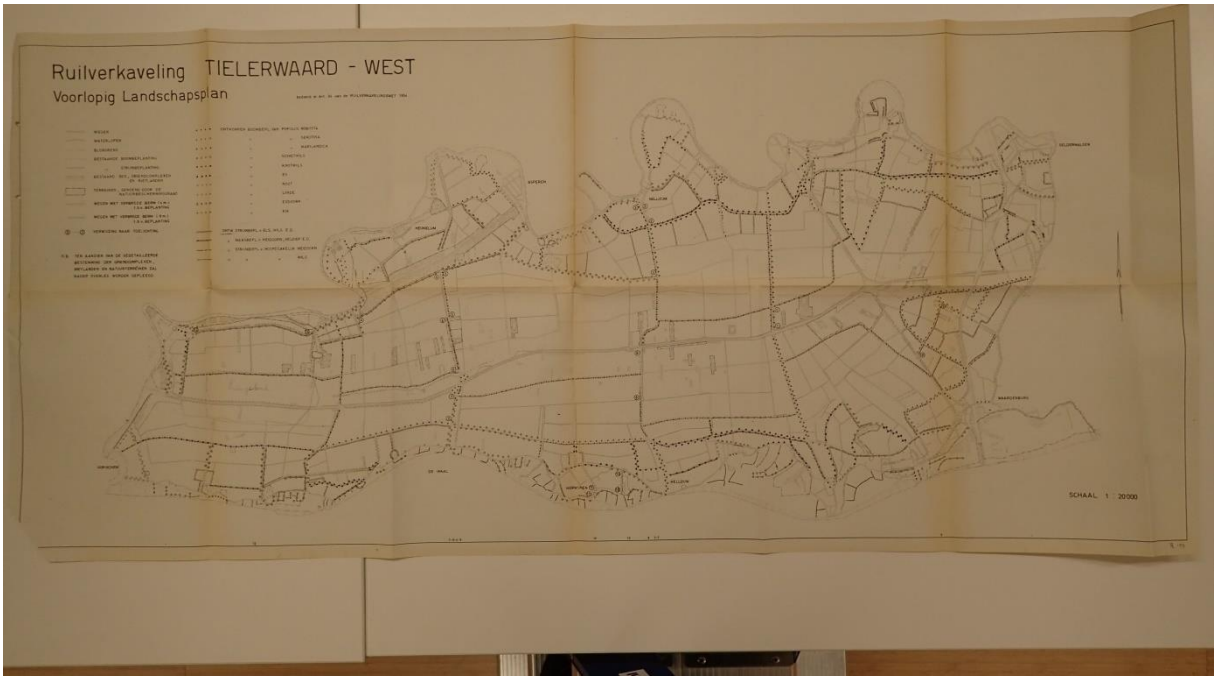
De verbetering van de ontsluiting is te herkennen aan het feit dat er vóór uitvoering nog 71 van de 294 kilometers weg onverhard waren, terwijl dat er nadien nog slechts 3 van de 307 kilometers waren. Tegelijk werden er nieuwe provinciale wegen aangelegd, zoals tussen Waardenburg en Gorinchem, en de rijksweg 15 verbreed. De rijkswegen zelf werden overigens als barrières voor landbouwkundige ontwikkeling gezien.[48]

Tegelijk moest ook de waterstaatkundige toestand worden aangepakt, om het nieuwe ruimtegebruik mogelijk te maken. Daartoe werden bemalingsgebieden ontworpen en de dorpspolders in 1954

[48] Centrale Cultuurtechnische Commissie 1964: 35

opgeheven, zodat de grenzen daarvan niet problematisch zouden zijn. Tekenend voor de oude situatie is dat er behalve een motorgemaal nabij de Culemborgse Vliet binnen ons onderzoeksgebied vooral nog gebruik werd gemaakt van windwatermolens.[49] De vele gemalen stonden een rationele exploitatie in de weg.[50] Er werd bij Gellicum een nieuw gemaal gebouwd, 't Laar. Tegelijk werden waterinlaten ten behoeve van de groei van gewassen aangelegd.[51]

De groene component komt tot uiting in de wens om vele oude grienden op te ruimen.[52] Herplant moest plaatsvinden in het komgrondenreservaat (zie onder), hetgeen opgenomen werd in het landschapsplan. In dat plan was ook voorzien in het aanbrengen van weg- en erfbeplanting en het inpassen van de schaars voorkomende beplanting.[53] Opgenomen en uitgevoerd is deels eenzijdige beplanting langs de zuidbermen van oost-west-lopende wegen.[54] Het landschapsplan dat werd opgesteld richtte zich vooral op de aanplant van erf- en wegbeplanting, en slechts incidenteel op kavelgrensbeplanting. Dat laatste, zo was het idee, werd pas bij de uitwerking geconcretiseerd.[55]

Figuur 80. Voorlopig landschapsplan Tielerwaard-West (bron: Nationaal Archief, archief Beleidsterrein Landinrichting, inventarisnr. 7950).

Bovendien werd voorgenomen om 50 hectare aan onrendabele boomgaarden te rooien.[56] Dit komgrondenreservaat kwam vermoedelijk voort uit een inventarisatie van waardevolle natuurterreinen in juni 1953, waaruit binnen ons onderzoeksgebied een oude rivierarm met griendgronden ten N.W. van Tuil, enkele griendcomplexen in "het Broek" en de Lage Paarden en een tweetal eendenkooien, gelegen in "het Broek" en in het "Broekse veld" naar voren kwamen. Van minder belang werden de binnendijkse grienden ten oosten en ten westen van Waardenburg en de wielen ten westen van

[49] Cultuurtechnische Dienst 1959
[50] Centrale Cultuurtechnische Commissie 1964: 9
[51] Centrale Cultuurtechnische Commissie 1964: 44 & 47-48
[52] Centrale Cultuurtechnische Commissie 1964: 17
[53] Centrale Cultuurtechnische Commissie 1964: 72
[54] Nationaal Archief, archief Beleidsterrein Landinrichting, inventarisnr. 7950
[55] Nationaal Archief, archief Beleidsterrein Landinrichting, inventarisnr. 7950
[56] Centrale Cultuurtechnische Commissie 1964: 59

Hellouw geacht.[57] Enkele bospercelen ten oosten van Waardenburg (bij Huis Waardenburg) verdwenen inderdaad, het wiel ten westen van Hellouw verdween echter veel later, pas kort vóór 1998.

In de *slipstream* van deze landbouwkundige ontwikkelingen vonden ook andere ontwikkelingen met een ruimtelijk-maatschappelijk karakter plaats, zoals het opruimen van krotwoningen en de aanleg van specifieke voorzieningen als sportterreinen. Interessant is ook de afkeer van wonen aan de dijk: *Het verdient aanbeveling een groot deel van deze dijkwoningen met de bijbehorende grond op vrijwillige basis op te kopen en een zo groot mogelijk deel van de eigenaren naar woningen in de dorpskernen te verplaatsen. (…) De woonkernen dienen van de dijken te worden afgewend.*[58]

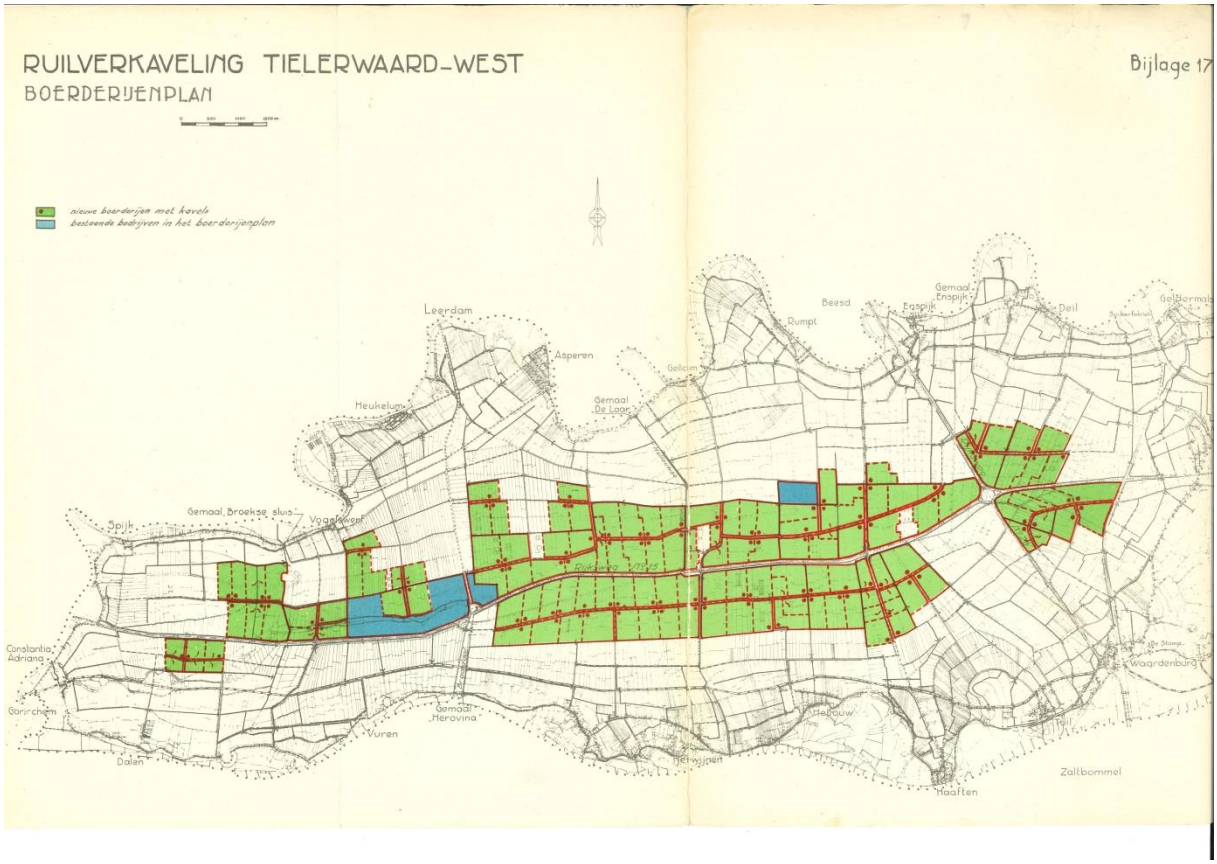
Figuur 81. Een beplantingsplan voor de Ruilverkaveling Tielerwaard-west (bron: Nationaal Archief, archief Beleidsterrein Landinrichting, inventarisnr. 7950).

Voor recreatieve doeleinden werd het Lingebos aangelegd, buiten ons onderzoeksgebied. Daarnaast werd uit wetenschappelijke gronden een ‘komgrondenreservaat’ ingesteld, namelijk ’t Broek ten zuiden van het knooppunt Deil, in ons onderzoeksgebied. Hier bleven bijvoorbeeld drie eendenkooien bewaard.[59] In 1971 werd de ruilverkaveling afgerond.

Het meest herkenbare aan de ruilverkaveling van destijds is het uitgevoerde boerderijenplan. In het conceptplan was sprake van twee parallelle boerderijlinten, één ten noorden en één ten zuiden van de

[57] Nationaal Archief, archief Beleidsterrein Landinrichting, inventarisnr. 7950
[58] Centrale Cultuurtechnische Commissie 1964: 25
[59] Centrale Cultuurtechnische Commissie 1964: 5

rijksweg 15. De achterzijde van de bedrijfsgronden lag dan tegen de rijksweg.[60] Op enkele plekken was er ook achter de linten nog sprake van boerderijclusters. De boerderijen lagen steeds in groepjes van maximaal 4 erven bij elkaar. Alhoewel ruimtelijk iets anders uitgevoerd dan in het conceptplan is uitgewerkt, is de essentie wel herkenbaar. Nieuwe boerderijen verrezen in ons onderzoeksgebied langs de nieuw aangelegde Meikampgraaf, de Spintkampweg en de haaks daaropstaande Marijkestraat.[61] Toegevoegd in de uitvoering ten opzichte van het conceptplan uit 1959 waren de boerderijen langs de Heerkensdreef, Veerstraat en Katijfweg, een gebied waar aanvankelijk nog geen uitplaatsingsplannen voor bestonden. In plaats daarvan werden de plannen voor de Hemelseweg anders gerealiseerd; ook het tracé van De Euwerden werd anders gerealiseerd dan oorspronkelijk bedacht.[62] In het beplantingsplan uit 1963/1964 is deze nieuwe structuur wel opgenomen.[63] Onduidelijk is of deze aanpassing gezien moet worden in het licht van een kennelijk uitgevoerde bezuiniging.[64]

Figuur 82. Boerderijenplan, zoals gevoegd bij het concept-rapport voor de ruilverkaveling Tielerwaard-west, 1959 (bron: Cultuurtechnische Dienst, 1959).

In het definitieve plan werd er rekening mee gehouden dat het plan aangepast moest worden als het aantal gegadigden groter zou worden dan gedacht. Op kleinere schaal werden boerderijen nabij de

[60] Centrale Cultuurtechnische Commissie 1964: 69
[61] Vgl. de naamgeving: prinses Marijke noemde zich vanaf 1963 Christina.
[62] Cultuurtechnische Dienst 1959, bijlage 17
[63] Nationaal Archief, archief Beleidsterrein Landinrichting, inventarisnr. 7950
[64] Van Dam & Tillema 2002: 32

kernen gebouwd voor tuindersbedrijven.[65] Bij het aanleggen van de wegen werden om landschappelijke redenen soms flauwe knikpunten aangelegd.[66]

Met een blik op de landschapsarchitectuur van dit plan zien we, dat er voortgeborduurd is op het onderscheid tussen uiterwaarden (met rivieren en dijken), oeverwallen en komkleigebieden. In de komgebieden werd een evenwicht gezocht tussen de weidsheid, die van west naar oost beleefbaar bleef, en de geborgenheid tussen nieuw groen van de 'kolonisten'. Eendenkooien en grienden verdwenen weliswaar plaatselijk, in speciale reservaten was er aandacht voor behoud, net als voor dijken en wielen. Daarbij was de aandacht voor natuurwetenschappelijke en cultuurhistorische fenomenen zeker aanwezig.

RUIMTELIJKE KENMERKEN

Wegen - Bij de aanleg van het nieuwe wegennet door de kommen werd waar mogelijk was gebruik gemaakt van bestaande wegen. Indien nodig werden deze verbreed en verhard. Ook werden nieuwe wegen aangelegd wanneer dit nodig was. De bochten in de wegen zijn flauw aangelegd, wat het rijden met landbouwverkeer en toeleveranciers vergemakkelijkte.

Erven - De nieuwe erven werden vrijwel allemaal binnen het komgebied gesitueerd. Ten behoeve van de verdeling van het land en de ligging van de erven werd bodemkundig onderzoek uitgevoerd. De boerderijen lagen vrijwel allemaal op fossiele stroomruggen die nog in de ondergrond aanwezig zijn. De erven werden met enige regelmaat om en om langs de wegen geplaatst. De boerderij- en erfindeling was daarbij gestandaardiseerd. Door middel van subsidies werden boeren gestimuleerd hun erven te omzomen met windsingels die beplant waren met onder andere essen, met daaronder struikbeplanting. Al vrij kort na de aanleg zijn de windsingels deels opgeruimd ten gunste van erfvergroting, maar relicten zijn bij veel erven nog aanwezig. Door verschillende vormen van aanleg en onderhoud is de eenheid en herkenbaarheid van de singels beperkt. Er zijn windsingels waar de overstaanders zijn weggehaald en waar nu alleen nog struikbeplanting is overgebleven, maar er zijn ook singels waar juist de struikbeplanting is weggehaald en alleen de overstaanders resteren.

Op de inventarisatiekaart zijn de erven weergegeven die tot aan de laten jaren 60 in het komgebied nieuw zijn aangelegd. Binnen de indeling van de erven is een samenhang aanwezig van boerderijtype, de plaatsing van de agrarische bebouwing binnen het erf en de aan- of afwezigheid van windsingels. Overwegend komen kop-hals-rompboerderijen voor.

Beplanting - Het beplantingsplan van Tielerwaard-West had niet alleen betrekking op de wegen in het komgebied; ook de beplanting van de wegen op de oeverwallen werd opgenomen in het landschapsplan. Binnen de ruilverkaveling Tielerwaard-West bestaat de wegbeplanting voornamelijk uit populieren en essen. De populieren treffen we in het hele ruilverkavelingsgebied Tielerwaard-West aan. Ze staan met name ten oosten en zuiden van de wegen, om zo de wind te kunnen wegvangen. Ook wegbeplanting met essen treffen we overal aan.

De voor de ruilverkaveling Tielerwaard-West zo kenmerkende populieren treffen we vooral aan langs de doorgaande wegen. De meeste populieren zijn met een vaste afstand van elkaar aangeplant, in een enkele rij aan een of twee zijden van de weg. Voorbeelden hiervan zijn de Kooiweg en Hoevenseweg

[65] Centrale Cultuurtechnische Commissie 1964: 69-70
[66] Nationaal Archief, archief Beleidsterrein Landinrichting, inventarisnr. 7950

bij Enspijk en bij Deil de Bulkgraaf en de Kweldam. In een enkel geval zijn dubbele rijen populieren aangeplant, zoals ten westen van de Vlietskant bij Gellicum.

Ruimtelijke samenhang - Doordat het gebied van de Tielerwaard-West bij aanvang van de ruilverkavelingsperiode een relatief leeg gebied was, zonder veel opgaande beplanting of bebouwing, hebben de nieuw aangelegde elementen een duidelijk herkenbaar stempel op het gebied gedrukt. De aanleg van wegen met daarlangs wegbeplanting en de aanleg van erven met windsingels heeft een nieuw landschap gecreëerd binnen de grote landschappelijke lijnen die er al lagen. Er is sprake van een grote ruimtelijke samenhang. Dit komt doordat veel elementen in dezelfde periode zijn aangeplant of gebouwd en doordat er relatief weinig opgaande elementen uit andere perioden zichtbaar zijn.

Ruilverkavelingen Avezaath-Ophemert en 'Lek en Linge'

ACHTERGROND EN UITGANGSPUNTEN

Het oostelijk en noordelijk deel van ons onderzoeksgebied was pas veel later aan de beurt om ruilverkaveld te worden. De ruilverkaveling Avezaath-Ophemert, waarvan het rapport werd vastgesteld in 1979, was echter een samenvoeging van een drietal ruilverkavelingen, waarvan er twee in ons onderzoeksgebied lagen: Tielerwaard-oost (2770 hectare) en een naamloze (6230 hectare). Het Gelderse college van Gedeputeerde Staten keurde deze twee aanvragen in 1970 goed.[67] De ruilverkaveling Lek en Linge was 7912 hectare groot en werd tussen 1969 en 1986 uitgevoerd.

Zoals ook in het geval van Tielerwaard-west waren in Avezaath-Ophemert de ontwateringssituatie en de verkavelingssituatie een belangrijk deel van het probleem waardoor een ruilverkaveling noodzakelijk werd geacht. Met die ruilverkaveling wilde men een economisch verantwoorde agrarische bedrijfsvoering en betere omstandigheden in de landbouw bereiken. Daarbij moesten wel een aanvaardbaar woon-, werk- en leefklimaat en een gevarieerd natuurlijk milieu in stand gehouden worden. Om dat doel te bereiken werd een achttal terreinen van landschappelijke, natuurwetenschappelijke en cultuurhistorische betekenis geïdentificeerd. Van deze acht lagen er zeven binnen ons onderzoeksgebied.[68] Anders dan in Tielerwaard-west was er hier geen sprake van een volledig nieuw ontworpen 'landschapslaag' met boerderijlinten, maar van een verbetering van de bestaande structuur en de verspreide aanleg van nieuwe erven. Meer dan in Tielerwaard-west was er ook aandacht voor cultuurhistorisch-landschappelijke aspecten; zo werd expliciet uitgesproken dat uit cultuurhistorische overwegingen hoogstamboomgaarden en steilranden werden behouden. Ook was er aandacht voor gebogen akkerstructuren en de plaats van lijnvormige beplantingen in de landschapsstructuur, alsmede voor archeologisch relevante terreinen.[69] In het landschapsplan werden doelbewust en strategisch nieuwe bosjes en houtsingels toegevoegd, zoals in als buiten de terreinen met natuurwetenschappelijke waarden. Niet al het voorgenomen groen uit het plan lijkt ook te zijn aangeplant: waar nu de kassen ten oosten van Est staan, waren meerdere bosjes voorzien om de Karnheuvel landschappelijk te versterken. Datzelfde geldt voor beoogd groen langs de dijk ten noorden van Heesselt.[70]

Tegelijk moest men rekening houden met een nieuwe ontwikkeling: de uitbreidende steden en dorpen. Daar kwam ruimte voor stoppende boeren, van wie de krotten op de oeverwallen werden opgeruimd,

[67] Centrale Cultuurtechnische Commissie 1979: inleiding
[68] Centrale Cultuurtechnische Commissie 1979: 19-21
[69] Centrale Cultuurtechnische Commissie 1979: 29-30
[70] Centrale Cultuurtechnische Commissie 1979: 34

maar ook voor de ‘babyboomers’ van na de Tweede Wereldoorlog. Tegelijk kwamen er bedrijventerreinen aan de randen van de dorpen.[71]

Zowel regionaal als nationaal werd er geïnvesteerd in een nieuw wegennet. Naast de rijkswegen door de kommen waren de provinciale wegen langs de binnenzijde van de oeverwallen van grote betekenis. Er werd gebruik gemaakt van bestaande wegen, maar waar nodig werden deze door gebogen verbindingen met elkaar verknoopt tot één doorlopende structuur. De provinciale wegen werden uiteindelijk vaak de nieuwe dorpsranden.

De opgave in deze vierde periode was de omgang met deze nieuwe ontwikkelingen. Inpassing was een hoofddoel. Om massa te creëren kwamen bosjes en bosstroken op, die enerzijds de nieuwe ingrepen moesten maskeren, maar anderzijds ook knikken in wegen moesten markeren.[72]

In het agrarisch gebied werden hoogstamboomgaarden vervangen door laagstamfruitteelt, die door windsingels van elzen of coniferen werden begrensd.[73]

Nog steeds was dus het onderscheid tussen uiterwaarden, oeverwallen en kommen leidend, maar nieuwe ontwikkelingen vroegen om nieuwe oplossingen, vooral op de overgang van oeverwal naar kom. De focus lag wat minder op kolonisatie van de kommen (alhoewel de langwerpige kamers daar nog steeds uitgangspunt voor het ontwerp waren), en meer op behoud van eendenkooien en grienden in die gebieden. Ook dijken en wielen werden als reservaten van het oude rivierenlandschap beschouwd.

Ruilverkaveling Lek & Linge

Deze ruilverkaveling besloeg globaal het komgebied ten noorden van Buurmalsen en Tricht en het komgebied ten noorden van Acquoy. Een belangrijke ingreep was het verbeteren en aanleggen van ontsluitingswegen. Daarnaast werd een van de meest laaggelegen en natte delen van de kom, De Regulieren, als natuurgebied aan Stichting Het Geldersch Landschap in beheer gegeven. Mede hierdoor is dit karakteristieke deel van het komgebied behouden gebleven. Elementen die dit gebied karakteristiek maken, zijn onder andere de eendenkooien, de onverharde paden en wegen, de kades, het landgebruik in de vorm van grienden en hooilanden.

Erven - In het westelijk deel van deze ruilverkaveling concentreren de erven zich langs de Tiendweg en Ridderslag. Het overige deel ligt verspreid in de komgebieden op enige afstand van de doorgaande wegen. Slechts een klein deel van de erven is omzoomd met een windsingel. De erven in het oostelijk deel van de ruilverkaveling liggen aan de doorgaande wegen en zijn voor een groot deel voorzien van een windsingel.

Infrastructuur - Ten behoeve van de ruilverkaveling is in dit gebied veelal het bestaande wegenpatroon aangepast. Stegen en kades werden verbreed en verhard. Slechts enkele nieuwe wegen zijn aangelegd.

Beplanting – De overwegend regelmatige wegbeplanting in het westelijk deel van de ruilverkaveling Lek & Linge bestaat voornamelijk uit populierenaanplant. We treffen populieren aan langs de Tiendweg, Parallelweg, Acquoysemeer, Culemborgse Vleit en de Paay. Het oostelijk deel van de ruilverkaveling Lek en Linge kent een minder grote samenhang in beplanting. De wijze van aanplant, de beheersvorm en de boomsoorten wisselen hier sterk. Een klein deel van de nieuw aangelegde wegen is beplant met

[71] Van Blerck 2019: 48
[72] Van Blerck 2019: 48
[73] Van Blerck 2019: 48

populieren (Kruisweg en Oude Hoevenseweg). Opvallend in deze ruilverkaveling is het relatief grote aantal knotwilgen. Ze dateren vermoedelijk uit de jaren 70. We treffen ze in rijen van wisselende lengte aan langs de wegen. Knotwilgen komen bijvoorbeeld voor langs de Oude Hoevenseweg (tussen de populieren), Nieuwe Graafsteeg, Trichtsekade en aan perceelsranden ten westen van de Rijksstraatweg. Daarnaast zijn er in het gebied essen aangeplant, vaak op dezelfde wegdelen als de populieren, waaronder de Oude Hoevenseweg, Kruisweg en de Rijksstraatweg.

Ruimtelijke samenhang - De ruilverkaveling van Lek en Linge kent een minder duidelijke ruimtelijke samenhang. Dit komt onder andere doordat in het westelijk deel reeds een aantal infrastructurele elementen aanwezig was, zoals de spoorlijn Gorinchem-Geldermalsen. Daarnaast is met de locatiekeuze van de erven rekening gehouden met de aanwezigheid van fossiele meandergordels in de ondergrond. Ook zijn in de ruilverkaveling oudere elementen opgenomen, zoals eendenkooien en kleine bosjes. Daardoor was er beperkt sprake van één nieuw ontwerp, maar werd er in veel grotere mate dan Tielerwaard-West binnen het bestaande landschap gewerkt.

Het oostelijk deel van de ruilverkaveling Lek en Linge kent een nog hogere mate van inpassing in de bestaande context doordat hier een groot historische aantal elementen is behouden tijdens de uitvoering. Waar in bijvoorbeeld de ruilverkaveling Tielerwaard-West een nieuwe laag is toegevoegd, zijn hier nog veel meer elementen in het bestaande landschap ingepast.

RUILVERKAVELING AVEZAATH-OPHEMERT

Deze ruilverkaveling betrof het gebied tussen de Rijksstraatweg-Steenweg onder Meteren en Waardenburg-Neerijnen, de Waal, de Korne, Buren en het stedelijk gebied van Tiel. Gezien de relatief recente uitvoeringsperiode van de ruilverkaveling (1978-2000) hebben we deze ruilverkaveling niet in detail bestudeerd.

Ruilverkavelingen Beesd en Tricht

Bij de ruilverkavelingen Beesd en Tricht was sprake van een ruilverkaveling ‘bij overeenkomst’. Dit hield in dat een relatief kleine groep grondeigenaren een ruilverkaveling aanvroegen. Dit is waarschijnlijk de oorzaak van het ontbreken van een duidelijke, met de ruilverkaveling samenhangende ruimtelijke structuur. Met de ruilverkaveling Beesd (inclusief landgoed Mariënwaerdt) werd in 1963 begonnen. De ruilverkaveling Tricht volgde in 1969.[74]

Erven - Binnen landgoed Mariënwaerdt, langs de St. Janssteeg, werden drie nieuwe erven aangelegd voorzien van windsingels. Aan de Busterweg was reeds voor de vaststelling van de ruilverkaveling bebouwing aanwezig. Deze werd verder aangevuld met nieuwe erven aan weerszijden van de weg. In de jaren zeventig werden langs de Meinte en Ridderslag nieuwe erven aangelegd. Het is onduidelijk of deze tot het oorspronkelijke ruilverkavelingsplan behoren.

Infrastructuur - In de periode na vaststelling zijn er weinig nieuwe wegen aangelegd. Enkel twee noord-zuid lopende wegen werden toegevoegd aan het wegenpatroon: de Wethouder van Bremenweg en Daam van Dijkweg. Voornamelijk werd in deze periode de bestaande wegenstructuur verbeterd, door verbreding en wegverharding. Een aantal wegen werd niet verhard (Meinte en pad ten zuiden van verzorgingsplaats/tankstation aan de A2).

[74] Nationaal Archief, archief van de Cultuurtechnische Dienst / Landinrichtingsdienst en daarbij gedeponeerde archieven, 1935-1995, inventarisnummer 1575 (Tricht, 1967-1973).

Beplanting - Van een duidelijk beplantingsplan lijkt in deze gebieden geen sprake te zijn geweest. Landschapsplannen zijn althans niet bekend.[75] De nieuw aangelegde wegen (Ridderslag, Banweg en Daam van Dijkweg) werden met populieren beplant, evenals de reeds bestaande Busterweg. Binnen landgoed Mariënwaerdt treffen we een grotere variatie aan in beplanting. Hier komt onder andere ook wilg en eik voor als wegbeplanting.

Ruimtelijke samenhang - Vóór de ruilverkaveling kwamen hier relatief veel historische opgaande elementen voor, zoals eendenkooien, populierenbossen en grienden. Hierdoor was er sprake van een soort coulissenlandschap. Tijdens de ruilverkaveling zijn deze elementen behouden. De inpassing van de nieuwe erven kon hierdoor zonder al te veel aantasting van het oude landschap plaatsvinden. Doordat bij de aanplant van wegbeplanting is gekozen voor soorten die reeds binnen dit landschapstype voorkwamen, hebben deze relatief beperkt inbreuk gehad op de historische kwaliteiten van het landschap.

Overige ruilverkavelingen

Hiervoor beschreven we de kleinschalige ruilverkavelingen Beesd en Tricht, in een gebied dat later in veel grootschaliger opgezette ruilverkavelingen terecht zou komen. Vermoedelijk waren er nog meer van dergelijke kleinschalige ruilverkavelingsprojecten in de gemeente West Betuwe, namelijk Geldermalsen (1962-1963), Asperen (1963), Buurmalsen (1963) en Waardenburg (1961-1963). Nadere studie van deze ruilverkavelingen vond in dit kader niet plaats, maar is wel wenselijk. Tijdens het veldwerk viel namelijk al op dat er bebouwing in deze gebieden voorkomt die ouder lijkt dan de periode van uitvoering van de latere ruilverkavelingen ‘Lek en Linge’ en Avezaath-Ophemert en heel goed uit de 60-er jaren kan dateren.[76]

Waardering ruilverkavelingslandschap

Zoals aan het begin van de vorige paragraaf al is beschreven, ontbreekt momenteel een instrumentarium om de cultuurhistorische kenmerken van het ruilverkavelingslandschap te waarderen. Op basis van de kenmerken die hierboven zijn beschreven kunnen wel enkele voorlopige conclusies worden getrokken.

De ruilverkavelingen ten noorden van de Linge zijn duidelijk ingepast binnen het toen aanwezig landschap. Door de aanwezigheid van een groot aantal opgaande landschapselementen, voornamelijk percelen met bos en eendenkooien, laten nieuwe opgaande landschapselementen zich moeilijk van de oude onderscheiden. Hierbij komt dat bij de aanplant aansluiting is gezocht op het toen aanwezige landschap. Er is gekozen voor de aanplant van knotwilgen en populieren die al aanwezig waren in het landschap. Ook in de locatiekeuze van de erven en de erfinrichting ontbreekt een herkenbaar nieuw ontweerp. Er kan worden geconcludeerd dat met de noordelijke ruilverkavelingen vooral is voortgeborduurd binnen het patroon van het toen bestaande cultuurlandschap. Hierdoor heeft de landschapswaardering over het algemeen meer op basis van het ‘oude landschap’ kunnen plaatsvinden.

De ruilverkaveling Tielerwaard-West is daarentegen veel meer een breuk met het oude, en voegt een heel nieuwe tijdslaag aan het landschap toe. Doordat het aantal opgaande landschapselementen

[75] Van Blerck (2019) noemt deze beide ruilverkavelingen niet.
[76] Nationaal Archief, archief van de Cultuurtechnische Dienst / Landinrichtingsdienst en daarbij gedeponeerde archieven, 1935-1995

(eendenkooien, wegbeplanting, bospercelen) beperkt was, zijn de nieuw toegevoegde elementen (bomenlanen, erven) duidelijk herkenbaar. Door de aanleg van de Betuweroute en de uitbreiding van het verkeersknooppunt Deil is de ruimtelijke eenheid, van met name het oostelijk deel, aangetast. Het ruilverkavelingslandschap kent nog altijd een grote ruimtelijke samenhang. De nieuwe erven zijn om en om aan de noord- en zuidzijde van de wegen gesitueerd. De wegen zijn beplant met dubbele en enkele rijen populieren, die door hun talrijkheid zeer karakteristiek zijn geworden voor het ruilverkavelingslandschap. Doordat deze bomen in één periode zijn aangeplant, vertonen ze een grote samenhang. Dit wordt versterkt door de afwezigheid van overig (historisch) groen. Ook de ruimtelijke eenheid binnen de erven is groot. Vrijwel alle erven kennen een standaardindeling waarbinnen een gestandaardiseerde boerderij ligt van het type kop-hals-romp. Aan het erf grenzend lag een kleine wei, voor het weiden van jongvee. Het erf en de boerderij werden omzoomd door een windsingel (figuur 87).

Opgemerkt moet worden dat de kwaliteiten van de ruilverkaveling vooral signalerend van aard zijn. Enkele zaken, zoals de plaatsen van de nieuwe boerderijen, nutsvoorzieningen en andere erven in het komgebied, de aangelegde ruilverkavelingswegen en de ogenschijnlijk uit het landschapsplan voortgekomen erf-, singel- en wegbeplanting [77], zijn daarom in het kaartbeeld bij wijze van eerste signalering opgenomen. Een verdiepende studie ten aanzien van het landschapsplan zal zijn plek vinden in de dissertatie van de landschapsarchitect Van Blerck, die in zijn studie onder meer de ruilverkaveling Tielerwaard-west onder de loupe neemt.[78] Voor wat betreft de veel jongere ruilverkaveling Avezaath-Ophemert, waar ook nog eens een fors nieuw gebaar als in het westelijke komgebied ontbreekt is alleen op hoofdlijnen gekeken.

[77] We beschikken niet over het definitieve landschapsplan. Daarom hebben we dat groen meegenomen, dat óf op het voorlopige landschapsplan staat, of in die geest lijkt te zijn aangelegd, d.w.z. aan één zijde van de weg, vaak aan de zuidzijde.
[78] Mailwisseling met H. van Blerck, 23 oktober 2019

Figuur 83. Ruilverkavelingsboerderij met windsingel aan de Nieuwendijk ten zuiden van Rumpt (foto: RAAP / S. van der Veen).

Figuur 84. Een kenmerkend ruilverkavelingserf in de ruilverkaveling Tielerwaard-West (foto: RAAP, 14 november 2019).

Kaartbeeld

Op de kenmerkenkaart historisch cultuurlandschap (kaartbijlage 4) is een groot aantal structuren opgenomen dat zijn oorsprong vindt in of forse verandering heeft doorgemaakt als gevolg van de genoemde ruilverkavelingen. Voor het gebruik is een korte beschrijving van de mitsen en maren onontbeerlijk.

Zoals hiervoor al aangehaald is het kaartbeeld vooral signalerend. De kartering heeft plaatsgevonden op basis van een aantal voorlopige plannen (landschapsplan, boerderijenplan) in combinatie met de bestudering van verschillende series topografische kaarten, veldwerk en de raadpleging van Google Maps en Google Streetview. Gekarteerd hebben we ruilverkavelingserven (als puntlocatie, en als vlak als de oude contouren bekend waren), eventuele grotere nutsvoorzieningen, ruilverkavelingswegen (al dan niet met bredere bermen [79]), bomenrijen langs wegen, erfsingels, andere singels en ruilverkavelingsbosjes.

Daaruit kwam al snel naar voren dat a) de plannen niet zonder meer zo werden uitgevoerd en b) de topografische kaarten niet altijd eenduidig zijn voor wat betreft de aangegeven structuren. Zo werden boerderijen waarvan we de bouwjaren kennen niet meegenomen in de eerstvolgende actualisatie van de kaartseries. Die combinatie heeft ertoe geleid dat er geen kaartbeeld is waarop we precies kunnen aanstippen ‘dit hoort bij de ruilverkaveling en dit niet’. Daardoor moesten we op basis van de genoemde bronnen beredeneren welke structuren wel en welke niet bij de ruilverkavelingsfase van het landschap hoorden. Dat leverde bijvoorbeeld bij de selectie van de ruilverkavelingsboerderijen en de kartering van de bomenrijen langs de wegen nog wel eens vraagtekens op. Een duidelijk voorbeeld is de Broekgraaf, waar een rij populieren aanwezig is die naadloos in het ruilverkavelingslandschap lijkt te passen. Verschillende landschapsplannen laten daar echter geen geplande bomenrij zien [80] en pas de topografische kaart van 1998 laat de huidige bomenrij zien. We hebben daarom dus moeten concluderen dat de bomenrij zich weliswaar goed in het ruilverkavelingslandschap voegt, maar dat er weinig aanknopingspunten zijn om deze tot de oude beplantingsstructuur te rekenen.

Bij de erven zijn alleen de nieuw aangelegde huisplaatsen opgenomen. Op het moment dat op een bestaand erf een nieuwe boerderij werd gebouwd in de structuur van het ruilverkavelingsplan, al dan niet als gevolg van de ruilverkaveling, beschouwen we dit niet als een ruilverkavelingserf.

Bovenstaande geeft aanleiding om deze ruilverkaveling nog meer in detail te bestuderen, vooral om na te gaan wat er nu heel bewust wel tot het ruilverkavelingsplan behoorde, en wat ‘toevallig’ tegelijkertijd of juist op een veel later moment, maar in hetzelfde gebied, is uitgevoerd. De bestaande inventarisatiedata moet in ieder geval als een ‘signaleringscollectie’ gezien worden. Daarnaast is misschien nog wel belangrijker dat de hoofduitgangspunten van de ruilverkaveling in combinatie met de studie van Henk van Blerck aanknopingspunten bieden om ‘in de geest van de landschapsontwerpers’ verder met het gebied om te gaan.

4.2.6 Religieus en funerair erfgoed

In het kader van de harmonisatie van het erfgoedbeleid (2020) is deze categorie voor de gemeente West Betuwe gecompleteerd.

[79] Let wel: al bestaande wegen die verbeterd/verbreed werden, hebben we veelal onder de laag infrastructuur opgenomen. Daardoor geeft de laag ‘ruilverkavelingswegen’ alleen geen goed beeld, en laat alleen zien wat er volledig nieuw is toegevoegd.
[80] Van Blerck 2019; zie ook de hiervoor afgebeelde landschapsplannen uit het Nationaal Archief.

Onder deze categorie verstaan we in dit kader de kerkhoven en begraafplaatsen die zich binnen de gemeente West Betuwe bevinden en/of bevonden. De doden werden vanaf de vroege of volle middeleeuwen [81] begraven rondom kerken of kapellen. Voorbeelden daarvan vinden in ons onderzoeksgebied in Acquoy, Asperen, Beesd, Buurmalsen, Deil, Enspijk, Est, Geldermalsen, Gellicum, Haaften, Heesselt, Hellouw, Heukelum, Meteren, Neerijnen, Ophemert, Opijnen, Rhenoy, Rumpt, Spijk, Tricht, Tuil, Varik, Vuren en Waardenburg. De diversiteit van deze plekken in de huidige situatie is groot. Soms is er continuïteit van begravingen (op een deel van het oude kerkhof, op de hele, of zelfs met jongere uitbreidingen), soms is de ommuurde ruimte met groen nog herkenbaar, soms is het alleen nog groene ruimte en soms is dat zelfs niet meer voorhanden, en is het kerkhof een plein geworden. In Geldermalsen is nog een deel van de (lage) muur aanwezig, maar is het kerkhof zelf wel verhard.

Tijdens de reformatie waren de oude kerken staatseigendom geworden en aan de hervormden in gebruik gegeven. In de Franse tijd werden sommige kerken aan de katholieken teruggegeven, waar dat niet het geval was, verrezen soms al vrij snel nieuwe kleine katholieke kerkjes met eigen kerkhoven. Voorbeelden vinden we in Rhenoy en Enspijk. Op beide plaatsen bestaat het oude kerkhof niet meer.

Op 1 januari 1829 ging het landelijke verbod in om te begraven in kerken en op kerkhoven bij kerken in grotere plaatsen. Waarschijnlijk heeft dit verbod de meeste kleine dorpen geen van alle getroffen en kon er op de oude voet worden doorgegaan. In de gemeente West Betuwe zijn geen begraafplaatsen uit deze vroege periode bekend.

In 1869 werd de begraafwet gewijzigd. Elke gemeente moest vanaf dat moment beschikken over een algemene begraafplaats. In heel Nederland zien we nieuwe begraafplaatsen verschijnen, omdat de bestaande begraafplaatsen veelal van kerken waren. Kerkelijke begraafplaatsen werden voortaan als ‘bijzondere begraafplaatsen’ aangeduid, net als particuliere begraafplaatsen. Algemene of gemeentelijke begraafplaatsen, groot en klein, werden in de 19e eeuw aangelegd in onder meer Geldermalsen, Est (dienstjaar 1862 [82]), Waardenburg (dienstjaar 1851 [83]), Hellouw (dienstjaar 1847 [84]) en Enspijk (dienstjaar 1886). Plaatsen als Ophemert en Varik hebben waarschijnlijk geen eigen vrijliggende algemene begraafplaats gehad – een deel van het protestantse kerkhof kan als zodanig aangewezen zijn.

In dezelfde periode zien we een herleving van de katholieke traditie, nadat in de Franse tijd het katholicisme weer toegestaan was in alle openheid de erediensten te belijden en al eerste kerkjes met kerkhoven waren ontstaan. Bij de katholieke kerk van Varik werd in dienstjaar 1852 een kerkhof aangelegd.[85] De (protestantse) vicarie van Tuil liet in dienstjaar 1873 de oude begraafplaats aldaar aanleggen, inclusief gracht en lijkenhuisje.[86]

In de 20e eeuw volgden enkele nieuwe algemene begraafplaatsen. Zo werd de algemene begraafplaats van Asperen aangelegd tegenover het oude kerkhof. De gemeente Varik en Heesselt kreeg in dienstjaar 1942 haar algemene begraafplaats.[87] Die van Ophemert lijkt iets ouder (zie hierna). Daarmee zou dan de 19e-eeuwse lacune ingevuld zijn: deze gemeenten hadden nog geen algemene begraafplaats. De algemene ofwel gemeentelijke begraafplaatsen van Haaften en Opijnen (dienstjaar

[81] Uit Waardenburg kennen we nog een christelijk grafveld dat niet bij een gebedshuis was aangelegd (Hesseling 2019).
[82] Kadastrale Leggers Est en Opijnen, reeks 1, artikelen 631 en 67; met dienstjaar is het moment van administratieve wijziging bedoeld; de daadwerkelijke gebeurtenis vond veelal een jaar eerder plaats.
[83] Kadastrale Leggers Waardenburg, reeks 1, artikel 276
[84] Kadastrale Leggers Haaften, reeks 1, artikel 549
[85] Kadastrale Leggers Varik, reeks 1, artikel 210
[86] Kadastrale Leggers Haaften, reeks 1, artikel 324
[87] Kadastrale Leggers Varik en Heesselt, reeks 2, artikel 212

1969 [88]) dateren uit de naoorlogse periode, de nieuwe begraafplaats van Tuil is recent aangelegd. In andere gevallen, zoals in Herwijnen, Asperen en Geldermalsen, werd de bestaande algemene begraafplaats geleidelijk verder uitgebreid. Bijzonder is de algemene begraafplaats van Heukelum, waar vóór 1969 een oude winningsplas deels werd gedempt om op het terrein een begraafplaats aan te leggen. Het oudste nog bestaande graf dateert uit 1970.

De gemeente West Betuwe kent bovendien drie joodse begraafplaatsen: Asperen, Beesd en Geldermalsen. In alle gevallen gaat het om voormalige privébegraafplaatsjes met een klein aantal zerken. In een enkel geval is er wel nog een joods gedeelte op een grotere begraafplaats (Herwijnen).

Figuur 85. De verdwenen begraafplaats van Haaften (foto: RAAP, 14 november 2019).

Ook waren er particuliere begraafplaatsen. Opvallend genoeg was en bleef Lord Mackay eigenaar van een begraafplaats in Ophemert die in dj. 1968 voor het eerst als zodanig in de kadastrale administratie opduikt. Het gaat om het perceel waarop nu de algemene begraafplaats ligt.[89] Deze staat merkwaardigerwijs al op de topografische kaart uit 1958, en zou dus ouder moeten zijn dan het kadaster vermeldt. In het archief van de gemeente Ophemert vinden we vermeldingen van de algemene begraafplaats vanaf 1942, maar er liggen al graven uit de jaren 20 en de poort dateert uit 1915.[90] De grafkelder zou uit 1924 dateren.[91]

[88] Kadastrale Leggers Est en Opijnen, reeks 3, artikel 1138
[89] Kadastrale Leggers Ophemert, reeks 3, artikel 2661
[90] Met dank aan M. Smit (gemeente West Betuwe).
[91] Nationaal Archief, archief Mackay van Ophemert (2.21.115), inventarisnr. 1451

Tevens kocht de gemeente op een zeker moment grond aan voor de aanleg van een parkeergelegenheid.[92] We moeten dus concluderen dat de kadastrale administratie hier achterliep.

Figuur 86. Oude graven op de begraafplaats van Ophemert (foto: RAAP, 14 november 2019).

Eerder werd de familie Mackay in een grafkelder naast de kerk van Ophemert begraven, maar die leed schade tijdens de Tweede Wereldoorlog.[93]

[92] Regionaal Archief Rivierenland, archief Gemeentebestuur Ophemert, 1942-1977
[93] http://www.biografischwoordenboekgelderland.nl/bio/4_Aeneas_baron_Mackay

Figuur 87. De dichtgemetselde grafkelder bij de kerk van Ophemert (foto: RAAP, 14 november 2019).

4.2.7 Militair erfgoed

Geldermalsen

Linielandschap

Tot het linielandschap zijn de elementen en tussenliggende gebieden gerekend die rondom de Diefdijk en de accessen (doorgangen in de linie) liggen. De bevaarbare Linge, de spoorweg en -dijk, de hoge gronden langs de Linge en de dijken vormden de belangrijkste accessen. Dit waren de zwakke plekken in de linie die door middel van fortificaties werden versterkt. Het gaat hier om de twee forten en de latere versterkingen met kazenmatten. De kernelementen van de linie, de Diefdijk en de Meerdijk, liggen net ten westen van de gemeentegrens en zijn derhalve niet opgenomen in het linielandschap. Kenmerkend voor het linielandschap is het voorkomen van inundatiewerken in de vorm van sluizen en

weteringen, accessen en forten en kazematten die deze werken moesten beschermen. De belangrijkste accessen werden gevormd door de spoorweg Gorinchem-Geldermalsen en de Langendijk. De belangrijkste sluizen waren het sluizencomplex in de Linge te Asperen en de sluizen die lagen in de buurt van het huidige gemaal De Nieuwe Horn. De accessen en sluizen werden beschermd door het Werk op de Spoorweg, de kazematten rondom De Nieuwe Horn, de kazematten langs de Meerdijk en Langendijk en het Fort Asperen (figuur 86). Naast de sluizen in de Linge bij Asperen lagen er ook tal van kleinere sluisjes in het komgebied. Deze werden doorgaans gebruikt om het waterpeil binnen de polders te controleren met als doel het land droog te houden. In geval van inundatie werden de sluisjes gebruikt om het gebied onder water te zetten en de juiste waterstand te handhaven. De 19e-eeuwse forten waren oorspronkelijk beplant met opgaande bomen (onder andere populieren en eiken), hakhout, schietwilgen en knotwilgen. De beplanting had tot functie het fort te camoufleren en kon ook dienen als gebruikshout.[94]

Figuur 88. Kazemat met op de achtergrond Fort Asperen (foto: RAAP / S. van der Veen).

Door verbeteringen in de waterhuishouding is een groot aantal sluizen en molengangen vervangen door gemalen. Een aantal is echter ook bewaard gebleven. De forten en kazematten zijn vrijwel geheel behouden gebleven en zijn recent (deels) gerenoveerd.

Verboden kringen

Rondom de forten lagen kringen waarbinnen beperkingen golden ten aanzien van bouwwerken. Hiermee moest een vrij schootsveld worden gegarandeerd. Belangrijkste kenmerk van deze gebieden was het ontbreken van (stenen) bebouwing. Bebouwing kwam door de lage, drassige ligging in deze

[94] Boosten & Jansen 2007

gebieden weinig voor. Ook beplanting kwam nauwelijks voor, waardoor het zicht binnen het schootsveld vrij was. Na het opheffen van Vestingwet mochten deze gebieden wel bebouwd worden, wat ook in beperkte mate is gebeurd. Deze bebouwing bestaat voornamelijk uit agrarische gebouwen. Het vrije zicht binnen het schootsveld is grotendeels verloren gegaan door de aanleg van boomgaarden rondom de Kerkweg bij Acquoy. Het lijkt erop dat het vrije schootsveld rondom het Werk op de Spoorweg slechts betrekking had op de spoordijk, omdat beplanting binnen de verboden kringen al voor de aanleg van het fort voorkwam.

Omdat de verboden kringen een sterke relatie met de bouwkunst (de forten) hebben, zijn ze net als de molenbiotopen weergegeven op kaartbijlage 6.

Inundatielandschap

De westelijke helft van de gemeente Geldermalsen maakte deel uit van het inundatiegebied van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Kenmerkend voor dit landschap zijn de relatief lage ligging (waardoor het gebied kon onderlopen), de aanwezigheid van kades en dijken (die het landschap in compartimenten (kommen) verdeelde) en de weteringen, sluisjes en duikers (waarmee het water werd binnengelaten). Daarnaast zijn het vaak relatief lege, onbewoonde gebieden, waardoor de economische schade bij inundatie beperkt was. Ook kenmerkend is de onzichtbaarheid van dit landschap: om het land te inunderen werden bestaande waterstaatkundige elementen gebruikt, waar zij in vredestijd juist bedoeld waren om een gebied te ontwateren.

Waardering landschap van de Nieuwe Hollandse Waterlinie

Als zeer hoog zijn grote delen van het linielandschap gewaardeerd. Dit gebied is zeer gaaf gebleven sinds de 19e eeuw. De perceelsindeling en het landgebruik zijn in de afgelopen 100 jaar nauwelijks gewijzigd. Ook de beplanting is nagenoeg intact. De bebouwing (forten en kazematten) ligt nog op haar oorspronkelijke plaats en de onderlinge relatie van de bebouwing en de relatie met andere elementen, zoals de accessen, is door de intactheid van het landschap nog duidelijk herkenbaar.

Als hoog zijn het linielandschap rondom de Nieuwe Horn en de verboden kringen gewaardeerd. Het gebied rondom de Nieuwe Horn is sterk gewijzigd bij de aanleg van dit nieuwe gemaal. De belangrijkste structurerende elementen, zoals de Meerdijk en de kazematten zijn echter nog aanwezig. De verboden kringen zijn redelijk gaaf gebleven. De topografie is nauwelijks gewijzigd. Wel zijn er ten westen van Acquoy enkele agrarische bedrijven binnen de verboden kringen gebouwd en is het voorheen open akkercomplex beplant met boomgaarden.

Als middelmatig zijn de inundatiekommen gewaardeerd. De meest laaggelegen delen (de komgebieden) zijn door de landinrichting en ruilverkaveling en de daaraan voorafgaande samenvoeging van polders sterk gewijzigd. Veel kades, weteringen en sluisjes die een functie hadden binnen de inundatie zijn verdwenen. Ook is een relatief klein deel van de inundatievlaktes bebouwd met agrarische erven en woonwijken.

Landschapselementen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie

Op de inventarisatiekaart zijn de elementen die deel uit maken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie weergegeven. Het betreft de elementen die zijn gebouwd, of aangepast voor het defensieve doel. Naast deze groep zijn er veel elementen die nauw samenhangen met de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Het betreft de kades, weteringen en sluisjes die primair voor de waterbeheersing in de polders water

aangelegd, maar met de aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie ook een functie kregen in het defensieve apparaat. Deze elementen zijn reeds in andere categorieën binnen de landschapselementeninventarisatie opgenomen en worden hier niet herhaald.

Brug

Als element 'brug' is de spoorbrug over bij het Werk op de spoordijk opgenomen. Bij de aanleg van het fort dat de spoordijk moest beschermen, werd het Wiel bij de Diefdijk aan de zuidzijde van de huidige spoorbrug uitgebreid, zodat een gracht ontstond rondom het Werk op de spoordijk. Waar de spoorweg over de gracht liep, werd in 1880 een kraanbrug gebouwd.

Fort/werk

Binnen de gemeente Geldermalsen liggen twee forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Het betreft het Werk op de spoordijk bij de Diefdijk en de oostelijke helft van Fort Asperen. Aan de oostzijde van de werken en forten lag het schootsveld. Binnen de schootsvelden lagen de accessen (doorgangen in de linie) die door het geschut op de forten werden gedekt. De forten zijn als punt- en als vlakelement afgebeeld op de kaarten.

Verboden kring

Rondom de forten en werken lagen zogenaamde verboden kringen. Om een vrij schootsveld te garanderen golden er restricties ten aanzien van bebouwing en beplanting binnen deze kringen. De verboden kringen lagen 300, 600 en 1.000 m vanaf de buitengrenzen van het fort. Afhankelijk van de afstand bestonden er restricties. Omdat de verboden kringen een sterke relatie met de bouwkunst (de forten) hebben, zijn ze net als de molenbiotopen weergegeven op kaartbijlage 6.

Inundatiekom

Op de inventarisatiekaart zijn de twee inundatiekommen weergegeven die binnen de gemeente Geldermalsen liggen. Het gaat om 'kom I bezuiden de Lek (Z1)' tussen de Lek en de Linge en 'kom II bezuiden de Lek (Z2)' tussen de Linge en de Waal. De inundatiekommen gaven de militair-bestuurlijke gebieden aan. De grenzen vallen vaak samen met poldergrenzen en dijken en kades. In geval van inundatie werden delen van deze kommen geïnundeerd. De meeste dorpen lagen relatief hoog en zullen daarom gespaard zijn. Het water voor de inundaties kwam uit de Lek en werd via Everdingen naar het zuiden verplaatst. Ook de Linge werd als inundatiekanaal ingericht om water vanuit Tiel te kunnen toevoeren.

Inundatiedijk

Net ten westen van de gemeente Geldermalsen liggen twee inundatiedijken: de Diefdijk en de Meerdijk. Zij speelden een cruciale rol binnen de inundatie. Hoewel de dijken buiten de gemeente liggen, hebben ze een grote invloed gehad op het landschap van de gemeente Geldermalsen en zijn ze van belang voor de samenhang van de overige NHW-elementen. Om deze redenen zijn ze toch op de kaart opgenomen.

Houten huis/boerderij en houten loods

Ten noorden van Fort Asperen komen een houten huis en een loods voor die binnen de verboden kring van 300 m zijn gebouwd. Deze zijn tevens in de historisch-bouwkundige inventarisatie opgenomen.

Sluis

Naast de reeds bestaande sluizen die deel uitmaken van de dorpspolders werden ook nieuwe sluizen aangelegd. Het betreft de Waaiersluis bij Fort Asperen. Deze sluis was zo geconstrueerd dat hij zowel kon dienen voor uitwatering als voor de inlaat van water in de polders.

Kazemat en groepsschuilplaats

Aan de oostzijde van de Diefdijk en aan de Meerdijk zijn tijdens het interbellum kazematten van het type kazemat G en groepsschuilplaatsen aangelegd. Ze concentreren zich rond de belangrijkste accessen: de Lingedijk en de spoordijk Leerdam-Geldermalsen. De kazematten zijn tevens opgenomen in de inventarisatie van historische bouwkunst.

Uitgedijkt land

Ten behoeve van de versterking van de Diefdijk werd aan weerszijden van de dijk klei gewonnen. De ondiepe kleiputten die hierdoor ontstonden, worden aangeduid als uitgedijkt land. Veelal zijn ze beplant met grienden of zijn er rabatten aangelegd.

Boezem

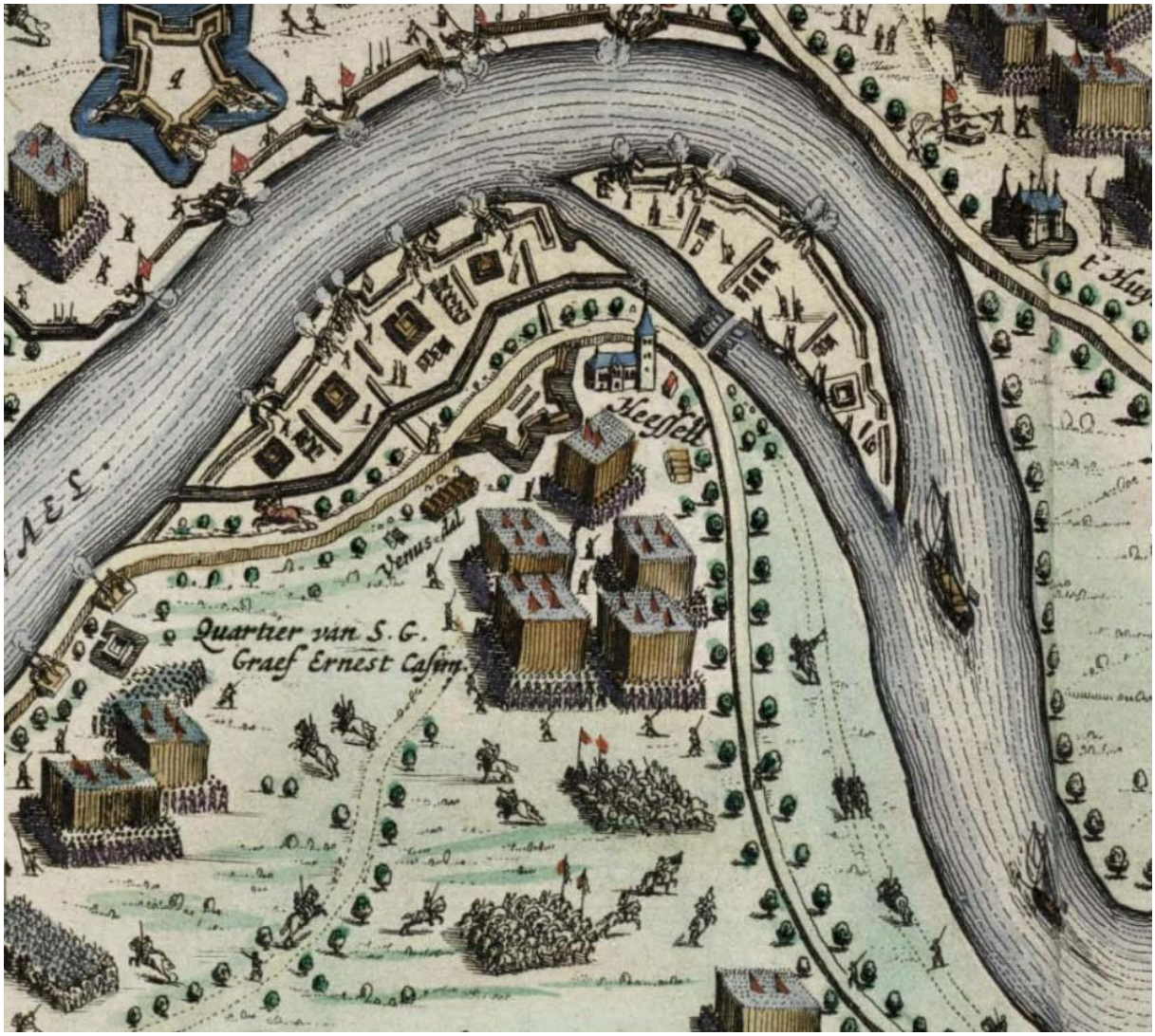
De polder De Geeren, direct ten oosten van Diefdijk is vermoedelijk al in de 18e eeuw ingericht als boezem.[95] De boezem werd opgenomen als inundatievlakte in de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Neerijnen

Door de eeuwen heen was de zone langs de grote rivieren steeds van grote militair-strategische betekenis. Dat blijkt alleen al, voor de late middeleeuwen en vroege nieuwe tijd, uit de vele kastelen en vestingsteden. In het onderzoeksgebied liggen meer dan 10 kastelen met een middeleeuwse oorsprong, en de vestingsteden of -stadjes Tiel, Zaltbommel, Buren, Woudrichem, Gorinchem, Heukelum, Asperen en Leerdam liggen niet ver weg.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog, vanaf 1589, liet de Staatse legeraanvoerder, prins Maurits (1567-1625) een linie van redoutes of wachttorens langs de Waal aanleggen, die de Spanjaarden moesten beletten vanuit het Land van Maas en Waal naar het noorden op te rukken.[96] De schermutselingen in deze periode bracht ook de aanleg van batterijen met zich mee. Zo lag oostelijk van de kerk van Heesselt in 1599 een halve schans tegen de dijk, waarvan aan het eind van de 18e eeuw nog een deel van de gracht open lag. Deze was aangelegd in het kader van het beleg van Zaltbommel. In het reliëf is de oostelijke gracht nog licht herkenbaar.[97]

[95] Van Hemmen e.a., 2007: 39
[96] Van Hemmen 2015
[97] Van der Veen & Van Hemmen 2019: 8-9

Figuur 89. Het strijdtoneel rond het Beleg van Zaltbommel. Links (oostelijk) van de kerk van Heesselt zien we de schans (bron: collectie Rijksmuseum).

Niets van al deze structuren is duidelijk zichtbaar gebleven. Toen het Fort Sint Andries in Spaanse handen was, werd bij Heesselt een vaart langs de dijk (een gedekte gracht) gegraven om uit het bereik van vijandelijk geschut te blijven. Ook deze is op bovenstaande kaart herkenbaar; de vaart is in het reliëf nog afleesbaar.[98] Samen met de vestingstad Zaltbommel, het Fort St. Andries en het Fort Voorne vinden we hier een waardevol ensemble uit de Tachtigjarige Oorlog.

De voormalige gemeente Neerijnen ligt net buiten de inundatievlakte van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, qua oppervlakte één van de grootste militaire werken die ons land rijk is. De oostgrens van dit gebied lag op de Zeek tussen Herwijnen en Hellouw.[99]

[98] Van der Veen & Van Hemmen 2019: 8
[99] Bijl 1997: 88

Figuur 90. Van links naar rechts door de onbegroeide zone loopt de voormalige vaart, die in het reliëf nog licht waar te nemen is (foto: RAAP, 14 november 2019).

In de nadagen van de Tweede Wereldoorlog werden er vele loopgraven in de uiterwaarden langs de Waal aangelegd. Ze zijn soms in het reliëf nog duidelijk herkenbaar. Het is een teken dat ook toen het rivierengebied een strategisch belangrijke plek vormde; de operatie Market Garden is daarvan een duidelijk voorbeeld. De Waal was maandenlang frontgebied, met in de dijk mitrailleurposten.[100] Rond Ophemert en Varik was het maandenlang erg onrustig, en pas in de meidagen van 1945 was het gebied bevrijd.[101]

Er is bij de bestudering van luchtfoto's uit 1944 en 1945 een aantal mogelijke onderkomens aangetroffen. Deze personeelsonderkomens waren aan de noordelijke zijde (beschut tegen vijandelijk vuur) in de dijk ingegraven. Het valt niet uit te sluiten dat er meer van zulke onderkomens aanwezig waren dan er ingetekend zijn, de zichtbaarheid hangt sterk af van de kwaliteit van de luchtfoto's (resolutie, stand van de zon, jaargetijden, etc.).

[100] https://www.75jaarbevrijding.nl/2125814-de-waalcrossers-katenmuisspel-langs-de-rivier
[101] https://udowa.home.xs4all.nl/Niemandsland/Niemandsland.htm

4.2.8 Opgaand groen

Geldermalsen

Bomenrij

Aan de hand van veldwerk en bestudering van historisch kaartmateriaal is het structurerend opgaand groen (bomenrijen) binnen de kernen geïnventariseerd. De aard van de beplanting is uiteenlopend. In Beesd en Acquoy betreft het karakteristieke leilinden die als wegbeplanting zijn aangeplant. De bomen zijn (vermoedelijk) in de tweede helft van de 20e eeuw aangeplant als vervanging voor oudere exemplaren. Ook is er historisch groen dat samenhangt met het agrarische verleden van de kernen. Het betreft knotwilgen en -elzen.

Hoogstamfruitbomen en historische boomgaard

Op de inventarisatiekaart zijn elementen uit reeds bestaande inventarisaties opgenomen, die zijn uitgevoerd in opdracht van de gemeente Geldermalsen. In het GIS zijn kolommen opgenomen waarin informatie is opgenomen over onder andere soort, eigenaar en ouderdom.

Griend

Binnen de gemeente Geldermalsen liggen grienden in het noordelijk komgebied, in de uiterwaarden van de Linge en in of aan de randen van de historische kernen.

Eendenkooi

Aan de hand van veldwerk, studie naar historisch kaartmateriaal en bestudering van het AHN2 zijn de eendenkooien gekarteerd. Zes eendenkooien hebben afpalingsrecht en zijn dus nog actief als eendenkooi in gebruik. Van de overige eendenkooien zijn de restanten (die overigens vaak nog zeer gaaf zijn) weergegeven.

Populierenbos

Aan de hand van historisch kaartmateriaal en veldwerk zijn de populierbossen die langer dan zestig jaar beplant zijn, in kaart gebracht. Veel van deze bossen zijn in staat van verval of worden gerooid. Dit komt doordat veel van de bomen hun maximale ouderdom hebben bereikt.

Parkachtig groen

Het historisch opgaand groen dat zich binnen parken landgoederen bevindt, is opgenomen als parkachtig groen. Het betreft de parkaanleg op het landgoed Mariënwaerdt en het park aan de Linge bij Geldermalsen. Kenmerkend voor landgoed Mariënwaerdt zijn de notenbomen op de dijk, die hier al sinds de 16e eeuw staan en de beplanting met dubbele rijen notenbomen aan de Notenlaan en de appelbomen op de Appeldijk. De overige lanen (Biersteeg, Koeysteeg, Kloostersteeg en 2e Dreef) zijn beplant met omvangrijke beuken.

Overig historisch bos

Dit betreft een verzameling van restanten van griendbosjes, populierenplantages, brede bomenlanen, hakhoutpercelen en spontane opslag. Rondom de Diefdijk betreft het voornamelijk elzenbossen; rond

Mariënwaerdt gaat het om bomenlanen; en in het noordelijke komgebied om restanten van grienden en populieropstanden. Verspreid komen hakhoutbosjes voor.

Open dorpsgebied

Binnen de kernen liggen waardevolle open gebieden. Vaak vallen ze geheel of gedeeltelijk samen met kasteelterreinen of dorpsgrienden. De open dorpsgebieden zijn zeer waardevol voor de herkenbaarheid van de historische dorpsontwikkeling en het agrarische karakter van de dorpen.

Neerijnen

Het historisch opgaand groen in de voormalige gemeente Neerijnen valt in een aantal aspecten uiteen. Allereerst gaat het om de laanbeplanting langs de wegen. Een jongere fase daarvan is ondergebracht bij het thema ‘landbouw’ (zie § 4.2.5). Belangrijk zijn verder resterende grienden (natte hakhoutbossen), (hoogstam)boomgaarden en parkbossen, zoals bij Waardenburg. Niet opgenomen zijn de vele laagstamboomgaarden, enerzijds omdat die plantvorm zo afwijkend is van het historische beeld dat deze niet als historisch beschouwd kunnen worden, anderzijds omdat het ruimtebeslag volledig anders is dan in de historische situatie. We beschouwen de fruitteelt dan ook als ‘agrarisch grondgebruik’, en niet als opgaand groen in de betekenis die wij hanteren.

Figuur 91. Knotwilgen kunnen uitgroeien tot indrukwekkende gestalten (foto: RAAP, 14 november 2019).

Het opgaand groen heeft diverse betekenissen. Allereerst gaat het om de betekenis voor de landschapsstructuur: groen geeft visuele diepte aan het landschap, en is tegelijk stoffering van het

landschapstype waarin het zich bevindt. Daarnaast is er ook nog een intrinsieke, historisch-ecologische waarde: historische bosopstanden kennen vaak een bijzondere ondergroei van inheemse soorten, het bos zelf bevat oud inheems genenmateriaal én in parkbossen is een unieke stinzenflora aanwezig. Voorbeelden daarvan vinden we bij Huis Waardenburg.

Figuur 92. Een karakteristieke laan op landgoed Neerijnen (foto: RAAP, 14 november 2019).

4.2.9 Doorzichten

Geldermalsen

Waardevolle randzone en doorzicht

Op veel plaatsen grenst de historische dorpskern nog aan het landelijk gebied. Vanuit de dorpen versterkt dit de relatie tussen de agrarische kern en het agrarische buitengebied. Vanuit de het landelijk gebied bezien zijn de randzones van belang voor het aanzien van de historische dorpskernen. De op de inventarisatiekaart weergegeven doorzichten markeren de plaatsen van waaruit deze relatie zichtbaar is in het landschap.

4.2.10 Nederzettingen

Het kadastraal minuutplan uit 1832 geeft een indruk van de historische bebouwingsstructuur van dorpen en het omliggende landschap. Weliswaar is het moment een vrij willekeurige keuze, verbonden

aan het feit dat toen een belangrijke bron als juridisch instrument in werking trad [102], maar toch geeft het een indruk van waar men in het verleden woonde. Het belang van die bron is dus veel breder dan het jaar 1832 alleen. Zoals we hiervoor al lazen, gaat de essentie van de huidige dorpsstructuren terug tot de Karolingische tijd, terwijl de dijkbebouwing een laatmiddeleeuwse oorsprong kan hebben – toen kwam immers de basis van de huidige dijken tot stand. Elke stip op de kaart – of soms concentratie van stippen –,vertegenwoordigt dus een historisch erf in het landschap, nog los van de vraag of de huidige bebouwing cultuurhistorisch interessant is. Direct verbonden aan het gegeven van de erven zijn in het rivierenlandschap de woonheuvels, vaak accumulaties van eeuwenlang wonen op een bepaalde plek. Deze heuvels als zodanig zijn in de waterstaatslaag opgenomen, omdat ze in eerste instantie een bescherming tegen hoogwater vormden. Deze kaartlaag is voor de hele gemeente West Betuwe aanwezig, met uitzondering van die delen die in 1832 tot Zuid-Holland behoorden. Daarvan is nog geen digitale data aanwezig.

4.2.11 Immaterieel erfgoed

Geldermalsen

Veldnamen

Toponiemen In de volksmond worden percelen, straten en wateren al eeuwenlang met namen aangeduid. Onze kadastrale aanduiding met een letter en een cijfer is veel recenter en dateert pas uit 1832. Als bronmateriaal voor toponiemen zijn 18e-eeuwse polderkaarten en de kadastrale minuutplans uit 1832 geraadpleegd. Er is voor gekozen om de kadastrale minuutplans uit 1832 als uitgangspunt te nemen bij het in kaart brengen van de toponiemen. Waar nodig geacht zijn deze aangevuld met toponiemen van de polderkaarten. Deze namen kunnen als cultuurhistorisch erfgoed en onderdeel van de identiteit van een gebied worden beschouwd. Bij nieuwe ontwikkelingen kunnen de toponiemen zelfs als inspiratiebron worden gebruikt, niet in de laatste plaats voor straatnaamgeving. De namen verwijzen onder meer naar de hoogteligging, het grondgebruik of een voormalige eigenaar.

4.3 Waardering

4.3.1 Geldermalsen

Inleiding

De objectwaardering is bij de harmonisatieslag niet aangepast en niet uitgebreid naar de andere deelgemeenten. Daarom is deze waardering ook niet op een kaart weergegeven, maar alleen in het achterliggende GIS aanwezig. Deze tekst is daarop een toelichting.

Waterstaat

De meeste waterstaatkundige werken die dateren van voor de herinrichting, zijn te vinden in de noordelijke komgebieden. In de overige gebieden zijn de meeste elementen verdwenen bij de herinrichting (dijken, kades en gemalen), of heeft er schaalvergroting plaatsgevonden (o.a. aan de weteringen en in bemalingscapaciteit). De fysieke vorm is in veel gevallen dus sterk aangepast, maar de hoofdstructuur is nog herkenbaar. Aan de elementen die een belangrijkrijke rol hebben gespeeld in

[102] Het kadaster ging op 1 oktober 1832 voor een belangrijk deel van Nederland van start als instrument voor de grondbelasting.

de ontginning en ontwatering door de jaren heen en in belangrijke mate bijdragen aan de herkenbaarheid van de geschiedenis van het rivierengebied, is over het algemeen een hoge waardering toegekend. Het betreft hier de hoofdweteringen, de kades om de dorpspolders en de dijken langs de Linge. Ook de wielen en woonheuvels scoren hoog omdat deze zeer nauw verbonden zijn met de strijd tegen het water in de streek, zeer herkenbaar zijn, concreet te koppelen zijn aan historische gebeurtenissen en vaak nog gaaf zijn. Om een zelfde reden scoren de overlaten hoog.

De locaties van bruggen, sluizen, gemalen en poldermolens zijn veelal ook opgenomen in de inventarisatie van historische bouwkunst. Van het grote aantal dat er rond 1900 lag, is na de herinrichting van het buitengebied slechts een fractie overgebleven. Voorts zijn deze waterstaatkundige werken veelal gemoderniseerd. De cultuurhistorische waarde van deze elementen schuilt dan ook met name in de rol die deze objecten spelen in de leesbaarheid van de waterstaatkundige geschiedenis. Van de resterende elementen zijn er veel als rijksmonument beschermd, waaronder het gemaal De Oude Horn en de Boutensteinse Sluis en De Watermolen in Geldermalsen. Deze scoren ook hoog in de waardering. Recentere elementen op een historische locatie scoren lager, maar hebben zeker wel een cultuurhistorische waarde.

Infrastructuur

Het overgrote deel van de historische wegenstructuur heeft zich geleidelijk in de Middeleeuwen ontwikkeld of is later planmatig aangelegd. De paden en wegen werden onder andere benut als veedrift vanuit de dorpen op de oeverwal richting de graslanden in de kom of als hooiweg. De oost-west-georiënteerde wegen op de oeverwallen zullen ook een rol hebben gespeeld in het (inter)regionaal vervoer. Een historisch belang valt moeilijk aan deze individuele wegen toe te wijzen. De Rijksstraatweg van Culemborg naar Zaltbommel vormt hier een uitzondering op, als weg die past in de 19e-eeuwse verbetering van de nationale infrastructuur. Deze kent een historisch belang. De historische wegen in de dorpen zijn van groot belang voor de herkenbaarheid van de historische dorpsstructuur. De meeste overige wegen zijn van redelijk belang geweest voor de historische wegenstructuur in de gemeente. Historische wegen die er nog uitspringen als van groot belang zijnde, zijn de wegen op de noordelijke en zuidelijke Lingedijken en de historische wegen en lanen die deel uitmaken van de Heerlijkheid Mariënwaerdt. In alle gevallen zijn de wegen in zoverre herkenbaar dat deze nog in gebruik is als weg. In veel gevallen is het historische karakter ervan verloren gegaan door asfaltering. De wegen en lanen binnen de Heerlijkheid Mariënwaerdt vormen hierop een positieve uitzondering.

Voor wat betreft opgaand groen langs de wegen hebben zich vooral in de komgebieden veranderingen voorgedaan. Een aanzienlijk deel van de stegen en wegen op de kades was beplant, met waarschijnlijk met knotwilgen en elzen. In de loop van de eerste helft van de 20e eeuw lijken deze langzamerhand verdwenen te zijn. Bij de herinrichting van het buitengebied in de 20e eeuw werden langs veel wegen en paden essen en populieren aangeplant. De wegen die over de aaneengesloten akkercomplexen op de oeverwallen liepen waren doorgaans niet van beplanting voorzien. In veel gevallen is dit nog steeds zo.

De veerstoepen zijn hoog en middelmatig gewaardeerd.

De wegen die als onderdeel van de ruilverkavelingen zijn aangelegd, zijn alle als middelmatig gewaardeerd. Ze zijn met name waardevol voor de ensemblewaarde van het landschap, onder andere door de aanwezigheid van gave opgaande wegbeplanting en een gaaf wegprofiel.

De spoorlijnen zijn middelmatig gewaardeerd. Ze zijn van groot belang geweest voor ruimtelijke ontwikkeling vanaf de jaren zeventig van de 19e eeuw, zowel binnen Geldermalsen, als ook daarbuiten.

De snelwegen zijn niet gewaardeerd vanwege het constant veranderd karakter. De wegen zijn opgenomen omdat deze grote invloed heeft gehad op andere cultuurhistorische waarden en de ruimtelijke ontwikkelingen in de afgelopen zestig jaar.

Industrie en nijverheid

Elementen en structuren die duidelijk samenhangen met het historisch landschap zijn in deze categorie vrij zeldzaam geworden. De korenmolens zijn zeer van belang voor de historische dorpsontwikkeling en indirect ook voor de bestuurlijke ontwikkeling. Binnen de landschapstypen op de oeverwallen vormen ze een belangrijk, zichtbaar en voor zichzelf sprekend element. In het geval van enkele molens is de molenbiotoop in meer of minder mate aangetast.

Kastelen en landgoederen

De nog bestaande of herkenbare historische kasteelterreinen en buitenplaatsen zijn van groot historisch belang voor de streek. Restanten van gebouwen en omgrachtingen staan in belangrijke mate symbool voor de bestuurlijke ontwikkeling van de streek. De ligging van deze kastelen was vaak niet toevallig. Ze zijn gebouwd aan de randen van of in oude restgeulen, waardoor ze voorzien waren van water rondom én direct naast de meest vruchtbare gronden lagen. De waarde schuilt dus niet alleen in het terrein zelf, maar ook in de herkenbaarheid van het omliggend landschap. Middeleeuwse bebouwing is zeer zeldzaam binnen de kasteelterreinen van Geldermalsen. Voor de waardering is dan ook uitgegaan van de herkenbaarheid en gaafheid van het terrein als restant van een kasteelterrein en niet als dat van een volwaardig kasteel.

Landbouw

De kromakkers zijn doordat ze een redelijk zeldzaam restant zijn van middeleeuwse landbouwmethoden van historisch belang. Veel kromakkers hebben echter door samenvoeging van percelen en door beplanting met laagstammen veel van hun gaafheid verloren. Hier komt in enkele gevallen ook doorsnijding door infrastructuur bij.

Een selectie en waardering van waardevolle bebouwing binnen de gekarteerde erven vindt plaats in hoofdstuk 6. De erven zijn onder andere gewaardeerd door een vergelijking te maken met de situatie rond 1965. Veel erven blijken in korte periode na aanleg te zijn vergroot, waarbij de oorspronkelijke eenheid verloren is gegaan en windsingels deels zijn verdwenen. Ook zijn windsingels in verloop van tijd van uiterlijk veranderd door uiteenlopende beheersvormen. Hierdoor zijn ze minder herkenbaar als eenheid. Vooral de erven in Tielerwaard-West hebben een zekere landschappelijke kwaliteit door de verspringende ligging langs de wegen en de eenheid in bebouwing.

Religie

De begraafplaatsen in de gemeente zijn van historisch belang voor de ontwikkeling van begraven in de gemeente. Ze zijn van belang als onderdeel van de historische ruimtelijke dorpsstructuur. Als begraafplaats zijn ze allemaal nog duidelijk herkenbaar. De aanleg, zowel voor wat betreft opgaand groen als de topografie zijn nog intact. De twee joodse begraafplaatsen zijn echter, mede door hun

oorspronkelijk afgelegen ligging, tussen moderne infrastructuur komen te liggen waardoor het historisch karakter sterk is aangetast.

Militair erfgoed

De elementen die onderdeel zijn van Nieuwe Hollandse Waterlinie hebben vrijwel allemaal een zeer groot historisch belang. Ook hun samenhang, nog in grote mate intact, is van groot belang. De inundatiekommen zijn aangetast door het verdwijnen van oude kades en weteringen en door de nieuwe bebouwing. De schootsvelden hebben op enkele plaatsen hun open karakter verloren door fruitteelt en agrarische bebouwing.

Opgaand groen

De hoogstamfruitbomen zijn in een reeds eerder uitgevoerde inventarisatie gewaardeerd. De waarderingsklassen bestonden onder andere uit cultuurhistorische waarden, ecologische waarde en landschappelijke waarde. In de cultuurhistorische inventarisatie en waardering zijn alle hoogstamfruitbomen opgenomen en als hoog gewaardeerd, vanwege hun ouderdom en de ensemblewaarde met het landschap.

De grienden zijn van redelijk historisch belang voor de ruimtelijke en economische ontwikkeling van de komgebieden en het landschap direct langs de Linge. Ze vormen samen met de eendenkooien, de kades en weteringen een geheel dat onlosmakelijk is verbonden met het historisch cultuurlandschap van de komgebieden.

De eendenkooien zijn van belang voor de economische en ruimtelijke ontwikkeling van de komgebieden en zijn daarom hoog gewaardeerd. Ook hebben ze een hoge waardering gekregen omdat ze deel uitmaken van de structuur van de komgebieden. Hoewel de eendenkooien van buitenaf gezien zich nauwelijks onderscheiden van bijvoorbeeld de griendbossen in de komgebieden, zijn de vangarmen en de beplanting binnen het perceel duidelijk als onderdelen van een eendenkooi herkenbaar. Vrijwel alle nog bestaande eendenkooien zijn beplant met grienden, waarvan het aannemelijk is dat dit de oorspronkelijke beplanting was. Enkele eendenkooien zijn omgevormd tot populierenbos, waarbij de vangarmen zijn dichtgegroeid, maar nog wel herkenbaar zijn. Deze laatste groep is iets lager gewaardeerd.

De populierbossen hebben vanwege hun beperkte ouderdom een gering historisch belang. Ze zijn kenmerkend voor de exploitatie van de komgebieden die door de eeuwen heen steeds weer wijzigde. De bossen zijn nu kenmerkend voor de komgebieden, maar blijken dus ook inwisselbaar te zijn door de jaren heen.

Het parkachtig groen op landgoed Mariënwaerdt is hoog gewaardeerd, vanwege de samenhang met het huis en met het landgoed. Ten opzichte van de situatie rond 1810 (zoals te zien op een verpondingskaart uit die tijd) is de situatie nauwelijks veranderd. De hoge ouderdom, de passende vervanging en aanvullingen van het opgaand groen geven het landgoed een authentieke aanblik. Het park aan de Linge bij Geldermalsen is aangelegd binnen de afgesneden meander van de Linge. Het opgaand groen heeft een redelijke ouderdom en de opzet van slingerpaden oogt in hoofdlijnen oorspronkelijk. Vanuit cultuurhistorisch oogpunt is de samenhang met de deels gedempte haven en de verkeersbrug over de Linge die na de verlegging van de Linge werd aangelegd, interessant omdat die (in oorsprong) op hetzelfde moment zijn aangelegd.

Het overige historisch bos betreft een bonte verzameling aan elementen, die in zijn geheel zijn gewaardeerd. Ze zijn van redelijk belang als onderdeel van de grotere structuur. Een nadere duiding met betrekking tot de functie, aard en ouderdom van dit opgaand groen is wenselijk om deze waardering verder te nuanceren. Is een bos langs de Linge bijvoorbeeld aangelegd voor de exploitatie of heeft deze ook een functie gehad om aanslibbing op gang te brengen en daarmee de dijk te versterken?

Waardevolle ruimtelijke relaties

Twee van de onder ‘overig‘ opgenomen elementen waren reeds aangemerkt als waardevol. Deze zijn overgenomen op de waarderingskaart. Het betreft de doorzichten en de waardevolle randzones.

4.3.2 Neerijnen

Voor Neerijnen heeft (nog) geen integrale waardering van landschapselementen plaatsgevonden. We verwijzen naar de gebiedswaardering.

5 Deelgebieden en objecten: Lingewaal

Adriaan Haartsen & Ben Olde Meierink

5.1 Inleiding

In de gemeente Lingewaal is bij de waardering van het erfgoed geen uitsplitsing gemaakt in landschappen, landschapselementen en bouwkunst. De tekst die op deze onderdelen betrekking heeft, hebben we daarom integraal in dit hoofdstuk geplaatst. Daarmee blijft de waardevolle informatie bewaard.

5.2 Waardering

5.2.1 Waardering van objecten in de database

In het kader van de Cultuurhistorische Waardenkaart van Lingewaal (2017) zijn cultuurhistorisch waardevolle objecten (punten, lijnen en vlakken) van voor 1945 geïnventariseerd en gewaardeerd.[103] Puntelementen zijn gebouwen, sluizen, bruggen, molens en molenplaatsen, grensstenen etc. Lijnelementen zijn onder meer wegen, waterlopen, houtsingels en perceelscheidingen. Buitenplaatsen, parken en percelering zijn voorbeelden van vlakvormige elementen. De bestaande rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten zijn in de catalogus opgenomen en op de digitale cultuurhistorische waardenkaart gezet. Op grond van literatuurstudie, kaartvergelijking en veldwerk zijn hier elementen en structuren aan toegevoegd.

Puntelementen	Lijnvormige objecten	Vlakken
gebouwen kunstwerken (sluizen, bruggen, etc) molenplaatsen monumenten (gedenkplaatsen en lieux de mémoirs) bijzondere objecten overige	natuurlijke wateren dijken, kaden en zijdwendes weteringen wegen grachten/singels paden lanen houtsingels/wegbeplanting overige	parken begraafplaatsen kasteelterreinen percelering overige

Tabel 9. Type gewaardeerde objecten in de voormalige gemeente Lingewaal.

De rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten zijn in de catalogus opgenomen en uiteraard niet opnieuw door ons gewaardeerd. Zij zijn genoteerd met de vermelding ‘hoge waarde’.

De gebouwen en historisch geografische objecten, die uit onze inventarisatie naar voren zijn gekomen, zijn gewaardeerd volgens de methode die door Lantschap en BBA is ontwikkeld, op basis van uitgangspunten van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Op enkele uitzonderingen na zijn alleen

[103] In het kader van de harmonisatie (2020-2021) zijn deze objecten opnieuw onder de loupe genomen en voor wat betreft de bouwkunst opnieuw gewaardeerd. In tegenstelling tot de waarderingsslag in 2017 zijn nu ook de monumenten opnieuw gewaardeerd, om daarmee inzichtelijk te krijgen of er ‘slijtage’ heeft plaatsgevonden.

objecten met een hoge of middelhoge waarde in de catalogus opgenomen, objecten met een basiskwaliteit niet. Uitzonderingen zijn bijvoorbeeld panden die waren opgenomen in het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) uit de jaren ’90 van de vorige eeuw, en sterk veranderd bleken te zijn door verbouwing of nieuwbouw.

belevingswaarde	herkenbaarheid	
	herinneringswaarde	
Waardering intrinsiek	zeldzaamheid	
	kenmerkendheid	
	gaafheid	
	(landschaps)architectuur	
Waardering context	samenhang (ensemblewaarde)	
	structurerende werking	
	gaafheid omgeving	
	Informatiewaarde	
Score per aspect		hoog/middel/laag/nvt
Totaalwaardering		hoog/middel/laag

Tabel 10. Methode voor de waardering van objecten in de voormalige gemeente Lingewaal.

- Bij herkenbaarheid is gekeken in hoeverre de oorspronkelijke functie nog afleesbaar is aan het object.
- Bij herinneringswaarde is nagegaan of het object verbonden is aan een bekende persoon, en of het om een veelbezochte plek gaat (bijvoorbeeld scholen, kerken, winkels, kruisgebouwen, gemeente-huizen). Ook monumenten in de zin van gedenkplaatsen horen hierbij.
- Zeldzaamheid: beoordeeld is in hoeverre het object op landelijke schaal zeldzaam is.
- Kenmerkendheid: gekeken is in hoeverre een object qua vorm of functie kenmerkend is voor de regio (in dit geval het rivierengebied). Voorbeelden hiervan zijn T-boerderijen en zijdwenden, die typerend zijn voor de streek.
- Bij gaafheid is de mate van authenticiteit van de oorspronkelijke vorm en detaillering beoordeeld. Vervanging in oude vorm van een gebouw of een kade krijgt een hoge waardering voor dit aspect, een oude boerderij met grote jaren ’60 ramen een lage.
- Bij (landschaps)architectuur is gekeken of een object bewust esthetisch is vormgegeven (detailering, volumes, verhoudingen). Vaak is hier de naam van een architect of landschapsarchtiect aan verbonden, soms een stijlperiode.
- Samenhang kan gaan om een functionele relatie (zoals een wetering met een molen of een gemaal, een kerk met pastorie en kerkhof), een visuele relatie (bijvoorbeeld een buitenplaats met zichtlijnen) of een stedenbouwkundige structuur (zoals de Waaldijk en de ‘onderwegen’ in Herwijnen).

- Bij structurerende werking is beoordeeld in hoeverre een object de vormgeving en inrichting van de omgeving heeft bepaald. Een voorbeeld hiervan is de Nieuwe Zuiderlingedijk, die de inrichting van de Nieuwe Hollandse Waterlinie heeft bepaald en die ook het agrarisch gebruik in de directe omgeving heeft beïnvloed.
- De informatiewaarde geeft aan in hoeverre het object iets vertelt over de geschiedenis van de omgeving.
- De totaalwaardering is een gewogen oordeel over de cultuurhistorische betekenis van het object. Dit wil niet altijd zeggen dat er bij een hoog gewaardeerd object voor alle aspecten een hoge score is. Soms zijn zaken als zeldzaamheid, (landschaps)architectuur of structurerende werking doorslaggevend voor een hoge score.

Figuur 93. De Nieuwe Zuiderlingedijk is een voorbeeld van een element met hoge structurerende werking.

5.2.2 Waardering van de gemeente als geheel en de deelgebieden

De bijzondere cultuurhistorische kwaliteiten van de gemeente als geheel zijn beschreven (hoofdstuk 2). In overleg met medewerkers van de gemeente zijn deelgebieden onderscheiden. De specifieke kenmerken van deze deelgebieden en de vormen van samenhang zijn beschreven en gewaardeerd in hoofdstuk 3. De documenten van de deelgebieden zijn ook in de exceltabel opgenomen en kunnen met een hyperlink worden geopend.

5.2.3 De deelgebieden [104]

De waardering van gebouwen en historisch-geografische objecten levert een verzameling op met hoog, middel en laag gewaardeerde punten, lijnen en vlakken. Om tot een waardering van de deelgebieden (historische kernen en dorpspolders) te komen kan niet worden volstaan met een simpele optelsom van

[104] Deze waardering wordt in de geharmoniseerde chw van West Betuwe grotendeels vervangen door de nieuwe landschapswaardering. Desondanks is de oude waardering informatief, en hebben we die informatie dus overgenomen.

hoog en middelhoog gewaardeerde objecten. Bij de cultuurhistorische betekenis spelen immers ook zaken als samenhang en structuren op een hoger schaalniveau een rol.

De waardering van gebieden is al lang onderwerp van discussie en een sluitende methode is tot dusverre nog niet ontwikkeld. Voor de waardering hebben we de methode van de vroegere Rijksdienst voor de Monumentenzorg als uitgangspunt genomen. Per deelgebied is een beoordeling gemaakt waarbij de cultuurhistorische kenmerken worden afgezet tegen de geïnventariseerde objecten en de afleesbaarheid van de bewoningsgeschiedenis. Voor elk deelgebied is een lijst opgenomen met bijzondere of kenmerkende cultuurhistorische kwaliteiten.

Per deelgebied is gekeken naar de volgende aspecten (vereenvoudiging van het schema in de Handleiding selectie en registratie jongere stedebouw en bouwkunst – Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1991):

deelgebied	aspect	score
		(hoog, middel, laag of nvt)
Dorpsstructuur	Lint- of kerndorp	
	Stratenpatroon	
	Bebouwingsstructuur	
	Bijzondere kenmerken	
Historische bebouwing	Agrarisch	
	Landgoederen/buitenplaatsen	
	Overig	
Buitengebied	Percelering	
	Wegen en waterlopen	
	Bijzondere landschapselementen	
Ensembles	Agrarisch	
	Waterstaatkundig	
	Defensie	
	Overige	
Totaal		Top/hoog/middel/laag

Tabel 11. Beoordeelde aspecten van deelgebieden.

Bij de beoordeling van de verschillende aspecten is vooral gekeken naar de mate van authenticiteit en de veranderingen die zich vanaf ca 1850 (Topographische en Militaire kaart van het Koningrijk Nederland) hebben voorgedaan. Als ‘nvt’ (niet van toepassing) is ingevuld betekent dit dat het betreffende aspect in het deelgebied niet voorkomt. Van de wel aanwezige aspecten geeft de tabel een indicatie welke wel en welke niet van belang worden geacht voor de cultuurhistorische betekenis van het gebied. Een hoge totaalwaardering geeft aan dat het gebied van regionale betekenis wordt geacht, een topwaardering betekent dat het gebied op landelijk niveau tot de cultuurhistorisch hoogst gewaardeerde gebieden moet worden gerekend.

5.2.4 Cultuurhistorische waarden van Lingewaal als geheel

De gemeente Lingewaal bezit belangrijke cultuurhistorische waarden. De inrichting laat zien hoe het gebied onder invloed van de rivieren Waal en Linge is ontstaan. De subtiele verschillen in hoogteligging, bodemgesteldheid en waterhuishouding hebben de gebruiksmogelijkheden en daarmee de inrichting van het gebied bepaald. De vormgeving van het huidige landschap begon in de vroege middeleeuwen. Sinds de bedijking in de twaalfde eeuw is het karakteristieke landschap van uiterwaarden, oeverwallen en kommen tot stand gekomen. Deze onderdelen hebben elk hun eigen kenmerken, hangen nauw met elkaar samen en zijn duidelijk van elkaar te onderscheiden. De uiterwaarden zijn grotendeels open, onbebouwd en als grasland in gebruik. Het binnendijkse gebied bestaat uit vrij besloten oeverwallen en open komgebieden. Op de oeverwallen bevindt zich vanouds de bebouwing: de boerderijstroken langs de dijken, de steden en de dorpen. Door de bebouwing en erfbeplanting en door de bosjes, boomgaarden en lanen zijn de oeverwallen anders van karakter dan de komgebieden, waar de bebouwing schaars is en het bodemgebruik vooral bestaat uit grasland, (voormalige) grienden en de bossen van huidige en vroegere eendenkooien. De steden Asperen en Heukelum hebben zich in de twintigste eeuw uitgebreid over de aangrenzende Lingeoeverwallen. In de drie dorpen is na de oorlog enige uitbreiding gerealiseerd. Spijk heeft ten zuiden van de kerk een dorpskom gekregen, in Herwijnen en Vuren is op enige afstand van de dijk een nieuw centrum ontstaan.

Het niet-verstedelijkte binnendijkse gebied is duidelijk geleed door de historische lijnen van de zijdwendes, de weteringen en de oude en nieuwe infrastructuur.

Figuur 94. Kwelkade rond het wiel van Vuren, ontstaan bij een dijkdoorbraak in 1799.

De strijd tegen en de omgang met het water is één van de meest in het oog springende kenmerken van de gemeente. De dijken en kaden, de (restanten van) eendenkooien en grienden, de weteringen en sloten illustreren het drassige karakter van de komgebieden en de moeite die men zich moest getroosten om het land droog te houden. De geschiedenis van het waterbeheer is nog duidelijk in het gebied af te lezen.

Figuur 95. De Spijkse Zijving, een zijdwende en een van de oudste kaden in het gebied.

Zijdwenden zijn de oudste waterstaatkundige elementen, het gemaal Broekse Sluis is één van de jongste. In de tussenliggende duizend jaar zijn weteringen gegraven, kwelkades opgeworpen, huisplaatsen opgehoogd tot woerden, boezemgebieden ingericht en molens en gemalen gebouwd. Van al deze fasen van de geschiedenis van het waterbeheer zijn elementen bewaard gebleven. De moeizame omgang met het buitenwater wordt geïllustreerd door de rivierdijken, de vroegere overlaten en de vele wielen, resten van oude dijkdoorbraken.

Behalve de inrichting van het landbouwgebied en de omgang met het water zijn er twee aspecten die het landschap van de gemeente nog extra cultuurhistorische betekenis verlenen. In de eerste plaats betreft dit de bijzondere nederzettingsstructuur van Heukelum en – vooral - Asperen. Beide steden hebben tot diep in de twintigste eeuw een sterk agrarisch karakter gehad. Vanuit de stadsboerderijen bewerkten de boeren hun percelen die soms op grote afstand lagen. Pas toen de ruilverkaveling werd uitgevoerd konden boerderijen in het buitengebied worden gebouwd en verloren veel stadsboerderijen hun functie. Vooral in Asperen dragen deze voormalige en de twee nog functionerende boerderijen sterk bij aan het karakter van de stad.

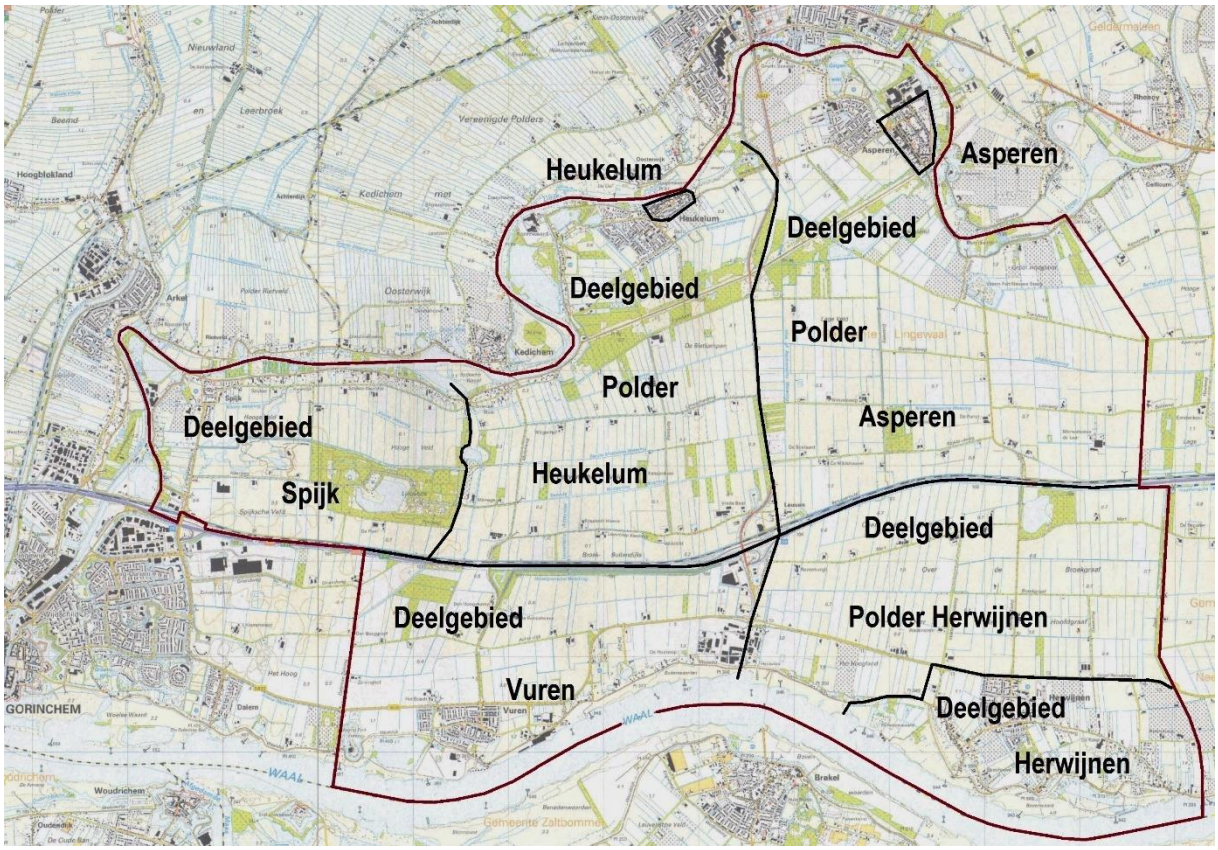
In de tweede plaats vormt het westen van de gemeente één van de meest waardevolle delen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De linie als geheel bestaat uit een samenhangend stelsel van verdedigingswerken, inundatiegebieden, waterstaatkundige werken en diverse andere landschaps-elementen. Bij de aanleg ervan is dankbaar gebruik gemaakt van de lage ligging en de waterstaatkundige situatie van de komgebieden van Lingewaal. Onder de cultuurhistorisch bijzonder waardevolle elementen rekenen we de beide forten, het unieke sluizenensemble bij Asperen, de groepsschuilplaatsen en kazematten, de hoofdweerstandslijn en de Nieuwe Zuiderlingedijk. Het grootste deel van de gemeente behoorde tot het inundatiegebied. Naast hun individuele betekenis zijn

de verschillende elementen vooral door hun onderlinge samenhang van buitengewoon cultuurhistorisch belang.

Figuur 96. De inundatiesluis bij Asperen.

5.3 Waardering van de deelgebieden

Figuur 97. Deelgebieden in de voormalige gemeente Lingewaal.

In de volgende paragrafen worden de geschiedenis en de belangrijkste cultuurhistorische kenmerken van de onderscheiden deelgebieden beschreven. In overleg met de gemeente is het grondgebied van Lingewaal verdeeld in de volgende deelgebieden, deels overeenkomend met de oude polders:

1. Asperen (binnenstad)
2. Polder Asperen
3. Herwijnen (dorp)
4. Polder Herwijnen
5. Heukelum (binnenstad)
6. Polder Heukelum
7. Vuren
8. Spijk

5.3.1 Asperen (binnenstad)

Figuur 98. De Minstraat met een aaneengesloten bebouwing met vroegere stadsboerderijen. De groenstrook geeft de plek van de Min aan, die rond 1960 gedempt is.

Geschiedenis

De oudst bekende vermelding van Asperen is van 893. Het toenmalige dorp was waarschijnlijk niet meer dan een verzameling boerderijen op de oeverwal van de Linge, die toen zuidelijker dan nu stroomde. De Min, de stadsgracht die in het midden van de 20e eeuw is gedempt, was het restant van de vroegere Lingebedding.

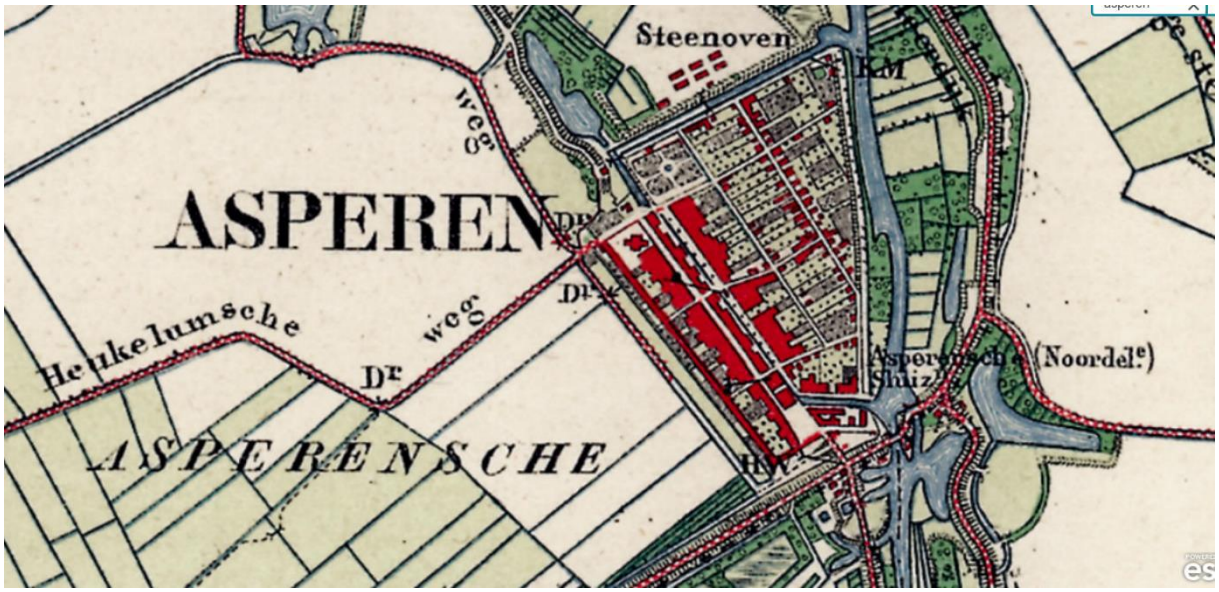
Geleidelijk schoof de Linge naar het noorden, waarschijnlijk nog in de periode voor de bedijking. Hierdoor ontstond een zogeheten kronkelwaard, opgebouwd uit enkele laagten (oude Lingebeddingen) en ruggen (oeverwallen). In de dertiende eeuw kreeg Asperen stadsrechten; het gebied tussen de Stadswal en de Linge (met de kronkelwaard) werd ommuurd en omgracht. Men bouwde twee landpoorten, de Gellicumsepoort in het zuidoosten en de Heukelumsepoort in het noordwesten. Waterpoorten zijn aangelegd bij het begin en het einde van de Min: de Waterpoort in het oosten en de Begijnepoort in het noordwesten, bij kasteel Waddestein en het begijnenklooster.

Vlakbij de Heukelumsepoort en de Begijnepoort lag kasteel Waddestein, dat voor het eerst genoemd wordt in 1299. Mogelijk heeft aan de andere kant van de stad nog een kasteel gestaan, het in de dertiende eeuw vermelde Lingestein. De precieze locatie hiervan is echter niet bekend, op de kaart van Jacob van Deventer (ca 1560) is het kasteel al niet meer ingetekend.

De stadstichting had tot gevolg dat de boerderijen uit de omgeving geleidelijk naar de stad werden verplaatst. Ongetwijfeld hebben er vroeger ook boerderijen gestaan op de oeverwal van de Linge

buiten Asperen, maar de veiligheid die de stad bood maakte het voor de boeren aantrekkelijk in de stad te gaan wonen.

Ondanks de aanwezigheid van een kleine haven (de Min) werd Asperen geen handelsstad en bleef ook de ambachtelijke activiteit bescheiden. Grote groei bleef uit en tot diep in de twintigste eeuw bood de binnenstad voldoende ruimte voor de inwoners. Pas na de Tweede Wereldoorlog vond uitbreiding van de stad plaats. De binnenstad heeft lang haar agrarische karakter behouden. Voorstraat en Minstraat laten een aaneenschakeling van (voormalige) boerderijen zien en ook thans zijn nog enkele functionerende landbouwbedrijven in de binnenstad aanwezig.

Figuur 99. Asperen in het begin van de twintigste eeuw. Dichte, aaneengesloten bebouwing aan de Voorstraat en de Minstraat, de Middelweg kende vrijwel geen bebouwing.

Ruimtelijke karakteristiek

Asperen heeft een bijzondere structuur door de flinke uitbreiding in de middeleeuwen, toen een groot stuk van de uiterwaard van de Linge bij de stad werd getrokken. In deze uitbreiding zijn de Middelweg en de Achterstraat evenwijdig aan de reeds bestaande Voorstraat en Minstraat aangelegd. Doordat de stad nauwelijks groei heeft gekend bleven grote delen onbebouwd, zodat er een groot verschil ontstond tussen de aaneengesloten bebouwing aan de Voorstraat en de Minstraat (die, ondanks het feit dat het voornamelijk om boerderijen gaat, een stedelijk karakter heeft) en de veel landelijker aandoende Middelweg en Achterstraat. Dit onderscheid is nog steeds aanwezig.

Figuur 100. Stadsboerderijen aan de Hoge Minstraat.

Bebouwingsstructuur

De vrijwel aaneengesloten bebouwing met stadsboerderijen die we aan de Voorstraat en de Minstraat vinden is uniek in Nederland. Aan de voorkant verlenen de vaak aan elkaar gebouwde dwarshuis-boerderijen de straten een enigszins stedelijk aspect, terwijl het landbouwkarakter juist aan de achterkant van de bebouwing te zien is. Het verschil in aanzicht en beleving tussen de Voorstraat en de Stadswal, en tussen de Minstraat en de Middelweg, is heel bijzonder. Middelweg en Achterstraat waren vanouds minder dicht bebouwd en hebben ook thans door de vrijstaande woningen en de grote percelen meer het karakter van dorpsstraten.

De stad heeft twee pleinen. Bij de vroegere Gellicumsepoort verbreedt de Voorstraat zich tot een rechthoekig plein, mogelijk was dit vroeger de plaats waar de markt werd gehouden. Het tweede plein is het Stadhuisplein tussen de Voorstraat en de Minstraat. Dit plein vormde het eigenlijke centrum van de stad: hier stond het stadhuis en hier waren de winkels gevestigd.

Figuur 101. Voormalige winkel en vroegere smederij aan het Stadhuisplein.

Langs de Linge was vroeger geen bebouwing, met uitzondering van de korenmolen in het noorden en de herberg bij de Waterpoort (Waterpoort 8). Sinds ca 1930 zijn enkele woningen gebouwd aan de straat de Waterpoort en aan de Molenwal. De tussenliggende Lingewal is nog steeds onbebouwd.

Percelering

De erven tussen de huizen en (voormalige) boerderijen aan de Voorstraat, (Hoge) Minstraat, Middelweg en Achterstraat zijn voor stadse begrippen erg diep. Lang niet alle percelen zijn gesplitst voor nieuwbouw achter op de percelen, waardoor het landelijke, agrarische aspect van de stad bewaard is gebleven.

Figuur 102. Minstraat 9, voorzijde.

Figuur 103. Minstraat 9, erf aan de Middelweg.

Figuur 104. Uitsnede van de cultuurhistorische waardenkaart met de bebouwing en waardering van de panden in de binnenstad van Asperen.

Waterhuishouding

Vroeger maakte de Voorstraat deel uit van de Lingedijk en was de Min een oude bedding van de Linge. Door de uitbreiding van de stad, waarbij een deel van de uiterwaard bij het stedelijke gebied werd getrokken, werd de waterkering gevormd door de omwalling en ommuring. De Min bleef in open verbinding staan met de Linge (over één of meer sluizen is niets bekend) maar kon mogelijk wel afgesloten worden met schotbalken.

Infrastructuur

Het stratenpatroon van Asperen is sinds het midden van de 16e eeuw (de kaart van Jacob van Deventer) nauwelijks veranderd. Het water van de Min is in de jaren ’60 van de vorige eeuw gedempt en bestaat nu uit een groenstrook.

Defensie

Van de middeleeuwse verdedigingswerken zijn grote delen van de stadsmuur bewaard gebleven. Op enkele plaatsen zijn muurresten van waltorens aanwezig. De beide landpoorten zijn verdwenen, van de

twee waterpoorten is een deel van de poort aan de Hoge Minstraat gereconstrueerd, de Begijnepoort is verdwenen. Een deel van de omgrachting is nog te zien langs de Molenwal, zij het in sterk versmalde vorm. De vroegere gracht is als laagte herkenbaar aan de oostkant (tussen de Stadswal en de Graswalseweg) en de zuidkant van de stad (bij de Stadswal en de Oranjewal).

Aan de zuidkant van de stad liggen imposante onderdelen van de Lingewerken en de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De beide sluizen in de Linge, de Nieuwe Zuiderlingedijk, de inundatiesluizen in de noordelijke en zuidelijke Lingedijk, fort Asperen en de Wapenplaats vertellen het verhaal van de verdedigingslinie die Holland ruim een eeuw lang heeft beschermd tegen vijandelijke aanvallen.

Figuur 105. Stadsmuur en delen van een muurtoren bij de Waterpoort.

Kastelen en buitenplaatsen

Van kasteel Waddestein resteren funderingen en muurresten, die begin 2016 bij graafwerkzaamheden voor een deel zijn blootgelegd. De voorburcht is nog steeds beleefbaar omdat hier door de toenmalige heer van Asperen in 1893 een nieuwe buitenplaats werd gesticht. De fraaie villa is thans onderdeel van het gemeentehuis.

Of er in de bodem nog resten aanwezig zijn van kasteel Lingestein, dat aan de zuidkant van de stad moet hebben gestaan, is niet bekend.

Bijzondere kenmerken

Met uitzondering van de Hervormde kerk (15e eeuw) zijn vrijwel alle oudere gebouwen 19e of begin 20e-eeuws. De stad is diverse malen geteisterd door grote branden. Het gevolg hiervan is dat er verschillende reeksen van aangrenzende panden zijn die van vrijwel dezelfde tijd dateren.

Ten oosten van de Middelweg is het reliëf van de vroegere kronkelwaard nog duidelijk te zien. De Linge is in fasen naar het noordoosten geschoven en de oeverwallen en beddingen zijn nog als ruggen en laagten herkenbaar.

Figuur 106. In de Nieuwstraat is het reliëf van de kronkelwaard te zien.

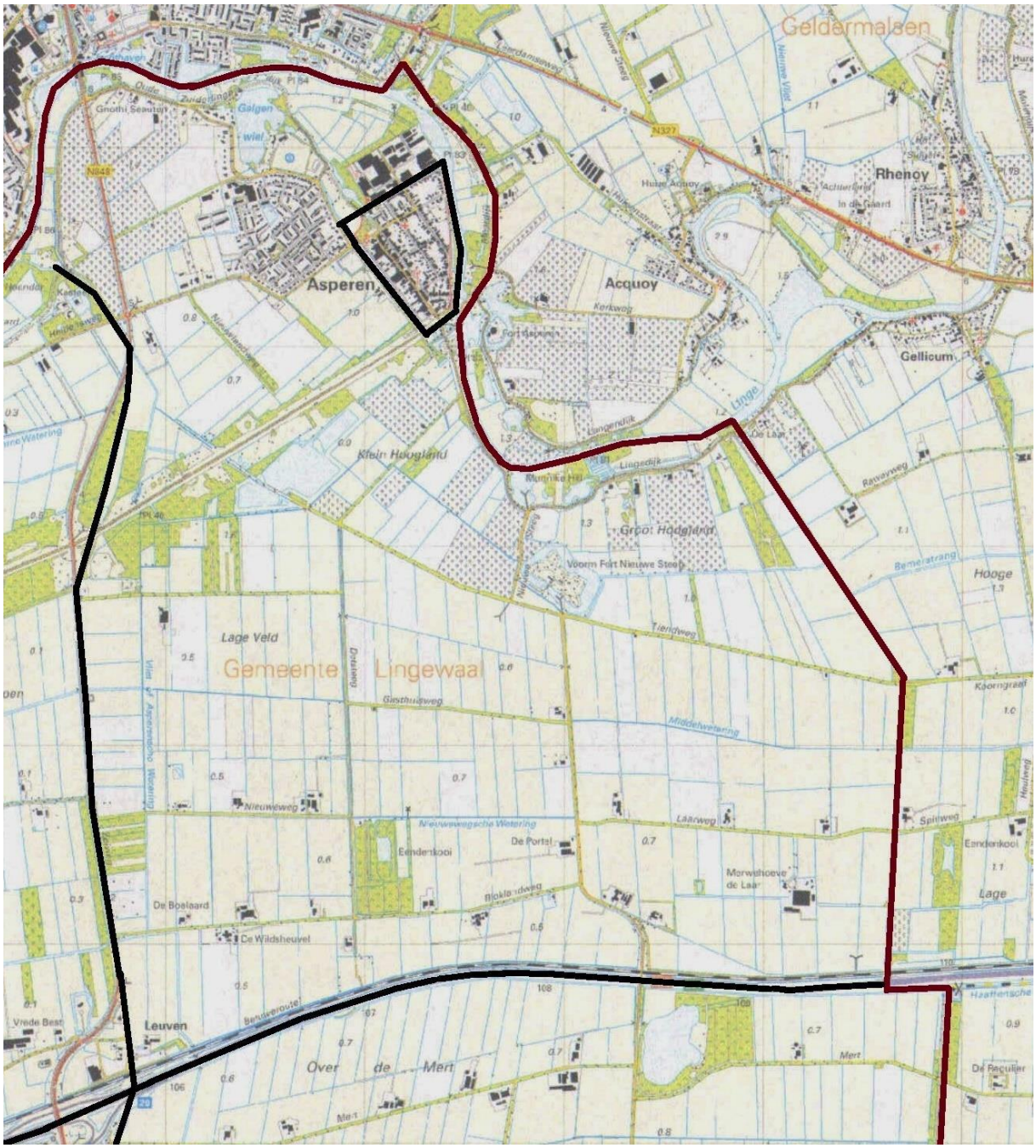
Cultuurhistorische essentie

- Stratenpatroon en bebouwingsstructuur
- De vele stadsboerderijen
- Aaneengesloten agrarische bebouwing aan de Voorstraat en de Minstraat/Hoge Minstraat, met een stedelijk voorkomen aan de straatzijde en een landelijk aspect aan de achterzijde van de percelen.
- De loop van de vroegere Min, nu een open groenstrook
- Kasteelterrein en villa (nu deel van het voormalige gemeentehuis) met grachten
- Het sluizencomplex (keersluis, schutsluis en twee inlaatsluizen)
- Stadsmuur, stadsgracht en de resten van de Waterpoort.

Deelgebied	aspect	score
Asperen		(hoog, middel, laag of nvt)
Dorpsstructuur	Lint- of kerndorp	hoog
	Stratenpatroon	hoog
	Bebouwingsstructuur	hoog
	Bijzondere kenmerken	Stadsboerderijen: hoog
		Groenstrook Min: hoog
		Reliëf: hoog
Historische bebouwing	Agrarisch	hoog
	Landgoederen/buitenplaatsen	hoog
	Overig	nvt
Buitengebied	Percelering	nvt
	Wegen en waterlopen	nvt
	Bijzondere landschapselementen	nvt
Ensembles	Agrarisch	nvt
	Waterstaatkundig	Sluizencomplex: hoog
	Defensie	Middeleeuwse verdedigingswerken: hoog
	Overige	Elementen NHW: hoog
Totaal deelgebied		Top

Tabel 12. Waardering van deelgebied Asperen.

5.3.2 Polder Asperen

Figuur 107. Begrenzing van het deelgebied Polder Asperen.

Deelgebied Polder Asperen bestaat uit de Eng en het Hooge Veld tussen de Lingedijk en de Tiendweg, het Lage Veld en het Blokland tussen de Tiendweg en de A 15. In het oosten vormt de Laarwetering de grens (tevens gemeentegrens), in het westen is de (Heukelumse) Zeiving de grens met de Heukelumse Polder.

Geschiedenis

De Polder Asperen is een middeleeuwse ontginning. De brede oeverwal van de Linge was al in de vroege middeleeuwen bewoond. Hier treffen we een blokvormige percelering aan (De Eng) en enkele kromme akkers. Later is het ten zuiden hiervan gelegen gebied en het Hooge Veld ontgonnen en door de boeren in gebruik genomen. Hier ontstond een brede waaier van strookvormige percelen tot de Tiendweg. De derde fase van de ontginning was het komgebied ten zuiden van de Tiendweg. De inrichting van dit gebied werd bepaald door de oost- en westgrens van het vroegere dorpsgebied: de zijdwende De Laar op de grens met Gellicum (het verlengde van de Zeek) in het oosten en de Zeiving in het westen. Er werden doorgaande, vrijwel noord-zuid lopende sloten gegraven die langgerekte strookvomige percelen begrensden. Deze lange stroken werden onderbroken door korte dwarssloten en oost-west lopende weteringen, die het overtollige water afvoerden naar de Asperense Vliet. In het zuiden werd het ontginningsblok afgesloten door de 15e-eeuwse Achterdijk die de grens vormde met de restontginning Blokland, een poldertje dat mogelijk behoorde bij de heerlijkheid Leyenburg.

Figuur 108. Boomgaard op de Asperense Eng.

Tussen de Asperense Vliet en de Zeiving ligt een strook met een afwijkende oost-west percelering (de Zooislagen). Waarschijnlijk hebben we hier te maken met een brede zijdwende, die later is verkaveld. Dergelijke brede zijdwendes kennen we van enkele andere plaatsen in ons land, zoals in Eemnes en Oudewater.

In het laagste en natste deel van de polder lagen verschillende eendenkooien. Een van deze kooien is bewaard gebleven: de Herwijnsche kooi tussen de Bloklandweg en de Nieuwewegse Wetering. Van een andere kooi is de kooikerswoning nog aanwezig op het erf van Nieuweweg 1. Ook in Blokland heeft een kooi gelegen.

Ten westen van Asperen wordt de Eng doorsneden door de Leerdamseweg, de Engweg en de Heukelumseweg. Hier ligt ook de uitbreiding van Asperen, die grotendeels na de Tweede Wereldoorlog tot stand is gekomen. Voor 1800 waren de Lingedijk en de Tiendweg de enige oost-west wegen in het gebied ten zuiden van Asperen. De Oude Weg (nu Detsteeg) en de Nieuwe Weg (nu Nieuwe Steeg) liepen de polder in naar de Achterdijk. Een andere Nieuwe Weg (de huidige Nieuweweg) loopt van de Detsteeg naar de Asperense Vliet.

Figuur 109. De Asperense Vliet.

De omgang met het buitenwater van de Linge wordt geïllustreerd door de overlaat in de Lingedijk tussen Asperen en Acquoy (ten noorden van het Fort aan de Nieuwe Steeg) en de Nieuwe Zuiderlingedijk, die het noordwestelijke deel van de polder doorsnijdt. Deze dijk speelde als inundatiekade ook een rol in de werken die in het kader van de Nieuwe Hollandse Waterlinie zijn uitgevoerd, zoals het Fort bij de Nieuwe Steeg en diverse kazematten en groepsschuilplaatsen.

Bij de ruilverkaveling uit de jaren ’60 van de vorige eeuw is de waterhuishouding veranderd, is het wegenpatroon licht gewijzigd en is de landbouwkundige structuur verbeterd door drainage, perceels-vergroting en de bouw van nieuwe boerderijen. De hoofdstructuur van de polder is echter goed bewaard gebleven.

De Eng en het Hoogeveld waren vroeger grotendeels als bouwland in gebruik, nu vinden we er vooral akkers en boomgaarden. Het Lageveld was vrijwel geheel grasland (weide, maar vooral hooiland), en ook nu overheerst het gebruik als grasland. Van de vier eendenkooien uit 1850 is er één overgebleven.

Figuur 110. Kooikerswoning van een verdwenen eendenkooi aan de Nieuweweg.

Figuur 111. Het kooibos van de nog bestaande en geregistreerde kooi aan de Bloklandweg.

Ruimtelijke karakteristiek

De polder is een vrij open landbouwgebied, doorsneden door enkele ontsluitingswegen. Wegbeplanting langs enkele wegen, de ruilverkavelingsboerderijen met hun erfbeplanting en verschillende bospercelen, waaronder het kooibos en de bosjes en grienden bij de Nieuwe Zuiderlingedijk onderbreken de openheid en accentueren de structuur van het gebied. Ondanks de wijzigingen die het gebied heeft ondergaan door de ruilverkaveling, de A15 en de N848 is de hoofdstructuur van weteringen en wegen bewaard gebleven en is de landschappelijke indeling in agrarische gebruikseenheden (De Eng, het Hoogeveld en het Lageveld) nog herkenbaar aanwezig.

Figuur 112. Het Munnikenwiel in de Linge-uiterwaard ten zuiden van Asperen.

Bebouwingsstructuur

In het kader van de ruilverkaveling zijn in de jaren ‘60 en ’70 van de 20e eeuw nieuwe boerderijen gebouwd. Voordien kende de polder geen bebouwing, met uitzondering van de militaire gebouwen op het Fort bij de Nieuwe Steeg en drie kooikerswoningen aan de Nieuweweg, waarvan er een bewaard is gebleven.

Percelering

De eng ten westen van Asperen heeft vanouds een blokvormige percelering met een aantal kromme akkers. Het Hooge Veld ten zuiden en zuidoosten van Asperen is verdeeld in strookvormige percelen die als een brede waaier tussen de zuidelijke Lingedijk en de Tiendweg liggen. Ten zuiden van de Tiendweg bestond de percelering uit langgerekte, strookvormige percelen, onderbroken door weteringen en dwarsslootjes. De percelering van de Zooislagen stond hier loodrecht op. Door perceelsvergroting is vooral de smalle strookvormige percelering van de polder ten zuiden van de Tiendweg gewijzigd. Over het algemeen zijn de nieuwe percelen rechthoekig of strookvormig en is de noord-zuidrichting (en de oost-westrichting van de percelen in de Zooislagen) bewaard gebleven.

Waterhuishouding

In het kader van de ruilverkaveling is de waterhuishouding in de polder herzien. De oude middeleeuwse weteringen Nieuwewegse Wetering en Middelwetering zijn gehandhaafd en de wetering langs de Tiendweg is herkenbaar. De Vliet of Asperense Wetering heeft ook nu nog een belangrijke watervoerende functie. Het water wordt niet meer bij kasteel Heukelum op de Linge uitgeslagen, maar

stroomt via de Doove Wetering naar gemaal Broekse Sluis in Vogelswerf. De Heukelumse Zeiving is grotendeels bewaard gebleven, de zijdwende De Laar op de grens met Gellicum is verdwenen; hier ligt nu een brede wetering naar gemaal De Laar. Door de aanleg van de A15 is de Achterkade, de grens met de restontginning Blokland, grotendeels verdwenen (een deel is opgenomen in de Bloklandweg). Omstreeks 1895 is de molenbemaling van de polder beëindigd na de bouw van het stoomgemaal, iets ten noorden van Kasteel Heukelum.

Figuur 113. Machinistenwoning (1909) aan de Asperense Vliet.

Figuur 114. Stoomgemaal (1895) aan de Asperense Vliet.

Infrastructuur

De oude wegen zijn gehandhaafd (de Achterdijk gedeeltelijk); tijdens de ruilverkaveling hebben onverharde wegen een verharding gekregen en is het wegenpatroon wat verdicht door de aanleg van de Nieuwlandweg, Vijfhoevenweg, en Bloklandweg.

Defensie

Deelgebied Polder Asperen maakte in zijn geheel deel uit van het inundatiegebied van de Oude Hollandse Waterlinie, en ook grotendeels van dat van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Met uitzondering van het gebied ten noorden van de Nieuwe Zuiderlingedijk kon de hele polder in tijd van oorlogsdreiging onder water gezet worden. Tot de verdedigingswerken behoren de inundatiesluis aan de Linge, de wapenplaats bij Asperen, de Batterij aan de Nieuwe Zuiderlingedijk, het in 1872 gebouwde Fort bij de Nieuwe Steeg en diverse kazematten en groepsschuilplaatsen.

Figuur 115. Batterij aan de Nieuwe Zuiderlingedijk.

Figuur 116. Joodse begraafplaats aan het Galgenwiel.

Bijzondere kenmerken

De smalle strook grond (Zooislagen) tussen de Asperense Vliet en de Zeiving, is een restant van een brede zijdwende. Belangrijke blikvanger is ook de Nieuwe Zuiderlingedijk als waterkering tussen Holland en Gelderland.

Bij het Galgenwiel stond vroeger de galg van de Heerlijkheid Asperen. Langs de Oude Zuiderlingedijk ligt een kleine Israëlitische begraafplaats.

Cultuurhistorische essentie

- Patroon van historische wegen, waterlopen en kades
- Strookvormige percelering, kromme akkers en kleinschalige percelering Zooislagen
- Nieuwe Zuiderlingedijk met aanliggende gronden waar men klei voor de dijk heeft gewonnen
- De vroegere overlaten ten zuidoosten van Asperen en bij het Galgenwiel
- Onderdelen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie
- De vroegere overlaat in de Lingedijk ten noorden van het Fort bij de Nieuwe Steeg.
- De Herwijnse Kooi en de kooikerswoning aan de Nieuweweg
- De kleine Israëlitische begraafplaats bij het Galgenwiel
- Stoomgemaal, sluis en machinistenwoning aan de Asperense Vliet.

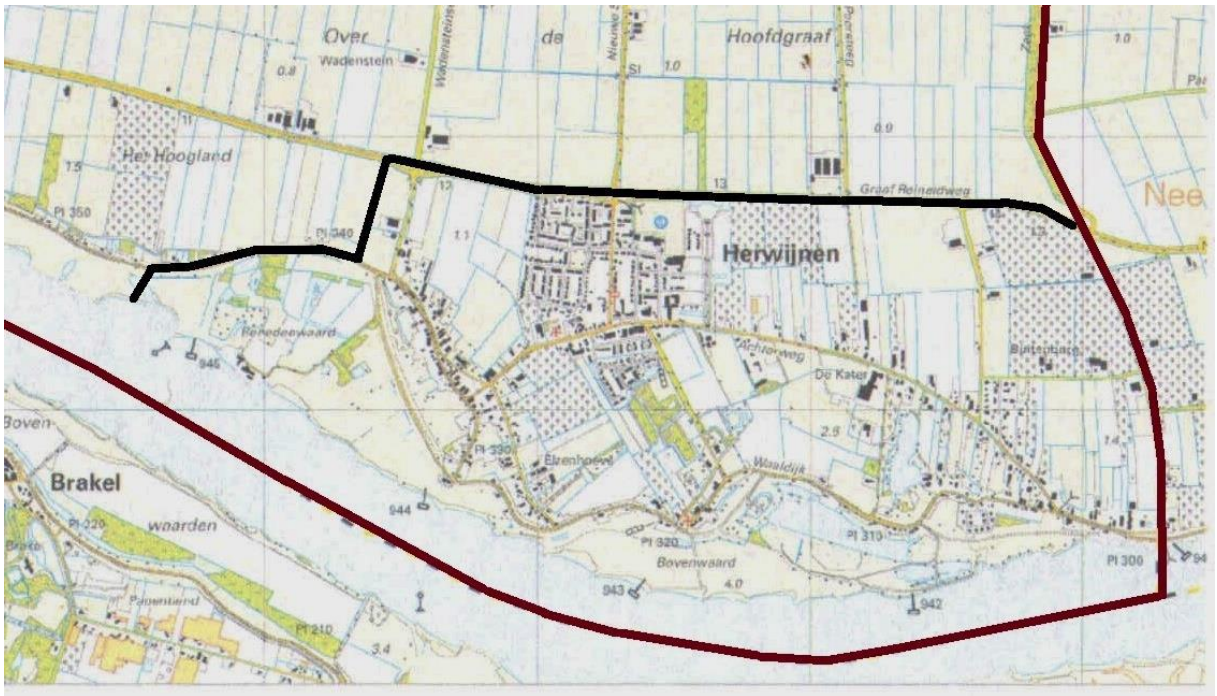
Deelgebied	aspect	score
Polder		(hoog, middel, laag of nvt)
Asperen		
Dorpsstructuur	Lint- of kerndorp	De naoorlogse uitbreiding van Asperen is in
		het kader van deze studie niet beoordeeld.
	Stratenpatroon	nvt
	Bebouwingsstructuur	nvt
	Bijzondere kenmerken	nvt
Historische bebouwing	Agrarisch	nvt
	Landgoederen/buitenplaatsen	nvt
	Overig	Kooikerswoning Nieuweweg: hoog
Buitengebied	Percelering	Kromakkers: hoog
		Zooislagen: hoog
		Strookvormige percelering: middel
		Waaiervorm Hoogeveld: hoog
	Wegen en waterlopen	hoog
	Bijzondere landschapselementen	Zooislagen: hoog
		Herwijnse Kooi: hoog
		Overlaten Lingedijk: middel
		Nieuwe Zuiderlingedijk: hoog
		Munnikewiel en Galgenwiel:hoog
		Israëlitische begraafplaats aan het Galgenwiel:
		hoog
Ensembles	Agrarisch	nvt
	Waterstaatkundig	Asperense Vliet met voormalig stoomgemaal
		en machinistenwoning: hoog
		Nieuwe Zuiderlingedijk met aangrenzende
		laaggelegen gronden en duikersluis: hoog
	Defensie	Onderdelen Nieuwe Hollandse Waterlinie:
		hoog
	Overige	nvt
Totaal		hoog

Tabel 13. Waardering van deelgebied Polder Asperen.

Figuur 117. In het kader van de ruilverkaveling Tielerwaard-West zijn tal van nieuwe betonnen bruggen met groengeschilderde stalen relingen aangelegd. Zij vormen markante elementen in het nieuwe agrarische landschap.

5.3.3 Herwijnen (dorpsgebied)

Figuur 118. Begrenzing van het deelgebied Herwijnen (dorpsgebied).

Het deelgebied omvat het gebied tussen de Waal en de Graaf Reinaldweg (inclusief de uiterwaarden Bovenwaard en Benedenwaard), in het oosten begrensd door de Zeek en in het westen door de Wadesteinsesteeg.

Figuur 119. De Waaldijk en de Onderweg.

Geschiedenis

Herwijnen is in de vroege middeleeuwen bewoond geraakt. De eerste boeren streken neer op de hoogste delen van de oeverwal van de Waal, bouwden daar hun boerderijen en groeven sloten en greppels om hun eigendom te markeren en hun akkers te ontwateren. Geleidelijk werden ook de lager gelegen gronden ontgonnen en in gebruik genomen. De Achterweg is vermoedelijk de grens tussen de oudste bewoningszone en de latere ontginningen uit de hoge en late middeleeuwen. Ook in de perceelsvormen is dit te zien: ten noorden van de Achterweg vinden we vanouds een vrij regelmatige, strookvormige percelering (die doorloopt tot in het einde van de Polder Herwijnen), terwijl de percelen in de zone tussen de Waaldijk en de Achterweg onregelmatig blokvormig zijn.

De aanleg van de Waaldijk, zo rond 1200, had tot gevolg dat nieuwe gebouwen aan de dijk werden gebouwd. Stilaan ontstond een vrij dicht bebouwingslint van boerderijen en woningen van arbeiders, ambachtslieden en winkeliers. De dijk was echter niet de enige plaats waar gewoond werd. Op de oudste kadasterkaart is te zien dat in het begin van de negentiende eeuw ook de Katerdam, het oostelijke deel van de Achterweg en de vier ‘parallelwegen’ langs de dijk (Onderweg, Peperstraat, Molenweg en Rij- en Uitweg) bebouwd waren. De oude boerderijplaatsen aan deze wegen zijn vaak opgeworpen heuvels (woerden).

In de uiterwaarden (Bovenwaard en Benedenwaard) zijn steenfabrieken gesticht. Hieraan herinneren enkele kleiputten. Van de gebouwen is weinig bewaard gebleven, met uitzondering van een klein schuurtje dat diende als remise van een locomobiel.

Ruimtelijke karakteristiek

Herwijnen is een landelijk dorp met twee gezichten. Het noordelijke deel, aan weerskanten en ten zuiden van de Nieuwe Steeg, is een naoorlogs dorp rondom een mooi vormgegeven open ruimte. Het zuidelijke deel is de oorspronkelijke bebouwingszone van de Waaldijk met zijn parallel- en zijstraten. Tussen deze delen, en aan de oost- en westkant van het 'nieuwe' dorp liggen landbouwpercelen die als grasland, bouwland of boomgaard worden gebruikt. De Achterweg verbindt het nieuwe, naoorlogse deel van het dorp met het oude, agrarische landschap.

Bebouwingsstructuur

Herwijnen heeft een bijzondere dorpsvorm. Veel dorpen in het rivierengebied zijn vrij regelmatig van vorm met een evenwijdig stratenpatroon (dorpsdijk of voorstraat, middenstraat en achterstraat), maar dat is in Herwijnen niet het geval. De voorstraat is wel aanwezig in de vorm van de Waaldijk en is het belangrijkste historische bewoningslint van het dorp. De Achterweg ligt op grote afstand van de dijk, en omvat niet het hele bebouwingslint langs de dijk. Een doorgaande weg als middenstraat is er niet, in plaats daarvan zijn er de vier parallelwegen, waarvan er drie (Peperstraat, Molenweg en Rij- en Uitweg) langs de oude kwelsloot liggen.

Opmerkelijk is ook dat het drie kilometer lange lint aan de dijk drie concentraties vertoont: Boveneind, Kerkeind en Benedeneind. Bij de dijkverzwaring in 1979 zijn nieuwe dijkgedeelten buitendijks aangelegd waardoor de dijk in deze drie 'einden' niet versterkt hoefde te worden. Hierdoor bleef de cultuurhistorische betekenis van dijk en dijkbebouwing gespaard.

Omstreeks 1925 is de Geerstraat aangelegd, vlakbij de T-kruising van de Achterstraat en de Nieuwe Steeg. De bebouwing van de Geerstraat en een deel van de Achterweg is de eerste planmatige uitbreiding van het dorp. In deze tijd werd ook de voormalige landbouwschool met directeurswoning gebouwd (Achterstraat 6). Na de Tweede Wereldoorlog zijn woonwijken aangelegd tussen de Achterweg en de Graaf Reinaldweg. De Achterweg werd ten oosten van de Nieuwe Steeg verbreed tot een langgerekte pleinachtige ruimte waar winkels en het vroegere gemeentehuis werden gevestigd. Recent is een kleine uitbreiding gerealiseerd in een binnengedijkt stuk van de Bovenwaard, waar vroeger één van de steenfabrieken stond.

Figuur 120. Woonhuizen uit ca 1930 aan de Achterweg.

Percelering

De percelering in het gebied tussen de Achterweg en de Waaldijk heeft nog steeds het enigszins onregelmatig karakter van de oudste ontginningsfase. Blokvormige en strookvormige percelen komen naast elkaar voor. Ten noorden van de Achterweg zijn veel strookvormige percelen tijdens de ruilverkaveling veranderd in grote rationele blokvormige kavels. Niet alle smalle stroken zijn verdwenen, zoals langs de Zeek. Ook zijn enkele kromakkers (licht gebogen percelen) bewaard gebleven.

Van het bijzondere, oost-west georiënteerde perceel (Heiligenland) van de uithof van het Kartuizerklooster uit Vught is alleen de noordelijke sloot nog aanwezig.

Wat de uiterwaarden betreft is de Bovenwaard sterk gewijzigd, de percelering van de Benedenwaard is sinds 1850 nauwelijks veranderd, behalve dat deze uiterwaard door de aanleg van het nieuwe dijkgedeelte een stukje kleiner is geworden.

Figuur 121. Sluis in de zomerkade van de Benedenwaard.

Waterhuishouding

Van cultuurhistorische betekenis zijn de Waaldijk, zijdwende de Zeek, de Achterweg, de restanten van de kwelsloot en kwelkade (onder meer bij de Peperstraat, de Molenweg en de Rij- en Uitweg) en de zomerkade in de Benedenwaard, omdat ze een beeld geven van de vroegere en huidige waterbeheersing. Aan vroegere dijkdoorbraken herinneren het kleine wiel tegenover de Pieterswaard en het Grote Wiel bij de Katerdam. Deze Katerdam (verbastering van Kartuizerdam) dankt zijn naam aan het Kartuizerklooster ui Vught dat een uithof had ten noorden van de Achterweg.

De voortdurende dreiging van overstromingen wordt geïllustreerd door de vele woerden en ‘hoge huizen’.

Infrastructuur

Het oorspronkelijke wegenpatroon is geheel gehandhaafd en bepaalt nog steeds de ruimtelijke indeling van het dorp. Nieuwe wegen zijn aangelegd bij de uitbreidingswijken en tussen de Zeek en de Zandsteeg (Raayweg).

Defensie

Herwijnen maakte deel uit van het inundatiegebied van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Er zijn geen verdedigingswerken of waterstaatkundige elementen van de linie in het dorp.

Kastelen en buitenplaatsen

Van de vier kastelen van Herwijnen zijn (delen van) de omgrachtingen bewaard gebleven. Het meest volledig zijn de grachten van de Engelenburg en het buitendijks gelegen Frissestein. Deze twee kasteelterreinen zijn archeologisch rijksmonument. Van de Blauwe Toren of Drakenburg is een deel van de omgrachting bewaard gebleven als erfsloot van de boerderij Achterweg 4. Ook van de gracht van Wadestein is een deel bewaard gebleven. De laatste delen van dit kasteel zijn afgebroken in de jaren ’40 van de vorige eeuw.

Figuur 122. Het kasteelterrein van Frissestein.

Bijzondere kenmerken

Het peilhuisje in de uiterwaard is één van de weinige peilmeetstations die bewaard zijn gebleven in ons land. Het peilhuisje is bovendien het enige in Nederland dat nog volledig intact is en waar – indien gewenst – de peilmetingen hervat kunnen worden.

Bij de dijkversterking in de jaren ’90 van de vorige eeuw zijn grote delen van de dijk in de uiterwaard aangelegd. Hierdoor is de waardevolle dijkbebouwing van de oude bandijk bewaard gebleven.

Figuur 123. Het peilhuisje in de uiterwaard.

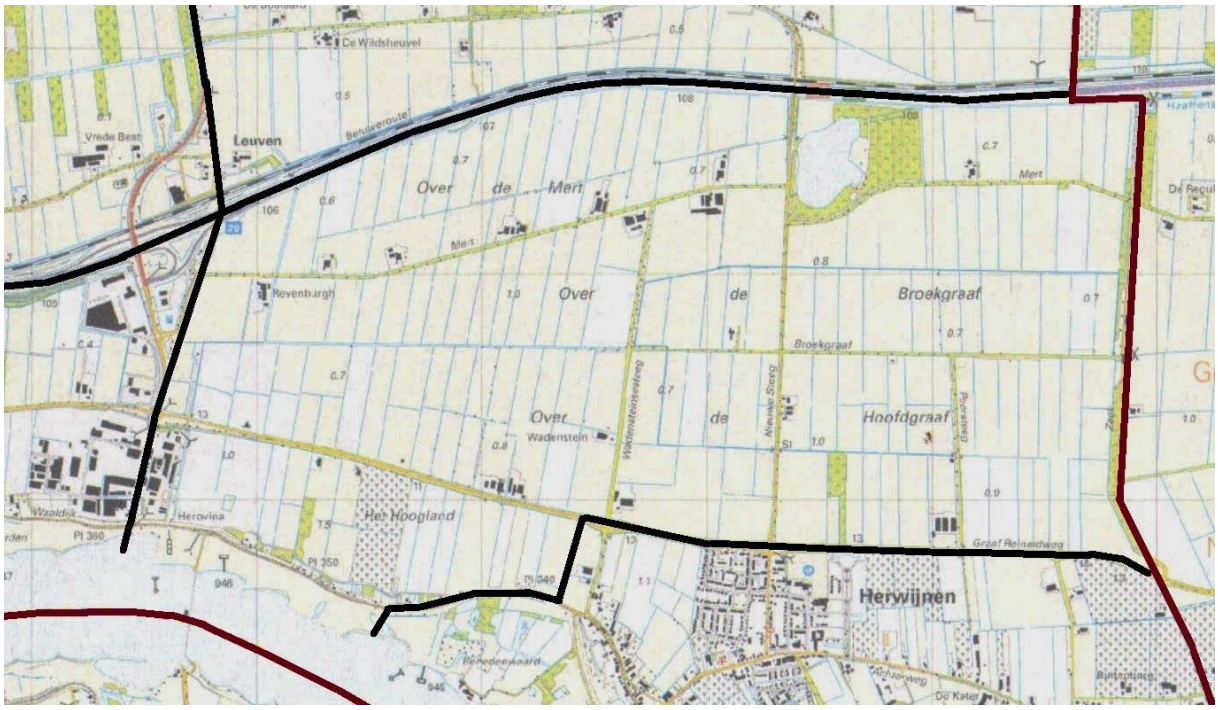
Cultuurhistorische essentie

- Bijzondere bebouwingsstructuur en wegenpatroon
- Interessante overgang tussen oude bebouwing en naoorlogse uitbreidingen
- Waardevolle agrarische bebouwing
- Vier kasteelterreinen
- Woerden en ‘hoge huizen’
- Vier parallelwegen
- Kwelsloot.

Waardering Deelgebied Herwijnen	aspect	score (hoog, middel, laag of nvt)
Dorpsstructuur	Lint- of kerndorp	hoog
	Stratenpatroon	hoog
	Bebouwingsstructuur	hoog
	Bijzondere kenmerken	Drie ‘einden’: hoog
Historische bebouwing	Agrarisch	hoog
	Landgoederen/buitenplaatsen	hoog
	Overig	Oude gereformeerde kerk: hoog
		Schoolgebouw Waaldijk en directeurswoning
		landbouwschool aan de Achterweg: hoog
Buitengebied	Percelering	middel
	Wegen en waterlopen	nvt
	Bijzondere landschapselementen	Kromakkers: hoog
		Peilhuisje: hoog
Ensembles	Agrarisch	nvt
	Waterstaatkundig	Grote Wiel, kade en Katerdam: hoog
	Defensie	nvt
	Overige	nvt
Totaal deelgebied		Top

Tabel 14. Waardering van deelgebied Herwijnen (dorpsgebied).

5.3.4 Polder Herwijnen

Figuur 124. Begrenzing van het deelgebied Polder Herwijnen.

Het deelgebied wordt begrensd door de A15, de Zeek, de Graaf Reinaldweg, de Waal en de (Vurense) Zeiving.

Geschiedenis

De Polder Herwijnen is een middeleeuwse ontginning. De brede oeverwal van de Waal was al in de vroege middeleeuwen bewoond (zie deelgebied Herwijnen), maar aan de Waaldijk tussen kasteel Wadestein en De Braadaal (een herberg bij de Herwijnense boezem) stonden geen boerderijen. Het gebied tussen de beide zijdwendes die het dorpsgebied begrenzen (de Zeek in het oosten en de Zeiving in het westen) is geleidelijk ontgonnen en verdeeld in lange strookvormige percelen, die vrijwel noord-zuid georiënteerd zijn. Loodrecht hierop staan de weteringen Hoofdgraaf en Broekgraaf, die mogelijk fasen in de ontginning aangeven. Aan de noordzijde, op de grens met de bij Asperen horende polder Blokland, was de Herwijnense ontginning afgesloten door een achterkade, die in de late middeleeuwen gedeeltelijk is rechtgetrokken (de Meerdam). De wetering De Mert is mogelijk ook in die tijd aangelegd en is in ieder geval jonger dan de percelering (die wordt door de wetering doorsneden). De weteringen transporteerden het water naar het westen, naar de Herwijnense boezem. Bij de vroegere herberg Braadaal werd het water aanvankelijk geloosd op de Waal. In de vijftiende eeuw is over het grondgebied van Vuren de Herwijnense wetering aangelegd waardoor het uitwateringspunt naar het westen werd verschoven. Omstreeks 1940 is een gemaal gebouwd ter plaatse van het oude uitwateringspunt van de Herwijnense Boezem, tegenwoordig watert het gebied af op de Linge.

Het deelgebied was ontsloten door paden/wegen langs de weteringen (Hoofdgraaf, Broekgraaf en Mert), die alle min of meer oost-west lopen, en de noord-zuid lopende wegen Nieuwe Steeg (die vroeger vanuit Herwijnen tot aan de Broekgraaf liep) en de Middelsteeg, die vanaf kasteel Wadestein

naar de Mert liep (de huidig Wadesteinsesteeg). Op de beide zijdwenden waren doorgaande wegen aanwezig: de Zeek leidde naar Asperen, over de Zeiving bereikte men Leuven en Heukelum.

Het Hoogland (tussen de Waaldijk en de Graaf Reinaldweg) was vanouds in gebruik als bouwland, in de overige, lagergelegen delen van het gebied overheerste het grasland en lagen tal van grienden. Deze grienden zijn allemaal verdwenen. Eendenkooien hebben er, voor zover ons bekend, in het deelgebied niet gelegen.

Figuur 125. De Broekgraaf met het restant van het pad dat de wetering begeleidde.

Ruimtelijke karakteristiek

De polder is een vrij open landbouwgebied, doorsneden door enkele ontsluitingswegen. Wegbeplanting, de ruilverkavelingsboerderijen met hun erfbeplanting en het bosje bij de Zandput (een plas waar zand gewonnen is voor de aanleg van de A15) onderbreken de openheid en accentueren de structuur van het gebied. Ondanks de wijzigingen die het gebied heeft ondergaan door de ruilverkaveling, de A15 en de Graaf Reinaldweg is de hoofdstructuur van weteringen en wegen bewaard gebleven en is de landschappelijke indeling in agrarische gebruikseenheden (Het Hoogland, Over de Hoofdgraaf, Over de Broekgraaf en Over de Mert) nog herkenbaar aanwezig.

Bebouwingsstructuur

In het kader van de ruilverkaveling zijn in de jaren 60 en ’70 van de 20e eeuw nieuwe boerderijen gebouwd. Voordien was de polder niet bebouwd, met uitzondering van Het Hoogland, waar enkele woningen en boerderijen aan de Waaldijk stonden.

Percelering

Door perceelsvergroting is de smalle strookvormige percelering gewijzigd. Over het algemeen zijn de nieuwe percelen rechthoekig of strookvormig en is de noord-zuidrichting bewaard gebleven.

Waterhuishouding

Het beloop van de oude middeleeuwse weteringen Hoofdgraaf, Broekgraaf en Mert is herkenbaar. De Zeek en de Vurense Zeiviing zijn bewaard gebleven, net als delen van de Herwijnense boezem, de boezemkade en de molenplaats van de Hooglandse Molen. Door de aanleg van de A15 is de achterkade (de grens met de polder Blokland waar de Meerdam deel van uitmaakte) verdwenen.

In het kader van de ruilverkaveling is de waterhuishouding in de polder herzien. Het oostelijke deel van de wetering de Broekgraaf is vervangen door weteringen ten noorden en zuiden ervan. De afwatering op de Waal is vervangen door afwatering op de Linge door het water bij Leuven onder de A15 en vandaar naar gemaal Broekse Sluis te leiden. Langs de Waaldijk is een kwelsloot/kwelkade aanwezig (Hooglandse Pad), die kwelwater van de Waal opving en afvoerde maar de boezem.

Figuur 126. Het Hoogland, gezien vanaf de Waaldijk. Bij de pijl bevindt zich het Hooglandse Pad, in de strook land tussen dit pad en de dijk is klei gewonnen voor dijkversterking.

Infrastructuur

De wegen Zeek, Nieuwe Steeg, Middelsteeg (Wadensteinsesteeg/Mertse Steeg) en de wegen langs de Hoofdgraaf (Graaf Reinaldweg) en het oostelijke deel van de Broekgraaf zijn nog aanwezig. Van de weg langs de Mert zijn kleine delen bewaard gebleven, net als een stukje van de westelijke Broekgraaf bij de kruising met de Wadensteinsesteeg. Langs de dijk is een deel van het Hooglandse Pad bewaard gebleven. Nieuw (na 1960) zijn de weg Mert en de Peersteeg.

Defensie

Deelgebied Polder Herwijnen maakte deel uit van het inundatiegebied van de Oude en de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Militaire verdedigingswerken zijn er in het gebied niet.

Bijzondere kenmerken

De smalle strook grond tussen het Hooglandse Pad en de Waaldijk is lager gelegen en heeft een afwijkende percelering door kleiwinning voor ophoging van de Waaldijk.

3.4.4 Cultuurhistorische essentie

- Patroon van historische wegen, waterlopen en kades
- Strookvormige percelering
- Hooglandse Pad met strook laaggelegen gronden
- Restanten van de Herwijnense boezem.

deelgebied	aspect	score
		(hoog, middel, laag of nvt)
Dorpsstructuur	Lint- of kerndorp	nvt
	Stratenpatroon	nvt
	Bebouwingsstructuur	nvt
	Bijzondere kenmerken	nvt
Historische bebouwing	Agrarisch	nvt
	Landgoederen/buitenplaatsen	nvt
	Overig	nvt
Buitengebied	Percelering	middel
	Wegen en waterlopen	hoog
	Bijzondere landschapselementen	Hooglandse Pad met strook grond: hoog
Ensembles	Agrarisch	nvt
	Waterstaatkundig	Herwijnense boezem met Broekwetering,
		boezemkade en molenplaats: hoog
	Defensie	nvt
	Overige	nvt
Totaal		middel

Tabel 15. Waardering van het deelgebied Herwijnen.

Figuur 127. Deel van de Herwijnense boezem met boezemkade.

5.3.5 Heukelum (binnenstad)

Figuur 128. De Voorstraat in Heukelum.

Geschiedenis

Heukelum is een stadje aan een buitenbocht van de Linge. De stad is ontstaan uit een langgerekt dorpje op de linkeroeverwal van de Linge, van waaruit het achterland is ontgonnen. De oudste vermelding van Heukelum (toen nog een agrarische nederzetting) dateert mogelijk van het jaar 996. Geruime tijd later, maar in ieder geval vóór 1393 kreeg Heukelum stadsrechten. De boeren uit de omgeving hebben zich geleidelijk in de stad gevestigd. Net als Asperen heeft Heukelum zich niet tot een grote stad ontwikkeld. Het weinig welvarende achterland en de aanwezigheid van twee andere stadjes in de onmiddellijke omgeving (Leerdam en Asperen) maakten een grote stedelijke groei onmogelijk. De verlening van stadsrecht is dan ook vooral een politieke en strategische daad geweest. Opmerkelijk is dat het kasteel van de heren van Heukelum zo ver (bijna 700 meter) buiten de stad ligt. De kasteelheren noemden zich ‘heer der stad en baronie van Heukelum en Leyenburg’. Het kasteel Leyenburg lag ten oosten van de buurtschap Leuven, ongeveer midden tussen de Linge en de Waal, ter hoogte van de afrit Vuren/Leerdam van de A15.

Bij de omwalling of de ommuring is de stad uitgebreid in de uiterwaard van de Linge. De Lingedijk werd vroeger gevormd door de Voorstraat/Gasthuisstraat/Molenstraat. Net als veel andere steden in het rivierengebied (onder andere Culemborg, Vianen, Asperen en Leerdam) is bij het vastleggen van de stedelijke ruimte een deel van de uiterwaard van de rivier bij de stad getrokken. Aan de westzijde ligt de haven, die al op de kaart van Jacob van Deventer (ca 1560) is aangegeven. De kaarten van Van

Deventer, Blaeu (1649), de oude kadastrale minuut (ca 1825) en de modernere topografische kaarten laten zien dat de oppervlakte binnen de muren van Heukelum tot de Tweede Wereldoorlog niet helemaal volgebouwd is. Lange tijd stonden er niet meer dan 100 huizen in Heukelum langs de Voorstraat, Gasthuisstraat en Torenstraat. Het grote aantal hooibergen dat op de kaart van Blaeu is getekend geeft aan dat een groot deel van de bebouwing uit boerderijen bestond. Ook in het huidige stadje zijn nog tal van voormalige boerderijen aanwezig. Ambachtelijke bedrijvigheid bleef beperkt tot enkele brouwerijen, fluweel- en zijdeweverijen. Sinds 1925 zijn ook de overige straten bebouwd geraakt. Na de Tweede Wereldoorlog is het stadje uitgebreid in zuidwestelijke richting.

Figuur 129. De bijzondere voormalige stadsboerderij Gasthuisstraat 13 (begin 20e eeuw).

Figuur 130. Groenewal 34, ook een stadsboerderij, oudste delen 17e of 18e eeuw.

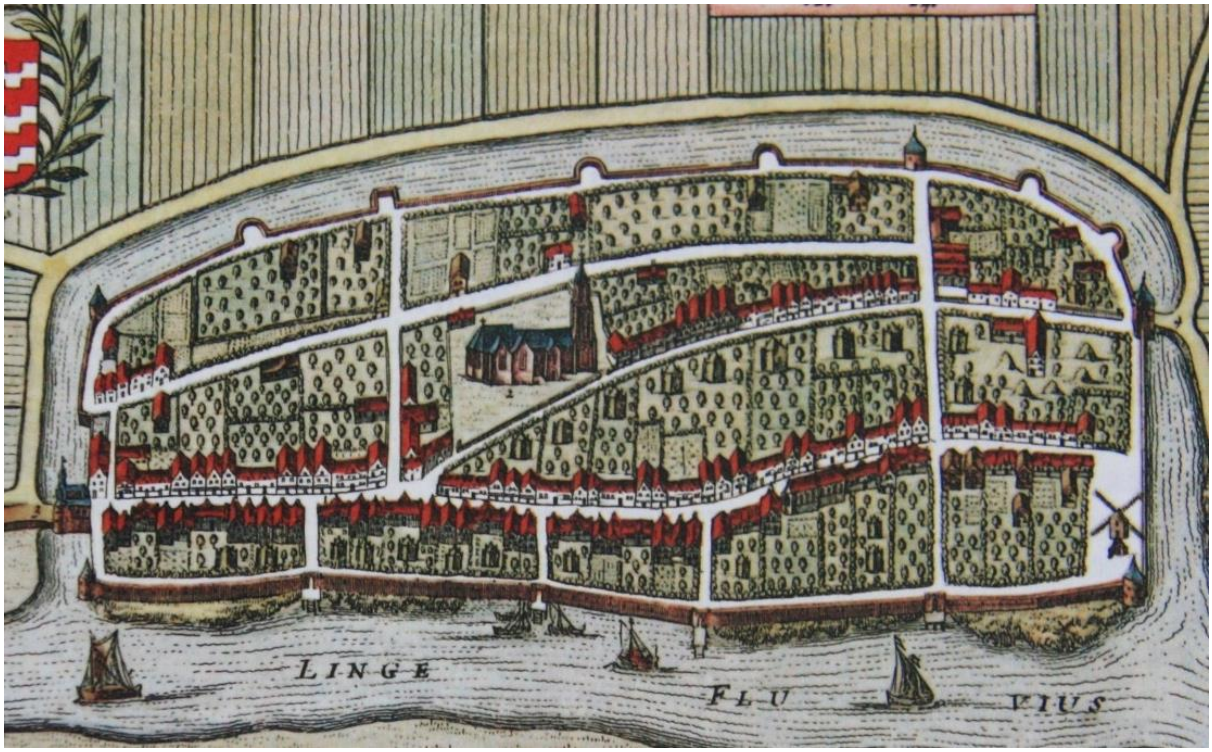
Voordat in de 16e eeuw de stadsmuur werd gebouwd was het stadje omgeven door een gracht en een omwalling. De kaart van Van Deventer laat zien dat de stadsmuur omstreeks 1560 al aanwezig was en versterkt werd door diverse muurtorens. Twee poorten gaven toegang tot de stad: de Oostpoort of Leerdamse Poort aan het begin van de Voorstraat en de Gorkumsepoort aan het westeinde van de Torenstraat.

Figuur 131. Een deel van de stadsgracht is in 1969-1970 opnieuw aangelegd.

Ruimtelijke karakteristiek

De gevorkte wegenstructuur (de Voorstraat die zich splitst in Gasthuisstraat en Torenstraat) is kenmerkend voor de structuur die we in veel dorpen in het rivierengebied tegenkomen (een voorstraat die later verhoogd is tot dijk en een achterstraat – in dit geval de Torenstraat – die daarvan aftakt). Bij de stadstichting en de omwalling is een deel van de uiterwaard bij de stad getrokken. Voorstraat, Gasthuisstraat en Molenstraat, die deel uitmaakten van de doorgaande zuidelijke Lingedijk, werden als het ware ‘binnengedijkt’ en ontwikkelden zich tot de belangrijkste straat in het stadje met aan beide zijden bebouwing. De Torenstraat was aanvankelijk alleen aan de zuidzijde bebouwd, en voor een deel is dat ook nu nog het geval. Andere historische bebouwing bevindt zich aan de westzijde van de Groenewal, dicht bij de vroegere Gorkumse Poort. Tot in de eerste helft van de 20e eeuw bleef het zuidelijke deel van de stad grotendeels onbebouwd en werd gebruikt als tuin, grasland of boomgaard. Vanaf 1925 zijn hier de eerste nieuwe huizen gebouwd en na de Tweede Wereldoorlog is de ruimte verder opgevuld.

Figuur 132. De plattegrond van Heukelum op de kaart van Blaeu (1649). Het noorden is beneden. Opmerkelijk zijn de vier 'steigers' die via een kleine poort in de stadsmuur naar de Linge lopen.

Bebouwingsstructuur

Vanouds waren alleen de Voorstraat en de Gasthuisstraat/Molenstraat aan twee zijden bebouwd. De huizen en boerderijen aan de Torenstraat lagen voornamelijk aan de zuidzijde. waardoor de erven van de huizen en boerderijen aan de zuidkant van de Gasthuisstraat direct toegankelijk bleven.

Het centrum van de stad is de plek waar de Voorstraat zich splitst in Gasthuisstraat en Torenstraat. Hier staan de Hervormde kerk (oudste delen ca 1350), het vroegere stadhuis met school (Voorstraat 2/4), de smederij (Gasthuisstraat 1) en het Drostenhuis (Voorstraat 1). De overige oudere bebouwing bestaat voor het grootste deel uit eenvoudige woonhuizen en enkele stadsboerderijen.

Figuur 133. Het voormalige Drostenhuis uit de 17e eeuw.

Figuur 134. Het oude stadhuis uit de 17e eeuw.

Percelering

De percelen van de meeste huizen en boerderijen aan de zuidkant van de Gasthuisstraat liepen door aan de Torenstraat. Hierdoor waren de erven direct vanaf de Torenstraat toegankelijk. Hetzelfde was het geval bij de voormalige boerderijen aan de zuidkant van de Torenstraat, waarvan de percelen doorliepen tot de huidige Evert Noolstraat. Veel van deze percelen zijn gesplitst om nieuwbouw mogelijk te maken, maar er zijn nog enkele percelen waar dit niet is gebeurd en waar de oorspronkelijke situatie nog te zien is.

Figuur 135. Erf aan de Torenstraat van voormalige boerderij Gasthuisstraat 15.

Waterhuishouding

De haven aan de westkant van de stad onderbreekt de doorgaande dijk en de oeverwal aan de zuidkant van de Linge. Mogelijk is de haven het restant van een dijkdoorbraak en is de Appeldijk nadien rond het wiel gelegd, om bij de Gorkumsepoort aan te sluiten op de hogere gronden van de stad en de stadsmuur, die tevens als waterkering diende.

Infrastructuur

De wegenstructuur is sinds het midden van de 16e eeuw (kaart van Van Deventer) niet veranderd. De enige straat die er sindsdien is bijgekomen is de Walstraat.

Bijzonder is het viertal ‘steigers’ die vanaf de Voorstraat en de Gasthuisstraat naar de Linge lopen. Op de kaart van Blaeu is te zien dat deze steigers via een doorgang in de stadsmuur bij de Linge uitkwamen. Kennelijk konden hier schepen aanleggen en dienden de steigers om de vracht van of naar de schepen te brengen.

Defensie

In de 19e eeuw is de stadsgracht gedempt en zijn grote delen van de stadsmuur onder de grond verdwenen. Een deel van de gracht is in 1969-1970 weer open gegraven. Aan de oostkant is de gedempte gracht gedeeltelijk bebouwd. Langs de haven is de stadsmuur grotendeels nieuw opgemetseld. Van de beide poorten en de diverse muurtorens is niets zichtbaar. Begin 1940 is aan de Rooijenburg een groeps-schuilplaats aangelegd.

Kastelen en buitenplaatsen

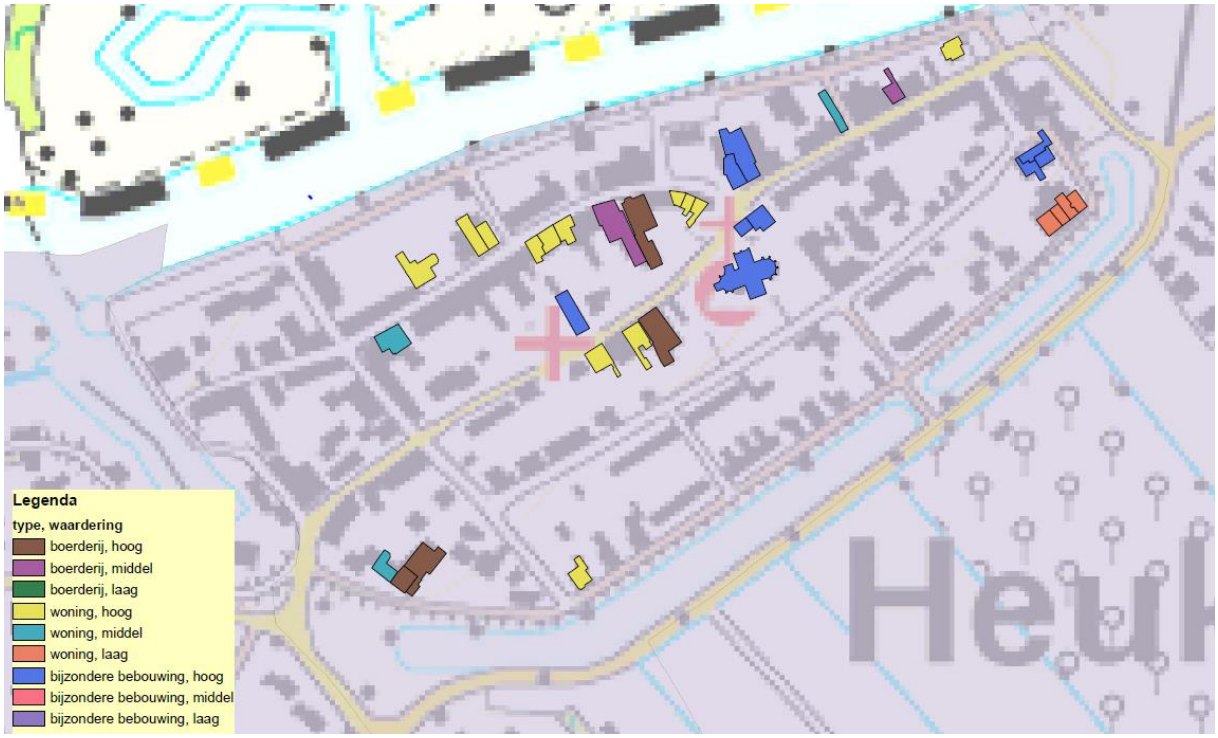
Kasteel Heukelum is beschreven in deelgebied Polder Heukelum.

Bijzondere kenmerken

De laatste vrouwe van Heukelum, jonkvrouw C.A.E. Fabricius, heeft nadrukkelijk haar stempel op de stad gedrukt door de bouw van de christelijke bewaarschool (hoek Groenewal/Evert Noolstraat), het hofje voor alleenstaande bejaarde vrouwen (Groenewal 2-6), de school met de Bijbel (Torenstraat 8) en de schoolmeesterswoning (Gasthuisstraat 23-25).

Figuur 136. De vroegere bewaarschool (1881) aan de Groenewal/Evert Noolstraat.

Figuur 137. Bebouwing en waardering van panden in de binnenstad van Heukelum. Uitsnede uit de cultuurhistorische waardenkaart.

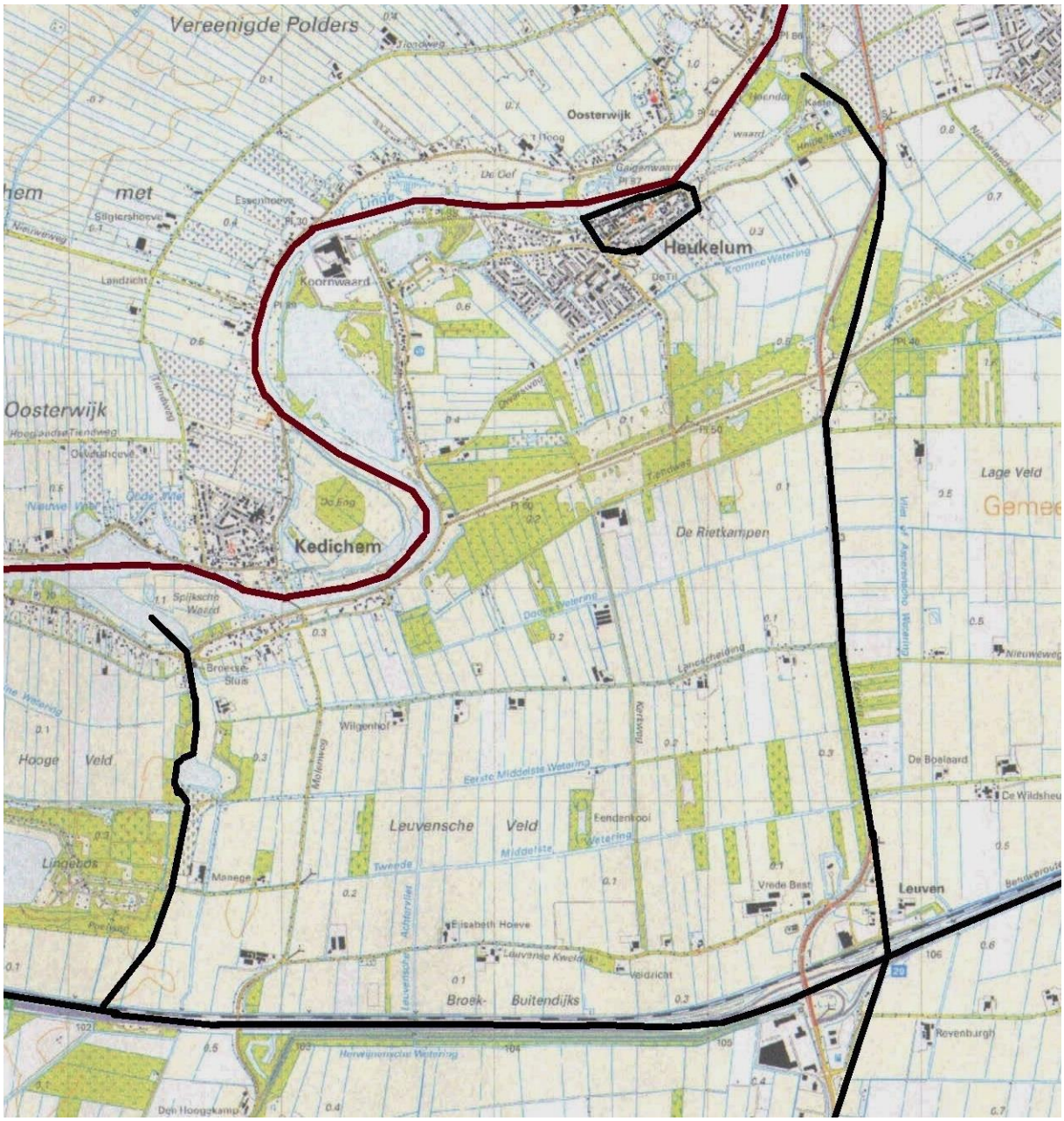
Cultuurhistorische essentie

- Oude historische bebouwing aan de Voorstraat, Gasthuisstraat en Torenstraat
- De ‘steigers’ tussen de Linge en de Voorstraat/Gasthuisstraat
- Kerk en kerkhof met grafkelder van de familie Fabricius
- De stichtingen van jonkvrouw C.A.E. Fabricius (bewaarschool, vrouwenhuis, school met de bijbel met schoolmeesterswoning)
- De voormalige stadsboerderijen.

Deelgebied	aspect	score
Heukelum		(hoog, middel, laag of nvt)
Dorpsstructuur	Lint- of kerndorp	hoog
	Stratenpatroon	hoog
	Bebouwingsstructuur	hoog
	Bijzondere kenmerken	Stadsboerderijen: hoog
		Steigers: hoog
Historische bebouwing	Agrarisch	hoog
	Landgoederen/buitenplaatsen	nvt (kasteel Heukelum is behandeld bij
		deelgebied polder Heukelum)
	Overig	Vm stadhuis, school, drostenhuis en smederij in
		het centrum: hoog
Buitengebied	Percelering	nvt
	Wegen en waterlopen	nvt
	Bijzondere landschapselementen	nvt
Ensembles	Agrarisch	nvt
	Waterstaatkundig	nvt
	Defensie	nvt
	Overige	De gebouwen van mevr. Fabricius: hoog
Totaal		hoog

Tabel 16. Waardering van deelgebied Heukelum.

5.3.6 Polder Heukelum

Figuur 138. Begrenzing van het deelgebied Polder Heukelum.

De Polder Heukelum bestond vroeger uit drie delen:

- de Heukelumse Polder, van de Linge tot aan de Landscheiding, die door de Tiendweg in een hoog en een laag deel werd verdeeld
- het Leuvense veld, gelegen tussen de Leuvense Kweldijk en de Landscheiding
- de polder Het Broek, bestaande uit een smalle strook tussen de Leuvense Kweldam en de Herwijnense Wetering en een bredere strook land die omringd werd door de Herwijnense Wetering, de Bossche Kade en de Dalemse en Spijkse Zijving.

Bij het huidige deelgebied is de grens bij de A 15 gelegd, het zuidelijke deel van de polder Het Broek valt binnen deelgebied Vuren.

Figuur 139. De Landscheiding, een polderkade de het Leuvense Veld scheidt van de Polder Heukelum.

Geschiedenis

De oeverwal van de Linge was de ontginningsbasis van het noordelijke deel van de Heukelumse ontginningen. Vanaf de hogere gronden langs de rivier zijn – min of meer loodrecht op de Linge – sloten gegraven naar het zuiden die langgerekte strookvormige percelen begrensden. Een knik in de percelen geeft aan dat de percelering hier aangesloten moest worden op het beloop van de Heukelumse Zeiving, die de grens vormt met de Polder Asperen. Omdat de Linge ter hoogte van de Koornwaard een bocht naar het zuiden maakt is de percelering langs dit deel van de Appeldijk oost-west georiënteerd. Het ontginningsblok tussen de Linge en de Tiendweg is het oudste van de Heukelumse ontginningen. Later is het blok tussen de Tiendweg en de Landscheiding (op sommige kaarten ook aangeduid als ‘de Achtermolen Scheiding’) ontgonnen.

Ten zuiden hiervan ligt de Leuvense Polder, ook wel Leuvense Veld of Heukelumse Veld genoemd. Dit is een rechthoekig ontginningsblok met de verdwenen buurtschap Leuven als ontginningsbasis. De boerderijen van Leuven lagen op een oude stroomrug van de Spijkse Stroom. Vanuit deze rug zijn percelen uitgezet naar het noorden. Wanneer dit gebied ontgonnen is weten we niet, maar de naam Leuven is al genoemd in een akte uit 789. Als deze akte werkelijk over ons verdwenen dorpje gaat (dit is niet geheel zeker) is het de oudste vermelding van een nederzetting in de westelijke Tielerwaard.

De onregelmatige vorm van de Polder Het Broek geeft aan dat het hier om een restontginning gaat. Het oostelijke deel van de polder betreft een smalle strook grond tussen Leuven en de Donkere Kade langs

de Herwijnse Wetering, die op de kaarten van Leempoel (onder andere de bijgewerkte kaart van 1787) ‘buitendijks’ wordt genoemd. Buitendijks wil in dit geval zeggen dat het gebied tussen de achterkade (de Donkere Kade) van Vuren en de voorkade van Leuven lag. Het ‘buitendijkse’ land sloot in het oosten aan op de polder Blokland, ook een restontginning, en in het westen op een ander deel van de polder Het Broek. Dit deel strekte zich uit van de Bossche Kade, vlak bij de Waal, tot aan de Broekse Sluis aan de Linge.

Figuur 140. De Leuvense Kweldijk is een bijzondere lijn in het buitengebied van Lingewaal. De kweldijk is aangelegd om kwelwater te keren uit de Herwijnense Wetering.

Ruimtelijke karakteristiek

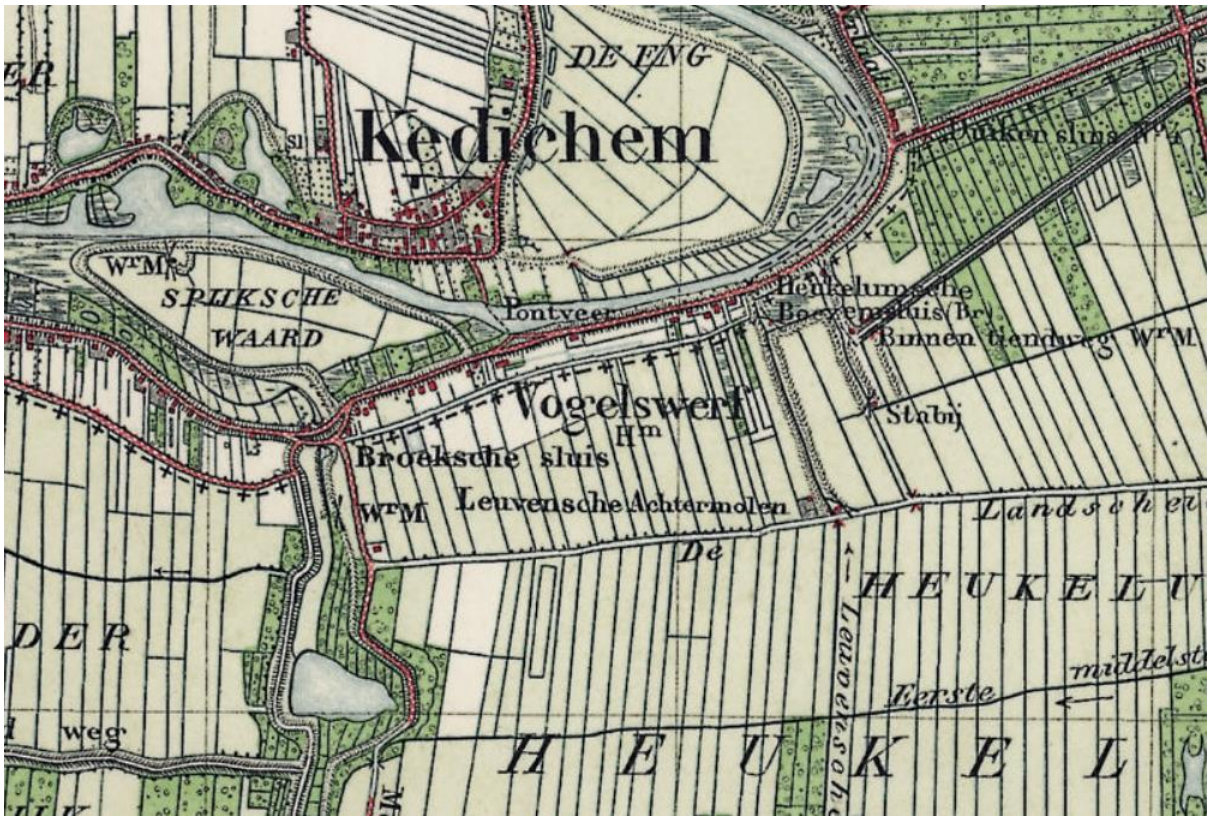
De polder is een vrij open landbouwgebied, doorsneden door enkele ontsluitingswegen. Wegbeplanting langs enkele wegen, de ruilverkavelingsboerderijen met hun erfbeplanting en verschillende bospercelen, waaronder het kooibos in het Leuvense Veld en de bosjes en grienden bij de Nieuwe Zuiderlingedijk, onderbreken de openheid en accentueren de structuur van het gebied. Ondanks de wijzigingen die het gebied heeft ondergaan door de ruilverkaveling, de A15, de N848 en de Betuwelijn is de hoofdstructuur van weteringen en wegen bewaard gebleven en is de landschappelijke indeling in agrarische ontginningsblokken nog herkenbaar aanwezig.

Bij de aanleg van de Nieuwe Zuiderlingedijk in 1809 is aan weerskanten van de dijk klei gewonnen. Hierdoor kwam de onder de klei gelegen veenlaag aan de oppervlakte. De slechte bodem en de drassige ligging maakten normaal agrarisch bodemgebruik onmogelijk, vandaar dat deze gronden vooral als griend zijn gebruikt. Nu vinden we hier een mozaïek van grienden, opgaande bossen en natte graslanden.

In de Koornwaard was een steenfabriek gevestigd. Sinds ca 1930 is in de uiterwaard veel klei gewonnen waarbij uitgestrekte plassen zijn ontstaan. Ook binnendijks liggen enkele kleinere plassen die mogelijk ontstaan zijn door kleiwinning.

Bebouwingsstructuur

In het kader van de ruilverkaveling zijn in de jaren 60 en ’70 van de 20e eeuw nieuwe boerderijen gebouwd. Voordien was de polder niet bebouwd, met uitzondering van het bebouwingslint van Vogelswerf en van enkele woningen aan de Appeldijk. Vogelswerf is een buurtschap tussen de oude Heukelumse boezem en de vroegere Broekse Sluis, waar nu het gemaal met dezelfde naam staat. De structuur van de buurtschap lijkt op die van Spijk: de bebouwing staat aan de Zuidelingedijk en ten zuiden van de bebouwingsstrook ligt een kweldijk, die ook hier, maar ten onrechte, Spijkse Kweldijk heet.

Figuur 141. Buurtschap Vogelswerf op de topografische kaart van omstreeks 1920.

Percelering

Het Hooge Veld is verdeeld in blokken strookvormige percelen die ontgonnen zijn vanuit het noorden en het westen. Het verschil in oriëntatie van de percelen is nog goed te zien. Ten zuiden van de Tiendweg bestond de percelering uit langgerekte, strookvormige percelen, onderbroken door weteringen en dwarsslootjes. Ondanks de perceelsvergroting is het strookvormige karakter en de noord-zuidrichting van de percelering in het Leuvense Veld en het gebied tussen de Tiendweg en de Landscheiding bewaard gebleven.

Waterhuishouding

Het water uit het noordelijke deel van de polder (ten noorden van de Tiendweg) werd vroeger door de Kromme Wetering naar de Heukelumse boezem gevoerd. Twee molens sloegen het water uit op de boezem. Het land tussen de Tiendweg en de Landscheiding waterde af via de Doovewetering waar het door de molen Stabij in de boezem werd gemalen. Het water uit de boezem werd op de Linge geloosd door de Heukelumse Boezemsluis.

Het overtollige water van het Leuvense Veld kwam terecht in de Eerste en Tweede Middelste Wetering en liep door de Leuvense Achtervliet naar de Landscheiding en kwam via een duiker bij de Leuvense Achtermolen. Van daar ging het water via de Voorvliet naar de Leuvense Voormolen en belandde tenslotte in de Linge. Ook de polder Het Broek waterde via een tweetrapsbemaling uit op de Linge, via de Broekse Sluis, op de plek waar nu het gelijknamige gemaal staat.

In het zuidelijke deel van de Appeldijk is omstreeks 1820 een overlaat aangelegd om het Hoge Veld van Heukelum onder water te zetten. Dit was nodig om tegendruk te geven aan de zwakke Nieuwe Zuiderlingedijk als de gronden ten zuiden daarvan overstroomden. In 1820, elf jaar na de aanleg van de dijk, was de dijk al eens doorgebroken. Sindsdien zette men het gebied rond Heukelum (en Asperen) uit voorzorg onder water als het land ten zuiden van de Nieuwe Zuiderlingedijk onderliep.

Aan de westzijde van de Nieuwe Zuiderlingedijk werd Duikersluis nr 4 gebouwd om het water van de Heukelumse Wetering naar het zuiden door te laten, in de richting van de Heukelumse boezem. In het kader van de Nieuwe Hollandse Waterlinie kreeg de sluis een functie om het water te keren als het gebied ten zuiden van de Nieuwe Zuiderlingedijk onder water werd gezet. Het windwerk waarmee de sluis bediend werd was vanaf de dijk bereikbaar.

Delen van de Heukelumse Boezem zijn nog herkenbaar aan het westelijke uiteinde van de Tiendweg, net als van de Broekse Boezem langs de Spijkse Zijving. Hierin ligt een wiel dat in de vijftiende eeuw is ontstaan bij een doorbraak van de Spijkse Zijving. Ook het wiel dat ontstond bij de doorbraak van de Nieuwe Zuiderlingedijk is nog aanwezig (aan de noordkant van de dijk, tussen de Nieuwe Weg en de N 848).

Figuur 142. Heukelumse wetering bij de vroegere Heukelumse boezem, aan het westelijke deel van de Tiendweg.

In het kader van de ruilverkaveling Tielerwaard-West is de waterhuishouding van het gebied gewijzigd, maar de structuur van de grotere waterlopen is vrijwel niet veranderd. De weteringen van de Polder Asperen, Polder Herwijnen en Polder Vuren zijn gekoppeld aan de Heukelumse weteringen en het water wordt getransporteerd naar gemaal Broekse Sluis in Vogelswerf.

Infrastructuur

Het wegenpatroon was vanouds gekoppeld aan het stelsel van kaden en zijdwendes. Oost-westwegen waren (van noord naar zuid) Zuiderlingedijk, Dwarsweg, Nieuwe Zuiderlingedijk, Tiendweg, Landscheiding en Leuvense Kweldijk. Molenaarsweg, Kerkweg, Nieuwe Weg en Heukelumse Zijving waren de noord-zuidverbindingen. Dit patroon is weinig veranderd, met uitzondering van de snelweg A15 met zijn op- en afritten bij Leuven en de in het kader van de ruilverkaveling aangelegde Molenweg en de N848. De N848 volgt het oude tracé van de Heukelumse Zeiving tot de Nieuwe Zuiderlingedijk en gaat vandaar met een bocht over de Asperense Eng naar de Lingebrug bij Leerdam.

Defensie

De Nieuwe Zuiderlingedijk was onderdeel van de hoofdweerstandslijn van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Langs de dijk liggen verschillende groepsschuilplaatsen en bij de Broekse Sluis bevindt zich een batterij. Het hele gebied ten zuiden van de Nieuwe Zuiderlingedijk was inundatiegebied.

Kastelen en buitenplaatsen

Kasteel Merkenburg ligt ongeveer 700 meter ten oosten van de stad Heukelum. Het kasteel is rond 1270 gebouwd. Van het middeleeuwse kasteel is alleen de veertiende-eeuwse poorttoren bewaard gebleven. Het huidige huis is gebouwd in de jaren 1737-1740. Uit deze tijd stammen ook de beide rechthoekige bouwhuizen op het voorplein. Het park in formele stijl uit ca 1740 rondom het huis is in de negentiende eeuw veranderd in landschapsstijl, waarbij diverse oudere elementen in de nieuwe aanleg werden opgenomen. Het huis en de bijgebouwen zijn rijksmonumenten, ook het park heeft een beschermde status.

Van het middeleeuwse kasteel Leyenburg ten oosten van Leuven zijn geen zichtbare delen bewaard gebleven. Bij de aanleg van de A15 en de op- en afritten bij Vuren is het kasteelterrein archeologisch onderzocht. De funderingsresten zijn naderhand weer afgedekt.

Figuur 143. Kasteel Merkenburg ten oosten van Heukelum.

Bijzondere kenmerken

Belangrijke landschapselementen zijn de Nieuwe Zuiderlingedijk als majeure waterkering tussen Holland en Gelderland, de Leuvense Kweldijk en de eendenkooi in het Leuvense veld.

Cultuurhistorische essentie

- Patroon van historische wegen, waterlopen en kades (zijdwendes, Landscheiding en Tiendweg)
- Strookvormige percelering

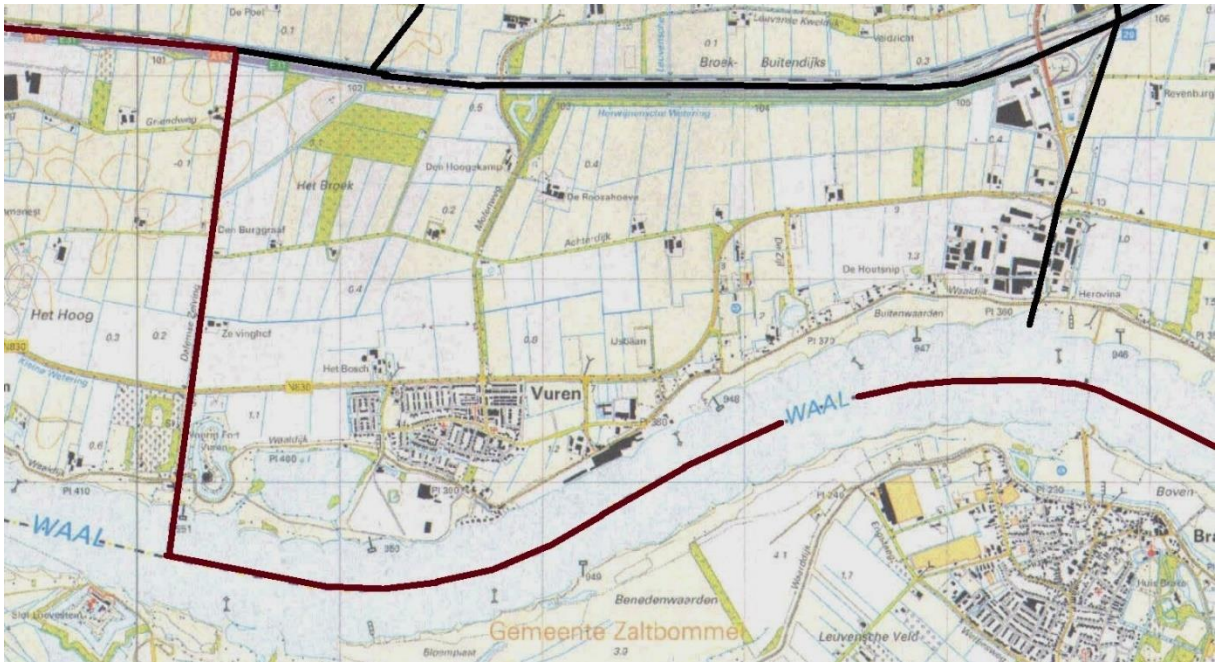
- Nieuwe Zuiderlingedijk met aanliggende gronden waar men klei voor de dijk heeft gewonnen
- Onderdelen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie
- De vroegere overlaat in de Appeldijk ten noorden van de Nieuwe Zuiderlingedijk
- De eendenkooi in het Leuvense Veld
- De Leuvense Kweldijk
- Kasteel Merkenburg met landschapspark
- Buurtschap Vogelswerf.

	Deelgebied	aspect	score	
	Polder		(hoog, middel, laag of nvt)	
	Heukelum			
Dorpsstructuur		Lint- of kerndorp	De naoorlogse uitbreiding van Heukelum is in het kader van deze studie niet beoordeeld	
			Buurtschap Vogelswerf: hoog	
		Stratenpatroon		hoog
		Bebouwingsstructuur		nvt
		Bijzondere kenmerken		nvt
Historische bebouwing		Agrarisch		middel
		Landgoederen/buitenplaatsen		hoog
		Overig		nvt
Buitengebied		Percelering	Strookvormige percelering: middel	
		Wegen en waterlopen		hoog
		Bijzondere landschapselementen	Leuvense Kwelkade: hoog	
			Broekse Wiel en wiel Nieuwe Zuiderlingedijk:	
				hoog
			Eendenkooi Leuvense veld: hoog	
			Restanten boezemgebieden: hoog	
			Grienden in het Leuvense Veld en aan de	
			Nieuwe Zuiderlingedijk: hoog	
			Landscheiding en Tiendweg: hoog	
Ensembles		Agrarisch		nvt
		Waterstaatkundig	Nieuwe Zuiderlingedijk met aangrenzende	
			laaggelegen gronden en duikersluis: hoog	
		Defensie	Onderdelen Nieuwe Hollandse Waterlinie: hoog	
		Overige		nvt
Totaal				hoog

Figuur 144. Natte graslanden en broekbos langs de Nieuwe Zuiderlingedijk.

5.3.7 Polder Vuren (en delen van Het Broek)

Figuur 145. Begrenzing van het deelgebied Vuren.

Deelgebied Vuren bestaat uit het zuidwestelijke deel van de gemeente Lingewaal. Het omvat de oude polder Vuren, het zuidelijke deel van de polder Het Broek en een klein puntje van het vroegere dorpsgebied van Dalem. Het gebied wordt begrensd door de A 15, De Vurense Zeiving, de Waal en de Dalemse Zeiving.

Geschiedenis

De polder Vuren is ontgonnen vanaf de oeverwal van de Waal en wordt in het noorden begrensd door de Herwijnense Wetering, die is aangelegd langs de Donkere Kade, de oude achterkade van Vuren. In de Vurense polder liggen verschillende blokken die qua hoogteligging en bodem van elkaar verschillen.

Het gebied tussen de Waaldijk en de Groene Weg (nu deel van de Graaf Reinaldweg) is een breed stuk Waaloeverwal. Het was vanwege de hoge ligging en de goede grond in gebruik als bouwland (de Eng en De Koels, gescheiden door de Mildijk). Nu wordt dit gebied grotendeels ingenomen door de naoorlogse bebouwing van Vuren. Tussen de Waaldijk/Groene Weg en de Laaglandse Watering (thans Graaf Reinaldweg/Achterdijk) ligt het Hoge Land van Vuren. Het lage gebied ten noorden van de Laaglandse Watering stond bekend als het Lage Veld of het Strooy Broek.

Het westelijke deel van het dorpsgebied van Vuren bestond uit een smalle strook grond langs de Waal, dat doorliep tot de Dalemse Zeiving. Hier bevond zich de uitwatering van de Herwijnense Wetering en hier is in 1842 fort Vuren gebouwd. Ten noorden hiervan lag een gebied met een vrij onregelmatige percelering, het zuidelijke deel van de Polder het Broek, die bij Heukelum behoorde. De Bossche Kade, die de zuidgrens tussen Vuren en Heukelum vormde, is verdwenen.

In de 15e eeuw werd de Herwijnense Wetering aangelegd en werd het water aan de westkant van Vuren geloosd. Aan het eind van de wetering stonden twee voormolens die het water opmaalden waarna het via een uitwateringssluis naar de Waal stroomde. Het hoge water op de Herwijnense Wetering zorgde voor overlast door kwel. Om deze problemen tegen te gaan zijn de Leuvense Kweldijk en de kweldijk in de polder Laag-Dalem (die gedeeltelijk in het deelgebied Vuren ligt) aangelegd.

De uitwatering op de Waal was gebrekkig, zeker na de aanleg van Fort Vuren, dat de wind uit de zeilen van de voormolens nam. De uitwatering verleggen naar de Linge, wat door de aanleg van het Kanaal van Steenenhoek in 1818 aantrekkelijk zou zijn, werd tegengegaan door de Polder Heukelum, waar de waterloop doorheen moest om bij Asperen op de Linge te kunnen lozen.

De oplossing werd gevonden in de bouw van een stoomgemaal bij de uitmonding van de Herwijnense Wetering bij Vuren. Op 1 april 1857 was het gemaal klaar: het eerste stoomgemaal in de Tielerwaard. De ruïne van het gebouw is te zien vanaf de Waaldijk.

Figuur 146. De ruïne van het Herwijnense stoomgemaal ten oosten van het Fort bij Vuren.

Polder Het Broek waterde in noordelijke richting af. Door de twee Broekse molens (deelgebied Heukelumse Polder) werd het water opgemalen en via de Broekse sluis kwam het water in de Linge.

Ruimtelijke karakteristiek

Het grootste deel van deelgebied Vuren is open polderland, onderbroken door bomenrijen langs de wegen, enkele bosjes en erfbeplanting. In het vroeger onbebouwde gebied zijn in het kader van de ruilverkaveling ca 15 nieuwe boerderijen gebouwd. Het onderscheid tussen de regelmatig ingerichte polder Vuren en de wat rommelige percelering van de polder Het Broek is grotendeels verdwenen. Ook de vroegere grens tussen beide polders, die in het verleden gevormd werd door het westelijke deel van de Donkere Kade en de Bossche Kade langs de Herwijnense Wetering, is grotendeels verdwenen. Aan de oostkant ligt het recente bedrijventerrein Zeiving. De gebouwen hier sluiten het deelgebied aan deze kant visueel af. Tussen de A 15 en de Herwijnense Wetering staat een brede bosstrook die de snelweg aan het oog onttrekt.

Bebouwingsstructuur

Het dorp Vuren heeft in de 20e eeuw grote veranderingen ondergaan. In de laatste anderhalve eeuw is het zwaartepunt van het dorp steeds verder naar het westen verschoven. Het bestuurlijke en religieuze hart van het dorp lag eerst bij het Huis te Vuren en de nabijgelegen Hervormde Kerk. Omstreeks 1900 waren de belangrijkste openbare functies (school en gemeentehuis) aan de Nieuwe Dijk gevestigd. Na de Tweede Wereldoorlog is het nieuwe Vuren gebouwd tussen de Waaldijk en de Graaf Reinaldweg, met de oude Mildijk als centrale as of ‘dorpsstraat’. Net als in Herwijnen is een open ruimte gecreëerd, die hier visueel afgesloten wordt door twee kerkgebouwen. Door de bouw van het nieuwe dorp is de lintbouwing van de dijk, die in 1950 nog behoorlijk dicht was, belangrijk afgenomen.

Figuur 147.

Figuur 148. Het oude 'centrum' van Vuren: boven het oude gemeentehuis (Waaldijk 91), onder het vroegere schoolgebouw uit 1874 (Waaldijk 90).

Figuur 149. De Mildijk, centrale as in het nieuwe Vuren.

Percelering

In de Polder Vuren is de strookvormige percelering veranderd in een blokvormige, waardoor de herkenbaarheid van de middeleeuwse ontginningsstructuur daar verminderd is. Ook het onderscheid tussen de polder Vuren en de polder Het Broek is grotendeels verloren gegaan.

Waterhuishouding

De Vurense Polder waterde tot 1826 af op de Waal. Het water verzamelde zich in de Laaglandse Watering, werd door de Vurense Veldmolen uitgeslagen op een waterloop parallel aan de Herwijnense Wetering. Door een heul (uitwateringssluis) in de Waaldijk kwam het water in het buitendijkse deel van de boezem. Daar stond een buitenmolen die het water uiteindelijk in de Waal uitsloeg. Na 1826 werd de afwatering verlegd naar de Kromwegse Wetering (ook wel Vurens Kanaal genoemd) en werd het water uitgeslagen op de Linge. Tegenwoordig gaat het water via twee duikers onder de A 15 door naar het gemaal Broekse Sluis.

In het noordwesten van het deelgebied ligt een stukje van de Kweldijk die in de polder Laag Dalem was aangelegd om het kwelwater uit de Herwijnense Wetering te keren.

Interessant is de Nieuwe Dijk, die door het rechte beloop duidelijk afwijkt van de rest van de Waaldijk en hierdoor herkenbaar is als inlaagdijk.

Figuur 150. De Herwijnense Wetering bij de Molenweg.

Infrastructuur

Het wegenpatroon in dit deelgebied is sterk veranderd door de aanleg van de A 15 en de Graaf Reinaldweg. De Graaf Reinaldweg volgt vanuit het industriegebied de Zeiving het oude tracé van de Laaglandse Wetering, waar vroeger een onverharde weg langs liep. Bij Vuren maakt de weg een bocht naar het zuiden en loopt hier over een deel van de Steeg. Dan volgt weer een bocht naar het westen,

over de vroegere Groeneweg. Voorbij Vuren volgt de weg ongeveer, maar niet helemaal, het tracé van de Bossche Kade. Het gedeelte van de weg in Dalem is geheel nieuw. Ten westen van Vuren zijn de Herwijnense Wetering en de beide wegen aan weerszijden grotendeels verdwenen. De huidige Molenweg loopt voor een deel over de westelijke weg langs het nog aanwezige deel van de wetering, tussen de Achterdijk en de snelweg. De Achterdijk zelf is verbonden met de Broeksteeg in de polder Het Broek. De Zijl en de Waaldijk zijn de enige wegen in het deelgebied die weinig veranderd zijn. De Zijl is bovendien een van de schaarse klinkerwegen in de gemeente.

Defensie

Fort Vuren is een belangrijk verdedigingswerk van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Het is en dubbele versterking met het torenfort aan de dijk en een grote redoute ten noorden daarvan. In de Waaldijk ligt een inlaatsluis om het water in de fortgracht te brengen. Aan de oostkant van de fortgracht, vlak bij de ruïne van het oude Herwijnense stoomgemaal, bevindt zich de inundatiesluis om de polder onder water te zetten. Bij het fort staan verder diverse groepsschuilplaatsen uit de Eerste Wereldoorlog en uit de laatste jaren voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. In 1914 werd de hoofdverdedigingslijn verschoven van de Lingedijk naar de Dalemse en Spijkse Zijving. Recent is een deel van deze zijdwende, die was vergraven tijdens de ruilverkaveling, weer opnieuw aangelegd.

Figuur 151. Fort Vuren.

Bijzondere kenmerken

De gebouwen, infrastructuur en het terrein van de steenfabriek van Van Heuff geven een mooi beeld van de baksteenproductie die in de uiterwaard bijna twee eeuwen heeft plaatsgehad. De hoge schoorsteen is een ‘landmark’ die van verre te zien is.

Figuur 152. De westelijke ovens van de steenfabriek.

Cultuurhistorische essentie

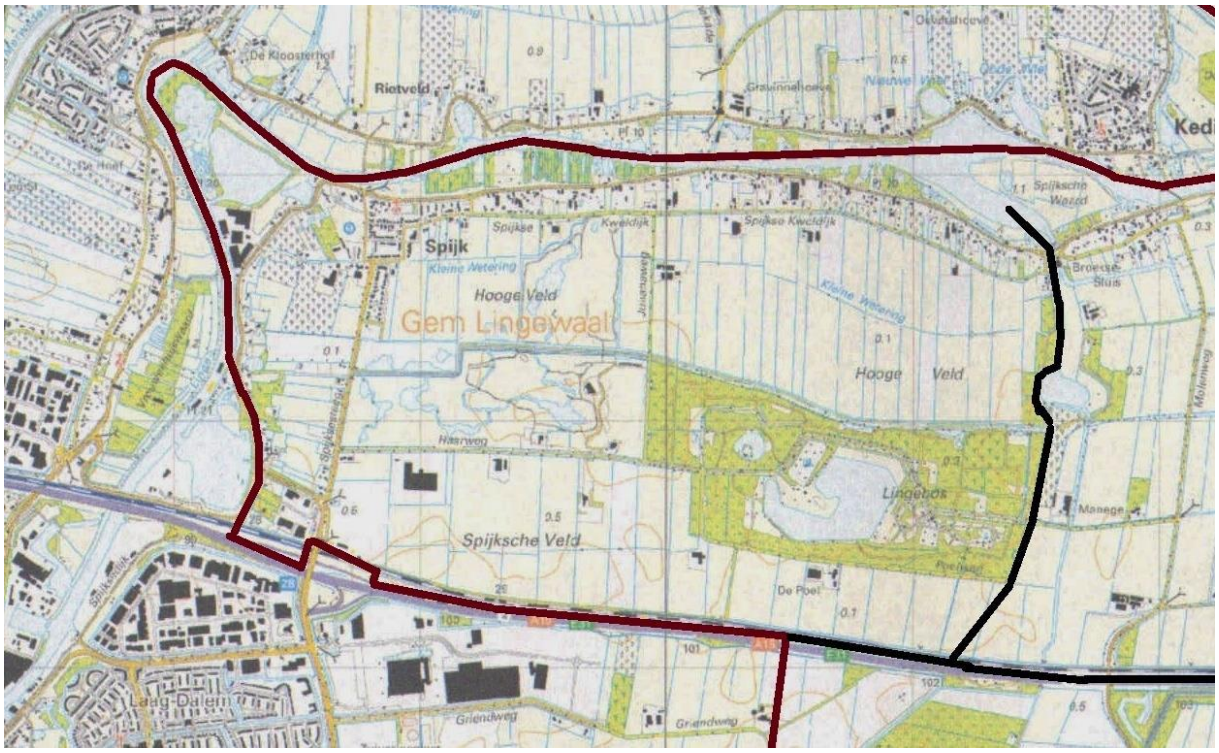
- De restanten van de Herwijnense Wetering
- De onderdelen van de Nieuwe Hollandse Waterlinie
- Terrein en gebouwen van de steenfabriek
- Voormalige kerk en kerkhof aan de Waaldijk
- Ruïne van het stoomgemaal bij Fort Vuren.

Deelgebied	aspect	score
Vuren		(hoog, middel, laag of nvt)
Dorpsstructuur	Lint- of kerndorp	Lintbebouwing aan de dijk: middel
		Kerndorp: nvt (na 1945)
	Stratenpatroon	Mildijk: hoog
	Bebouwingsstructuur	nvt
	Bijzondere kenmerken	nvt
Historische bebouwing	Agrarisch	middel
	Landgoederen/buitenplaatsen	Kasteelterrein: laag
	Overig	Voormalige kerk: hoog
Buitengebied	Percelering	laag
	Wegen en waterlopen	Herwijnense Wetering: hoog
		Wiel met ringkade en sluis: hoog
	Bijzondere landschapselementen	Steenfabriek: hoog
		Dalemse Zeiving en Vurense Zeiving: hoog
		Steenfabriek: hoog
		Achterdijk: middel
Ensembles	Agrarisch	
	Waterstaatkundig	Achterdijk met molenplaats: middel
		Herwijnense Wetering met ruïne stoomgemaal:
		hoog
	Defensie	Fort Vuren en overige onderdelen van de NHW:
		hoog
	Overige	Voormalige Hervormde kerk en kerkhof: hoog
		Voormalige school, schoolmeesterswoning en
		gemeentehuis: hoog
Totaal		middel

Figuur 153. Kweldijk in de vroegere polder Laag-Dalem. Op de achtergrond de A15.

5.3.8 Spijk

Figuur 154. Begrenzing van het deelgebied Spijk.

Deelgebied Spijk omvat het dorp en de polder Spijk, tussen de Linge, de Spijkse Zijving en de A15.

Figuur 155. De Linge ten noorden van Spijk.

Geschiedenis

Spijk is een middeleeuwse ontginning op de zuidoever van de Linge. De Linge heeft hier, in tegenstelling tot de omgeving van Asperen en Heukelum, slechts smalle oeverwallen gevormd. Dit heeft vermoedelijk te maken met het feit dat de stroom hier door een veengebied liep. In dergelijke situaties is de vorming van brede oeverwallen niet mogelijk. De eerste bewoners vestigden zich op deze smalle oeverwal en groeven sloten naar de Linge. Geleidelijk is het zuidelijk gelegen komgebied door de boeren ontgonnen en in gebruik genomen. Waar de eerste boerderijen hebben gestaan is niet bekend. Mogelijk stonden ze dichter bij de rivier. Ook is niet duidelijk of de Lingedijk vroeger noordelijker heeft gelegen dan nu. De dijk ligt thans vrijwel op de grens van de oeverwal en de venige kom. Wel is duidelijk dat de aanleg van de huidige dijk later plaatsvond dan de percelering, gezien het feit dat sloten ten noorden en ten zuiden van de dijk in elkaars verlengde liggen (zogeheten oudhoevig land). Toen de dijk er eenmaal was zijn de boerderijen hieraan gevestigd en is het lange bewoningslint ontstaan dat ook het huidige dorp nog kenmerkt. Diverse woerden of pollen zijn opgeworpen om de boerderijen te beschermen tegen het hoge binnenwater.

Het westelijke deel van het Spijkse Veld is ook vanaf de oever van de Linge ontgonnen. Omdat de Linge hier bijna noord-zuid loopt zijn de sloten en percelen hier oost-west georiënteerd. Oudhoevig land ontbreekt hier. De zuidkant van het deelgebied, de strook tussen de A 15, de golfbaan en het Lingebos, behoorde vroeger tot de polder Laag Dalem.

Aan de zuidkant van het ontginningsblok werd de Achterdijk aangelegd, de grens met het dorpsgebied van Dalem. Het nieuw ontgonnen gebied werd verdeeld in lange smalle percelen, die vrijwel noord-zuid georiënteerd waren. Aan het slotenpatroon is te zien dat de Lingedijk later is aangelegd dan de percelering, omdat de strookvormige percelen doorlopen in de uiterwaard.

Figuur 156. De Spijkse Zijving bij gemaal Broekse Sluis.

Figuur 157. Lingedijk met boerderijen.

In de loop der tijden is Spijk beurtelings Hollands en Gelders gebied geweest. De heerlijkheid Spijk is in de 15e eeuw, en mogelijk al eerder, gesplitst in Overeinde en Nedereinde. De grens was een noord-zuidlijn op een afstand van ongeveer 450 meter ten oosten van de kerk, van de Lingedijk tot de Achterdijk, de grens met Dalem. Het oostelijke deel (Overeinde) behoorde tot de heerlijkheid (en sinds 1498 tot het graafschap) Leerdam, het westelijke (Nedereinde) was tot het begin van de 15e eeuw Arkels gebied. In de 15e eeuw is het Huis te Spijk gesticht als centrum van de (halve) heerlijkheid Spijk. Dit buitendijks gelegen kasteel is in de vroege 17e eeuw vervangen door een buitenhuis met tuinen, die deels in de uiterwaard en deels binnendijks lagen, rondom de parochiekerk. In het stratenpatroon van het huidige dorp is de begrenzing van dit park nog herkenbaar, het kerkhof beslaat een deel van de vroegere tuinen. Het huis is aan het begin van de 19e eeuw afgebroken. Het nieuwe buiten ‘Dijkzicht’, dat de bewoners als vervanging hebben laten aanleggen, lag verder naar het oosten binnendijks aan de Zuiderlingedijk. Van dit landhuis en de parkaanleg zijn geen zichtbare resten bewaard gebleven.

De afwatering van de polder is zo ver mogelijk stroomafwaarts in de Linge gelegd. De huidige sluizen, het boezemgebied en het vroegere stoomgemaal herinneren hier nog aan.

In de uiterwaarden aan de westkant van Spijk stonden in de 19e eeuw een glasfabriek en twee steenfabrieken. Van deze industriële activiteit is niets meer terug te vinden, met uitzondering van kleiputten in de grote meander van de Linge. Na de Tweede Wereldoorlog heeft enige komvorming plaatsgehad ten zuiden van de kerk.

De ruilverkaveling, de aanleg van het Lingebos en het grote golfterrein hebben het landelijke gebied van de polder sterk veranderd. Alleen het Hoge Veld, onmiddellijk ten zuiden van het dorp, en een

smalle strook land ten noorden van de snelweg hebben hun agrarische karakter behouden. In de rest van het gebied ligt het accent nu op de recreatie.

Ruimtelijke karakteristiek

Het dorpsgebied van Spijk wordt gekenmerkt door een langgerekt bewoningslint van (voormalige) boerderijen en vrijstaande woningen. Bij de middeleeuwse kerk en aan de Spijkse Steeg zijn na de Tweede Wereldoorlog enkele nieuwe straten aangelegd en nieuwe woningen gebouwd. Ten noorden van de dijk liggen de gaaf bewaard gebleven uiterwaarden van de Linge, een mozaïek van grasland- en griendpercelen. Ten zuiden van de dorpsbebouwing ligt het grasland van het Hoge Veld, waar de strookvorige percelering vrij goed bewaard is gebleven. Het midden van de polder is geheel in beslag genomen door de golfbaan en het Lingebos. Het agrarische gebied tussen golfbaan/Lingebos en de A15 is verdeeld in grote blokvormige percelen. Alleen de oriëntatie van de sloten herinnert hier nog aan de oorspronkelijke percelering. Tussen de Spijksesteeg en de Zuiderlingedijk is de vanouds aanwezige oost-west oriëntering van percelen en sloten nog herkenbaar.

Het Lingebos is een ruim 100 ha groot recreatiegebied dat ontworpen is in 1968. De aanleg vond plaats in het kader van de ruilverkaveling Tielerwaard-West. Rondom een plas, waar zand is gewonnen voor de aanleg van de A 15, is een bosgebied aangelegd met verschillende recreatieve functies, waaronder een camping. Het ontwerp is erg in zichzelf gekeerd en heeft qua vormgeving geen relatie met het aangrenzende agrarische landschap. Grenzend aan het Lingebos is een golfterrein aangelegd dat het oorspronkelijke landschap geheel veranderd heeft.

Het grootste deel van de westelijke Lingeuiterwaarden wordt in beslag genomen door water: een klein buitengedijkt wiel bij de noordwestelijke bocht in de Lingedijk en plassen die ontstaan zijn door zand- en kleiwinning.

Bebouwingsstructuur

Het dorp bestaat uit het oorspronkelijke, ijle en voornamelijk agrarische bebouwingslint aan de zuidzijde van de Zuiderlingedijk met een naoorlogse kom ten zuiden van de kerk. In het kader van de ruilverkaveling zijn enkele nieuwe boerderijen gebouwd aan de Spijkse Kweldijk en in het Spijkse Veld.

Van de steenfabrieken in de westelijke Lingeuiterwaarden zijn geen resten bewaard gebleven. De plek in de uiterwaard waar vroeger de steenfabriek stond is thans als bedrijventerrein in gebruik.

Figuur 158. Aan de Zuiderlingedijk staan diverse panden van voor 1800, zoals boven Zuiderlingedijk 89 (het Wapen van Leiden, 1760) en onder Zuiderlingedijk 40 (1774).

Percelering

De oorspronkelijke percelering is grotendeels verdwenen of sterk sterk gewijzigd. Alleen in het oostelijke deel van het Hoge Veld en in de strook tussen de Spijksesteeg en de Zuiderlingedijk is het oorspronkelijke strookvormige karakter redelijk bewaard gebleven.

Waterhuishouding

Waardevolle elementen van de waterhuishouding in Spijk zijn de Zuiderlingedijk, de Kleine Wetering in het Hoge Veld en de vroegere uitwatering van de polder, met de vroegere boezem (met wiel), het voormalige stoomgemaal en de sluizen in de Zuiderlingedijk en de zomerdijk. Rondom de uiterwaard ten westen van het dorp, die vroeger met een eigen molen bemalen werd, is een deel van de zomerdijk bewaard gebleven. In deze uiterwaard bevindt zich een klein wiel. Bijzonder zijn de Spijkse Kweldijk, die parallel aan de Zuiderlingedijk ligt, en de Tiendweg. Anders dan andere, in de middeleeuwen aangelegde Tiendwegen, is deze Tiendweg pas in 1760 aangelegd als waterkering tussen het Hoge Veld en het Spijkse Veld. De Spijkse Zijving, de middeleeuwse zijdwende aan de oostkant van het ontginningsblok van Spijk, is nog geheel aanwezig, de Achterdijk is met de aanleg van het Lingebos bijna helemaal verloren gegaan.

Figuur 159. Het voormalige stoomgemaal uit 1913.

Infrastructuur

Het wegenpatroon is grotendeels onveranderd gebleven, met uitzondering van het zuidelijke deel. Bij de golfbaan en het Lingebos zijn nieuwe wegen aangelegd (Haarweg en Poelweg), terwijl de weg over de Achterdijk is verdwenen.

Figuur 160. Het onlangs gerestaureerde weeghuisje aan de Zuiderlingedijk, gebouwd in 1921. Vroeger bevond zich hier een laad- en loskade waar suikerbieten en andere landbouwproducten in schepen geladen werden.

Defensie

Spijk lag tot 1914 in het inundatiegebied van de Nieuwe Hollandse Waterlinie; daarna werd de hoofdweer-standslijn over de Spijkse Zijving en de Dalemse Zeiving gelegd. Bij de Broekse Sluis ligt een batterij en op enkele andere plaatsen bevinden zich groepsschuilplaatsen.

Kastelen en buitenplaatsen

In het huidige landschap is van buitenplaatsensemble Huis te Spijk behalve de kerk niets meer te zien. Mogelijk bevinden zich nog fundamenten van het kasteel in de uiterwaard. Van het park zijn binnendijks (rondom de kerk) nog de contouren zichtbaar in de vorm van het stratenpatroon. Het kerkhof beslaat een deel van de vroegere tuinen. Van de buitenplaats Dijkzicht zijn geen zichtbare herinneringen aanwezig.

Bijzondere kenmerken

De uiterwaard van de Linge aan de noordkant van het dorp is een waardevol voorbeeld van zogeheten oudhoevig land. Hiermee worden uiterwaarden bedoeld die waren ingericht voordat de rivierdijk werd aangelegd. De kadasterkaart van ca 1830 laat zien dat sommige sloten in de uiterwaard in het verlengde liggen van sloten binnendijks. Ook in het huidige landschap is dit het geval. Dergelijke situaties worden steeds zeldzamer en zijn van grote cultuurhistorische betekenis omdat ze de bewonings- en ontginningsgeschiedenis van het gebied illustreren.

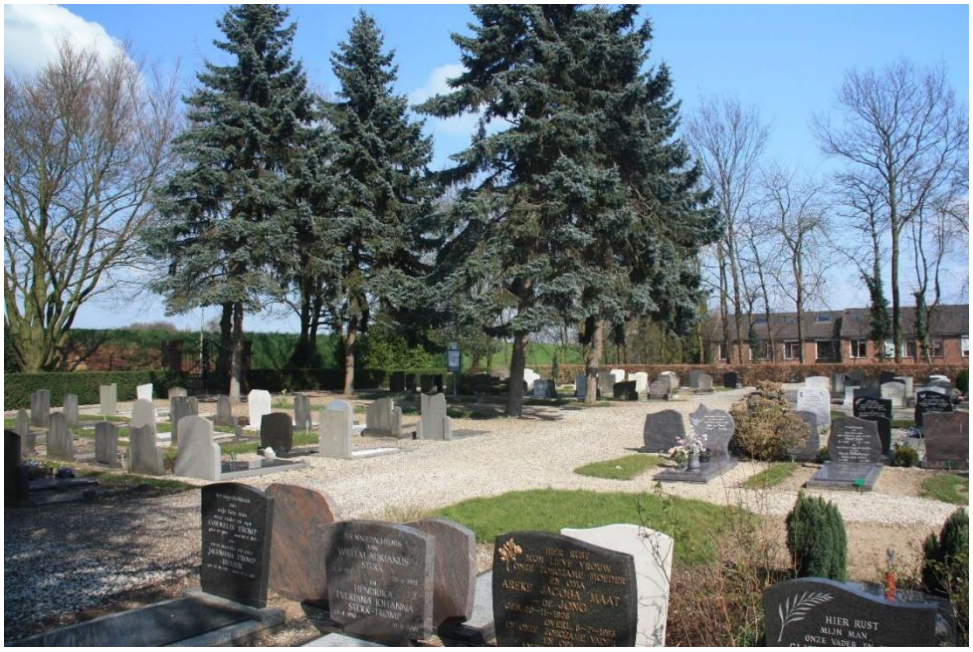
Figuur 161. De uiterwaard van de Linge met 'oudhoevig' land.

Cultuurhistorische essentie

- Middeleeuwse kerk met kerkhof ter plaatse van de tuinen van Huis te Spijk
- Bebouwingslint met deels historische agrarische bebouwing aan de Zuiderlingedijk
- Waterstaatkundige elementen bij de vroegere uitwatering van de polder
- De vanouds onbebouwde Spijkse Kweldijk

- Diverse kleine objecten: drie schuren (gemeentelijke monumenten), duifhuisje, weeghuisje, voormalig dijkmagazijn
- Oudhoevig land in de uiterwaard.

	Deelgebied	aspect	score
	Spijk		(hoog, middel, laag of nvt)
Dorpsstructuur		Lint- of kerndorp	Het bebouwingslint van de Zuiderlingedijk heeft een hoge cultuurhistorische waarde, de naoorlogse kom is niet beoordeeld
		Stratenpatroon	Zuiderlingedijk, Spijkse Kweldijk en Spijkse
			Steeg: hoog
		Bebouwingsstructuur	hoog
		Bijzondere kenmerken	nvt
Historische bebouwing		Agrarisch	Zuiderlingedijk: hoog
		Landgoederen/buitenplaatsen	Contouren van de binnendijks gelegen tuinen
			van Huis te Spijk zichtbaar; de kerk maakte hier
			onderdeel van uit: middel
		Overig	Hervormde kerk: hoog
Buitengebied		Percelering	Lingeuiterwaard: hoog
		Wegen en waterlopen	Tiendweg: hoog
		Bijzondere landschapselementen	Spijkse Kweldijk, Spijkse Zijving en Tiendweg:
			hoog
Ensembles		Agrarisch	Oudhoevig land in Lingeuiterwaard: hoog
		Waterstaatkundig	Voormalige boezem met wiel, gemaal en sluizen
			bij de uitwatering van de polder: hoog
		Defensie	laag
		Overige	nvt
Totaal			hoog

Figuur 162. Het nieuwe gedeelte van de begraafplaats in Spijk.

6 Historische bouwkunst en stedenbouw

CeesJan Frank

6.1 Inventarisatie

De geïnventariseerde objecten en complexen zijn, voor zover uiteindelijk van voldoende belang geacht, als historische bouwkundige waarden aangegeven op de inventarisatiekaart. Op deze kaart zijn locatie en omvang van de objecten weergegeven. Binnen de onderscheiden bouwcategorieën vallen weer verschillende bouwtypen, ter verfijning van de hoofdcategorie. Deze bouwtypen zijn in een aparte kolom van de bijbehorende database vermeld. In de categorie ‘agrarisch’ wordt bijvoorbeeld onderscheid gemaakt in de bouwtypen boerderij, schuur, hooiberg en bakhuis. In de inventarisatie zijn de volgende categorieën onderscheiden:

- Agrarisch
- Bestuur en rechtspraak
- Gezondheidszorg
- Handel en bankwezen
- Herdenken
- Industrie, nijverheid en ambacht
- Infrastructuur en waterstaat
- Kastelen en buitenplaatsen
- Kunst en cultuur
- Maatschappelijk
- Nutsvoorziening
- Onderwijs
- Oorlog en defensie
- Religie
- Sport, recreatie en horeca
- Straatmeubilair
- Wooncultuur

De verschillende categorieën zijn door middel van verschillende kleuren inzichtelijk gemaakt op de inventarisatiekaart en zijn opgenomen in de aan de kaart gekoppelde database. Het separaat aangeleverde beeldmateriaal (actuele foto’s, jpg-bestanden) is voorzien van adreslabels.

De kaartlaag met de historisch-bouwkundige waarden biedt verder de volgende informatie:

- alle rijksmonumenten (hoofd- en bijgebouwen);

- alle gemeentelijke monumenten (hoofd- en bijgebouwen);
- de karakteristieke objecten, complexen en ensembles, waaronder niet alleen de gebouwde objecten worden verstaan, maar ook historisch straatmeubilair, herinneringsmonumenten, begraafplaatsen, (monumentale wand)kunst, waardevolle infrastructurele objecten, historische buitenplaatsen met opstallen en militaire ensembles;
- gebouwen met bouwhistorische verwachting;
- de beschermde stads- en dorpsgezichten;
- overige bijzondere ensembles.

Bij de beschermde militaire complexen is een combinatie gemaakt van vlakaanduiding met explicatie in de database en een zoveel als mogelijk afzonderlijke weergave van de objecten binnen deze complexen. Hierbij was de bag-ondergrond en het daarin wel of niet getekende detail leidend. In enkele gevallen zijn details niet of bij benadering in deze ondergrond ingetekend; anderszins zijn in de redengevende beschrijvingen van deze complexen structuren benoemd die alleen bij benadering gekarteerd kunnen worden. In de database worden dus in ieder geval alle beschermde (en eventueel andere waardevolle) onderdelen genoemd en gewaardeerd.

In de kaartlaag met de historisch-bouwkundige waarden zijn alle rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten in beeld gebracht, inclusief de archeologische monumenten. Dit is gebeurd op basis van de meest recente informatie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de gemeente West-Betuwe. De redengevende beschrijvingen leverden de informatie over welke onderdelen per adres zijn beschermd.

Op de inventarisatiekaart is een groot aantal karakteristieke objecten gemarkeerd. Het gaat om allerlei soorten historische gebouwen en complexen, objecten als herinneringsmonumenten, historische begraafplaatsen, bruggen, etc. In de inventarisatie is geen minimale leeftijdsgrens aangehouden, maar enkele uitzonderingen daargelaten zijn de objecten niet jonger dan circa 1970. De periode van het naoorlogs erfgoed (1945-1970) is dus volledig in de inventarisatie meegenomen.

Tot slot is de ruimtelijk ontwikkeling van de dorpen opgenomen, waarbij vier perioden zijn onderscheiden:

- historische dorps- of stadskern tot 1850;
- bebouwing 1850-1950;
- bebouwing 1950-1970;
- bebouwing 1970-heden.

Tot de bebouwde gebieden zijn bebouwing, erf en tuin gerekend. Waardevolle ensembles hierbinnen worden in § 6.2.4 beschreven.

6.2 Waardering

6.2.1 Waardering/status bouwkunst

De inventarisatie van de historische bouwkunde in de gemeente West-Betuwe bevat alleen de objecten met een zeer hoge, hoge of positieve/beeldondersteunende (cultuurhistorische) kwaliteit. Uit het grote

aantal objecten in de inventarisatie spreekt de behoorlijke tot hoge kwaliteit van de bebouwing in de kernen en het buitengebied. De meeste kernen zijn dan ook relatief gaaf behouden gebleven (in alle kernen zijn ook bijzondere bebouwingsensembles geïnventariseerd) en bij eerdere erfgoedinventarisaties zijn in het bijzonder in de voormalige gemeente Geldermalsen relatief veel rijks- en gemeentelijke monumenten geselecteerd en aangewezen. De rijks- en gemeentelijke monumenten zijn op de waarderingskaart aangegeven.

In sommige gevallen is enigszins afgeweken van de beschreven scoreberekening, bijvoorbeeld bij objecten die zich moeilijk via de bouwkundig georiënteerde criteria laten beoordelen (bijvoorbeeld straatmeubilair, herinneringsmonumenten, begraafplaatsen, panden met vooral bouwhistorische waarden) of in gevallen waarin een of meer criteria ten opzichte van de andere uitzonderlijk hoog scoren. Ook bij uit verschillende bouwdelen bestaande complexen is in zeldzame gevallen afgeweken van deze ‘scoreberekening’. Zo kan een Orde 2-boerderij uiteindelijk toch worden opgewaardeerd tot de Orde 1 als er sprake is van een bijzonder gaaf erf met belangwekkende bijgebouwen die Orde 1 hebben gescoord. Het ensemble is dan van zeer hoge cultuurhistorische kwaliteit.

De in de kaart opgenomen karakteristieke objecten hebben op de vijf genoemde criteria (met enkele uitzonderingen) ten minste overwegend positief gescoord. Ze zijn dan ook veelal van belang als onderdeel/ondersteuning van de cultuurhistorische gebiedskarakteristiek en/of vanwege ensemblewaarde met nabijgelegen karakteristieke en/of beschermde objecten. Ook is er altijd sprake van een goede herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept en een zekere mate van gaafheid van hoofdvorm, in relatie tot de ontwikkelingsgeschiedenis en de historische gelaagdheid van het gebied.

De in 2020 uitgevoerde objectinventarisatie van de gebieden van de voormalige gemeente Lingewaal en Neerijnen heeft zich, op verzoek van de opdrachtgever, vooral gericht op de selectie van niet beschermde objecten met een hoge of zeer hoge cultuurhistorische waarde. Tevens is expliciet aandacht besteed aan het erfgoed uit de wederopbouwperiode (1940-1970), dat in deze gebiedsdelen nog onvoldoende in kaart was gebracht.

In de beoordeling via een set van vijf waarderingscriteria zijn scores toegekend aan de objecten. Aan de hand van de scores zijn de objecten in drie verschillende waarderingscategorieën ondergebracht:

Orde 1: zeer hoge cultuurhistorische waarde

De op de waarderingskaart als Orde 1 gekwalificeerde objecten scoren op de in § XXX genoemde criteria merendeels hoog. Het betreft zeer hoogwaardige onderdelen (gebouwen, objecten en ensembles), die vanwege de voornamelijk hoge ruimtelijke waarden, de historische waarden en de objectwaarden van wezenlijk en onlosmakelijk belang zijn voor ofwel de gehele gemeente West-Betuwe ofwel één van de kernen, de historische ensembles ofwel de historisch-ruimtelijke gebiedskarakteristieken.

Wanneer ze zouden worden getoetst aan de algemeen gehanteerde monumentenselectiecriteria dan is de kans zeer groot dat ze voldoende waarden bezitten voor de kwalificatie gemeentelijk monument. Integrale instandhouding is zeer gewenst. Orde 1 kan dan ook als ‘monumentwaarde’ worden gekenschetst. Mocht er in de toekomst overgegaan worden tot het actualiseren van de gemeentelijke monumentenlijst dan is dit de topcategorie, waaruit geselecteerd kan worden.

Rijks- en gemeentelijke monumenten scoren vanwege hun hoge cultuurhistorische kwaliteiten eveneens vrijwel altijd Orde 1.

Orde 2: hoge cultuurhistorische waarde

De categorie Orde 2 scoort vooral bij de criteria architectuurhistorische waarden, gaafheid, herkenbaarheid en zeldzaamheid wat lager dan de categorie Orde 1, vaak vanwege de wijzigingen aan details. Verder betreft het karakteristieke onderdelen (gebouwen, objecten en ensembles) die vanwege de voornamelijk hoge én positieve ruimtelijke waarden, historische waarden en objecten van grote betekenis zijn ofwel de gehele gemeente West-Betuwe ofwel één van de kernen, de historische ensembles ofwel de historisch-ruimtelijke gebiedskarakteristieken. Instandhouding van het gevelbeeld en/of hoofdvormen is wenselijk.

Orde 3: positieve cultuurhistorische (beeldondersteunende) waarde

De laagste categorie Orde 3 is voornamelijk wat betreft de hoofdverschijningsvorm goed herkenbaar gebleven; details of gevelindelingen kunnen verstoord zijn. Voorwaarde is dat er sprake is van een meer dan voldoende mate van herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept en dat deze objecten een wezenlijk onderdeel vormen van een van de gebiedskarakteristieken, de bijzondere ensembles of de beschermde dorpsgezichten. Deze objecten hebben vooral een beeldondersteunende waarde. Instandhouding van de hoofdvormen is wenselijk.

6.2.2 Tabel aantallen inventarisaties en scores

In onderstaande tabel wordt een overzicht gegeven van de aantallen in de chwk opgenomen waardevolle bebouwing, te weten:

- Rijksmonumenten
- Gemeentelijke monumenten
- Overige orde-1-objecten (potentiële gemeentelijke monumenten)
- Orde-2-objecten (onderdeel inventarisatie Geldermalsen, gedeeltelijke inventarisatie Lingewaal en Neerijnen).

Voormalige Gemeente	Rijksmonumenten (op basis van aantal items op de chwk)	Gemeentelijke monumenten (op basis van aantal items op de chwk)	Orde 1 Potentiële Gemeentelijke monumenten (op basis van aantal items op de chwk)	Orde 2 Potentiële Karakteristieke objecten (op basis van aantal items op de chwk)
Geldermalsen	135	192	250	300
Lingewaal	112	50	92	55*
Neerijnen	98	161	42	39*
Totaal	345**	403***	384	394
				*geen volledige inventarisatie
	**De officiële RM-lijst meldt 281 objecten; in de chwk zijn rijksmonumentregistraties die uit meerderen objecten bestaan (bijv. een boerderij met bijschuur en bakhuis, of een uit verschillende items bestaande verdedigingslinie) opgesplitst. Dat verklaart het hogere aantal items op de chwk. ***De officiële GM-lijst meldt 316 objecten; in de chwk zijn gemeentelijk monumentregistraties die uit meerderen objecten bestaan (bijv. een boerderij met bijschuur en bakhuis) opgesplitst. Dat verklaart het hogere aantal items op de chwk.			

6.2.3 Bouwhistorische verwachtingswaarde

In de cultuurhistorische waarderingskaart zijn ook de panden met een bouwhistorische verwachting gemarkeerd. Het gaat om beschermde en niet-beschermde gebouwen, waarvan op basis van beschikbare informatie uit bouwhistorische rapportages, redengevende beschrijvingen en inventarisatiegegevens bekend is of verwacht wordt dat er (intern) historische bouwconstructies en bouwsporen van belang en daterend uit de periode voor circa 1850 bewaard zijn gebleven.

6.2.4 Waardering vlakken historische bouwkunde en stedenbouw (ensembles)

Ten behoeve van de integrale waarderingskaart is ook de discipline ‘historische bouwkunde en stedenbouw’ als vlak globaal beoordeeld. Vanuit het perspectief van de historische gebouwde omgeving zijn gebieden en ensembles gemarkeerd, die vanwege de zeer duidelijk aanwezige gebiedskarakteristiek, de gave structuren en een hoge dichtheid aan waardevolle (beschermde) gebouwen cultuurhistorische waarde vertegenwoordigen. Er is gekeken naar de samenhang tussen historische dorpsstructuren, dorpsuitbreidingen, oude lintstructuren in het landschap en groen enerzijds

en het de bebouwing anderzijds. Een hoge dichtheid aan cultuurhistorische waarden (stapeling) heeft hier geleid tot de globale definitie van een aantal karakteristieke gebieden. De gehanteerde criteria zijn gaafheid, herkenbaarheid en zeldzaamheid op gemeentelijk niveau, wat betreft de aanwezige historische ruimtelijke structuren en de bebouwing. Ook worden ze vaak gekenmerkt door een hoge dichtheid aan beschermde monumenten en karakteristieke objecten.

In alle kernen zijn waardevolle ensembles aangetroffen (tabel X). Het betreft in veel gevallen historisch gegroeide ensembles in de kerngebieden van de dorpen, maar ook planmatige ontwikkelingen zoals bijzondere voor- en naoorlogse dorpsuitbreidingen. Verder bevat de selectie een aantal markante dijk- en weglintstructuren met waardevolle (agrarische) bebouwing, jonge boerderijenlinten in de ruilverkavelingsgebieden en historische vesting-, kasteel- en buitenplaatslocaties.

Bijzondere ensembles	1	2	3	4	
1 Acquoy, dorpskern Ensemble van historische woonhuizen, boerderijen, kerk met bijgebouwen en andere artefacten langs de Lingedijk en de achterliggende dorpsstructuur. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzettingsstructuur.	xx	xx	xx	xx	1
2 Acquoy, militair ensemble Uitgestrekt militair ensemble, bestaande uit het in 1845-1847 gebouwde Fort Asperen als onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en diverse militaire werken uit latere perioden rond en op het fort, alsmede langs de Langendijk.	xx	xx	xx	xx	1
3 Asperen, stadskern Historische stadskern van Asperen, omgeven door wallen, gracht en Linge; compacte kern met laatmiddeleeuws regelmatig stratenpatroon, restanten van middeleeuwse verkavelingsstructuren en een deels zeer waardevol historisch bebouwingsensemble. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzettingsstructuur.	xx	xx	xx	xx	1
4 Asperen, naoorlogse uitbreiding Van Boetzelaerstraat en omgeving Naoorlogse stadsuitbreiding ten westen van de historische stadkern; dateert uit het midden van de jaren 60; kleine woonbuurt met eenvoudig orthogonaal stratenplan, grote en kleine blokken geschakelde eengezinswoningen in een halfopen verkaveling; in enkele straten tuinen en plantsoenen met hagen.	x	x	xx	0	3
5 Asperen, naoorlogse uitbreiding, villabuurtje Leerdamseweg Naoorlogse stadsuitbreiding ten noorden van de historische stadkern; dateert uit het midden van de jaren 60; bescheiden villabuurtje tussen Leerdamseweg en Oude Zuiderlingedijk, met vrijstaande woningen op grote groen ingerichte percelen.	x	x	xx	0	3
6 Beesd, dorpskern, Voorstraat Ensemble van historische woonhuizen, boerderijen, kerken met bijgebouwen en andere artefacten langs de Voorstraat en de Havendijk en de achterliggende dorpsstructuur. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzettingsstructuur met langs de Voorstraat een markante lindenbeplanting.	xx	xx	xx	xx	1
7 Beesd, landgoed Mariënwaerdt Bebouwingsensemble in de landgoedkern van Mariënwaerdt, bestaande uit het landhuis met bij- en dienstgebouwen, tuinen met tuinelementen, boerderijen, schuren, stallen en hooibergen. Het bebouwingscluster vertoont een gave ruimtelijke en functionele samenhang.	xx	xx	xx	xx	1
8 Buurmalsen, dorpskern Ensemble van historische woonhuizen, boerderijen, kerk met bijgebouwen en andere artefacten langs de Rijksstraatweg en in de omgeving van de Brink en de achterliggende dorpsstructuur. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en redelijk gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzettingsstructuur.	xx	xx	xx	x	2
9 Deil, dorpskern Ensemble van historische woonhuizen, boerderijen, kerk met bijgebouwen en andere artefacten langs de Lingedijk en de achterliggende dorpsstructuur. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzettingsstructuur.	xx	xx	xx	xx	1

10 Deil, Krooiweg Ensemble van historische woonhuizen en boerderijen langs de Krooiweg, aangevuld met de representatieve bebouwing van het kleine landgoed Noordenhoek. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzettingsstructuur, in de periferie van het dorp Deil.	xx	x	xx	xx	2
11 Enspijk, dorpskern Ensemble van historische woonhuizen, boerderijen, kerk met bijgebouwen en andere artefacten langs de Lingedijk (Kampsedijk) en de ten zuiden hiervan gelegen dorpsstructuur rond de oude dorpskerk. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en vrij gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzettingsstructuur met markante open (agrarische) ruimte.	xx	xx	xx	xx	1
12 Est, dorpskern Kleine dorpskern langs de doorgaande Dorpsstraat en haaks hierop aansluitende Dreef; op de splitsing een markant, met bomen beplant driehoekig plein met karakter brink; tot het ensemble behoren de Hervormde dorpskerk met naast gelegen school en enkele historische boerderijen en woningen.	xx	x	x	x	3
13 Est, lintbebouwing Dreef Lineaire nederzettingsstructuur in de vorm van een langgerekt lint met kleine boerderijen en boerenwoningen uitsluitend langs de zuidzijde van Dreef; de merendeels gewijzigde bebouwing vormt een karakteristiek ensemble door de situering direct en evenwijdig aan de openbare weg.	x	x	x	x	3
14 Est, naoorlogse uitbreiding Wethouder van Akenstraat Kleine naoorlogse dorpsuitbreiding in de vorm van een woonbuurtje langs de haakvormige Van Akenstraat. De oorspronkelijke bebouwing uit de jaren 50 en 60 bestaat uit kleine vrijstaande of geschakelde eengezins of bejaardenwoningen met kap, in een halfopen stratenverkaveling, als lint langs de straat.	x	0	x	0	4
15 Geldermalsen, dorpskern, Kerkstraat Ensemble van historische woonhuizen en winkelpanden, dorpskerk en andere artefacten langs de Kerkstraat, hart van het dorp en in oorsprong het historische dijklint. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzettingsstructuur.	xx	xx	xx	xx	1
16 Geldermalsen, west, villawijk Vanaf circa 1920 ontwikkelde representatieve woonwijk in het westelijke deel van Geldermalsen, tussen station en oude dorp. Hoofdstructuren zijn de oude Lingedijk (hier Koppelsedijk en Genteldijk) en de Stationsweg, waaraan in het interbellum grote en kleine villa's en middenstandswoningen werden gerealiseerd op relatief ruime kavels. Deze bebouwing waaiert uit in de zijstraten Meidoornweg en Burgemeester Geusaweg en langs de Van Dam van Isseltweg, die de verbinding vormt naar de dorpskern. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en gave samenhang in schaal, korrelgrootte, vormen en typen (villa- en middenstandswoningbouw in merendeels traditioneel-zakelijke trant) en materiaalgebruik, ingebed in een kenmerkende historische wijkstructuur, waarin oudere elementen werden opgenomen.	x	xx	xx	xx	2
17 Geldermalsen, Tuindorp Goed en in deze vorm in de gemeente Geldermalsen inmiddels uniek voorbeeld van een kleinschalige tuindorpontwikkeling uit de vroege jaren twintig van de vorige eeuw. Het complex bestaat uit kleine geschakelde arbeiderswoningen met tuinen rond een vierkant pleintje met uitlopend straatje.	x	x	xx	xx	2

18 Geldermalsen, Burgemeester van Verweijlaan Complex met in verschillende blokken geschakelde arbeiderswoningen uit het vroege interbellum, gebouwd aan de oostzijde van de Burgemeester van Verweijlaan. In schaal en hoofdvormen goed bewaard voorbeeld van sociale woningbouwcomplex uit de eerste helft van de 20e eeuw.	x	x	xx	xx	2
19 Geldermalsen, Burgemeester Vernedelaan Stedenbouwkundig ensemble van een viertal markante in het verlengde van elkaar gelegen driehoekige plantsoenen binnen een vroegnaoorlogse uitbreidingswijk van Geldermalsen. Aan de zuidoostzijde sluit het door groen omzoomde terrein van de voormalige Tunnelkerk aan op de plantsoenenstructuur. De structuur fungeert als een groene scheg in de kleine wijk en tegelijk als verbinding van de Tunnelweg naar het stationsgebied van Geldermalsen. De bebouwing bestaat uit kleinschalige woningbouw uit de jaren zestig en later.	x	xx	xx	x	2
20 Gellicum, dorpskern Ensemble van historische woonhuizen, boerderijen, kerken met bijgebouwen en andere artefacten langs de Lingedijk en de haaks hierop staande Vlietkant. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzettingsstructuur met markante open (agrarische) ruimte.	xx	xx	xx	xx	1
21 Haaften, dorpskern en Dreef Historische dorpskern omsloten door Waalbandijk, met netwerk van straatjes met dijkstoepen en karakteristieke laan Dreef. In het ensemble een groot aantal historische boerderijen, (dijk)woningen, de Hervormde kerk, centrale pleinruimte aan de Molenstraat en restanten kasteel. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en redelijk gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzettingsstructuur.	xx	xx	xx	xx	1
22 Haaften, lintbebouwing Graskamp Lineaire dorpsuibreiding uit het interbellum in de vorm van lintbebouwing langs de Graskamp, bestaande uit kleine dubbele en enkelvoudige woningen uit de jaren 20. De woningen, waarvan de meeste met mansarde- of zadeldak, staan op relatief grote percelen.	x	x	x	0	44
23 Haaften, naoorlogse uitbreiding Burgemeester van Willigenstraat Naoorlogse dorpsuitbreiding ten noorden van oude dorpskom; vanaf eind jaren 40 ontwikkeld woonbuurtje met orthogonaal stratenplan. Het buurtje is merendeels bebouwd met blokjes (veel tweeslagjes) geschakelde traditionele kleine eengezinswoningen in een stratenverkaveling.	x	x	x	x	3
24 Haaften, naoorlogse uitbreiding Goudensteinstraat Naoorlogse dorpsuitbreiding ten westen van oude dorpskom; in de jaren 60 ontwikkeld woonbuurtje met orthogonaal stratenplan; merendeels bebouwd met blokjes geschakelde eengezinswoningen (systeembouw) in een half open verkaveling.	x	x	x	0	4
25 Haaften, lintbebouwing Buitenweg Lineaire nederzettingsstructuur in de vorm van kleine (boeren)woningen en boerderijtjes uit het interbellum, deels parallel aan Waalbandijk; panden met voorgevel gericht op openbare weg, met tuinen met veel karakteristiek groen als solitairen, fruitbomen, etc.	x	x	x	x	3

26 Heesselt, dorpskern Kerklaan Historische dorpskern, globaal het gebied omvattend tussen Waalbandijk en Kerkstraat-Gerestraat. Het ensemble bestaat uit de dorpskerk met begraafplaats en de deels historische boerderij- en woonhuisbebouwing aan de Kerklaan; tussen Kerklaan en dijk een fraai groengebied met tuinen en boomgaarden. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en redelijk gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzettingsstructuur.	xx	xx	xx	x	2
27 Heesselt, lintbebouwing Waalbandijk Lineaire nederzettingsstructuur, bestaande uit eenvoudig kort lint langs dijkvoet Waalbandijk; het ensemble bestaat uit een korte reeks meest gewijzigde boerderijen en woonhuizen op grote groene percelen, goed zichtbaar vanaf de dijk.	x	x	x	0	4
28 Heesselt, naoorlogse uitbreiding Gerestraat Naoorlogse dorpsuitbreiding in de vorm van lintbebouwing langs de Gerestraat ten oosten van de dorpskom; het lint bestaat uit korte (tweeslag-jes) en langere blokken geschakelde eengezinswoningen in een eenvoudige stratenverkaveling; de woningen dateren uit de jaren 50, 60 en 70.	x	x	x	0	4
29 Heesselt, lintbebouwing Donkerstraat Lineaire nederzettingsstructuur in de vorm van een lang en los bebouwingslint langs de Donkerstraat; aan de zuidzijde loopt een sloot; het ensemble omvat enkele historische boerderijen en jongere woningen, afgewisseld door open (weide)percelen en boomgaarden.	x	x	x	x	3
30 Hellouw, lintbebouwing Waalbandijk Lineaire nederzettingsstructuur met deels historisch bebouwingslint langs Waalbandijk; in het ensemble karakteristieke historische boerderijen, voormalige kerk, oude verkavelingsstructuren en groenelementen.	xx	xx	xx	x	2
31 Hellouw, lintbebouwing Beatrixstraat Lineaire nederzettingsstructuur in de vorm van een lang bebouwingslint aan een of beide zijden van voormalige kade langs Hellouwsche Polder; het lint bestaat uit eenvoudige eenlaags woningen met kap uit merendeels eerste helft 20e eeuw, evenwijdig aan straat; de woningen zijn ingrijpend gewijzigd.	0	x	x	0	4
32 Hellouw, naoorlogse uitbreiding Karel Doormanstraat in de jaren 50 en 60 werd woonbuurt ontwikkeld met orthogonaal stratenplan (voornamelijk Karel Doormanstraat), gevuld met geschakelde woningblokjes in halfopen verkaveling;	x	x	x	0	4
33 Hellouw, lintbebouwing Waalbandijk / Kortgraaf Lineaire nederzettingsstructuur met deels historisch bebouwingslint langs Waalbandijk en achterstraatstructuren.In het lint een ensemble karakteristieke historische boerderijen, voormalige kerk, oude verkavelingsstructuren en groenelementen.	xx	xx	x	x	2
34 Hellouw, ruilverkavelingslint Meikampgraaf Boerderijenlint in ruilverkavelingsgebied; boerderijen van gestandaardiseerd type, merendeels met kop-hals-rompopzet op grote, soms nog door groen omzoomde erven. Erven zijn in het lint verbonden middels lange weg met enkelzijdige laanbeplanting.	xx	x	x	x	3
35 Herwijnen, dorpskern Benedeneind Lineaire nederzettingsstructuur met deels historisch bebouwingslint langs Waaldijk en achterstraatstructuren Molenstraat en Rij- en Uitweg; in de deels dicht bebouwde linten diverse waardevolle boerderijen en woonhuizen, oude verkavelingsstructuren, kleine weiden en boomgaarden. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en redelijk gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzettingsstructuur.	xx	xx	xx	xx	1

36 Herwijnen, dorpskern Kerkeneind Lineaire nederzettingsstructuur met historisch bebouwingslint langs Waaldijk en achterstraatstructuur Peperstraat; in de deels dicht bebouwde linten diverse waardevolle boerderijen en woonhuizen, de oude dorpskerk met begraafplaats, oude verkavelingsstructuren, kleine weiden en boomgaarden. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en redelijk gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzettingsstructuur.	xx	xx	xx	xx	1
37 Herwijnen, dorpsuitbreiding Achterweg-Geerstraat Kleine planmatige dorpsuitbreiding uit het interbellum (circa 1930). Aan de Achterweg en de haaks hierop geplande Geerstraat werden vrijstaande en twee-onder-eenkapwoningen gebouwd. Alle woningen hebben een bouwlaag en met pannen gedekte (mansarde)daken; mogelijk bouwinitiatief van de directie van steenfabriek.	x	x	x	x	3
38 Herwijnen, dorpsuitbreiding Achterweg In naoorlogse periode ontwikkelde nieuwe dorpskern ten noorden van Achterweg; deels in aansluiting op de vooroorlogse lintbebouwing langs Achterweg en Geerstraat; in de jaren 50 en 60 werd woonbuurt ontwikkeld met orthogonaal stratenplan, gevuld met geschakelde woningblokjes in halfopen verkaveling, bij Berkenlaan met groot plantsoen; in lint verrezen kerk en school.	x	x	xx	0	3
39 Herwijnen, boerderijenlint Achterweg / Waaldijk / Onderweg Lineaire nederzettingsstructuur met deels historisch bebouwingslint langs Waaldijk en achterstraatstructuur Achterweg; deels het aansluitende lint langs de Onderweg. In de deels dicht bebouwde linten diverse waardevolle boerderijen en woonhuizen, oude verkavelingsstructuren, kleine weiden en boomgaarden.	xx	xx	xx	x	2
40 Herwijnen, ruilverkavelingslint Mert Boerderijenlint in ruilverkavelingsgebied; boerderijen van gestandaardiseerd type, merendeels met kop-hals-rompopzet op grote, soms nog door groen omzoomde erven. De erven zijn in het lint verbonden middels lange weg met laanbeplanting.	xx	x	x	x	3
41 Herwijnen, ruilverkavelingslint Laarweg Boerderijenlint in ruilverkavelingsgebied; boerderijen van gestandaardiseerd type, merendeels met kop-hals-rompopzet op grote, soms nog door groen omzoomde erven. De erven zijn in het lint verbonden middels lange weg met enkelzijdige laanbeplanting.	xx	x	x	x	3
42 Herwijnen, ruilverkavelingslint Bloklandweg Boerderijenlint in ruilverkavelingsgebied; boerderijen van gestandaardiseerd type, merendeels met kop-hals-rompopzet op grote, soms nog door groen omzoomde erven. De erven zijn in het lint verbonden middels lange weg met enkelzijdige laanbeplanting.	xx	x	x	0	4
43 Heukelum, stadskern Historische stadskern van Heukelum, omgeven door wallen, gracht en Linge; compacte kern met laatmiddeleeuws regelmatig stratenpatroon, restanten van middeleeuwse verkavelingsstructuren en een deels zeer waardevol historisch bebouwingsensemble. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en redelijk gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzettingsstructuur	xx	xx	xx	xx	1
44 Heukelum, naoorlogse uitbreiding Prins Bernhardstraat en omgeving Naoorlogse stadsuitbreiding ten zuiden van de historische stadkern; dateert uit het midden van de jaren 60; kleine woonbuurt met eenvoudig orthogonaal stratenplan, grote en kleine blokken geschakelde eengezinswoningen in een halfopen verkaveling; deels gewijzigd.	x	0	x	0	4

45 Meteren, dorpskern Ensemble van historische woonhuizen, boerderijen, kerk met bijgebouwen en andere artefacten langs de Dorpsstraat en de aansluitende dorpsstructuur. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en vrij gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzettingsstructuur.	xx	xx	xx	xx	1
46 Neerijnen, dorpskern en lintbebouwing Van Pallandtweg en Waalbandijk Historische dorpskern, bestaande uit twee haaks op de Waalbandijk staande structuren (Voorstraat, Achterstraat) en de lintbebouwing langs de Van Pallandtweg; tevens het losse boerderijenlint langs de Waalbandijk ter hoogte van Van Pallandtweh. Het ensemble bevat een aantal historische boerderijen in linten langs de beide structuren en het terrein van de Hervormde kerk; voorts vele tuinen, boomgaardjes en kleine weiden. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en redelijk gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzettingsstructuur.	xx	xx	xx	xx	1
47 Neerijnen, cluster boerderijen 1e Tieflaarsestraat Lineaire nederzettingsstructuur in de vorm van een klein cluster boerderijen langs oude weg in Polder Neerijnen; tot het ensemble behoren enkele verbouwde hallehuisboerderijen, deels op rijk begroeide erven.	x	x	x	x	3
48 Ophemert, dorpskern, ensembles Waaldijk en kasteelterrein Historische dorpskern, voornamelijk bestaande uit deels historische bebouwing langs de Molenstraat, Dorpsstraat en Weverstraat; deze straten haken aan op de Waalbandijk; aansluitend het terrein rond en nabij Kasteel Ophemert; in het ensemble bevinden zich de oude Sint Maartenskerk, diverse monumentale herenhuizen en boerderijen en enkele dorpswoningen, deels in grote tuinen met karakteristieke groenelementen; historisch kasteelterrein met opstallen, tuinen en laanstructuren. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en redelijk gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzettingsstructuur.	xx	xx	x	x	2
49 Ophemert, lintbebouwing Uilenburgsestraat Lineaire nederzettingsstructuur in de vorm van een agrarische lintbebouwing langs de Uilenburgsestraat in het buitengebied van Ophemert. De lintbebouwing bestaat uit twee clusters dicht opeen staande kleine boerderijen en boerenwoningen uit late 19e en eerste helft 20e eeuw.	x	x	x	x	3
50 Ophemert, lintbebouwing Akkersestraat Lineaire nederzettingsstructuur in de vorm van een los boerderijenlint langs de Akkerstraat; in het ensemble enkele markante, deels monumentale historische boerderijen met bijbehorende erven, deels met karakteristiek groen, hekwerken, etc.	xx	x	xx	x	2
51 Ophemert, naoorlogse uitbreiding Jonathanstraat en omgeving Kleine naoorlogse dorpsuitbreiding in de vorm van een woonbuurtje met orthogonaal stratenplan ten westen van de dorpskern; het ensemble bestaat uit geschakelde blokjes eengezinswoningen in een eenvoudige halfopen verkaveling en een reeks geschakelde patiobungalows; de bebouwing dateert uit jaren 60 en begin jaren 70.	x	x	x	0	4
52 Ophemert, naoorlogse uitbreiding Gulhofstraat Kleine naoorlogse dorpsuitbreiding in de vorm van een woonbuurtje aan de oostkant van de dorpskom; bestaat in feite uit lineaire bebouwing langs twee parallelle straten. de bebouwing bestaat uit blokjes van twee of drie geschakelde eengezins- of bejaardenwoningen met zadeldak uit midden jaren 60, in eenvoudige halfopen stratenverkaveling.	x	x	x	0	4

53 Ophemert, naoorlogse uitbreiding, Akkerstraat–Blankenburgsestraat Bescheiden dorpsuitbreiding uit de periode rond 1940-1950, deels langs oudere landweg. Het ensemble bestaat grotendeels uit klein woningbouwcomplex met vrijstaande kleine arbeiderswoningen uit 1940.	x	x	x	x	3
54 Opijnen, dorpskern Historische dorpskern, bestaande uit lintbebouwing langs Waalbandijk, Stoepstraat en Pastoriestraat. Binnen het ensemble ligt ook de Hervormde kerk met begraaf-plaats, de voormalige dorpsschool en een aantal historische boerderijen en woningen.	xx	x	x	x	3
55 Opijnen, naoorlogse uitbreiding Gemeentstraat Kleine naoorlogse dorpsuitbreiding in de vorm van woonbuurtje met blokken geschakelde eengezinswoningen, ontwikkeld vanaf late jaren 40 (Stoepstraat) en in de jaren 60. Woningblokjes in eenvoudige straten- op halfopen verkaveling met aan Gemeentstraat en Zandpad plantsoenachtige ruimten.	x	x	x	0	4
56 Opijnen, lintbebouwing Zandstraat Lineaire nederzettingsstructuur met deels historisch boerderijenlint langs de Zandstraat, ten oosten van Opijnen; het ensemble bestaat uit een los lint met deels historische boerderijen, afgewisseld door weiden en boomgaarden; ook veel recente woningen en bedrijven.	xx	x	x	x	3
57 Rhenoy, dorpskern Ensemble van historische woonhuizen, boerderijen, kerk met bijgebouwen en andere artefacten langs de Lingedijk (Dorpsdijk) en de achterliggende dorpsstructuur. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en vrij gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzettingsstructuur, met markante open (agrarische) ruimte.	xx	xx	xx	x	2
58 Rumpt, dorpskern Ensemble van historische woonhuizen, boerderijen, kerken met bijgebouwen en andere artefacten langs de Lingedijk (Dorpsdijk) en de achterliggende dorpsstructuur. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzettingsstructuur met markante open (agrarische) ruimte.	xx	xx	xx	xx	1
59 Rumpt-Gellicum, ruilverkavelingsgebied Ruilverkaveilingsgebied langs de zuidrand van de gemeente Gellicum, onder de dorpen Rumpt en Gellicum. In het getransformeerde landschap liggen langs voornamelijk de Lageveldweg en de Nieuwendijk in losse linten markante ruilverkavelingsboerderijen volgens gestandaardiseerde kophalsromptypen, daterend uit de periode circa 1962-1967.	x	xx	xx	x	2
60 Spijk-Heukelum, dorpskern en dubbellint Zuiderlingedijk en Spijkse Kweldijk Lineaire nederzettingsstructuur met deels historisch bebouwingslint langs Zuiderlingedijk en parallel gelegen "achterstraatstructuur" (Spijkse Kweldijk). In het ensemble diverse waardevolle historische boerderijen en de in oorsprong middeleeuwse dorpskerk van Spijk, oude perceelsstructuren, etc.	xx	xx	xx	x	2
61 Spijk, naoorlogse uitbreiding Plantagestraat en omgeving Bescheiden voor- en vroeg naoorlogse dorpsuitbreiding aan de zuidrand van Spijk, ter hoogte van dorpskerk. De kleine woonbuurt met eenvoudig orthogonaal stratenplan, grote en kleine blokken geschakelde eengezinswoningen in een halfopen verkaveling; deels gewijzigd; aan de Burgemeester Vonklaan complex arbeiderswoningen uit jaren 30.	x	0	x	0	4

62 Tricht, dorpskern, Kerkstraat Ensemble van historische woonhuizen, boerderijen, kerken en andere artefacten langs de Kerkstraat, hart van het dorp en een eeuwenoude, haaks op de Lingedijk staande nederzettingsstructuur. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en vrij gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzettingsstructuur.	xx	xx	xx	xx	1
63 Tricht, Bulkstraat Ensemble van merendeels historische boerderijen langs de Bulkstraat, een oude haaks op de Lingedijk staande nederzettingsstructuur in het westelijke deel van Tricht. Er is sprake van bebouwing met een opvallende en vrij gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzettingsstructuur, deels met markante open (agrarische) ruimte.	xx	x	xx	x	2
64Tuil, dorpskern Historische dorpskern, bestande uit twee parallelle haaks op Waaldijk aansluitende staten met enkele dwarsstructuren. Bebouwingslinten met diverse historische boerderijen en woningen, kerkelijk ensemble en begraafplaats.	xx	xx	xx	x	2
65 Tuil, naoorlogse uitbreiding Wilhelminastraat Lineaire dorpsuitbreiding uit vroege naoorlogse periode, bestaande uit blokjes geschakelde eengezinswoningen aan weerszijden van lange, in het midden geknikte straat.	x	x	x	0	4
66 Varik, dorpskern, lint Grotestraat Langs oude structuur haaks op de Waalbandijk ontwikkelde "2e" kern van Varik, in de vorm van lintbebouwing. In het lint en rond de knoop met de Walgtsestraat diverse historische boerderijen; tevens in het lint het complex van de RK HH Petrus en Pauluskerk met begraafplaats. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en redelijk gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzettingsstructuur.	xx	xx	xx	x	2
67 Varik, dorpskern, lint Kerkstraat en Molenstraat Historische dorpskern, bestaande uit lintbebouwing langs de Kerkstraat, Molenstraat en rond de dijkstoep; het gebied bevat twee kleine kerkelijke ensembles, waaronder die rond de schilderachtige middeleeuwse kerktoren aan de dijk, voorts enkele oude boerderijen en woonhuizen. Er is sprake van een bebouwing met een opvallende en redelijk gave samenhang in schaal, korrelgrootte, traditionele bouwvormen en typen en materiaalgebruik, ingebed in een bijzondere en kenmerkende historische nederzettingsstructuur.	xx	xx	x	xx	2
68 Varik, lintbebouwing Achterstraat Lineaire nederzettingsstructuur in de vorm van een los boerderijenlint langs de Achterstraat en het aansluitende deel van de Benedenweg. Het lint aan de bochtige straat bestaat uit een aantal markante grote en kleine boerderijen van verschillende typen en ouderdom, markante erven en groenelementen als hagen en boomgaarden.	xx	x	x	x	3
69 Vuren, dorpskern In naoorlogse periode ontwikkelde nieuwe dorpskern aan weerszijden van Mildijk; bestaat deels uit lintbebouwing langs Mildijk, waarin lange pleinvormige verbreding is ontworpen, met moderne kerken op uiteinden. Ten noorden en zuiden van Mildijk kleine woonbuurten met orthogonaal stratenplan en geschakelde woningen in halfopen verkaveling.	xx	x	x	x	3
70 Vuren, lintbebouwing dijklint oud Vuren Lineaire nederzettingsstructuur met deels historisch bebouwingslint langs Waaldijk, in feite het dijklint van het oude Vuren. In het uit drie clusters bestaande ensemble enkele markante dijkwoningen- en boerderijen en de voormalige dorpskerk met begraafplaats.	xx	x	x	x	3

71 Vuren, ruilverkavelingslint Landscheiding Boerderijenlint in ruilverkavelingsgebied; boerderijen van gestandaardiseerd type, merendeels met kop-hals-rompopzet op grote, soms nog door groen omzoomde erven. De erven zijn in het lint verbonden middels lange weg met laanbeplanting.	xx	x	x	x	3
72 Waardenburg, dorpskern Historische dorpskern aan twee haaks op de Waalbandijk aansluitende straten (Dorpsstraat-Kerkstraat), Steenweg en Meerwijk en het gedeelte oostelijk van de spoorlijn. Ondanks veel nieuwe invullingen herkenbaar dorpsensemble met diverse historische boerderijen en woonhuizen, school en dorpskerk.	xx	x	x	x	3
73 Waardenburg, lintbebouwing Achterweg Lineaire nederzettingsstructuur bestaande uit kort bebouwingslint langs in bedrijvengebied opgenomen stukje van de Achterweg. De lintbebouwing omvat enkele eenvoudige woningen en kleine boerderijen uit de eerste helft 20e eeuw, en jongere bebouwing, afgewisseld door enkele boomgaarden.	x	x	x	0	4
74 Waardenburg, naoorlogse uitbreiding Koningin Julianaplantsoen Kleine naoorlogse dorpsuitbreiding in de vorm van woonbuurtje met vrijstaande en in blokjes geschakelde eengezinswoningen uit jaren 50 en 60. Woningen deels in stratenverkaveling, deels in halfopen verkaveling; een aantal blokken zijn schuin op de doorgaande staat geplaatst en flankeren driehoekige plantsoenen, waaraan straat naam dankt.	x	x	x	0	4
75 Waardenburg, lintbebouwing Rijweg Lineaire nederzettingsstructuur in de vorm van een bebouwingslint langs de zuidzijde van de Rijweg, omvattende een complex dubbele arbeiderswoningen uit 1947 en enkele enkelvoudige woningen. De dubbele bakstenen woningen hebben dwarse, met rode pannen gedekte zadeldaken; typologisch en stilistisch kenmerkend voor de vroege naoorlogse periode; bijzonder lintje in het buitengebied, met uitzicht over de velden.	x	x	x	x	3
76 Neerijnen-Waardenburg, dorpskern en kasteelterreinen, landgoederen Historische dorpskern met kenmerkende langgerekte structuren, met aanpalende kasteel- en landgoedterreinen. Het gebied is een van rijkswege beschermd dorpsgezicht.	xx	xx	xx	xx	1

Tabel 17. Bijzondere (bebouwings)ensembles gemeente West-Betuwe

6.3 Bijzondere zones

6.3.1 Rijksbeschermde buitenplaatsen

In de gemeente West Betuwe bevinden zich vijf van rijkswege beschermde buitenplaatsen, te weten Neerijnen (rijksmonumentnummer 520245; ingeschreven 09-12-2002), Ophemert (nr. 511819; 20-09-2004), Heukelum (nr. 512018; 20-12-2004), Waardenburg (nr. 521400; 29-08-2005) en Mariënwaerdt (nr. 513560; 17-07-2006).

6.3.2 Rijksbeschermde stads- en dorpsgezichten

In de gemeente West Betuwe bevinden zich in feite drie van rijkswege beschermde dorpsgezichten. Het beschermd dorpsgezicht te Acquoy is aangewezen op 18 april 1967. In Beesd is het dorpsgebied rond de Voorstraat beschermd (besluit 7 september 1967). Het rijksbeschermd dorpsgezicht Neerijnen/Waardenburg is aangewezen op 14 september 1993.[105] Dit gezicht omvat de beide beschermde buitenplaatsen Neerijnen en Waardenburg.

Op dezelfde datum als Neerijnen/Waardenburg werd Hellouw aangewezen, maar daarvan is de rijksbescherming op 20-05-1997 ingetrokken omdat de dijkversterking uit 1989 teveel schade aan het ensemble gedaan had. Dijkwoningen waren gesloopt, groen geveld en de dijk in beton en basalt gelegd. Bij de kerk werd op de dijk een monumentje aan de dijkverzwaring gewijd.[106]

Figuur 163. Hellouw is geschrapt als rijksbeschermd dorpsgezicht (foto: RAAP, 14 november 2019).

[105] Zie https://archisarchief.cultureelerfgoed.nl/Beschermde_Gezichten/BG1616/TOELICHTING_aanwijzing_1616.pdf
[106] NRC Handelsblad, 3 september 1994 (https://www.nrc.nl/nieuws/1994/09/03/de-nadagen-van-het-rivierenland-het-vergeefse-protest-7237362-a911284).

Verder is nog vermeldenswaardig dat de contour van de rijksbescherming van Zaltbommel formeel doorloopt binnen de voormalige gemeente Neerijnen. Omdat dit een smalle zone in de hartlijn van de Waal betreft, heeft dit in de praktijk weinig betekenis.

6.3.3 Molenbiotoop

Maalvaardigheid is een cruciale vereiste voor molens om te kunnen functioneren en technisch in goede staat te blijven. In principe is er in dit rapport van uitgegaan dat voor elke molen, wil deze behouden kunnen blijven, windvang een vereiste is. Per geval zal aan de hand van het molenbiotoop, dat vooral ter signalering op de kaart staat, een afweging moeten worden gemaakt welke belangen zwaarder wegen. Op de kenmerkenkaart is een molenbiotoop met een straal van 400 m getekend.

Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices

Figuren:

Figuur 1. Vroegere dorpspolders in de gemeente West Betuwe, situatie in de 18e eeuw. 358
Figuur 2. Hoofdlandschappen in de gemeente West Betuwe. 360
Figuur 3. Een regelmatig ingedeelde oeverwal met bewoning vinden we onder meer ten noorden van Waardenburg, waar het slotenpatroon aan de westelijke, nattere zijde van de Zandweg dichter is dan aan de droge, oostelijke zijde. Nattere gronden vroegen om een intensievere ontwatering (bron: Chromotopografische Kaart des Rijks, ca 1900). 361
Figuur 4. Bebouwing op de kenmerkende strokenverkaveling in dit landschapstype (foto: RAAP, 14 november 2019). 362
Figuur 5. Een beeld van het onbebouwde karakter van dit landschapstype (foto: RAAP, 14 november 2019). 363
Figuur 6. Het akkerbouwgebied tussen Neerijnen en Opijnen (bron: Chromotopografische Kaart des Rijks, ca 1900). 364
Figuur 7. Het huidige landschapsbeeld, waarin de fruitteelt enorm is toegenomen en nu ook bebouwing langs de Repensestraat staat (bron: OpenTopo). 365
Figuur 8. Het vanouds onbewoonde stroomruggenlandschap tussen Herwijnen en Hellouw (foto: RAAP, 23 september 2020). 366
Figuur 9. Een fraai ensemble binnen dit landschapstype tegen de kern van Ophemert (foto: RAAP, 14 november 2019). 367
Figuur 10. Fruitteelt op de oeverwallen bij Rumpt (foto: RAAP, 23 september 2020). 368
Figuur 11. Een intacte stroomrugontginning met landgoedkenmerken bij Heukelum (foto: RAAP, 23 september 2020). 369
Figuur 12. Door moderne teelten zijn sommige landschappen niet meer duidelijk herkenbaar (foto: RAAP, 14 november 2019). 370
Figuur 13. Misschien wel de best herkenbare kwelkom is, vanwege zijn bebossing, die ten zuiden van Varik (foto: RAAP, 14 november 2019). 371
Figuur 14. Bebouwing in een kwelkom bij Herwijnen (foto: RAAP, 23 september 2020). 372
Figuur 15. Deze dijkenkaart van het gebied tussen Haaften en Hellouw geeft nauwkeurig alle dijken en kwelkaden aan. Tussen Haaften en de grens met Herwijnen was een aaneengeregen reeks van kwelkommen (bron: Gelders Archief, archief ORA Tuil (0201), inventarisnr. 1117, d.d. mei-juni 1774). 373
Figuur 16. Kenmerkend voor de landgoederen Waardenburg en Neerijnen zijn de zichtassen. We zien hier, met de voetgangers er precies in, de zichtas van Huis Neerijnen richting Waardenburg (foto: RAAP, 14 november 2019). 374
Figuur 17. Aan de watergangen is het orthogonale patroon van Ophemert ook nog te herkennen (foto: RAAP, 14 november 2019). 375
Figuur 18. Ontwerp van park met bloementuin, door L.A. Springer, 1923 (bron: WageningenUR, Database TUiN). 376
Figuur 19. Ontwerp van het parkgebied tussen Neerijnen en Waardenburg, door L.A. Springer, omstreeks 1922 (bron: Wageningen UR, Database TUiN). 377

Figuur 20. Het park bij het Huis Asperen (foto: RAAP, 23 september 2020). 378
Figuur 21. Op het terrein van Huis Opijnen ligt nu een begraafplaats (foto: RAAP, 14 november 2019). 379
Figuur 22. Het terrein van kasteel Wadestein, waar het omgrachte terrein zelf nog als een verhoogd plateau in het weiland zichtbaar is (foto: RAAP, 23 september 2020). 380
Figuur 23. De herkenbare natte laagte langs de Buitenweg (foto: RAAP, 14 november 2019). 381
Figuur 24. Fruitteelt in dit landschapstype aan de Zijvelingsestraat (foto: RAAP, 14 november 2019). 382
Figuur 25. Zicht over de overgang tussen oeverwal en kom (voorgrond) en oeverwal (achtergrond) op de kerk van Asperen, vanaf de Nieuwe Zuiderlingedijk (foto: RAAP, 23 september 2020). 383
Figuur 26. Een vogelvluchtperspectief over het komgebied bij Haaften, kijkend naar het noorden in de richting van Gellicum en Rumpt op de achtergrond, omstreeks 1900. Daar herkennen we de iets hoger liggende oeverwallen, in gebruik als akker. De afbeelding is een combinatie van het bonneblaadje en het huidige hoogtebestand (AHN3). 384
Figuur 27. Eenzelfde beeld, maar dan langs de hoger liggende Diefdijk (links), kijkend richting het noordoosten. 384
Figuur 28. Ruilverkavelingsboerderij in het komgebied bij Herwijnen (foto: RAAP, 23 september 2020). 385
Figuur 29. De open komgebieden, vanouds alleen met windwatermolens (in de spiegel), zijn tegenwoordig ook in intensiever agrarisch gebruik (foto: RAAP, 14 november 2019). 386
Figuur 30. De rivierkom van Hellouw vóór de ruilverkaveling, omstreeks 1900 (bron: Chromotopografische Kaart des Rijks, ca 1900). 387
Figuur 31. De Broekse Sluis aan de uitmonding van de boezem (foto: RAAP, 23 september 2020). 388
Figuur 32. Kleinschalige erven in de dijkonderhoudszone van de Diefdijk (foto: RAAP, 23 september 2020). 389
Figuur 33. Zicht op één van de straten van het oude dorp Tuil (foto: RAAP, 14 november 2019). 390
Figuur 34. Een deel van het katholieke ensemble van Varik (foto: RAAP, 14 november 2019). 391
Figuur 35. Het dijkdorp Acquoij (foto: RAAP, 23 september 2020). 392
Figuur 36. Aaneensluitende lintbebouwing in de binnenstad van Heukelum (foto: RAAP, 23 september 2020). 393
Figuur 37. De Betuweroute en A15 doorsnijden de gemeente als een gebundeld lint (foto: RAAP, 23 september 2020). 394
Figuur 38. De nieuwe autobrug, de oude autobrug en de spoorbrug naast elkaar, 2008. Links in beeld herkennen we het westelijke deel van de Waardenburgse kil (foto: Reformatorisch Dagblad, 17 november 2008). 395
Figuur 39. Een duidelijk verband tussen de ligging van grote infrastructuur (weg, spoor) en de situering van de binnendijkse bedrijventerreinen. Selectie uit de landschappenkaart. 396
Figuur 40. De Nieuwe Zuiderlingedijk wordt aan beide zijden door bos omsloten (foto: RAAP, 23 september 2020). 397
Figuur 41. Entree van Fort Vuren (foto: RAAP, 23 september 2020). 398
Figuur 42. De zandwinplas langs de A15 heeft nu een recreatieve functie (foto: RAAP, 23 september 2020). 399
Figuur 43. Delen van de uiterwaard bij Hellouw worden nog agrarisch gebruikt (foto: RAAP, 14 november 2019). 400
Figuur 44. De smalle uiterwaarden ten westen van Herwijnen (foto: RAAP, 23 september 2020). 401
Figuur 45. De Waardenburgse Middelwaard, 1571. De hoofdstroom van de Waal liep ten noorden van de middelwaard langs, terwijl langs de zuidzijde een nevengeul liep. De huidige rivier loopt nog zuidelijker dan deze nevengeul, vlak langs de dijk die we op deze kaart ook zien afgebeeld (bron:

Gelders Archief, archief Leenkamer van Gelre en Zutphen, inventarisnummer 266A, d.d. 15-10-1571 (kopie van 02-01-1666)). 402
Figuur 46. Doorscheuringe van de Waal door de Mattheuswaard door de doorgraving van de waard bij Hurwenen, 1641 (bron: Gelders Archief, archief Huizen Waardenburg en Neerijnen, inventarisnummer 1066, d.d. 20-10-1641). 403
Figuur 47. Doorsnijdingsplannen uit 1653-1654, met daarop de geprojecteerde doorsnijdingen bij Hurwenen (A) en de Rijswaard (B). In het westen, voorbij Waardenburg, zien we enkele inlaagdijken (bron: Gelders Archief, archief Huizen Waardenburg en Neerijnen, inventarisnummer 1071, d.d. ca 1653-1654). 404
Figuur 48. De situatie van de Mattheeuswaard voor de doorsnijding, 1660. Om het noorden boven te krijgen, is de kaart op zijn kop afgebeeld. Onder zien we de dijk bij Zaltbommel. Rechtsboven is de toen al dode strang, die nog altijd bestaat, afgebeeld. Deze strang vormt nog een eerdere fase van de Waal. Het noordelijk deel van de uiterwaard was toen een recent aangewassen zandplaat (bron: Gelders Archief, archief Huizen Waardenburg en Neerijnen, inventarisnummer 1072, d.d. 27-09-1660). 405
Figuur 49. De geplande doorsnijding van de Mattheuswaard in 1665 (bron: Gelders Archief, archief Hof van Gelre en Zutphen, inventarisnummer 5522, d.d. 06-06-1665). 406
Figuur 50. In 1729 werd een kaart opgemaakt van het nieuw ‘aangewonnen’ land in de Rijswaard onder Waardenburg en Neerijnen. Dit was nodig om de belastingheffing te actualiseren. De verschillende strangen en de kavelgrenzen zijn nu nog altijd in het landschap herkenbaar (bron: Gelders Archief, archief Staten van het Kwartier van Nijmegen en hun Gedeputeerden, inventarisnummer 440, d.d. 12-09-1729). 407
Figuur 51. De Kerkenwaard ten westen van Haaften (rechtsonder, in groen) in 1701. Links (oostelijk) daarvan herkennen we nog een wiel en een schaardijk, waarvoor men toen al plannen had deze terug te leggen. Dat gebeurde uiteindelijk pas in de 19e eeuw (bron: Gelders Archief, archief Staten van het Kwartier van Nijmegen (0003), inventarisnr. 550, d.d. 08-07-1701). 408
Figuur 52. Het smalle perceel op de voorgrond is de dijkonderhoudszone, waaruit enkele eeuwen geleden specie voor de dijk werd gehaald (foto: RAAP, 14 november 2019). 409
Figuur 53. De Lingeuiterwaarden ten westen van Rumpt (foto: RAAP, 23 september 2020). 411
Figuur 54. De buitengedijkte stroomrug, waar eertijds de zuidelijke helft van het dorp Tuil lag (foto: RAAP, 14 november 2019). 412
Figuur 55. Detail uit de hiervoor al afgebeelde kaart van de Kerkenwaard te Haaften, met gestippeld twee varianten voor een dijkteruglegging (bron: Gelders Archief, archief Staten van het Kwartier van Nijmegen (0003), inventarisnr. 550, d.d. 08-07-1701). 413
Figuur 56. Tuil zoals het werd opgemeten door de landmeters van het kadaster, kort voor 1832 (bron: HisGIS Gelderland). 414
Figuur 57. Dezelfde kaartuitsnede, maar nu zo’n 70 jaar later op de Chromotopografische Kaart des Rijks. De buitengedijkte delen van het dorp zijn grotendeels als bos in gebruik, en er is een ‘Veerbogt’ aangelegd (bron: Topografische Dienst). 415
Figuur 58. Als gevolg van dijkdoorbraken is een deel van de oeverwal ten noordwesten van Rumpt buitengedijkt. De twee kolken zijn nog aanwezig (foto: RAAP, 23 september 2020). 416
Figuur 59. Het beplante kasteelterrein van Frissestein (foto: RAAP, 23 september 2020). 417
Figuur 60. Buitendijks bij Waardenburg vinden we nog een fraaie kil, met daarachter een griend. Op de achtergrond zien we de Waalbrug die Waardenburg met Zaltbommel verbindt (foto: RAAP, 14 november 2019). 418

Figuur 61. Het buitendijkse dijklint van Herwijnen (foto: RAAP, 23 september 2020). 419
Figuur 62. Het buitendijkse bedrijventerrein bij Vuren (foto: RAAP, 23 september 2020). 420
Figuur 63. Het haventje van de steenfabriek van Opijnen (foto: RAAP, 14 november 2019). 422
Figuur 64. Een kleiput naast de voormalige fabriek in Opijnen (foto: RAAP, 14 november 2019). 423
Figuur 65. Kleiwinningsputten met natuurontwikkeling bij Ophemert (foto: RAAP, 14 november 2019). 424
Figuur 66. De voormalige buitendijkse grienden bij Spijk zijn opgenomen in een natuurontwikkelingsproject (foto: RAAP, 23 september 2020). 425
Figuur 67. Op de achtergrond is de enige nog bestaande steenfabriek in het onderzoeksterrein zichtbaar. Daarvóór ligt een zandwinningsplas (foto: RAAP, 14 november 2019). 426
Figuur 68. De zware dijk bij Opijnen (foto: RAAP, 14 november 2019). 428
Figuur 69. De druk bevaren Waal bij Hellouw (foto: RAAP, 14 november 2019). 429
Figuur 70. Recente luchtfoto van de bekribde Waal bij Varik. 430
Figuur 71. Kaartbeeld uit 1706, met midden in beeld een droge zandbank in de Waal voor Heesselt, en rechtsonder een Middelweerd (bron: Gelders Archief, archief Hof van Gelre en Zutphen (0124), inventarisnr. 5719, d.d. 30-09-1706). 431
Figuur 72. De vier waardevolle landschappelijke ensembles. 435
Figuur 73. Zeer bijzonder in Nederland: een met bomen begroeide bandijk, in dit geval nabij Huis Neerijnen (foto: RAAP, 14 november 2019). 441
Figuur 74. De Graaf Reinaldweg, hier het nieuw aangelegde deel van het tracé (foto: RAAP, 14 november 2019). 443
Figuur 75. De autosnelweg zorgt voor een barrière in Waardenburg (foto: RAAP, 14 november 2019). 444
Figuur 76. Station Waardenburg in 1911, bestaande uit een middenrisaliet met twee korte vleugels, alles eenlaags met kap (bron: Stationsweb.nl). 445
Figuur 77. Een 3D-model van het landgoed Mariënwaerdt, omstreeks 1900. 449
Figuur 78. Huis Neerijnen, lange tijd gemeentehuis van de gelijknamige gemeente (foto: RAAP, 14 november 2019). 450
Figuur 79. Veel van de wegen die de polder in liepen, bestonden al vóór de ruilverkaveling, maar werden wel verbeterd (foto: RAAP, 14 november 2019). 454
Figuur 80. Voorlopig landschapsplan Tielerwaard-West (bron: Nationaal Archief, archief Beleidsterrein Landinrichting, inventarisnr. 7950). 455
Figuur 81. Een beplantingsplan voor de Ruilverkaveling Tielerwaard-west (bron: Nationaal Archief, archief Beleidsterrein Landinrichting, inventarisnr. 7950). 456
Figuur 82. Boerderijenplan, zoals gevoegd bij het concept-rapport voor de ruilverkaveling Tielerwaard-west, 1959 (bron: Cultuurtechnische Dienst, 1959). 457
Figuur 83. Ruilverkavelingsboerderij met windsingel aan de Nieuwendijk ten zuiden van Rumpt (foto: RAAP / S. van der Veen). 464
Figuur 84. Een kenmerkend ruilverkavelingserf in de ruilverkaveling Tielerwaard-West (foto: RAAP, 14 november 2019). 464
Figuur 85. De verdwenen begraafplaats van Haaften (foto: RAAP, 14 november 2019). 467
Figuur 86. Oude graven op de begraafplaats van Ophemert (foto: RAAP, 14 november 2019). 468
Figuur 87. De dichtgemetselde grafkelder bij de kerk van Ophemert (foto: RAAP, 14 november 2019). 469
Figuur 88. Kazemat met op de achtergrond Fort Asperen (foto: RAAP / S. van der Veen). 470
Figuur 89. Het strijdtoneel rond het Beleg van Zaltbommel. Links (oostelijk) van de kerk van Heesselt zien we de schans (bron: collectie Rijksmuseum). 474

Figuur 90. Van links naar rechts door de onbegroeide zone loopt de voormalige vaart, die in het reliëf nog licht waar te nemen is (foto: RAAP, 14 november 2019). 475
Figuur 91. Knotwilgen kunnen uitgroeien tot indrukwekkende gestalten (foto: RAAP, 14 november 2019). 477
Figuur 92. Een karakteristieke laan op landgoed Neerijnen (foto: RAAP, 14 november 2019). 478
Figuur 93. De Nieuwe Zuiderlingedijk is een voorbeeld van een element met hoge structurerende werking. 486
Figuur 94. Kwelkade rond het wiel van Vuren, ontstaan bij een dijkdoorbraak in 1799. 489
Figuur 95. De Spijkse Zijving, een zijdwende en een van de oudste kaden in het gebied. 490
Figuur 96. De inundatiesluis bij Asperen. 491
Figuur 97. Deelgebieden in de voormalige gemeente Lingewaal. 492
Figuur 98. De Minstraat met een aaneengesloten bebouwing met vroegere stadsboerderijen. De groenstrook geeft de plek van de Min aan, die rond 1960 gedempt is. 493
Figuur 99. Asperen in het begin van de twintigste eeuw. Dichte, aaneengesloten bebouwing aan de Voorstraat en de Minstraat, de Middelweg kende vrijwel geen bebouwing. 494
Figuur 100. Stadsboerderijen aan de Hoge Minstraat. 495
Figuur 101. Voormalige winkel en vroegere smederij aan het Stadhuisplein. 496
Figuur 102. Minstraat 9, voorzijde. 497
Figuur 103. Minstraat 9, erf aan de Middelweg. 497
Figuur 104. Uitsnede van de cultuurhistorische waardenkaart met de bebouwing en waardering van de panden in de binnenstad van Asperen. 498
Figuur 105. Stadsmuur en delen van een muurtoren bij de Waterpoort. 499
Figuur 106. In de Nieuwstraat is het reliëf van de kronkelwaard te zien. 500
Figuur 107. Begrenzing van het deelgebied Polder Asperen. 502
Figuur 108. Boomgaard op de Asperense Eng. 503
Figuur 109. De Asperense Vliet. 504
Figuur 110. Kooikerswoning van een verdwenen eendenkooi aan de Nieuweweg. 505
Figuur 111. Het kooibos van de nog bestaande en geregistreerde kooi aan de Bloklandweg. 505
Figuur 112. Het Munnikenwiel in de Linge-uiterwaard ten zuiden van Asperen. 506
Figuur 113. Machinistenwoning (1909) aan de Asperense Vliet. 507
Figuur 114. Stoomgemaal (1895) aan de Asperense Vliet. 507
Figuur 115. Batterij aan de Nieuwe Zuiderlingedijk. 508
Figuur 116. Joodse begraafplaats aan het Galgenwiel. 508
Figuur 117. In het kader van de ruilverkaveling Tielerwaard-West zijn tal van nieuwe betonnen bruggen met groengeschilderde stalen relingen aangelegd. Zij vormen markante elementen in het nieuwe agrarische landschap. 511
Figuur 118. Begrenzing van het deelgebied Herwijnen (dorpsgebied). 511
Figuur 119. De Waaldijk en de Onderweg. 512
Figuur 120. Woonhuizen uit ca 1930 aan de Achterweg. 513
Figuur 121. Sluis in de zomerkade van de Benedenwaard. 514
Figuur 122. Het kasteelterrein van Frissestein. 515
Figuur 123. Het peilhuisje in de uiterwaard. 516
Figuur 124. Begrenzing van het deelgebied Polder Herwijnen. 518
Figuur 125. De Broekgraaf met het restant van het pad dat de wetering begeleidde. 519
Figuur 126. Het Hoogland, gezien vanaf de Waaldijk. Bij de pijl bevindt zich het Hooglandse Pad, in de strook land tussen dit pad en de dijk is klei gewonnen voor dijkversterking. 520
Figuur 127. Deel van de Herwijnense boezem met boezemkade. 522

Figuur 128. De Voorstraat in Heukelum. 523
Figuur 129. De bijzondere voormalige stadsboerderij Gasthuisstraat 13 (begin 20e eeuw). 524
Figuur 130. Groenewal 34, ook een stadsboerderij, oudste delen 17e of 18e eeuw. 524
Figuur 131. Een deel van de stadsgracht is in 1969-1970 opnieuw aangelegd. 525
Figuur 132. De plattegrond van Heukelum op de kaart van Blaeu (1649). Het noorden is beneden. Opmerkelijk zijn de vier ‘steigers’ die via een kleine poort in de stadsmuur naar de Linge lopen. 526
Figuur 133. Het voormalige Drostenhuis uit de 17e eeuw. 526
Figuur 134. Het oude stadhuis uit de 17e eeuw. 527
Figuur 135. Erf aan de Torenstraat van voormalige boerderij Gasthuisstraat 15. 527
Figuur 136. De vroegere bewaarschool (1881) aan de Groenewal/Evert Noolstraat. 529
Figuur 137. Bebouwing en waardering van panden in de binnenstad van Heukelum. Uitsnede uit de cultuurhistorische waardenkaart. 529
Figuur 138. Begrenzing van het deelgebied Polder Heukelum. 531
Figuur 139. De Landscheiding, een polderkade de het Leuvense Veld scheidt van de Polder Heukelum. 532
Figuur 140. De Leuvense Kweldijk is een bijzondere lijn in het buitengebied van Lingewaal. De kweldijk is aangelegd om kwelwater te keren uit de Herwijnense Wetering. 533
Figuur 141. Buurtschap Vogelswerf op de topografische kaart van omstreeks 1920. 534
Figuur 142. Heukelumse wetering bij de vroegere Heukelumse boezem, aan het westelijke deel van de Tiendweg. 536
Figuur 143. Kasteel Merkenburg ten oosten van Heukelum. 537
Figuur 144. Natte graslanden en broekbos langs de Nieuwe Zuiderlingedijk. 539
Figuur 145. Begrenzing van het deelgebied Vuren. 539
Figuur 146. De ruïne van het Herwijnense stoomgemaal ten oosten van het Fort bij Vuren. 541
Figuur 147. 542
Figuur 148. Het oude ‘centrum’ van Vuren: boven het oude gemeentehuis (Waaldijk 91), onder het vroegere schoolgebouw uit 1874 (Waaldijk 90). 542
Figuur 149. De Mildijk, centrale as in het nieuwe Vuren. 542
Figuur 150. De Herwijnense Wetering bij de Molenweg. 543
Figuur 151. Fort Vuren. 544
Figuur 152. De westelijke ovens van de steenfabriek. 545
Figuur 153. Kweldijk in de vroegere polder Laag-Dalem. Op de achtergrond de A15. 547
Figuur 154. Begrenzing van het deelgebied Spijk. 547
Figuur 155. De Linge ten noorden van Spijk. 548
Figuur 156. De Spijkse Zijving bij gemaal Broekse Sluis. 549
Figuur 157. Lingedijk met boerderijen. 549
Figuur 158. Aan de Zuiderlingedijk staan diverse panden van voor 1800, zoals boven Zuiderlingedijk 89 (het Wapen van Leiden, 1760) en onder Zuiderlingedijk 40 (1774). 551
Figuur 159. Het voormalige stoomgemaal uit 1913. 552
Figuur 160. Het onlangs gerestaureerde weeghuisje aan de Zuiderlingedijk, gebouwd in 1921. Vroeger bevond zich hier een laad- en loskade waar suikerbieten en andere landbouwproducten in schepen geladen werden. 552
Figuur 161. De uiterwaard van de Linge met ‘oudhoevig’ land. 553
Figuur 162. Het nieuwe gedeelte van de begraafplaats in Spijk. 555
Figuur 163. Hellouw is geschrapt als rijksbeschermd dorpsgezicht (foto: RAAP, 14 november 2019). 571
Figuur 164. De avond valt in Tuil… 580

Tabellen:

Tabel 1. Waardering gaafheid van de historische situatie in de huidige topografie cq. de aanlegperiode. 339
Tabel 2.Waardering gaafheid van de fysiognomie ten opzichte van de historische situatie omstreeks 1850 cq. de aanlegperiode. 339
Tabel 3.Scores en klassen van de waardering. 340
Tabel 4. Scores en klassen van de waardering van landschapselementen. 343
Tabel 5. Scores en klassen van de totaalwaardering van landschapselementen. 343
Tabel 6. Geïnventariseerde en gewaardeerde objecten. 345
Tabel 7. Scores en klassen van de waardering. 356
Tabel 8. Scores en klassen van de waardering. 357
Tabel 9. Type gewaardeerde objecten in de voormalige gemeente Lingewaal. 484
Tabel 10. Methode voor de waardering van objecten in de voormalige gemeente Lingewaal. 485
Tabel 11. Beoordeelde aspecten van deelgebieden. 487
Tabel 12. Waardering van deelgebied Asperen. 501
Tabel 13. Waardering van deelgebied Polder Asperen. 510
Tabel 14. Waardering van deelgebied Herwijnen (dorpsgebied). 517
Tabel 15. Waardering van het deelgebied Herwijnen. 521
Tabel 16. Waardering van deelgebied Heukelum. 530
Tabel 17. Bijzondere (bebouwings)ensembles gemeente West-Betuwe 570

Bijlagen en appendices

Zie deel 1.

Figuur 164. De avond valt in Tuil…